वैस्य त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ

ના. મ. જોષી

॥ ॐ ॥

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा

वर्ष २ जुं   पुस्तक ६ ठुं.

સિપાહીઓના

બળવાનો ઇતિહાસ

(ભાગ ૧ લો)

અનુવાદક—

મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે

પ્રકાશક—લાભશંકર જીવરાજ જોશી

વ્યવસ્થાપક—"સ્વ૦ ત્ર્યંબકસ્મારક ગ્રંથમાળા"

ખાડીયા, દેસાઇની પોળ, અમદાવાદ

સંવત ૧૯૮૦]   [ઇ. સ. ૧૯૨૩

છૂટક કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ—અમદાવાદ
મુદ્રકઃ પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

આવૃત્તિ ૧ લી [પ્રત ૧૦૦૦

અમારા મુંબઇના—સોલ એજન્ટ
વર્ધમાન એન્ડ સન્સ,
પાયધુની, ટ્રામ જંકશન,
મુંબાઇ નં. ૩.

અર્પણ પત્રિકા

રાજ્યમાન રાજેશ્રી,

શેઠ જમનાદાસ મથુરાંદાસ બક્ષી.

હોર્નબી રોડ, મુંબાઈ

આપનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો અપાર સ્નેહ, સ્વદેશભક્તિ અને ઉદાર સ્વભાવ વગેરે શુભ ગુણોથી આકર્ષાઈ એક સ્મરણ તરીકે આપનું નામ આ ઇતિહાસ સાથે જોડી આનંદિત થાઉં છું.

તે સાથે નિસ્વાર્થ વૃત્તિથી આ પુસ્તક આપના કરમા સમર્પિત કરૂ છુ જગન્નિયતા પાસે પ્રાર્થના કરૂ છુ કે આપને દીર્ઘાયુ કરો, તેમજ આપની મહત્ત્વાકાક્ષા પરિપૂર્ણ કરો અસ્તુ

સ્વ૦ ત્ર્યબક સ્મારક
ગ્રથમાળા
તા ૨૬—૧૨—૨૩
અમદાવાદ.

શુભ'કાક્ષી,
લાભશંકર જીવરાજ જોશી.

નવાં પુસ્તકો

કાળાપાણીની કથા

પૃષ્ટ આશરે ૮૦૦ કાચા પૂઠાના રૂ ૧–૪–૦ પાકા પૂઠાના રૂ ૧–૮–૦

ચંપારણ્યમાં મહાત્મા ગાંધીજી

શ્રી મહાદેવ દેશાઈની પ્રસ્તાવના સાથે, પૃષ્ટ આશરે ૩૦૦
કાચા પૂંઠાના રૂ ૧–૪–૦ ખાદીના પાકા પૂઠાના રૂ ૧–૮–૦

૧૯૮૦ની સ્વરાજ્ય ડાયરી

પૃષ્ટ ૫૬૦ ખાદીનુ પૂઠુ કિમત રૂ ૧–૦–૦

યુગધર્મ કાર્યાલયનાં પુસ્તકો

અસહકાર—મહાત્માજીના લેખો તથા ભાષણોનો સુદર સગ્રહ, પૃષ્ટ આશરે ૯૦૦ કિમત રૂ ૨–૮–૦ રૂ ૩–૦–૦ રૂ. ૩–૮–૦ રૂ ૪–૦–૦

ખેડાની લડત—પૃષ્ટ આશરે ૬૦૦ રૂ ૧–૮–૦

રાષ્ટ્રગીત—પૃષ્ટ આશરે ૩૦૦ રૂ ૦–૧૨–૦ પાકુ પૂઠુ રૂ. ૧–૦–૦

કારાવાસની કહાણી—શ્રી અરવિન્દ ઘોષ રચિત પૃષ્ટ આશરે ૨૦૯ રૂ ૦–૧૨–૦

આટલું તો જાણજો—પૃષ્ટ આશરે ૧૪૦ રૂ ૦–૬–૦

કોરીઆની લડત— પૃષ્ટ ૫૬ રૂ ૦–૩–૦

મુકુલ—નવી આવૃત્તિ, સુધારા વધારા સાથે, પૃષ્ટ ૨૨૪, કિમત રૂા ૦–૧૨–૦, પાકું પૂઠુ રૂ ૧–૦–૦

આ સિવાય ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મદિર, નવજીવન પ્રકાશન મદિર, નવયુગ પ્રકાશન મદિર, ગાંડીવ, સાહિત્ય મદિર, સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મદિર વગેરે તમામ મદિરોના પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે

રાયખડરોડ,
અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક,
યુગધર્મ કાર્યાલય

નિવેદન

પરમાત્માની કૃપાથી અબક્રમ ક ગ્રંથમાળાના બીજા વર્ષનું છેલ્લુ પુસ્તક 'સિપાહીઓનો બળવો' વાચકોને સમર્પિત થાય છે, અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે અમારા દરેક પુસ્તકના કરતા આ પુસ્તક વિશેષ સુસત્કાર પામશે

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ મૂળ બગાળી ભાષાના 'સિપાહી યુદ્ધેર ઇતિહાસ'ના પુસ્તકોનુ ભાષાતર કરવામા આવ્યુ છે આપણી ભાષામા કુલ ત્રણ ભાગે બહાર પાડવાના આવશે તે ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકોને એક એક વર્ષે એક એક ભાગ અપાશે તે બનતી મહેનતે અસલ રસ સાથે આપણી ભાષામા ઉતારવા યત્ન કર્યો છે મૂળ લેખક મહાશય રજનિકાન્ત બાબૂનો આ સ્થળે હું અત કરણપૂર્વક આભાર માનુ છુ

ગ્રથમાળાના ત્રીજા વર્ષનુ ૧ લુ પુસ્તક 'રમાસુદરી' નામે નવલકથા આપવામા આવશે તે બનતા સુધી સચિત્ર આપવા યત્ન કરીશુ ત્યાર બાદ બળવાનો ભા ૨ જો અપાશે

ત્રીજા વર્ષનું પહેલુ પુસ્તક માર્ચ—એપ્રિલમા બહાર પડશે. ગ્રાહકોએ અમને ફેબ્રુઆરીની આખર સુધીમા લવાજમના રૂ. ૫-૪-૦ મનીઓર્ડરથી મોકલી આપવા તસ્દી લેવી. નહિ તો એપ્રિલ માસમા વી પી કરવામા આવશે તે સ્વીકારવા તસ્દી લેવી.

ગ્રાહક રહેવા ન ઇચ્છનારે ૩૧મી જાન્યુઆરી સુધીમા પોસ્ટ કાર્ડથી ખબર આપવી

ખાડિયા, દેશાઇની પોળ
માગશર વદિ ૩ને બુધવાર
અમદાવાદ

વિનીત,
લાભશકર જીવરાજ જોશી.

"સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા"

[વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૫-૪-૦મા લગભગ ૧૪૦૦-૧૫૦૦ પૃષ્ઠના ત્રણ ચાર, ઉત્તમ ગ્લેજ કાગળ પર છાપેલા સુંદર સોનેરી ચાર નામના પાકા પુઠાવાળા પુસ્તકો મળે છે જાનેવારીથી વર્ષ શરૂ થાય છે]

તૈયાર છે. ૧૯૨૨ ના પુસ્તકો

૧ રાજા રામકૃષ્ણ પૃ ૪૦૦ રૂ ૩-૪-૦

૨ નવાબ સિરાજદૌલા પૃ ૫૦૯ છુટક કિંમત રૂ ૩-૮-૦

હિન્દના હીરા દેશબંધુ, ગાંધીજી વિ. હીરાઓના જીવનચરિત્ર પૃ ૨૪૦ કિંમત રૂ ૧-૪-૦

૧૯૨૩ ના પુસ્તકો

૧ વજીર નંદિની ગુલબેગમ પૃ ૪૦૦ કિંમત ૨-૮-૦

૨ મીર કાસિમ બંગાળાના છેલ્લા નવાબનો કરૂણ ઇતિહાસ. પૃ ૩૧૨ કિ ૨-૦-૦

૩ બળવાનો ઇતિહાસ ૧૮૫૭ના બળવાનો ચિતાર ઉભા કરે તેવો ઇતિહાસ પૃ ૬૨૪ કિ ૩ ૪-૦-૦

ઉપલા બંને વર્ષના પુસ્તકો તૈયાર છે દરેક વર્ષના પુસ્તકોનો આખો સેટ ખરીદનારને ઘેર બેઠા ૬-૪-૦મા મળી શકે છે ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવનારને દરેક વર્ષના પુસ્તકો ને પ્રવેશફીનો રૂ ૧) અગાઉથી ભરવો પડશે ૫-૪-૦મા મળી શકશે

૧૯૨૪ના પુસ્તકો છપાય છે

૧ રમાસુંદરી એક રસિક સામાજિક નવલકથા

બાકીના પુસ્તકોની પસંદગી ચાલુ છે.

લખો —લાભશંકર જીવરાજ જોશી.

પ્રસ્તાવના

હિંદના ઇતિહાસમા ૧૮૫૭ નો બળવો એ એક મહાન બનાવ ગણાય છે અંગ્રેજી ભાષામા એ વિષયપર સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાએલા છે પણ ગુજરાતી ભાષામા એ વિષય પર હજુ એકપણ પુસ્તક લખાયુ હોય એવુ જણાતું નથી

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાતા ઇતિહાસોમા ૧૮૫૭ ના બળવા વિષે જે કઇ લખ્યુ છે તે શિક્ષકોના નજીવા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને લીધે પુરતા પ્રમાણમા થઇ પડ્યુ નથી શિક્ષકોને માટે ગુજરાતી ભાષામા એવુ એક પણ પુસ્તક નથી કે તે પરથી તેઓ ઐતિહાસિક જ્ઞાન મેળવી શકે

૧૮૫૭ ની સાલ ધીમે ધીમે વિસ્મૃતિના સાગરમા ડુબતી જાય છે એ સાલમા જીવતા માણસો આજે એક પછી એક અનંત નિદ્રામા વિલીન થતા જાય છે તે સમયની કહાણીઓ ધીમે ધીમે નાશ પામતી જાય છે એ બધી વાતોનો સગ્રહ કરી દેશને એ મહાન બનાવથી જાણીતો કરી શકાય એટલો હજુ સમય છે

બળવાના ઇતિહાસનુ પ્રસ્તુત પુસ્તક બંગાળાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર રજનિકાંત ગુપ્તના ' સિપાહી યુદ્ધેર ઇતિહાસ ' પરથી તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે આ ગ્રંથમા તો કેવળ બળવાની પ્રારંભ દશાનુ વર્ણન છે બીજા ગ્રંથમા બળવાની ગગનભેદી જ્વાળાના ભડકા વાચકોને મુગ્ધ બનાવશે આવા ત્રણ ભાગમા આ પુસ્તક પૂરૂં કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે

મને લાગે છે કે બળવા વિષેના મોટા અંગ્રેજી પુસ્તકો વાચનારને પણ આ પુસ્તક વાચ્યા સિવાય ચાલશે નહિ કારણ કે અંગ્રેજી ગ્રંથકારોમા પોતાનુ નાનુ દુખ મહાન કરી જોવાની અને પારકાનુ મહાન દુઃખ નાનુ કરી જોવાની વૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામા આવે છે તેમા પણ એ નીતિ ખુદ સરકાર તરફથી રાજનૈતિક ચાલાકી તરીકે વપરાતી હોવાથી એકદર રીતે એ લોકોને હાથે લખેલા ઇતિહાસોમા કાનપુરની ભયાનક ખૂનરેજીમા અતિ ભયાનક વિવરણો સિવાય બીજુ કઇ જોવામા આવતુ નથી

આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ પણ તૈયાર થઈ ગયો છે. ઇશ્વર કૃપા હશે તો આવતા વર્ષમા તે વાચકોના કરકમળમા વિરાજશે.

માગશર વદ પ્રતિપદા
વિક્રમાર્ક સવત
૧૯૮૦

મહાશકર ઇંદ્રજી દવે

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ લો

ખંડ ૨ જો

ખાસ વાંચવા લાયક અપ-ટુ-ડેટ નવલકથાઓ સારા અને સસ્તાભાવે વાંચવી હોય તો લખો નીચેને સરનામે

ઘરનો શણુગાર, જીવનના સાચા મિત્રો, ઉમદા જ્ઞાન આપનારા નવા નવા પુસ્તકો

સ્નેહ લગ્નની સુદગી	૩ાા	૧૮૫૭ નો બળવો	૪
દુર્ભાગી વારા	૩ાા	અડગ ઉઠાવગીર બાગ ૧ ૨	૪
ચાલીસ ચહેરાનો માણુસ	૩ાા	માયાવી મસ્તક બાગ ૧ ૨	૬
કુટુંબીનુ કાગસ્થાન બા ૧-૨	૫	યૌવન ચક્ર બાગ ૧-૨	૬ાાા
ભયકર ભેદ	૨ાા	કરૂણા કુમારી	૩ાા
અદભુત લુંટારો	૩ાા	બુલ બુલ	૩ાા
વેર વસુલ બાગ ૧-૪	૧૨	ઝેરી જમાનો ૧-૫	૧૧
વિચિત્ર જગત બાગ ૧-૨	૬	કાળરાત્રીનુખુનીખ જરબા૧-૨	૬
ચમત્કારીક ખુન	૨	બહાદુર બાળા	૩
આગ્યાનો ખજાનો	૨	તરૂણ તપસ્વીની બા ૧-૨	૭
શેર લોકહોમ્શના સાહસ કર્મો	૨	પ્રાણેશ્વરીનુ પ્રેમ મદિર	૩
સૌદર્ય જવાળા બાગ ૧-૨	૩ાા	અનગ મોહીની	૩ાા
પ્રેમઘેલી પન્ના	૩ાા	વીશ્વમોહીની બાગ ૧-૮	૧૬
પ્રેમની ખુમારી બાગ ૧-૨	૬	માકી મરીઝ	૪
સીરાજ ઉદ્દૌના	૩ાા	નખરાબાજ નસીમ	૪
મીર કાસિમ	૨	બોસ્તાનનુ બુલબુલ	૫
વઝીર નદીની ગુલબેગમ	૨ાા	પૃથુરાજ ચહુઆણુ	૩
રાજા રામકૃષ્ણુ	૩ા	જહાસીની રાણી	૩

ॐ तत्सत परमात्मने नम

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा.

वर्ष २ जु पुस्तक ६ ठ्ठु

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ

(ઇન્ધન)

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ

ભાગ ૧ લો

ઇન્ધન.

ખંડ ૧ લો

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય નિર્દેશ—ગ્રંથની ભૂમિકા—લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અમલ—પહેલો શિખ વિગ્રહ—કા ની સંધિ—રાજા લાલસિંહની પડતી—ભાઇરવાલની સંધિ—પ્રતિનિધિશાસન ૧ દ્ધતિ—મહારાણી ઝિન્દનની પસંદગી—મુલતાનની બંડ—બીજો શિખ વિગ્રહ—પંજાબ ખાલસા

ગ ા કંપની સરકાર પોતાનો અડ્ડો જમાવતી હતી, ને સમય સિરાજુદ્દૌલાએ કલકત્તા જીતી ૧૪૬ અંગ્રેજોને એક ૧ ૧ ડીમાં પૂર્યા, બીજે દિવસે એ ઓરડીનું બારણું ૧ ૧ સો મરી ગએલા જણાયા એ વાત અંગ્રેજ

ઇતિહાસકારોએ મીઠું મરચું ભભરાવી ઇતિહાસના પાના પર લોહીના અક્ષરે લખી રાખી ત્યાર બાદ બરાબર એકસો વર્ષે તેવોજ—બલ્કે તેથી પણ ભયંકર બનાવ બન્યો. કાળી કોટડીનો બનાવ કલકત્તાના અંગ્રેજો સિવાય કોઇના જાણવામાં નહોતો આવ્યો, પણ આ બનાવે સમગ્ર હિંદુસ્તાનને હચમચાવી નાખ્યું. ૧૭૫૭ માં બ્રિટિશોનો પ્રતાપ કેવળ ઉદીયમાન બાલસૂર્યના મન્દમન્દ કિરણો સમાન હતો. તે વખતે તેઓ વેપારી હતા. પરંતુ ૧૮૫૭ માં તો તેઓની સત્તા હિમાલયથી કન્યાકુમારિકા સુધી ફેલાએલી હતી. સિંધુ અને પંજાબની વિશાળ ભૂમિપર, બિહાર અને બંગાળાના ફળદ્રુપ મેદાનોપર, મુંબઇ અને મદ્રાસના સમૃદ્ધ સ્થળોપર બ્રિટિશ વાવટો ફરકતો હતો અને ઇંગ્લાંડની વેપારી મંડળીના એક અમલદારની સત્તા અશોક અને વિક્રમાદિત્ય અથવા પિટર અને નેપોલિયનની સત્તા સાથે સ્પર્ધા કરી રહી હતી.

એ બનાવ શાથી બન્યો? શામાટે એ ત્રાસજનક આક્રમણને લીધે બ્રિટિશ સત્તા ડગમગવા લાગી? જે પ્રજા, જે લોકો રાજાને દેવના માની પૂજે છે, તે પ્રજા, તે લોકો એકાએક બળવાખોર શાથી બની ગયા? પ્રથમ આ સવાલોનો જવાબ આપવો જોઇએ. કારણ બતાવ્યા બાદ તે મહાન બનાવની ઘટનાવલિનું યોગ્ય વર્ણન કરવું ઠીક પડશે.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી આઠ વર્ષ સુધી ભારતસામ્રાજ્ય પર સત્તા બજાવી ઇંગ્લાંડ ગયો. આ વર્ષો દરમિયાન હિંદનું
ઇ. સ. ૧૮૫૬ કલેવર ફેરવાઇ ગયું. લૉર્ડ વેલેસ્લીના અમલ સિવાય આટલી બધી ઉથલપાથલ બીજા કોઇ

ગવર્નર જનરલના વખતમા થઇ નહોતી એક તરફથી રેલ્વે એક પ્રદેશને બીજા પ્રદેશ સાથે નિકટ સબંધમા લાવતી હતી, બીજી તરફથી અપૂર્વ રાજનીતિને લીધે હિંદના દેશીરાજ્યો બ્રિટિશસિંહના પંજામા સપડાતા જતા હતા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વખતમા પંજાબ, અયોધ્યા વગેરે અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યો બ્રિટિશસત્તા નીચે આવ્યા હિંદમા આવતી વેળા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એ બધા રાજ્યો પરરાષ્ટ્રશ્રેણીમા જોયા હતા, જતી વેળાએ પરરાષ્ટ્ર ગણાતા રાજ્યો સ્વરાષ્ટ્ર કરી તે ઇંગ્લાંડ ગયા

સોબ્રાઓનની[1] લડાઇમા પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ અને ગવર્નર-જનરલ લૉર્ડ હાર્ડિંજે શિખોને હરાવ્યા હતા બ્રિટિશ સેનાધ્યક્ષની અલૌકિક ચતુરાઇથી અને શિખ સેનાપતિઓના કાતિલ વિશ્વાસઘાતથી શિખોનો પરાજય થયો હતો[2] પરંતુ એથી શિખ રાજ્યની સ્વતંત્રતા

૧ દરેક ઇતિહાસમા આ સ્થળને સોબ્રાઓનના નામથી ઓળખવામા આવે છે પરંતુ એનુ ખરું નામ સોબ્રહન છે બે નાના ગામડા પરથી એ નામની ઉત્પત્તિ થઇ છે સોબ્રા નામની જાતિ એ બન્ને ગામડામા રહે છે એ સબ્રાના બહુવચનમા સોબ્રાહન શબ્દ બને છે Cunningham, History of the Sikhs Second Edition, p. 324, note.

૨ પહેલા શિખ વિગ્રહમા ખાલસા સૈન્યના સેનાપતિઓ સરદાર તેજસિંહ અને રાજા લાલસિંહે છૂપી રીતે અંગ્રેજો સાથે મળી કાવતરૂ રચ્યુ હતુ જ્યારે શિખ સૈન્ય ફિરોજપુર આગળ આવી પહોચ્યુ ત્યારે લાલસિંહે ત્યાના એજન્ટ કપ્તાન નિકલ્સન સાથે તરકટમા ભેળાવામા બાકી રાખ્યુ નહોતુ આજ પ્રમાણે

નષ્ટ થઇ નહોતી લૉર્ડ હાર્ડિંજે શિખ પ્રધાનોની સાથે સંધી કરી મહારાજ રણજીતસિંહનું રાજ્ય સ્વતંત્ર રાખ્યું ૯ મી માર્ચને રોજ મિયામીરના વિશાળ મેદાનમાં એ સંધિની સરતો નક્કી કરવામાં આવી[1] સંધિના નિયમો મુજબ બ્રિટિશ સરકારે સતલજ અને બિઆસ નદીઓ વચ્ચે આવેલો જાળધર દોઆબ કબજે કર્યો

જે ખાલસા સૈન્યે બ્રિટિશ સત્તા વિરુદ્ધ હથિયાર ઉચક્યા હતા, તેના કાવતરાખોર લાલસિંહ ફિરૂશહરની (ફિરોજ શહેર) લડાઇમાં નાઠો બરાબર તેજ સમયે સરદાર તેજસિંહ ૨૫ હજારનું તાજુ સૈન્ય લઇ ત્યાં આવી પહોચ્યો પણ તેણે થાકી ગએલા અંગ્રેજ સૈન્ય પર હુમલો ન કર્યો એ સિવાય સૈનિકોની આજીજી છતા લાલસિંહે ફિરોજપુર પર ફરીથી હલ્લો ન કર્યો સેનાપતિઓના આવા વિશ્વાસઘાતથી શિખો હાર્યા 'કલકત્તા રિવ્યુ' નામના માસિકમાં કનિંગહામકૃત શિખોના ઇતિહાસની સમાલોચના કરતા લેખકે કબુલ કર્યું છે કે લાલસિંહે ઇ સ ૧૮૪૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં કપ્તાન લોરેન્સને સોબ્રાઓનના મેદાન પર પોતે કેવી રીતે સૈન્ય ગોઠવવાનો છે, તેની હકીકત લખી મોકલી હતી Cunningham History of the Sikhs, P 268–299. Comp Mac Gregar's History of the Sikhs, Vol, II p 80 81 Calcutta Review for June 1849, p 549–550 Edwin Arnold's Dalhousie's Administration of British Iddia. I, p 45.

૧ કાસુર નામના સ્થળે બને પક્ષ એકત્ર થયા હોવાથી આ સંધિ "કાસુરની સંધી" ના નામે ઓળખાય છે Arnold's Administration of Dalhousie Vol. I p 46

હથિયાર ઉતારી લેવામા આવ્યા પજાબ સરકારનું સૈન્ય ૨૦ હજાર પાયદળ અને ૧૨૦૦૦ ઘોડેસ્વારથી વધુ ન હોવુ જોઇએ, એવુ ઠરાવવામા આવ્યુ આ સિવાય લૉર્ડ હાર્ડિજે લડાઇના ખર્ચ પેટે દોઢ કરોડ રૂપીઆ લીધા[1] મહારાજ રણજીતસિહના ખજાનામા ૧૨ કરોડ રૂપીઆ હતા, પણ તેમના મૃત્યુ બાદ પ્રધાનોના અતિશય ખરચાળપણાને લીધે અત્યારે ફક્ત અર્ધો કરોડ રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા લૉર્ડ હાર્ડિજે એ અર્ધો કરોડ રૂપીઆ લઇ બાકીના રૂપીઆ પેટે કાશ્મીરનુ રાજ્ય લેવાનો ઠરાવ કર્યો જમ્મુનો સુબો–રણજીતસિહનુ પ્રિયપાત્ર–રાજા ગુલાબસિહ એ વખતે લાહોર દરબારનો મુખ્ય પ્રધાન હતો તેણે એક કરોડ રૂપીઆ આપી કાશ્મીરનો પ્રદેશ હાર્ડિજ પાસેથી ખરીદી લીધો આ પ્રમાણે મહારાજ રણજીતસિહના વિશાળ રાજ્યની પડતીના પગરણ મડાયા[2]

આ સધિ વખતે દિલીપસિહ નાનો હતો, રાજ્ય ચલાવવા લાયક ઉમર થવાને હજુ કેટલાક વર્ષની વાર હતી આ સમયે પજાબમા એક બીજા રણજીતસિહની જરૂર હતી પરતુ પજાબમા એવી મહાન વ્યક્તિ હજુ જન્મી નહોતી, દિલીપની મા ઝિન્દાના[3] હાથમા રાજ્યની લગામ હતી હિદમા વીર સ્ત્રીઓનો તોટો નથી

૧ Cunningham's History of the Sikh, Appendix XXXIV, P 428–433

૨ Arnold's Administration of Dalhousie Vol I P 47

૩ કેટલાક પુસ્તકોમા ચદા તરીકે ઓળખાવેલ છે

મહાભારતકાર વેદવ્યાસથી માંડીને રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખનાર કર્નલ ટૅાડ સુધીના બધા લેખકો ભારતની વીર સ્ત્રીઓના કીર્તન કરી ગયા છે. એ વીર સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક રાજ્ય ચલાવવામાં પણ પારંગત ગણાઈ ચુકી છે રણજિતસિંહની રાણી ઝિન્દન પોતાની વીરતા અને રાજ્યકુશલતાને લીધે આખા પંજાબમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ છે.[1] ઝિન્દન સ્ત્રી છતાં બહાદુર હતી, અંતઃપુરવાસિની છતાં રાજ્યકુશળ હતી પરંતુ તેના પ્રધાન તરીકે રાજા ગુલાબસિંહની પછી એક એવો આળસુ અને અવિશ્વાસુ માણસ નીમાયો, કે જેથી ઝિન્દનની બધી કુશળતા વ્યર્થ ગઇ

રાજા લાલસિંહમાં પ્રધાનપદ જાળવવા જેવો એક પણ ગુણ નહોતો તે દરબારમાં તેમજ પ્રજામાં અપ્રિય થઇ પડ્યો હતો. તે કોઈ અજાણ્યા વંશમાં જન્મ્યો હતો, છતાં નસીબના જોરથી પંજાબ જેવા રાજ્ય મુલકનો કર્તાહર્તા થઇ પડ્યો હતો પરંતુ તેનામાં મનુષ્યોચિત ગુણોનો તદ્દન અભાવ હતો તે રૂપાળો હતો, પણ આંતરિક ગુણોનો વિકાસ થએલો ન હોવાથી બધું રૂપ કેવળ દંભ ખાતર વપરાતું તેનામાં સત્તા ચલાવવા જેટલી આવડત નહોતી. અંતઃપુરમાં તેની સત્તા પુષ્કળ ચાલતી, પણ અંતઃપુર બહાર તેની સત્તાનો ચમત્કાર જણાતો નહોતો તેની રણનિપુણતા કેવળ પોતાના ખુશામતખોર હજુરિયાઓ સમક્ષ જાહેર થતી, રણક્ષેત્ર પર બહાદુર સૈનિકો સમક્ષ શાંત થઇ જતી ટુંકામાં લાલસિંહ શિખ જાતિના કલંકરૂપ હતો તેનાજ વિશ્વાસઘાતથી રણજિતના વિશાળ રાજ્યની

---

૧. Calcutta Review, 1869 No 95 P. 39

પડતીનો પ્રારંભ થયો હતો તેનાજ સ્વદેશદ્રોહથી પ્રબળ પરાક્રમી ખાલસા સૈનિકો મુઠીભર અંગ્રેજ સૈનિકો સમક્ષ હાર્યા હતા આવા બુદ્ધિહીન, અનુદાર અને બેવકૂફ માણસના હાથમા પડેલા શિખ વિગ્રહ બાદ પંજાબના રાજ્યની લગામ સોંપવામા આવી પરંતુ પંજાબ આવા મૂર્ખની સત્તા તળે ઝાઝો વખત ગયું નહિ સંધિની સરત મુજબ ગુલાબસિંહ કાશ્મીરનો કબજો લેવા ગયો, એ વખતે શેખ ઈમામુદીન નામનો એક માણસ કાશ્મીરનો સુબો હતો લાલસિંહે ઈમામુદીન સાથે મળી બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરું રચ્યું ગુલાબ-સિંહને કાશ્મીરમા અટકાવવામા આવ્યો રેસિડેન્ટ હેન્રિ લૉરેન્સ કોઇ પણ કાર્ય અધુરૂ મૂકે તેવો નહોતો તે ઇમામુદીનની આનાકાની જોઇ દશ હજાર શિખ સૈનિકો અને કેટલાક અંગ્રેજ સૈનિકો સાથે બરફના ઢગ ઓળગતો ઓળગતો કાશ્મીર જઇ પહોચ્યો [1] બળવાખોર ઈમામુદીન અંગ્રેજ સેનાપતિની આ બહાદુરી જોઇ વશ થયો અને મુખ્ય અમાત્ય ગુલાબસિંહને અટકાવવા માટે તેને જે આજ્ઞાપત્રિકા મળી હતી તે તેણે હેન્રિ લૉરેન્સ સમક્ષ રજૂ કરી હેન્રિ લૉરેન્સ આ પત્ર વાચી લાલસિંહ પર બહુ ગુસ્સે થયો તરતજ આ વિશ્વાસઘાતની તપાસ માટે યુરોપિઅન અમલદારોનુ કમિશન નિમાયું [2] કમિશનના

---

૧ Life of Sir Henry Lawrence, Vol II P. 73

૨ માર્સમેન સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમા (Abridgement of the History of India, P 454) લખ્યુ છે કે લાલ સિંહનો ન્યાય ચુકવવા માટે અંગ્રેજ અને શિખ સરદારોમાથી અમુક માણસોને પસંદ કરવામા આવ્યા હતા. પરંતુ મેજર એડવર્ડ્ઝ

નિર્ણય મુજબ લાલસિંહને પેન્સન લઈ આગ્રા જઈ રહેવુ પડ્યુ. લાલસિંહને ડિસેમ્બર માસમા આગ્રા મોકલી દેવામા આવ્યો. આ રીતે એક નાલાયક માણસ સાથેનો પંજાબનો સબંધ તૂટ્યો.

રાજા લાલસિંહનુ અધપતન થયા બાદ રાજ્યના રક્ષણ માટે ફરીથી સધિ કરવામા આવી બાઇરાબલ નામના સ્થળે આ કરાર થયા હોવાથી તેનુ નામ બાઇરાબલના કરાર પડ્યુ છે કરારની શરત મુજબ લાહોરના દરબારમાથી કેટલાક હોશિયાર અમલદારોની એક સભા સ્થાપવી અને તેના પ્રમુખ તરીકે બ્રિટિશ રેસિડન્ટ રહે એવુ ઠર્યુ દિલીપસિંહ ઉમ્મર લાયક થાય ત્યા સુધી એટલે ઇ સ ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખ સુધી આ સભા દ્વારા રાજ્ય અમલ ચલાવવાની વ્યવસ્થા થઇ[1] આ પ્રમાણે મહારાજ દિલીપસિંહ

અને હર્મન મેરિમલ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે લાલસિંહનો ન્યાય ચુકવનાર સમિતિમા કેવળ અંગ્રેજ અમલદારોજ હતા નીચે લખેલા માણસો એ સમિતિના સભ્યો હતા —

પ્રમુખ.— એજ કેટિ સભાસદ — લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ લૉરેન્સ, મેજર જનરલ સર જૉન લિટલર, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ગોલ્ડીંગ –Life of Sir Henry Lawrence Vol II P 82 (Comp Edward's, A year on the Punjab Frontier Vol I P. 1)

૧ Cunningham's History of the Sikhs Appendix XXXVII, P 337-442
Comp Life of Sir Henry Lawrence Vol I P 90

લાયક ઉમરના થાય ત્યા સુધી અંગ્રેજ સરકારના ઉપરીપણા નીચે રાજ્ય ચલાવવાનુ નક્કી થયુ મહારાજ રણજિતસિહના બાહુબળથી જીતાએલા વિશાળ રાજ્યના હિત માટે લૉર્ડ હાર્ડિંજે આ વ્યવસ્થા કરી બાલ્યાવસ્થાથી યુદ્ધવ્યવસાયમા મચી રહેલો છતા, લડાઈને અંતે વિજયલક્ષ્મી રૂપે પંજાબનુ વિસ્તૃત રાજ્ય મળ્યુ હોવા છતા હાર્ડિંજે તે ગ્રહણ ન કર્યું ઉલટો તે રાજ્યને થાળે પાડવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો[૧] તે સમજી ગયો હતો કે એક ૮૬ મનની રાજ્યપટુ વ્યક્તિના હાથમા પંજાબનો કારભાર સોંપવામા નહિ આવે, તો ભવિષ્યમા ભારે અડચણો નડશે, એ માટે તેણે મુખ્ય કારભારીને બદલે આવી જાતની વ્યવસ્થા કરી હતી હવે પંજાબનો ધણી હેન્રિ લૉરેન્સ બન્યો લૉર્ડ હાર્ડિંજે આ પસંદગી બરાબર કરી હતી. હેન્રિ લૉરેન્સમા લડવૈયા જેવી બહાદુરી અને રાજ્યપ્રપંચી વીર જેવી દક્ષતા હતી આ બંને ગુણોનો એકત્ર સમાવેશ બહુ થોડી વ્યક્તિઓમ જોવામા આવે છે જો કે જે તેજસ્વિતાને લીધે નેપોલીયન બોનાપાર્ટથી જગત ધ્રુજતુ હતુ, તે તેજસ્વિતા, તે પ્રતિભા હેન્રિ લૉરેન્સમા નહોતી, તોપણ સાધારણ માણસ કરતા તેનામા અસાધારણ ગુણો હતા શત્રુઓ લડાઈના મેદાનપર તેની મૂર્તિ જોઇ ડરતા, તેજ રીતે તેની બાળક જેવી સરળ પ્રકૃતિ જોઇ તેને ચાહતા આ રીતે હેન્રિ લૉરેન્સમા વીરતા ને કોમળતા, પ્રેમ અને શૌર્યનુ અલૌકિક મિશ્રણ થએલુ હોવાથી તે પંજાબનુ શાસન ચલાવવા યોગ્ય હતો

૧ A speech delivered at the farewell banquet to the Marquis of Tweedall, at Madras Arnold's Administration of *Dalhousie*. Vol I P 78 note 2

સુભાગ્યે આવી પ્રકૃતિના વીરપુરુષના હાથમા પંજાબની શાસન સત્તા સોંપવામા આવી હેન્રિ લૉરેન્સ પોતાનો

ઇ. સ. ૧૮૪૭ આ અસાધારણ ભાર વહન કરવા તૈયાર થયો તેના સમયમા પંજાબ ફરીથી ઉન્નતિને માગ

જવાબદારી સમજી વળવા લાગ્યુ આ પ્રમાણે સુખ અને શાન્તિમા ઇ સ ૧૮ ૭નો વસતકાળ વીતી ગયો જે ચચળ સ્વભાવવાળા ખાલસા સૈન્યે એક સમય ભયકર રણસગ્રામ માડયો હતો, તે સૈન્ય અત્યારે સૌમ્ય મૂર્તિ ધારણ કરી શાન્તિમય માર્ગે અગ્રેસર થતુ હતુ રેસિડેન્ટે પોતાના વિવરણમા જાહેર કર્યુ હતુ કે નિશસ્ત્ર ખાલસા સૈન્યનો ઘણોખરો ભાગ શાતિપૂર્વક ખેતી કરવા લાગ્યો છે જેઓ એક સમય બ્રિટિશ સરકારનુ ભીતિસ્થાન હતું તેઓ અત્યારે ખેડુના જેવી સરળતા અને નિર્દોષપણાથી ઉત્તરોત્તર સૌમ્ય બનતા જાય છે જો કે રસિડેન્ટે આ મત જાહેર કર્યો હતો ખરો, તો પણ તે પંજાબની આવી શાન્ત સ્થિતિથી ઠગાયો નહોતો તે ધીરે ધીરે પંજાબની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો ધીમે ધીમે પંજાબમા સર્વત્ર શાતિ બિરાજવા લાગી

• મહારાણી ઝિન્દન દૃઢતા અને સાહસમા વીરનારીઓમા આગેવાન હતી તેથી તે પોતાના રાજ્યપર પરજાતિનો અમલ શી રીતે સહન કરી શકે? ઝિન્દન સમજી શકી હતી કે બ્રિટિશસિંહ પોતાની શિકારી આંખો પંજાબના હરિયાળા ખેતરો પર નાખી રહ્યો છે, થોડાજ વર્ષોમા પંજાબ તેનો કોળિયો બનશે. તેના સદેહને દૃઢ કરનારા કાર્યો તેની સમક્ષ દિનપ્રતિદિન બનતા જતા હતા બ્રિટિશ

સરકાર તેના પ્રિય પુત્રને પોતાના હાથનુ રમકડુ બનાવવાના પ્રયત્નો કરી રહી હતી વિદેશીઓનુ આવુ સાહસ, આવી અનધિકાર પ્રિયતા એ વીરનારીના હૃદયને બાળવા લાગ્યા ઝિન્દનની ધીરજ ખૂટી. તે અગ્રેજોને ભયકર શત્રુ માનવા લાગી કામિનીનુ કોમળ હૃદય અપમાન વિષથી કાળુ થઇ ગયુ

રેસિડેન્ટ આ વીરનારીની પાખો કાપવા તૈયાર થયો તેણે ઝિન્દનનુ અભિમાન ઉતારવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો જે આગ હાડોહાડ વ્યાપી ગઇ હોય, તે આગ સાધારણ પ્રયત્નથી નજ બુઝાય, ઝિન્દનને સુખ દુ ખના સાથીથી જુદી પાડી, કોઇ એકાત સ્થળે લઈ જઇ રાખવાનો રેસિડેન્ટે નિશ્ચય કર્યો કેવળ સદેહવશ થઈ ઝિન્દનને દેશપાર કરવામા આવ્યા તેનો ભાઇ આ દેશપારનો હુકમ લઇ મહેલમા આવી પહોચ્યો ઝિન્દને એ હુકમ માથે ચડાવ્યો તેણે સાધારણ સ્ત્રીની માફક વિલાપ ન કર્યો, કોઇને શાપ ન આપ્યો પણ વીર સ્ત્રીની માફક તેણે કદખાનુ સ્વીકારી લીધુ મુસલમાન રહેવાશીઓથી ભરપૂર શેરપુર નામના નિર્જન સ્થળે ઝિન્દનનો એકાન્તવાસ શરૂ થયો ઝિન્દન રાજમહેલનુ સુખ છોડી ૧૯ મી ઓગસ્ટને રોજ આ ગદા સ્થાનમા, ખાવા ધાતા ઘરમા કેદ થઇ[1] વિધાતાએ ઝિન્દનને સ્ત્રી બનાવી હતી, તેના શરીરને નારીસુલભ લાવણ્ય, કોમળતા ઇત્યાદિ ગુણોનુ રહેઠાણ બનાવ્યુ હતુ, છતા તેનામા પુરુષ જેવુ સાહસ હતુ.

---

૧ A General Proclamation of H B Edwardes, Assistant to the Resident—Life of Sir Henry Lawrence Vol II. P 99.

સ્ત્રી છતા તેણે આ બધુ સહન કર્યું, વીર નારીને પેઠે હસતા મોએ વિપત્તિને વેઠી લીધી વિદેશીઓની નજરે તેનુ ચરિત્ર ગમે તેવુ હલકુ ગણાતુ હો, વિદેશી ચિત્રકારોના હસ્તે તેનુ ચારિત્રચિત્ર ગમે તેટલું કાળુ ચિતરાતું હો, પણ આ સહનશીલતાએ તેને સ્ત્રીસમાજમા ઉત્તમ પદે સ્થાપી છે, એમા કશો શક નથી

આ પ્રમાણે રાજસન્માનથી વિમુખ થઇ ઝિન્દન કારાગૃહવાસી થઇ મહારાજ રણજિતસિહની પ્રિયપત્નીની, મહારાજ દિલીપસિહની માતાની આ શોચનીય કહાણી ઇતિહાસના પાના પર કાળા અક્ષરે લખાઇ જેઓ હેન્રિ લૉરેન્સની સત્યનિષ્ઠા પર આફ્રીન છે, તેઓને ઝિન્દનની કારાવાસ કહાણી નવાઇ પમાડે તેમા કશો સંદેહ નથી અગ્રેજ ઐતિહાસિકોએ લખ્યું છે કે ઝિન્દને સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરૂ કર્યુ હતુ, રેસિડેન્ટને મારી નાખવાની યુક્તિમા ભાગ લીધો હતો, માટે તેને આવી સજા કરવાની જરૂર પડી હતી[૧] પરતુ રાજા લાલસિહને સજા કરતી વેળા જે કાર્યપદ્ધતિ પસદ કરવામા આવી હતી, તે કાર્યપદ્ધતિ આ વેળા પસદ કરવામાં આવી ન હોતી રેસિડેન્ટ કઇપણ તોળ્યા સિવાય કેવળ સંદેહવશ થઈ ઝિન્દનને દેશપાર કરી હતી આ સ્થળે કોઇપણ ન્યાયપ્રિય માણસ રેસિડેન્ટને ન્યાયી કહી શકે તેમ નથી તપાસ કરતાં દોષ જણાય તો દડ આપવો એ સુધરેલા સમાજની રીત છે હેન્રિ લૉરેન્સ સુધરેલા દેશનો છતા એ સુધરેલી ન્યાય પદ્ધતિ વીસરી ગયો હતો

---

૧ Kaye, Sepoy War, Vol I P. 15 Comp Life of Sir Henry Lawrence Vol II P. ૯૮–૧૦૦

મહારાણી ઝિન્દનની સજાએ આખા પંજાબમાના ખળભળાટને શાંત કરી દીધો હોય એવું તરતમા તો જણાયું, શિયાળો શાંતિથી પસાર થયો ઋતુપરિવર્તનની સાથે પંજાબની શાસનસમિતિનો અધ્યક્ષ પણ બદલાયો ગરમ મુલકમા લાંબો કાળ રહેઠાણ કર્યાથી હેન્રિ લૉરેન્સની તબિયત લથડી તે તબિયત સુધારવા સીમલા ગયો સ્થાન બદલ્યો કર્યાથી તેની તબીયત થોડી ઘણી સુધરી ખરી, પરંતુ દાક્તરોએ તેને સ્વદેશ જવાની સલાહ આપેલી હોવાથી તે સ્વદેશ જવા તૈયાર થયો એજ વખતે લૉર્ડ હાર્ડિંજ પણ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના હાથમા રાજ્યની લગામ સોંપી સ્વદેશ ગયો. હેન્રિ લૉરેન્સે સર ફ્રેડરિક કેરી નામના એક સિવિલિયન અને હિંદી કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્યના હાથમા પંજાબનો અમલ સોંપી લૉર્ડ હાર્ડિંજ સાથે વિલાયત પ્રયાણ કર્યું હવે હિંદના વિધાતા તરીકે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને પંજાબના વિધાતા તરીકે સર ફ્રેડરિક કેરિ નીમાયા

અધ્યક્ષ બદલાવાથી પંજાબની શાન્તિમા ખલેલ ન થઇ નૂતન વર્ષ પોતાની પ્રસન્ન પ્રકૃતિ દર્શાવતું હાજર થયું એ વખતે થોડે દૂર એકાએક તણખો ઝર્યો અને ભયંકર આગ સળગી ઉઠી

મહારાજ રણજીતસિંહે મુલતાન જીત્યું ત્યારથી આજ સુધી ત્યાંના વહીવટ લાહોરના દરબારના તાબામા રહી એક દિવાન ચલાવતો હતો. ઇ સ ૧૮૪૪મા મુલતાનનો સુબો સાવણમલ્લ એક શત્રુને હાથે મારા ગયો તેનો પુત્ર મૂલરાજ પિતાના મરણ પછી મુલતાનના દિવાન થયો લાહોર દરબારે મૂલરાજના ખજાનામા પુષ્કળ પૈસા છે એમ ધારી તેની પાસેથી દિવાનીપદમા નજરાણા

તરીકે ત્રીસ લાખ રૂપીઆ માગ્યા જૉન લૉરેન્સ (પાછળથી લૉર્ડ લૉરેન્સ)ના મત મુજબ પંડિત જલાપ્રસાદ અને તે વખતનો મંત્રી રાજા હીરાસિંહ જીવતો હોત, તો એ રૂપીઆ યોગ્ય સમયે મળી જાત, પરંતુ તેમના મરણથી લાહોર દરબાર બેબાકળો બની ગયો, તેથી ઠરાવ મુજબ કાર્ય થઇ શક્યું નહિ[૧]

મિયામીરની સંધિ થયા બાદ શિખ રાજ્ય ચાળે પડયું, એટલે રાજા લાલસિંહે મુલરાજ પાસેથી લેણા પૈસા તથા ખંડણી વસૂલ કરવા મૂલતાન પર લશ્કર મોકલ્યું ઝંગ નામના સ્થળે મૂળરાજે એ લશ્કરને હરાવ્યું[૨] એ દરમિયાન લાહોરના રેસિડેન્ટે મધ્યસ્થ

---

૧ Blue Book, 1847--49, P 88 Edwardes, A Year on the Punjab Forntier Vol II, P 38

કેટલાક પુસ્તકોમા લખ્યું છે કે લાહોર દરબારે મૂળરાજ પાસે નજરાણા તરીકે એક કરોડ રૂપીઆ માગ્યા પાછી એ આંકડો ૧૮ લાખનો થયો પરંતુ પહેલા શિખ વિગ્રહની ગરબડમા એ રૂપીઆ આપવામા આવ્યા નહિ Arnold, Dalhousie's Administration of British India Vol I P 64 Camp Kaye, Sepoy war, Vol 1 P 18

૨ સર જૉન કે કૃત સિપાઇઓના બળવાના ઇતિહાસમા આ બનાવ જુદી રીતે વર્ણવ્યો છે. તેણે લખ્યું છે કે મુળરાજની વિરુદ્ધ લશ્કર મોકલતા તે ભારે ભય પામ્યો, અને ઇ સ ૧૮૪૬ ના શિઆળામા લાહોર આવી લાહોર દરબારની માગણી પૂરી કરવાનું તેણે વચન આપ્યું Kaye, Sepoy War, Vol 1 P 18--19

થઈ એ કજિયો શાન્ત પાડ્યો. રેસિડેન્ટની મધ્યસ્થતાથી સંધિ થઇ કે મૂળરાજે ઝંગ વિભાગનો દાવો મૂકી દેવો, નજરાણુ અને લેણા પૈસા બદલ ૨૦ લાખ રૂપીયા લાહોર દરબારને આપવા તે સિવાય વધારેલી ખંડણી નિયમિત સમયે આપ્યે જવી મૂળરાજે તે સમયે એ ઠરાવ વિરુદ્ધ કશું ન કહ્યું, ઉલટો તેણે રેસિડેન્ટનો ઉપકાર માન્યો [૧]

આ બનાવ બન્યા બાદ એક વર્ષ સુધી મૂળરાજ શાંતિ જાળવી રહ્યા તેની શાંતિ જોઇ બધાને જણાયુ કે લાહોર અને મુલતાનનો કજિઓ કાયમને માટે શાન્ત પડ્યો છે એ કજિઓ હવે ફરી સળગી ઉઠવાનો નથી પરંતુ મૂળરાજ જે સંતોષ દર્શાવતો હતો તે સ્થાયી રહ્યા નહિ થોડા સમયમા તેને એ સંધિની સરતો અકારી જણાવા લાગી, તે એટલે સુધી કે તેણે બધી જંજાળમાથી મુક્ત થઇ મુલતાનની સુબાગીરી છોડી દેવાની ઇચ્છા દર્શાવી

નવેમ્બર માસમા મૂળરાજે સાંભળ્યુ કે રેસિડેન્ટ હેન્રિ લારેન્સ પંજાબ છોડી સ્વદેશ જવાનો છે મૂળરાજ એ સમાચાર સાભળી પોતાની ઇચ્છા જણાવવા માટે લાહોર આવ્યો. પરંતુ યોગ્ય સમયે હાજર ન થઇ શકવાથી હેન્રિ લૉરેન્સને મળી શક્યો નહિ મૂળરાજે કામ ચલાઉ રેસિડેન્ટ જાન લૉરેન્સને મળી પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી જૉન લૉરેન્સ તરતને માટે એ ઇચ્છા ત્યાગવાનુ સમજાવ્યુ મૂળરાજ પાછો ગયો પણ થોડા રોજમા વળી લાહોર આવી, જૉન

૧ Grounds of the court's Judgement in convicting Dewan Moolraj of murder –Edwardes. Punjab Frontier Vol II P 39-40

લૉરેન્સને મળી રાજીનામુ રજુ કર્યું રાજીનામુ આપવાના બે કારણો દર્શાવવામા આવ્યા હતા પહેલુ તો એ કે નવી સધિ મુજબ મહેસૂલ બાબતનો નવો બદોબસ્ત રાજ્યની ઉપજને બહુ ધોકો પહોચાડે છે, અને બીજુ એ કે લાહોર દરબારમા અપીલ કરવાનો હક હોવાથી પ્રજાપર રાજ્ય ચલાવવામા અડચણ પડે છે[1] આ રીતે મૂળરાજે અકળાઈ લાહોર દરબારપર રીતસર રાજીનામુ મોકલી આપ્યુ લાહોર દરબારે મુળરાજનુ રાજીનામુ સ્વીકાયુ અને સરદારખાસિહ નામના એક માણુસની તેની જગાએ નીમણુક કરી સરદારખાસિહ મુલતાન જવા તૈયાર થયો સરદારખાસિહને મૂલતાનનો કબજો લેવામા મદદગાર થાય એવા હેતુથી બેન્સ એગ્ન નામના સિવિ યનને અને મુબાઇના સૈનિકદળના લેફટેનેન્ટ એન્ડર્સનને પાચસો સૈનિકો સાથે મુલતાન મોકલવામા આવ્યા

સરદારખાસિહ એ સૈનિકો સાથે મૂલતાન આવી પહોચ્યો મૂળરાજે કશો વિરોધ ન દાખવ્યો. તે આદરમાનપૂર્વક સરદારખાસિહ અને સનિકોને કિલ્લામા લાવ્યો તેણે નવા દિવાનના હાથમા કિલ્લો સોપી દીધો ત્યારબાદ સરદારખા અને તેના સાથીઓ કિલ્લામાથી બહાર નીકળ્યા કે તરત એકાએક બ્રિટિશ અમલદારો પર હુમલો થયો તેઓ સખત જખમી થયા મૂળરાજે આ બાબતનો કશો બદોબસ્ત કર્યા વિના પોતાના મહેલ તરફ ઘોડો દોડાવી મૂકયો સરદારખાએ ઘવાએલા અગ્રેજ અમલદારોને યોગ્ય સ્થળે પહોચાડયા

---

૧ Evidence of John Lawrence on Moolraj's trial—Edwardes, Punjab Frontier Vol. II 42 44

બીજે દિવસે બધા મૂલતાનીઓ જાહેર રીતે લડવા તૈયાર થયા રાત શરુ થતાજ મુલતાનીઓએ ઘવાએલા અંગ્રેજ અમલદારોના મકાન ઘેર્યા નિરાશ્રિત, નિરાધાર અમલદારો ઘવાયા છતા ખરા વીરની માફક જીવન બચાવવા તૈયાર થયા પરંતુ હલ્લો કરનારાઓ સખ્યામા વિપુલ હોવાથી તેઓનુ કશુ ન ચાલ્યુ એગ્ન્યુ અને એન્ડર્સનના ઘવાએલા શરીરપર ઘા પડવા લાગ્યા થોડા સમયમા બને જણા મરણ શરણ થયા

આ બનાવ બન્યા બાદ મૂળરાજે બીક છોડી દીધી વીરત્વ અને રણોન્માદથી તે અધીરો બની ગયો તેણે સૈનિકોને ગોઠવ્યા, બહાદુર અંગ્રેજ સૈનિકો સામે ટક્કર ઝીલવાની આકાક્ષા તેના હૃદયમા નૃત્ય કરવા લાગી વિજય મેળવવાની ઇચ્છાએ તેને સાહસિક, રણદક્ષ અને યત્નશીલ બનાવ્યો તેણે પોતાની જિદગી અદૃષ્ટને અધીન કરી રણમા ઝુકાવ્યુ

આ પ્રમાણે મૂલતાનમા લડાઈ જામી. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ બીજો શિખવિગ્રહ શરુ થયો આ યુદ્ધ બાદ પંજાબમાથી પંજાબકેસરી રણજિતસિંહના પુત્રનુ આધિપત્ય સદાને માટે કેવી રીતે લોપાયુ તે વાત હવે અમે જણાવીએ છીએ

બ્રિટિશસિંહ ધીમે ધીમે પંજાબ પર પોતાનો અધિકાર જમાવવા તૈયાર થયો સપ્તાસધુના પાણીથી ધોવાતા રાજ્ય પર તેની ભોગલાલસામય નજર દૃઢ બનવા લાગી જે જે બહાદુર માણસો અદ્યાપિ પર્યંત શિખ સમાજનુ ગૌરવ જાળવતા હતા, તેઓને ધીમે ધીમે દુર ખસેડવામા આવ્યા. સ્ત્રીઓ પણ આ કઠોર દડથી ન છૂટી. રેસિડેન્ટ પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા માટે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ

જોયા સિવાય પોતાનો કઠોર દંડ ફેરવવા લાગ્યો. મહારાણી ઝિન્દન સાહસિકતાની મૂર્તિ હોવાથી સૌ પહેલા રેસિડેન્ટની કડક નજરે પડી ચૂકી હતી. અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ કંઇ પણ ન કરી શકે એવા ઇરાદાથી તેને મુસલમાન વસ્તીવાળા શેખપુરમાં કેદ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ઝિન્દનના આવા શોચનીય પરિણામથી પંજાબ શાન્ત થયું નહિ, બ્રિટિશ સત્તાથી બીજું નહિ અગ્નિ ધુંધવાવા લાગ્યો હતો, મુલતાનના દંગાએ એ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો. ઝિન્દન વળી રેસિડેન્ટ આગળ અપરાધિની બની.

મુલતાનીઓના બળવાના સમાચાર જુલાઈ માસની શરૂઆતમાં લાહોર પહોંચ્યા. તે પહેલાં મે માસમાં મહારાણી ઝિન્દન પર કારસ્થાન રચવાનો આરોપ મુકાયો હતો. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોએ જણાવ્યું છે કે મુલતાનની ગરબડ પહેલા લાહોર દરબારમાં અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ એક કાવતરું રચાયું હતું. મહારાણીના કેટલાક પ્રિય પાત્ર એ કાવતરામાં ભળ્યા હતા. બ્રિટિશ સરકારના તાબાના સિપાહીઓને બેવફા બનાવવા એ કાવતરાનો ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ એ કાવતરું લાંબો વખત ગુપ્ત રહ્યું નહિ. જેમાં ટુકડીના કેટલાક સિપાહીઓએ આ વિષે પોતાના અમલદારોને ચેતવણી આપી. શીખ સેનાપતિઓમાંનો એક ખાનસિંહ, મહારાણી ઝિન્દનનો એક વિશ્વાસુ ગણાતો માણસ ગંગારામ તથા બીજા માણસો કાવતરાના આગેવાન સાબીત થયા. તરત જ પેલા બે આગેવાનોને તાત્કાલિક ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યા. રેસિડેન્ટનું વધુ કહેવું છે કે વતણીઓના આગેવાનો પકડ ન પડ્યું, પણ આ તરકટમાં રાણી બાજુ વ્યક્તિ-

ઓને પણ જન્મદેશનિકાલની સજા કરવામા આવી[1] આ પ્રમાણે મુખ્ય અને ગૌણ અપરાધીઓને સજા કર્યા બાદ રેસિડેન્ટે મહારાણી ઝિન્દન પર નજર કરી તેણે જોઇ લીધુ કે જ્યા સુધી આ વીર-નારી લાહોરની નજીકમા હશે ત્યા સુધી બ્રિટિશ સરકારને જંપવા નહિ દે તે માટે તેને પંજાબની બહાર હાંકી કાઢવાની પેરવી કરવામા આવી મહાનુ તૈયાર હતુ શેખપુરનુ નિર્જન બંદીખાનુ ઝિન્દનના સ્પર્શથી સજીવ બની ઉઠ્યુ હતુ પણ રેસિડેન્ટના પ્રબળ પ્રતાપે પંજાબ રણજીતસિંહની પ્રિયપત્નીને પોતાના હૃદયમાથી દૂર કરવા તૈયાર થયુ બાલક દિલીપસિંહ રેસિડેન્ટના હાથનુ રમકડુ હતો તેથી સર ફ્રેડરિક કેરિન સગવડ મળી તરતજ ઝિન્દનના દેશનિકાલના હુકમ પર દિલીપસિંહના નામવાળી સીલ શોભવા લાગી, દરબારના કેટલાક અમલદારોએ બે બ્રિટિશ સૈનિકો સાથે એ હુકમ શેખપુર ઝિન્દનને પહોચાડ્યો[2] મહારાણી ઝિન્દને પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રની સહી સાથેના હુકમ માથે ચડાવ્યા તે નસીબ આધીન થઇ હમેશને માટે પંજાબ છોડવા તૈયાર થઇ મહારાજ રણજીતસિંહે જે દરબારમા ઝિન્દનનુ ગૌરવ વધાર્યુ હતુ જે લાહોરની અમાત્ય સમિતિ એક વખત તેના પ્રબળ પ્રતાપથી ધ્રુજતી હતી, તે દરબાર, તે લાહોર છોડી શેખપુર જતા ઝિન્દને જે ધૈર્ય બતાવ્યુ હતુ, તેવુજ ધૈર્ય તેણે પંજાબ છોડતા બતાવ્યુ મહારાણી ઝિન્દને ધૈર્ય રાખી પોતાની

૧ Kaye Sepoy War, Vol I P 29–30 Comp. Arnold's Dalhousie's Administration Vol 1 P 85--86

૨ Kaye, Sepoy War, Vol I P. 30

ફેરવાયલી દશાના સાક્ષીભૂત શેખપુરના મકાનની વિદાય લીધી જે પંજાબે તેને હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે છાતીપર ધારણ કરી હતી, તે પંજાબથી એ અત્યારે વિમુખ થઇ. ઝિન્દન દુઃખસંગિની સહચરીઓ સાથે કાયમને માટે શેખપુર છોડી ગઈ તેને પ્રથમ ફિરોજપુરમા અને પછી બનારસમા લઇ જવામા આવી મહારાણી ઝિન્દન હિંદુઓના પવિત્રક્ષેત્રમા રહી મેજર જ્યોર્જ મેકગ્રેગર નામના એક બ્રિટિશ સૈનિકના રક્ષણ તળે દિવસો ગુજારવા લાગી '

આ પ્રમાણે રણજિતસિંહની પટરાણી દેશનિકાલ થઇ પંજાબ શાન્ત જલધિની માફક ધૈર્યથી પોતાની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનુ દુઃખ જોઇ રહ્યો આસુનુ એક બિંદુ પણ તેની આખમાથી ટપક્યુ નહિ પંજાબમા ખડબખેડા ન થયા, પંજાબ યોગારૂઢ યોગી પુરુષની માફક સ્થિર બની જડતાથી ઢંકાઇ રહ્યો હતો પરંતુ એ જડતા ખરી જડતાનુ સ્વરૂપ નહોતુ તોફાન પહેલાની શાંતિ સાથે પંજાબની એ શાન્તિનો મુકાબલો કરી શકાય દિલીપસિંહ સુખમય બાલ્યાવસ્થાના તરંગપર હિંચોળા ખાતો હતો, જનનીનુ આ દુઃખ તેના હૃદયને ડોલાયમાન કરવાને અશક્ત હતું સંસારથી અજાણ્યો બાળક રેસિડેન્ટના કહેવાથી જરા પણ દીલગીર થયા વિના પોતાની માને અનંત સાગરને તળીએ જતી જોઇ રહ્યો મહારાણી ઝિન્દન પોતાના પ્રિયતમ સ્વામીની અતુલ સંપત્તિ–પ્રાણાધિક પુત્રનો સ્વર્ગીય સહવાસ તજી કેદી બની સહૃદય અને સૂક્ષ્મદર્શી વ્યક્તિ આ બાબતનો વિચાર કરશે તો તેને જણાયા સિવાય રહેશે નહિ કે બ્રિટિશ ટાપુમા પણ હિંદના ચાણક્ય અથવા ઇટાલિના મેકિયાવેલિના શિષ્યો છે ખરા' બ્રિટિશ સરકારના કોઇ કોઇ અમલદારો પણ કૂટ રાજનીતિની ઝાખી

ફરાવી ગયા છે ખરા' સહૃદય પુરુષો એમના સાહસ આગળ માથું નમાવશે, સભ્યતા અને ક્રૂરતાને અભિનંદશે, પણ આ દુષ્ટ રાજનીતિ આગળ કદી પણ માથું નીચું કરશે નહિ એ નીતિ નિષ્કામપણું બતાવતા છતાં પારકાનું હરી લેવામાં મશગૂલ છે, અનાસક્ત ભાવે વપરાતી છતાં ભોગલાલસાથી ભરપૂર છે, અને ન્યાયને અનુસરતી જણાતા છતાં બીજાનું અનિષ્ટ કરવામાં તત્પર રહે છે ભવિષ્યના મહા પુરુષો આ નીતિખોર માણસોને કદી પણ ક્ષમા આપી શકશે નહિ પંજાબ પણ આ નીતિની માયાથી મુગ્ધ બની લાંબો કાળ જડ બની રહ્યું નહિ તેના હૃદયમાં જે આગ ધુંધવાતી હતી તે થોડા રોજમાં પ્રચંડ હુતાશન રૂપે પ્રગટી નીકળી ગુરુ ગોવિંદસિંહે પંજાબની નસેનસમાં જે તેજ રેડ્યું હતું, તેની અલૌકિક શક્તિથી થોડાજ સમયમાં જડ પંજાબ ચેતનરૂપ બની ગયું ઝિન્દનને દેશનિકાલ કર્યાબાદ થોડાજ રોજમાં પંજાબ અપૂર્વ મંત્રશક્તિના બળવડે અપૂર્વ રાષ્ટ્રીય અભિમાનના બળવડે, ફરીથી એ દુષ્ટ રાજનીતિ વિરુદ્ધ દાવાનળ સળગાવી રહ્યું

જ્યારે વૅન્સ ઍગ્ન્યૂ અને ઍન્ડર્સન મુલતાનમાં ભયંકર અવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા, તે વખતે લેફ્ટેનેન્ટ એડવર્ડસ્ નામનો એક સૈનિક અમલદાર બન્નૂનો બંદોબસ્ત કરતો હતો વૅન્સ ઍગ્ન્યૂએ મુલતાનના કિલ્લામાં ઘવાયા પછી તરત એક ઝડપી ચાલના ઘોડેસ્વારને એડવર્ડસ અને સેનાપતિ કોર્ટલેન્ડના નામનો એક પત્ર આપી બન્નૂ તરફ મોકલ્યો એ પત્રપર જનરલ કોર્ટલેન્ડના નામનું સરનામું કર્યું હતું ૨૦ મી એપ્રિલે સાંજને વખતે એડવર્ડસ્ ડેરાગાઝિખાનમાં પોતાના તંબુમાં બેઠો બેઠો ચોરીના મુકદ્દમા સાંભળતો હતો, એ સમયે પેલા ઘોડેસ્વારે આવી કોર્ટલેન્ડના સરનામાનો પત્ર

તેના હાથમા આપ્યો. એડવર્ડસે પત્ર જરૂરી હોવાથી ફોડયો અને વાચ્યો નીચે એન્ડ્રુની સહી હતી.[1] મુલતાનમા પોતાના જાતભાઇઓની દુર્દશાનો વિચાર આવતા એડવર્ડસ અધીરો થઇ ગયો જેમ બને તેમ જલદી મુલતાન પહોચી, કેવી રીતે પોતાના જાતભાઇઓને શત્રુના હાથમાથી બચાવવા એજ તેનુ લક્ષ્ય બન્યુ તે જે કાર્ય માટે એન્ડ્રુ આવ્યો હતો, તે કાર્ય બાજુએ રહ્યુ એડવર્ડસે તરતજ રેસિડેન્ટ પર પત્ર લખી થોડુ સૈન્ય તથા તોપો લઇ, સિંધુ નદી ઉતરી મુલતાન પાસેનુ લિયા નગર તાબે કર્યુ આ મુસાફરીની શરૂઆતમા એડવર્ડસે એન્ડ્રુ પર એક પત્ર લખ્યો હતો પરંતુ એ પત્ર મળે તે પહેલા એન્ડ્રુ અને એન્ડર્સનના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા હતા એડવર્ડસને આ સમાચાર લિયા નગરમા મળ્યા તે જેઓને બચાવવા આટલી બધી ઉતાવળ કરી મુલતાનની લગોલગ આવી પહોચ્યો હતો, તેમના મરણસમાચાર સાભળી તેનો પિત્તો ઉકળ્યો તે વેર વાળવા ખાતર, મૂલરાજનો નાશ કરવા ખાતર આતુર બની રહ્યો મુલતાન જીતી મૂળરાજનો નાશ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો મુલતાનની દક્ષિણે ૫૦ માઇલ દૂર ભાવલપુરનુ દેશી રાજ્ય આવેલુ છે ત્યાના નવાબને અગ્રેજો સાથે મિત્રતા હતી એડવર્ડસે બ્રિટિશ સરકારના નામથી તેની પાસે મદદ માગી નવાબે ઘણી ખુશીથી પોતાનુ સૈન્ય એડવર્ડસની મદદમા મોકલી આપ્યુ એ સિવાય જનરલ કોર્ટલેન્ડ અને લેફ્ટેનેન્ટ લેકનુ સૈન્ય એડવર્ડસની મદદમા આવી પહોચ્યુ હતુ લાહોરથી રાજા શેરસિંહની સરદારી નીચે એક શિખસૈન્ય મુલતાનપર મોકલવામા આવ્યુ, આ રીતે

1 Edwardes's Punjab Frontier Vol II P 75-76

ચો તરફથી એડવર્ડસને મદદ મળી એડવર્ડસ એ બધા સૈન્ય સાથે મુલતાન જીતવા તૈયાર થયો એ દરમિઆન સર ફ્રેડરીક કેરિએ અગ્રેજ સૈનિકોની એક ટુકડી મૂલતાનપર મોકલવા માટે ૨૭ મી એપ્રિલે વડા સેનાપતિ લૉર્ડ ગૉફને પત્ર લખ્યો લૉર્ડ ગૉફ આ વખતે સીમલાની શીતળ હવાનો સ્વાદ ચાખી રહ્યો હતો તેણે આ સમય લડાઇ માટે અનુકૂળ ન હોવાથી સૈન્ય મોકલવાનુ મૂલતવી રાખવાનો હુકમ કર્યો ગવર્નર જનરલે પણ આ વાતનું અનુમોદન આપ્યુ પરંતુ વડા અધિકારીઓનો આ વિચાર રેસિડેન્ટને ન ગમ્યો ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ સાથે રેસિડેન્ટને આ પ્રમાણે મતભેદ પડવાથી હર્બર્ટ એડવર્ડસ પણ ગુસ્સે થયો મે અને જૂન માસ જેમ તેમ કરીને કાઢવા બાદ જુલાઇ માસની શરૂઆતમા મૂલતાનના કિલ્લાની દ્રઢતા અને મુળરાજનુ બળ વધતુ જોઇ એડવર્ડસ રેસિડેન્ટની જાહેર રીતે મદદ માગી સર ફ્રેડરિક કેરિએ વળી આ વાત વડા સેનાપતિને જાહેર કરી આ વખતે પણ લૉર્ડ ગૉફે પ્રથમને વિચાર ન ફેરવ્યા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને સર જૉન લિટલર નામના સેનાપતિએ પણ એ વિચારને અનુમોદન આપ્યુ પરંતુ આ વખતે સર ફ્રેડરિક કેરિ ઉતાવળો બન્યો હતો વડી સરકારના ત્રણ ઉપરિ અધિકારીઓના અભિપ્રાયોએ તેના નિશ્ચયને ન ડગાવ્યો તેણે ૧૦ મી જુલાઇએ સદ્દુસેનના રણક્ષેત્રપર એડવર્ડસને વિજય પામતો જોઇ પોતાની જવાબદારીથી શેમ્પસન વ્હીસ નામના એક સેનાપતિને બ્રિટિશ સૈન્ય અને તોપો સાથે મૂલતાન જવાનો હુકમ આપ્યો બ્રિટિશ સૈન્ય મૂલતાનનો ધ્વંશ કરવા તૈયાર થયુ

મૂલતાનની લડાઇ શરૂ કરવા માટે જવાબદાર કોણ હતુ? કોને માટે મૂલતાનમા લોહી રેડાયુ? યુદ્ધના કેફથી જ્ઞાનશૂન્ય થઇ હમેશને માટે મૂળરાજને જન્મભૂમિ તજાવનાર કોણ હતું? અમે ઇતિહાસનુ માન જાળવી એ બધા પ્રશ્નોના જવાબો આપીશુ મૂલતાનની ગરબડ વિષે લક્ષપૂર્વક ચર્ચા કરતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળરાજ પહેલેથી છેલ્લે સુધી પોતાની પદવીને લાયક ધીરજ ધારી રહ્યો હતો તેણે ધૈર્ય પૂર્વક લાહોર દરબારને પોતાની અવસ્થા જણાવી હતી, રેસિડેન્ટની મુલાકાત કરી હતી અને છેવટે પોતાનુ રાજીનામુ મજૂર કરાવી નવા દિવાનને મૂલતાનનો અધિકાર સોપ્યો હતો આવી ધીરજ કદી પણ વિશ્વાસઘાતની જનની હોઇ શકે નહિ, આવી સરળતા કદી પણ મલિનતાનો ભાસ કરાવતી નથી મૂળરાજે કિલ્લાની સાથે સરદાર ખાનસિહને લડાયક સામગ્રી—મદુક, તોપો વગેરે સોપી દીધી હતી[1] જો મૂળરાજનો પ્રથમથીજ યુદ્ધ કરવાનો વિચાર હોત તો તે કદી લડાયક સામગ્રી પ્રતિપક્ષીના હાથમા સોપત નહિ જે બે બ્રિટિશ અમલદારો કિલ્લામા ઘવાયા તેઓ પ્રતિ મૂળરાજે નમ્રતા બતાવી હતી બેન્સ એગ્ન્યૂ પોતે જણાવી ગયો છે કે મૂળરાજના કાવતરાથી અમે ઘવાયા નથી[2] મૂળરાજની સજ્જનતાની આવી

---

૧ Moostappa Khan's letter to Herbert Edwardes A year on the Punjab Frontier Vol II P 126

૨ બેન્સ એગ્ન્યુએ ઘવાયા બાદ બન્નુમા જનરલ કોર્ટલેન્ડ અને હર્બર્ટ એડવર્ડસને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમા આ વાક્ય હતુ—'મને નથી લાગતુ કે મૂળરાજ આમા છે'—Herbert Edwardes—A year on the Punjab Frontier Vol. II P. 78.

સાબીતિઓ છતાં કેવળ સર ફ્રેડરિક કેરિના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે મૂલતાનની લડાઇ સળગી ઉઠી હતી સર ફ્રેડરિકે મૂળરાજની બધી સંપત્ત જપ્ત કરી તેની પાસે દશ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો હતો મૂળરાજે જવાબ આપ્યો કે "હું મારા પિતાના સમયના કાગળપત્રો શી રીતે રજૂ કરી શકું ? તે કાગળો તો સડી ગયા છે, અગર ગૂમ થયા છે ' એ વચનો પૂરા કર્યા બાદ મૂળરાજનું હૃદય નિરાશાના ઘોર અંધકારથી છવાઇ ગયું, તેની નાડીઓમાં લોહીની ગતિ ધીમી પડી ગઇ, રેસિડેન્ટને પોતાની પડતીનો અધિનાયક જાણી તેણે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે ' હું આપને શરણે છું[1] મૂળરાજના આ વચનો પરથી કોણ કહે કે તે કાવતરાખોર હતો ? તેને બળવાખોર કહી કોણ પવિત્ર ઇતિહાસના નામપર કલંક ચટાવવા તૈયાર છે ? પરંતુ નવાઇની વાત એ છે કે નમ્રતા બતાવ્યા છતાં ફ્રેડરિક કેરિનું પત્થર જેવું હૃદય ન પીગળ્યું તેણે મૂળરાજની વિનતિપર લક્ષ ન આપ્યું વૅન્સ એગ્ન્યૂ અને ઍન્ડર્સન મૂલતાનીઓના બળવાને લીધે માર્યા ગયા વૅન્સ એગ્ન્યૂએ મરતા પહેલ આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છતાં સર ફ્રેડરિક કેરિએ સઘળો દોષ નાખ્યો મૂળરાજપર તેણે મૂળરાજનો નાશ કરવા લાહોરથી અંગ્રેજી સૈન્યની એક ટુકડી મોકલી વડા સેનાપતિ અને ગવર્નર જનરલની મના છતાં તે પોતાના નિશ્ચયથી ન ડગ્યો સર ફ્રેડરિક કેરિ કોણ ? એક દિવાની ખાતાનો અમલદાર માત્ર[2] ઑનરેબલ લોર્ડ ગૉફ કોણ ? હિંદમાંના વિશાળ સૈન્યનો વડો સેનાધિપતિ ? એક લડાઇથી બિન

---

૧ Torrens Empire in Asia P 538 Comp Arnolds Delhousie's Administration Vol 1 P 65-66

૨ Sir Charles James Napier–Defects in the Indian Government P 222

અનુભવી દિવાની ખાતાના અમલદારે પોતાના અનુભવી અધિનાયકના વચનને ઠેલી મૂળરાજને યુદ્ધ કરવા નોતર્યો'

અગ્રેજ સૈન્ય જ્યારે મૂલતાનપર ચઢ્યુ, ત્યારે મૂળરાજ તેની સામે લડવા તૈયાર થયો, તેમા મૂળરાજને દોષી ઠરાવાય તેમ નથી રેસિડેન્ટ જ્યારે બધા દેષનો ટોપલો તેનાપર ઢોળી પાડવા માગતો હોય, તો પછી પોતાનો બચાવ કરવો એ ખરા વીરનુ લક્ષણ છે મૂળરાજ સાથે લડાઈ થયા પહેલા લાહોરનુ વાતાવરણ ફટ રાજ-નીતિમય બની ગયુ હતુ, એ રાજનીતિમા બીજા શિખવિગ્રહના કારણો છુપાઈ ગ્યા હતા વાસ્તવિક રીતે બીજા શિખ વિગ્રહના કારણો દર્શાવતા આ ત્રણ કારણોને મુખ્ય માની શકાય — પંજાબ-માથી મહારાણી ઝિન્દનનો દેશનિકાલ, મહારાજ દિલીપસિંહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવામા રેસિડેન્ટની આનાકાની, અને સરદાર છત્રસિંહ સાથે કેપ્ટન એબટ અને રેસિડેન્ટની ગેરવર્તણુક [1]

મહારાણી ઝિન્દનને પંજાબમાથી દેશનિકાલ કરી કેવી રીતે બનારસ મોકલી ને વાત અમે પહેલા જણાવી ગયા છીએ ખાલસા સૈન્ય તેને માતાની પેઠે ચાહતુ તેની આવી દુર્દશા જોઇ લશ્કર બહુ ઉશ્કેરાયુ હતુ એટલુજ નહિ પણ પંજાબના બધા રહેવાસીઓ મહારાણીને દેશનિકાલ કરી સરકારે પોતાનુ અપમાન કર્યુ છે [2] એમ

૧ Major Evans Bell, Retrospects and prospects of India Policy, P 102 Comp – Torrens – Empire in Asia Chap XXIV

૨ Arnold, Dalhousie's Administration, Vol I 115

માનતા હતા શિખ સેનાપતિ શેરસિંહ મહારાણી ઝિન્દનના દેશ-નિકાલથી એટલો બધો દીલગીર થયો હતો, કે તેણે ચોકખે ચોકખુ જણાવી દીધુ હતુ કે "ફિરંગીઓએ કેવા જુલમથી, વિશ્વાસઘાતથી અને કપટથી પરલોકવાસી મહારાજ રણજીતસિંહની વિધવા પટરાણીને દેશનિકાલ કર્યા છે, અને આ રાજ્યના લોકોને અકળાવ્યા છે તે બધા સારી રીતે સમજી ચૂક્યા છે આખા પંજાબમા, સમસ્ત શિખપ્રજામા ટુકામા સમસ્ત પૃથ્વીમા આ વાત જાહેર થઇ ગઈ છે કે અંગ્રેજ પંજાબીઓની માનાર્હ મહારાણીને કેદ કરી, હિંદુસ્તાનમા દેશનિકાલ કરી સંધિ તોડી છે તેઓના જુલમથી શિખો એટલા તો પિડાય છે કે અમારો ધર્મ નષ્ટ થાય છે, અને અમારુ રાજ્ય પહેલા કરતા દિનપ્રતિદિન ઓછું શૂન્ય થતુ જાય છે"[1]

કાબુલના અમીર દોસ્ત મહમ્મદે પણ મહારાણી ઝિન્દન તરફ અંગ્રેજોએ ચલાવેલી વર્તણુકને શિખોના અસંતોષનુ મુખ્ય કારણ માન્યુ છે તેણે કેપ્ટન એબટને લખેલા પત્રમા ચોકખુ જણાવ્યુ હતુ કે મહારાજ દિલીપસિંહની માતા ઝિન્દનને દેશનિકાલ કરવાથી શિખજાતિ દિનપ્રતિદિન બિરકેગતી જાય છે" એટલુજ નહિ પણ મિ. ક્રેગિક કેનિ જાતે ઇ સ ૧૮૪૮ની ૨૫મી મે ને રોજ ગવર્નર જનરલને લખી જણાવે છે કે "સેનાપતિ શેરસિંહની છાવણીમાથી સમાચાર આવ્યા છે કે મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલની વાત સાભળી ખાલસા સૈન્ય અતિશય ઉશ્કેરાઈ ગયુ છે તેઓ કહે છે, કે

1 Torrens' Empire in Asia, P 340-341 Comp. Retrospects and prospects & C. P 108 Punjab papers 1849, P 362

" ઝિન્દન ખાલસા સૈનિકોની માતા હતા, તેઓને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા છે અને મહારાજ દિલીપસિંહ અંગ્રેજોના હાથનું રમકડું છે તો પછી અમે કદી મૂળરાજની વિરુદ્ધ હથિયાર પકડશું નહિ"[૧] આ ગુસ્સાનું કારણ શું ? કોના દોષથી આખું પંજાબ ખળભળી ઉઠ્યું ? અમને લાગે છે કે સર ફ્રેડરિક કેરિ આ બધાનું મૂળ છે સર ફ્રેડરિક કેરિએ પ્રતિનિધિ સભાની સંપૂર્ણ વિરુદ્ધતા છતાં કેવળ ગવર્નર જનરલની લેખિત મંજૂરી મેળવી મહારાણી ઝિન્દનને દેશનિકાલ કરી હતી[૨] જેણે હમેશાં બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા રાખી હતી, જેણે હમેશાં બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ સજ્જનતા દર્શાવી હતી તે પ્રિયમિત્ર રણજિતસિંહની વિધવાને તેના પ્રિયપુત્રથી જુદી પાડી ગવર્નર જનરલે એક અપરિચિત, અજાણ્યા સ્થાનમાં દેશનિકાલ કરી ! મિત્રતાનું કેવું શોચનીય પરિણામ ![૩]

કે વગેરે ઈતિહાસલેખકો મહારાણી ઝિન્દન પર બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરું રચવાનો આરોપ મૂકે છે[૪] સર ફ્રેડરિક કેરિ પણ આવો આરોપ મૂકે છે[૫] પરંતુ ટોરેન્સ વગેરે નિષ્પક્ષપાતી

---

૧ Punjab papers, 1879 Comp Retrospects and Prospects &c P 108

૨ Retrospects and Prospects of Indian Policy, P 103.

૩ Retrospects and prospects &c P 106

૪ History of the Sepoy War. Vol. I P 30

૫ Retrospects and Prospects &c P. 104 Comp Punjab Papers 1849. P. 168

લેખકો કહે છે કે જ્યારે રેસિડેન્ટના હુકમથી મહારાણીના કાગળપત્ર અને બીજી વસ્તુઓની શોધખોળ થઇ ત્યારે કાવતરા દર્શક અગર બીજી જાતના કોઇપણ ખરાબ અભિપ્રાય સૂચક વસ્તુ મળી આવી નહિ[૧] આ બાબતમા ફ્રેડરિક કેરિ પોતે કહે છે કે "જો કે ઝિન્દનના કાવતરા સબધની કોઇ પણ સાબીતિ મળે તેમ નથી, તોપણ પરિસ્થિતિ જોતા જણાય છે કે બ્રિટિશ સરકારનુ માન અને મર્યાદા જાળવી રાખવા ખાતર એ બાબતમા આપણને સદેહ રાખવાનો અવકાશ નથી"[૨] આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સર ફ્રેડરિક કેરિએ મહારાણી ઝિન્દનને દેશનિકાલ કરી મહારાજ દિલીપસિહને હાથમા રાખી પજાબનો કારભાર ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો ગવર્નર જનરલે ઝિન્દનને દેશનિકાલ કર્યા બાદ તેનુ વર્ષાસન પણ ઘટાડ્યુ હતુ ભાઇરાગમલની સધિ મુજબ મહારાણી ઝિન્દનને ૧૫૦૦૦૦ રૂ નુ વર્ષાસન આપવાનુ નક્કી થયુ હતું શેખપુરમા કેદ કરતી વેળા એ આકડો ૪૮૦૦૦ નો ઠર્યો હતો, અને બનારસ દેશનિકાલ કર્યા બાદ કલમના એકજ લીટાથી એ આકડો ઘટી ૧૨૦૦૦ નો થઇ ગયો હતો એ સિવાય દેશનિકાલની સજા મળી હોવાથી રેસિડેન્ટે ઝિન્દનના બધા દાગીના પણ જપ્ત કર્યા હતા[૩] આ પ્રમાણે રાજમાતા

---

૧ Empire in Asia, P 343 Comp Retrospects and Prospects &c. P 107–108 Punjab papers P 253--260

૨ Empire in Asia, P. 342

૩ Empire in Asia, P. 4 3 Comp. Retrospects and Prospects &c PP 106–107. Punjab Papers, 1849, PP 179, 577, 263, 575.

તરફ અસભ્યતાની પરાકાષ્ઠા બતાવવામા આવી બીજા શિખ વિગ્રહનુ મુખ્ય કારણ આ બનાવ હતો રણજિતના રાજ્યના બધા અમલદારો મહારાણીના દેશનિકાલથી પોતાનુ અપમાન થયુ સમજવા લાગ્યા બધા આ બનાવને દિલીપસિહ અને પજાબના શિખરાજ્યની પડતીનુ પૂર્વ લક્ષણ ગણવા લાગ્યા[1] રણજિતસિહ જીવતા બ્રિટિશ સરકાર તેના તરફ મિત્રતા દર્શાવ્યા કરતી હતી અત્યારે રણજિત વિના તેની પત્ની દેશનિકાલ થઈ આજે રણજિતની પટરાણી બ્રિટિશ સરકારની કેદી હતી, આજે રણજિતનો પુત્ર બ્રિટિશ સરકારના હાથનુ રમકડુ હતો

શિખયુદ્ધનુ બીજુ કારણ દિલીપસિહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવામા બ્રિટિશ રેસિડેન્ટની આનાકાનીનુ હતુ સરદાર છત્રસિહ હાજરાનો શાસનકર્ત્તા હતો વય અને ગુણોમા ચઢીઆતો હોવાથી શિખસમાજમા તે આગેવાન ગણાતો હતો તેનો પુત્ર શિખસેનાપતિ શેરસિહ પણ ઉદાર અને બહાદુર લડવૈયો હતો મહારાજ દિલીપ સિહની સાથે સરદાર છત્રસિહની દીકરી એટલે શેરસિહની બ્હેનનો વિવાહ થવાનો હતો વિવાહ કરનારે વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવા માટે લાહોર દરબારમા રેસિડેન્ટ આગળ રીતસર અરજ ગુજારી સેનાપતિ શેરસિહને મેજર એડવર્ડસની મદદમ મુલતાન મોકલવામા આવ્યો હતો પોતાની બ્હેનના વિવાહ બાબત તેને એડવર્ડસ સાથે ઘણી વાતચીત થઈ એડવર્ડસ જેવો લડવૈયો હતો તેવોજ નામી નીતિજ્ઞ હતો તેણે ૨૮ મી જુલાઈએ એ વિષય સબધમ ઉપલી અરજનુ સમર્થન કરી એ બાબતમા સરદાર શેરસિહનો અભિપ્રાય

૧ Retrospects &c P 109

રેસિડેન્ટને લખી જણાવ્યા[1] પત્રમાં લખ્યું હતું કે " હાલમાં લોકોમાં એવો વિચાર ફેલાયો છે કે બ્રિટિશ સરકાર હાલની સ્થિતિનો લાભ લઈ પંજાબ ખાલસા કરશે. આવા સમયમાં જો મહારાજાને પરણાવવામાં આવે તો બ્રિટિશ સરકાર સંધિની શરતો પાળવા માગે છે એવો વિશ્વાસ પ્રજામાં ફેલાય ખરો[2]. એવા પગલાથી લોકોના હૃદય નક્કી શાંત થશે." સર ફ્રેડરિક કેરિને આ પત્ર મળતાં તેણે મૌખિક વિચારણામાં મણા રાખી નહિ. તેણે વચન આપ્યું કે દરબારના સભ્યો સાથે આ બાબતમાં હું મસલત ચલાવીશ. તેણે એ પણ સ્વીકાર્યું કે બ્રિટિશ સરકાર મહારાજા દિલીપસિંહ તથા તેમના અનુયાયીઓનું સુખ વધારવા તત્પર છે[3]. પરંતુ તે મેકિયાવેલિનો શિષ્ય હતો. તેણે સ્વરાજનીતિની દૃષ્ટિથી આગળ લખતાં જણાવ્યું કે 'દિલીપસિંહનો વિવાહ કરવાની મંજૂરી આપતાં પંજાબની ચાલુ અને ભવિષ્યની રાજનીતિના વચનો પળાશે, એમ મને જણાતું નથી. કન્યાપક્ષ અને વરપક્ષની સગવડ મુજબ ગમે તે સમય મહારાજાનો વિવાહ થાય એમાં મને કંઈ આપત્તિ નથી "[4] જેઓ મગર

૧ Retrospects and Prospects, &c P 110 Comp Empire in Asia P 343

૨ Retrospects and Prospects, &c P 111 Comp Punjab papers 1849 P P 270, 271 Empire in Asia, P 343-344

૩ Ibid P III Comp Empire in Asia, P 344

૪ Ibid P III-112 Comp Punjab papers, 1849 P P 272-273, and Empire in Asia, P 334

પ્રકૃતિના છે, તેઓ રેસિડેન્ટના આ લખાણથી અને તેની સરલતાથી બહુ સુખી થશે પરંતુ જેઓ દુર્બોધ્ય રાજનીતિનુ રહસ્ય જાણવાને સમર્થ છે, તેઓ સમજી શકશે કે રેસિડેન્ટ પ્રસ્તુત વિવાહની મંજુરી આપી શેરસિંહની સાથે દિલીપસિંહને ગાઢ સમાગમમા લાવવા માગતો નહોતો, દિલીપસિંહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવાને માટે લાહોર દરબાર હજુ સુધી નિશ્ચય કરી શક્યો નહોતો આ પરથી જણાતુ હતુ કે શિખોના હાથમાથી પંજાબ જવાની તૈયારી થઇ રહી હતી આજે જે રણજિતનુ રાજ્ય ગણાતુ હતુ, તે કાલે બ્રિટિશ રાજ્યના લાલ રંગથી રંગાઇ બ્રિટિશ આચાર વિચારનુ રમણસ્થાન બનવાનુ હતુ

રેસિડેન્ટનો આ જવાબ મુલતાન પહોચ્યો હર્બર્ટ એડવર્ડસે આ વિગત શેરસિંહને જણાવી શેરસિંહે હાજરામા પોતાના પિતાને એ વિગત લખી જણાવી સરદાર છત્રસિંહ મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલથી બહુ ગુસ્સે થયો હતો તેવામા પોતાની પુત્રીના લગ્ન પ્રસંગમા રેસિડેન્ટની આ ડખલથી તેનો ગુસ્સો સોગણો વધી ગયો તે સમજી ગયો કે રેસિડેન્ટ છૂપી રીતે જે તૈયારી કરી રહ્યો છે, તેથી જેમ બને તેમ જલદી પંજાબ કંપનીનો મુલક થઈ જશે પ્રહાર પર પ્રહાર પડવાથી સ્વદેશવત્સલ વૃદ્ધ શિખ સરદારનુ હૃદય વલોવાઇ ગયુ તે આ વિપત્તિમાથી પોતાની પ્રિયતમ જન્મભૂમિને બચાવવા તૈયાર થયો તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાસુધી ગુરુ ગોવિંદસિંહના મંત્રથી પવિત્ર થયેલા લોહીનુ બિંદુ પણ મારા શરીરમા વહેતુ હશે, ત્યાસુધી હુ પંજાબની સ્વતંત્રતાનુ રક્ષણ કરીશ આવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યા છતા તે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાર પકડી ઉભો થયો નહિ. તે સંધિની

શત્રુતા બરાબર પાળતો હતો પરંતુ એ પ્રયાસ લાંબોકાળ ચાલ્યો નહિ છત્રસિંહે અતિશય અપમાન ખમ્યુ અને એ અપમાનને લીધેજ બીજો શિખવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો એ અપમાન એજ બીજા શિખવિગ્રહનુ ત્રીજુ અને છેલ્લુ કારણ હતું

અમે પ્રથમ જણાવ્યુ છે કે સરદાર છત્રસિંહ હાજરાનો સુબો હતો કેપ્ટન એબટ નામનો એક રેસિડેન્ટનો મદદનીશ ત્યા તેના સલાહકાર તરીકે રહેતો કેપ્ટન એબટ વહેમી અને આળસુ હતો અનુચિત અદેખાઇ તેના હૃદયને એવી તો વીંટી વળી હતી, કે એકાદ વર્ષ પહેલા દિવાન જવાલાસિંહ નામના એક પ્રતિષ્ઠિત શિખ તરફ તેણે કેવળ સંદેહવશ થઈ બહુ ગેરવર્ત્તણુક ચલાવી હતી તે વખતના રેસિડેન્ટ સર હેન્રિ લારેન્સ તેના એ કાર્યથી બહુ ગુસ્સે થયો હતો હેન્રિ લારેન્સે એ બાબતમા ગવર્નર જનરલને લખ્યુ હતુ કે "કેપ્ટન એબટ એક ઉત્તમ અમલદાર છે પરંતુ તે દરેક બાબતને ઉલટી રીતે જુએ છે મને લાગે છે કે તેણે સમજ્યા વિના દિવાન જવાલાસિંહના તરફ ગેરવર્તણુક ચલાવી છે" તેણે દિવાન જવાલાસિંહના સબધમા લખ્યુ હતુ કે "હુ કેવળ એનેજ ભલા માણસ તરીકે જાણુ છુ એ કેળવણી, અનુભવ અને સમયાનુકૂળ વર્તન માટે ખરેખર માન આપવા લાયક વ્યક્તિ છે"[1] ત્યારબાદ સર ફ્રેડરિક કેરીના સમયમા એક ઝન્દાસિંહ નામનો શિખ સરદાર એબટ સાહેબની અકૃપાનુ પાત્ર બન્યો સર ફ્રેડરિક કેરીએ એ માટે કેપ્ટન સાહેબને સારી પેઠે

1 Retrospects and Prospects of Indian Policy P 113 Punjab apers, 1849, P 30 Comp Empire in Asia, P 344

ધમકાવ્યા તેણે એબટને લખી જણાવ્યુ કે ' તમારો શક તદ્દન ખોટો છે જે સરદાર પ્રતિ તમે સંદેહ રાખો છો, તે એકચિત્તે, સાવચેતીપૂર્વક મારો હુકમ પાલન કરતો આવ્યો છે "[૧] આવો વહેમી અને દ્વેષી માણસ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટનો મદદનીશ હતો આવા અયોગ્ય પુરુષના હાથમા ભારે જવાબદારીનુ કામ સોંપવામા આવ્યુ હતુ

નીતિશાસ્ત્રકારોએ કહ્યુ છે કે સ્વભાવ બધા ગુણોને ઢાંકી દે છે કેપ્ટન એબટ એ વચનના ઉદાહરણ રૂપ હતો સર હેન્રિ લોરેન્સ અને સર ફ્રેડરિક કેરિનો ઠપકાથી પણ એબટનો સ્વભાવ ન સુધર્યો મુલતાનના બળવા પછી કેપ્ટન એબટના વહેમી અંત કરણમા નવો વહેમ ઉત્પન્ન થયો તેના મનમા એ વાતની શ્રદ્ધા પેસી ગઈ કે સરદાર છત્રસિહ મૂળરાજ સાથે મળી સમસ્ત પંજાબમાથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાની પેરવી કરી રહ્યા છે આ વિચાર ધીમે ધીમે એવા ગંભીર બનતો ગયા, કે એબટ સાહેબ છત્રસિહને કાવતરાખોર અને વિશ્વાસઘાતી માનવા લાગ્યો અને પોતાનુ રહેઠાણ છત્રસિહના રહેઠાણથી ૩૫ માઇલ દૂર લઇ ગયો છત્રસિહ સાથેનો સબંધ તેણે ખુલ્લી રીતે તોડ્યો[૨]

સરદાર છત્રસિહ ભલો આદમી હતો સર જૉન લૉરેન્સે

---

૧ Retrospects & P 144 Empire in Asia P 345 Punjab, Papers 1849 P 328

૨ Retrospects and prospects, P 113 Empire in Asia, P. 344–345, Punjab paper's 1849, P 279 2 5

(પછીથી લૉર્ડ લૉરેન્સ) એક વખત કહ્યું હતુ કે "છત્રસિંહ તદ્દન નિર્દોષ સ્વભાવનો અને જૂના જમાનાનો માણસ છે"[૧] પરતુ કૅપ્ટન એબટ જેના તરફ વહેમ લાવતો તેની વર્ણુક સબંધી હજારો સારા અભિપ્રાયોને ઉવેખતો આથી છત્રસિંહ તરફનો એબટનો દ્વેષ ધીમે ધીમે વધતો ગયો, સર જૉન લૉરેન્સ વગેરેના સારા અભિપ્રાયોથી એ દ્વેષ ઓછો થયો નહિ.

સૈન્યની એક ટુકડી મુલતાન જવા માટે તૈયાર થઈ છત્રસિંહના રહેઠાણ પાસે આવેલા પખ્લિ નામના સ્થળે રહેતી હતી ઑગસ્ટ માસના પહેલા અઠવાડીઆમા કૅપ્ટન એબટે અચાનક શાસન કર્તાથી છુપી રીતે હાજરાના હથિયાર બધ મુસલમાન ખેડુતોને એકત્ર કરી, ઉશ્કેરી, એ ટુકડીને અટકાવી ૬ઠ્ઠી ઑગસ્ટે એ બળવાખોર મુસલમાન સૈન્યે છત્રસિંહનુ રહેઠાણ હરિપુર ઘેર્યું[૨] છત્રસિંહના તાબામા કૅપ્ટન કૅનોરા નામનો એક અમેરિકન હાજરાનો સેનાપતિ હતો છત્રસિંહે બળવાખોરોને દબાવવા તેને હુકમ કર્યો કૅનોરાએ કહ્યુ કે કૅપ્ટન એબટની રજા વગર હુ તેઓની વિરુદ્ધ હથિઆર ઉપાડીશ નહિ બીજી વાર હુકમ આપવામા આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યુ કે, "કૅપ્ટન એબટ જાણતા નથી કે તોપો બળવાખોરોના હાથમા જતા કેવો અનર્થ થશે" આ રીતે સેનાપતિએ બીજી વખત શાસન કર્તાના હુકમ ન માન્યો છેવટે શિખ સૈન્યની બે પાયદળ ટુકડીઓ છત્રસિ-

---

૧ Retrospects and prospects, P 114, Comp Empire in Asia. 345 Punjab Papers P 334.

૨ Retrospects &c 115, 116 Comp Empire in Asia, P 345

હને હુકમ બજાવવા માટે મોકલવામા આવી કૅનોરાએ પોતાની તોપો તૈયાર કરી હવાલદારોને ગોળા છોડવાનો હુકમ આપ્યો પણ હવાલદારોએ હુકમ ન માન્યો કૅનોરાએ તેમાના એકને પોતાની તરવારથી કાપી નાખ્યો અને પોતે તોપ સળગાવી સુભાગ્યે તોપનો ગોળો ધારેલે સ્થળે ન પડયો કૅનોરાએ ફરીથી બે શિખ સૈનિકો તરફ પિસ્તોલ ફોડી એ દરમિઆન સૈનિકોએ ગોળી વડે કૅનોરાને મારી નાખ્યો[1] તટસ્થ વિચાર કરનાર કૅનોરાને થયેલી સજા વ્યાજબી લેખશે પરંતુ કેપ્ટન એબટે આ હત્યાને પેશોરાસિંહના ખૂનની માફક છૂપા ખૂન તરીકે જાહેર કરી[2], અને છત્રસિંહને ખૂની ઠરાવી તેના પર બધા દોષનો

---

૧ Retrospects &c P 116 Comp Empire in Asia, 346, Punjab papers, 1849. PP. 280, 301, 303.

૨ Ibid, P 116, Punjab papers, P 302. રણજિતસિંહના વારસ તરીકે જે જે વ્યક્તિઓએ રાજગાદીનો દાવો કર્યો હતો, તેઓમાનો પેશોરાસિંહ એક હતો. તેણે અને તેના ભાઇ કાશ્મીરસિંહે પોતાના હક માટે શિયાળકોટમા લાહોર દરબાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યુ ૧૮૪૫ ના માર્ચમા પેશોરાસિંહે ફરી હથિયાર પકડયા નસીબના ઘણા પલટા બાદ જુલાઇ માસના છેવટના ભાગમા તેણે સિંધુ નદીપર આવેલા અટકના કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો. પરંતુ ત્યાર બાદ એક માસે છત્રસિંહના હાથ નીચેના લશ્કરે એને ઘેર્યો લાહોર દરબારના તે વખતના વજીર મહારાણી ઝિન્દનના ભાઇ જવાહિરસિંહની આજ્ઞાથી તેને કારાગારમા મારી નાખવામા આવ્યો એ કાર્ય માટે સૈનિકોએ ઉશ્કેરાઇ જઇ જવાહિરસિંહને ગોળીએ માર્યો. આ પરથી જણાય છે કે આ ખૂન માટે સરદાર છત્રસિંહ જવાબદાર

ટોપલો ચડાવી રેસિડેન્ટને પત્ર લખ્યો. સર ફ્રેડરિક કેરિએ આ બાબતમા પૂરેપૂરા સમાચાર મેળવી ધીરજ અને ગભીરતાથી કૅપ્ટન એબટની ફરિયાદ ગેરવ્યાજબી ઠરાવી તેણે એબટને ચોકખે ચોકખુ જણાવી દીધુ, કે "પ્રસ્તુત બાબતમા આપે જે મત બાધ્યો છે, તે મત સાથે હુ મળતો થઇ શકતો નથી સગ્દાર છત્રસિહ હાજરાનો સુબો છે બધા ફોજદારી કાર્ય કરવાના તેમને અધિકાર છે શિખ સૈનિકોના બધા અમલદારો તેનો હુકમ માનવાને બંધાયલા છે આપ કેનોગના ખૂનને પેશોરાસિહના ખૂન સાથે શી રીતે સરખાવો છો તે હુ સમજી શકતો નથી"[૧] હાજરામા આ ગડબડ મચી રહી હતી, તે મૂલતાનમા શેરસિંહે જાણ્યુ પોતાના પિતા તરફ કૅપ્ટન એબટનુ વર્ત્તન જોઇ શેરસિહ બહુ ગુસ્સે થયો મેજર એડવર્ડએ કહ્યુ છે કે "શેરસિહે પોતાના પિતાનો પત્ર બતાવી આ સબધમા ધીરજથી ઘણી વાતચીત કરી અને આ બાબતમા છત્રસિહનો ન્યાય ચુકવવાની મારી પાસે માગણી કરી"[૨] રેસિડેન્ટની શરુઆતની વર્ત્તણુક જોતા જણાતુ હતુ કે તે આ બાબતમા નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી છત્રસિહને નિર્દોષ ઠરાવશે છત્રસિહ પોતાના બચાવ માટે બળવા-

---

નહોતો –Lionel James Trotter's History of the British Empire in India Vol I P 42–43 Comp Retrospects and prospects &c P 116, note.

૧ Retrospects and prospects &c, P 117. Punjab papers 1849, P. 313

૨ Ibid, P 123–124 Punjab Papers, 1849, P. 294. Empire in Asia P 347

ખોરોને દબાવવા સૈન્ય મોકલ્યુ હતુ, તેથી ન્યાય તેના પક્ષમા હતો પણ એ બધી આશા નિષ્ફળ નીવડી. રેસિડેન્ટે છત્રસિહને નિર્દોષ ન ઠરાવ્યો રેસિડેન્ટે એ સબધમા કઈ ફેસલો ન આપ્યો તેના હુકમથી કેપ્ટન નિકલ્સન આ બાબતની તપાસ કરવા લાગ્યો. તેણે કેપ્ટન એબટના પક્ષનુ સમર્થન કરી રેસિડેન્ટને લખ્યુ, કે "સરદાર છ સિ-હની વર્ત્તણુક અતિશય શકમદ છે મને લાગે છે કે તેને પદવી પરથી બરતરફ તરી તેની જાગીર જપ્ત કરવી એજ આ ગુન્હાને યોગ્ય સજા છે મને લાગે છે કે આપ પણ આ બાબતમા એકમત થશો[1]

રેસિડેન્ટે વગર વિચાર્યે આ કઠોર ઠરાવને અનુમોદન આપ્યુ ૨૩મી ઓગસ્ટે તેણે કૅપ્ટન નિકલ્સનને પત્ર લખ્યો, ને મુજબ છત્રસિહને બરતરફ કરવામા આવ્યો તેની જાગીર જપ્ત કરવામા આવી[2]

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ સરદાર છત્રસિહ બ્રિટિશ રાજનીતિના કુટિલ કૌશલમા ફસાઈ બરતરફ થયો—લૂટાયો જે દિવસ રેસિડેન્ટે કૅપ્ટન નિકલ્સનના વિચારને અનુમોદન આપ્યુ તેજ દિવસે તેણે મેજર એડવર્ડસને લખ્યુ હતુ, કે "સરદાર છત્રસિહે જે કાર્ય કર્યુ છે તે કેવળ કૅપ્ટન ઍબટ તરફના અવિશ્વાસ અને ભયને લીધે કરવામા આવ્યુ છે એ સિવાય એ કાર્યનુ બીજુ કઈ કારણ નથી લેફ્ટેનેન્ટ નિકલ્સન અને મેજર લૉરેન્સ આ બાબતમા મારી સાથે

---

૧ Retrospects and prospects &c P 126 Comp. Punjab papers, 1849 P 295

૨ Retrospects and prospects &c P 126, Comp. Punjab Papers 1849, P 297

મળતા થયા છે,"[૧] તેણે મુખ્ય સેનાધિપતિને પણ લખ્યુ હતુ, કે "લેફ્ટેનન્ટ નિકલ્સન કેનોરાના મરણને ખૂનની પ કિતમા મૂકે છે તેના મત મુજબ છત્રસિહ ખુનીઓનો સરદાર છે આ પરથી મને લાગે છે કે તે કેનોરાના મરણનુ વૃત્તાત બરાબર જાણતા નથી [૨]" એ સિવાય જે દિવસે રેસિડેન્ટે છત્રસિહની સજા અમલમા મૂકવાની પરવાનગી આપી તેને બીજે દિવસે એટલ ૨૪ મી ઓગસ્ટને રોજ કેપ્ટન એબ-ટના અનુમોદન છતા કેનોરાના મરણને છૂપા ખૂન તરીકે લેખવાની ના પાડી હતી [૩] આ રીતે રેસિડેન્ટ એક તરફથી છત્રસિહને નિર્દોષ ગણવા લાગ્યો, અને બીજી તરફથી નિકલ્સનના ઠરાવને કબુલ કરી છત્રસિહનુ સર્વસ્વ લૂટી લેવા તૈયાર થયો

૪ થી સપ્ટેમ્બરે રેસિડેન્ટે આ બાબતમા વડી સરકારને પત્ર લખ્યો કે "મે છત્રસિહને ફાસીની સજાથી મુક્ત કરવાનુ અને તેનો કારભાર બરાબર તપાસવાનુ વચન આપ્યુ હતુ [૪] જેને નિર્દોષ ગણી વડા સેનાપતિને પત્ર લખાય છે, તેજ છત્રસિહ પાછો ફાસીની સજાને લાયક ક્યાથી થયો – જેથી રેસિડેન્ટને એ સજામાથી બચાવવાનુ વચન આપવુ પડ્યુ ? વળી જેને આવી ભયકર સજા કરવામા આવે છે તેના તરફ માનની નજર રાખી તેના કારભારની તપાસ કરવાનુ પણ ક્યાથી હોય' વધુ શુ કહેવુ, છત્રસિહને એટલુ પણ ન કહેવા-

૧ Ibid P. 126 Punjab Papers P 297

૨ Ibid P 129. I bid, P. 289

૩ Ibid, P 126 I bid P 319

૪ Retrospects and prospects &c 127 Punjab Paper 1849, 327

મા આવ્યુ કે તમારા ગુન્હાની માફી માગશો તો તમને આ સજા-માથી મુકત કરવામા આવશે[1] આ બનાવમા સર ફ્રેડેરીક કેરીના દરેક વચનો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ જાય છે

છત્રસિંહે રેસિડેન્ટને અપીલ કરી છતા ન્યાય ન મળ્યો, ત્યારે તે અંગ્રેજોને તિરસ્કારવા લાગ્યો મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલથી અને દિલીપસિહના લગ્ન કરવામા સરકાર અડચણ નાખતી હોવાથી તે પ્રથમથી જ અંગ્રેજો તરફ ગુસ્સે તો હતો જ એવામા પોતાના પર અન્યાય ગુજરતો જોઇ તેનો ક્રોધ ભભુકી ઉઠ્યો તે સમજી ગયો હતો કે પંજાબ અંગ્રેજોના હાથમા જવાનુ છે અમારો ધર્મ, અમારૂ માન હમેશને માટે નષ્ટ થવાનુ છે છત્રસિહથી આ બધુ ન વેઠાયુ તેણે ગુરુ ગોવિંદસિહના મંત્રથી પવિત્ર થયેલુ લોહી કલંકિત ન કરતા ધર્મ તથા જન્મભૂમિને ખાતર ઝુકાવ્યુ

૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે શેરસિહને પિતા તરફથી સંદેશો મળ્યો આ સોચનીય સમાચારથી તે અધીરો થઇ ગયો તે હવે અંગ્રેજોને મિત્ર તરીકે જોઈ શક્યો નહિ ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે તેણે લાહોરમાના પોતાના ભાઇપર લખ્યુ કે " મે ધર્મ અને આબરૂના રક્ષણ માટે બ્રિટિશ સૈન્યથી છૂટા થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે "[2] વીરના આ પ્રતિજ્ઞા ન તૂટી ૭ મી સપ્ટેમ્બરે બ્રિટિશ લશ્કરે મૂલતાનના કિલ્લાપર

---

૧ Ibid P 127

૨ શેરસિહે ૧૨મી કે ૧૩મીએ આવો સંકલ્પ કર્યો—Edwards, A year on the Punjab Frontier, Vol II P. 606 Empire in Asia, P 347-348

હુમલો કર્યો. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે શેરસિંહ પોતાના સૈન્ય સાથે મૂળરાજને જઇ મળ્યો

શેરસિંહ પ્રથમથી જ બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા રાખતો આવ્યો હતો મેજર એડવર્ડસે પોતે સ્વીકાર્યું છે કે "ઓગસ્ટ માસની આખર સુધી શેરસિંહ નિમકહલાલ રહ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે પોતાના માણસોને વફાદાર રાખવામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી."[1] શેરસિંહની નિમકહલાલી માટે આથી વધુ સાબીતિ શી હોય ! આવો બહાદુર નર સર ફ્રેડરિક કેરિ અને કેપ્ટન એબટના કાર્યથી સરકાર વિરુદ્ધ પડ્યા. એવો કોણ હોય કે જે પોતાના જ ન્મદાતાનું અપમાન મૂગે મ્હોંયે સહન કરે ? એવો કોણ બહાદુર વીર હોય કે જે માનમરતબો તજી બીજાના તળિયાં ચાટે ?

શેરસિંહ બ્રિટિશ લશ્કરથી છૂટો પડશે, એ વાત મૂળરાજે સ્વપ્નમાં પણ ધારી નહોતી આવી અણધારી બિના બનેલી જોઈ મૂળરાજ શેરસિંહ તરફ પૂરો વિશ્વાસ રાખી શક્યો નહિ, સંદેહવશ થઈ તેણે શેરસિંહના સૈનિકોને કિલ્લાની દિવાલ પર ગોઠવી પોતાના સૈનિકો અંદરના ભાગમાં ખેંચી લીધા આ રીતે શેરસિંહના સિપાઇઓને શત્રુ સન્મુખ એકલે હાથે ઝૂઝવું પડ્યું[2] આથી થોડા રોજમાં શેરસિંહ કંટાળી મૂલતાન છોડી પોતાના પિતા પાસે

૧ Empire in Asia, P 347 Comp, A year on the Punjab Frontier Vol II P 588–589

૨ A year on the Punjab Frontier Vol II P. 621

ચાલ્યો ગયો આ તરફ ડિસેમ્બર માસમા મુબઇથી મદદનીશ લશ્કર આવી પહોચતા ૨૬ મી ડિસેમ્બરે બ્રિટિશ લશ્કરે ફરીથી નગર પર હુમલો કર્યો ૧૮૪૯ ની ૨ જી જાનેવારીએ બ્રિટિશ લશ્કરની તોપોથી નગર પાયમાલ થઇ ગયુ મૂળરાજે કિલ્લામા આશ્રય લઇ વીરતાથી આત્મરક્ષણ કયુ પરતુ છેવટે સૈનિકોની અવ્યવસ્થાને લીધે તે હાર્યો તે ૨૨ મી જાનેવારીને રોજ વિજેતાને શરણ થયો

આ પ્રમાણે મૂલતાન પડ્યુ મૂળરાજ હાર્યો અને દેશનિકાલ થયો પરતુ છત્રસિહ અને શેરસિહના હૃદયમા જે અગ્નિ ધકધકતો હતો તે સહેજમા હોલાય તેવુ નહોતુ

ઇ. સ. ૧૮૪૯ મૂલતાન પડ્યા પહેલા ઇ સ ૧૮૪૮ ના નવેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે રામનગરનુ યુદ્ધ થયુ તેમા બ્રિટિશ સૈન્ય લગભગ હાર્યુ તેને ઘણી નુકસાની વેઠવી પડી શેરસિહ ૬૦ તોપો અને ૩૦ હજાર સૈનિકોનો સરદાર બની બેઠો હતો એ બધુ લશ્કર ચિલિયનવાલા આગળ છાવણી નાખી પડ્યુ હતુ

મૂલતાનમા બનેલા બનાવના સમાચાર ઇગ્લાડ પહોચ્યા, એટલે સર હેન્રિ લૉરેન્સ ફરીથી હિદમા આવ્યો, અને ૧૦ મી જાનેવારીને રોજ લૉર્ડ ગૉફની છાવણીમા હાજર થયો પરતુ તે વખતે સર ફ્રેડરિક કેરીની મુદત પૂરી થઇ ન હોવાથી હેન્રિ લૉરેન્સને વડા સેનાપતિના અવૈતનિક એ-ડિ-કા તરીકે કામ કરવુ પડ્યુ બ્રિટિશ લશ્કર ૧૩ મી જાનેવારીએ ચિલિયનવાલા જઈ પહોચ્યુ શિખ સેનાપતિ શેરસિહે ચતુરાઇથી લશ્કર ગોઠવ્યુ હતું સામા

પહેલનું સૈન્ય આવી પહોચતાજ આ લશ્કરે અતિશય બહાદુરીથી તેનાપર હલ્લો કર્યો અને લશ્કર વચ્ચે નયકર લડાઇ મચી સેનાપતિ કેમ્પબેલ (લોર્ડ કલાઇવ) અને સેનાપતિ પેનિક્વિક એ પાયદળ ટુકડીઓની સરદારી લીધી હતી શેરસિહના લશ્કરની બહાદુરીથી એ બને ટુકડીઓ હારી અને નાસ પામી વડા સેનાપતિ લોર્ડ ગોફે ઘોડેસ્વારોની એ ટુકડી આગળના ભાગમા ગોઠવી હતી એ ટુકડીઓના ઘોડેસ્વારો પણ થોડા શિખ ઘોડેસ્વારોના પ્રબળ પરાક્રમથી આમતેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા વિજયલક્ષ્મીએ શેરસિહના ગળામા વિજયમાળા પહેરાવી બ્રિટિશ વાવટા શત્રુના હાથમા આવ્યા બ્રિટિશ તોપો શત્રુના હાથમા આવી બ્રિટિશ ઘોડેસ્વારો નાસી ગયા હતા અને બ્રિટિશ પાયદળ સૈન્ય નાશ પામ્યુ હતુ સેનાપતિ શેરસિહે વિજયના આનંદમા તોપોના અવાજ કરી ચારે દિશા ગજાવી મૂકી[1]

આ પ્રમાણે ચિલિયનવાલાની લડાઇ પૂરી થઇ જેઓએ

1 અગ્રેજ લેખકમાના કેટલાક કહે છે કે ચિલિયનવાલાના રણક્ષેત્રપર શિખસૈન્ય તદ્દન હાર્યુ હતુ–Lieutenant George Sir George Lawrence's Forty-three Years in India, P 263 અગ્રેજ સેનાપતિ લોર્ડ ગોફ આ લડાઇમા પોતાને વિજયી તરીકે જાહેર કરી ગયો છે–I M Ludlow's British India, its Races and its Histoay Vol II P 164 પરતુ એ વાત ખરી નથી ખરી રીતે આ લડાઇમા શેરસિહ જ જીત્યો હતો Marshman's History of India, P 465 Comp, Kay's Sepoy war Vol I P 42

વોટર્લુના રણક્ષેત્રપર અગ્નિસાથે રમત કરી અલૌકિક રણવીર નેપોલિયન બોનાપાર્ટનુ પાણી ઉતાર્યું હતું, તેઓએ ચિલિયનવાલાના રણક્ષેત્રપર શિખોની બહાદુરી આગળ માથુ નમાવ્યુ હિંદ દેશ આવા અલૌકીક વીરત્વને માટે હમેશા પ્રસિદ્ધ છે જો કોઇ રણભૂમિથી છવાઈ રહેલ ગ્રીસની સાથે હિંદની તુલના કરવા માગે, જો કોઇ વીરોના સમાજના શિરોભૂષણરૂપ ગ્રીક સેનાપતિઓનુ વિવરણ વાચી હિંદ તરફ નજર કરે, તો અમે તેને જરાપણ સંકોચ રાખ્યા વગર કહેશુ કે હલદિઘાટ હિંદનુ થર્મોપિલી છે, અને ચિલિયનવાલા એ હિંદનુ મેરેથોન છે મેવાડનો પ્રતાપસિંહ હિંદનો લિઓનીડાસ છે અને શેરસિંહ હિંદનો મિથેટાઇડીસ છે ઇતિહાસમા મેરેથોન અને થર્મોપિલીની કિમ્મત નાનીસુની નથી દુનિયાના તીર્થક્ષેત્રોમા એની ગણના થાય છે એ રણક્ષેત્રોના વીર સરદારોની ચોતરફ વંદના થાય છે આપણે પણ ચિલિયનવાલાને વીસમી સદીનુ પવિત્ર યુદ્ધક્ષેત્ર માનવુ જોઇએ કવિની કલ્પનામા, ઐતિહાસિકોના નિષ્પક્ષપાત વર્ણનોમા ચિલિયનવાલા અને શેરસિંહ હમેશને માટે અમર થઇ જવાના છે [1]

---

૧ આ છેલ્લુ યુદ્ધ ઇતિહાસમા બીજા શિખ વિગ્રહ તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ લાહોર દરબારે આ લડાઇઓમા ભાગ લીધો નહોતો પહેલો શિખ વિગ્રહ જેમ લાહોર દરબાર અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે થયો હતો, તે રીતે બીજો વિગ્રહ એ બે પક્ષ વચ્ચે થયો નથી લાહોર દરબારનુ ઘણુ ખરૂં સૈન્ય આ વિગ્રહમા અંગ્રેજોના પક્ષમા હતું સ્વદેશવત્સલ સરદાર શેરસિંહે જુદા જુદા કારણોથી આ લડાઇ ઉભી કરી હતી માટે આ વિગ્રહને બીજા શિખ વિગ્રહનું નામ આપવુ એ બરાબર નથી

પરંતુ સૌભાગ્યલક્ષ્મી કંઇ હમેશા એક જણના પક્ષમા રહેતી નથી સુખ પછી દુખ અને દુઃખ પછી સુખ એ જગતનો નિયમ છે. શેરસિંહે ચિલિયનવાલામા જે વિજય મેળવ્યો, તે વિજય પર ગુજરાતની લડાઇથી પાણી ફરી વળ્યુ તે ચિલિયનવાલાથી ગુજરાત જઇ પોતાના પિતાને મળ્યો આ તરફ સેનાપતિ હુઇસ મૂલતાનથી આવી ગૉફના સૈનિકોને મળ્યો ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ ગુજરાતમા ફરી બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઇ જામી આ વખતે લૉર્ડ ગૉફને વિજય મળ્યો છત્રસિંહ અને શેરસિંહ વધારે ન લડતા ૧૪ મી માર્ચને રોજ વશ થયા ૩૫ સરદાર અને ૧૫૦૦ સૈનિકોએ હથિયારો વિજેતાને સોંપી દીધા

શિખ સરદારો હાર્યા છતા તેઓ નિર્માલ્ય બની ગયા નહોતા બ્રિટિશ સેનાપતિ સર વૉલ્ટર ગિલ્બર્ટની જમણી બાજુએ આવી હથિયાર ઉતારતા ઉતારતા શિખગુરુએ ગભીર અવાજે કહ્યુ કે ' અંગ્રેજોના જુલમથી ઉશ્કેરાઈ અમે લડાઇમા ઉતર્યા હતા અમે સ્વદેશને માટે યથાશક્તિ લડાઇ કરી છે અત્યારે અમે મુશ્કેલીમા આવી પડયા છીએ અમારા સૈનિકો પવિત્ર યુદ્ધક્ષેત્રપર વીરશય્યાપર સૂતા છે, અમારી તોપો, અમારા શસ્ત્રો અમારા હાથમાથી ગયા છે. અમે નાના પ્રકારની અગવડોથી શરણ થઇએ છીએ. અમે જે કંઇ કર્યું તેથી અમે રજ પણ દીલગીર નથી અમે આજે જે કર્યું છે, તે અમારામા શક્તિ હશે તો કાલે પણ કરશુ'' આ પ્રમાણે હિંમતપૂર્વક બોલી શિખ સરદારોએ એક પછી એક હથિયારો ઉતારી આપ્યા. હથિયારોનો જમીનપર ઢગલો કર્યાબાદ બધાએ ગભીર સ્વરે, અશ્રુપૂર્ણ નયને કહ્યું, "આજથી મહારાજ રણજિત સિંહનુ ખરેખરૂં મરણ

થયુ.” પરતુ આવા બહાદુર, સ્વદેશપ્રેમી શિખોને લાયક માન નજ મળ્યુ જે શિખો ગુજરાતના રણક્ષેત્રપર ઘવાયા હતા, તેઓ પર જરાપણ દયા બતાવવામા ન આવી ઓગણીસમી સદીના સુધારાના પ્રબળ પ્રવાહમા વીરત્વનુ સન્માન કરવાનો ગુણ હમેશને માટે ગુમ થઇ ગયો હતો

આ પ્રમાણે શિખો સાથેનુ છેલ્લુ યુદ્ધ પૂરૂ થયુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાનુ સર્વગ્રાસક મુખ હવે પહોળુ કર્યુ ઇલિયટ સાહેબ ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિ લાહોર દરબારમા આવ્યા સર ફ્રેડરિક કેરિની મુદ્દત પૂરી થતા સર હેન્રિ લૉરેન્સ ફરીથી રેસિડેન્ટ બન્યો ઇલિયટ અને સર હેન્રિ લોરેન્સે ૨૮ મી માર્ચને રોજ મહારાજ દિલીપસિહને પજાબનુ રાજ્ય કપનીને સાપી દેવાની સલાહ આપી ત્યારબાદ ૨૯ મી માર્ચે છેલ્લો દરબાર ભરાયો દિલીપસિહ આ વખતે છેલ્લીવાર પિતાના સિહાસનપર બેઠો થોડે દૂર બ્રિટિશ યોદ્ધાઓ હારબધ ઉભા હતા તેઓના શરીરપર તેજી હથિયારો ચમકતા હતા દિવાન દીનનાથે આ જૂલમ નિવારવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા સધિના નિયમો બનાવી શિખ રાજ્ય બચાવવા ઘણી વકીલાત કરી પરતુ પરિણામ કઇ ન આવ્યુ ડેલ્હાઉઝીનું જાહેરનામુ વચાયા બાદ દરબાર બરખાસ્ત થયો રણ-જિતના કિલ્લાપર બ્રિટિશ વાવટો ફડવા લાગ્યો કિલ્લાપરથી તોપોના અવાજ થયા મહરાજ રણજિતસિહનુ રાજ્ય ખડ પડયુ પજાબ હિદના નકશામા લાહોર ગથી જ ગાયુ [1]

૩૦ મી માર્ચે ડેલ્હાઉઝીનુ આ જાહેરનામુ ફિરોજપુરથી હિંદના

[1] Impire in Asia, P 351

બધા બ્રિટિશ મુલકમા જાહેર થયુ બ્રિટિશ સરકારે પંજાબ ખાલસા કર્યાના જાહેરનામામા મહારાજ દિલીપસિહ અને તેના પરિવાર માટે વાર્ષિક ૪ લાખથી ઓછા નહિ, અને ૫ લાખથી વધારે નહિ એટલા રૂપીઆ આપવાનુ સ્વીકાર્યું જે જગપ્રસિદ્ધ કોહિનૂર અંગાધિપતિ કર્ણના કબજામા હતો, તે અનેક સ્થળે ફર્યાં બાદ મહારાજ રણજિતસિહના કબજામા આવ્યો હતો રણજિતસિહ તે હીરો હમેશા હાથમા પહેરી રાખતો ડેલ્હાઉઝીએ તે હીરો 'પાચ જૂતા'ની કીમ્મતે તેના પુત્ર દિલીપસિહ પાસેથી પડાવી લીધો [૧]

૧ કોહિનૂર ઇતિહાસ અદ્ભુત છે લોકવાયકા એવી છે કે એ હીરો ગોવનકોડાની ખાણુમાથી કરણ રાજાના અધિકારમા આવ્યો ત્યાર પછી તે ઉજ્જયનીના રાજાના કબજામા આવ્યો ચૌદમી સદીમા અલ્લાઉદ્દીને માળવા જીત્યુ ત્યારે તે તેના કબજામા આવ્યો પઠાણ રાજ્યનો ધ્વસ થયા બાદ તે મોગલોના કબજામા આવ્યો. મહમ્મદશાહના વખતમા નાદિરશાહ તે હીરો ઈરાન લઇ ગયો નાદિરના ખૂન થયા બાદ અહમ્મદશાહ અબદલી એ હીરો કાબૂલ લાવ્યો અહમ્મદશાહના મરણ બાદ તે હીરો તેના વારસ શાહ શુજાના હાથમા આવ્યો મહારાજ રણજિતસિહે શાહ શુજા પાસેથી એ હીરા છીનવી લીધો અત્યારે તે પચમજ્યોર્જના મુગટમા વિરાજે છે કહેવાય છે કે એક વખત બ્રિટિશ પ્રતિનિધિએ રણજિતસિહને એ હીરાની કિમ્મત પૂછી રણજિતે હસતા હસતા કહ્યુ કે "ઇસકી કિંમત પાચ જૂતી" અર્થાત્ બધાએ એ હીરો તેના ખરા વારસો પાસેથી બળવડે છીનવી લીધેલો છે Encyclopoedia Britannica (Eighth Edition) Vol VIII P 4–5

કે સાહેબે સિપાહીઓના બળવાના ઇતિહાસમા લખ્યુ છે, કે "લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ મહારાજ દિલીપસિંહને ભવિષ્યની ચિંતામાથી મુકત કરી પેન્શન બાંધી આપ્યુ એ તેને માટે બહુ સારૂં થયુ !" સહૃદય વ્યકિત કે સાહેબના આ વચનોનો અર્થ સમજી શકે તેમ છે

સમયનો કેવો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે ! અદૃષ્ટનુ દારૂણુ ચક્ર કેવુ કૂર્યા કરે છે ! જે પંચનદ પ્રદેશ ઋષિઓના વેદધ્વનિથી ગુંજારવ કરી રહ્યો હતો, જે પંચનદ પ્રદેશ મહારાજ રણજિતસિંહના યુદ્ધ કૌશલથી એકછત્ર સમ્રાટ્‌ના કબજામા આવ્યો હતો, તે પંચનદ પ્રદેશ અત્યારે બ્રિટાનિઆના હસ્તમા આવ્યો, આજે તે પ્રદેશ બ્રિટિશ ઇંડીઆમા ભેળાઇ ગયો પંજાબમા સર્વત્ર નવીન સૃષ્ટિ, નવીન રાજા અને નવીન શકિતનો સંચાર થવા લાગ્યો

જો ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરશુ તો જણાશે કે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ સંધિના નિયમો તોડી પંજાબ ખાલસા કર્યું હતુ આવી રીતે પવિત્ર કોલકરારોનો ભંગ કરવો એ કદી પણ માફ ન થઇ શકે એવી ભૂલ છે. શેરસિંહે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ હથિયારો પકડ્યા, તે કેવળ પોતાના પિતાના અપમાન માટેજ લાહોર દરબારના ફરેરવાથી તેણે વિગ્રહ માડ્યો નહોતો ડ્યુક ઓવ્ આર્ગાઇલ જેવો માનનીય પુરૂષ પણ સ્વીકારે છે, કે "ખાલસા સૈન્યેજ વિગ્રહ ભો કર્યો હતો, લાહોર દરબારની આ બાબતમા દરમિયાનગીરી નહોતી [૧]" પ્રતિનિધિસભામા જે આઠ સભ્યો હતા, તેઓમાના છ જણુ તો બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા જાળવતા આવ્યા હતા બાકીના બે જણામાથી

---

૧. Kaye's Sepoy War, Vol I P 47 ૨ India under Dalhousie and Canning P 55.

એક જણ પર શક આવ્યો હતો. ફક્ત શેરસિંહેજ ખુલ્લી રીતે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયારો પકડયા હતા[1] તે પણ પોતાના પિતાના ભય કે અપમાન માટે જ પ્રથમ જણાવ્યુ છે તેમ ઑગસ્ટ માસની આખર સુધી શેરસિંહ વફાદાર હતો, એની ખાત્રી મેજર એડવર્ડસ પોતે આપે છે તેણે રેસિડેન્ટ પર જે જે પત્રો લખ્યા છે, તેમા શેરસિંહના ઘણા વખાણો કર્યા છે[2] જ્યારે શિખોમાના કોઇએ મૂલતાન જઈ પોતાના સ્વધર્મીઓ વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડવાનુ ન સ્વીકાર્યું ત્યારે કેવળ શેરસિંહેજ સ્વધર્મીઓનો ગુસ્સો વહોરી લઇ અંગ્રેજોને મદદ આપી, જ્યારે મૂલરાજનુ સૈન્ય બ્રિટિશ સૈન્ય પર તૂટી પડ્યુ, ત્યારે શેરસિંહે તેને હરાવી પાછુ હાંકી કાઢ્યુ, જ્યારે મૂલતાનીઓએ બ્રિટિશ સેનાનાયકોને આગળ વધતા અટકાવ્યા, ત્યારે શેરસિંહે તેઓને હઠાવવામા આગળ પડતો ભાગ લીધો[3] આવો વફાદાર સરદાર છેવટે પિતાના અપમાનથી જર્જરિત થઈ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ લડ્યો વધુ શુ કહીએ, લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પ્રતિનિધિસભાના ૭ વફાદાર પ્રતિનિધિઓને કહ્યું હતુ કે "જો તમે બ્રિટિશ સરકાર સાથે એક મત નહિ થાઓ, જો દિલીપસિંહને પદભ્રષ્ટ કરવાના અને પંજાબ બ્રિટિશ સરકારને સોપી દેવાના કરારનામા પર સહી નહિ કરો તો તમારી બધી સંપત્તિ જપ્ત કરવામા આવશે" આ

---

૧ Retropects &c. P. I59

૨ Edwardes, Punjab Frontier. Vol. II. P. 588–589

૩ Ibid PP. 564–589

પ્રમાણે બળપૂર્વક તેઓને કરારનામા પર સહી કરાવવામા આવી[1] એક રીતે જોતા રેસિડેન્ટ લાહોર દરબારનો અધ્યક્ષ હતો દિલીપસિંહ સગીર ઉમરનો હતો બ્રિટિશ સરકાર તેની રક્ષક હતી મહારાણી ઝિન્દન કાશીમા કેદ હતી માટે દરબારની બધી બાબતમા બ્રિટિશ સરકાર કર્તાહર્તા હતી તો પછી કયા વાકથી દિલીપસિંહ પદભ્રષ્ટ થયો ? કયા વાકથી તેના રાજ્ય પર બ્રિટિશ વાવટો ફરકવા લાગ્યો ? જ્યારે જગતજયી સિકંદરે પંજાબમા આવી પૌરસને હરાવ્યા હતો, ત્યારે તેના પ્રબળ પરાક્રમથી ખુશ થઇ શુ કર્યુ હતુ ? તેણે પોરસને પોતાનો મિત્ર માન્યો, રાજ્ય પાછુ આપ્યુ અને પોતે ચાલ્યો ગયો પરન્તુ ઓગણીસમા સદીના સુધરેલા દેશના લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ પંજાબના એક નિર્દોષ સ્વભાવના બાળકને પદભ્રષ્ટ કરી નાલીપણાની પરાકાષ્ઠા બતાવી છે સમયનુ કેવુ પરિવર્તન ! જ્ઞાન અને ધર્મની કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ !!

પંજાબમા લડાઇ જાગી તે વખતે લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ બરાકપુરમા ભાષણ કરતા કહ્યુ હતુ કે " હુ શાન્તિ ચાહુ છુ, હુ શાન્તિ માટે તલસુ છુ પણ હિંદમાના અમારા શત્રુઓ જો લડાઇ માગતા હોય તો તેઓને તે મળશે, તેઓને તેની ભયકર સજા ભોગવવી પડશે " [2]

૧ Retrospects and Prospects &c, P

૨ Speech at the Barrackpore Ball, October 5, 1848· vide Arnold's Dalhousies Administration Vol I P 96

પરતુ પ્રસ્તુત વિષયમા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની એ ઉક્તિ કરતા એક ઐતિહાસિકની ઉક્તિ બહુ ભયકર છે ઇતિહાસ લખવા જતા તેણે એક સ્થળે બરડી માર્યું છે, કે "શિખોએ લડાઈ જાહેર કરી પોતાને બધી બાજુએથી સકટમા ફસાવ્યા હતા, ધર્મયુદ્ધ કરતા તેઓએ બધુ ગુમાવ્યુ છે બ્રિટિશ સરકાર બહુ જ ધીરજ બતાવતી આવતી હતી, પણ તેઓએ વિશ્વાસઘાત અને ઉતાવળપણાથી એ ધીરજ અને સહનશીલતાનુ વિલક્ષણ વેર લીધુ છે ! "[૧] આ ઇતિહાસકારની લેખણમાથી એક સ્થળે નીચેનુ વાક્ય ઝર્યું છે. "પોતાની સ્વતત્રતાનુ રક્ષણ કરવા માટે એક સાહસી જાતિનુ આવુ યુદ્ધ ખરેખર માનવજાતિમા એક પ્રસિદ્ધ દૃશ્ય ગણાવુ જોઇએ એ યુદ્ધના સરદારો વાસ્તવિક રીતે અનુકપા અને સન્માનના અધિકારી છે પરતુ એ સરદારોએ આપણને દગો દીધો હતો આપણો વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો જૂઠાણુ અને છળકપટ દ્વારા તેઓએ પોતાની પ્રમાણિકતા ગુમાવી હતી[૨] "

આ ઇતિહાસ કેવળ સ્વજાતિનુ ગારવ જાળવવા ખાતર આવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો ઉચ્ચારે છે યુદ્ધમા કારણો તપાસતા સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે, રેસિડેન્ટ અને લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની અવ્યવસ્થાને લીધે જ આ લડાઇ ઉત્પન્ન થઇ હતી ડેલ્હાઉઝીની સરકારે મહારાણી ઝિન્દને દેશપાર કરી, વૃદ્ધ શિખસરદાર છત્રસિહને બેઆબરૂ કર્યો અને પરાક્રમી શેરસિહના હૃદયમા આગ સળગાવી આવી અવ્યવસ્થિત રાજનતિક ચતુરાઇથી લડાઇ જાગે, તેમા શિખો તા

૧ Kaye's Sepoy War, Vol I P 46.
૨ Kaye,s Sepoy War, Vol 1. P 58.

માટે દોષિત ગણાવા જોઇએ ? અપક્ષપાતપણે વિચાર કરનાર જરૂર કહેશે કે શિખોએ પોતાની આબરૂ જાળવવા માટેજ લડાઇ જગાવી હતી રેસિડેન્ટની લડાઇ મચાવવાની લાલસાએ તેઓને ઉશ્કેર્યા અને ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિએ તેઓને લોહીની નીકો વહેવડાવવાની ફરજ પાડી. ડેલ્હાઉઝીએ બરાકપુરમા શાન્તિની આશા દર્શાવતા જે ભાષણ આપ્યુ હતુ, તેમા કશો સાર જણાતો નથી તેણે એક તરફથી પંજાબમા રાજનૈતિક ચક્ર ફેરવ્યુ હતુ, અને બીજી તરફથી 'શાન્તિ શાન્તિ' બોલી લોકોના હૃદય આકર્ષવાની બાજી રચી હતી શિખો લડાયક અને સ્વતંત્રતા પિપાસુ જાતિ તરીકે જગતમા પ્રસિદ્ધ છે. ડેલ્હાઉઝીએ આવી શૂરવીર જાતિનુ અપમાન કરી શાન્તિની આશા રાખી હતી અને એ જવામર્દોના સમાજને તરછોડી પરમ સહન-શીલતા અને ધીરજની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી

સરદાર શેરસિંહ પ્રથમથીજ વફાદાર હતો, પણ છેવટે રેસિડેન્ટે તેના વૃદ્ધ પિતાનુ ભયંકરમા ભયંકર રીતે અપમાન કર્યુ તે તેનાથી સહન ન થયુ અપમાનિત અને પદભ્રષ્ટ વીરપુરુષ હથિયાર ઉચકે તો તે ઇતિહાસમા કદી ધિક્કારવા યોગ્ય ન ગણાય શેરસિંહના પિતાનુ અપમાન કરવામા આવ્યુ ન હોત તો તે કદી અંગ્રેજો પ્રતિ હાથ ઉગામત નહિ, તેની વેરવૃત્તિ જાગૃત થાત નહિ તે અપમાન પામી અપમાન કરનાર સામો ઉઠયો હતો, તે કોઇપણ કાવતરામા ભળ્યો નહોતો. તેણે વિશ્વાસઘાત કે જૂઠાણાનો આશ્રય લીધો ન હતો. તેણે વીર ધર્મ મુજબ સમરક્ષેત્રની દીક્ષા લીધી હતી, અને સામરિક કુશળતા બતાવી છેવટે પણ વીર ધર્મનું પાલન કર્યું હતુ સ્વદેશની સ્વાધીનતા માટે આ વીરની આવી કાર્યકુશળતા વંદનીય છે કોઈ નિંદાખોર માણસ આવા વીર પર છોને ગમે તેટલા આળ ચઢાવે,

કોઇ અનુદાર અને અદૂરદર્શી માણુસ તેને ભલેને જૂઠો અને વિશ્વાસઘાતી માને પરંતુ સર જોન કેના જેવા ઉદાર માણુસની લેખિનીમાંથી આવા અનુદાર વચનો નીકળે એ અનુચિત છે અમે દિલગીરી સાથે કહીએ છીએ કે કે સાહેબના આવા વચનોથી ઇતિહાસનું માન નષ્ટ થયું છે, તેની પવિત્ર કલમ પક્ષપાતના દોષથી કલુષિત થઇ છે

પરંતુ કેની માફક બધા શિખ સરદારોને ધિક્કારતા નથી, ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિને વખાણી પોતાની જાત જણાવતા નથી મેજર ઇવાન્સ બેલે લખ્યું છે કે " લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ કહ્યું હતું કે ' અમે અમારા સગીર રાજાનું રાજ્ય જીત્યું છે'' પરંતુ આ કંઇ જીત ન કહેવાય આતો ભયંકરમાં ભયંકર વિશ્વાસઘાત કહેવાય. દિવાની અને ફોજદારી કાર્યો આપણા હાથમાં હોવાથી આપણું માન પંજાબમાં દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું બધા જિલ્લાઓ આપણા હાથમાં હતા, બળવાખોરોને શાંત પાડ્યા હતા આપણે દિલીપસિંહના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી માથે લીધી હતી, સંધિના નિયમો તોડી પંજાબના અધીશ્વર બનવાની ઇચ્છાથી એ કાર્ય ઉપાડી લીધું નહોતું પૌર્વાત્ય લોકોના વિચાર મુજબ જે અસંખ્ય રાજાઓને પોતાની સત્તા તળે લાવે તે ચક્રવર્તી કહેવાય ડેલ્હાઉઝી સરલ હૃદયે હિંદના રાજાઓને અનાયાસે પોતાના તાબામાં લાવી શકત, પણ તેણે એમ ન કરતા સંધિની શરતો તોડી, ઇતિહાસનું અપમાન કર્યું, ઉત્તર હિંદમાં સુધારા કરવાનો યોગ્ય અવસર ગુમાવ્યો અને અન્યાયથી હિંદસામ્રાજ્યનું વાતાવરણ ભયંકર કરી મૂક્યું ભવિષ્યની પ્રજા અમારા આ વચનોને અનુમોદન આપશે [૧]

---

૧ Retrospects and prospects, &c P 178–179.

ટોરેન્સે કહ્યુ છે, કે "દિલીપસિંહને પદભ્રષ્ટ કરી પંજાબ ખાલસા કરવુ એ અવશ્ય ન્યાયી કૃત્ય નથી દિલીપસિંહ બાળક હતો, માટે તે સાક્ષાત્ રીતે રાજનીતિની કોઈ પણ બાબતમા જવાબદાર નથી રાજપ્રતિનિધિસભાના પ્રમુખ તરીકે રેસિડેન્ટ હતો રાજધાનીમા કઈ પણ પ્રકારની ગરબડ મચી નહોતી, સાધારણ પ્રજા પણ બળવામા ભળી નહોતી, રાણી હજાર માઇલ દૂર કાશીમા બેઠી હતી ગોપાલસિંહ મિત્રતા બતાવતો હતો, કેવળ મુલતાને બડ કહાવ્યુ હતુ છેવટે તે પણ જીતાયુ અને નિષ્ઠુર બળવાખોરોને સજા કરવામા આવી જો લશ્કરી કાયદો જાહેર કરી ફક્ત ખાલસા સૈનિકોની સપત્તિ જપ્ત કરવામા આવી હોત, તો બધી નુકસાની વળી રહેત અને ન્યાયીપણુ દર્શાવવાની તક મળત આમ ન કર્યુ તેથી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસ જરૂર કહેશે કે પંજાબની જીત એ કેવળ લૂટફાટ જ હતી "[1]

લુડલોએ લખ્યુ છે કે 'દિલીપસિંહ બાળક હતો ઇ સ ૧૮૫૪ મા તે ઉમરમા આવવાનો હતો આપણે જાહેર રીતે તેના રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારી હતી જ્યારે આપણે તેના રાજ્યમા દાખલ થયા, ત્યારે (ઇ સ ૧૮૪૮ ના નવેમ્બરની ૧૮ મી) જાહેર કર્યુ હતુ કે જેઓએ શાસનસમિતિ વિરુદ્ધ હથિયારો સજ્યા છે, તેઓને સજા કરવા ખાતર અમારે અહીં આવવુ પડ્યુ છે એ વચન આપણે છ માસમા દિલીપસિંહનુ રાજ્ય ભરખી જઇ પાળ્યુ' ઇ સ ૧૮૪૯ ના માર્ચની ૨૮ મીએ પંજાબની સ્વતત્રતા નષ્ટ

---

૧ Empire in Asia P 352-353

થઇ, આપણા રક્ષણુ નીચેનો બાળક આપણો નોકર થયો, રાજ્યની બધી મિલ્કત કંપનીના તાબામા આવી, અને પ્રખ્યાત કોહીનૂર મહારાણીના રત્નભંડારમા પહોચ્યો ટુંકામા આપણે આપણા રક્ષણુ નીચેના બાળકને બધી રીતે લૂટી રક્ષણુનુ કાર્ય બરાબર બજાવ્યુ

× × × દિલીપસિંહના રક્ષણુની જવાબદારી લીવા બાદ તેની પ્રજાના અપરાધની સજા તેને કરવી એ અતિશય અન્યાયી કાર્ય છે આપણે બળવાખોર પ્રજાને કાબૂમા રાખી રક્ષકનુ કાર્ય બજાવ્યુ છે, પણુ તે ખાતર દિલીપસિંહને સંપત્તિચ્યુત કરવો એ યોગ્ય નથી એ બાબતમા આપણુને કશો અધિકાર નથી કોઇ વિધવાના કેટલાક નોકરોએ મગવો ઉઠાવી પોલિસપર હુમલો કર્યો, પોલિસે તેઓને હરાવી એ વિધવાના રક્ષણુની જવાબદારી માથે લીધી, બને પક્ષ વચ્ચે વળી દંગો થયો, આ વખતે પણુ પોલિસ જીતી આ પ્રસંગ બન્યા બાદ પોલિસનો ઉપરી આવી વિધવાને કહેવા લાગ્યો ‘ આપનુ ઘર સંપત્તિ વગેરે બધુ પોલિસના તાબામા જશે તમને ફક્ત વાર્ષિક અમુક રકમ મળશે તે સિવાય તમારી પાસે જે મૂલ્યવાન હીરાનો હાર છે તે પોલિસ કમિશનરને આપવો પડશે ’ આ ઘટના અત્યારે જે દિલીપસિંહ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારી ઇંગ્લાંડની અભિજાત શ્રેણીમા દાખલ થયો છે, તેની નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થામા આપણે તેની સાથે જે વર્ત્તન ચલાવ્યુ છે, તે સાથે બરાબર મલતી આવતી નથી ?

બીજાનુ રાજ્ય ભરખી જતી વખતે બ્રિટિશ ન્યાય સંબધમા આપણા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના આવા વિચારો હતા અને એ વિચારોને અનુમોદન આપવામા બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ પોતાની કૃતકૃત્યતા માનતી હતી[૧] ”

---

૧ F M Ludlow, British India, its Races and its History, Vol II, P 166—167.

પંજાબ તાબે થયું મહારાજ દ્દિલીપસિંહને પંજાબ બહાર ફતેહગઢમાં રાખવામાં આવ્યા તેની જે કંઈ સંપત્તિ હતી તે બધી સરકારે લઈ લીધી[1] દ્દિલીપસિંહ અને તેના કુટુંબને વાર્ષિક ૪ લાખથી ઓછા નહિ ને ૫ લાખથી વધુ નહિ એટલા રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું હતું પરંતુ રાજભ્રષ્ટ થયા બાદ તેને વાર્ષિક ૧ લાખ ૨૦ હજાર રૂપીઆ મળ્યા હતા સાત વર્ષ બાદ એ રકમ વધારી ૧।। લાખની કરવામાં આવી હતી. ઇ સ ૧૮૫૮ થી દ્દિલીપસિંહને વાર્ષિક ૨।। લાખ રૂપીઆ આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો[2] જુદા જુદા બહાના દર્શાવી એ રકમમાંથી દરવરસે ૭૦ હજા-

૧ દ્દિલીપસિંહે પોતે કહ્યું છે કે મારી અંગત સંપત્તિમાંથી વર્ષે અઢી લાખ રૂપીઆની આવક થતી મીઠાની ખાણમાંથી વરસે લગભગ ૪૦ લાખ રૂપીઆ મળતા એ સિવાય શાલ, દાગીના વગેરે દ્રવ્ય પુષ્કળ હતું અંગ્રેજ સરકાર એ સંપત્તિના રક્ષક હતા તો પણ સરકારે એ બધું વેચી નાખ્યું બળવા વખતે દ્દિલીપસિંહના ફતેહગઢમાં આવેલા મકાનમાં લગભગ અઢી લાખ રૂપીઆ જેટલું નુકશાન થયું સરકાર તે માટે ૩૦ હજાર રૂપીઆ આપવા તૈયાર થઇ પણ દ્દિલીપસિંહે એ પૈસા ન લીધા

૧ આ અઢી લાખ સિવાય દ્દિલીપસિંહના કુટુંબીજનો માટે સરકારે દર વર્ષે ૧૮૦૦૦૦ રૂપીઆ આપવાનું ઠરાવ્યું હતું પણ એ કુટુંબીજનોમાંના કેટલાક મરણપામવાથી સરકારે દર વર્ષે ૪૦ થી ૫૦ હજારની રકમ આપી હતી બાકીના રૂપીઆ દ્દિલીપસિંહના હાથમાં ન આવતા સરકારના ખજાનામાં ગયા હતા

રથી વધુ રૂપીઆ કપાના હતા એટલે છેવટે પંજાબકેસરીના પુત્રને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વાર્ષિક ૧ લાખ ૮૦ હજારથી પણ ઓછા રૂપીઆ મળતા હતા

રાજભ્રષ્ટ થતી વેળા દિલીપસિહની ઉમર અગિયાર વર્ષની હતી તે એ વખતે સર જૉન લૉગિન નામના એક અંગ્રેજના હાથ નીચે કેળવણી લેતો હતો ઇ સ ૧૮૫૩ મા ફતેહગઢના એક પાદરીએ તેને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપી ત્યારબાદ એક વરસે પંજાબકેસરીનો ખ્રિસ્તી પુત્ર ઇગ્લાડ ગયો[1] છેવટે પરિસમા તે

---

૧. ઇગ્લાડમા કાયમનો નિવાસ કરવો, એવો દિલીપસિહનો ઇરાદો નહોતો બ્રિટિશ સરકારની ભેળવણીથી તેને એવી રીતે વસવાની જરૂર પડી હતી ઇ. સ ૧૮૫૭ મા સિપાઇઓના બળવા વખતે સરકારે તેને સ્વદેશમા આવવા દીધો નહોતો ઇગ્લાડમા ઘણો વખત વીતાડવાથી દિલીપસિહને સ્વદેશ આવવાનુ બહુ મન થયુ હતુ તેણે એ સમયે વિલાયતથી પોતાની પ્રિયતમ જન્મભૂમિ પંજાબના રહેવાશીઓ ઉદ્દેશી નીચેનો પત્ર લખ્યા હતો

"પ્રિયતમ સ્વદેશીઓ! હિદમા કાયમ વસવાટ કરવાની મને બહુ ઇચ્છા ન હતી પરતુ સદ્દગુરુ બધાનો વિધાતા છે તે મારા કરતા શક્તિમાન છે. હુ તેનો ભૂલો પડેલો જીવ છુ મારી ઇચ્છા નથી છતા હુ તેની ઇચ્છાથી ઇગ્લાડ તજી હિદમા આવી સામાન્ય સ્થિતિમા વસીશ હુ સદ્દગુરુની ઇચ્છા આગળ માથુ નમાવુ છુ, જે સારૂ છે તે થશે જ'

"ખાલસાગણ! હુ આપણા પૂર્વજોનો ધર્મ તજી ખ્રિસ્તી

મગ્ણુ પામ્યો પ્રસિદ્ધ કોહીનૂર અત્યારે મહારાજા પચમ જ્યોર્જના મુગટમા વિરાજે છે અને મહારાણી ઝિન્દન ' જેને માટે પ્રભુભક્ત ખાલસા સૈનિકો લડાઇમા કુતર્યા હતા તેની શી દશા થઇ ? પોતાની સ્થિતિ પર થયેલા ઉપરાઉપરિ પરિવર્તનો, વૃદ્ધાવસ્થા, એકના એક દીકરાનુ પરધર્મમા વટલી વિદેશ જવુ, એ બધા વાત્રાઝોડાને સહી એ

થયો છુ, તે ખાતર મને માફી આપશો. હુ જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મમા વટલાયો ત્યારે મારી ઉમર બહુ નાની હતી

" હુ મુબઈ આવી શિખધર્મ ગ્રહણ કરીશ × × × બાબા નાનકના અનુશાસન મુજબ ચાલીશ અને ગુરુ ગોવિન્દનો હુકમ માથે ચડાવીશ

" મારી ખાસ ઇચ્છા છતા હુ પજાબમા આવી આપ સર્વને મળી શકીશ નહિ, એ માટે આપને આ પત્ર લખવાની મને જરૂર પડે છે.

" હિંદસામ્રાજ્યની અધીશ્વરી પ્રતિ મારી જે પ્રગાઢ ભક્તિ છે, તેનુ યોગ્ય ઇનામ મળ્યુ છે સદ્ગુરુની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ

વાહ ગુરુજીકી ફતે,

પ્રિયતમ સ્વદેશીઓ,

હુ આપના લોહી અને માસથી ઘડાએલો

દિલીપસિહ

દિલીપસિહ હિંદ આવતો હતો, પરતુ આ પત્ર જાહેર થયા બાદ સરકારે નાનાપ્રકારના શક લાવી તેને એડન આગળ અટકાવ્યો પજાબકેસરીના પુત્રે શિખધર્મ સ્વીકાર્યો હતો પરતુ સરકારના હુકમથી તેને વળી વિલાયત જઇ રહેવુ પડયુ હતુ

પુત્રવત્સલ માઇ પુત્ર પાસે જઇ પહોંચી ઇ સ ૧૮૬૩ મા સમુદ્ર-વેષ્ટિત, અપરિચિત, અજ્ઞાત અને નિર્જન સ્થાનમા પ્રાણાધિક પુત્રની બાજુએ મહારાજ રણજિતસિહની આ રાજ્યભ્રષ્ટ પટરાણીનો જીવન સ્રોત અનત કાળ સાગરમા મળી ગયો

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ સધિ તોડી પજાબ ખાલસા કર્યુ હતુ છતા તેણે તેની વ્યવસ્થા કરવામા ઢીલ કરી નહોતી જે જાહેરનામા દ્વારા પંજાબને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા ભેળવી નાખવાનુ જાહેર કરવામા આવ્યુ હતુ તે જાહેરનામુ ગવર્નર જનરલની ઑફિસમા લાબો સમય પડી રહ્યુ નહોતુ જ્યારે લૉર્ડ ગૉફ ખાલસા સૈન્યને હરાવવાની પેરવી કરી રહ્યો હતો, તે વખતે ગવર્નર જનરલ પજાબને ખાલસા કરવાનો દઢ નિશ્ચય કરી કર્નિયટ સાહેબ સાથે તેનો બદોબસ્ત કરવા માટે વિચાર ચલાવતો હતો ગુજરાતની લડાઇ બાદ પજાબની બધી વ્યવસ્થા સરકારના હાથમા આવી અમલદારો તૈયાર હતા, વ્યવસ્થાના નિયમો તૈયાર હતા, અમલદારોએ પોતપોતાનો ચાર્જ તપાસી લીધો સરસુબા તરીકે પણ એવો અમલદાર પસદ કરવામા આવ્યો હતો કે તેના તરફ સધાને શ્રદ્ધા હતી, વિશ્વાસ હતો તે કામ કેમ કરવુ તે બરાબર જાણતા હતો

સરકારને જે રાજ્ય મળ્યુ હતું તેનો વિસ્તાર ૫૦ હજાર ચોરસ માઇલનો હતો, વસ્તી ચાળીસ લાખની હતી રહેવાશીઓમાના ઘણા ભાગ હિદુ, શિખ અને મુસલમાનો હતા શિખો ગુરુ નાનકના સાધના બળથી અને ગુરુ ગોવિદના મહામત્રથી જાગૃત થઇ પજાબના ધણી થઇ પડયા હતા એ શિખોને બ્રિટિશોએ હરાવ્યા શિખો કઈ પ-જાબના જૂના માલિક નહોતા મુસલમાનોએ પજાબના ઘણા ખરા

નગરો સમૃદ્ધ બનાવ્યા હતા પંજાબના ઘણા ખરા ગામો અહમદ પયગબરના આવિર્ભાવ પહેલા સ્થપાયા હતા, મુસલમાનોએ એ ગામોને સુશોભિત કર્યા હતા મુસલમાન શહેનશાહો દિલ્હીની માફક લાહોરમા પણ વખતોવખત રહેતા હતા એ પહેલા પંજાબનો કેટલોક ભાગ ગ્રીક અને બાક્ટ્રીયન રાજાઓના કબજામા હતો બૌદ્ધ યુગમા એ રાજાઓએ પોત પોતાનો પ્રતાપ પંજાબપર વિસ્તાર્યો હતો પંજાબના લોકો જેમ જુદા જુદા ધર્મમા વહેચાઇ ગયા હતા, તેમ પંજાબનુ પ્રાકૃતિક દૃશ્ય પણ નાના પ્રકારનુ હતુ કોઇ સ્થળે સુદર ફળદ્રુપ જમીન આખો ઠારતી હતી, તો કોઇ સ્થળે આગના ભડકા ઉડાડતી રેતાળ જમીન માણસોની ચામડી બાળી નાખતી હતી કોઇ સ્થળે જગલી પ્રાણીઓથી ભરપૂર વન માલમ પડતા હતા, તો કોઇ સ્થળે હિમાલયના ઉન્નત શિખરો પંજાબની શોભામા વધારો કરતા હતા આ મનોહર ભૂમિમા પચનદ કલકલ નિનાદે વહી જતી હતી આવો મહાન દેશ બ્રિટિશ પતાકાથી શોભવા લાગ્યો અને તેની સુદર ભૂમિએ સર્વથી વધારે કાર્યકુશળ બ્રિટિશ રાજપ્રતિનિધિનુ ધ્યાન ખેચ્યુ

પંજાબના કારભાર માટે નવી પદ્ધતિ મુજબ નવી સમિતિ ગોઠવવામા આવી હતી લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી લશ્કરી ખાતાનો વિરોધી નહોતો તે અનુભવી પુરુષોનો સદા સત્કાર કરતો, તેને વસુલાતખાતાપર અને લશ્કરી ખાતાપર સરખો વિશ્વાસ હતો તે એ સમજતો હતો કે એ બને પક્ષ યોગ્ય સહકાર વડે એક સપ થઇ કોઇપણ દેશનો કારભાર ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચલાવી શકે છે માટે ડેલ્હાઉઝીએ એ બને પક્ષમાથી યોગ્ય માણસો પસદ કરી પંજાબની વ્યવસ્થા કરવાનુ કામ શરૂ કર્યું.

બને પક્ષના કાર્યસ્થળ નક્કી થયા બને પક્ષના અનુભવી લોકોને યોગ્ય સ્થળે નીમવામા આવ્યા એ બધાઉપર એક શાસનસમિતિ નીમવામ આવી, તીક્ષ્ણબુદ્ધિ વાળો હેન્રિ લૉરેન્સ એ સમિતિનો નાયક બન્યો

સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા સૂક્ષ્મદર્શી માણસોને પંજાબમ સર્વત્ર ગોઠવવામા આવ્યા હતા હેન્રિ લૉરેન્સ પોતે ભારે વ્યવહાર-કુશળ હતો, કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો કોઇપણ માણસ તેના કરતા વધારે લાયક નહોતો, શિખો જેવી લડાયક જાતિને વશ કરવાને અધિક શક્તિમાન નરોતો

હેન્રિ લૉરેન્સનો ભાઇ જૉન લૉરેન્સ શાસન સમિતિનો બીજો સભાસદ હતો જૉન લૉરેન્સ કંપનીના સિવિલ અમલદાર હતો તે બહુ અનુભવી હતો જો કે તે વિલિયમ પિટ, જૉન બ્રાઇટ અથવા પ્રિન્સ બિસ્માર્ક જેવો અસાધારણ બુદ્ધિશાળી નહોતો, છતા તે હોશિયાર અમલદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો તેણે પોતાની નોકરીની શરુઆતમાજ વાયવ્ય પ્રાંતોના મહેસુલનો બંદોબસ્ત કરવામા હોશિયારી બતાવી હતી ત્યારબાદ તે દિલ્હીનો મેજિસ્ટ્રેટ થયો, ત્યા તેણે એવુ સરસ કામ કર્યું કે પહેલા શિખ વિગ્રહના ખર્ચ પેટે મળેલા જલધર દોઆબના શાસનકર્તા તરીકે લૉર્ડ હાર્ડિંજે તેની નિમણુક કરી ત્યાર બાદ હેન્રિ લૉરેન્સ ઇંગ્લાંડ ગયો એટલે જૉન લાહોર જઇ રેસિડેન્ટના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યો હતો જો કે બંને ભાઇઓના સ્વભાવમા બહુ ફેર હતો છતા બને દૃઢ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને શાન્ત હતા બંનેએ કુશળતા દર્શાવી ઇતિહાસમા ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે

લાહોરની શાસનસમિતિનો ત્રીજો સભાસદ ચાર્લ્સ ગ્રેન્વિલ મેન્સેલ હતો. એ પણ સિવિલ અમલદાર હતો મહેસુલી કામમા તે નિષ્ણાત ગણાતો હતો ટુકામા પંજાબની શાસનસમિતિમા એવા યોગ્ય નરો નીમાયા હતા કે એ બાબતમા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહી શકાતુ નથી

આ શાસનસમિતિના સભાસદો એકદર કારભાર માટે પરસ્પર જવાબદાર છતા દરેક માણસને જુદા જુદા વિષયની જવાબદારી સોપી દેવામા આવી હતી હેન્રિ લૉરેન્સે સરદારો સાથે સબધ કર-

વાનુ, પંજાબની સૈનિક ટુકડીઓની વ્યવસ્થા કરવાનુ અને બાળક મહારાજાના કેળવણીનો બંદોબસ્ત કરવાનુ કામ સ્વીકાર્યું હતુ જૉન લોરેન્સના ભાગમા દિવાની અને મહેસુલ ખાતાનુ કામ આવ્યુ હતું અને મેન્સેલ ન્યાયખાતાનો ઉપરી થયો હતો પંજાબને સાત ભાગમા વહેચી નાખવામા આવ્યા હતા દરેક વિભાગમા એક કમિશનર અને તેના મદદગાર તરીકે ડેપ્યુટિ કમિશનર નીમવામા આવ્યો હતો

જે જે અમલદારો પંજાબમા નીમાયા હતા, તેઓમાંના ઘણા ખરા એક સમયે હિંદના ઉંચામા ઉંચા દરજ્જે ચઢયા હતા ડેલ્હાઉઝી પંજાબની વ્યવસ્થામા ઘણો રસ લેતો હોવાથી ઘણા લાયક અમલદારો ખુશીથી પંજાબમા કામ કરવા આવ્યા હતા જુવાનીની દૃઢતા અને મહેનત તથા પ્રૌઢત્વન દુરંદેશીપણુ અને ઠરેલપણુ આ દરેક અમલદારોમા જણાતુ હતુ રોબર્ટ મોન્ટગોમરી, ફ્રેડરિક મેકસન જયોર્જ મેકગ્રેગર, રિચર્ડ ટેમ્પલ, એડવર્ડ, થોર્નટન નિચલસ ચેમ્બરલેન જયોર્જ બાર્નેસ વગેરે ગૃહસ્થો પ્રથમ પંજાબમા કાર્યકુશળતા બતાવ્યા પછીજ આગળ વધ્યા હતા બાંધકામખાતાનો રોબર્ટ નેપિયર હતો લડાયક અને વૈજ્ઞાનિક ગુણો એ રોબર્ટ નેપિયરને પૃથ્વીમાના સર્વોત્તમ ઇજનેરમાનો એક બનાવ્યા હતો નેપિયરના આ ગુણોના વિકાસ પંજાબમા થયા આવા સુયોગ્ય અમલદારો ધીરે ધીરે પંજાબને વશ કરવા લાગ્યા લોરેન્સ ભાઈઓના મંત્રની દીક્ષા લઈ સૈનિક વિભાગના દરેક અમલદારો એકાગ્રતાપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા, કોઈ પણ જાતની હરિફાઈ અગર અહંમાને તેઓના હૃદયને ડોળી નાખ્યુ નહિ, કોઈપણ પ્રકારની અવ્યવસ્થાએ તેઓના કર્તવ્યપથ પર અડચણો નાખી નહિ તેઓ નિશંકપણે પંજાબના જીતાયલી પ્રજામા વસી પોતાના તંબુઓ ચારે બાજુએથી ઉઘાડા નાખતા ને અને જરા પણ ડર રાખ્યા વગર લડાયક શિખો સાથે વાતચીત કરી પોતાની સજ્જનતા અને સરલતા બતાવી આપતા આ રીતે ધીમે ધીમે પંજાબના શિખો એ સજ્જનોના પૂરેપૂરા વિશ્વાસમા આવ્યા પંજાબ પૂરેપૂરુ જીતાયુ તે આ અમલદારો વડે

રણુજીતસિંહના રાજ્યમા બ્રિટિશ સત્તાના મૂળ ઊંડા ઉતરવા લાગ્યા શિખો ધીરે ધીરે બ્રિટિશ વાવટા નીચે એકત્ર થવા લાગ્યા. જે પરાક્રમી શિખોના પરાક્રમથી એક વખત બ્રિટિશ સરકારને હેરાન થવુ પડયુ હતું, તેજ શિખો હવે શાંતિથી બ્રિટિશ સત્તા સ્વીકારવા લાગ્યા તેઓના હથિયારો બ્રિટિશોના હાથમા આવ્યા તેઓની તોપો, બંદુકો, સંગીનો અને તરવારો બ્રિટિશોના હથિયારો તરીકે પ્રસિદ્ધિમા આવવા લાગ્યા. યુદ્ધકુશળ ખાલસા સૈનિકો બ્રિટિશ પતાકા નીચે સજ્જ થઈ બ્રિટિશ સૈનિક ટુકડીઓને પરિપુષ્ટ કરવા લાગ્યા પંજાબ નવી સત્તાને ધીમે ધીમે વશ થઇ ગયુ

પંજાબ આ રીતે વશ થયુ ખરૂ પણ એક પક્ષને આથી બહુ નુકશાન થયુ[1] પ્રાચીન શિખ સરદારો કે જેઓ એક સમય ધન, માન અને ગૌરવમા સર્વોત્તમ ગણાતા હતા, તેઓનો વર્ગ ધીમે

---

૧ પંજાબની વ્યવસ્થાના જાહેરનામા પરથી આ બાબત સાબીત થાય છે. એમા જણાવ્યુ હતુ કે "અમુક વર્ગનુ અનિષ્ટ કર્યા સિવાય કોઇપણ ભારે ફેરફાર થઇ શકતો નથી જ્યારે કોઇ રાજ્યની પડતી થાય, ત્યારે તે રાજ્યનો અભિજાત સંપ્રદાય પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમા નુકશાન વેઠે છે. જે સંપ્રદાય એક સમય રાજનૈતિક ઉન્નતિની આશાથી અગર ધર્મની એકાગ્રતાથી ઉન્નત થયો હોય, તે તે સંપ્રદાયના સાધારણ લોક અને સાધારણ સમાજની સાથે ભેટતા અવશ્ય બગડે અને તેઓના પરાક્રમી વિજેતાની વિરુદ્ધ થોડાઘણા પ્રમાણમા શત્રુતા દર્શાવે છે. એ સંભવિત છે કે બ્રિટિશ અમલ નીચે પંજાબના લોકોની અવસ્થા ધીમે ધીમે ઉન્નત થશે" Kaye Sepoy War, Vol 58 note.

ધીમે નાબુદ થવા લગ્યો એ વર્ગ વિચાર કરતો હતો કે, "ગવર્નર જનરલે પોતે લડાઇના કારણો ઉભા કર્યા હતા અને છેવટે સધિ તોડી પંજાબ ખાલસા કર્યું હતું અમે ધીરજથી સધિની શરતો પાળતા હતા, તો પણ ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબમાથી રણજિતના વશજનુ રાજ્ય નષ્ટ કર્યું અમે મિત્રભાવે બ્રિટિશ સરકારને આલિંગન કર્યું હતુ, પણ તેના બદલામા અમને આવુ વિષમય ફળ મળ્યુ" આ ક્ષોભથી તેઓ બહુ રિબાતા હતા હેન્રિ લૉરેન્સે એ સરદારોને મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો, તે તેઓની પદવીને લાયક માન આપવા લાગ્યો, સમાજમા તેઓનુ માન કાયમ રહે તેવી યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો છેવટે સરદારોએ હેન્રિ લૉરેન્સના આ વિનય આગળ પોતાનુ માથુ ઝુકાવ્યુ તેઓએ હૃદયના ધડકા શાત કરી અગર ક્ષુપાવી વિજેતા સાથે મિત્રતા બાધી

પરતુ પંજાબની આ શાસનસમિતિ લાબો કાળ ટકી નહિ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ઇ સ ૧૮૫૩મા એ સમિતિ તોડી નાખી પંજાબના કારભારમા ઘણાનો હાથ ન રાખતા એકજ હાથ રાખવો એવી તેની ઇચ્છા હતી માટે તેણે સમિતિ તોડી પાડવાનો ઠરાવ કર્યો જ્યારે આ અભિપ્રાય જાહેરમા આવ્યો ત્યારે પંજાબમા ઘેર ઘેર એજ ચર્ચા થઇ રહી હતી, કે ગવર્નર જનરલ બે લૉરેન્સમાના કોના હાથમા આ સત્તા સોપશે? બને ભાઇઓએ પંજાબમા સારૂ કાર્ય કર્યું હતુ, બને ભાઇઓ લોકપ્રિય હતા બધાને હેન્રિ અને જૉન તરફ દૃઢ વિશ્વાસ હતો. નસીબદેવી કોનાપર પ્રસન્ન થાય છે, તે જાણવા માટે બધા તત્પર થઇ રહ્યા હતા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી યોગ્ય અધિકારીને નીમતા ડોળાડોળ કરતો નહિ તેણે જૉન લૉરેન્સને પંજાબના

અધિપતિ તરીકે નીમ્યો આથી જનસમાજ શાંત થયો, કારણ કે તે તો બંને ભાઇઓમાંથી એકને પોતાના અધિપતિ તરીકે જોવાને ખુશ હતો પરંતુ હેન્રિ લૅારેન્સને પંજાબમાંથી જવું ગમતું નહોતું તેણે પંજાબમાં ઘણો કાળ ગાળ્યો હતો, તેથી તે બહુ દિલગીર થયો જૅાન લૅારેન્સે પણ મોટાભાઇને ખુશ કરવા ખાતર આ કાર્ય છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ જૅાનના કાર્યને વખાણ્યું હોવાથી તેને પંજાબના કમિશનર તરીકે કાયમ રહેવું પડયું અને હેન્રિ લૅારેન્સને રજપુતાના રેસિડેન્ટનો ઓદ્દો સંભાળી લેવો પડયો[1]

હેન્રિ લૅારેન્સે ગવર્નર જનરલના ચુકાદા આગળ માથું નમાવ્યું, પણ તે તેની સાથે એકમત થઇ શકયા નહિ લાહોરની વાસ નસમિતિના ધ્વંસથી તે બહુ દિલગીર થયો એક જણના હાથમાં નવા જીતાયલા પ્રદેશનો ભાર સોંપવો એ હેન્રિ લૅારેન્સને ગમતું ન હોતું, ગવર્નર જનરલને પોતાના મત વિરુદ્ધ કાર્ય કરતો જોઇ તેને બહુ લાગી આવ્યું હેન્રિ લૅારેન્સ સમજી ગયો કે તારી રાજનીતિ અકાળે વિકસી છે એ ડેલ્હાઉઝીના અમલ દરમિઆન પૂર્ણ વિકાસ

૧ હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટની જગા એ સમયે ખાલી પડી હતી. એ જગો પર સર ચાર્લ્સ મેટકાફ વગેરે મહાન નરો વિરાજી ગયા હતા કે સાહેબ અનુમાન કરે છે કે હેન્રિ લૅારેન્સે એ જગો પોતાના ભાઇ માટે અગર પોતાને માટે રાખવાનો ડેલ્હાઉઝીએ આગ્રહ કર્યો હતો પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ સેનાપતિ લોને નિઝામના રેસિડેન્ટ તરીકે નીમ્યો અને હેન્રિ લૅારેન્સને રજપુતાના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરીકે નીમ્યો Kaye's Sepoy War, Vol. I. 60 note.

પામશે નહિ માટે તે મુગોમુગો નિસાસા નાખતો પોતાના નવા કાર્ય-ક્ષેત્ર તરફ ચાલ્યો, અને ત્યા જઇ પોતાની હોશિયારી બતાવવા લાગ્યો

આ તરફ જૉન લોરેન્સ શાસનસમિતિના સભ્ય તરીકે જે કુશળતા બતાવતો હતો તેના કરતા અધિક કુશળતાથી પજાબનો વહીવટ ચલાવવા લાગ્યો પજાબના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેનુ નામ ગાજવા લાગ્યુ તે અસાધારણ કર્ત્તવ્ય બજાવવા લાગ્યો. માફ હો કે માઠુ પણ દરેક કાર્યમા તે અસાધારણ શક્તિ વાપરી પૂરુ કર્યેજ છૂટકો કરતો જૉન લોરેન્સ ડેલ્હાઉઝીના મતનો હતો, માટે ડેલ્હાઉઝીને ગમતા કાર્ય કરવાની હોશિયારી તેનામા બહુ હતી. તેણે પજાબમા કચ વખતે કેવી રીતે કયા કયા કાર્ય કર્યા છે, તેના તાબાના અમલદારો કઈ રીતે, કેવી રીતે વર્ત્યા છે, એ અત્યારે ઇતિહાસનો મુખ્ય વિષય થઈ પડેલ છે કોઈ પણ રીતે તેની સાધના, કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા ડગતી નહોતી કર્ત્તવ્યસપાદન એ તેનો મૂળ મત્ર હતો તે જેવી ભક્તિ સાથે ઇશ્વિરની પ્રાર્થના કરતો, તેવીજ નિષ્ઠા સાથે માલીકનુ કાર્ય બજાવતો તાબાના રાજ્યની વ્યવસ્થા જાળવવામા, તેનુ રક્ષણ કરવામા અને ઉત્સાહ તથા પરિશ્રમમા તે અદ્વિતીય હતો પજાબના કોઇ પણ અમલદારે જૉન લોરેન્સની પેઠે એકાગ્રતા, દક્ષતા અને કાર્યકુશળતા બતાવી નથી અને ત્યાનો કોઇ પણ અમલદાર જૉન લોરેન્સની માફક ઇતિહાસમા અમર થઇ ગયો નથી

અધ્યાય બીજો

વિષય નિર્દેશઃ—લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો રાજ્ય અમલ (ચાલુ)—બ્રહ્મદેશની લડાઈ—પેગુ જીત્યુ—બિનવારસી રાજ્ય ખાલસા કરવાનો કાયદો—સતારા—ઝાંસી—નાગપુર—ફિરોલી—હૈદરાબાદનો નિઝામ—કર્ણાટકનો નવાબ—તાંજોર સંબળપુર—પેશ્વા—ધોન્ડુપત નાનાસાહેબ

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમા આવ્યા બાદ લડાઈના પ્રસાદ તરીકે બે મુખ્ય રાજ્યો બ્રિટાનિઆના કબજા તળે લાવી મૂક્યા. પહેલુ સિંધુ નદીથી રસાળ બનેલુ પંજાબ અને બીજુ ઇરાવતી નદીથી રેલાતું બ્રહ્મદેશ. એ બીજા પ્રદેશ સાથે ચાલુ ઇતિહાસને બહુ સબંધ નથી માટે એ વિષે વિસ્તાર પૂર્વક લખવાની જરૂર નથી બ્રહ્મદેશમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને અગવડ પડતી અને તેને લીધે એક વહાણના કપ્તાનનુ અપમાન થતા બ્રિટિશ સરકારના કેટલાક લડાયક વહાણો ઇરાવતી નદીમા આવી પહોચ્યા[1] લડાઇ કરવાની અતિશય ઇચ્છા હોવાથી બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઇ સળગી બરમા લોકોના લોહીની નીકોથી આ સમરાગ્નિ શાંત પડ્યો અને પેગુ પ્રાંત બ્રિટિશ રાજ્યમા ભળ્યો. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ઈ સ. ૧૮૫૨ ના ડીસેમ્બરની ૨૦મી તારીખે જાહેરનામુ બહાર પાડી. બ્રહ્મદેશને ખંડિત કર્યો[2] પંજાબ અને પેગુ બને પ્રદેશો ગવર્નર જનરલની લડાયક

---

૧ Rulers of India Dalhousie . P 43–111

૨ Empire in Asia, P. 957.

વૃત્તિનુ ફળ હતુ, અન્યાયનો પ્રસાદ હતો. ડેલ્હાઉઝીએ જેમ એક તરફથી બળ પૂર્વક બાજાના રાજ્યો કપનિના તાબામા આણ્યા હતા, તેમ બીજી તરફથી એવી રાજનીતિ ગ્રહણ કરી કે મિત્ર રાજ્યોના પ્રદેશો પણ ધીમે ધીમે વિના યુદ્ધે અંગ્રેજી વાવટા નીચે આવવા લાગ્યા દિલગીરીની વાત છે કે આ પદ્ધતિનો કેટલાક વિદ્વાનોએ બચાવ કર્યો છે આવુ કાર્ય ન્યાયપુરસગ ગણી તેઓએ સત્યનુ અપમાન કર્યું છે [1]

—The Duke of Argyll, India under Dalhouie and Canning, Sir Charles Jackson, A Vindicaiton of the Marquis of Dalhousie's Indian Administration

હવે રણક્ષેત્રની વાત પડતી મૂકી ડેલ્હાઉઝીની કૂટ રાજનીતિ અવલોકીએ ડેલ્હાઉઝી એ નીતિને અનુસરી બિનવારસી રાજ્યોને ઉપરાઉપર ખાલસા કરવા મડ્યો હતો

પુત્ર હિદુઓને માટે અનત પ્રીતિનુ પાત્ર મનાય છે આ સસારમા જન્મી પુત્ર પિતામાતાને અનેક મદદ કરે છે એટલુજ નહિ પણ પરલોકમા પણ 'પૂ' નામના નરકમાથી તારે છે હિદુઓ ઔરસ પુત્રને અભાવે દત્તક ગ્રહણ કરી એ પારલૌકિક પીડામાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ રીતે લીધેલો દત્તક પુત્ર પિતાની બધી મિલ્કતનો વારસ ગણાય છે પરતુ બ્રિટિશ સરકારના પ્રસાદથી

૧ ડયુક ઓવ આર્ગાઇલ અને સર ચાર્લ્સ જેક્સન વગેરેએ આ નીતિને દોષ વગરની ગણી છે

આ સબધમા એક અપૂર્વ નિયમ રચાયો અને તે નિયમે બધાને અકળાવી મૂક્યા "જે રાજ્યો ચક્રવર્તીસત્તાના આશ્રિત હોય તે રાજ્યોના રાજાઓ ઔરસ પુત્રને અભાવે દત્તક-પુત્ર ગ્રહણ કરે અને તે દત્તક પુત્ર ચક્રવર્તી સત્તાએ મજૂર કર્યો ન હોય, તો એ રાજાઓનુ રાજ્ય ચક્રવર્તીના તાબામા જશે પરતુ વ્યક્તિગત સપત્તિ આ નિયમમા આવી શકશે નહિ ચક્રવર્તી સત્તા સમત હો કે ન હો છતા એ સપત્તિપર દત્તકનો અધિકાર રદ ગણવામા આવશે નહિ "[1] હિંદની આ ચક્રવર્તી સત્તા તે બ્રિટિશ સરકાર, આશ્રિત રાજ્યો તે સતારા, ઝાસી વગેરે આ આશ્રિત રાજ્યોના રાજાઓએ જે દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કર્યા હતા તેને બ્રિટિશ સરકારનુ અનુમોદન ન મળ્યુ હોવાથી, તેઓના રાજ્ય કપનિના કબજામા ગયા આ કાયદો હિદી રાજાઓનો ધૂમકેતુ હતો બધા એ કાયદાથી ડરતા હતા, બધા વશપરપરાથી ચાલતા આવેલા રિવાજના વિનાશથી વ્યાકુળ બની ગયા હતા. બગાળા અને મુબાઇ ઇલાકાના કેટલાક સિવિલ અમલદારોના ફળદ્રુપ ભેજામાથી, સૂક્ષ્મ વિચારથી, આ ભયકર કાયદો નીકળ્યો હતો, અને એ કાયદાએ પ્રથમ સતારાના રાજ્યપર પોતાનો હાથ અજમાવ્યો [2]

સતારા સહ્યાદ્રિના મહાબળેશ્વર શિખરની છાયામા વસ્યુ છે

૧ A Vindication of the Marquis of Dalhousie's Indian Administration P. 5-6 Comp Kaye's Sepoy War, Vol I. P. 70-71

૨ Retrospects and Prospects &c. P 180

ઇ. સ. ૧૮૪૮ કૃષ્ણા નદીનુ સ્વચ્છ જળ તેના પ્રદેશ પર ફરી વળે છે થોડે દૂર ભીમા ને નીરા નદીના રમ્ય પાણી આ પ્રદેશને અલૌકિક શોભાનું સ્થાન બનાવે છે સતારા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપુર છે, ઇતિહાસનું પ્રિય નિકેતન છે. જે વીરના પ્રતાપથી એક સમયે મરાઠા જાતિ જાગૃત થઇ ઉઠી હતી, જે વીરનો પ્રચડ પ્રતાપ હિમાલયથી કુમારિકા ભૂશિર સુધી ફેલાયો હતો, એ વીરનુ પ્રિયસ્થાન આ સતારા હતુ. જે સમયે તિમિરના ઘોર આવરણો આર્યજાતિને ઢાકી રહ્યા હતા, તે વખતે શિવાજીના વિજયવિનાદથી સતારા ચમકી રહ્યું હતુ જ્યારે હિંદમા બ્રિટિશસત્તા ચક્રવર્તીનું પદ લઇ બેઠી હતી તે વેળા સતારાની ગાદી પર પ્રતાપસિહ રાજ્ય કરતો હતો પ્રતાપસિહ શિવાજીનો વંશજ હોવાથી મહારાષ્ટ્રમા તેની ખ્યાતિ બહુ હતી. સરકારે ઇ સ ૧૮૧૯ મા સતારાના રાજા સાથે સધિ કરી[૧] સતારાનો રાજા સધિ થયા બાદ બ્રિટિશો તરફ મિત્રતા રાખી રહ્યો હતો પરતુ સંધિ થયા બાદ ૨૦ વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૩૯મા) પ્રતાપસિહ પર એવો આરોપ આવ્યો કે તેણે ગોવાની પોર્ટુગીઝ સરકાર સાથે મળી બ્રિટિશ સરકાર સામે કાવતરૂં રચ્યુ હતું પ્રતાપસિંહે આ આરોપનુ મિથ્યાપણુ સાબીત કરવા યોગ્ય પ્રયત્નો કર્યા, પરતુ સરકારે તે વરફ લક્ષ ન આપ્યુ. કામ ચલાવ્યા સિવાય, ફક્ત સદેહપર આધાર રાખી પ્રતાપસિહને સતારાથી થોડે દૂર આવેલી એક ઢોર બાધવાની જગાએ કેદ કરવામા આવ્યો, ત્યાથી તેને કાશી લઇ જવામા આવ્યો તેની

---

૧ Arnold's Dalhousie's Administration. Vol. II. P. 3.

સપત્તિ જપ્ત કરવામા આવી[1] પ્રતાપસિહનો ભાઇ આપાસાહેબ પેશ્વા બાજીરાવના હાથમા બદીવાન હતા. બ્રિટિશ સરકારે તેને છૂટા કરી સતારાની ગાદીપર બેસાડયો ઇ. સ ૧૮૪૮ ના એપ્રિલની ૫ મી તારીખે તે અપુત્ર મરણ પામ્યો મરણ પહેલા તેણે શાસ્ત્રાનુસાર દત્તક લીધો હતો[2] આ તરફ રાજ્યચ્યુત પ્રતાપસિહે પણ શાસ્ત્રાનુસાર એક દત્તક લીધો હતો[3] પરતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એ બને દત્તકોને નામજૂર ઠરાવ્યા. તેણે કહ્યું કે સતારાના રાજાએ જે દત્તક લીધો હતો તેને અમારી મજૂરી મળી નથી. માટે કાયદાની રીતે એ દત્તક સતારાની ગાદીનો વારસ થઈ શકે નહિ ચક્રવર્તી સત્તાના અનુમોદન વિના દત્તકગ્રહણનુ કાર્ય સાબીત ઠરતુ નથી લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ આ યુક્તિ દર્શાવી ઇ. સ. ૧૮૪૯ની એક યાદીમા દર્શાવ્યુ કે " સતારાનો રાજ્ય બિનવારસ ગુજરી જતા એ પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમા ભેળવી દેવામા આવ્યો છે[4]"

વિલાયતની કૉર્ટ ઑવ ડિરેક્ટર સભાએ ઇ સ ૧૮૪૯ ના જાનેવારી માસની ૧ લી તારીખે ડેલ્હાઉઝીના

ઇ. સ. ૧૮૪૯

મતનુ સમર્થન કર્યું તેને પણ ડેલ્હાઉઝીનો મત ખરો લાગ્યો. આથી ડેલ્હાઉઝીએ લખેલી

---

૧ Dalhousies Administration Vol. II P 111–112.

૨ Empire in India. P. 162.

3 Dalhousie's Administration Vol· II. P 113

૪ Kaye's Sepoy War Vol. I. P. 71.

સતારાની લલાટલિપિ કોર્ટ ઓફ્ ડિરેકટરની કલમના લીટાથી ઉલટાઇ ન જતા અમર થઈ[૧]

આ પ્રમાણે ભીમા અને નીરાની સુદર ભૂમિ બ્રિટિશ હિદમા ભળી ગઇ જે સતારાએ શિવાજીના સમયમા અતુલ સાહસ દર્શાવ્યુ હતુ, તે સાહસ અનત કાળસમુદ્રમા વિલીન થઇ ગયુ વિદેશીઓ મહારાજા શિવાજીના રાજ્યના માલીક થયા

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે યુક્તિ વાપરી સતારા ખાલસા કર્યું, તે યુક્તિ કોઇપણ રીતે વાજબી ઠરી શકે એમ નથી ઇ સ ૧૮૧૯મા જે સધિ થઇ તેમા બ્રિટિશ સરકારે સતારાનુ રાજ્ય હમેશને માટે પ્રતાપસિહના વશમા રાખવાનુ વચન આપ્યુ હતુ[૨] પરતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એ વચન તોડયુ જો કે પ્રતાપસિહ પદભ્રષ્ટ હોવાથી તેનો દત્તક ગેરવાજબી ઠરાવી શકાય, પરતુ આપાસાહેબના દત્તક વિષે એવુ બહાનુ ચાલી શકે તેમ નહોતું આપાસાહેબે તો સતારાની ગાદીપર રહી દત્તક લીધો હતો, તો પછી તેણે લીધેલો દત્તક શારીતે તરછોડી શકાય ? લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ બ્રિટિશ રાજ્ય વધારવા ખાતર સતારા ખાલસા કર્યુ હતુ વારસ ન હોવાથી ખાલસા કરવાનુ તો એક બહાનુ જ હતુ

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વખાણનારાઓએ આ બાબતમા તેનો

---

૧ Arnold's Dalhousie's Administration Vol I P 75

૨ Empire in India, P. 171. Kaye's Sepoy War, Vol I P 72

ખેટો બચાવ કર્યો છે ડ્યુક ઑાવ્ આર્ગાઇલના મત મુજબ કોર્ટ ઑાવ્ ડિરેક્ટરની સભાના બધા સભ્યો ડેલ્હાઉઝીના મતના હતા[1]. પરતુ સૂક્ષ્મદર્શી મેજર ઇવાન્સ બેલે સ્પષ્ટ બનાવી આપ્યુ છે કે ડિરેક્ટરોમાના અનેક એ મત વિરુદ્ધ હતા ટુકર શેફર્ડ, મેલવિલ, ઑાલિફન્ટ, કોલફિલ્ડ ઇત્યાદિ એ મતની વિરુદ્ધ હતા[2] આર્ગાઇલે બીજે સ્થળે લખ્યુ છે કે બિનવારસી રાજ્યોને ખાલસા કરવાની નીતિ કઇ ડેલ્હાઉઝીના વખતમાજ પ્રચલિત થઇ નથી અગાઉના જમાના-મા પણ અધિકાર વિનાના નાના રાજ્યોની એવી જ અવસ્થા થતી[3] ડેલ્હાઉઝીનો મિત્ર સર ચાર્લ્સ જેકસન પણ એમજ કહે છે તેણે ચોકખુ લખ્યુ છે કે હિદી રાજાઓ બિનવારસ ગુજરી જાય તો તેમના રાજ્ય ખાલસા કરવાનો નિયમ કઇ ડેલ્હાઉઝીએ જ સર જેલો નથી એ નિયમ પ્રથમથીજ ચાલ્યો આવતો હતો ડેલ્હાઉઝી-એ તો એ નિયમનુ પાલન કર્યુ છે[4] પરતુ ઇવાન્સ બેલે એ મતની અસત્યતા ઉઘાડી પાડી છે તેણે લખ્યુ છે કે "ઇ સ ૧૮૪૮ મા સતારા ખાલસા કરતી વેળા એ કાયદાનો પ્રથમ અમલ થયો હતો[5]

---

૧ Duke of Argyle, India under Dalhousie and Canning. P. 27.

૨ Empire in India P 163 Comp Rebellion in India P 67

૩ India under Dalhousie and Canning P 28

૪ A Vindication of Dalhousie's Indian Administration, PP 9 16

૫ Retrospects and prospects &c. P. 9 Comp. Empire in India, PP. 165–172

તેણે ઉદાહરણ તરીકે જણાવ્યુ છે કે મહારાજ સિંધિયા અને કાશ્મીર તથા રેવાના રાજાઓએ જે દત્તક લીધા તે લૉર્ડ કેનિંગે સ્વીકાર્યા હતા પ્રખ્યાત ટાઇમ્સ પત્રે પણ લૉર્ડ કેનિંગના કાર્યને વખાણ્યુ હતુ[૧] લૉર્ડ કેનિંગે ઇ સ ૧૮૬૦ના એપ્રિલની ૨૬ મી એ તથા મે ની ૧૦ મીએ જે ખરીતા મોકલ્યો અને તેનો સર ચાર્લ્સ વુડે (લૉર્ડ હાલિફાક્સે) ૧૬ મી જુલાઇએ જવાબ આપ્યો તેમા સ્પષ્ટ લખ્યુ છે કે 'ચક્રવર્તી સત્તા જાગીરદાર કરતા ઉચ્ચ શ્રેણીના દરેક રાજાઓનું રાજ્ય સ્થાયી જોવા ઇચ્છે છે જો તેઓમાના કોઇને ઔરસ પુત્ર ન હોય અને તેઓ હિંદુ કાયદા (જો તે હિંદુ હોય તો) અને રૂઢી મુજબ બીજો વારસ પસંદ કરે તો તે મંજૂર કરવામા આવશે[૨]' "

મેજર ઇવાન્સ બેલ સિવાય બીજા અંગ્રેજોએ પણ આ બાબતમા ડેલ્હાઉસીને વખાણ્યો નથી લુડલો વગેરે વિદ્વાન લેખકોએ કબુલ કર્યું છે કે જે કાયદા મુજબ સતારા ખાલસા કરવામા આવ્યુ, તેવી જાતનો કોઇપણ નિયમ આ પહેલા હિંદમા પ્રચલિત નહોતો. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના સમયમા એ કાયદો નવો સરજાયો[૩] વધારે શુ કહીએ, તે વખતનો મુંબાઇનો ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્ક પણ

---

૧ Empire in India P. 133.

૨ Ibid P 131

૩ J B Norton, Rebellion in India How to prevent another P P. 66, 67, 72. Comp. Ludlow, British India its Races and its History. Vol. II. P. 258 259.

આ કાર્ય વિરુદ્ધ પડયો હતો. સર જયોર્જ ક્લાર્કે ખુલ્લં ખુલ્લુ જણાવ્યુ હતું કે "કોઇ વ્યક્તિ અને તેના પુત્ર અથવા ઉત્તરાધિકારી સાથે સધિ મુજબની હમેશની મિત્રતા વિષે વિચાર કરતા એ પ્રતીત થશે, કે જેઓની સાથે સધિ થઈ છે, તેમના રિવાજ મુજબ જ્યા સુધી ઉત્તરાધિકારીનો અભાવ ન જણાય ત્યા સુધી તેઓનુ રાજ્ય ખાલસા કરવુ એ ગેરવાજબી છે. સતારાના રાજાએ અત્યારે જે બાળકને દત્તક પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે, તે બાળક ઉપલા નિયમ મુજબ તેના રાજ્યનો ખરો વારસ છે"[1] એડવિન આર્નોલ્ડ આ બાબતમા લખે છે કે "નીરા અને ભીમા નદીનો રમણીય પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમા ભળી ગયો પ્રતાપસિંહે પોતાના વર્તનથી ગાદી ગુમાવી હતી, પણ આપાસાહેબ આપણો વિશ્વાસુ મિત્ર હતો તે લોકપ્રિય રાજા તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતો જનસાધારણના હિતના કાર્યો કરવામા તે ઉત્સાહભેર રસ લેતો વ્યક્તિગત વિષય દૂર રાખી કેવળ કાયદાના અધિકારની જ ચર્ચા કરીએ, તોપણ સતારા ખાલસા કરવાનો આપણને શો અધિકાર હતો? સતારામા કોઇપણ જાતનો જુલમ કે અશાન્તિ નહોતા. આ સ્થળે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને તેના વાણિયા માલિકો એ હેતુવાદ દર્શાવે છે કે "સતારા એક તાબાનુ રાજ્ય હતુ અને કલકત્તા તેનું ચક્રવર્તી હતું. જો આ પ્રમાણે ચક્રવર્તી સત્તાએ પ્રચાર કરેલો કાયદો સતારાને હજમ કરી જાય, જો સતારા, સિંધિયા અને હોલકરના રાજ્ય કરતા ઉતરતી પંક્તિનુ હોય, તો બ્રિટિશ કંપનિએ ઇ સ. ૧૮૧૮ મા બહાર પાડેલા જાહેરનામાનો અર્થ શુ?"

૧ Annexation of Suttara, 1849, P. 6? Vide Empire in India P. 164.

કંપનિએ ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ મા જે જાહેરનામુ બહાર પાડ્યું હતુ તેમા સ્પષ્ટ દર્શાવ્યુ હતુ કે, " સતારાનો રાજા બાજીરાવના તાબામાથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરશે જાહેનામાના આ શબ્દનો અર્થ શુ ? પ્રતાપસિહને પદભ્રષ્ટ કર્યા બાદ આપાસાહેબને સ્વતંત્ર રાજા તરીકે માન આપવાનો શો અર્થ હોઇ શકે ? પરંતુ આપાસાહેબના મરણ બાદ આપણે એ અર્થની અવગણના કરી પ્રતાપસિહ રાજા ન હોવાથી આપણે તેના દત્તક પુત્રને સ્વીકારવા તત્પર ન થઇએ, પણ આપાસાહેબના દત્તક વિષે એવી કંઇ અડચણ નથી જે વેપારી કંપનિનુ અધિકારપત્ર (Charter) રજૂ કરવામા આવે, તો આપણી એ દત્તક પુત્રને કાયદેસર રાજા તરીકે સ્વીકારવાની ફરજ હતી, જો કાયદા મુજબ ચાલીએ તો પણ આપણી એજ ફરજ હતી, નીતિ પૂર્વક વર્તન ચલાવીએ તો પણ એ દત્તકપુત્રને સ્વીકારવાની આપણી ફરજ હતી, જે ભૂલ કદી સુધરવાની નથી તે ખાતર અતિશય શરમિંદા થઈ બોલવુ પડે છે, કે સત્યવાદી અને સજ્જન મનુષ્ય મારી માફક જરૂર આવો સિદ્ધાંત ગ્રહણ કરશે "[1]

નિષ્પક્ષપાત ટીકાકારના ગ્રંથોમા આવા વચનો નોંધાઇ રહ્યા છે પણ નવાઇની વાત એ છે કે આવો ન્યાયી વિચાર કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટરને ન જ સૂઝ્યો તે તો લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની મોરલીપર નાચી રહી હતી. હવે યોગમગ્ન ભારતીય આર્યોના ગંભીર જ્ઞાનના ચિહ્ન સ્વરુપ મનાતા શ્રુતિ અને સ્મૃતિના હૃદયપર કુહાડાના ઘા પડવા લાગ્યા, અને ઇંગ્લાંડના રાજપુરુષોએ પ્રચારિત કરેલા દત્તકગ્રહણ

---

૧ Arnold, Dalhousie's Administration of British India, Vol. II. PP 121, 122, 123, 124, 125.

અસિદ્ધતા સમર્થક કાયદાને જોરે, મિત્રરાજ્યો એક પછી એક હિં-દના નકશામા લાલ રંગથી રંગાવા લાગ્યા

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિને લીધે સતારા ખાલસા થયુ હવે આવ્યો ઝાંસીનો વારો

હિંદના નકશામા બરાબર મધ્ય ભાગે આવેલ બુંદેલખંડમાના નાના રાજ્યોમા ઝાંસીનુ રાજ્ય પ્રખ્યાત હતુ એ રાજ્ય પેશ્વાના આશ્રિત રાજાઓના અધિકાર તળે હતુ બુંદેલખંડમાના રાજ્યો બ્રિટિશ સિંહના કબજામા આવ્યા, એટલે ઇ સ ૧૮૧૭ મા તે વખતના ઝાંસીના રાજા રામચંદ્રરાવ સાથે સાધ થઈ સંધિના નિ-યમ મુજબ રામચંદ્ર અને તેના વંશજો વંશપરંપરા ઝાંસીના અધિકારી ઠર્યા.[૧] એ સંધિ બાદ રામચંદ્ર જીવ્યો ત્યા સુધી મિત્રતા દર્શાવતો આવ્યો હતો ઇ સ ૧૮૨૫ મા જ્યારે લૉર્ડ કોમ્બરમીયર ભરતપુરનો અજીતગઢ જીતવા તૈયાર થયો હતો, ત્યારે નાનાપંડિત નામનો મધ્ય હિંદનો એક સરદાર પુરકળ સૈન્ય એકઠું કરી, કા-લ્પીને ઘેરો ઘાલવા તૈયાર થયો આવી વિષમ સ્થિતિમા ઝાંસીના રાજાએ પોતાની પરમમિત્ર બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરવા માટે જેમ બને તેમ જલદી ૪૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૧૦૦૦ પાયદળ સૈન્ય અને બે તોપો મોકલી કાલ્પીનુ રક્ષણ કર્યું હતુ.[૨]

આવી વફાદારી બદલ બ્રિટિશ સરકારે રામચંદ્રરાવના બારો-

---

૧ Empire in India P. 203. Comp Kaye's Sepoy War. Vol. I. P 89.

૨ Empire in India, P. 217.

બાર વખાણ કર્યા હતા એ વખાણ કંઇ મોઢાના વખાણ નહોતા. હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ વિલિયમ બોન્ટિકે ઇ સ ૧૮૩૨ના ડિસમ્બરની ૧૯ મી તારીખે ઝાંસીના વિશાળ રાજમહેલમા સભા ભરી રામચંદ્રરાવને 'મહારાજ' ની પદવી અને છત્ર ચામર વગેરે રાજ-લક્ષણ બતાવનારી વસ્તુઓ ભેટ કરી એ વફાદારીનો યોગ્ય બદલો આપ્યો હતો [૧] આ દરબાર બાદ ત્રણ વર્ષે રામચંદ્ર ગુજરી ગયા

રામચંદ્ર રાવને પુત્ર ન હોતો તેમના કુટુંબીઓમાથી ચાર જણાએ ઝાંસીની ગાદી માટે દાવો કર્યો ગવર્નર જનરલના એજન્ટે રામચંદ્ર રાવના કાકા રઘુનાથરાવને યોગ્ય અધિકારી માની ગાદીએ બેસાડયા જો કે રઘુનાથ કોઢથી પીડાતા હતા, રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક હતા, છતા લોકોએ તેને આદરમાન પૂર્વક રાજા માન્યા તેમના નામથી કારભાર ચાલવા લાગ્યો ત્રણ વર્ષમા એ પણ અપુત્ર ગુજરી ગયા

રઘુનાથરાવના મરણ બાદ ઇ સ ૧૮૮૩ મા પાછો વારસનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ ઑકલાંડે તે માટે એક સમિતિ નીમી સમિતિના સભાસદોએ રઘુનાથના ભાઇ ગંગાધરરાવને ખરા વારસ ઠરાવ્યા, માટે બ્રિટિશ સરકારના પ્રતાપથી ઝાંસીની રાજલક્ષ્મી ગંગાધરરાવના તાબામા આવી

પરંતુ આથી ઝાંસીના રાજના નસીબે જોર ન કર્યું ગંગાધર રાવને પણ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો નહિ અગાઉના રાજાઓની પેઠે એ પણ નિ સંતાન રહ્યો તેવામા તેને ભયંકર વ્યાધિ લાગુ પડયો

ઇ સ ૧૮૫૩

૧ Ibid, P 217

ગંગાધરરાવે મરણ પાસે આવેલું જાણી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ મેજર એલિસ અને મેજર માર્ટિન નામના એક સેનાધ્યક્ષ સમક્ષ રીતસર દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કર્યો.[1] આ દત્તક પુત્રના સંબંધમાં તેણે રેસિડેન્ટને લખી જણાવ્યું કે ' હું અતિશય માંદો પડ્યો છું. એક પ્રબળ સરકારનો મારાપર અનુગ્રહ છતાં મારા પૂર્વજોનું નામ ડુબવા બેઠું છે, એ જોઇને મને બહુ ચિંતા થાય છે. તે માટે બ્રિટિશ સરકાર સાથે અમે જે સંધિ કરી છે તેની બીજી કલમ મુજબ આનંદરાવ (દત્તક લેતી વેળા એ બાળકનું મૂળ નામ દામોદર ફેરવી આનંદરાવ રાખવામાં આવ્યું હતું) નામના મારા કુટુંબના એક પાંચ વર્ષના છોકરાને મેં દત્તક લીધો છે. જો ઇશ્વરની અનુકંપાથી અને આપની સરકારની કૃપાથી હું રોગ મુક્ત થાઉં, અને હજુ હું વૃદ્ધ થયો ન હોવાથી મારે પુત્ર થાય, તો હું આ બાબતમાં યોગ્ય કરીશ અને જો હું ન જીવું તો મારા વિશ્વાસુપણા તરફ નજર કરી, સરકાર આ દત્તક લીધેલા બાળક પર દયાદૃષ્ટિ રાખે એમ હું ઇચ્છું છું. વળી મારી પત્ની–આ બાળકની માતા જીવે ત્યાં સુધી મારી બધી સંપત્તિની માલીક બને એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું સરકારને સૂચવું છું. તેના તરફ કદી પણ ગેરવર્ત્તણુક ન ચલાવવામાં આવે એવી મારી ખાસ પ્રાર્થના છે.[2]"

મરણપથારી પર પડેલા ગંગાધરરાવના આ લખાણમાં જે વિનય ટપકી રહ્યો છે, એવો વિનય તેના છેવટના પત્ર સુધી ટકી

1 Empire in India. P 202

2 Arnold, Dalhousie's Administration Vol. II P. 148–149

ગ્યો હતો પણ એ મુમૂર્ષુની આ છેલ્લી માગણી ન સ્વીકારાઈ એ સમયે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી સરકારનો મુખી હતો જેણે સધિ તોડી પજાબ ખાલસા કર્યું હતુ, જેની કુટિલ નીતિમા સતારાનુ રાજ્ય સપડાયુ હતુ, તેના હાથમા અત્યારે ઝાંસીનુ ભાગ્ય નટકતુ હતું લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ તક જોઇ ઝાંસીને પણ ખાલસા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હુકમ કાઢવામા આવ્યો ઝાશી હમેશને માટે અગ્રેજોના કબજામાથી ગયુ

ગગાધરરાવના પત્ની લક્ષ્મીબાઇ પુરુષના જેવી સાહસિક અને બહાદુર હતી તેનુ હૃદય જેમ કામિનીજનસુલભ માધુર્યથી ઝરતુ હતુ, તેમ દૃઢતાથી સખ્ત પણ બનેલુ હતું કોમળ સૌંદર્ય સાથે ભયકર કઠોરતાનુ અલૌકિક મિશ્રણ લક્ષ્મીબાઇમા થયુ હતુ જો કોઇને કોમળ વીણાના ધ્વનિ સાથે જગલના પર્વતોને ફાડી નાખનારો વિનાદ સાભળવો હોય, તો તેણે લક્ષ્મીબાઇનુ અલૌકિક જીવન જાણવુ જોઇએ લક્ષ્મીબાઇનુ હૃદય ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર હતુ ઇ સ ૧૮૫૪ મા બ્રિટિશ એજન્ટ મેજર માલ્કમે સ્પષ્ટાક્ષરે લખ્યુ છે, કે "લક્ષ્મીબાઇ અતિશય માનને લાયક છે, તેમ રાજ્ય પ્રતિનિધિપણુ ચલાવવાને પૂર્ણ શક્તિ ધરાવે છે, તેનો સ્વભાવ અતિ ઉચ્ચ ભાવના બતાવી આપે છે ઝાંશીના બધા લોકો તેના તરફ પૂર્ણ ભક્તિ દર્શાવે છે"[૧] આ રીતે લક્ષ્મીબાઈ ઉચ્ચ ભાવનામય હતા તે સાથે ઓગણીસમી સદીના અદ્વિતીય વીરાગના હતા

---

૧ Jhansi Blue Book, PP. 7, 28 Comp Empire in India P 219

લક્ષ્મીબાઇએ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાથી પોતાના પતિનુ રાજ્ય છોડાવવાના બહુ પ્રયત્નો કર્યા સધિના નિયમો બતાવી, મિત્રતાના દૃષ્ટાંતો આપી અને દત્તક લેવાની રીત સિદ્ધ કરી બતાવી ઝાંશી પોતાને પાછુ સોપવાની પ્રાર્થના કરી પરતુ કઇ ન વળ્યુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે વજ્ર ઉગામ્યુ હતુ તે ઝાંશીપર પડ્યુ આ અન્યાયથી લક્ષ્મીબાઇ બહુ દિલગીર થયા તેની દિલગીરી કેવળ આંખવાટે પાણી બની નીકળી ન જતા ભવિષ્યમા પ્રબળ દાવાગ્નિના રૂપમા પ્રગટ થઇ દઢતાએ તેની પ્રકૃતિ ઉન્નત બનાવી હતી, સાહસે તેના હૃદયને દઢ બનાવ્યુ હતુ, અને અનુભવે તેની વૃત્તિઓને દુ:ખ ખમવાની ટેવ પાડી હતી, તેથી તેમણે આ બધુ સહન કર્યુ તે આ વિપ્લવથી ડરી કિંકર્તવ્ય મૂઢ થઈ કર્તવ્ય વિમુખ થયા નહિ બ્રિટિશ એજન્ટ સાથે મેળાપ કરતી વેળા તેમણે પડદા પાછળથી ગભીર સ્વરે કહ્યુ, 'મેરી ઝાંસી દેઉગી નાહિ' લક્ષ્મીબાઇના આ અવાજથી રાજપ્રતિનિધિ સ્તભિત બની ગયો ઝાંશી બ્રિટિશ સરકારે ખાલસા કર્યુ ખરૂ, પણ આ અપમાને લક્ષ્મીબાઇના હૃદયના કારી ઘા કર્યો

લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ સતારાની માફક ઝાંશીને પણ બિનવારસી રાજ્ય ગણી ખાલસા કર્યુ હતું લૉર્ડ મેટકાફે બુદેલખડના નાના રાજ્યોના સબધમા જે મત આપ્યો હતો, તેમાના એક વાક્યપરથી લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ઝાંશી ખાલસા કરવાનો આધાર લીધો હતો મેટકાફે પોતાનો અભિપ્રાય નીચેના રૂપમા પ્રગટ કર્યો હતો —

"હિંદુ રાજાઓના સબધમા હુ એ અભિપ્રાય જાહેર કરૂ છુ કે જો તેઓને ઔરસ પુત્ર ન હોય તો રિવાજ મુજબ દત્તક લેવાનો તેઓને અધિકાર છે બ્રિટિશ સરકારે આ પ્રમાણે રિવાજ મુજબ અને હિંદુ કાયદા મુજબ લીધેલા દત્તક સ્વીકારવા જોઇએ

પરતુ જેઓને રાજાઓ પાસેથી કેવળ જમીનદારીજ મળી હોય, અથવા જેઓ રાજ તરફથી અપાયલા હકો જ ભોગવતા હોય, તેઓને એ નિયમ લાગુ પડશે નહિ તેઓ એ શરતે એ બધી જમીનદારી અગર હકો ભોગવી શકશે કે તેઓના ઔરસ પુત્રો એ બધી સપત્તિના અધિકારી હોઇ શકે પણ ઔરસ પુત્ર ન હોય ત્યારે એ બધુ સરકાર ખાલસા કરી શકે"[1]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ મેટકાફના છેલ્લા વાક્યોને આધારે ઝાંસી ખાલસા કર્યુ હતુ[2] પરતુ એ વાક્યોમાથી ડેલ્હાઉઝીને વાસ્તવિક રીતે કઇ પણ ટેકો મળે તેમ નથી લૉર્ડ મેટકાફ તો કેવળ જાગીરદારોના સબધમાજ ઉપલા વાક્યો ઉચ્ચાર્યા છે જે રાજાઓ વશપરપરા રાજ્ય ભોગવતા હોય તેઓને માટે એ નિયમ નથી માટે જે નિયમ જાગીરદાર માટે હતો, તે નિયમ ઝાંસીના રાજા પર વપરાયો એ કાયદાનો ઉલટો અર્થ કરવા જેવુ થયુ હતુ, એમા કશો શક નથી

ઝાંસી જાગીરદારના વર્ગમા નહોતુ બ્રિટિશ સરકારે પણ સધિ કરતી વખતે ઔરસ પુત્રનો નિયમ દર્શાવ્યો નહોતો ઝાસીના રાજાઓ વશપરપરાથી રાજ્ય ભોગવતા આવ્યા હતા ઇ સ ૧૮૩૨ મા જ્યારે લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકે ઝાંસીમા દરબાર ભરી રામચદ્રરાવને મહારાજની પદ્દી અને છત્ર ચામરાદિ રાજાઓને લાયક વસ્તુઓ

---

૧ Empire in India, P 204–205

૨ Empire in India P 20' કે સાહેબના ઇતિહાસમા પણ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામા આવ્યો છે Kaye's Sepoy War Vol I P. 91 note

ભેટ આપી, ત્યારે ઝાંસીનો અધિપતિ જાગીરદાર તરીકે સ્વીકારાયો નહોતો. ઇ સ ૧૮૧૭ની સધિમા પણ ઝાંસીનો અધિપતિ જાગીરદાર અથવા બ્રિટિશ સરકારે આપેલી જમીનનો ભોગવટો કરનાર ગણાયો નથી રામચદ્રરાવને કદીપણ દાન કરવામા આવ્યુ નહોતુ, તે તો પોતાના વડવાઓની સપત્તિ ભોગવતો આવ્યો હતો અગ્રેજ સરકાર અને તેની વચ્ચે રાજાપ્રજા જેવો સબધ નહોતો, તેથી બને પક્ષ મિત્રભાવે રહેવાને બધાયા હતા બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કોઇપણ બાબત નવી સોપાઇ નહોતી, બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કોઇપણ સનદ આપવામા આવી નહોતી ઝાંસીનો અધિપતિ જાગીરદાર નહોતો પણ વશપરપરાથી હિદુ રાજા તરીકે ગણાતો હતો ઇ સ ૧૮૧૭ ની સધિમા પણ તેને વશપરપરા રાજ્યાધિકાર ચલાવવાની સત્તા આપવામા આવી હતી[૧]

ડેલ્હાઉઝી એક સ્થળે ભારે ભ્રમમા પડ્યો છે તેણે લખ્યુ છે કે "ઇ સ ૧૮૩૫મા રામચદ્રરાવનુ મરણ થયુ જો કે તેણે મરણ પહેલા એકાદ દિવસ દરમિઆન એક દત્તકપુત્ર લીધો હતો, પણ તે પુત્રને બ્રિટિશ સરકારે દત્તક તરીકે સ્વીકાર્યો નહોતો એ માટે રામચદ્રરાવના મરણ બાદ તેમના કાકાને ઝાંસીની ગાદી મળી હતી"[૨] ડ્યુક ઓફ આરગાઇલ અને સર ચાર્લ્સ જેકસન પણ ડેલ્હાઉઝીના આ વચનો પર આધાર રાખી ઇ સ ૧૮૫૪મા લીધેલા દત્તકને

---

૧ Empire in India, PP 209–210

૨ Jhansi Blue Book, PP 21,–22, Comp Empire in India, P 211

અસિદ્ધ ગણે છે[1] પરતુ ઇંવાન્સ બેલે આ બધી વાતોના બગાબર ગ્દીઆ આપ્યા છે ઇ સ ૧૮૩૫ મા ઝાસીના વારસા માટે ઘણી ગરમડ થઇ હતી તે વખતે ચાર જણાએ વારસ તરીકે દાવો કર્યો રામચદ્રગવે લીધેલા દત્તક સબધમા બહુ શક હોવાથી એ વખતે આનદગાવને ગાદી મળી હતી હિદી સગકારના સેક્રેટરીએ આ બાબતમા લખ્યુ હતુ કે "જો એ દત્તક લેવાની પદ્ધતિ બગાબર હોત તો જરૂર એ બાળક રામચદ્રગાવ પછી ગાદી વાગસ થાત અને તેમના કાકાને બદલે તેના પિતાની બધી સપત્તિનો માલીક બનત પરતુ એ દત્તકની (એ દત્તક યોગ્ય પદ્ધતિ મુજબ ગ્રહણ કરવામા આવ્યો છે કે નહિ તે વિષય શકપડતો હોવાથી) બાબતમા તપાસ ન કરતા સગકારે રામચદ્રરાવના કાકા આનદરાવને ગાદીપતિ ઠરાવ્યા છે"[2] આ પરથી સાબીત થાય છે કે ઇ સ ૧૮૩૫ મા જે દત્તક ગ્રહણ કરવામા આવ્યો હતો તે દત્તક બાબત શક ઉઠાવવામા આવ્યો હતો પરતુ ઈ સ ૧૮૫૩ મા જે દત્તક લેવામા આવ્યો, તેમા કશુ સદેહ રાખવો પડે તેમ નહોતુ ગગાધરગવે વિધિ મુજબ દત્તક ગ્રહણ કરી એ બાબત બ્રિટિશ સગકારને જણાવી હતી આ પ્રમાણે ઈ સ ૧૮૩૫ અને ઈ સ ૧૮૫૩ માના દત્તક લેવાની ક્રિયા એક સરખી નથી[3] તો પછી કયા કારણોથી છેલ્લો દત્તક ઝાસીની ગાદીપર ન

---

૧ Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning P 31-32 Sir Charles Jackson, A Vindication, P 11

૨ Jhansi Blue book P, 18 Comp Empire in India P- 212

૩ Empire in India P 212

આવી શકયો ? કયા કાયદાને રૂએ બ્રિટિશ સરકારે ઝાંસી ખાલસા કર્યું ? કયા અપરાધને લીધે ગંગાધરરાવની વિધવા પત્નીની માગણી ઓ તરછોડવામા આવી ? પવિત્ર મિત્રતાનુ આવુ ફળ ? પવિત્ર સંધિનુ આવુ પરિણામ ?

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એક સ્થળે કહ્યુ છે કે, "ઝાંસી બ્રિટિશ મુલકના મધ્ય ભાગમા આવેલુ છે માટે એ આપણા તાબામા આવવાથી સમગ્ર બુંદેલખંડની ઉન્નતિ થશે વળી બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવવાથી ઝાંસીની પ્રજાપર પણ બહુ ઉપકાર થશે "[1] લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના આ વાકયો ખરી ઉદારતાની હદ ઓળંગી જાય છે ઝાંસીના રાજાઓના વખતમાં પ્રજાપર કંઇ જુલમ થયો નહોતો, અવ્યવસ્થા મચી નહોતી, તેમ તે સિવાય બીજી કોઇ જાતની ગરબડ થઇ નહોતી ઉલટુ ઝાંસીના રાજાઓ રાજ્ય ચલાવવામા હોશિયાર નીવડયા હતા [2] રાજાઓની આટલી સધી હોશિયારી છતા ડેલ્હાઉઝી પ્રજાપર ઉપકાર થવાને બહાને ઝાસી ખાલસા કરવા જાય એ નવાઇ જેવુ છે જેઓ હમેશા સરકાર સાથે મિત્રતાના પાશમા બંધાયલા હતા, દુખને વખતે સરકારને માથુ આપવા તત્પર રહેતા તેઓનુ રાજ્ય ખાલસા કરવામા સરકારે પાછુ વાળી ન જોયુ બ્રિટિશ સરકારે એક અસહાય વિધવાને કેદ કરી[3] એક કોમળ બાળકને હાંકી કાઢી,

૧ Kaye's Sepoy War Vol P 9?

૨ Arnold, Dalhousies Administration Vol. II P 147

૩ Ibid, P 151

અનાયાસે, બીનધડકે, તેઓનુ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સસ્કૃતિનો કેવો ઉત્કર્ષ! ઉદારતાનુ કેવુ અપૂર્વ દૃષ્ટાંત!!

બ્રિટિશસિંહ ઝાંશી ખાલસા કર્યાં બાદ રાણી લક્ષ્મીબાઇના હૃદયને શાંત કરી શક્યો નહિ જે ક્ષોભથી, જે રોષથી, જે અપમાનથી એ જર્જરિત થઇ રહી હતી, તે રોષ, ક્ષોભ, અને અપમાન ભવિષ્યમા ઉદ્દીપ્ત થઇ વેરની વૃત્તિ શાંત પાડવા તત્પર થયા અમે એ બાબત યોગ્ય સ્થળે દર્શાવશુ

ઈ સ ૧૮૫૩

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની કુટિલ નીતિએ જેવી રીતે સતારા અને ઝાંસીને ઝડપી લીધા, તેજ રીતે નાગપુર પણ તેના પજામા સપડાયુ સતારા અને ઝાંસીની માફક એ રાજ્ય પણ મરાઠા વશના રાજાના પ્રબળ પરાક્રમથી રક્ષિત હતુ ત્યાનો રાજા ઝાંસી અને સતારાના રાજાની માફક અપુત્ર મરણ પામ્યો તેણે મૃત્યુ અગાઉ દત્તક લીધો હતો પણ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નીતિએ એ બધુ રદ કરી નાગપુરનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ખાલસા કરી નાખ્યો

નાગપુરનો રાજા સુપ્રસિદ્ધ ભોંસલા વશનો હતો ઇ સ ૧૮૧૮ મા મહારાજ આપાસાહેબને તે વખતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પદભ્રષ્ટ કર્યાં ગાદી ખાલી પડી રાજવંશીઓ અને રાજ્યના મુખ્ય માણસોએ એકત્ર થઇ આ બાબતમા મસલત કરી. એ મસલતને પરિણામે ભોંસલા વશના નજીકના કુટુબી એક બાળકને નાગપુરની ગાદીપર બેસાડવામા આવ્યો ઇ સ ૧૮૨૬ મા એ બાળક ઉમરમા આવ્યો એટલે બ્રિટિશ સરકારે તેની સાથે સધિ

કરી એ સધિ મુજબ એ રાજાના વશમા નાગપુરનુ રાજ્ય સદાને માટે રાખવાનુ વચન આપવામા આવ્યુ [૧]

એ રાજાનુ નામ ત્રીજો રાઘોજી ભોંસલે હતું. ઈ સ ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે તે મરણ પામ્યો મરણ વખતે તેની ઉમર ફક્ત ૪૭ વર્ષની હતી રાજા નાનો હતો તે વખતે બીજા રાઘોજીની પત્ની બાકબાઇ રાજ ચલાવતી હતી. બાકબાઇ સદ્ગુણી અને રાજ્ય ચલાવવાની કળાથી જાણીતી હતી પચાસ વર્ષ સુધી તેણે ભોંસલે કુળમા સત્તા ભોગવી હતી, ત્રીજો રાઘોજી અપુત્ર મરણ પામતા બાકબાઇએ યશવત અહરરાવ (સાધારણ રીતે એ આપા સાહેબના નામથી જાણીતો હતો) નામના ત્રીજા રાઘોજીના નજીકના સબધી બાળકને દત્તક તરીકે સ્વીકારવાનો ઠરાવ કર્યો [૨] રાણીએ એ ઠરાવ રેસિડેટ મેનસેલ સાહેબને જણાવ્યો મેનસેલ સાહેબે એ બાબતમા કઇ ઉત્સાહ ન બતાવ્યો [૩] તેણે આ સબધમા ફક્ત આટલુ જ જણાવ્યુ કે " વડી સરકારની મજુરી સિવાય હુ કોઇપણ પ્રકારના દત્તકને કાયદેસર માની શકુ નહિ [૪] દત્તક તો લેવાયો વિધિપૂર્વક આપાસાહેબે ત્રીજા રાઘોજીની મરણ ક્રિયા કરી ત્યારબાદ તેનું નામ જનોજી ભોંસલે પાડવામા આવ્યુ [૫]

---

૧ Arnold Dalhousie's Administration Vol. II P 156

૨ Empire in India, P 174

૩ First Nagpore Blue book 1854, P 56.

૪ Empire in India, P 175

૫ Empire in India, P. 175

મેનસલ સાહેબે વડી સરકાર સમક્ષ નાગપુરની સ્થિતિનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો લૉર્ડ ડેલહાઉઝી પેગુ પ્રાંતમા મુસાફરી કરવા ગયો હતો, એટલે આનો નિર્ણય થતા વિલબ થયો રાજધાનીમા આવ્યા બાદ નાગપુરનો પ્રશ્ન ઉપાડવામા આવ્યો કારોબારી સમિતિમા ચર્ચા ચાલી સમિતિના સભાસદોમાનો એક સેનાપતિ લૉ, સરજૉન લોકમના વિચારનો હતો તેણે હિંદમા ઘણા વર્ષો ગાળ્યા હતા ઘણા દેશી રાજાઓના સમાગમમા આવ્યા હોવાથી તેણે નાગપુરની સ્વતંત્રતા જાળવવા કમર કસી પરંતુ તેની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, દૃઢ કર્તવ્ય જ્ઞાન, સતારા અને ઝાંસી ખાલસા કરનારને કામ ન આવ્યુ ત્રીજા રાઘોજીના મરણ બાદ દોઢેક માસ પછી ઇ સ ૧૮૫૪ ના જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે ફરી પેલુ મશહૂર જાહેરનામુ નીકળ્યુ ડેલહાઉઝીએ સતારા ને ઝાંસીના પેઠે ઔરસ પુત્રને અભાવે નાગપુરનુ રાજ્ય ખાલસા કર્યુ [1]

યશવંત અહેરરાવ ત્રીજા રાઘોજીનો અતિ નિકટનો સગો હતો તેની મા મેનાબાઇ નાગપુરના રાજમહેલમા રહેતી હતી તેને ઇ સ ૧૮૩૪ ના ઓગસ્ટની ૧૪ મી તારીખે એક પુત્ર જન્મ્યો પુત્રજન્મના આનંદમા રાજમહેલમાથી તોપોના માર કરવામા આવ્યા હતા [2] એજ માસની ૨૫ મી તારીખે રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારો મિઠાઇ વહેંચવાને બહાને રેસિડેન્ટને મળ્યા હતા નાગપુરમા આવો ઉત્સવ કોઇપણ માણસના જન્મ વખતે

૧ Empire in India P 125 Comp Kaye's Sepoy War Vol I 77–83,

૨ Empire in India P 176

થયો નહોતો મેનાબાઇનો પુત્ર રાજમહેલમા રાજપુત્રની માફક ઉછરવા લાગ્યો તેની સેવામા અનેક નોકર ચાકર હાજર રાખવામા આવ્યા, તે જ્યા જાય ત્યા તેની માથે દરબાર માનકુરી (એક જાતના અમલદારો,) ભાલાવાળા સિપાઇઓ, હાથી અને ઘોડસ્વારો રહેતા મહારાજ પોતે તેની કેળવણી માટે બદોબસ્ત કરતા યશવત અહરરાવ ઉમર લાયક થયો એટલે દરબાર વખતે અગર રેસિડેન્ટ સાથે મેળાપ કરતી વખતે મહારાજ સાથે એકજ સિહાસનપર બેસતો મરાઠાઓમા છોકરાને નાનપણમા પરણાવવાનો ચાલ છે, છતા નાગપુરના રાજાએ એ નિયમ તોડી અહરરાવને પરણાવ્યા નહોતો ટુકામા ત્રીજા રાઘોજીને જેમજેમ સતાન થવાની આશા ઘટતી ગઇ તેમ તેમ અહરરાવ પરનો પ્રેમ વધતો ગયો સાધારણ પ્રજા તો મેનાબાઇના પુત્રને જ યુવરાજ ધારતી હતી બધાને ખાત્રી હતી કે રાઘોજી મેનાબાઇના પુત્રને દત્તક લેશે અહરરાવ ના વિવાહમા રાઘોજીનો અમત જોઇ એ વાત દરેકના મનમા વધારે ને વધારે ઠસતી ગઇ આ રીતે અહરરાવ નાગપુરના રાજા સાથે ગાઢ સબધમા આવ્યો હતો લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ૧૮૫૪ મા નાગપુર ખાલસા કરવાની યાદીમા આ ગાઢ સબધવાળા બાળકને " એક સાધારણ મરાઠો " કહ્યો હતો એક સ્થળે વિદેશી તરીકે ઓળખાવ્યો હતો [૧]

દત્તક બાબત અહરરાવની મા મેનાબાઇ સાથે બાકબાઇ અથવા ત્રીજા રાઘોજીની પટરાણી અન્નપૂર્ણા બાઇને કશો વિરોધ થયો નહોતો અનુમતિ મળતા જ બધુજનો સમક્ષ નાના અહરરાવ (આપા સાહેબના પિતા) અને મેનાબાઇએ પોતાનો પુત્ર હાજર કર્યો હતો

---

૧ Empire in India P 177

રાણી અને તેના મત્રીઓએ ધીરજથી આ વાત રેસિડેન્ટને જણાવી હતી તેઓએ ધૈર્ય રાખી આ બાબતમા ગવર્નર જનરલની મજૂરીની રાહ જોઇ હતી જ્યારે નાગપુર ખાલસા કરવાનો હુકમ રાણીઓને જણાવવામા આવ્યો, ત્યારે તેઓએ એ અન્યાય વિરુદ્ધ ગહુ બડબડાટ કર્યો દત્તક રિવાજ મુજબ લીધેલો હોવાના પુરાવા આપ્યા, પણ કશુ ન વળ્યુ વધારે શુ કહેવુ, આ રીતે રિવાજ મુજબ વિધિપુરસર લીધેલો દત્તક જીવનો રા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ વિલાયત જતી વેળા ઇ સ, ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮ મી તારીખે લખેલી ખાસ નોધમા લખ્યુ હતુ, કે "નાગપુરના રાજાને પુત્ર નહોતો, રાજાની વિધવા પત્નીઓએ પણ કબુલ કર્યું હતું કે રાજાના મરણ પછી કોઇપણ બાળકને દત્તક તરીકે સ્વીકારવામા આવ્યો નહોતો "[૨]

લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ઇ સ ૧૮૧૮ મા નાગપુર સબધમા જે નીતિ અખત્યાર કરી હતી, તે સબધમા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ લખ્યુ છે કે "આપાસાહેબે પોતાના દોષવડે રાજ્ય ગુમાવ્યુ છે, અને મિત્રતાની શરતો તોડી છે, એ વાત ગવર્નર જનરલના મનમા દૃઢ થઇ હતી માટે તેણે પોતાને મનગમતા બાળકને રાજા તરીકે ઠરાવ્યો અને તેના રક્ષક તરીકે એક પ્રતિનિધિ નીમ્યો તે વખતે દત્તક ગ્રહણની ક્રિયા કરવામા આવી નહોતી તેથી એ બાળક દત્તક તરીકે નાગપુરનો રાજા થયો હતો, એવુ કશુ સાબીત થતુ નથી કારણ કે રાજા ઠરાવ્યા બાદ કેટલીક મુદ્દતે તેને દત્તક તરીકે સ્વીકારવામા

૨ Papers, Minute by the Marquis Dalhousie dated February 28th 1856 No 245 of 1856. Comp. Retrospects and prospects &c P 29

આવ્યો હતો રાજ્ય અને રાજવંશમા અ બાબને અનુકૂળ રહે એવો જયો હોવાથી રાજનીતિ ખાતર લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે એ કાર્ય કર્યુ હતુ ટુકામા કહીએ તો એમ કહી શકાય કે "બ્રિટિશ સરકારે તે સમયે નાગપુરને પોતાના તાબાનુ રાજ્ય ગણ્યુ હતુ તે વખતે સરકાર જેને યોગ્ય ધારત તેને ગાદી આપત એવા દાનકાર્યમા કોઇપણ પ્રકારનો નિયમ જળવાતો નથી એ બાબત ફક્ત સરકારની ઇચ્છા અને રુચિપર આધાર રાખત "[1]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની આ ખાસ નોધ સરળ ને ટુકી ભાષામા લખીએ તો એમ લખી શકાય કે નાગપુરનુ રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારે તાબે કર્યું હતુ, એ વાત શક વગરની છે કોઇપણ રાજ્ય જીત્યા બાદ તે રાજ્યપર જે જે હક પ્રાપ્ત થાય, તે બધા હકો આપાસાહેબના વિશ્વાસઘાત પછી બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા હતા, તોપણ સરકારે સુજનતા અને ઉદાર રાજનીતિ દર્શાવવા ખાતર પહેલાના રાજાના એક પાસેના સગાને ગાદીપર બેસવાની રજા આપી હતી[2]

પરંતુ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વચનો સાથે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વચનો સરખાવતા બંને વચનો વચ્ચે સંપૂર્ણ જુદાપણુ જણાઇ આવે છે લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ઇ. સ ૧૮૨૩ ના મેની ૬ ઠ્ઠી તારીખે જીબ્રાલ્ટરથી પોતાના પત્ર સાથે ઇંગ્લાંડમા કોર્ટ ઑફ ડિરેક્ટર પર પોતાના રાજ્ય અમલનુ જે વિવરણ લખી મોકલ્યુ હતું, તેમા નાગપુરના રાજ્ય સબંધમા આ પ્રમાણે લખ્યુ હતું.—" નાગપુરના એક

---

૧ First Nagpore Blue book, P. 27. Comp. Empire in India. P 185–187

૨ Empire in India. P- 186

રાજ્યલોભી માણસે આપાસાહેબને રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢી નાગપુર કબજે કર્યું. આપાસાહેબ આ રીતે રાજ્યભ્રષ્ટ થઇ બુરી દશામાં આવી પડ્યો, એટલે અમે તેને આશ્રય આપી બચાવ્યો ત્યાર બાદ એ રાજગાદી બથાવી પડનાર માણસ ગાંડો બની જવાથી બ્રિટિશ સરકારે આપાસાહેબને રાજપ્રતિનિધિ બનાવી તેના હાથમાં રાજ્યની કુલ સત્તા સોંપી ગાંડો રાજા દત્તક લઇ બેસ એવી નકાથી રાજપ્રતિનિધિએ તેને ઝેર આપી મારી નાખ્યો આ બાબતમાં ભારે શક ઉત્પન્ન થયો પરંતુ એ બાબત કંઇ સાબીતિ મળી ન હોવાથી તથા રાજાના મરણ બાદ આપાસાહેબ ગાદીએ બેસે તેમાં કંઇ અડચણ થાય તેવું ન હોવાથી નાગપુરના કાયદેસર રાજા તરીકે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો તે વખતે રાજ્યની સ્થિતિ વગેરે બાબતનું ટુંકાણમાં વર્ણન કર્યા બાદ લખ્યું છે કે, "નાગપુરમાં અવ્યવસ્થા મચેલી હોવાથી અમે તેનો બંદોબસ્ત કરવા તૈયાર થયા રાજવંશ અને રાજ્યના મુખ્ય માણસોએ એ બાબતમાં મસલત કરી એકમતે ભોંસલા વંશના એક નજીકના સગાને નાગપુરની ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો તે મુજબ એ બાળકને આપાસાહેબને બદલે નાગપુરની ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો[1]" નાગપુર સંબંધમાં આવું લખાણ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વિવરણમાં મૌજુદ છે છતાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી કહે છે કે લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સની પસંદગી મુજબ એક બાળક નાગપુરની ગાદીપર બેઠો,[2] રાજનીતિની કેવી વિચિત્ર લીલા! રાજનૈતિક વાક્યામાં કેવું અપૂર્વ સાદૃશ્ય!

---

૧ Report of Select Commettee of the House of Commons on the Est India Company 1833 Appendix pp 103, 104.

૨ Empire in India, P 188

નાગપુર ભોંસલે કુળના હાથમાથી ક્યારનુ ચાલ્યુ ગયુ હતુ. બ્રિટીશ સરકારે પોતાની ઇચ્છાથી વ્યવસ્થા જાળવવા ખાતર માજી રાજાને ગાદી આપી હતી, એ રાજા ભોંસલે કુળનો ગાઢ સબધી હતો કે નહિ એ બાબતમા સરકારે કંઇ તપાસ કરી નહોતી એ બધુ સાબીત કરવા માટે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાની યાદીમા ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે બહુ યુક્તિ વાપરી છે, પરતુ ખેદ એટલોજ કે એ મહેનત, એ યુક્તિ અફળ ગઇ છે તેણે પોતાની ખાસ નોધમા જણાવ્યુ છે કે " આપાસાહેબની શત્રુતા અને વિશ્વાસઘાત પછી નાગપુરનુ રાજ્ય આપણી સત્તા તળે આવ્યુ હતુ તેજ વર્ષમા બ્રિટિશ સરકારે એ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ માજી રાજાના હાથમા સોપ્યો હતો અને ઇ સ ૧૮૨૬ ની સધિ મુજબ એ ભાગપર તેની સત્તા ત્યાપર પગ સ્વીકારવાનુ વચન આપ્યુ હતુ[૧] ' મેજર ઇવાન્સ બેલ આ વાક્યોમા બે મોટી ભૂલો બતાવે છે એક એ કે નાગપુરનુ રાજ્ય કદીપણ જીતેલા રાજ્ય તરીકે ગણાયુ નથી જો તેમ હોત તો લશ્કરી કાયદા મુજબ એ રાજ્ય પોતાને હસ્તક છે એવુ જાહેર કરી શકાત, પરતુ એવુ કદીપણ જાહેર કરવામા આવ્યુ નહોતુ બીજુ એ કે ઇ સ ૧૮૧૮ મા નાગપુર રાજ્યનો કેટલોક ભાગ માજી રાજાને આપવામા આવ્યો નહોતો. ત્રીજો રાઘોજી ભોંસલે સરકારની કૃપાથી સમગ્ર નાગપુર રાજ્યનો અધિપતિ થયો હતો ઇ. સ ૧૮૨૬ ની સધિની પાચમી કલમમા જણાવ્યુ છે તેમ આપાસાહેબે શત્રુતા કર્યા પહેલા નાગપુરમા જે બ્રિટિશ સૈન્ય રહેતુ હતુ, તેના ખરચ

૧ First Nagpore Blue-book p 23 Comp. Empire in India. p. 192

પેટે સાગર અને નર્મદા નદીનો પ્રદેશ તથા બીજો કેટલોક મુલક અંગ્રેજ સરકારને આપ્યો હતો ત્રીજા રાઘોજીએ ઉમરમા આવ્યા બાદ એ શરત સ્વીકારી હતી વાસ્તવિક રીતે બ્રિટિશ સરકારે નાગપુર કબજે કર્યા બાદ બાજી રાજાને એ બધુ દાનમા આપ્યુ નહોતુ ઉલટુ બ્રિટિશ અમલદારો રાજાની સગીર અવસ્થામા તેના નામથી રાજ્ય ચલાવતા હતા પછી ઇ સ ૧૮૨૬મા રાજા ઉમરમા આવ્યો એટલે સધિના નિયમ મુજબ તેને નાગપુરનો માલેક જાહેર કરવામા આવ્યો એ સમયે આપાસાહેબે બ્રિટિશ સૈન્યના ખરચ પેટે જે પ્રદેશો આપવાનુ વચન આપ્યુ હતુ, ને પ્રદેશો ત્રીજા રાઘોજીએ બ્રિટિશ સરકારને સોપ્યા જો નાગપુરનુ રાજ્ય તેને દાન તરીકે આપવામા આવ્યુ હોત તો તે કદીપણ સાગર અને નર્મદાનો પ્રદેશ બ્રિટિશ સરકારને દાનમા આપત નહિ[૧]

જે એ ઇતિહાસકારોએ ડેલ્હાઉઝીને વખાણવામા આગળ પડતો ભાગ લીધો છે, તેઓ નાગપુરના સબધમા પણ સતારા ને ઝાંસીના માફક ડેલ્હાઉઝીને સાચો ઠરાવે છે ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલ અને સર ચાર્લ્સ જેકસન બંને નાગપુરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું તે કાર્યને કાયદેસર મનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ માર્કિવસ ઓવ્ હેસ્ટિંગ્સના નાગપુર સબંધીના વિવરણ બાબત જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તેવોજ અભિપ્રાય ડ્યુક ઓવ્ આર્ગાઇલે પણ આપ્યો છે[૨] લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે નાગપુરના પ્રકરણમા કેવો ભાગ લીધો હતો, અને લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એના અભિપ્રાયને કેવી રીતે ઉલટો સમજાવ્યો હતો તે અગાઉ બરાબર બતાવવામા આવ્યુ છે એ પરથી જણાશે

૧ Empire in India. P 192–193

૨ India under Dalhousie and Canning P. 34

કે ડેલ્હાઉઝી અને આર્ગાઇલ—બનેએ હેસ્ટિંગ્સના કથનને બિલકુલ ઉથલાવી નાખ્યું હતું બનેએ અર્થનો અનર્થ કરી નાગપુર ખાલસા કર્યું એ વાત ન્યાયપુરઃસર ગણાવી છે

સર ચાર્લ્સ જેક્સન પોતાના પુસ્તકમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વચનોનો પડદો પાડવામાં પાછો હઠ્યો નથી તેણે કંઈ સંકોચ ગણ્યા વિના ડેલ્હાઉઝીનું આ વાક્ય ટાંક્યું છે કે "ઇ સ ૧૮૧૮માં બ્રિટિશ સરકારે નાગપુરનું રાજ્ય મરહુમ રાજાને દાનરૂપે આપ્યું"[૧] પણ એ વાત ખરી નથી, એ અગાઉ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે

હિંદ છોડતી વખત લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાની યાદીમાં નાગપુર વિષે લખ્યું છે કે "નાગપુરના રાજ્યનો કોઈપણ કાયદેસર વારસ ન હોવાથી એ રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં મૂકવામાં આવ્યું આપાસાહેબના વિશ્વાસઘાતથી નાગપુરનું રાજ્ય સરકારના કબજામાં આવ્યું. સરકારે એ વખતે એ રાજ્ય ભોંસલાવંશના એક બાળકને દાનમાં આપ્યું એ રાજાના મરણ પછી નાગપુર રાજ્યનો કોઈપણ વારસ નહોતો, મરહુમ રાજાને સંતાન નહોતું, તેમ તેણે કોઈપણ બાળકને દત્તક રૂપે સ્વીકાર્યો નહોતો રાજાની વિધવા રાણીઓએ કબૂલ કર્યું છે કે 'અમે રાજાના મરણ બાદ કોઈને દત્તકપુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો નથી'"[૨]

---

૧ Vindication P 17

૨ Paper's, Minute by the Marquis of Dalhousie, dated February 24th 1856, No 243 of 1856. Comp. Retrospects and Prospects &c P. 29

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જ્યારે બિનશકે આ બધુ લખ્યુ છે, તો પછી તેને આગળ પાછળનો બધો વિચાર કરવાની જરૂર હતી તે જરા ધ્યાનપૂર્વક તપાસ કરત તો જણાત કે રેસિડેન્ટ મેન્સેલ સાહેબે ઇ સ ૧૮૫૮ના ડિસેમ્બરની ૬૪મી તારીખે ત્રીજા રાઘોજી ના મરણબાદ ત્રણ દિવસ પછી નાગપુરમા બનેલા બનાવોનો જે રિપોર્ટ મોકલ્યો, તેમા ખુલ્લા શબ્દોમા નાગપુરની ગાદીના વારસની હકીકત લખવામા આવી છે[1] મેન્સેલ સાહેબ એ જણને રાજાના નજીકના સગા ગણે છે તેમાના પહેલાને રાજગાદી સોપવાનો ઠરાવ થયો હતો એ પહેલો વારસ તે નાના અહમ્રાવનો પુત્ર યશવત હતો મે સલ સાહેબના મત મુજબ આ યશવ ત અહમ્રાવને રાજ્યના મુખ્ય અમલદારોએ ચુટી કાઢ્યો હતો[2] દત્તક તરીકે સ્વીકારાયા પછી તેનુ નામ જાનોજી ભોસલે પડયુ હતુ અમે જે વિષયપર પુસ્તક લખવા બેઠા છીએ, એ મહાન બળવા સમયે નાગપુરના રાજવશીઓએ સરકારને ઘણી મદદ કરી તેથી ઈ સ ૧૮૬૦ મા લૉર્ડ કેનિગે આ જાનોજી ભોસલેને તેના પિતાની સપત્તિ પાછી આપી ' રાજા બહાદુર ' નો ખિતાબ આપ્યો હતો[3] આ બનાવ પહેલા સાત વર્ષ અગાઉ એજ બાળકને લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ નાગ પુરની ગાદીનો લેણાનુ વારસ ગણી તરછોડયો હતો

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ દત્તક લેવામા જે વાધો કાઢયો છે, એ પણ

૧ Papers, Rejah of Berar, 1864, P 20

૨ Ibid 1454, p 20 Comp. Retrospects and Prospects & c p 31

૩ Calcutta gazette April 14, 1860

બરાબર નથી ત્રીજા રાઘોજીના મરણબાદ તેની મોટી રાણીએ શાસ્ત્રાનુસાર દત્તકપુત્ર લીધો હતો માનનીય રાણી બ કમાટએ આ બાબત વડી સરકારને જણાવી મંજૂરી મેળવવાની કોશિશ કરવામાં ગાફલાઇ કરી નહોતી[1] રેસિડેન્ટ મેન્સેલ સાહેબે પણ ઇ સ ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે એ હકીકત વડી સરકારને જણાવી હતી[2] વળી જો નાગપુરના રાજાની વિધવા રાણીઓએ વિધિપૂર્વક દત્તક ગ્રહણ કર્યો ન હોત તો તેઓ કદીપણ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી કલકત્તા કોર્ટે ત્યાંસુધી દત્તકના હકોનુ રક્ષણ કરવા માટે કાલાવાલા ન કરત[3] આવી જબરી સાબીતિઓ છતા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી દત્તક ગ્રહણનો ઇનકાર કરે છે એ કયા પ્રમાણને લીધે ? કયા કાયદાને અનુસરી, કઇ નીતિને અનુસરી, કયા ન્યાયને અનુસરી તેણે જાનોજી ભોસલાને પદભ્રષ્ટ કર્યો ? તત્વદર્શી ઇતિહાસકારો જરૂર આવો પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય નહિ રહે, અને એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા બ્રિટિશ સત્તાના યથેચ્છાચારનો અખંડનીય પ્રતાપ જોઈ લજ્જાથી, ક્રોધથી, વિષાદથી મસ્તુ નીચુ કર્યા સિવાય નહિ રહે

ત્રીજા રાઘોજીએ પોતે દત્તક લીધો નહોતો તેની વિધવા પત્નીઓએ શાસ્ત્રાનુસારે દત્તક ગ્રહણ કર્યો હતો સ્વામી દત્તક ન ગ્રહણ કરે, એટલે કઇ પત્નીને દત્તક લેવાનો અધિકાર નથી એવુ સાબિત થઇ શકતુ નથી હિંદુઓના રિવાજ મુજબ પતિના મરણ બાદ તેની મોટી પત્ની શાસ્ત્રાનુસારે દત્તક લઇ શકે છે બ્રિટિશ

---

૧ Empire in India P 174—175

૨ Papers, Rajah of Berar, 1854, P 56

૩ Retrospects and Prospects & c. P 31.

સરકારે પણ અનેક સ્થળે એવા દત્તકને કાયદેસર માન્યા છે ઈ સ ૧૮૧૮ મા જ્યારે દિનબલરાવ સિંધિઆની રાણીએ, પતિના મરણ બાદ દત્તક લીધો, ત્યારે સરકારે એ વિરુદ્ધ કંઇ કર્યુ નહોતુ ઈ સ ૧૮૩૬ મા જ્યારે જંકોજી સિંધિયાની વિધવાએ એજ શિરસ્તા મુજબ દત્તક લીધો, ત્યારે પણ સરકાર વિરુદ્ધ પડી નહોતી ઇ સ ૧૮૩૪ મા ધારના રાજાના અને ઇ સ ૧૮૪૧ મા ડુંગરગઢના રાજાના મરણ બાદ તેઓની વિધવા રાણીઓએ શિરસ્તા મુજબ વર્ત્તન કર્યું હતુ[૧] આવા દાખલા અને સાબીતિઓ છતા ઈ સ ૧૮૫૩ મા નાગપુરનો દત્તક શા માટે ગેરકાયદેસર ગણાયો ? શામાટે એ દત્તક અને તેને સ્વીકારનાર બંનેની મિલકતો જપ્ત કરવામા આવી ? એથી શુ નીતિનુ અપમાન થયુ નથી ?

નાગપુર સબધમા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એક સ્થળે લખ્યુ છે કે, ' નાગપુર બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભળી જતા એક અનુકંપા વગરના જુદા સ્વાર્થવાળા રાજ્યનો લોપ થશે, અને જે સૈનિક બળ આપણી મહેનત અને દુખનુ કારણ થઈ પડે તેમ છે, તે પણ આપણા તાબામા આવશે એ સિવાય આપણને ૮૦૦૦૦ ચોરસ માઇલનો અને ૪૦ લાખની વાર્ષિક પેદાશનો પ્રદેશ મળશે, નાગપુર રાજ્યની વસ્તી ૪૦ લાખ માણસની છે એ લોકો ઘણો વખત થયા આપણા તાબામા આવવાની ઇચ્છા રાખે છે નાગપુર બ્રિટિશ રાજ્યના તાબામા આવતા આપણુ તૂટક રાજ્ય નિઝામના રાજ્યની આજુબાજુ ફરી વળી અંદરના અમલમાં અનેક અનુકૂળતા ઉભી કરશે અત્યારે જે બ્રિટિશ મુલક જુદા જુદા રાજ્યોથી છૂટો પડી ગયો છે, ત

---

૧ Dalhousie's Administration. Vol II P. 175

નાગપુર ખાલસા થતા મરાઠાઈ જશે ઓરિસ્સાની પૂર્વ બાજુ, ખાનદેશની પશ્ચિમ બાજુ સાથે જોડાઈ જશે, દક્ષિણમા આવેલુ વરાડ, સાગર ને નર્મદાપ્રદેશની સાથે જોડાઈ, કલકત્તાને મુંબઈ આવજા કરવાનો લગભગ સઘળો રસ્તો આપણા મુલકમા થઈ જશે ટુંકામા કહીએ તો નાગપુર તાબામા આવતા સૈનિક સત્તા એકત્ર થશે વેપારનુ ક્ષેત્ર વધશે અને આપણી સત્તા વધારે મજબૂત બનશે ' ૧

ડેલહાઉઝીએ બીજે સ્થળે લખ્યુ છે કે, ' નાગપુરવાસીઓ પર ઉપકાર કરવો એજ મારો મુખ્ય હેતુ છે એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા ખાતર મારે એ રાજ્ય ખાલસા કરવુ પડ્યુ છે કારણ કે મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે કાયમને માટે બ્રિટિશ સત્તા તળે રહેવાથી નાગપુરવાસીઓ સુખી થશે નાગપુરવાસીઓના ભલા સિવાય બીજા કોઈ કારણ સબબ મે નાગપુર ખાલસા કરવાનો હુકમ કર્યો નથી.'[૨]

બીજે એક સ્થળે લખ્યુ છે કે ' આપણે એક જણને નાગપુરનો રાજા બનાવ્યો તેની સગવડ માટે જે જરૂરનુ હોય તે બધુ આપણે તેને આપ્યુ ને નાનપણમા આપણી કૃપાથી કેળવાયો એક કુશળ સ્ત્રીએ તેના વાલી તરીકે પ્રતિનિધિપણુ ભોગવ્યુ તેની ઉમર થાય ત્યાસુધી અર્થાત્ લગભગ દશ વર્ષસુધી આપણે તેનુ રાજ્ય ચલાવ્યુ, પછી ઉત્તમપદ્ધતિ મુજબ કેળવાયલુ, ઉત્તમ શાસન પ્રણાલીથી વ્યવસ્થિત સૈન્ય પરિપૂર્ણ રાજકોષ અને સતોષી પ્રજા તેના હાથમા સોંપી આટલી બધી સગવડ કરી આપ્યા છતા એ રાજા મરણ પછી

૧ A Vindication P 56–57

૨ Ibid P 21

મનુષ્ય અને રાજા તરીકેના નિંદનીય ચરિત્ર સિવાય બીજી કોઇપણ જાતની કીર્તિ પૃથ્વીપર રાખી ગયો નહિ. આટલી બધી જહેમત ઉઠાવ્યા છતા એ ન્યાય વેચનારો, મદ્યપી અને ઇંદ્રિયપરાયણ નીવડી મરણ પામ્યો.

"એ રાજાનો વારસ પણ એ પ્રમાણે નહિ વર્તે એ બાબતનું વચન બ્રિટિશ સરકાર નાગપુરની પ્રજાને શી રીતે આપી શકે ? અને કદાચ નાગપુરનો ભવિષ્યનો રાજા સારો નીવડે તો પણ નાહક છતા બ્રિટિશ સરકારે નાગપુરની પ્રજાનુ હિત ઇચ્છવામા ઉદાસીનતા દર્શાવી, એવું કલંક ભવિષ્યની પ્રજા નમક સરકાર શી રીતે ધોશે[1] ?"

જે ત્રણ ઉતારા આપવામા આવ્યા છે, તેમા લૉર્ડ ડેલહાઉઝીના અભિપ્રાયની જુદાઇ ખુલ્લે ખુલી જણાઇ આવશે. ડેલહાઉઝીએ એક સ્થળે જણાવ્યુ છે કે સર્વ પ્રકારે બ્રિટિશ સત્તાની ઉન્નતિ એજ નાગપુર ખાલસા કરવાનો ઉદ્દેશ છે. બીજે સ્થળે લખ્યુ છે કે નાગપુરના રહેવાસીઓનુ ભલુ કરવુ એજ મુખ્ય હેતુ છે. આ બધા ઉતારાઓમા તેના વચનોની સમાનતા જળવાઇ રહેતી નથી. નાગપુર ભોસલા વંશના તાબામા રહ્યું હોત, તો ત્યાની વસ્તીની ઉન્નતિ ન થઇ હોત એ વાત મહદય માખુમ થતી નથી. કેટલાક ઇતિહાસકારો એ બાબતમા ડેલહાઉઝીની વિરુદ્ધ પડ્યા છે. સર જૉન લોએ ચોકખુ જણાવ્યુ છે કે—'હિંદની પ્રજા જાણે છે કે નાગપુરના રાજ્યમા કોઇપણ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઇ નથી[2]'' જે

---

૧ India under Dalhousie and Canning. P 37–38

૨ Empire in India, P 31

રાજ્ય વ્યવસ્થિતરૂપે ચાલતુ હોય, તે રાજ્યની પ્રજા ઉન્નત સ્થિતિએ ન પહોચે, એ વાત કોઇ સ્વીકારી શકે નહિ અમને લાગે છે કે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ કેવળ બ્રિટિશ રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા ખાતર નાગપુર ખાલસા કર્યું છે

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ નાગપુર ખાલસા કરી કેવળ ન્યાયદેવીના માથાપર લાત મારી નથી, પણ તે સાથે દયા દાક્ષિણ્ય અને નીતિનો પણ ઉચ્છેદ કર્યો છે નાગપુરની હતભાગ્ય રાણીઓએ પોતાના રાજ્યના રક્ષણ માટે જે જે ઉપાયો લીધા હતા, તે સઘળાને જાહેર રીતે અટકાવવામા આવ્યા હતા મહારાણી બાંકાબાઇ એ જૂલમ વિરુદ્ધ બડબડાટ કરવા લાગી, સંધિના નિયમો મિત્રતાના દૃષ્ટાન્તો આપી નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરવા લાગી ન્યાયદેવી પર શ્રદ્ધા રાખી, કાલાવાલા કરી ન્યાય આપવાની નિષ્ફળ માગણીઓ કરવા લાગી બ્રિટિશ સિંહ પાસે પ્રતિનિધિ મોકલી ન્યાય માગવાની નિષ્ફળ ચેષ્ટા કરવા લાગી તેની સઘળી ચેષ્ટા, સઘળી આશા નિષ્ફળ ગઇ બાંકાબાઇ વગેરેને નજર કેદ કરવામા આવ્યા કોઇપણ માણસ અમુક માસ સુધી તેમની પાસે જઇ શકતુ નહિ મેજર આર્કન્ડે નાગપુરની ગાદીના બચાવ માટે તેઓના પક્ષમા ઉભો હતો, તેથી તેને પણ પકડવામા આવ્યો, કેટલાક વેપારીઓએ જરૂરનો ખર્ચ ચલાવવા ખાતર તેઓને પૈસા આપ્યા તેથી તેઓ પણ કેદ ભોગવવા લાગ્યા[1]

બાંકાબાઇ એંશી વર્ષની હતી, વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેનુ શરીર નબળુ પડી ગયુ હતું, મન નિસ્તેજ થઇ ગયુ હતુ વિલાયતમા અપીલ કરવી એજ હવે છેવટની આશા હતી ક્ષોભથી, રોષથી અને

૧ Torrens, Empire in Asia P. 371

અપમાનથી જર્જરિત થઇ તેણે ઇંગ્લાંડ પ્રતિનિધિ મોકલ્યો પરંતુ તેના હૃદયમાં જે આગ સળગી હતી, તે લાંબો વખત એકજ અવસ્થામાં ન રહી વૃદ્ધાવસ્થાની જડતાના દોષથી એ ગતિ તરત મંદ પડી ગઇ આ તરફ રાઘોજીની વિધવા પત્નીની અવસ્થા બહુ બૂરી થઇ પડી જે એક સમય મધાની ગણી હતી, નાગપુરના રહેવાસીઓ એક સમય જેના તરફ શ્રદ્ધા અને સ્નેહ બતાવતા હતા, તેને અત્યારે નાગપુર પરથી દાવો કાઢી લેવાના પત્રપર સહી કરાવવા બળપૂર્વક પકડી લાવવામાં આવી આ કેવટની ઘડીએ પણ યશવંત વિષે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવામાં ન આવ્યો. રાઘોજીની પત્નીએ રડતાં રડતાં સહી કરી, તરતજ નાગપુરના લશ્કરના હથિયારો ઉતારી લેવામાં આવ્યા, વિશ્વાસુ બ્રિટિશ લશ્કર રાજ્યમાં યોગ્ય સ્થળે ગોઠવવામાં આવ્યું, વિશ્વાસુ બ્રિટિશ અમલદારો ચકદાર સરદારો પર નજર રાખવા લાગ્યા કલકત્તાથી લાગેલા હુકમે નાગપુર પરથી ભોગવટો ભોગવનારાઓને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો ભોંસલાએ સ્થાપેલા રાજ્યનું છેલ્લું ચિહ્ન નાબૂદ થઇ ગયું[1]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની સરકાર કેવળ નાગપુર કબજે કરી બેસી રહી નહિ રાજ્યની સાથે રાજાની મિલ્કત પણ જપ્ત કરવામાં આવી નાગપુરના હાથી, ઘોડા વગેરે પશુ, મણિમુક્તા વગેરે મૂલ્યવાન જવાહીર બ્રિટિશ કંપનીએ જપ્તીમાં લઇ બજારમાં વેચવા કાઢ્યા હાથી ઘોડા વગેરે સીતાબલ્દીમાં જાહેર હરાજી કરી વેચી નાખવામાં આવ્યા[2] મણિમુક્તા વગેરે કલકત્તાની હેમિલ્ટન કંપનીની દુકાનમાં

Empire in Asia, P 371–372

૨ Arnold's Dalhousie's Administration Vol. II P 167

શોભવા લાગ્યા ઇ સ ૧૮૫૫ના અક્ટોબરની ૧૨ મી તારીખના મોર્નિંગ ક્રોનિકલ નામના વર્તમાન પત્રમા એ જવાહીર વેચવાની જાહેર ખબર આપવામા આવી[1] એ સિવાય નાગપુરના મહેલની જડતી લેવામા આવી એક રાણીના પલગ નીચે સોના અને રૂપાના સિક્કાના રૂપમા ૪ લાખ રૂપીઆ દાટયા હતા કપનીના નોકરોએ એ બધુ બહાર કાઢયુ[2] રાણીએ છેવટે એ પૈસા પોતાના નામે કોઇ પણ સત્કાર્યમા વાપરવાની ઇચ્છા દર્શાવી કુમાયુન નદીપર એ પૈસા વડે એક પૂલ બાધવાનુ કહ્યુ પરતુ તેઓની એ છેલ્લી ઇચ્છા, છેવટની માગણી પણ પૂર્ણ કરવામા ન આવી[3] રાઘોજીની વિધવા રાણીઓએ સાધારણના હિત માટે જે પૈસા આપ્યા હતા તે બ્રિટિશ કપનીના હાથમા આવ્યા જગત વિસ્મય પામી આ શોચનીય અભિનય જોવા લાગ્યુ નીતિ યથેચ્છાચારના પ્રભાવથી મ્લાન થઇ લજાવા લાગી ધર્મ પાપનો ફેલાવો જોઇ દૂર નાઠો મગરૂરે આ રીતે મિત્રરાજ્યનો દાવો હમેશને માટે ડુબાડી સસ્કૃતિનો ખરાબ વ્યવહાર કરી બતાવ્યો લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના કાર્યનો કેવો અપૂર્વ મહિમા ! જ્યારે ઇંગ્લાડની મહારાણી પશ્ચિમના મિત્ર રાજ્યના રક્ષણ માટે લડાઇ ચલાવતી હતી, ત્યારે હિંદનો ગવર્નર જનરલ પૂર્વના મિત્રરાજ્યનુ ભક્ષણ કરવા તત્પર થઇ ગયો હતો. જ્યારે ઇગ્લાડનો પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન પોલાડના કેટલાક આબરૂદાર માણસોની મિલ્કત જપ્ત કરવાના ન-

૧ Empire in Asia, P. 372–373

૨ Arnold's Dalhousie's Administration Vol II 168.

૩ Ibid P 169.

દેહથી રૂશિયાનો તિરસ્કાર કરતો હતો, ત્યારે હિંદની બ્રિટિશ સ-રકાર નાગપુરની મિલ્કત હજમ કરવા તૈયાર થઇ હતી

ભોંસલા વંશના લોકોના નિર્વાહ માટે યોગ્ય રકમ પેદા કરવા ખાતર નાગપુરના રાજ્યની મિલ્કત વેચવી પડી હતી એવો બચાવ કરી કેટલાક ઇતિહાસકર્ત્તાઓ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નીતિનું સમર્થન કરે છે[1] આ બચાવ તદ્દન ખોટો છે, એ બાબતમા મતભેદ નથી લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની સરકારે જ્યારે નાગપુર કબજે કર્યું ત્યારે તેણે પોતાને પૈસે નાગપુરના રાજવંશીઓનું ભરણપોષણ કરવું જોઇએ એક વિશાળ રાજ્ય ખાલસા કરી તેની ખાનગી મિલ્કત જપ્ત કરી, તેમાથી એ રાજ્યના પરિવારના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરવી, એ કોઇ ઉદારતાનું લક્ષણ નથી રેસિડેન્ટ મેન્સલ સાહેબે નાગપુરના રાજાની મિલ્કત તેના કુટુંબ પાસે રાખવા દેવાની પરવાનગી માગી હતી તેણે આ સબંધમા સરકારને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમા સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે "લગભગ ૨૦ લાખ નાગપુરી રૂપીઆની મિલ્કત ૫૦ થી ૭૫ લાખ નાગપુરી રૂપીઆનું ઝવેરાત વગેરે રાજકુટુંબ પાસે રાખવું જોઇએ તેઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ એ મિલ્કત અને જવાહીર વેચી શકશે મારા અભિપ્રાય મુજબ રાજ સિંહાસન સિવાય બીજી બધી મિલ્કત પર નાગપુરના રાજવંશી સ્ત્રી પુરુષોનો સમાન અધિકાર છે"[2] પરંતુ

---

૧ Sir Charles Jackson, a Vindication, P 71–81

૨ Letter from G G Mansel Esqr to Secretary of Government dated 29th April 1854 (Parly Papers Annexation of Berar 1859 P 5) Comp Empire in India, P 229.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ રેસિડેન્ટની આ માગણી પર ધ્યાન આપ્યુ નહિ તેણે આ બાબતમા એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે પોતાનો દરજ્જો જળવાય તેટલી સપત્તિ નાગપુરની રાણીઓ રાખી શકશે બાકીની બધી વેચી તેમાથી તેમના ભરણપોષણ માટેની રકમ ઉભી કરવામા આવશે કમિશનરે એ રકમનો જે હિસાબ આપ્યો છે, તે રકમ જો ઓછી પડશે તો સરકાર ખોટ પૂરી કરી આપશે [1]

લાર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ આ યુક્તિ લડાવી નાગપુરના રાજ્યની ખાનગી મિલ્કત વેચી નાખી સરકારે એક વિશાલ રાજ્ય કબજે કર્યું છતા તેને નાગપુરના રાજવશીઓના ભરણપોષણ માટે તેમની ખાનગી મિલ્કત પર હાથ નાખવો પડ્યો રાણી બાંકાબાઇના મો આગળ એ બધી સપત્તિ બહાર કાઢવામા આવી તણે વારવાર મના કરી, છતા કોઇએ માન્યુ નહિ તેણે ગુસ્સે થઇ મહેલમા આગ લગાડી બધી મિલ્કત ભસ્મ કરી દેવાની ધમકી આપી, પણ તથી કામ તો ન જ અટક્યુ ઇતિહાસકાર શુ આ કાર્ય ગેરવાજબી નહિ ગણે ? તેઓ શુ આની રીતે ખાનગી મિલ્કત તાબે કરવાના ક્રિયાને લૂટફાટ સાથે નાહ સરખાવે ?

દરેક ન્યાયપરાયણ માણસે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના આ અયોગ્ય કામ પર ટિકા કર્યા કરી છે કે, ટોરેન્સ વગેરેએ આ દૂષિત રાજનીતિને તિરસ્કારી છે કે સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમા લખ્યુ છે કે "મે ઘણા લોકને બોલતા સાભળ્યા છે કે આવી નજરકેદથી, આવા વેચાણથી કેવળ વરાડમાત્ર નહિ પણ આજુબાજુના મુલકમા પણ

---

1 Parliamentary Papers, Annexation of Berar, 1859 P 10

બ્રિટિશ સરકારની આબરૂ હલકી પડી હતી તે એટલે સુધી કે નાગપુર કબજે કર્યાથી આટલો બધો વિરાગ લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થયો ન હોતો

આ વેચાણથી જેમ ભોંસલે કુળના લોકોના મન વ્યથા પામ્યા હતા, તેમ આખા હિંદના માણસો પણ બ્રિટિશ સરકાર તરફ ગુસ્સે થયા હતા સત્ય રીતે હો કે અસત્ય રીતે હો, પણ એટલું તો ખરું કે એથી આપણી આબરૂ હલકી પડી હતી પૈસાને માટે આવી રીતે આબરૂ હલકી પાડવી એ બરાબર નથી[૧]"

હેમિલ્ટન કંપનીએ નાગપુરના રાજાની સંપત્તિ હરરાજ કરવાની જે જાહેર ખબર આપી હતી, તે બાબતમાં ટોરેન્સે લખ્યું છે કે, " જે માણસે રાજા તરીકે પોતે જીવ્યો ત્યાં સુધી આપણી સાથે મિત્રતા રાખી હતી, તેની ખાનગી મિલકત કલકત્તામાં જાહેર હરરાજથી વેચાય એ જોઈ હિંદના રાજાઓના મનમાં કેવા સંસ્કાર પડ્યા હશે તે શું કોઈ સમજી શક્યું નહિ હોય ? દરેક બજારમાં, દરેક અંતઃપુરમાં આ જાહેર ખબર ગુસ્સા પૂર્વક વંચાઈ હતી, તે બાબતમાં કોને શંકા હોઈ શકે ખરી ? બધાએ મનમાં ધાર્યું હતું કે હવે જુલમથી દેશ પાયમાલ થશે, હવે ગમે ત્યારે કોઈના રાજ્ય અને ખજાના લૂટાશે નેપોલિયને જે હુકમદ્વારા ફ્રાન્સના બુર્બોન વંશની સત્તા લુપ્ત થવાના સમાચાર જગતને જણાવ્યા હતા, અને જે કઠોરતાવડે એક નાજુક પ્રકૃતિના રાજાને રાજ્ય ખોવાની ફરજ પાડી હતી, એ હુકમ અને એ કઠોરતાની નિંદા કરવામાં આપણા ઇતિહાસકારો પાછળ પડ્યા નથી નેપોલિયને બુર્બોન વંશની રાણીઓ

૧ Kaye's Sepoy War, Vol I P 84, and note.

અને ધાતુનો બનાવેલો ઘોડો ખસેડવાથી તેના તરફ ઘણા ઇતિહાસ-કારોએ કઠોર વાક્યો વાપર્યા છે પરંતુ નેપોલિયન કોઇના અલંકાર વગેરે જપ્ત કરવાના અગર વેચવાના દોષથી દોષિત ઠર્યો નથી ફ્રેડરિકની તરવાર ખુંચવી લીધાથી તે ગુનેહગાર બન્યો હતા એ ખરી વાત, પરંતુ નેપોલિયન પ્રુશિયાની રાણીના ચીંદી નથા હાર ખુંચવી લઇ પોતાની રાજધાનીમાં સાધારણ પ્રજા સમક્ષ વેચતા તો અવશ્ય લજવાત જૂલમ સાથે લોભ મળે તો તે તિરસ્કારવા યોગ્ય થઇ પડે છે જે વખતે બ્રિટિશ મહારાણીનો પ્રતિનિધિ એશિયામાં આ રીતે લૂંટફાટ અને હરરાજીના કામમાં ગુંથાયો હતો, તે વખતે રૂશિયાએ બળવો ઉઠાવવાના સંદેહપર કેટલાક પોલાંડવાસી આબરૂદાર માણસોની સંપત્તિ જપ્ત કરી હતી, તેથી આપણા પરદેશ ખાતાના પ્રધાને સેન્ટપિટસબર્ગના અમલદારોને કઠોરતા પૂર્વક તિરસ્કાર્યા હતા ઝારનો પ્રધાન આ સ્થળે નેટલાજ નિરસ્કારથી જવાબ આપી શકત કે "વૈદરાજ! પહેલા આપ તો નિરોગી થાઓ."[1]

કે, અને ટોરેન્સની માફક આર્નોલ્ડ, બેલ વગેરેએ પણ લાર્ડ ડેલ્હાઉઝીને આ કામ માટે નિંદેલ છે[2] વાસ્તવિક રીતે નાગપુરના રાજ્યની ખાનગી મિલ્કતપર હાથ ચલાવવાનુ કલંક ડેલ્હાઉઝી પરથી કદી ખસે તેમ નથી જ્યાં સુધી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસો લખાશે, જ્યાં સુધી ધર્મનુ ગૌરવ કાયમ રહેશે, જ્યાં સુધી નીતિ, સદાચાર

---

૧ Torrens, Empire in Asia, P 373–374.

૨ Arnold's Administration of Lord Dalhousie Vol. II. P 166–169 Bell–Empire in India, P. 229–230.

અને ઉદારતા લોકસમાજમા આદરમાન મેળવશે, ત્યા સુધી આ કલક વિલુપ્ત થવાનુ નથી[૧]

આ પ્રમાણે થોડા વર્ષોમા ત્રણ મોટા મરાઠા રાજ્યોનુ નિકદન વળ્યુ ત્રણ મરાઠા રાજ્યો લાલ રગથી રગાયા બ્રિટિશ કંપનીનુ રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યુ, અને હિંદનો ઇતિહાસ વિચિત્ર ઘટનાઓથી પુષ્ટ થઇ જનસમાજ સમક્ષ ખુલ્લો થવા લાગ્યો જો ન્યાયપૂર્વક વિચાર કરીએ તો જણાશે કે સતારા અને નાગપુર એક સમય જીતેલી મિલ્કતમા ગણાયા હતા, બ્રિટિશ સરકારની મરજી હોત તો તે વખતે એ બને રાજ્યો જરૂર ખાલસા કરી શકત પરતુ તે વખતે વિજયલક્ષ્મીની ન નિવારી શકાય તેવી ભોગલાલસા પૂર્ણ કરવામા આવી નહોતી બ્રિટિશ સરકારે કોઇ પણ કાયદો ઘડી ભવિષ્યમા એ રાજ્યો પોતાના તાબામા લઇ શકાય એવો ઉપાય કરી રાખ્યો નહોતો પરતુ ઉલટુ તે વખતે તો ઉદાર રાજનીતિ વાપરી સતારા અને નાગપુરને મિત્રભાવે સ્વીકારવાનુ કર્યું બનેની સાથે સધિ કરવામા આવી અને વશ પરપરા રાજ્ય ભોગવવાની સત્તા આપવામા આવી પરતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમા આવી તર્કમા ન આવી શકે એવા કારણના બળે, અપૂર્વ કૌશલ સાથે, એ ઉદાર રાજનીતિને મૂળમાથી કાપી નાખી ડેલ્હાઉઝીએ સધિ તોડી, મિત્રતા તોડી, અને રાજનીતિનુ

---

૧ કે ના ઇતિહાસમા સતારા પછી નાગપુરની હકીકત આપવામા આવી છે અને નાગપુર પછી ઝાંસી વિષે લખવામા આવ્યુ છે, પરતુ વખતના ક્રમ મુજબ પહેલુ ઝાસીને પછી નાગપુરનું વર્ણન કરવુ યોગ્ય લાગવાથી આ પુસ્તકમા ઝાંસીની પછી નાગપુર વિષે લખવામા આવ્યુ છે

ગૌરવ ઘટાડયુ સતારા ખાલસા કરતી વેળા કેવી સ્વાર્થપરાયણતા બતાવવામા આવી હતી, તે અમે અગાઉ જણાવ્યુ છે ઝાંસીના સબધમા કેવી ભૂલ થઇ હતી, તે પણ જણાવ્યુ છે નાગપુર ખાલસા કરતી વેળા એ સ્વાર્થપરાયણતાએ પોતાનુ પોત પુરેપુરૂ પ્રકાશ્યુ અમે એ વાત ડેલ્હાઉઝીના વચનો ઉતારી સિદ્ધ કરી બતાવી છે

આ સ્થળે પણ તેના કેટલાક વચનો ઉતારી લઇ એ બાબતનુ વધારે સમર્થન કરશુ લૉર્ડ ડેલહાઉઝી નાગપુર ખાલસા કરવાના કારણો બતાવતા લખે છે કે " નાગપુરનુ રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચાલે તો ઇ-ગ્લાડની એક ખોટ પુરી પડે એ ખોટ પૂરી પડવા ઉપર ઇગ્લાડના વેપારની ઉન્નતિનો આધાર છે આ ઉન્નતિ અનેક પ્રકારની વેપારી ચીજો વડે થઇ શકે છે, ઇગ્લાડમા નિયમિત રીતે કપાસની આમ-દાની થતી હોય તો ઇગ્લાડનો વેપાર બહુજ ખિલી શકે કપાસ સિ-વાય બીજી કોઇપણ વસ્તુ ઇગ્લાડના વેપારને આટલી બધી ઉન્નત સ્થિતિએ પહોચાડી શકે તેમ નથી જેઓ ઇગ્લાડ અથવા હિદમા રાજકાર્યમા રોકાએલા છે, તેઓ સમક્ષ આ વિષય ભારેમા ભારે ગણાય છે દશ વરસ રાજકાર્યમા ગાળ્યા હોવાથી હુ એ બાબતનુ મહત્ત્વ સમજી શક્યો છુ ઇગ્લાડ છોડતી વેળા માન્ચેસ્ટરના વેપારીઓએ આ બાબતમા મને અરજ કરી હતી ઇગ્લાડના વડા પ્રધાને પણ હિંદમાના મારા અમલ દર-મિઆન મને ઘણી વખત લખ્યુ હતુ કે ઇગ્લાડમા બધા આ મા-મતનો આગ્રહ બનાવે છે ઇગ્લાડમા એ ચીજ (કપાસ) નિયમિત રૂપે જાય, તે બાબતમા મારૂ ખાસ ધ્યાન ખેચાયલુ છે, એ કહેવુ અનાવશ્યક છે આવી રીતે નિયમિત આવક થવાથી ઇગ્લાડને કહી

પણ એ જરૂરી ચીજ માટે કોઈ વિદેશી રાજ્યપર આધાર રાખવો પડશે નહિ "[1]

સ્વાર્થ પરાયણતાની કેવી મોહિની શક્તિ ! ના પુર કપાસને માટે પ્રખ્યાત છે, ઇંગ્લાંડમા એ કપાસ જાય તો માન્ચેસ્ટરના વેપારીઓને પુષ્કળ લાભ થાય, અને તે સાથે બ્રિટિશ સરકારને પણ લાભ થાય પરંતુ નાગપુર કબજે ન હોય તો કપાસનો ઇજારો રાખી શકાય નહિ માટે કપાસનો વેપાર એક હથ્થુ કરવા ખાતર પોતાના લાભ ખાતર, નાગપુર ખાલસા કરવુ એ વાજબી છે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ કેવી અપૂર્વ યુક્તિ તથા કારણ બતાવી નાગપુર કબજે કર્યું છે ? ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલ જેવા રાજનીતિજ્ઞ પણ આવી અલૌકિક યુક્તિનુ સમર્થન કરી સુધરેલી દુનિયામા વિશાળ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમા પોતાનુ નામ અમર કરી ગયા છે[2] સરકારે નાગપુરના રાજાના વંશમા વંશપરંપરા રાજ્ય રહેવા દેવાની જે સંધિ કરી હતી તે કેવલ લોભની મોહિનીમા ફસાઇ તોડી, અને કાયમી મિત્રતા, સંધિ વગેરે બધુ ભૂલી દેવાયુ કાલે જેઓ રાજ સન્માનથી ભૂષિત હતા તે આજે સાધારણ પ્રજાની માફક ગુલામ બન્યા અદૃશ્ય ચક્રનુ કેવુ શોચનીય પરિવર્તન ! ન્યાયનુ કેવુ ફારસ ! એક નિષ્પક્ષપાત અંગ્રેજ લેખકે આ સ્થળે સાચુ કહ્યુ છે કે "કપાસે બ્રિટિશ ન્યાયપરાયણતાના

---

૧ Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, P. 38

૨ India under Dalhousie and Canning P 34 39

કાન રૂંધી તેને બધિર બનાવી મુકી હતી, અને આંખો પર પાટા બાંધી આંધળી બનાવી મૂકી હતી "[૧]

સતારા કબજે કર્યા બાદ એક બીજા બિનવારસી રાજ્યપર લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નજર પડી સતારા કબજે

ઈ સ. ૧૮૫૨

કર્યાબાદ અને ઝાંસી તથા નાગપુર કબજે કર્યા પહેલા સરકાર એ બાબતમા વિચાર ચલાવવા લાગી[૨] એ બાબત કઇ નાનીસૂની નહોતી. એ બાબતે હિંદ અને ઇંગ્લાડ બનેનું ધ્યાન ખેચ્યુ,—બને સ્થળના રાજનૈતિક સમાજમા એ બાબતે અતિશય વાદવિવાદ ફેલાવ્યો

ઇ. સ ૧૮૫૨ ના ઉનાળામા રજપુતાનામા આવેલી કિરોલીનો રાજા મરણ પામ્યો મરણ પહેલા તેણે ભરતપાલ નામના એક બાળકને દત્તક તરીકે સ્વીકાર્યો હતો એ સમયે સેનાપતિ લૉ રજપુતાનામા બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતો હતો. તેણે અભિપ્રાય આપ્યો કે "જેમ બને તેમ જલદી આ દત્તકને સ્વીકારવો એ બ્રિટિશ સરકાર માટે હિતકર છે"

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનુ ચિત્ત ચકડોળે ચઢ્યુ તેને લાગ્યુ કે વારસનો અભાવ દર્શાવી આ રાજ્ય પણ ખાલસા કરવુ જોઇએ ડેલ્હાઉઝી આ સકલ્પ સિદ્ધ કરવાના ઉપાય ખોળવા લાગ્યા. જે રાજનીતિએ સતારાને ખાલસા બનાવ્યુ હતુ, એ રાજનીતિ કિરોલી ગ્રસવા તૈયાર

૧ J. B Nortor, The Rebellion in India. How to prvent another P. 98

૨ Bell, retrospects and prospects &c. P. 190.

લ્યુ ડેલ્હાઉસીએ ઓગસ્ટની ૩૦ મી તારીખે કિરોલી સબંધમા એક 'મિનિટ' લખી[1] પરંતુ એ યાદી સામે વ્યવસ્થાપક સભામા ભારે વિરોધ થયો. સર ફ્રેડરિક કેરિ ઇ. સ. ૧૮૫૩ મા વડી સરકારની વ્યવસ્થાપક સભાનો સભાસદ થયો હતો, તેણે ગવર્નર જનરલની વિરુદ્ધ પડી કિરોલીના દત્તકનો પક્ષ લીધો[2] ૩૧ મી ઓગસ્ટે કેરિએ પોતાની ખાસ નોધ તૈયારી કરી કેરિએ આ યાદીમા પોતાની શોધખોળ શક્તિ, વિવેકબુદ્ધિ અને ન્યાયીપણાનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે સર જોન લો પણ સર ફ્રેડરિક કેરિના પક્ષમા ભળ્યો. લોની પછી હેન્રિ લોરેન્સ રજપુતાનાનો રેસિડેન્ટ થયો, તેણે પણ લોના પક્ષનુ સમર્થન કર્યુ આ રાજનૈતિક મોજુ કલકત્તા અને રજપુતાનાથી ઇગ્લાડને કિનારે જઇ અફળાયુ જોન ડિકિન્સન, હેન્રિ સેમોર વગેરે કેટલાક હિંદ હિતેચ્છુ માણસોના પ્રયત્નથી ઇગ્લાડમા હિંદ સુધારક સભા સ્થપાઈ હતી એ સભાએ કિરોલીના રાજાનો પક્ષ લીધો[3] ધીમે ધીમે આ ચર્ચા પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આવી પહોચી, પાર્લામેન્ટના ઘણાખરા મેમ્બરોએ કિરોલીનો પક્ષ લીધો[4]

---

૧ 'ગવર્નમેન્ટ,' 'ગવર્નર જનરલ' વગેરે શબ્દોની માફક 'મિનિટ' શબ્દ હિન્દુસ્તાનમા વપરાય છે. એનો અર્થ, "શાસન સબધી યાદી અર્થાત્ અમલદારો ખાસ રાજકીય વિષયો સબધમા જે અભિપ્રાય દર્શાવે તે લખાણ, એવો થાય છે

૨ Kerowlee Papers, 1855 P 7

૩ Retrospects and Prospects &c P 160 Comp Empire in Asia P 363

૪ Quarterly Review 151 P 269

હિંદના કર્તાહર્તા સમાન ગણાતા ડિરેક્ટરોએ પણ આ વાત ધ્યાનમાં લીધી પરિણામ એ આવ્યું કે ડિરેક્ટરોએ પણ કિરોલીનો પક્ષ લીધો આ રીતે કિરોલીનો પક્ષ ધીમે ધીમે પ્રબળ થતો ગયો[1] ડિરેક્ટરોએ એક મતે જણાવ્યું કે "અમારા મત મુજબ સતારા અને કિરોલીના બનાવ એક સરખા નથી ગવર્નર જનરલે આ બાબતમાં સૂક્ષ્મ વિચાર કરી ખાસ નોંધ ઘડી નથી સતારાનું રાજ્ય નવું હતુ એ બધી રીતે બ્રિટિશ સરકારેજ સરજ્યુ હતુ સરકારે જે જમીન દાન તરીકે આપી હતી, તેમાંથી જ એ રાજ્ય સ્થપાયું હતુ એથી ઉલટું કિરોલીનું રાજ્ય રજપુતાનામાં અતિ પ્રાચીન રાજ્ય તરીકે ઓળખાય છે હિંદમાં બ્રિટિશ સત્તા સ્થપાઈ તે પહેલાથી એ રાજ્ય હિંદી રાજાની સત્તા તળે રહેતુ આવ્યુ છે એ રાજ્ય અત્યારે આપણા રક્ષણ નીચે છે, ત્યાંનો રાજા અત્યારે આપણી સાથે મિત્રતાના સૂત્રથી જોડાયેલો છે અતિ મહાન કારણ સિવાય એવા રાજ્યમાં આપણી સત્તા સ્થાપવી એ હિંદમાના કોઈપણ અમલદાર માટે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી અમારા મત મુજબ એવું મહાન કારણ ઉપસ્થિત થયુ નથી કે જેથી કિરોલી ખાલસા કરવું પડે માટે અમે ભરતપાલનજ કાયદેસર રાજા તરીકે સ્વીકારવાનો આગ્રહ રાખીએ છીએ"[2]

પરંતુ ભરતપાલના નસીબે જોર ન કર્યું ડિરેક્ટરોનો ખરીતો હિંદ પહોંચે ન પહોંચ્યા તેનો એક હરીફ રંગભૂમિપર આવી પડે ત્યા એ હરિફનું નામ મદનપાલ હતુ ને ભરતપાલ કરતા ઉમરના મોટો

---

૧ Retrospects and prospects P 190

૨ Kaye's Sepoy War, Vol I. P 94

હતો, અને મરહુમ રાજાનો આત નજીકનો સગો થતો હતો જે વખતે કલકત્તા અને લંડનના અમલદારોમા કિરોલી સબંધમા ચળવળ ચાલતી હતી, ત્યારે મદનપાલ પોતાનો હક સાચવવા તૈયાર થયો કિરોલીના રાજકુટુંબે તથા સરદારો અને પ્રજાએ તેનો પક્ષ કર્યો રજપુતાનાના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટે પણ તેની તરફેણમા મત આપ્યો હેન્રિ લૉરેન્સ જેવો એક રાજનીતિજ્ઞ વિચક્ષણ પુરુષ મદનપાલને યોગ્ય વારસ ઠરાવવા લાગ્યો, એટલે ભરતપાલની આશા સદાને માટે ગઇ પરતુ દત્તકગ્રહણ ક્રિયા હિન્દુઓને માટે પુત્રત્વ બધનનુ અમોઘ સાધન છે એ ક્રિયા યથાવિધિ થઇ હોય તો કોઇપણ અડચણ એ પુત્રત્વ–સબધને તોડી શકે નહિ માટે ભરતપાલને દત્તક લેવાની ક્રિયા યથાવિધિ થઈ છે કે નહિ, તે બાબતની તપાસ હેન્રિ લૉરેન્સે શરૂ કરી તપાસમા સાબિત થયુ કે હિંદુ રિવાજ મુજબ દત્તક લેતી વેળા જે જે ક્રિયા જરૂરની છે, તેમાની ઘણીખરી ક્રિયા ભરતપાલને દત્તક લેતી વેળા કરવામા આવી નહોતી એટલુજ નહિ પરતુ કિરોલીના રહેવાશીઓ પણ એ દત્તકને ખરો દત્તક માનતા નહોતા આથી હેન્રિ લૉરેન્સને પોતાની મરજી મુજબ કામ કરવામા અડચણ ન નડી વળી ડિરેક્ટરોએ પણ ભરતપાલને જ ગાદી આપવી એવી ઇચ્છા દર્શાવી ન હોતી, એટલે અત્યાર સુધીમા આ બાબતમા કંઇ પણ જાહેર કરવામા આવ્યુ ન હોતું આ રીતે કંઇ પણ નિશ્ચય થયો ન હોવાથી હેન્રિ લૉરેન્સે વડી સરકારને મદનપાલની તરફેણમા ચુકાદો આપવાની પ્રાર્થના કરી ડેલ્હાઉઝીની સરકારે વધારે વિરુદ્ધતા ન બતાવતા હેન્રિ લૉરેન્સની માગણી કબૂલ કરી. આથી કિરોલીની ગાદીપર ભરતપાલને બદલે મદનપાલ બેઠા

આ પ્રમાણે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો સર્વ સંહારક હુકમ આ સ્થળે પાછો ફર્યો. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય કાર્યકારણ પરંપરાથી રજપુતોના જુના રાજ્યો ડેલ્હાઉઝીના પંજામાં સપડાતા બચ્યા ઇ સ ૧૮૫૨ ના જુલાઇ માસમાં કિરોલી બાબત ચર્ચા ઉત્પન્ન થઇ અને ઇ સ. ૧૮૫૫ના જુલાઇની ૫ મી તારીખે વિલાયતના ડિરેક્ટરોએ આ બાબતમાં છેવટનો ફેંસલો આપ્યો,[૧] આ લાંબા કાળ દરમિઆન બધા ઉત્સુકતા સાથે બ્રિટિશ સરકાર તરફ જોઇ રહ્યા હતા, બધા કિરોલીના સંબંધમાં શો હુકમ થાય છે તે જાણવા માટે પૂછપરછ કરતા હતા હિંદના નગરે નગર, ગામોગામ, ઘેરે ઘેર આ બાબતની ચર્ચા ચાલતી હતી મરાઠા રાજ્યો તરફ જે વર્ત્તણુક ચલાવી હતી તે કોઇ ભૂલી ગયુ નહોતું પરંતુ મરાઠાઓના રાજ્ય કરતા રજપુતોના રાજ્ય બહુ જૂના હતા મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના વખતમાં મરાઠા રાજ્યો પુષ્ટ થયા હતા જે સમયે અંગ્રેજો વેપારી વેશે હિંદમા દાખલ થતા હતા, તે જ સમયે મરાઠા રાજ્યો પૂર્ણ કળાએ પહોચ્યા જતા હતા રજપુતોના રાજ્ય આવી રીતે નવા નહોતા. જ્યારે મરાઠાઓનો વંશ ભવિષ્યના ગર્ભમાં વિલીન થતો હતો, તે વખતે રજપુત રાજ્યો ઉન્નતિને શિખરે પહોચ્યા હતા જ્યારે મુસલમાનોએ હિંદમા પ્રવેશ કર્યો નહોતો, જ્યારે તિરોરીના રણક્ષેત્રપર હિંદની કીર્તિ વિલુપ્ત થઇ નહોતી, ત્યારે પણ રજપુતોના રાજ્યોના પ્રકાશથી હિંદ ઉજ્જવળ બની રહ્યું હતું જ્યારે અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉત્તમાશા ભૂશિરનુ નામ પણ જાણતા નહોતા, ત્યારે પણ રજપુતોના રાજ્યો પૂર્ણરૂપમા પ્રકાશતા હતા, વાસ્તવિક રીતે જોતા રજપુત રાજ્યો

૧ Kerowlee Papers 1855, P. 5 Comp. Retrospects and Prospects &c P. 195

અને રજપુતવંશ હિંદનુ અદ્વિતીય ગૌરવ છે. આવા જૂના ને ગૌરવશાળી ગાજ્યોનુ ઉચ્છેદન હિંદમા આવેલી નવતર અંગ્રેજ કંપની અનાયાસે કરશે એ વિચાર જ લોકોને ભડકાવનારો હતો હેન્રિ લૉરેન્સ તરફ બધાને શ્રદ્ધા હતી, તો પણ સતારાનુ પરિણામ જોઇ સર્વે કિરોલી માટે આશા મૂકી બેઠા હતા કિરોલી આ ભયંકર હલ્લામાથી કેવી રીતે બચશે, તે કોઇથી સમજાતું નહોતું કિરોલીની ગાદીપર રજપુત વંશ બિનઅડચણે કાયમ રહેશે, એ વાત કોઇના માનવામા આવતી નહોતી, બહુ ચર્ચાબાદ બધા મૂગા બેઠા હતા શુ કરવુ તેની સમજ ન પડતા એક બીજાના મ્હોસામુ જોઇ રહ્યા હતા જ્યારે હેન્રિ લૉરેન્સ કિરોલીના પક્ષમા ઉભો રહ્યો, ત્યારે પણ લોકો આ પ્રયત્ન કેવી રીતે સફળ થશે એ વાત સમજી શક્યા નહિ કિરોલીની ગાદી રજપુતોના હાથમા રહેશે એ વાતપર કોઇને વિશ્વાસ નહોતો, આખરે છેવટનો ફેસલો થયો મદનપાલ કિરોલીની ગાદીપર બેઠો, લોકોનો અચંબો ગયા બધા નીચુ માથુ કરી ગંભીરપણે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની સરકારની રાજનૈતિક ચતુરાઇની ચર્ચા કરવા લાગ્યા

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નજર તરતજ એક બીજા રાજ્યપર પડી હિંદના નકશાપર નજર કરતા દક્ષિણ હિંદના મધ્ય ભાગમા વરાડ, પાઇમ ઘાટ, તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાની વચ્ચે આવેલો રાયચુર દોઆબ

ઇ સ ૧૮૫૩

વગેરે કેટલાક સ્થાનો નજરે પડે છે ફળદ્રુપતામા એ સ્થાનો બહુ પ્રસિદ્ધ છે એ સ્થળોમા હલ્કામા હલ્કુ અફિણ અને કપાસ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્કૃષ્ટતામા એ બને ચીજો દુનિયામા સર્વોત્તમ ગણાતી આવી છે એ પ્રદેશ નિઝામના કબજામા હતો. જે નવ બના પ્રસા-

હથી કેટલાક સાધારણ સ્થિતિના અંગ્રેજ વેપારીઓએ હિંદમા સ્થાન મેળવ્યુ હતુ, અને પછી ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારી હતી તે નવાબ એક વખતે આ હૈદરાબાદના નિઝામનો આશ્રિત હતો.

જીવજંતુના વર્ગમા એક એવી જાતનો કીડો થાય છે કે જે પોતાને જન્મ આપનારાના શરીરનુ રૂધિર માસાદિ ખાઇ પુષ્ટ થાય છે, અને એ રીતે પોતાને જન્મ આપનારનુ શરીર શોષી લઇ તેને મરણ શરણ કરે છે ડેલ્હાઉઝીની સરકારે મિત્રરાજ્યોના દરબારમા જે સહાયક સૈન્ય રાખ્યુ હતુ, એ સૈન્યનો સ્વભાવ પણ પેલા કીડા જેવો હતો એ કીડાની માફક એ સૈન્ય પણ પોતાને રાખનારના શત્રુની ગરજ સારતુ પેલા કીડાની માફક એ સૈન્ય પણ પોતાને પોષનાર મિત્રરાજ્યોના સારભાગ ગ્રહણ કરી તેમને હાડપિંજર કરી મૂકતુ અને છેવટે પોતાના પોષકનુ ભક્ષણ કરી એ કીડાના સ્વભાવનુ બરોબર પાલન કરતુ.

ઇ સ ૧૮ ના અકટોબરની ૧૨મી તારીખે લાર્ડ વેલસ્લીએ નિઝામ સાથે જે સંધિ કરી હતી, તેની સાતમી કલમમાથી આ અનિષ્ટનુ મંડાણ થયુ હતુ એ કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાનુ કેટલુક લશ્કર નિઝામના લશ્કર સાથે જોડી દીધુ લડાઇના સમયમા નિઝામે એ સૈન્યનો બધો ખર્ચ ઉપાડવાનુ કબુલ કર્યું હતુ[1] જ્યારે દક્ષિણમાથી ટિપુ સુલતાનની સત્તા કાયમને માટે ગુમ થઇ, ત્યારે હૈદરાબાદના તે વખતના રેસિડેન્ટ હેન્રિ રસને આજુબાજુના રાજ-

૧ Aitchison, A collection of Treaties Vol. V PP 8, 73

ઓનુ લશ્કરી બળ જોઇ નિઝામના મુખ્ય પ્રધાન ચંદુલાલને કહ્યું કે, મરાઠાઓનુ બળ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. હોલકર અને સિંધિયા પાસે મોટુ લશ્કર તૈયાર છે, એ સૈન્ય વળી હરકોઇ વખતે લડાઇ કરવાને તત્પર હોય એમ જણાય છે[1] નિઝામના મુખ્ય પ્રધાને રેસિડેન્ટની સલાહ પરથી બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોની મદદથી પોતાના સૈન્યને વ્યવસ્થિત કીધુ. આથી બ્રિટિશ કંપનીનુ સૈન્ય નિઝામના રાજ્યમા કાયમનો અખાડો જમાવી પડયુ.

પરન્તુ આથી કઇ નિઝામે એ લશ્કરનુ ખર્ચ આપવાનુ કાયમને માટે સ્વીકાર્યું હોય, એવુ સિદ્ધ થતું નથી એટલુજ નહિ પણ એ બધુ લશ્કર પોતાના રાજ્યમા હમેશને માટે રાખવુ જોઇએ એવુ પણ એ પરથી સાબિત થતુ નથી[2] નિઝામે મિત્રતા નિભાવવા ખાતર આ રીતે ચાળીસ વર્ષ સુધી એ લશ્કરનુ બધુ ખર્ચ ઉપાડયુ, પણ પછી તેને એ ખાતર દેવુ કરવુ પડયુ દર વરસે દેવાની રકમ વધતી ગઈ છેવટે એ રકમ વધીને ૭૪ લાખની થઇ ઇ સ ૧૮૫૧ મા ડેલ્હાઉઝીની સરકારે એ દેવા માટે તાકીદ કરી સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, "નિઝામે જેમ બને તેમ જલદી દેવુ ભરી આપવુ જોઇએ, તેમ ન બને તો ઓછામા ઓછી વાર્ષિક ૬૫ લાખની ઉપજ આવે તેટલો પ્રદેશ બ્રિટિશ સરકારને સોંપવો જોઇએ સરકાર ત્રણ વર્ષમા એ આવકમાથી લેણુ વાળી લેશે"[3] આ પરથી નિઝામ પોતાનુ

---

૧ Arnold's Dalhousie's Administration Vol II P P 132

૨ Arnold's Dalhousie's Administration Vol. II P 133

૩ Ibid P 139.

હવું વાળવા તૈયાર થયો. ૪૦ લાખ રૂપીઆ તરતજ ભરી આપવામા આવ્યા, બાકીના પૈસા જેમ બને તેમ જલદી ભરી આપવાનુ વચન આપવામા આવ્યુ[૧] પરતુ બધુ દેવુ પત્યુ નહિ. ઇ સ. ૧૮૫૩ મા એ દેવુ વધી ૪૫ લાખનુ થયુ. ડેલ્હાઉઝીએ હવે વધુ રાહ ન જોતા લેણુ વસુલ કરવા ખાતર નિઝામની જમીનપર તરાપ મારવાની તૈયારી કરી[૨]

નિઝામે મુલક આપી દેવુ વાળવાની નામરજી બતાવી, પરતુ ડેલ્હાઉઝી છોડે તેવો નહોતો તે બળપૂર્વક નિઝામ પાસેથી અમુક પ્રદેશ લેવા તૈયાર થયો નિઝામનો વિશ્વાસુ મત્રી સુરાજુલ મુલ્ક આ જુલમ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, મિત્રતાનો દાવો રજૂ કરી રાજ્ય અખડ રાખવાની વિનતિ કરી પરતુ કોઇએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યુ નહિ સધિને બહાને મુલક કબજે કરવાના નિયમો લખાવા લાગ્યા રેસિડેન્ટ કર્નલ લો સાહેબે નિઝામને કહ્યુ, 'કલકત્તાથી સધિપત્ર તૈયાર થઇ આવવાનુ છે તે પર આપને જેમ બને તેમ સહી કરવી પડશે ' રેસિડેન્ટના આ વચનો નિઝામથી સહન ન થયા તે ક્ષોભ, રોષ અને અપમાનથી અધીરો થઇ રેસિડેન્ટને કહેવા લાગ્યો કે, "તમારા જેવા માણસો—જેઓ એક વખતે

---

૧ Aitchison, A collection of treaties Vol V P 9 આર્નોલ્ડે આપેલી સખ્યા સાથે આ આકડા જુદા પડે છે આર્નોલ્ડ કહે છે કે બધુ મળીને ૭૪ લાખનુ દેવુ થયુ હતું, એમાથી ૩૪ લાખ રૂપીઆ નિઝામે ભર્યા હતા,—Arnold's Administration Vol II P. 38 39.

૨. Aitchison's Treaties &c Vol V P. 9.

યુરોપમા રહે, બીજે વખતે હિંદમા આવી બેસે, એક વખતે સરકારની ચાકરી ગ્રહણ કરે, બીજે વખતે સૈનિકના કાર્યમા જોડાય, એક સમયે નાવિક શ્રેણીમા દાખલ થાય, બીજે વખતે વેપારમા જોડાય (મે સાભળ્યુ છે કે આપની જાતિના ઘણા મોટા મોટા માણસો વેપારમા જોડાયેલા છે),—કદી પણ આ બાબતમા મારા મનની સ્થિતિ સમજી શકશે નહિ હુ એક સ્વતત્ર રાજા છુ, સાત પેઢીથી આ રાજ્ય મારા વડવાઓ ભોગવતા આવ્યા છે હુ આ રાજ્યમા જન્મ્યો છુ, આ રાજ્યમા ઉછર્યો છુ અને ભવિષ્યમા આ રાજ્યમાજ મરવાનો છુ આપ એમ માનતા હશો કે હુ મારા રાજ્યનો અમુક પ્રદેશ કપનીને આપી મનમા ખુશી થઇશ, પણ એ અસભવિત છે, એથી કદી પણ સુખી થવાનો નથી રાજ્યનો અમુક ભાગ તમને આપવાથી હુ મારી જાતને ભારે અપમાનિત ગણીશ મે સાભળ્યુ છે કે તમારી જાતિના એક માણસે ધાર્યુ છે કે જો મારી દશા મહમ્મદ ધાઉમખાના (આર્કોટના નવાબ) જેવી થાય, તો પણ મારે સતુષ્ટ રહેવુ જોઇએ તેમ થતા મારે કઈ કામ કરવાનુ નહિ રહે સરકારના જુના નોકરની માફક પેન્શન લઇ ફક્ત ખાવુ, પીવુ, ફરવુ અને નમાઝ પઢવામા વખત ગાળવો, એટલુજ કામ રહેશે" આટલુ કહી, સહન ન થઈ શકે એવી પીડા વેદના નિઝામે અરબી ભાષામા એક શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો એ શબ્દમા તેનો ઊડો ગુસ્સો અને વિસ્મય પ્રકટ થતો જણાયો તે જરા ધીમો પડી ફરીથી બોલવા લાગ્યા, "તમે વાકો પોતાની સ્થિતિ તરફ જોઈ મારે વિષે આ અભિપ્રાય દર્શાવો ના હુ તમને અવિચારી નહિ લેખુ પરતુ એથી એક સ્વતત્ર રાજાના મનની સ્થિતિ કેવી થશે,

તે કદી પણ તમે લોકો સમજવાના નથી કારણ કે તમે કહોછો કે આ સંધિથી મને દર વરસે ૮ લાખ રૂપીઆનો લાભ થશે, એ લાભ તરફ જોઇ મારે સંતોષ પકડવો. પરંતુ હું તમને કહુંછું કે જો એવી રીતે એથી ચોગણા પૈસા બચે, તો પણ હું સંતોષ પકડીશ નહિ મારા રાજ્યનો ટુકડો પણ બીજાના હાથમાં જશે, તો હું મારૂં પાગાવાર અપમાન થયું સમજીશ "[1]

નિઝામ નસિરુદ્દૌલા આટલું બોલી નિસ્તબ્ધ બની બેઠો, પરંતુ તેના આ ગુસ્સા ભર્યાં શબ્દો, દુઃખ પ્રકાશક વાક્યો નિષ્ફળ ગયા જ્યાં સુધી દેવું ન પતે, ત્યાં સુધી વરાડનો મુલક બ્રિટિશ સરકારને સાંપવાનું તેને મને કે કમને સ્વીકારવું પડ્યું

સંધિપત્ર રજુ થયું નિઝામે બહુ અનિચ્છા દેખાડી, ઇ સ ૧૮૫૩ ના મેની અગિઆરમી તારીખે તે પર સહી કરી ૧૮ મી જૂને એ સંધિપત્ર કલકત્તાથી કાયદેસર ફરમાનામાં નીકળે જાહેર થયું ઉદ્ધત શાહલોકે અનાયાસ ગરીબ એન્ટોનિઓના દેહમાંથી માંસ કાપી લીધું એક પોર્શિઆ એ સમયે હાજર થઇ સત્યની આબરૂ બચાવવા તૈયાર ન થઇ!

આ પ્રમાણે ૪૫ લાખ રૂપીઆમાં અજન્ટાની ઊર્ણ સુધી ફેલાયલી પર્વતમાળાની ઉત્તરે આવેલો વરાડ પ્રાંત, અહમ્મદનગર અને સોલાપુરની સરહદ પર આવેલાં ૭૬ ગામ પાઇનઘાટ અને કૃષ્ણા

---

૧ Blue-book, The Nizam, 1855, P 1-0 Comp. Empire in India. P 123 Dalhousie's Administration, Vol II P P 142-143

તથા તુંગભદ્રાની વચ્ચે આવેલો રાયચુર દોઆબ કંપની સરકારના હાથમાં આવ્યો. ક્રૂર શાહુકાર જેમ દેણદાર સાથે ક્રૂર વ્યવહાર ચલાવે, તેવોજ વ્યવહાર આ સ્થળે ડેલ્હાઉઝીએ નિઝામ સાથે ચલાવ્યો. વરાડ કપાસ માટે પ્રખ્યાત છે પાણી પુષ્કળ હોવાથી રાયચુર દોઆબ ફળદ્રુપ ગણાય છે ફળદ્રુપના જોતા એ વિભાગ હિંદના કોઇ પણ ભાગ કરતા ઉતરતો નથી ડેલ્હાઉઝીની સરકારે ૪૫ લાખ રૂપીઆ ખાતર આવો ફળદ્રુપ મુલક પોતાના મિત્રની સત્તા તળેથી ખુચવી લીધો અને પોતાની અર્થલાલસા અને મિત્રદ્રોહનો આબાદ નમુનો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો[૧]

---

૧ આર્નોલ્ડ કૃત ડેલ્હાઉઝીના અમલ સબંધીના પુસ્તકના બીજા ખંડપરથી જણાય છે કે, (Dalhousie's Administration, Vol II 141–143) નિઝામે રેસિડેન્ટ સાથે વાતચીત કરતા એવુ જણાવ્યુ હતુ કે વરાડ પ્રાંત બ્રિટિશ સરકાર હમેશને માટે રાખી શકશે પરતુ ૧૮૬૩ની સધિ એ વાતચીતનો વિરોધ કરે છે એ સધિની છઠ્ઠી કલમમા સ્પષ્ટ લખેલુ છે કે જ્યા સુધી નિઝામનુ દેવુ ન વળે ત્યા સુધી વરાડ બ્રિટિશ સરકારના તાબામા રહેશે રેસિડેન્ટ તેનો વહીવટ કરશે. એટલુજ નહિ પણ એ સધિની આઠમી કલમ મુજબ રેસિડેન્ટને નિઝામ સરકાર પાસે દર વરસે એ પ્રાતનો હિસાબ રજૂ કરવો હિસાબમા જો બ્રિટિશ સૈન્યનુ ખર્ચ જતા બાકી પૈસા વધે તો તે વધારો નિઝામને આપવો ઇત્યાદિ શરતો હતી – Aitchson, A collection of Treaties, Engagements &c relating to India and neighbouring Countries Vol V. P 104–105 Comp J M Lud-

વરાડ પછી એક બીજા મુસલમાની રાજ્ય તરફ ડેલ્હાઉઝીનું લક્ષ ખેંચાયું. ચાલુ ઇતિહાસ સાથે તેને વધારે સંબંધ ન હોવાથી અમે ટુકામાં એ વાત પતાવીએ છીએ.

ઇ સ. ૧૮૫૫

દક્ષિણમાં કર્ણાટક નામનું રાજ્ય હતું મોગલાઇ જમાનામાં એ નિઝામના રાજ્ય સાથે જોડાયેલું હતું. એની રાજધાનીનું શહેર આર્કાટ હતું. કર્ણાટકના રાજ્ય સાથે અંગ્રેજી સત્તાના ઇતિહાસને ગાઢ સબંધ છે. એ સ્થાનમા બ્રિટિશ કંપનીનું જૂનું આશ્રય સ્થળ સેન્ટ ડેવડનો કિલ્લો બંધાયો હતો આ સ્થાનમા બ્રિટિશ લડાયક શક્તિએ ડ્યુપ્લિની પડતી અને લાલીની જિંદગી ખતમ કરી હતી. આજ સ્થાનમા રોબર્ટ કલાઇવે પ્રથમ વિજય મેળવ્યો હતો, અને આજ સ્થાનમા પ્રસિદ્ધ હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોના વિશ્વાસઘાતને લીધે પોતાની વેરવૃત્તિ પરિતૃપ્ત કરી હતી ઇ સ ૧૮૬૩ મા મહમ્મદઅલી બ્રિટિશ કંપનિની મદદથી આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્ણાટકની ગાદીપર

---

low, British India, its Races and its History. Vol II P 189

ઇ સ. ૧૮૬૦ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મીએ લોર્ડ કેનિંગે અફઝુલ-ઉદ્દૌલા નિઝામુલ્મુલ્ક અસફખા બહાદુર સાથે જે સંધિ કરી, તેની છઠ્ઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હૈદરાબાદમાના લશ્કર બદલ વરાડપ્રાંત જામીન તરીકે પોતાના હાથમા ગણ્યો.—Aitchson A Collection of Treaties &c. Vol V P 116.

બ્રિટિશ સરકારે વરાડમાથી નક્કી કરેલા લેણા કરતા વધારે રૂપીઆ ઉપાડયા છે.

બેઠા તન ગાદીપર બેસાડયા બાદ કંપનિએ તેનુ રક્ષણ કરવા માટે કેટલુક લશ્કર કર્ણાટકમા રાખ્યુ નવાબે એ સૈન્યનુ ખર્ચ આપવુ કબુલ્યુ. ધીમે ધીમે ઉડાઉપણાથી તેમ વ્યવસ્થાના અભાવે મહમ્મદઅલી દેવામા ડુબતો ગયો એ માટે ઇ, સ ૧૭૮૫ મા કંપનીએ મહમ્મદઅલી સાથે સંધિ કરી એ લેણુ વસુલ કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો ઇ સ, ૧૭૯૦ મા મ્હૈસૂરનો વિગ્રહ જામ્યો નવાબના અમલદારો એ સમયે દેવાનો હફતા આપવા અસમર્થ નીવડયા, તેથી કંપનીએ લડાઈ દરમીઆન કર્ણાટકનો કારભાર પોતાના હાથમા લેવાના ઠરાવ કર્યો ઇ સ ૧૭૯૨ મા લૉર્ડ કૉર્નવેલિસે નવાબ સાથે સંધિ કરી. તેથી આ નિશ્ચય મુજબ વર્તવાનો માર્ગ સરલ થયો, સંધિના નિયમ મુજબ નવાબે કર્ણાટકની ઉપજનો ચૈ લઇ બધો કારભાર કંપનીને સોપી દેવાનુ વચન આપ્યુ [1]

મહમ્મદઅલી પછી ઇ સ ૧૭૯૫ના અકટોબરની ૧૬ મી તારીખે ઉમદુતુલ ઉમરા અર્કાટના ગાદી પર બેઠો એ નવાબે ટિપુ સુલતાન સાથે કાવતરુ કર્યુ છે એવો શક લૉર્ડ વેલસ્લિન ગયો પરંતુ મૃત્યુઅ (ઈ સ ૧૮૦૧ ના જુલાઇની ૧૫ મી) નવાબન વેલેસ્લિના કહેણ દસ્તાવેજ ... થોડા તુ વે ... મરહુમ નવાબ સાથે ગયો નહિ તેણે અદ્ભુત કારણ ર ... કરી અપૂર્વ સર ... બળાને લીધે મરહુમ નવાબના પુત્ર અલી હુસનને પિતાના ... ઉત્તરાધિકાર ગણ્યો [1] મરહુમ નવાબે પોતાની હયાતીમા ... કર્ણાટકનો કારભાર પોતાના હાથમા લે એ મતલબનુ સંધિપત્ર ... ... હતુ, તે કરારનામુ અલી હુસેન આગળ રજુ કરવામા આવ્યુ

૧ Aitchisons' Treaties Vol P 18 -182

અલી હુસેન અતિ તેજસ્વી અને પોતાના હક સમજનારો યુવક હતો તેણે સંધિમુજબ બધાઈ જવાની ના પાડી તેથી સરકારે મરહુમ નવાબના ભત્રીજા આઝિમુદ્દૌલાને મનગમતી સંધિ કબૂલ કરાવ કર્ણાટકની ગાદી પર બેસાડ્યો. ઇ. સ ૧૮૦૧ના જુલાઇની ૩૧ મી-એ સંધિ થઇ ને મુજબ આઝિમુદ્દૌલાએ પોતાના ખર્ચ માટે કર્ણાટકનો કુલ ઉપજનો ⅕ ભાગ લઇ બાકીની બધી સત્તા–દિવાનીને ફોજદારી–કંપનિને સોપી દીધી[1] આ પ્રમાણે કર્ણાટકના નવાબનુ અધપતન થયુ કંપનિની કૃપાથી નવાબ નામ માત્રનો નવાબ રહ્યો જેઓ એક દિવસ બ્રિટિશ કંપનિના આશ્રયદાતા હતા, ત્રીજા જ્યોર્જ જેવા રાજાએ પોતાને હાથે મિત્રતા સૂચકપત્ર અને ભેટ સોગન મોકલી એક દિવસે જેઓનુ માન જાળવ્યુ હતુ,[2] તેઓ આજે ઇગ્લાડના વેપારીઓની કંપનિના આશ્રિત ગુલામ બન્યા

ઈ. સ ૧૮૧૯ના ઓગસ્ટની ૩ જી તારીખે આઝિમુદ્દૌલા મરણ પામ્યો તેનો પુત્ર આઝિમજા નવાબ થયો ઇ સ ૧૮૨૫ ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખે તે મહમ્મદ ઘાઉસખા નામના એક નાના પુત્રને મૂકી મરણ પામ્યો મહમ્મદ ઘાઉસખા વયમા આવ્યો ત્યા સુધી તેના કાકાએ તેની સભાળ રાખી ઈ સ ૧૮૫૫ ના અકટો-બરની ૭ મી તારીખે મહમ્મદ ઘાઉસખા મરણ પામ્યા આઝિમજા-એ બ્રિટિશ સરકાર પાસે ગાદીની માગણી કરી એ સમય લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી ગવર્નર જનરલ હતો બીજાના રાજ્યો ખુચવી લેવા એ તેની વહાલામા વહાલી નીતિ હતી આઝિમજાએ તેની પાસ આ ર્કાટની ગાદી માગી

---

1 A Colllection of Treaties Vol. V P. 250

2 Empire in India, P 5·-51.

ડેલ્હાઉઝીએ આજિમજાની માગણી તરફ લક્ષ ન આપ્યુ ઇ સ ૧૮૦૧ ની સધિ મુજબ કંપનીએ કેવળ દિવાની ને ફોજદારી સત્તા હાથમા લીધી હતી. એથી કઇ નવાબનુ વશપરંપરાનું રાજ-સન્માન કે રાજસિહાસન નહોતું ગયુ ઇ સ. ૧૮૦૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખે મદ્રાસ સરકારે આજિમુદ્દોલાને સ્વતત્ર રાજા અને કર્ણાટકના સુબેદાર તરીકે જાહેર કર્યો હતો.[૧] એટલુ જ નહિ પણ આજિમુદ્દોલાની પછી પણ બ્રિટિશ સરકારે કેટલાક વશજોને આર્કાટના નવાબ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા પરતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી એ વિચાર કરે તેમ નહોતુ તેણે ઇ સ ૧૮૫૩ મા જે નિયમ મુજબ નિઝામ પાસેથી વરાડ લઇ રેસિડેન્ટને સોપ્યો હતો, તેજ નિયમ મુજબ લૉર્ડ વેલેસ્લિએ ઇ સ ૧૮૦૧ મા આજિમુદ્દોલા પાસેથી કર્ણાટકની દિવાની-ફોજદારી સત્તા લીધી હતી, એ વાત પણ તે સમજ્યો નહિ[૨] ડેલ્હાઉઝીએ ઈ સ ૧૮૦૧ ના સધિ તોડી આર્કા-ટની ગાદીપર કુહાડાનો ઘા કર્યો, વિલાયતમાના ડિરેક્ટરોએ પણ એ વાતને અનુમોદન આપ્યુ આજિમજા અને તેના કુટુબને વાર્ષિક

---

૧. Carnatic Papers, 1861, P 126.

૨ બ્રિટિશ સરકારે વરાડની પેઠે કર્ણાટકનો કારભાર પણ જામીન રૂપે પોતાના હાથમા લીધો હતો લૉર્ડ કલાઇવે (મદ્રાસનો ગવર્નર) ઈ સ ૧૮૦૧ ની ૩૧ મી જુલાઇએ કાઢેલા જાહેરનામામા સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે કે "સરકાર ચાલુ સધિના નિયમ મુજબ પવિત્ર જામીનગીરી ગ્રહણ કરી કર્ણાટકના રહેવાશીઓને કંપનિની સત્તા સ્વીકારવાનુ આવાહન કરે છે" Carnatic Papers 1801 P 105 Comp Empire in India P 93

દોઢ લાખ રૂપીઆનું પેન્શન બાંધી આપવામા આવ્યુ આઝિમજાને મદ્રાસ ઇલાકાના માનનીય સમ્પ્રદાયમા દાખલ કર્યો.[1] ગજાની સાથે રાજસન્માન અને રાજકીય પદવી ભૂતકાળના ગર્ભમા વિલીન થઇ ગઇ.

ઔરંગઝેબના સમયમા તાંજારના હિંદુરાજાઓ પાસેથી મરાઠાઓએ એ રાજ્ય લઇ લીધુ ઇ સ. ૧૭૯૯

ઇ સ. ૧૮૫૫ મા તાંજોરના મરાઠા રાજા શહરૂજીને બ્રિટીશ સરકાર સાથે કરારનામુ કરી પોતાના રહેવાના કિલ્લાની આજુબાજુના પ્રદેશ સિવાયનો બધો પ્રદેશ અંગ્રેજોને સોપી દેવો પડ્યો. ઇ સ ૧૮૩૩મા શહરૂજીનુ મરણ થયુ, એટલે તેનો એકનો એક પુત્ર શિવાજી તાંજોરના ગાદી પર બેઠો. ઇ સ. ૧૮૫૫ ના અક્ટોબરની ૨૯ મી તારીખે એ શિવાજી બે દીકરીઓ મૂકી મરણ પામ્યો.

શિવાજીની મોટી દીકરી તે વખતે મરણ પથારી પર હતી, તેથી તે વખતના ત્યાના રેસીડેન્ટ ફૉર્બ્સ સાહેબે શિવાજીની બીજી દીકરીને ગાદી આપવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. પુરુષ વારસ ન હોય તો સ્ત્રી સિહાસનની માલીક થઇ શકે, એ બાબત રેસિડેન્ટે ઘણી દલીલોથી સાબીત કરી બતાવી. દૃષ્ટાંત તરીકે તેણે ઇ સ ૧૭૩૫મા બનેલા બનાવનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એ સાલમા બીજો કોઇ વારસ ન હોવાથી તાંજોરની રાણી પોતાના પતિની ગાદીએ બેઠી હતી

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી એ વખતે શીતળ ટેકરી છોડી નીલગિરિથી કલકત્તા જતો હતો. જે દિવસે મદ્રાસની કારોબારી કાઉન્સિલમા તાંજોરની બાબત ચર્ચાવાની હતી, તે દિવસે તે ત્યા હાજર હતો.

---

1. A Collection of Treaties Vol. III. P. 184.

સભાએ રેસિડેન્ટની માગણી નાકબુલ કરી. ડેલ્હાઉઝી કલકત્તા આવ્યો એટલે આ બાબત વડી સરકારની કારોબારી કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ થઇ ગવર્નર જનરલે મદ્રાસની કાઉન્સિલના ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું, એથી અર્કોટની માફક તાંજોરની ગાદી અને રાજકીય સત્તા શિવાજી સાથે અંતર્હિત થયાં.

એક બીજા બિનવારસી નાના રાજ્યની હકીકત અમે જણાવીએ છીએ એ રાજ્ય સાથે ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિનો ગાઢ સંબંધ નથી, તેથી અમે અતિ સંક્ષેપમાં એ વિગત લખી આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરશું.

બંગાળાની પશ્ચિમે આવેલા સંબલપુરમાં ત્યાંના દેશી રાજા રાજ્ય કરતા હતા પહેલાં એ રાજ્ય ભોંસલે

ઇ સ ૧૮૪૯ સરકારના તાબામાં હતું, પણ વખત જતાં ભોંસલેના વંશજોએ તેના પરથી દાવો ઉઠાવી લીધો, એટલે બ્રિટિશ સરકારે તે રાજ્ય જૂના રાજાના વંશધરોમાંના એકને આપ્યું ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં એ વંશના રાજા નારાયણસિંહ મરણ પામ્યો તેને પુત્ર નહોતો, આથી સંબલપુરની ગાદી વારસ વગરની થઈ પડી. હિંદ અને વિલાયતના મુખ્ય અમલદારોએ જરા પણ શંકા લાવ્યા વિના સંબલપુર ખાલસા કરવાનો હુકમ કર્યો આ રીતે અનાયાસે સંબલપુર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવ્યું

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી કેવળ બીજાના રાજ્યો લેવામાં જ સંતોષ માનતો નહિ. તેણે ફક્ત બિનવારસી રાજ્યો ખાલસા કરી, રાજાઓનાં માન ઉતારી પોતાના કઠોર મનોરથ સિદ્ધ કરી આપી નથી.

રજ્યો ખાલસા કરવા અને રાજાઓના માન ઉતારવા એ બે કાર્ય સિવાય એક બીજા કાર્યથી પણ તેની કઠોરતા જણાઈ આવે છે. લડાઇની જીત તરીકે જેઓના રાજ્ય લઇ લેવામા આવ્યા હતા, જેઓ રાજભ્રષ્ટ, શ્રીભ્રષ્ટ થઇ, બ્રિટિશ સિંહના આશન તળે રહેંડાણુ કરી રહ્યા હતા, તેઓ પર પણ ડેલ્હાઉઝીનો લોખડી પજો પડયો હતો બળવાના ઇતિહાસની કાર્યકારણપરપરા બતાવવા જતા અમારે એ જાતના એક કાર્યનુ જરા વિસ્તારથી વર્ણન કરવુ પડશે

હિંદના ઇતિહાસમા સતારા, નાગપુર અને પુના, એ ત્રણ મરાઠા રાજ્યો બહુ પ્રસિદ્ધ છે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના પ્રતાપથી પહેલા બે રાજ્યો કેવી રીતે નષ્ટ થયા, એ વિગત અમે જણાવી ગયા છીએ ત્રીજુ રાજ્ય ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમા પગ મૂક્યો તે પહેલા કપનીના હાથમા આવી ચૂક્યુ હતુ ઇ સ ૧૮૧૮ના જૂનની ૩ જી તારીખે બીજા મરાઠા વિગ્રહને અને પુનાનો છેલ્લો પેશ્વા બાજીરાવ બીજો બ્રિટિશ સેનાપતિ સર જૉન માલ્કમને શરણે આવ્યો[૧] બાજીરાવે ક્ષત્રીયના ધર્મને વશ થઇ લડાઇ જાહેર કરી હતી, લડાઇમા જીત મેળવવાની આશાથી હથિયાર પકડ્યા હતા, અને છેવટે હારી જવાથી બાયલાની માફક નાસી ન જતા ખરા વીરની માફક, લડાઇના નિયમ મુજબ, વિજેતા સમક્ષ હથિયાર તજી આત્મ સમર્પણ કર્યું હતું વિજેતાએ પણ લડાઇના પવિત્ર નિયમોનુ પૂરેપૂરૂ પાલન કર્યું હતું, લડવૈયાના પવિત્ર ધર્મનુ ગૌરવ વધાર્યું હતું તેણે શત્રુના

ઇ સ. ૧૮૧૮

૧ The Life and Correspondence of Major—General Sir John Malcolm. Vol II, P. 253.

તખ્તુમા જઇ તેને મિત્રભાવે આલિંગન કર્યું હતું અને દશા ફરી જવાથી બાજીરાવને જે દુખ ઉપજ્યુ હતુ, તે બદલ તેને દિલાસો આપ્યો હતો બાજીરાવે પોતે પોતાના અને પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ માટે અમુક રકમ આપવાની શરતે રાજ્યપરનો દાવો છોડ્યો માલકમે પણ સુજનતા, ઉદારતા અને અનુકંપા બતાવી પેશ્વા માટે ૮ લાખનુ વાર્ષિક સાલિયાણુ બાધી આપવાની સરકારને વિનતી કરી[૨]

વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ વધુ પડતા છે એમ કહી ઘણાએ માલકમ પર આરોપ મૂક્યો, પણ માલકમે તે તરફ લક્ષ ન આપ્યુ. તેણે આરોપ મૂકનારને ચોકખુ ચટ સભળાવી દીધુ કે, "જે રાજાઓને વિશ્વાસઘાત વગેરે દોષ સબબ પોતાનુ રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારને સોપી દેવાની ફરજ પડી છે, તેઓના અપરાધ તરફ નજર ન કરતા ઉદારતા બતાવવી એજ સરકારની કાયમી નીતિ છે હિંદમા આવ્યા બાદ સરકાર આ નીતિ મુજબ કાર્ય કરતી આવે છે અને આ નીતિને લીધેજ બધી જાતના માણસો સરકારના તાબામા નિર્વિવાદે આવે છે, એ આ નીતિનો મહાન્ લાભ છે હુ આનદપૂર્વક જણાવુ છુ કે આવા કાર્યમા જે ઉદારતા બતાવવામા આવે, તે હિંદમા બ્રિટિશ સત્તાના મૂળ હથિયાર કરતા પણ વધારે ઉડા નાખે છે વાસ્તવિક રીતે આવી નીતિ દ્વારા લોકોના મનપર અધિકાર મેળવ શકાય છે, અને જેઓ હિંદી આચાર વિચાર અને વહેમોમા મુલતાન બની ગયા છે. તેઓના વર્ગમા આ નીતિ ધારણા ન કરી

૨ A Collection of Treaties Vol III P 99. Comp Life of Sir John Malcolm Vol II P 248 British, India its Races and its History, Vol II P 30.

શકાય તેવા સુંદર પરિણામો લાવી શકે છે[1] " આ કુનેહ યોદ્ધાની પ્રાર્થના સ્વીકારવામાં આવી, માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલફિન્સ્ટન, ડેવિડ ઓક્ટરલોની અને ટોમસ મનરો જેવા રાજ્યકુશળ રાજનીતિજ્ઞો અને હાંકેમાઓએ માલ્કમના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપી ઉદારતા બતાવી હતી.

આ પ્રમાણે બાજીરાવ પેશ્વાનું અધઃપતન થયું, બાજીરાવને આઠ લાખ રૂપિયાનું સાલિયાણું મળ્યું, નિર્જન સ્થાનમાં વસવાની મંજૂરી મળી. કાનપુરથી લગભગ બાર માઇલ દૂર આવેલ બિથુરમાં તેનું રહેઠાણ નક્કી થયું. બાજીરાવ સ્વજનો સાથે એ સ્થાનમાં જઇ ગંગાના પવિત્ર કિનારા પર પોતાના આખરના દિવસો ગુજારવા લાગ્યો મુખ્ય મુખ્ય મરાઠાઓ તેની સાથે આવ્યા હતા, સરકારે બાજીરાવને બિથુરમાં એક જાગીર આપી હતી ઇ. સ ૧૮૩૨માં એ જાગીરના રહેવાસીઓ સરકારની દિવાની તથા ફોજદારી સત્તામાંથી મુક્ત થયા હતા[2] બાજીરાવ આ રીતે જાગીર મળવાથી શાંતિથી પોતાના નોકર ચાકરોથી વીંટળાઇ બિથુરમાં દિવસો ગુજારવા લાગ્યો.

બાજીરાવની આસપાસ મરાઠાઓની સંખ્યા વધતી જતી જાય સરકારને જરા સંદેહ આવ્યો તે સમયમાં સર્વત્ર શાન્તિ નહોતી, માટે મરાઠા જેવી યુદ્ધકુશળ જાતિ એક સ્થળે જમા થાય એ સરકારને ઠીક ન લાગવાથી સાવચેતી રાખવા માંડી; પરંતુ બાજી પેશ્વાની મિત્રતા તો કાયમ હતી, તેના અનુચરો પણ પોતાના

---

૧ Kaye's Sepoy war. Vol. I. P. 99

૨ A Collection of Treaties. Vol III. P. II.

માલીની પેઠે નિર્દોષપણે દિવસો ગુજારતા હતા. બાજીરાવ બ્રિટિશ સરકાર પર એટલો તો સ્નેહ રાખતો હતો કે સરકારની મુશ્કેલી ભરી હાલતમા તે પોતાથી બને તેટલી મદદ કરવામા ચૂકતો નહિ જ્યારે અફ્ગાનિસ્તાનની લડાઇમા બ્રિટિશ સરકારનો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો, જ્યારે એ સકટભરી સ્થિતિમા કંપનીએ નાણા માટે ચારે બાજુ નજર ફેંકી, ત્યારે બાજીરાવે ૫ લાખ રૂપીઆ દેવા તરીકે સરકારના હાથમા મૂક્યા હતા. જ્યારે ખાલસા લશ્કરે કપની સરકાર સામે બાથ ભીડી, જ્યારે બ્રિટિશ કપની વિરુદ્ધ લડવાને ખાતર મદમસ્ત ખાલસા સૈન્યે સતલજ નદી ઓળગી ત્યારે બાજીરાવે કંપનિને પોતાને ખરચે એક હજાર ઘોડેસ્વાર અને એક હજાર પાયદળ આપી પોતાની ઉદારતા અને વિશ્વાસુપણુ બતાવ્યુ હતું

આ પ્રમાણે ઉદારતા બતાવ્યાથી બાજીરાવ બ્રિટિશ સરકારનુ પ્રિયપાત્ર થઇ પડયો. તે એક સમયે પૂનાનો અધિષ્ઠાતા દેવ હતો, એક સમયે તેના પ્રચડ પ્રતાપથી મહારાષ્ટ્ર કપતું, તે વાત તે ભૂલી જ ગયો જે કપનિ એક સમયે તેના ભયથી શકાશીલ રહેતી, અત્યારે તેજ બ્રિટિશ કપનિના આશરા તળે રહી સારા કે માઠા અવસરમા તેનુ મન પ્રસન્ન રાખવા માટે બાજીરાવ તનતોડ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, વારવાર મદદ કરી મિત્રતાના દૃષ્ટાંત આપવા લાગ્યો. તેનું સાહસ, બહાદુરી, રણોન્માદ ભૂતકાળમા વિલીન થઇ ગયા બાજીરાવ પવિત્ર ગગાના તટપર પવિત્ર સ્વભાવવાળા, સયમી તપસ્વીની માફક સમય વીતાડવા લાગ્યો '

બાજીરાવ પાસે પૈસો બહુ હતો. બ્રિથુરની જાગીર અને આઠ લાખનુ સાલિયાણું મળવાથી તેની પાસે ઘણુ દ્રવ્ય જમા થયુ હતું. પરતુ એ દ્રવ્યનો વારસ ન જન્મ્યો. બધાને વિચાર થયો હતો કે

બાજીરાવ અપુત્ર મરણ પામશે તો આ બધી દોલત કોણ ભોગવશે? આ બધી દોલત કોને સોપવામા આવશે? બાજીરાવને પણ આવોજ વિચાર થયો તેથી તેણે તરતજ દત્તક લઇ[1] પોતાના વંશ અને દોલતના રક્ષણનો ઉપાય કર્યો. મરણ પહેલા બાજીરાવે પોતાના દત્તક પુત્રને પેશ્વાની પદવી અને વાર્ષિક પેન્શનના કાયદેસર વારસ ગણવાની બ્રિટિશ સરકારને પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના નામજૂર થઇ, છતા એથી બાજીરાવની આશા છૂટી નહિ. કંપનિએ ટુકામા એ જવાબ આપ્યો કે "અમે વિચાર કરી પેશ્વાના મરણ બાદ તેના કુટુબના નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરશુ" માટે એ બાબતમા બધો નિશ્ચય ભવિષ્યપર લટકી રહ્યો, બાજીરાવ પણ ભવિષ્યપર આધાર રાખી સતુષ્ટ થયો ધીમેધીમે તેનુ શરીર લથડયુ, પક્ષાઘાત લાગુ પડયો, આખો દૃષ્ટિ શકિતહીન થવા લાગી, બાજીરાવ કાળને વશ થઇ ઐહિક જીવનની સીમાપર આવી પહોચ્યો.

---

૧. સર ચાર્લ્સ જેક્સનના મત મુજબ બાજીરાવે એ જણને દત્તક લીધા હતા—A Vindication પરતુ બાજીરાવના વસીયતનામા સાથે એ મતનુ ઐક્ય જળવાતુ નથી. વસીયતનામા મુજબ બાજીરાવને દત્તકપુત્ર ત્રણ અને દત્તક પૌત્ર એક હતો બાજીરાવે પોતાના વસીઅતનામામા લખ્યુ છે કે, 'ધોન્ડુપત નાના મારો પહેલો પુત્ર છે, ગગાધરરાવ મારો સાૈથી નાનો અને ત્રીજો પુત્ર તથા સદાશિવ પત દાદા મારો બીજો પુત્ર છે પાંડુરગરાવના પુત્ર સાથે મારે ત્રણ પુત્ર અને એક પૌત્ર છે મારા મરણ પછી મારો સર્વથી મોટા પુત્ર ધોન્ડુપંત નાના મુખ્ય પદવી મેળવી મારી પેશ્વાની ગાદીનો અદ્વિતીય અધિપતિ થશે" ઇત્યાદિ—Ms. Records Comp. Kaye's Sepoy War. Vol. I P. 901, note.

૭૭ વર્ષ સુધી શરીરનો ભાર વેઠયા પછી બાજીરાવ ઇ. સ. ૧૮૫૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે

ઇ. સ. ૧૮૫૧

મરણ પામ્યો તેણે ઇ સ, ૧૮૩૯ મા જે વસીઅતનામુ કર્યું હતું તે મુજબ તેનો મોટો દત્તકપુત્ર પેશ્વાની ગાદી અને બધી સ્થાવર જગમ મિલ્કતનો ધણી થયો એ મોટા દત્તક પુત્ર ધોન્ડુપત નાનાસાહેબના નામથી પ્રખ્યાત છે જ્યારે બાજીરાવ મરણ પામ્યો, ત્યારે નાના સાહેબની ઉમર ૨૭ વર્ષની હતી તે શાન્ત સ્વભાવનો, મધુર વચની, કરકસરીઓ અને બ્રિટિશ કમિશનરની સલાહ મુજબ ચાલનારો હતો બ્રિટિશ ઇતિ હાસકારોની કાતિલ કલમ પણ તેના ગુણગાન ગાતા અચકાતી નથી[૧] પિતાના મરણપછી નાનાસાહેબ લગભગ ૩૦ લાખ રૂપીઆનો મ લીક બન્યો તે રૂપીઆનો અરધ કરતા વધુ ભાગ તેણે કંપનીની લોન લેવામા રોકયો[૨] બાજીરાવનુ કુટુબ અને દાસદાસીઓના નિ વીહનો ભાર નાના સાહેબપર પડયો નાના સાહેબે એ માટે બાજી રાવને મળતુ સાલિયાણુ મેળવવા બ્રિટિશ સરકારપર આધાર રાખ્યો. એ વખતે સુબેદાર રામચદ્ર પંત નામના બાજીરાવના એક વિશ્વાસુ

---

૧ Kaye's Sepoy War. Vol I P 101 Comp British India, its Races and its History Vol II P 22।

૨ કમિશનરના રિપોર્ટ મુજબ નાનાસાહેબ ૧૬ લાખ રૂપીઆના સરકારી કાગળો, ૧૦ લાખ રૂપિઆનુ ઝવેરાત, ૮ લાખ રૂપીઆના સોનાના સિક્કા, ૮૦ હજારના દાગીના અને ૨૦ હજાર રૂપીઆના રૂપાના વાસણોનો અધિકારી થયો હતો.

मित्रना हाथमा तेना कुटुंबना बधा कार्यनी लगाम हती. रामचंद्र पंत बाजीरावनो साचो सलाहकार अने तेना नोकर चाकरोने सारो रस्तो सुजाडनारो हतो ते रामचंद्र पंत अत्यारे पोताना मित्रना पुत्रना हक साचववा तत्पर थयो तेणे बहुज विवेक पुरःसर, सरकार तरफ नाना साहेबना अचळ विश्वासनु सूचन करी जणाव्यु के, " माननीय कंपनि जे प्रमाणे बाजी महाराजनु रक्षण अने प्रतिपालन करती ते तरफ लक्ष राखी, नानासाहेब ए बाबतमा संपूर्ण आशा राखी सर्व प्रकारनी चिंता छोडी बेठा छे ब्रिटिश सरकारनी दया अने उदारता एज तेओनु एक मात्र अवलंबन रह्यु छे तेओ सरकारनी सत्ता अने चढती जोवानी सर्वदा इच्छा राखे छे भविष्यमा पण तेओनी एवी इच्छामा अणुमात्र फेरफार थशे नहि "

बिथुरना ब्रिटिश कमिशनरे[1] पेश्वाना कुटुंबना दावानु समर्थन कर्युं, परंतु ए समर्थन उपरी अमलदारोने न रुच्यु टॉम्सन साहेब ए वखते वायव्य प्रांतोनो लेफ्टेनन्ट गवर्नर हतो. शक्तिवाळा अमलदार तरीके, सज्जन मनुष्य तरीके तेनी ख्याति बहु फेलाई हती परंतु ते नवी राजनीतिनो पक्षपाती होवाथी ठेठना राजा अने कुलीन माणसो तरफ तेने बहु लागणी नहोती

---

१ सूक्ष्मरूपमा कहीए तो ' बे ब्रिटिश कमिस्नरो ' ए प्रमाणे लखवु जोइए. ज्यारे पेश्वानु मरण थयु, त्यारे कर्नल मेन्सन बिथुरनो कमिशनर हतो परंतु थोडा रोज पछी तेनी बदली थई. एटले कानपुरना ते वखतना मेजिस्ट्रेट मि मोरलेन्ड साहेबे कर्नल मेन्सननो ओद्धो लीधो. खास करीने मोरलेन्ड साहेब पर ज आ बाबतनी तपासनी जवाबदारी सोपाइ हती. Kaye's sepoy War Vol. I., P. 103, note 2

તેણે કમિશનરને બિઠુરના અરજદારોના હૃદયમા આશા પ્રદીપ્ત કરવાની મના કરી ડેલ્હાઉઝી તે વખતે ગવર્નર જનરલ હતો, એટલે ટોમ્સન સાહેબનો હુકમ કોઇપણ સ્થળેથી પાછો ફર્યો નહિ તરતજ સરકારી હુકમ જાહેર કરવામા આવ્યો ડેલ્હાઉઝીએ આ હુકમમા સ્પષ્ટ રીતે લખ્યુ હતું કે, "પેશ્વાએ ૪૩ વર્ષ સુધી ૮ લાખનુ સાલિયાણુ ભોગવ્યુ છે તે સિવાય તેમને જાગીર પણ મળી હતી. તેમણે એ સમય દરમિઆન અધીકરોથી પણ વધુ રૂપીઆ મેળવ્યા છે તેમને કઇ ખર્ચ નિભાવવુ પડ્યુ નથી તેમને ઔરસ પુત્ર પણ નથી તેઓ મરણ વખતે પોતાના કુટુબને માટે ૨૮ લાખની મુડી મૂકી ગયા છે અત્યારે પેશ્વાના જે કોઇ સ્વજન છે, તેઓને સરકારના અભિપ્રાય મુજબ કઈ પણ માગવાનો અધિકાર નથી. તેઓ આ વખતે સરકારની દયા પર કોઇપણ જાતનો દાવો કરી શકે તેમ નથી કારણ કે પેશ્વા જે દોલત મૂકી ગયા છે, તે તેઓને માટે પુરતી છે અત્યારે જે રકમ બતાવવામા આવી છે, તે કરતા વધારે મિલ્કત મૂકી પેશ્વા મરણ પામ્યા હોય એ પણ સભવિત છે "[1]

આ પ્રમાણે નાના સાહેબની અરજ નિષ્ફળ ગઈ, નાના સાહેબને પિતાનુ સાલિયાણુ ન મળ્યું બાજીરાવ પેશ્વા જે આશ.

---

૧ Letter of Sir Elliot, Secretary to the Government of India, to the Governor of the N. W. P, dated 24th September. 1851. ખરી રીતે કહીએ તો આ લાર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નોધ છે તે વખતના રિવાજ મુજબ એ નોધ પત્ર ની મારફત વાયવ્ય પ્રાતના લેફટેનન્ટ ગવર્નરને મોકલવામા આવી હતી A Vindication. P. 59. note.

પર આધાર રાખી બેઠો હતો, ભવિષ્ય તરફ જોઇ જે આશાથી સંતુષ્ટ થતો હતો. મિત્રપર વિશ્વાસ રાખી દત્તક પુત્રો ગ્રહણ કર્યા હતા, તે બધુ ડેલ્હાઉસીના લખાણથી નષ્ટ થયુ. જેણે કાબુલ ને પંજાબની લડાઇઓમા પૈસા ને માણસોની મદદ કરી મિત્રતા સાચવી હતી, બ્રિટિશ કંપનીએ તેના પુત્રને સાલિયાણુ આપવુ બંધ કરી મિત્રતાનું ગૌરવ તોડ્યુ. સરકારે પેશ્વાના મરણ પછી તેના સાલિયાણાનો વિચાર કરવાનું વચન આપ્યુ હતુ, આ વખતે ઉપર ઉપરથી તપાસ કરી ન્યાયનુ શરસ બજાવ્યુ. મિત્રનો પુત્ર સાલિયાણા માટે અયોગ્ય ઠર્યો ડેલ્હાઉસીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સરકારે આ જાહેરનામુ બિથુરમા જાહેર કર્યું, ડેલ્હાઉસીએ ટામ્સન સાહેબના મત સાથે મળતા થઇ નાના સાહેબને દોકડો પણ આપવાની ના પાડી, ટામ્સન સાહેબે બિથુરના જાગીરપર હાથ નાખ્યો નહોતો, માટે એ જાગીર નાનાસાહેબના હાથમા રહી ડેલ્હાઉસીએ પણ એમા કંઈ હરકત કરી નહિ પરતુ પેશ્વાના સમયમા એ જાગીરના લોકો જે નિયમથી બધાયલા હતા, તે નિયમ રદ કર્યા. સરકારે ઇ. સ. ૧૮૩૨ ની સધિ રદ કરી, બિથુરની જાગીરના રહેવાશીઓપર દિવાની અને ફોજદારી સત્તા બેસાડી.[૧]

જ્યારે ધોન્ડુપતની બધી આશા નિષ્ફળ થઇ, જ્યારે હિંદી સરકારે ધોન્ડુપંતની અરજ નામંજૂર કરી,
ઇ. સ. ૧૮૫૨ ત્યારે તેણે ડેલ્હાઉસીની સરકાર પર આધાર ન રાખતાં કોર્ટઓવ ડિરેક્ટરની સભાપા

૧ A Collection of Treaties Vol, III., P. 10.

અરજી નોધાવવાનો ઠરાવ કર્યો. બાજીરાવ જીવતા આવો ઠરાવ થયેલ હતો, સુબેદાર રામચંદ્ર પતના પુત્રે આ અપીલ ચલાવવાની જવાબદારી લીધી હતી, પણ કમિશ્નર સાહેબે તેઓને તેમ કરવાની ના પાડી હતી. નાનાસાહેબે હવે કમિશ્નરની સલાહ ન માનતા અપીલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. અરજી તૈયાર કરવામા આવી નાનાસાહેબે એ અરજી નિયમ પ્રમાણે ઘડી સરકાર મારફત વિલાયત મોકલાવી. એ અરજીમા નાના સાહેબે યુક્તિ અને સાગ્રાહિતા બતાવી લખ્યુ છે કે, " મરહુમ પેશ્વાના સખ્યાબધ કુટુબીઓ કેવળ બ્રિટિશ સરકારના વચનપર આધાર રાખી બેઠા છે સ્થાનિક સરકારે તેઓની સાથે જે વર્તણુક ચલાવી છે, તે કેવળ અનુકપાહીન છે. એક જૂના રાજવશના પ્રતિનિધિને મળવા જોઇતા હક તે વર્તણુકથી સદાને માટે લુટાયા છે એ માટે અરજદાર કેવળ સધિપર આધાર રાખી આપની પાસે ન્યાય મેળવવા હાજર થયેલ નથી, પણ બ્રિટિશ કંપનિએ મરાઠા રાજ્યના છેલ્લા અધિપતિ પાસેથી જે મદદ મેળવી છે, તે પર પણ આધાર રાખી અરજદાર આ અપીલ કરવાને તૈયાર થયેલ છે " એ પછી અરજદારે જણાવ્યુ છે કે, " પેશ્વાએ જ્યારે પોતાના વારસોના પ્રતિનિધિ રૂપે પોતાનુ રાજ્ય બ્રિટિશ કપનિને વેચ્યુ છે, ત્યારે કપનિની ફરજ છે કે તેણે પેશ્વા અને તેના વારસોને એ રાજ્ય બદલ કિમત આપવી કાયદાના બધન જો એક તરફ સ્થાયી ગણાતા હોય તો પછી તે બીજી તરફ પણ સ્થાયી ગણવા જોઇએ. " ત્યાર બાદ સધિ પત્રમા લખેલ ' પરિવાર ' શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામા આવી છે કપનિએ જે સધિ મુજબ પેશ્વાનું રાજ્ય લઇ તેના પરિવારનુ ભરણપોષણ કરવાનુ કબુલ્યુ, તે પરિવાર શબ્દનો અર્થ વશપરપરાના વારસો થાય છે, તે અરજદારે

સ્પષ્ટ રૂપે સાબીત કર્યું છે. આ પ્રમાણે કારણ બતાવ્યા બાદ નાના-સાહેબે ઈતિહાસનો આશ્રય લઈ લખ્યુ છે કે, "બીજા રાજ્યકર્તાઓ સાથે સરખાવતા કંપનિએ પેશ્વાના કુટુંબ સાથે તદ્દન જુદી વર્તણુક ચલાવી છે તે સભારતા બુદ્ધિ જડ થઇ જાય છે. મ્હેસુરના રાજ્યકર્તાએ કંપનિ સાથે બહુ શત્રુતા રાખી હતી. જે જે રાજાઓ-ની મદદથી એ ક્રૂરપ્રકૃતિ શત્રુ હાર્યો, તે મદદ કર્તા રાજાઓમાના એક મારા પિતાજી હતા જ્યારે સામે મ્હોએ લડતા એ શત્રુ મરણ પામ્યો ત્યારે કંપનિએ તેના બધા વારસોને રહેવાના મકાનો અને ગુજરાન ચલાવવા જોગું સાલિયાણુ સરખે સરખુ બાંધી આપ્યુ હતુ. કંપનિએ દિલ્હીના શહેનશાહ સાથે પણ આવુજ બલ્કે આથી પણ વધુ ઉદાર વર્તન ચલાવ્યુ છે એ શહેનશાહ પદભ્રષ્ટ થઇ કેદમા પડ્યો હતો, કંપનિએ તેને છોડાવી રાજ્યચિન્હનો સમર્પણ કરી પુરતા પ્રમાણમા સાલિયાણુ બાંધી આપ્યુ હતું એ શહેનશાહના વંશજો પણ એ સાલિયાણુ ભોગવે છે છતા અરજદાર સાથે આમ જુદી વર્તણુક શામાટે ચલાવવામા આવે છે? એ ખરી વાત છે કે પેશ્વાએ ઘણા દિવસ સુધી બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા જાળવી રાખી, છેવટે કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર પકડી પોતાનુ સિંહાસન ભયમા નાખી મૂક્યુ હતું. પરંતુ તેમણે જ્યારે બ્રિટિશ સેનાપતિના ઠરાવ મુજબ નક્કી કરેલા નિયમો પાળી પોતાનુ અને પોતાના કુટુંબને કંપનિની દયાપર રાખી પોતાનું મૂલ્યવાન રાજ્ય સોંપી દીધુ હતું,- અને કંપનિ પણ હજુ સુધી તેમનુ વંશપરંપરાગત રાજ્ય ભોગવી લાભ મેળવે છે, તો પછી કયા કાયદા મુજબ એ સાધના નિયમ અને સાંજણીને જતા કરી તેમના વંશજને સાલિયાણાથી વંચિત કરવામા આવે છે? કંપનિની ધારણા મુજબ પેશ્વાના વંશજોના હક મ્હેસુર અને કેટલાં

પડેલા મોગલ શહેનશાહના વ શજો કરતા શી રીતે ઉતરતા ગણાયા ?" ત્યાર બાદ નાના સાહેબે પોતાને વિધિપૂર્વક લીધેલા દત્તક તરીકે પૂરવાર કરેલ છે એવી રીતે દત્તક લીધેલો પુત્ર, ઔરસ પુત્રની માફક પિતાની બધી મિલ્કતનો અધિકારી થઇ શકે છે, કંપનિ પણ એ દત્તકના પુત્રાધિકાર કાયદેસર રીતે સ્વીકારવાને બાધ્ય છે, એ બાબતનુ સમર્થન કર્યું છે

ત્યાર બાદ નાના સાહેબ એક બીજી બાબતપર ઉતરી પડેલ છે બાજીરાવે પોતાના પેન્શનમ થી બચાવી ઘણુ દ્ર વ્ય એકઠુ કર્યું છે, માટે તેમના વ શજને કઇ પણ પેન્શન આપવુ એ નકામુ છે, એ વચનો પર ટીકા કરતા નાના સાહેબે લખ્યુ છે કે, " મરહુમ પેશ્વા પોતાના પેન્શનમાથી કુટુબમા ભરણપોષણ જોગ રૂપીઆ રાખી ગએલ છે, એમ ધારવુ એ ચાલુ બાબત સાથે બિલકુલ સ બધ રાખતું નથી, અને બ્રિટિશ મર હુમના તાબાના હિંદની ઐતિહાસિક ઘટનાવલીમાથી પણ એવુ બીજુ ઉદાહ ણ મળી શકતુ નથી. બ્રિટિશ સરકાર સધિ મુજબ મરહુમ પેશ્વા અને તેના કુટુબના ગુજરાન માટે ૮ લાખ રૂપીઆનુ સાલિઅણુ આપવા બધાએલી હતી પેશ્વાએ એ સાલિયાણામાથી કેટલુ ખરચ્યુ તેની તપાસ કરવાનુ બ્રિટિશ સરકારને કઇ પ્રયોજન નથી પેશ્વા પણ એ સાલિયાણાનો કોઈ પણ ભાગ કેવી રીતે ખરચવો એ બાબતમા બંધાયલા ન હોતા અરજદાર ભાર મૂકીને પૂછે છે કે બ્રિટિશ સરકારના જે જે પગારદાર નાકરો છે, તેને તમે કેટલા રૂપીઆ બચાવો છો અને કેટલા ખર્ચો છો તેવો સવાલ સરકાર પૂછી શકે છે ? સંધિથી બંધાયલા માણસના પેન્શનમાથી વધારે પ્રમાણમા રૂપીઆ બચ્યા હોય,

તેથી શુ તેના સન્તાનોનુ પેન્શન બધ કરવુ યોગ્ય છે ? એક હિંદી રાજા—એક જૂના રાજનો વશધર સરકારની દયા અને ન્યાયપરાયણતા ઉપર આધાર રાખી રહ્યા છે, તેને શુ સરકારી નોકર કરતા પણ હલકો ગણવો એ ઉચિત છે ? જો આ બાબતમા બ્રિટિશ સરકારને કઇ શક હોય તો તે શક છેદી નાખવાને માટે અરજદાર માનપૂર્વક જણાવે છે કે ઇ સ ૧૮૧૮ ની સધિ મુજબ કેવળ પેશ્વા અને તેના કુટુબીઓના ભરણપોષણ માટે જ વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ નક્કી કરવામા આવ્યા નહોતા, પણ જે બધા વિશ્વાસુ અનુચરો નિર્જન પ્રવાસી પેશ્વાની સાથે આવ્યા હતા, તેઓના ભરણપોષણનો પણ એ રૂપીઆમા જ સમાવેશ થતો હતો સરકારને પૂરેપૂરી ખબર છે કે પેશ્વાની નાનીશી આવકમા આ અસખ્ય કુટુબોનુ ગુજરાન ચાલતું નહિ વળી હિંદી રાજાઓ સત્તાહીન થયા છતા તેમને પોતાની પદવી જાળવી રાખવી પડે છે, જો એ બાબતનો બરાબર વિચાર કરવામા આવે તો સ્પષ્ટ જણાશે કે પેશ્વાએ વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનો પ્રદેશ આપી, વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા હતા તેમાથી જે બચ્યુ હશે તે વધારે નહિ હોય પેશ્વાએ અતિ સાવચતીથી પોતાની સપત્તિ બચાવી કંપનિના કાગળો ખરીદ્યા હતા, તે કાગળોના વ્યાજ પેટે તેમના મૃત્યુ વખતે વાર્ષિક ૮૦ હજારની આવક થતી. આવી પરિણામ દષ્ટિ, અને કરકસર શુ તેમણે કરેલુ મહાપાપ ગણાય છે? એ પાપથી શુ તેમના કુટુબીઓ સધિમા જણાવવામા આવેલી રકમથી વચિત રહેશે ? "१

---

१. Ms Records. Comp Kaye's Sepoy War Vol. I., P. 104–108.

પરંતુ આવી યુક્તિપુર:સર લખાવેલી અરજી ઈંગ્લાંડમાં સારૂં પરિણામ નીપજાવી શકી નહિ. ડિરેકટરની

ઇ. સ ૧૮૫૩

બૉર્ડ કઠણ-પર્વતની પેઠે અચળ રહી, ધોન્ડુપંતની અરજીએ તેનાપર કશી અસર ન કરી તેઓએ ડેલ્હાઉઝીના મતને ટેકો આપ્યો હતો, આ વખતે પણ તેઓએ તેમજ કર્યું ઇ, સ ૧૮૫૨ ના મેની ૧૯ મી તારીખે આ બાબતનો તેઓએ જવાબ વાળ્યો તેમાં લખવામાં આવ્યું કે," અમે સંપૂર્ણ રીતે ગવર્નર જનરલના મતને મળતા થઈ ફરમાવીએ છીએ કે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર બાજીરાવના દત્તકપુત્ર અથવા પોષ્યવર્ગનો કંઇ પણ દાવો નથી, મરહૂમ પેશ્વા ૩૩ વર્ષ સુધી પેન્શન ભોગવી જે મૂકી ગયા છે, તેમાથી તેમના પરિવારનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલે તેમ છે "[૨] જેઓએ આ રીતે નિર્દય થઇ ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિનું અનુમોદન કર્યું તેઓની સમક્ષ ફરીથી નાનાસાહેબની અરજી આવી પહોંચી ડિરેકટરોએ અરજી વાચી હિંદી સરકારને લખી મોકલ્યું કે, " અરજદારને જણાવવું કે, તેમના પિતાને મળતું સાલિયાણું વંશપરંપરાનું નહોતું, માટે તેપર તમારો દાવો પહોચતો નથી. તેમની અરજી નામંજૂર થઇ છે " આ કઠોર જવાબ બિઠુર પહોચે તે પહેલા નાનાસાહેબે પોતાનો હકસાબીત કરવા માટે વિલાયતમાં એક વકીલ મોકલ્યો હતો એ વકીલ તે મરાઠા સુબેદાર રામચંદ્રપંતનો પુત્ર નહોતો—એક સુંદર, કદાવર, બાંધાનો, અંગ્રેજી ભણેલો મુસલમાન યુવક હતો એનું નામ અજિમુલ્લાખાં હતું. ઇ. સ ૧૮૫૩ ની ગ્રીષ્મ

---

૨. The Court of Directors to the Government of India, Ms.

ઋતુમા આજિમુલ્લાખા ઇંગ્લાડ આવી પહોચ્યો, અને લિટન નામના એક અંગ્રેજની મદદથી નાનાસાહેબનો પક્ષ મજબૂત કરવા લાગ્યો પરંતુ તેમા તેને સફળતા ન મળી ડિરેક્ટરોનો હુકમ આ અગાઉ બહાર પડી ચૂક્યો હતો. અજીમુલ્લાએ યથાશક્તિ મહેનત કરી, પણ એ હુકમમા કંઇ સુધારો કરાવી શક્યો નહિ

'આ પ્રમાણે નાનાસાહેબની બધી આશા ભાગી પડી. બાજીરાવનુ કુટુબ અંગ્રેજ કંપનિની દયાથી વંચિત થયુ બાજીરાવે જેનાપર આશા રાખી હતી, જેના હાથમા પોતાની કિમતી રિયાસત સોપી હતી, જેનાપર આધાર રાખી એકાતવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તેઓએજ અત્યારે તેમના દત્તક પુત્રને દાદ ન આપી એક જણ પાસેથી વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનુ રાજ્ય લઇ તે નિમિત્ત વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ ખરચવા એ પણ કંપનીને મહા પાપ થતુ લાગ્યુ. બ્રિટિશ કંપની આ પાપની બીકથી બડકી નાનાસાહેબ કંપનીને એ પાપ કરાવવા તૈયાર થયો હતો, તેથી તેને વિલાયતમા વકીલ મોકલી પ્રાયશ્ચિત કરવુ પડયુ

આ તરફ આજિમુલ્લાખા વિલાયતમા નિષ્ફળ નિવડવાથી પોતાની ઇચ્છા મુજબ ભોગવિલાસ ભોગવવા લાગ્યો તેનુ શારીરિક સૌંદર્ય અને વરણાગીપણાએ એ સુખનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. આજિમુલ્લા સુધરેલા પોશાકમા, સુધરેલી ફેશનથી ઇંગ્લાડની મુખ્ય મુખ્ય વિલાસ સમિતિઓમા આવજા કરવા લાગ્યો તેનો હસતો ચહેરો અને શારીરિક સૌંદર્ય ઘણા લોકોને આકર્ષણ કરવા લાગ્યુ ઇંગ્લાડની સ્ત્રીઓ પણ એ આકર્ષણથી બચી શકી નહિ તેઓની કૃપાથી આજિમુલ્લાના શારીરિક સૌંદર્યની ખ્યાતિ અધિક પ્રમાણમા

ફેલાવા લાગી. જ્યારે આ રીતે ઇંગ્લાડમા અગ્રેજી સ્રીસમાજના અનુગ્રહથી આજિમુલ્લા પૂજાતો હતો, ત્યારે એક બીજો માણસ પદભ્રષ્ટ સતારાના રાજાના વકીલ તરીકે લડનમા રહેતો હતો, એ એક મરાઠો હતો તેનુ નામ રગ બાપાજી હતુ રગ બાપાજી વકીલોમા આદર્શ હતો, તેના જેવા કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ, સ્થિરબુદ્ધિ અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ વકીલ બહુજ થોડા હોય છે એ મહા મુશ્કેલીએ સતારાના રાજાનો પક્ષ મજબૂત કરતો હતો, પરતુ તેનો બધો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો. રંગ બાપાજીના ગાઢ રાજનૈતિક જ્ઞાન અને કર્તવ્ય નિષ્ઠાએ અગ્રેજ ન્યાયાધીશોનુ ધ્યાન ન ખેચ્યુ ઈ સ. ૧૮૫૩ ની શરદ્ઋતુમા રંગ બાપાજી અને આજિમુલ્લા—બંનેની હાર થઇ, બને નિષ્ફળ નીવડી પરસ્પર એકતાસૂત્રથી જોડાયા. ધર્મ, જાતિ અને રહેણીકહેણીમા જુદાઈ હોવા છતા સમદુઃખી હોવાથી બનેની મિત્રાચારીમા વાધો ન આવ્યો એકજ સકલ્પ અને એકજની નિષ્ફળતાથી બંને દૂર દેશમા ગાઢ સબધમા આવ્યા આ બનેએ શુ કહ્યુ હતું, શુ કર્યું હતુ, તે બાબતમા ઇતિહાસે કઇ નોધ રાખી નથી, અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો એ બાબતમા મુગા બની બેઠા છે થોડા દિવસ પછી મરાઠો અને મુસલમાન—બને જૂદે જૂદે માગે દોડયા પહેલા વકીલે પોતાની કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ બુદ્ધિને લીધે ઇગ્લાડના માણસોના મનમા એવો અનુરાગ પ્રગટાવ્યો કે તેણે મુકદમો ચલાવી જેને ઉશ્કેર્યાં હતા, તેઓએજ તેનું બધુ દેવુ ચૂકવી આપ્યુ રગ બાપાજી આ પ્રમાણે પોતાના બુદ્ધિબળથી ઈંગ્લાડના લોકોનું હૃદય ખેચી ઇસ્ટ ઇંડિઆ કપનિના ખર્ચે મુબાઇ આવી પહોચ્યો.[1] પરતુ

---

૧ રગ બાપાજી ઇ સ ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બરમા હિંદ આવ્યો. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કપનિએ તેને રૂ. ૨૫૦૦૦૦ રોકડા આપી વગર ભાડે દેશમા મોકલી દીધો હતો, Kaye's Sepoy War. Vol I. P. 110 note.

બીજો વકીલ એ રસ્તે ન વળ્યો. ઇંગ્લાંડના બાલસૌંદર્યે તેને ઇંગ્લાંડમાંજ બાંધી રાખ્યો આખરિમુક્ષા પ્રિયતમ જન્મભૂમિની માયા તજી આનંદપૂર્વક ઇંગ્લાંડના વિલાસી સમાજમાં ભોગ ભોગવવા લાગ્યો તે દેશમાં ન જ આવ્યો.

અધ્યાય ત્રીજો

વિષયનિર્દેશ —લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો રાજ્ય અમલ (ચાલુ)—અયોધ્યા, એનું પૂર્વ સૌભાગ્ય—મુસલમાનોનો અમલ—નવાબ સાથે બ્રિટિશ સરકારને સંધિ—નવાબ સુજાઉદ્દૌલા—આસફઉદ્દૌલા—મિર્ઝાઅલી—સાદતઅલી—ગાજિઉદીન હૈદર—નાસિરુદ્દીન હૈદર—મહમ્મદઅલી શાહ—૧૮૩૭ ની સંધિ—આજમુદ અલીશાહ—વાજિદ અલીશાહ—અયોધ્યામાં અંધાધુંધિનો આરોપ—કર્નલ સ્લિમેનનો રિપોર્ટ—આઉટ્રામ—અયોધ્યા ખાલસા

પંજાબ, નાગપુર, ઝાંસી વગેરે ખાલસા કર્યાં છતાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો લોભ શાંત થયો નહિ અકસ્માત્ ઇ સ. ૧૮૫૬ તેની નજર એક વિશાળ રાજ્યપર પડી પંજાબની માફક રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું નહિ. કારણ કે તેનો અધિપતિ ચિરકાળ બ્રિટિશ સરકારનો મિત્ર હતો, હંમેશા પોતાનું ધનબળ અને જનબળ સરકાર બહાદુરના ઉપકાર માટે વાપરતો આવતો હતો. નાગપુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યોની માફક વારસનો અભાવ બતાવી એ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું નહિ. કારણ કે તેના વારસ મોજૂદ હતા. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની ઇચ્છા એવી આ રાજ્ય

ખાલસા કરવાનુ કારણ હતુ કવિગુરુ વાલ્મીકિએ મધુર કવિતામા જેના કિર્ત્તન કર્યા છે, એવા રઘુકુળતિલક રામચદ્રજીની વિલાસભૂમિ તરીકે જે અત્યારે પણ લોકોની જીભપર નૃત્ય કરી રહ્યુ છે, લૅાર્ડ મેકાલેના લખાણે જેને વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિમા યુરોપમાના પ્રસિદ્ધ દેશ ફ્રાંસ અને જર્મન સામ્રાજ્યની સાથે એકજ હારમા મૂક્યુ છે, તે રાજ્ય–અતિવિસ્તૃત, અતિ સમૃદ્ધ રાજ્ય–કેવળ લૅાર્ડ ડેલ્હાઉઝીની ઇચ્છાથી કપની સરકાર બહાદુરના હાથમા આવ્યુ

એ ધનવાન રાજ્યનુ નામ અયોધ્યા છે એની ઉત્તર ને ઇશાન બાજુએ નેપાળ આવેલુ છે પૂર્વે બ્રિટિશ રાજ્યનો ગોરખપુર વિભાગ આવેલો છે અગ્નિ ખુણામા અલાહાબાદ, નૈઋર્ત્ય ખુણામા દોઆબ પ્રાત, બ્રિટિશ સરકારના તાબાના ફતેહપુર, કાનપુર ને ફરૂકાબાદ અને વાયવ્ય સીમાપર શાહજહાપુર આવેલુ છે એનુ ક્ષેત્રફળ ૨૩૯૨૭ ચો. મા છે, વસ્તી ૫૦ લાખ માણુસની છે[1] બહુ જૂના વખતથી અયોધ્યા સુખ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર ગણાતું આવ્યુ છે બહુ પ્રાચીનકાળથી અયોધ્યાનો વૈભવ ઇતિહાસમા ગવાતો આવ્યો છે હજારો વર્ષ વીતી ગયા છતા અયોધ્યાનુ પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય, દોલત વગેરેમા કઇ ફેરફાર થયો નથી ટુકામા કહીએ તો અયોધ્યા હિંદના સર્વ પ્રકારના સ્વાભાવિક દૃશ્યની વિકાસભૂમિ છે, સર્વ પ્રકારની દોલતનુ વિકાસક્ષેત્ર છે. કેટલાક લોકો કહેશે કે અયોધ્યાની આવી ફળદ્રુપતાએજ તેનુ સત્યાનાશ વાળ્યુ ડેરાયસની દીકરી જો સુદર ન હોત તો સિકદરનો ધર્મ ઇતિહાસમા પ્રકાશ નહિ,

---

૧. M M Musseehooddeen.

અયોધ્યા જો ધનવાન, વ્યવસ્થિત અને સર્વ રીતે સુખી ન હોત તો લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નજર તે તરફ પડત નહિ

તિરૌરીના રણક્ષેત્રપર પૃથ્વીરાજની પડતી થઈ એટલે મહમ્મદ ઘોરીનો ગુલામ કુતુબુદ્દીન ઐબક દિલ્હીની ગાદી ઇ. સ ૧૮૬૪–૧૫૫૬ પર બેઠો. કુતુબુદ્દીને અયોધ્યા જીતી પોતાના-રાજ્યમા ભેળવી દીધુ ત્યારથી અયોધ્યા દીલ્હીના રાજયમા ગણાવા લાગ્યુ અકબરના અમલ દરમિયાન અયોધ્યાનો સુબો પ દર સુબાઓમાનો એક ગણાતો હતો આ પ્રમાણે અયોધ્યા ઘણા વર્ષો સુધી દિલ્હીના અર્ધચદ્રાકૃતિથી શોભતા વાવટા નીચે રહી અણુચિતવ્યા કારણે નવી આવેલી બ્રિટિશ કપની સાથે રાજનૈતિક સબધથી જોડાયુ જ્યારે મીરકાસિમ અંગ્રેજોથી હારી અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદ્દૌલાના આશરે આવી રહ્યો ત્યારે બ્રિટિશ કંપની સાથે અયોધ્યાનો સબધ બધાયો. સુજાઉદ્દૌલાએ મીરકાસીમ-ને આશરો આપી અગ્રેજો વિરુદ્ધ સૈન્ય ઉભુ કર્યું ઇ સ ૧૭૬૪ ના અક્ટોમ્બરની ૨૩ મી તારીખે બાકસરની લડાઇ થઇ લડાઇમા હારી સુજાઉદ્દૌલાએ અગ્રેજો સાથે સધિ કરી ઈ સ ૧૭૬૫ ના ઑકટોમ્બરની ૧૦ મી તારીખે એ સંધિ થઈ સધિના નિયમ મુજબ શત્રુના હલ્લામાથી મિત્ર રાજ્યનો બચાવ કરવા કપનિનુ જે સૈન્ય અયોધ્યામા રહે, તેનુ બધુ ખર્ચ નવાબે પોતાના ખજાનામાથી આપવાનું વચન આપ્યુ એ સિવાય લડાઇના ખર્ચ બદલ કપનિને ૫૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનુ સ્વીકાર્યુ.[૧] ત્યારથી સુજાઉદ્દૌલા અગ્રેજો

---

૧ Aitchison, Treaties Vol II P. 76–79

તરફ બહુ મિત્રતા દર્શાવવા લાગ્યો. કદી પણ તેણે કંપની વિરુદ્ધ કાવતરૂં રચી મિત્રતા કલંકિત કરી નહિ [૨] પરંતુ સંદેહ એ બ્રિટિશ

૨, અયોધ્યાનો નવાબ બ્રિટિશ સરકારનો કેવો મિત્ર અને હિતેચ્છુ હતો, તે બાબત દર્શાવવા ખાતર એક બનાવનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે ઈ. સ ૧૭૭૨ મા હૈદરઅલીએ અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદ્દૌલાપર એક પત્ર મોકલ્યો પ્રત્રમાં લખ્યુ હતું કે "આપ આટલા બધા લશ્કર અને આટલા બધા હથિયારોના અધિપતિ છતા ખ્રિસ્તીઓની તાબેદારી ઉઠાવો છો, એથી મને બહુ નવાઇ લાગે છે આ તરફ જેમ હુ તેમને ફટકા લગાવુ છુ તેવી રીતે તે બાજુએ તમે પણ ફટકા લગાવો, એમ હુ ઇચ્છુ છુ એ રીતે એકી સાથે પ્રયત્ન કરી તેઓનો નાશ કરવો એજ યોગ્ય છે" એ પત્રના જવાબમા નવાબે લખ્યુ કે "જેઓએ સાસારિક કાર્યમા સર્વ પ્રકારનો સ્વાર્થ તજ્યો છે તેને ધર્માધતા છાજે પરંતુ મારા જેવા કે જેના કિસ્મતમા અસખ્ય જુદા ધર્મના લોકો પર અમલ ચલાવવાનુ સરજ્યુ છે તેવાને માટે ધર્માધતા એ મોટામા મોટો દોષ છે જે સૈન્ય અને હથિયારો મારા તાબામા છે તે કેવળ ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિના શત્રુઓ વિરુદ્ધ વપરાવાના છે હુ એ સિવાય જુદી રીતે એ બધાનો વ્યહવાર કરીશ એમ આપ કદી ન ધારતા" ઘટના યોગે એ બન્ને પત્રો લખનારનાજ રેસિડેન્ટના હાથમા આવ્યા રેસિડેન્ટે પત્રની મતલબ જાણ્યા બાદ એ પત્રો ગવર્નર જનરલ પાસે મોકલવાની નવાબ પાસે મજૂરી માગી. ગવર્નર જનરલ પત્રની મતલબ જાણી નવાબની મિત્રતા વિષે સારા અભિપ્રાય બાધે, એ માટે રેસિડેન્ટે આવી રજા માગી હતી M M.Mussehooddeen. Comp Dacoitee in Excelsis. P 12 નુ note

સત્તાનો મુખ્ય મંત્રી છે, સંદેહ એ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમા બ્રિટિશ જાતિનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનું અદ્વિતીય સાધન છે. સંધિ થયા બાદ ત્રણ વર્ષ પછી વાત ઉડી કે સુજાઉદ્દૌલા કંપનિ વિરુદ્ધ કાવતરૂં રચે છે, સૈન્ય એકઠું કરે છે આ વાતે સરકારના મનમા ઉંડો શક પેદા કર્યો. સંદેહવશ થઇ બ્રિટિશ સરકારે નવાબ પાસે ખુલાસો માગ્યો. નવાબે યોગ્ય કારણો દર્શાવી ખુલાસો આપ્યો હિંદી મંત્રી-સભાના સભાસદોએ તપાસ કરી તો જણાયુ કે એ વાત જૂઠી છે. તોપણ બ્રિટિશ કંપનીનુ મન રાજી ન થયુ સંદેહની સલાહ આપ્યા મુજબ નવાબની સાથે વળી નવી સંધિ થઇ એ સંધી મુજબ નવાબ ૩૫ હજારથી વધુ માણસોનુ સૈન્ય ન રાખી શકે એવો બંદોબસ્ત થયો[1] આ પ્રમાણે બ્રિટિશ કંપની સાથે મિત્રતા બાંધી નવાબનુ અદ્રષ્ટ ચક્ર ફરવા લાગ્યુ. કંપનિએ જોયુ કે અયોધ્યા એક સમૃદ્ધ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, નવાબ પણ બધી રીતે સૌભાગ્ય લક્ષ્મીનો

૧, આ ૩૫ હજારનું લશ્કર નીચે લખેલા વર્ગોમા વહેંચાયલુ હતુ.—

ઘોડેસ્વાર	૧૦,૦૦૦
પાયદળ	૧૦,૦૦૦
નજિબ	૫,૦૦૦
તોપચી	૫૦૦
અનિયમિત સૈન્ય	૯,૫૦૦

આ ૩૫ હજારના લશ્કરમાનું કોઇ યુરોપિયન લશ્કરના જેવું કેળવાયલુ કે સજ્જ થયેલુ ન હોવુ જોઇએ –Aitchison's Treaties, Vol. II 64

વહાલો પુત્ર છે એના તાબામા પુષ્કળ કિલ્લા છે, વસ્તી પાર વિનાની છે, તે ઉપરાત દોલતનો તો ટોટોજ નથી આ બધુ કેમ સહન થાય ? કંપનિના મુખ્ય અમલદારો રાજનીતિના અપૂર્વ કૌશલવડે, મિત્રતાના બંધનના અમોઘ સાધનરૂપ સધિને બહાને એ બધુ લઈ લેવા તૈયાર થયા.

વિલાયતમા ડિરેક્ટરો ચુનારગઢ પોતાના તાબામા લેવાની તક ન ગુમાવવા બાબત હિંદી સરકારને પત્ર લખી રહ્યા હતા [૨] ઈ સ. ૧૭૬૫ મા થએલા કરારનામાની છઠ્ઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ કંપનિ નવાબ પાસે ૫૦ લાખ રૂપીઆ માગતી હતી, તે લેણાની જામીનગીરી પેટે એ કિલ્લો કંપનિના હાથમા રહ્યો હતો, પરંતુ એ લેણુ પત્યુ એટલે કિલ્લો કંપનિના કબજામાથી નવાબના કબજામા ગયો હવે કંપનિ ફરીથી એ કિલ્લો કબજે કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગી તેણે કિલ્લો કબજે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે જોઇતી તક પણ અનાયાસ આવી મળી. એ વખતે મગઠા ધાડપાડુઓના જુલમથી હિંદમા કેર વર્ત્તી રહ્યો હતો મરાઠા સૈન્ય રોહિલખડમાથી અયોધ્યામા ઉતરી આવી ઉત્પાત મચાવવા લાગ્યુ રોહિલખડ અયોધ્યાના વાયવ્ય ખુણામા આવે છે. અયોધ્યાના અગ્નિ ખુણામા નવાબના તાબાના અલાહાબાદ અને ચુનારગઢ હતા કંપનિ આ સમય સાધી પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડવા ફૂટ રાજનીતિની જાળ બિછાવવા તૈયાર

---

૨ Return to House of Lords of Treaties and Engagements between East India Company and Native Powers in Asia &c. P 55, Comp. Dacotiee n Excelsis, P 14.

થઇ ઈ. સ. ૧૭૬૫ ની સધિ મુજબ નવાબના તાબાના અલાહા-બાદ અને કોરા પ્રાત દિલ્હીના પાદશાહને પાછા સોપ્યા હતા અત્યારે મરાઠાઓના ત્રાસથી પોતાના પરમપ્રિય મિત્રને બચાવવા ખાતર ઇ સ ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૦ મી તારીખે બે નવા કરારનામા થયા એ કરારનામા મુજબ કંપનિએ ચુનારગઢ પોતાના કબજામા લીધો, અને અલાહાબાદ તરત માટે પોતાના કબજામા રાખવાનો ઠરાવ કર્યો.[૧] આ રીતે કંપનિ સાથે મિત્રતા જાળવવા જતા સુજા-ઉદ્દૌલાને બે વખત પોતાની મિલ્કત ગુમાવવી પડી પહેલી વાર પોતાનુ સૈન્ય ઘટાડી ૩૫ હજારનુ કરવુ પડયુ અને બીજી વાર અલાહાબાદ અને ચુનારગઢ કાયમને માટે ગુમાવવા પડયા [૨]

એ વખતે કંપનિની ઉપજ બહુ ડામાડોળ સ્થિતિમા હતી, રૂપીઆને માટે વોરન હેસ્ટિંગ્સની સરકારને કેવુ મુઝાવુ પડયુ હતું, તે પ્રસંગનો આભાસ લોર્ડ મેકોલેના લખાણમા નીચે પ્રમાણે જણાવાયો છે, "શાંત રીતે રાજ્ય ચલાવો અને વધારે પૈસા મોકલો, આજુબાજુના રાજાઓ સાથે સુલેહશાંતિ જાળવો, શાંત વ્યવહાર બતાવો અને વધારે પૈસા મોકલો હેસ્ટિંગ્સને વિલાયતના ડિરેક્ટરો તરફથી જે ઉપદેશ મળતો, તેનો વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો આ સાર હતો જો આ ઉપદેશ સીધી રીતે આપવામા આવે તો એમ જ કહી શકાય કે પ્રજાના પાળક પિતા છતા જૂલમગાર થાઓ, ન્યાયના મર્યાદાના રક્ષક છતા અન્યાયના પોષક બનો અને

૧. Dacoitee in Excelsis, P 16. Comp. A Collection of Treaties. Vol II. PP 65, 82–84.

૨ Ibid P 15

શાંત સ્વભાવવાળા છતાં હિંસામય બનો જુના સમયના ખ્રિસ્તીઓ વિધર્મી સાથે જેવો વ્યવહાર ચલાવતા, વિલાયતના ડિરેક્ટરો પણ હિંદ તરફ એવોજ વ્યવહાર ચલાવવાનું કહેતા હતા જુના સમયના ખ્રીસ્તીઓ મારી ન ખાવો હોય તેવા માણસને જલ્લાદના હાથમાં સોંપી એમ કહેતા કે તેના પ્રતિ દયાભાવ દર્શાવજો, તેના તરફ સજ્જનતા દર્શાવજો જે સ્થળે ડિરેક્ટરોનો હુકમ પાળવાનો હતો, તે સ્થળથી ડિરેક્ટરો પંદર હજાર માઇલ દૂર બેઠા હતા. એટલે તેઓ પોતાના હુકમમાં આવતો પરસ્પર વિરોધ ન જાણી શકે એ સંભવિત છે, પણ તેનો અમલ કરનાર કલકત્તાનો પ્રતિનિધિ તો અવશ્ય એ વિરોધ સમજી શકયો હતો જ્યારે ખજાનો ખાલી હતો, સૈનિકોના પગાર ચડયા હતા, લશ્કર થોડું હતું. ગજયની પ્રજા દરરોજ ઓછી થતી જતી હતી, તે વખતે તેઓને બીજા દશ લાખ રૂપીઆ ઇંગ્લાંડ મોકલવાનું કહેવામાં આવ્યું હેસ્ટિંગ્સે જોઇ લીધું કે પૈસા પ્રાપ્ત કરવા માટે ડિરેક્ટરોના હુકમમાંથી થોડો ભાગ છોડી દેવો જરૂરનો છે. કયો ભાગ છોડી દેવો ને કયો ભાગ કાયમ રાખવો, એનો વિચાર કરતાં તેને સૂઝયું કે ડિરેક્ટરોની સૂચનામાંના નીતિ વાક્યો છોડી પૈસા પેદા કરવાની તૈયારી કરવી એજ શ્રેયસ્કર છે.[૧] ”

નવાબ સુજાઉદ્દૌલા પાસે પુષ્કળ પૈસો હતો, તેથી હેસ્ટિંગ્સે તેના તરફ હાથ લંબાવતાં સંકોચ રાખ્યો નહિ ઇ સ ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૯ મી તારીખે કંપનિએ જે કોરા ને અલાહાબાદ પ્રાંતો લીધા હતા, તે ઇ. સં. ૧૭૭૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૭ મી તારીખના કરારનામા મુજબ ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઇ સુજાઉદ્દૌલાને આપી દીધા,

૧. Macaulay, Essay on Warren Hastings.

એટલું જ નહિ પણ જે બ્રિટિશ સૈન્ય નવાબની મદદમા રહે, તેની પ્રત્યેક ટુકડી માટે નવાબે દર માસે ૨,૧૦,૯૦૦ રૂપીઆ આપવાનુ વચન આપ્યુ.[૧] આ પ્રમાણે સરકારની મિત્રતાના પ્રસાદથી સુજાઉદ્દૌલા અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓની દોલત નષ્ટ થવા લાગી એક તરફથી તેના પૈસા કંપનિનો ખજાનો તર કરવામા વપરાવા લાગ્યા, બીજી તરફથી તેના તાબાના સ્થાનપર બ્રિટિશ વાવટો શોભવા લાગ્યો હિંદના નકશામા નવાબના મુલકનો થોડો થોડો ભાગ લાલ રંગથી રંગાવા લાગ્યો

ઇ. સ. ૧૭૭૫ મા નવાબ સુજાઉદ્દૌલાનુ મરણ થયુ. તેનો પુત્ર આસફઉદ્દૌલા ગાદીનશીન થયો બ્રિટિશ સૈન્યના ખર્ચ પેટે સુજાઉદ્દૌલાએ જે રકમ આપવી સ્વીકારી હતી, તે રકમ સાથે આ વખતે બીજા પચાસ હજાર મેળવી દેવામા આવ્યા તે સિવાય કંપનિ બહાદુરને નવા કરારની રૂએ વારાણસી, જોનપુર અને ગાઝીપુર મળ્યા [૨]

ઇ સ. ૧૭૯૭ મા નવાબ આસફઉદ્દૌલા મરણ પામ્યો એટલે તેનો પુત્ર મીરજાઅલી[૩] વજીર બન્યો પરંતુ કંપનિ બહાદુરે જોયુ કે મીરજા કરતા આસફઉદ્દૌલાના ભાઇ સાદતઅલી પાસેથી પૈસા કઢા

---

૧. Aitchison, Treaties, Vol. II. PP. 65, 85–86

૨ Aitchison, Treaties, P. 65. Comp. Dacoitee in Excelsis, P. 21

૩. એ વજીર અલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.—Dacoitee in Excelsis, P. 35.

વવામા વધારે સરળતા થશે, એટલે મીરજાઅલીને બદલે સાદતઅલીનેજ ગાદીનશીન કરવાનો નિશ્ચય થયો. સર જોન શોર આ નિશ્ચય પાર પાડવા બનારસ આવ્યો અને અસફઉદૌલાના પુત્ર તરીકેનો મીરજાઅલીનો હક સંશય પડતો છે, એવુ ઠરાવી તેને પદચ્યુત કરી સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડવાનો ઠરાવ કર્યો આ પ્રમાણે સાદતઅલી કંપનિ બહાદુરની કૃપાથી ઇ સ ૧૭૯૮ ના જાનેવારીની ૨૧ મી તારીખે લખનૌમા ગાદીપર બેઠો[૧] ગાદીપતિ થયા પછી એક માસ બાદ (૨૧ મી ફેબ્રુઆરી) સર જોન શોરે તેની સાથે સંધિ કરી, તેમા નવાબે કંપનિને બ્રિટિશ સૈન્યના ખર્ચ બદલ દર વરસે ૭૬ લાખ રૂપીઆ આપવાનુ વચન આપ્યુ એ સૈન્યની સંખ્યા ૧૦ હજારની ઠરાવવામા આવી[૨]

આ પ્રમાણે કરારનામા પછી કરારનામા થતાં અયોધ્યામા રાજ્યનો એક એક ભાગ બ્રિટિશ કંપનિના રાજ્ય સાથે જોડાવા લાગ્યો. અગાઉ કહ્યુ છે તેમ કંપની બહાદુરે ઇ સ ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૦ મીએ કરેલ કરારનામા મુજબ ચુનાર લીધુ હતુ. એ પછી ઇ. સ. ૧૭૭૪ ના મેની ૨૧ મીએ કરેલ સંધિ મુજબ વારાણસી, ગાઝીપુર અને કાનપુર વિભાગ છે ઇ સ ૧૭૮૭ મા ફતેગઢનો કિલ્લો, અને ૧૭૯૮ મા અલાહાબાદ કબજે કર્યું, અયોધ્યાના રાજ્યમા કંપનીનુ જે લશ્કર રહેતુ હતું, તેના નિર્વાહ બદલ ૫૫ લાખ રૂપીઆ આપવા ઠર્યા હતા, પણ સર જોન શોરના વખતમા એ આંકડો વધી ૭૬ લાખનો થયો[૩] આટલુ છતા કંપની બહાદુરની

---

૧ Ibid, P 35.

૨ A Collection of Treaties. Vol. II PP. 66.

૩ Dacoitee in Excelsis, PP· 39: 37

ઇચ્છા મુજબ મિત્રતા દઢ થઇ નહિ નવાબને વધારે ગાઢ મિત્રતા બનાવવા માટે ?ગભુમિપ? એક બીજા મહાપુરૂષનો આવિર્ભાવ થયો લૉર્ડ મોર્નિંગટન (માર્ક્વિસ ઑવ વેલેસ્લી) ઇ. સ ૧૭૯૮ ના મે માસમા કલકત્તા આવ્યો અકટોબર માસમા તેની નજર અયોધ્યામા પર ખેચાઇ અયોધ્યામા જે સૈન્ય હતુ, તે સિવાય બીજી બે ટુકડીઓ રાખવાનો ઠરાવ કરી વેલેસ્લીએ લખી મોકલ્યુ કે કા તો નવાબ સાદતઅલી માલિયાણુ લઇ ગજ છોડે, અગર ગજ્યનો અર્ધો ભાગ એ સૈન્યના ખર્ચ પેટે સોપી દે' વેલેસ્લિ કઇ બોલી બેસી રહે તેવો ન હતો તે તો પોતાના વિચારને અમલમા મૂકવા માટે પ્રસિદ્ધ હતો આથી તેના વચનો તરતજ સફળ થયા ઇ સ ૧૮૦૧ ના નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે એક બીજુ કરારનામુ થયુ એ કરાર-નામા મુજબ નવાબ સાદતઅલીએ વધારાના લશ્કરના ખર્ચ બદલ ૧,૩૫,૨૬,૪૭૮ રૂપીઆની આવકનો પ્રદેશ અર્થાત્ ગજ્યનો અરધ કરતા વધારે પ્રદેશ પરમ પ્રિય મિત્રવર્ય કપની બહાદુરને સોપી દીધો.[3] કપનિ બહાદુરના લોભથી નવાબ સાદતઅલીનુ ગજ્ય નાનુ થઇ ગયુ, સત્તા ઓછી થઇ ગઈ સૌભાગ્યની વાત એ કે તેને એ બાબત વધુ વખત પસ્તાવો કરવો ન પડયો ઇ. સ ૧૮૧૪ ના જુલાઇની અગીઆરમી તારીખે નવાબ સાદતઅલી મરણ પામ્યો આ રીતે મરણે તેને પ્રિયબધુ કપનિ બહાદુરના દલાલીગનમાથી છોડાવ્યો સાદતઅલી પછી તેનો મોટો છોકરો ગાઝીઉદ્દીન હૈદર

૩. Collection of Treaties, Vol. II. P.62 Comp. Calcutta Review No. VI. Vol. III. P 379. Dacoitee in Excelsis, P. 48.

પણ વખતો વખત પૈસા સબંધી મદદ કરી મિત્રતાનું ગૌરવ સાચવવા લાગ્યો ઇ સ. ૧૮૧૪ મા નેપાલ સાથે લડાઇ જાગી ત્યારે નવાબે કાનપુરમા લાર્ડ મોયરાની [લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ] સાથે મુલાકાત કરી એક કરોડ રૂપીઆ આપ્યા પરતુ ગવર્નર જનરલે એ રૂપીઆ દાન તરીકે ન લેતા નવાબ પાસેથી દર વરસે ૫ ટકાના વ્યાજે ૧૦૮, ૫૦, ૦૦૦ રૂપીઆ લીધા.[૧] પાછળથી નેપાળની લડાઇમા ખર્ચ વધારે થઇ પડયો, એટલે નવાબની પાસેથી બીજા એક કરોડ રૂપીઆ લેવામા આવ્યા[૨] ઇ સ ૧૮૧૯ મા બ્રિટિશ સરકારે ગાજીઉદ્દીનને વશપરપરાનો રાજા(King) નો ખિતાબ આપ્યો

ગાજીઉદ્દીન પછી નાસિરુદ્દીન હૈદરે અયોધ્યાનો કારભાર હાથમા લીધો ઇ સ ૧૮૨૭ મા તેનુ મરણ થયુ એટલે તેના કાકા મહમ્મદ અલી શાહ નવાબ થયા લૉર્ડ ઑકલાડે તેની સાથે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે સધિ કરી એ સધિની ૭ મી તથા ૮ મી કલમમા એવુ લખવામા આવ્યુ હતુ કે નવાબના રાજ્યમા જૂલમ વર્ત્તે અગર અવ્યવસ્થા મચે તો બ્રિટિશ સરકાર યોગ્ય અમલદાર દ્વારા તેનુ નિવારણ કરી રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત કરે, અને પછી નવાબને સોપે [૩]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબ વગેરે પ્રદેશો કપનિના રાજ્ય સાથે જોડી દઇ જ્યારે અયોધ્યા તરફ દષ્ટિપાત કર્યો, ત્યારે એ સધિ પર

---

૧. A Collection of Treaties. Vol. II, P. 69

૨. Ibid P. 69.

૩ Collection of Treaties, Vol II. P. 176-177

તેણે બહુજ અશ્રદ્ધા બતાવી હતી. તેણે ચોક્ખે ચોક્ખુ જણાવી દીધુ હતું કે ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સધિને વિલાયતમાથી કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટરની સભાએ અનુમોદન આપ્યુ નથી, માટે એ સધિ પસાર થયેલી ગણાય નહિ[1] જેઓ છળકપટમા રમનાર છે, તેઓને બહાના ખોળતા વાર લાગતી નથી, તેમ ડેલ્હાઉઝીને પણ જ્યારે અયોધ્યા પચાવી પાડવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે ઇ સ ૧૮૩૭ ની સધિ પસાર ન થયેલી ગણી થોડી મુદ્દતને માટે અયોધ્યાની સત્તા હાથમા લેવાની જવાબદારીમાથી સરકારને મુક્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડયો પરતુ ન્યાય આગળ તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા. તેણે જે સધિ પસાર થયેલી નથી એમ કહી જાળ બિછાવી હતી, તેજ સધિ ૧૮ મી સપ્ટેબરે વિધિ પુરસર મજૂર થઇ, બીજા કરારનામા સાથે બહાલ રહી હતી.[2] વ્યવહાર શાસ્ત્ર વિશારદ ટ્રેવાહસ હ્યુઇસ પણ એ સધિને પસાર થયેલી અને અવશ્ય પાળવી જોઇએ એવી સધિના વર્ગમા મૂકે છે તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે કે “હુ પુષ્કળ વિચાર કર્યા બાદ એ સિદ્ધાતપર આવુ છુ કે હિદી સરકાર એ ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સધિ પસાર થયેલી નથી એમ ગણી કદી પણ તરછોડી શકે નહિ.[3] લૉર્ડ હાર્ડિજે ઇ સ. ૧૮૪૭ મા અયોધ્યાના નવાબને જે પત્ર લખ્યો તેમા પણ ઇ સ ૧૮૩૭ની સધિ મજૂર થયેલી હોય એવો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો હતો.[4] કર્નલ સ્લિમેને પણ ઇ. સ ૧૮૫૧મા લખ્યુ હતું

---

૧ Retrospects and prospects, &c. 54.

૨ Collection of Treaties, Vol. II. P. 173–177.

૩. Dacoitee in Excelsis, P. 192

૪ Oude Papers, 1856, PP. 31–32. Comp. Ibid 1858, P. 62.

કે "ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સધિએ અમને અમારા અમલદાર દ્વારા રાજ્ય ચલાવવાની સત્તા આપી છે મને લાગે છે કે અમારી સરકાર એ સત્તા વાપર્યાં સિવાય રહેવાની નથી[૧]" સર હેન્રિ લૉરેન્સે લખ્યુ છે કે " નવી સધિ (૧૮૩૭) મુજબ આપણે અયોધ્યાની મત્તા આપણા હાથમા લઇ શકીએ, તે વાત કોઇ નાકબૂલ કરી શકે તેમ નથી[૨] " ઈ સ ૧૮૩૭ ની સધિ કાયદા પ્રમાણે મ જૂર થઈ ત્યારે લૉર્ડ ઑકલન બોર્ડ ઑવ કન્ટ્રોલનો પ્રમુખ હતો, તેણે લખ્યુ છે કે " ઇ સ ૧૮૩૭ ની સધિ સરકારે મ જૂર કરાવી હતી, એવી મારી દૃઢ ધારણા છે એ સંધિનો એક અ શ માત્ર નામજૂર થયો હતો, આખી સધિ નામજૂર થઇ નહોતી[૩] " આ પ્રમાણે મોટા મોટા માણસોએ પણ ઇ સ ૧૮૩૭ ની સધિ કાયદેસર મ જૂર થયેલી ગણી બીજી સધિઓની માફક પાળવા યોગ્ય ગણી હતી આ પરથી જણાશે કે જે સધિ નિયમ પ્રમાણે મ જૂર થઇ, તેની એક કે બે કલમો સિવાય બીજી બધી કલમો ડિરેક્ટરોએ પસાર કરી આઠ વર્ષ પછી તે હિંદી સરકારે જાહેરમા મૂકી જ હેરમા મૂક્યા બાદ અગિયાર વર્ષે તે વળી ગવર્નર જનરલના વચનથી નામજૂર થઇ[૪] સહૃદય મનુષ્યો કદી પણ આ વાતમા વિશ્વાસ મૂકશે નહિ

---

૧ Oude Blue book, P. 1[illegible], Comp. J. Malcolm Ludlow War in Oude, P. 24 note

૨ Sir Henry Lawrence's Essay's, P. 131. Comp Calcutta Review no VI. Vol. III P 124

૩ Beveridge, History of India Vol. III P. 544

૪ War in oude P 29-30

નવાબની વાત એ છે કે કોઇ કોઇ આ બાબતમા પણ ડેલ્હાઉઝીના મતને સાચો ગણે છે સર ચાર્લ્સ જેકસનના મત મુજબ ડિરેક્ટરોએ ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ નામંજૂર કરી હતી. ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલે લખ્યુ છે કે "ઇ. સ ૧૮૩૭ ની સંધિ મંજૂર ન થવાથી આપણને ઘણા ફાયદા થયા છે, એ ખરૂ નથી ઉલટુ એ સંધિ મંજૂર થઇ હોત તો લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી બહુજ ખુશ થાત. એ સંધિએ તેને ઘણી સત્તા આપેલી હોવાથી જરૂર પડતા તે અયોધ્યાનો કારભાર હાથમા લઇ શકત"[1] ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલની આ વાત ક્યા સુધી સત્ય છે તે કહી શકાતી નથી ઇ સ ૧૮૩૭ ની સંધિ કઇ ડેલ્હાઉઝીને ઘણી સત્તા આપતી નથી તે કંઇ પોતાની મરજી મુજબ રાજ્યની અંદેરી રકમ વાપરી શકત નહિ, અયોધ્યાની પેદાશ કઇ પોતાની મરજી મુજબ વાપરી શકત નહિ એ સંધિથી ના તેને કારભાર હાથમા લેવાની સત્તા મળી છે, પણ તે હમેશા માટે નહિ તેણે થોડા વખત પોતાના અધિકાર, વિચાર, અને કાયદા મુજબ અયોધ્યાનો કારભાર ચલાવી, રાજ્યમા વ્યવસ્થા થયે અયોધ્યા કારભાર પાછો નવાબને સોંપવાનો હતો[2] જેક્સન વિગેરેએ આ બાબતમા ડેલ્હાઉઝીનો પક્ષ કરી નિરાધારોનાં મનમા નષ્ટ કર્યાં છે જેઓ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી સાથે એકમત જણાવવા ઇચ્છે છે, તેઓની પાસેથી આ બાબતના ન્યાય મળવાની આશા નથી.

ઇ. સ ૧૮૪૨ ના મે માસમા મહમ્મદ અલીશાહનુ મરણ

---

૧. India under Dalhousie and Canning, P. 110. note.

૨. Retrospects and prospects, &c. P. 54.

થયું. તેનો પુત્ર આમજુદ અલીશાહ નવાબ થયો આમજુદ અલીશાહ પછી ઇ સ. ૧૮૪૭ ના ફેબ્રુઆરીના ૧૩ મી તારીખે વાજિદઅલી શાહ ગાદી નશીન થયો અત્યાર સુધી કંપનિ અયોધ્યાના કારભારની જે ભયકર લોભવૃત્તિ રાખી હતી તે વાજિદઅલી શાહના વખતમા પૂર્ણ થઇ કંપનિએ અયોધ્યાના કારભારમા જે જુલમ અને અવ્યવસ્થાનો આરોપ મૂકયો હતો તે આરોપેજ આ વખતે એ લાલસા પૂર્ણ કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો એક પછી એક નવાબો અયોધ્યાના તખ્તપર બેસવા લાગ્યા, એક પછી એક ગવર્નર જનરલ હિંદનો કારભાર હાથમા લેવા લાગ્યા, છતા એ આરોપ તો જેમના તેમ કાયમ રહ્યો બેન્ટિકે એ અપવાદથી બાધગા બની નવાબને ઉપદેશ આપ્યો ઓકલાંડે એ અપવાદથી અધ બની ઇ સ ૧૭૩૭ મા સધિ કરી હાર્ડિંજે એ અપવાદથી અધ બની નવાબને ધમકાવ્યો. આટલુ બધુ કર્યા છતા સરકાર સતુષ્ટ થઇ નહિ. છેવટે એક સર્વભુક્ (બધુ ભક્ષણ કરનાર) આવ્યો, તેણે બધા આરોપ સાથે અયોધ્યાના નવાબના રાજત્વનું છેલ્લુ ચિહ્ન વિલુપ્ત કરી નાખ્યુ.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી ન્યાયના માથાપર પગ મૂકી, સધિ તોડી અયોધ્યા હજમ કરવા તૈયાર થયો કર્નલ સ્લિમેન નવાબના દરબારમા રેસિડેન્ટનુ કામ કરતો તેણે જો કે રાજ્યની અવ્યવસ્થા માટે ફરિયાદો કરી હતી, છતા તે નવાબની ગાદી કાયમ રહે, અને રાજ્ય વ્યવસ્થિત થાય એવા પ્રયત્નો કરવામા કચાશ રાખતો નહોતો. સ્લિમેને ઇ સ. ૧૮૫૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમા ડેલ્હાઉઝીને લખ્યુ હતુ કે "જો આપણે અયોધ્યા અગર તેનો કોઇ પણ ભાગ પડાવી લઇશુ તો હિંદમા આપણી બેઆબરૂ થશે આબરૂ એ એક ડઝન અયોધ્યા

કરનાં પણ આપણે માટે ઘણુ કિમતી છે."[1] પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ એ લખાણ પર લક્ષ આપ્યુ નહિ સ્લિમેનના માગણી મુજબ અયોધ્યાને વ્યવસ્થિત કરવા તરફ મન ન લગાડયુ. બ્રિટિશ હિંદના સર્વથી મોટા અમલદારની આવી ઉદાસીનતા જોઇ કર્નલ સ્લિમેન બહુ દીલગીર થયો તેણે પોતાના એક મિત્રને બહુ દીલગીરી સાથે લખ્યુ હતું કે "મને સંદેહ પડે છે કે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી મારી સાથે એકમત નથી હું જેને ન્યાયી અને સન્માનયોગ્ય ન માનુ, એવું કાર્ય જો તેઓ કરવા માગતા હશે, તો હુ એ કાર્ય પાર પાડવાનું બીજાને માટે રાખી આ જગા છોડીશ રાજ્ય ખાલસા કરવાનો આપણને કશો અધિકાર નથી ઇ. સ, ૧૮૩૭ ની સંધિ મુજબ આપણે કારભાર લઇ શકીએ, પણ રાજ્યની ઉપજ આપણે માટે રાખી શકીએ નહિ. આપણે કેવળ આપણી સરકારનું માન જાળવવા માટે અને પ્રજાપર ઉપકાર કરવા ખાતર જ એમ કરી શકીએ. ખાલસા કરવુ એ તદન અન્યાય અને બેઆબરૂ થવા જેવુ કાર્ય છે.[2]" આ પત્ર ઈ. સ ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરના ૧૧ મી તારીખે લખવામા આવ્યો છે. એ વડે એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ૬ વરસ સુધી રેસિડેન્ટ-નું કામ કર્યાં છતા કર્નલ સ્લિમેન લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય જાણી શકયો નહોતો[3] કેવળ કર્નલ સ્લિમેન જ અયોધ્યા ખાલસા કરવાની વિરુદ્ધમા હતો એટલુજ નહિ, પણ સ્લિમેનની માફક સર હેન્રિ લોરેન્સે પણ આ બાબતમા પોતાની ખુલ્લી વિરુદ્ધતા જાહેર

---

૧ Sleemao's Oude, Vol. II. P. 379.

૨. Sleeman's Oude, Vol. I. P. XXI XXII

૧. Retrospects and prospects &c. P. 68.

કરી છે. હેન્રિ લોરેન્સે કલકત્તા રિવ્યુ નામના સામયિક પત્રમા 'અયોધ્યા રાજ્ય' સબંધી એક લેખ લખ્યો હતો, તેમા તેણે લખ્યુ હતું કે "અયોધ્યા બની શકે ત્યા સુંધી નવાબના તાબામા રાખવુ એજ યોગ્ય છે. એ રાજ્યનો એક રૂપીઓ પણ કંપનીના ખજાનામા ખજાનામા આણવો યોગ્ય નથી [2] હેન્રિ લોરેન્સનો આ મત કદી ફર્યો નહોતો. પંજાબ ખાલસા કર્યા પછી પ વર્ષ બાદ ઈ. ૧૮૫૪ ના જૂન માસમા તેણે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક કે સાહેબને એક પત્ર લખ્યો હતો, તેમા લખ્યુ હતુ કે ' એક વ્યક્તિ પોતના પૈસા અયોગ્ય રીતે વાપરતી હોય અગર પ્રજા પ્રતિ જુલમ કરતી હોય, તેથી કઇ આપણે તેના રાજ્યના માલીક થઈ શકીએ નહિ. આપણે તેના રાજ્યની પેદાશ આપણા ખજાનામા ન આણતા તેની પ્રજાનુ રક્ષણ કરી શકીએ ખરે" [3] કર્નલ સ્લિમેન અને સર હેન્રિ લોરેન્સની કલમમાથી જે ધિક્કાર વાક્યો બહાર પડ્યા છે, તેઓએ નિઃસ્વાર્થપણે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીને જે સલાહ આપી છે તે ડેલ્હાઉઝીએ ધ્યાનમા ન લીધી ઉલટો તે જેમ બને તેમ જલદી જૂલમ અવ્યવસ્થા વગેરે આરોપો મૂકી અયોધ્યા ખાલસા કરવા તૈયાર થયો.

ઈ. સ ૧૮૫૪ના નવેમ્બરની ૨૮ મીએ આઉટ્રામ, કર્નલ સ્લિમેનને બદલે અયોધ્યાનો રેસિડેન્ટ થયો, માટે છેવટ તેના પર આ શોચનીય કાર્ય કરવાનો ભાગ પડ્યો ઇ સ ૧૮૫૬મા લૉર્ડ

---

૨ Sir Henry Lawrence's Essays, P 132 Comp. Calcutta Review, no VI. Vol III. P. 424.

૩. Kay's Lives of Indian Officers, Vol II P. 310.

ડેલ્હાઉઝી નીલગિરિનો શીતલ વાયુ સેવન કરતો કરતો અયોધ્યા સંબંધી વિચાર કરતો હતો. તેણે તેજ સ્થળે એક લાંબી ખાસ નોંધ તૈયાર કરી. ૧૮ મી જૂન ૫૨ તે પર પોતાની સહી કરી[૧] તે પછીના વર્ષના જાન્યુઆરી માસમાં બધુ રંધાઇ ચૂક્યુ. કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરની સભાએ અયોધ્યા ખાલસા કરવાની મંજૂરી આપી હતી, બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલે અયોધ્યા કબજે કરવાની મંજુરી આપી હતી, ઇંગ્લાંડના પ્રધાન મંડળે પણ અયોધ્યાનું ભક્ષણ કરવાની રજા આપી હતી. હવે ડેલ્હાઉઝી નિશ્ચિંત રહ્યો નહિ. તેણે ૩ જી જાન્યુઆરીને રોજ સવારમા એક સભા બોલાવી, જરૂરી કાર્યનો ઘણો ખરો ભાગ અગાઉથી કરી નાખવામા આવ્યો હતો. બ્રિટિશ સરકારનું જાહેરનામું અયોધ્યાના નવા કારભારનું વિવરણ વગેરે બધું લખાઇ પરદેશ ખાતાના પ્રધાનના દફતરમા સચવાઇ રહ્યું હતુ. હવે સભાને તો ફક્ત તે મુજબ કાર્ય કરવાનો હુકમ કરવાનો હતો. સભાએ એ બધુ મંજૂર કર્યું. તરતજ રેસિડેન્ટને આ સમાચાર પહોચાડવામા આવ્યા. આઉટ્રામને જાન્યુઆરી માસની આખરે આ સમાચાર મળ્યા. જાન્યુઆરીની છેલ્લી તારીખે તેણે નવાબ દરબારના મંત્રીને બ્રિટિશ સરકારનો છેવટનો હુકમ બતાવ્યો. મંત્રીએ વ્યવસ્થા સુધારવાનો સમય માગ્યો. નવાબની માતાએ પુત્રનો મુકદમો ફરીથી તપાસી જવાની અરજ કરી, પરંતુ આઉટ્રામ એકકે બે ન થયો. તેણે બીજો કંઇ જવાબ ન આપ્યો. "વિચાર કરવાનો સમય વીતી ગયો છે, સહનશીલતાની હદ ઓળંગાઇ ગઇ છે, હવે કેવળ નવાબને બ્રિટિશ સરકારનો હુકમ જણાવવો એજ બાકી છે." રેસિડેન્ટના મુખમાંથી ફક્ત આટલો જ જવાબ નીકળ્યો

---

૧ Kaye's Sepoy War, Vol. I, P. 123.

મંત્રીએ નવાબના ચક્રને બીજી રીતે ફેરવી શકાય તેમ ન હોવાથી એ હુકમ આગળ માથું ઝુકાવ્યું. નવાબની માના પોતાના પ્રાણાધિક વાજિદઅલીનું પતન અવશ્યંભાવી માની છાની છાની રડવા લાગી.

૪ થી ફેબ્રુઆરીએ રેસિડેન્ટ નવાબ વાજિદઅલીને મળવા ગયો. નવાબના રાજમહેલના દરવાજા પરની તોપો ખસેડી લેવામાં આવી હતી. દરવાનોના હથિયારો છીનવી લેવામાં આવ્યા હતા. જેઓ પહેલાં હથિયાર દ્વારા રેસિડેન્ટને સલામ કરતા તેઓએ અત્યારે રેસિડેન્ટને ખાલી હાથે સલામ ભરી. નવાબે પોતાના ભાઈ તથા કેટલાક વિશ્વાસુ મંત્રીઓ સાથે રેસિડેન્ટને આવકાર આપ્યો. શોચનીય વ્યાપારનો અભિનય શરૂ થયો. રેસિડેન્ટે ગવર્નર જનરલનો પત્ર અને બારે દંડ બતાવનારો સંધિનો કાચો મુસદ્દો નવાબના હાથમાં આપી કહ્યું કે જે કંઈ ફરમાવવામાં આવ્યું છે તે બરાબર બજાવવાનું છે. નવાબે બહુજ દીલગીરી સાથે સંધિનો ખરડો હાથમાં લીધો. પોતાની પાઘડી રેસિડેન્ટને હવાલે કરી કહ્યું, 'સંધિ હમેશાં બરોબરિયા વચ્ચે થાય છે, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે મારૂં માન નષ્ટ કર્યું છે, ગજ્ય ઝુંટવી લીધું છે. મારી સાથે સંધિ કરવી એ હવે નકામું છે." આવા મર્મભેદી વચનોનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું તેણે જેઓને બંધુ માની આલિંગન કર્યું હતું, મિત્રભાવે વિનયની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી, તેઓએ અત્યારે મિત્રતાને બદલે શત્રુના સાંપી ક્ષોભથી રોષથી નવાબ વાજિદઅલી મૂંગો બની ગયો. શોચનીય અભિનયનો પડદો પડ્યો. તરતજ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટે ઢંઢેરનામું જાહેર કર્યું પચાસ લાખ માણસો સાથે, ઉત્તરે નેપાળ, પૂર્વે ગોરખપુર, દક્ષિણે અલ્લાહાબાદ અને પશ્ચિમે આઝિમગઢ જોધપુર, ફરૂક્કાબાદ અને શાહજહાનપુરની મધ્યમાં આવેલો લગભગ ૨૪ હજાર ચો. મા. નો વિશાળ પ્રદેશ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન સાથે ભળી

ગયો. અને એ વિશાળ રાજ્યનો એક અદ્વિતીય શાસનકર્તા અને પાલનકર્તા પગારદાર થઇ કેવળ હયાતીના રૂપમા ફેરવાઇ ગયો.'

આ પ્રમાણે મોટા મોટા રાજ્યો ખાલસા કરી લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ લોર્ડ કેનીંગના હાથમા હિંદસામ્રાજ્યનો ભાર સોંપ્યો. અયોધ્યા ખાલસા કર્યું એ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની છેલ્લી મહાન કીર્તિ હતી એક ઇતિહાસ લેખક ડેલ્હાઉઝીના આ કાર્યને રાજ્યાધિકારનું ચોટલું તરીકે ઓળખાવે છે.[1] જો અમારો અભિપ્રાય પૂછવામા આવે તો અમે જરા પણ અચકાયા સિવાય એ રાજ્યાધિકારને મહાપાપની છેલ્લી હદરૂપી સ્મિથફીલ્ડના અગ્નિના ભડકા સાથે સરખાવીએ. મોહાન્ધ[2] મેરીએ નિર્દોષ પ્રોટેસ્ટંટોને સળગતી આગમા હોમી ધર્મને બદલે પાપના ઢગલા ઉપાર્જન કર્યા હતા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ નિર્દોષ વાજિદઅલીના હૃદયમા આગ પ્રગટાવી આબરૂને બદલે બેઆબરૂ મેળવી હતી. ડેલ્હાઉઝીની સરકાર કેવલ રાજ્ય લઇ અટકી નહોતી બીજાં કાર્યોને લીધે પણ ત્રાસની હદ વળી હતી નવાબે પાર્લામેન્ટમા ફરિયાદ દાખલ કરવા વિલાયત જવાની રજા માગી. રેસિડેન્ટે યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેને એ કર્યું કરતો અટકાવ્યો. એટલુંજ નહિ પણ જે જે દસ્તાવેજો પર તેને ફરી રાજ્ય મળી શકવાની આશા હતી, તે દસ્તાવેજો રેસિડેન્ટ

૧. Sir John Kaye, History of the Sepoy War Vol. I P. 143.

૨ એ રાણી ઇતિહાસમા ખુની મેરી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ છે. પોતે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયની હતી. તેણે લોકોને પ્રોટેસ્ટંટ સંપ્રદાયમાથી રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયમા લાવવાની બહુ પેરવી કરી હતી જે ન થાય તેને જીવતા બાળ્યા હતા.

અને તેના કારભારીઓએ બળપૂર્વક છીનવી લીધા. નવાબની દોલત સરનામાન વસ્ત્રો, ગાડીઘોડા, પુર કાતવમના બે લાખ મૂલ્યવાન અને હસ્ત લિખિત પુસ્તકો હાથી વગેરે બધુ બજારમા હરાજ થયુ, અને તેમાથી જે કઈ ઉપજ થયુ તે માનનીય કંપની બહાદુરના ખજાનામા ગયુ [2] આટલુ કર્યા છતા ડેલ્હાઉઝીની વાસના તૃપ્ત ન થઇ અમને લખતા અતિશય શરમ આવે છે કે અમલદારોએ અન્તઃપુરમા પેસી નવાબની બેગમોને જોર જુલમથી બહાર કાઢી તેની માલમીલ્કત બળપૂર્વક જપ્ત કરવામા આવી અને તેઓના ખાનગી ખર્ચ માટે જે પૈસા એકત્ર કરવામા આવ્યા હતા તે અટકાવવામા આવ્યા એક અપક્ષપાતી બ્રિટિશ લેખક આ બાબતમા લખે છે કે "અંગ્રેજોએ અયોધ્યાના રાજ્યની બધી સંપત્તિ લૂટી લીધી હતી અને નવાબનો પરિવાર—કે જે એકસો વર્ષથી વધુ મુદત થતા અંગ્રેજોને શરણે આવ્યો હતો, તે અત્યારે ઈંગ્લાંડની આમપ્રજા સમક્ષ ન્યાયની ભિક્ષા માગવા તત્પર થયો હતો તેને આવી સ્થિતિમા લાવી મૂકવામા આવ્યો હતો. અયોધ્યાના નવાબોને વંશપરંપરા અંગ્રેજ સાથે મિત્રતા ટકાવી રાખવાની જરૂર પડી હતી એ મિત્રતાનો બદલો આ મળ્યો. આ પ્રમાણે તેઓનુ સર્વસ્વ હરણ સંપૂર્ણ થયુ [3]

અયોધ્યાની આવી શોચનીય દશા કયા અપરાધને લીધે થઈ? કયા અપરાધને લીધે નવાબ અને તેનુ કુટુંબ ધન અને માન ગુમાવી ભિખારીની અવસ્થામા આવી પડ્યુ? એક વાર એ બાબતનો વિચાર

---

૧ Dacoitee in Excelsis P. 145

૨ Dacoitee in Excelsis P. 145–*146*

3 Dacoitee in Excelsis, P. 146.

કરીએ. બધા ઇતિહાસની દોહાઈ આવી ખુલ્લી રીતે કહે છે કે નવાબ વાજિદઅલી ગાદીનશીન થયા બાદ અયોધ્યા તદ્દન અરાજક સ્થિતિમા આવી પડ્યું હતું હમેશા ચોરી, ધાડ વગેરેથી લોકો ત્રાસ પામતા, અંગ્રેજ સરકારે અયોધ્યા ખાલસા કરી લોકોને એ ત્રાસમાથી બચાવ્યા અંગ્રેજો અયોધ્યાની જવાબદારી હાથમા ન લેત તો એ રાજ્યમા કદી પણ આવી વ્યવસ્થા ન થાત. એ રાજ્યના લોકો કદી પણ આવી ઉત્તમ સ્થિતિએ ન પહોચત નિરાંતમા ભણતા બાળ થી માંડીને એંશી વર્ષના ડોસા સુધીના દરેક માણસના મુખમા આ શબ્દો રમી રહ્યા છે લોર્ડ ડેલહાઉસીના હામીઓ પણ આવીજ વાત ફેલાવે છે. તેઓના પુસ્તકોમા અયોધ્યાનું આવુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે કે, "અયોધ્યા વૃક્ષોથી ભરપૂર તથા વાસ અને કાંટાવાળા જંગલથી છવાયલુ હતું. પહેલા જ્યા જંગલ નહોતું, ત્યા તાલુકદારોએ અનાજના ખેતરોનો નાશ કરવાથી જંગલ ઉગવા દીધું હતુ × × × અયોધ્યાના ઘણાખરા ભાગમા સ્થિતિ આવી હતી કોઇ પણ સ્થળે શાન્તિ નહોતી. ફળદ્રુપ પ્રદેશનો બધો ભાગ જંગલથી છવાઇ ગયો હતો × જીવન અને સંપત્તિ હમેશા ભયમા હોવાથી વેપાર નાશ પામ્યો હતો નાના નાના કસ્બા નાનકડા ગામ બની ગયા હતા અયોધ્યાવાસીઓ બળવાખોર અને લુટારાઓના હાથમાથી કદી બચી જતા પણ નવાબના સૈન્યના હાથમાથી તો કદી બચી શકતા નહિ.[૧]" પરંતુ અમે

---

૧. Life of Sir Henry Lawrence, Vol. II. P. 289. માર્શમેન સાહેબે પણ પોતાના ઇતિહાસમા (History of India, Vol. III P. 421) અયોધ્યા સંબંધમા આવો અભિપ્રાય આપ્યો છે. વધારે શું કહેવું? ખુદ હેન્રિ લોરેન્સ પણ

એ વાત ખરી કહી પવિત્ર ઇતિહાસને કલંકિત કરવા માગતા નથી. અવશ્ય બીજા રાજ્યોની માફક અયોધ્યામા પણ જૂલમ થતો. પરંતુ જે જુલમથી રાજ્ય અરાજક તરીકે સાબીત થાય, જે જુલમથી પ્રજાની મિલ્કત તથા જાન જોખમમા આવી પડે, ટુંકામા જે જુલમથી કંટાળી બ્રિટિશ સરકાર નવાબને પદભ્રષ્ટ કરે, એવો જૂલમ અયોધ્યામા થયો નથી. અમે અંગ્રેજ તાબાના મુલક સાથે સરખાવી એ વાત સાબીત કરી શકશુ કે અયોધ્યામા એવો જુલમ થયો નથી કે જે બહાના તળે બ્રિટિશ સરકાર નવાબને પદભ્રષ્ટ કરી શકે. અમે સાબીત કરશુ કે એવી કંઇ અરાજકતા મચી નહોતી કે જે નિમિત્તે અયોધ્યાની ઇતિહાસમા નિંદા થઇ શકે.

પ્રથમ ધાડ ચોરી વગેરે જુલમ વિષે વિચાર કરીએ. કમાન બેન્બેરિ વગેરે અમલદારોએ ખુલ્લી રીતે કહ્યું છે કે અયોધ્યામા ધાડ-ચોરીની સંખ્યા અગાઉ કરતા ઘણી ઓછી થઇ ગઇ હતી અયોધ્યામા ઇ સ ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૪ સુધીના ૬ વર્ષ દરમિયાન ૫૦ લાખની વસ્તીમા નાના ગુનાઓની સંખ્યા ૧૬૦૦ થી થોડી અને ભારે ગુનાઓની સંખ્યા ૧૦૦ થી સહેજ થોડી હતી. બીજા પ્રદેશો સાથે તુલના કરતા આ સંખ્યાઓ ઘણી નાની જણાશે. બ્રિટિશ સરકારના તાબાનો પ્રદેશ અલાહાબાદ અયોધ્યાનો ૨ મો ભાગ હતો, બનારસનો પ્રદેશ ૨ હતો પણ ઇ. સ. ૧૮૫૫ ની એકજ સાલમા અલાહાબાદમા ગુનાઓની સંખ્યા ૧૪૬૨ તથા બનારસમા ૮૦૦ ની હતી. બનારસ પ્રદેશ અયોધ્યા કરતા ૨ મો ભાગ હતો છતા

અયોધ્યાને અરાજક તરીકે જાહેર કરશ અચકાયો નથી Calcutta Review, No. N Vol III. 1845, P 421–423.

ગુનેહગારોની સંખ્યામા અયોધ્યા કરતાં ૪ ગણી સંખ્યા બતાવતો હતો. હિંદમા બંગાળા એ બ્રિટિશ કંપનિનો એક સુવ્યવસ્થિત પ્રદેશ ગણાતો હતો, તેમા પણ ઇ સ ૧૮૫૦ મા ૯૬૩૫૭ માણસો પર મુકદ્દમો ચલાવવામા આવ્યો હતો તેમાના ૫૫૨૫૧ માણસને ગુનેગાર ઠરાવી સજા કરવામા આવી હતી એ સિવાય ઈ. સ. ૧૮૫૧ મા એ પ્રદેશમા અપરાધીની સંખ્યા ૯૮,૯૬૩, ઇ. સ. ૧૮૫૨ મા ૯૨,૧૧૫ અને ૧૮૫૩ મા ૯૨-૭૯ ની થઇ હતી, બંગાળાની વસ્તી અયોધ્યા કર ! ૮ ગણી હતી, ગુનેહગારોની સંખ્યા અયોધ્યાંના કરતા ૩૭ ગણી હતી.[૧]

બ્રિટિશ તાબાના પ્રદેશની સીમાપર ગુનેહગાર નાસી વખતો વખત ધાડચોરી કરી ગુનાની સંખ્યા વધારતી હતી તેથી અયોધ્યા અરાજક હતું એમ કહેવુ યોગ્ય નથી. જનરલ આઉટ્રામે સીમાપર આવેલા બ્રિટિશ મેજિસ્ટ્રેટોને આ સંબંધમા કેટલાક પ્રશ્નો

---

૧. Dacoitee in Excelsis, P. 142-143.

આ સ્થળે જુદીજ રીતે અયોધ્યા સાથે બંગાળાની તુલના કરવામા આવે છે, ડેલ્હાઉસીએ ઇ સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમા જાહેરનામા દ્વારા અયોધ્યાની અવ્યવસ્થા જાહેર કરી; તેજ સાલના ડિસેમ્બર માસમા બંગાળા સંબંધમા મિશનરીઓની એક પત્રિકા બહાર પડી. તુલના માટે એક બાજુએ ડેલ્હાઉસીના જાહેરનામામા દર્શાવેલી અયોધ્યાની સ્થિતિ અને બીજી બાજુએ મિશનરીઓની પત્રિકામા જણાવેલી બંગાળાની સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે—

પૂછ્યા હતા, તેમાના કેટલાક નીચે મુજબ હતા —"કેટલાક વર્ષ થયા (૭ સાત) બ્રિટિશ સીમા પર ખૂન ને ધાડની સખ્યા કમી થઇ છે કે નહિ ? સંખ્યા કમી થઇ હોય તો એ ન્યૂનતા અયોધ્યાની સરહદ

ડેલ્હાઉઝીએ દર્શાવેલી અયોધ્યાની સ્થિતિ	મિશનરીઓએ દર્શાવેલી બંગાળાની સ્થિતિ
ધાડપાડુઓના ટોળા વિભાગોની શાન્તિ નષ્ટ કરે છે	ધાડ પાડુઓની ગતિ અટકાવવાની શક્તિ પોલિસમા નથી. આ પ્રદેશમા સર્વત્ર દીન અને દુર્બળ લોકોપર જૂલમ વર્તાયા કરે છે. ધન-સગ્રહના ઉપાય ભૂત સત્તા એજ સત્તા ગણાય છે. (લે ગવર્નર હાલિડેનો રિપોર્ટ)
કાયદા અને ન્યાયને કોઇ ઓળખતુ નથી.	ભયકર અને રુવાડા ખડા કરે તેવી ધાડો દરવર્ષે પડે છે અહીં
અગ્નાઘાત અને રક્તપાત એ દરરોજના બનાવોમા ગણાય છે.	સીમાડાની તકરારથી સર્વદા મારામારી થાય છે.
કોઈ પણ સ્થળે એક કલાકની પણ સલામતી નથી	બંગાળાના ઘણા ખરા ભાગમા જીવન અને સંપત્તિ સલામત નથી.

આ તુલનાથી સ્પષ્ટ જણાશે કે ઇ. સ ૧૫૫૬ માગ અયોધ્યાની સ્થિતિ બગાળાની સ્થિતિ કરતા કોઈ પણ રીતે ઉતરતી ન હોતી, માટે જે અપરાધે ડેલ્હાઉઝીએ અયોધ્યાના નવાબનુ રાજ્ય ખાલસા કર્યું તે અપરાધ બગાળાને પણ લાગુ પડી શકે છે.— War in Oude, P. 24-25, note.

પર આવેલા શાંતિરક્ષકોની કુનેહથી થયું છે કે જીવન અને સંપત્તિ ભયમાં આવી પડવાથી વસ્તી ઘટી છે તેને લીધે થઇ છે? ૧" મેજીસ્ટ્રેટોએ આ પ્રશ્નોના જે જવાબ આપ્યા છે તે પરસ્પર એવા તો વિરુદ્ધ જાય છે, કે તે પરથી કાંઇપણ નિર્ણયપર આવી શકાય તેમ નથી ફતેહપુરના મેજીસ્ટ્રેટે લખ્યું કે 'અયોધ્યા રાજ્યના સંબંધથી આ પ્રદેશના ગુનાની સંખ્યા વધી છે કે ઘટી છે, તે નક્કી કરવું સહેલું નથી તોપણ જે થોડીઘણી ધાડો પડી છે તેમાં સંડોવાયલા લોકો એકાદ ધાડ સિવાય બાકી બધી ધાડોમાં અયોધ્યાના જણાયા છે" જોનપુરના મેજીસ્ટ્રેટે જણાવ્યું કે, "છેલ્લા થોડા વર્ષો દરમિયાન ધાડ અને ખૂનની સંખ્યા ઘટી છે" નવાબના સુલતાનપુરમાંના નાજિમ આ બાબતમાં ખાસ મદદ કરે છે. અપરાધ કરનારા અગર અપરાધીઓને ઉત્તેજન આપવાનો શક અમને તેમના પર કદી નથી ગયો." ગોરખપુરના મેજીસ્ટ્રેટે પણ સીમા પરના ગુનાઓની સંખ્યા કમી થયાનું જણાવ્યું છે ફરિયાદીઓની સંખ્યા ઓછી થઇ છે કે નહિ તે બાબતમાં તે કંઇ જવાબ આપી શક્યો નથી ફરુખાબાદના મેજીસ્ટ્રેટનો જવાબ કંઇ નવાઇ જેવો છે. તેણે લખ્યું કે "આ વિભાગમાં જે નામીચા ચોરી ધાડ વગેરે પાપી કાર્યો કરે છે, તેઓને અયોધ્યામાં નાસી જઇ ચોરીનો માલ છુપાવવાની સગવડ મળે છે તેમાં કશો શક નથી પરંતુ અયોધ્યાની પોલિસના કપ્તાન હિવર્સ અપરાધીઓને પકડવામાં ખાસ ઉત્સાહ દર્શાવતા રહે છે.' કાનપુરના મેજીસ્ટ્રેટે જરા વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આ ક્રમના પ્રશ્નોના જવાબ આપેલા છે તેણે કેટલાક ગુનાનો ખાસ ઉલ્લેખ

---

૧ Blue Book, P. 47.

ફરી લખ્યું છે કે " આ બધા અપરાધ કરનારાઓનો ઘણો ખરો ભાગ અયોધ્યામાં પકડાયો છે અપરાધોની સંખ્યા વધી નથી તેમ કમી પણ થઈ નથી એ એની એ રહી છે. ઇ. સ. ૧૮૫૪ ની સાલમાં જે જે ધાડો પડી છે, તેના સરદારો અયોધ્યાના વતની નથી તેઓ ગ્વાલિઅર અને નૈઋત્ય તરફથી આવેલા હતા [૧]

જો એ મેજિસ્ટ્રેટોમાંના એવા એક મતે સ્વીકારીએ કે કેવળ અયોધ્યાના લોકોજ બ્રિટિશ સરહદપર ચોરી, લૂંટફાટ વગેરે અપરાધો કરે છે, તોપણ કાંઈ નવાઈ પામવું નહિ. કારણ કે બે વિભાગો પાસપાસે આવેલા હોય, તો એક વિભાગના લોકો બીજા વિભાગમાં ચોરી લૂંટફાટ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે પૃથ્વીના સર્વત્ર પાસપાસે આવેલા રાજ્યોમાં એવા બનાવો બનતા આવ્યા છે. બ્રિટિશ સરકાર કે જેને પોતાનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત છે એવું અભિમાન છે, તેના લોકો પણ અયોધ્યાના હદમાં જઈ લૂંટફાટ કરતા સુલતાનપુરના નાઝિમે જોનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ આગળ એવી અનેક ફરીયાદો કરેલી છે અયોધ્યાના એક સેનાપતિ કપ્તાન બેન્બોરિ બ્રિટિશ તાબાના આઝિમગઢના અમલદારો વિરુદ્ધ એવી ફરિયાદ કરતા અચકાયો નથી. વળી જે પાંચ મેજિસ્ટ્રેટોએ જનરલ આઉટ્રામ ઉપર નિવેદનપત્ર પાઠવ્યા હતા, તેમાંના બે જણ અયોધ્યાની હદપર ગુના બને છે એમ કબુલ કરે છે, બે જણ અયોધ્યાના પોલીસની કર્તવ્યપરાયણતાની પ્રશંસા કરે છે, અને એક જણ વાસ્તવિક રીતે કંઈ કહી શક્યો નથી. માટે આ નિવેદનપત્રો પર આધાર રાખી અયોધ્યાને અરાજક કહેવું એ ઉચિત નથી. અયોધ્યા જૂલમથી પીડાતું હતું, વ્યવસ્થા વિનાનું હતું, એવું કંઈ આ પત્રો પરથી સાબીત થતું નથી.

---

૧ War in Oude, P. 15–16.

અયોધ્યાના અમલદારો આળસુ નહોતા, હાથપગ જોડી બેસી રહ્યા નહોતા, એ બાબતની બીજી સાબીતિઓ આપી શકાય તેમ છે. જનરલ આઉટ્રામે ખાસ તપાસ કર્યા બાદ કબૂલ કર્યું છે કે "અયોધ્યાની પાસે આવેલા બ્રિટિશ પ્રદેશ સરહદ પરના અયોધ્યાની પોલિસ તરફથી ખાસ ઉપકાર મેળવી શકી છે, એમા કશો શક નથી" લખનઉના અગાઉના રેસિડેન્ટ સ્લીમને ઈ. સ. ૧૮૫૫ના ઓગસ્ટની ૧૫ મીએ ખાસ નોંધ કરી હતી કે, "આપણા તાબામાંથી જે અપરાધીઓ અયોધ્યાની હદમા નાસી જાય છે, તેના પત્તો મેળવવા જ્યારે આપણા સૈનિકો અયોધ્યામા જાય છે, ત્યારે તેઓના ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કરવામા અને આપણી ટપાલનુ રક્ષણ કરવામા અયોધ્યાની સરકાર અત્યાર સુધી ખાસ લક્ષ આપતી આવી છે અયોધ્યાના નવાબો ઠગ અને ધાડપાડુઓનો નાશ કરવા ખાતર આપણી સાથે બહુજ લક્ષ પૂર્વક સહકાર કરતા આવ્યા છે * * * હુ લખનઉમા રેસિડેન્ટનુ કામ કરતો હતો, ત્યારે (અને મારા મત મુજબ અત્યારે પણ) અયોધ્યાનો દરબાર સંતોષપૂર્વક આપણી ઇચ્છામુજબ કાર્ય કરતો હતો હિંદના કોઇપણ ભાગમા કોઇપણ રાજ્યમા આવી વફાદારી અત્યાર સુધીમા મારી નજરે પડી નથી [1]"

લૉ વગેરે અમલદારોએ આ રીતે અયોધ્યાના વખાણ કર્યા છે. આવી રીતે ન્યાયી વિચારો દર્શાવી તેઓએ આ નશ્વર જગતને વિષે અમર સત્યનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. નવાઇની વાત એ છે કે ડેલ્હાઉસીની સરકાર આવા દુરંદર્શીઓના વાક્યોની ઉપેક્ષા કરી આવા અયોધ્યાને જૂલમ અને અન્યાયની ખાણ તરીકે ઓળખાવતા અચકાઇ નથી

1 Oude Blue-book, P. 226. Comp. War in book. P. 19.

ખરાબ ચરિત્રવાળાનો ઉપદ્રવ છોડી દઇ રાજાના જૂલમનો વિચાર કરતાં પણ કંઇ દોષ માલુમ પડશે નહિ નવાબના અમલ દરમિયાન અયોધ્યાના બધા લોકો પ્રફુલ્લ ચિત્તે સમય ગાળતા હતા બધા ખેતરો ધનધાન્યથી લચી રહ્યાં હતા પ્રખ્યાત ડૉક્ટર હેબરે અયોધ્યામાં મુસાફરી કરતાં લખ્યું છે કે, " મેં અયોધ્યા વિષે જે કંઇ સાંભળ્યું હતું, તેમાંનું કંઇ અહીં આવ્યા બાદ જોઇ શક્યો નથી, ઉલટું દેશના બધા ખેતરો સંપૂર્ણ રીતે ખેડાયલાં છે, એ જોઇ મને જેટલું સુખ ઉત્પન્ન થયું છે, તેટલીજ નવાઇ ઉત્પન્ન થઇ છે. કારણ કે અયોધ્યા ઘોર અત્યાચારથી પીલાતું હોત તો હું કદી પણ આગલી બધી વસ્તી અને આટલા બધા વેપારનું ક્ષેત્ર જોઇ શકત નહિ [1]" અયોધ્યાની સુખશાન્તિનો આથી વધુ બળવાન સાબીત બીજી કંઇ હોઇ શકે? હેબર સાહેબે જ્યારે જાતે જોઇ અયોધ્યાની આવી સમૃદ્ધિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્યારે પછી અયોધ્યાને જૂલમગારોના સ્થાન તરીકે દર્શાવવું એ ઉચિત નથી. જૂલમથી પીડાતો દેશ કદી પણ આવી સમૃદ્ધિનું ક્ષેત્ર હોઇ શકે નહિ

જો અયોધ્યાની વ્યવસ્થા નહોત, જૂલમ વર્તતો હોત, તો ત્યાંના રહેવાશીઓ બીજી હકુમતમાં નાસી જાત પરંતુ એવો બનાવ અયોધ્યામાં કદી બન્યો નથી જમીનના મહેસૂલના કે ભાગ સંબંધમાં જે જે વિવરણ મળી આવે છે તે બધા વડે અયોધ્યાની સરકારનો જુલમ સાબીત થતો નથી જનરલ આઉટ્રામ આ બાબતમાં લખે છે કે અયોધ્યાના રહેવાશીઓ પર જો રાજાનો જુલમ થતો હોત તો તેઓ જરૂર પાસેના બ્રિટિશ પ્રદેશમાં સ્થાન સ્થાપત, એ સ્વાભાવિક છે.

---

૧ Heber's Journal, Vol. II P. 49.

પણ મેં મેજિસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મેળવી છે, તે પરથી એ સાબીત થતું નથી કે અયોધ્યાની પ્રજા બ્રિટિશ પ્રદેશમા જઈ વસી હોય. ફતેહપુરના મેજિસ્ટ્રેટ આ બાબતમા કંઈ કહી શકયા નથી આજિમગઢ, શાહજહાનપુર અને અલાહાબાદના મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી એ સબંધમા કંઈ જવાબ મળ્યો નથી અયોધ્યાવાસીઓનો થોડો કે ઘણો ભાગ બ્રિટિશ મુલકમા જઈ વસ્યો હોય એવી વાત જોનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ જાણતા નથી અયોધ્યાવાસીઓએ સસ્થાન સ્થાપ્યુ છે કે નહિ, એ બાબતમા ગોરખપુરના મેજીસ્ટ્રેટે પણ કંઈ કહ્યું નથી. ફરૂકાબાદના મેજીસ્ટ્રેટે જણાવ્યુ છે કે દુર્ઘટનાના વખતમા ઘણા લોકો અયોધ્યામાથી આ વિભાગમા આવી રહે છે, પણ તે થોડા વખત માટે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા કાયમી વસવાટ કરનારા લોકો બહુ થોડા છે. અયોધ્યામાથી જે લોકો બ્રિટિશ મુલકમા જઈ વસ્યા છે તેની એક સૂચી કાનપુરના મેજીસ્ટ્રેટે તૈયાર કરી છે. એ સૂચી પરથી સાબીત થાય છે કે છેલ્લા છ સાત વર્ષમા કાયમી વસવાટ કરનારા લોકો ૨૨૩૩ થયા છે તેમાના ૧૩૫૪ ખેડુતો છે, બાકીના બીજો ધધો કરનાર છે આ બધા માણસો કુટુબ સાથે આવી સ્થાયી રૂપે વસ્યા છે જો કે ખેતીનો ધધો ન કરનારા લોકો સ્વાભાવિક રીતે પક્ષીની માફક હમેશા આમતેમ ફરતા ફરે છે, તોપણ તેઓ અયોધ્યામા પાછા જવાનો ઇરાદો રાખતા નથી.[1]

હવે વિચારવાનુ એ કે કોઇ પણ પ્રદેશની વસ્તી બીજા પ્રદેશમા જઇ સસ્થાન સ્થાપે તેથી એ પ્રદેશમા જુલમ વર્તાતોજ હશે એવુ કંઇ સાબીત થતું નથી વસ્તીની અતિશય વૃદ્ધિ, હવાપાણીનો દોષ,

1 Oude Blue book, 44.

ભયંકર રોગો અથવા દુષ્કાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકુ વતન છોડી સસ્થાન સ્થાપે છે તેજ રીતે રાજા દુરાચારી હોય કે જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમા રહેવુ જોખમકારી ગણાતું હોય તો લોકોના ટોળે ટોળા બાપીકું ઘરબાર તજી કોઈ બીનજાખમી સ્થળે જઇ વસે છે ગયા સૈકામા બ્રહ્મદેશની સરકારના જૂલમથી કંટાળી આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાના ઘરબાર તજી બ્રિટિશ રાજ્યમા વસતા સંકોચાયા નહોતા અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક બીજા પ્રદેશમા જઈ વસ્યા હતા કે નહિ, એ બાબત વિચારીએ આકિટ્રામને મેજીસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મળી હતી, તે હકીકત એ છેલ્લા પ્રકારના સસ્થાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી. છ કે સાત વર્ષમા ૫૦ લાખની વસ્તીમાથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે જઈ વસે એ કઇ ખાસ ગણતરીમા ન લેખાય વળી એ લોકો જૂલમથી કંટાળી બ્રિટિશ મુલકમા જઇ વસ્યા હતા, તેની કંઇ સાબીતિ નથી ઉલટુ અન્ય વિભાગના મેજીસ્ટ્રેટોએ એકમને સ્વીકાર્યું છે કે અયોધ્યા-માથી આવી કોઇએ બ્રિટિશ હદમા સસ્થાન સ્થાપ્યુ નથી આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામા એવા જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી લોકો પરમુલકમા જઇ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અગર જૂલમનુ થાણુ ગણાતું હોય તો બોલનમા થોડા અગ્રેજોને વસતા જોઈ લુઇ નેપોલિયન અનાયાસે ઈંગ્લાડને અવ્યવસ્થાનુ સ્થાન ધારી શકે, અને હિદના મજૂરો પરમુલકમા જઇ વસતા હોવાથી હિન્દ પણ જૂલમગારોના સ્થાન તરીકે દુનિયામા જાણીતુ થાય[1]

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામા એવો કંઇ જૂલમ થયો નહોતો

---

૧ War in Oude, P. 29.

કે જેથી વસ્તી પરમુલકમા જઇ વસે, અયોધ્યામા એવો કઇ અન્યાય થયો નહોતો કે જેથી રાજ્ય વેરાન અને સંપત્તિ વિનાનું થઇ પડે. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના હિંદ સામ્રાજ્ય પરના અમલનું વર્ણન કરતા સર જોન કે એ લખ્યુ છે કે, હિંદીઓ હમેશા નતુષ્ટ અને લાગણી વગરના છે, તેથી તેઓ એકાએક પોતાનુ રહેઠાણુ તજી પર મુલકમા જઈ વસવાની ઇચ્છા કરતા નથી[૧] કે સાહેબની આ ઉક્તિ કેટલેક અંશે ખરી હોવા છતા ભયંકર જુલમ અથવા આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમા ખરી પડતી નથી, કારણકે આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમા હિંદીઓ ટોળાબંધ થઇ ઘરબાર છોડી નીકળે છે, તેના ઉદાહરણો મોજૂદ છે નિઝામના રાજ્યના લોકો એક વખતે એ પ્રમાણે ટોળામા બધાઇ બ્રિટિશ રાજ્યમા આવી વસતા અચકાયા નહોતા[૨] આથી જણાય છે કે નિત્યનો સંતોષ અને લાગણીનો અભાવ આકસ્મિક ઉપદ્રવના સમયમા હિંદીઓને એક સ્થાને બાધી રાખી શકતો નથી

અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલા ૨૦ વર્ષ અગાઉ ફૈરૂકાબાદના જજ ફ્રેડરિક શોર સાહેબે લખ્યુ હતું કે, " મે અયોધ્યામા કોઇ કોઇ સ્થળે મુસાફરી કરી છે મારા અભિપ્રાય મુજબ એ સ્થાનો રહેવાશીઓની સંખ્યા મુજબ સંપૂર્ણ રીતે ખેતીના કાર્ય માટે લાયક હતા. × × × જે જે અમલદારો સીતાપુરમા રહેતા, અને મૃગયા વગેરે મજાકોના સમયમા પાસેના ગામડાઓમા જતા આવતા, તેઓ

---

૧ Kaye, Administration of East India Company, P. 54–55.

૨ Ludlow, British India, its Races and its History. Vol. I P 217.

બધા એકમતે એ બધા ગામડાને બગીચા તરીકે ઓળખાવતા. ગાયો વગેરે પશુ, ઘોડા, અનાજ, ઘરબાર અને પોશાક વગેરે જોતા લોકો કોઇ પણ રીતે દુર્દશાપન્ન હોય એવુ માનવામા આવતું નહોતુ, ઉલટી એ પ્રજા આપણી રૈયત કરતા ઘણી બાબતોમા સુખી હોય તેવુ જણાતું હતુ. લખનોરની સપત્તિ જે કેવળ રાજાના જ તાબામા નથી, પણ મોટા વેપારીઓ અને શરાફોના કબજામા પણ છે એ બ્રિટિશ તાબાના અનેક નગરોની (મને લાગે છે કે કલકત્તા સિવાય) સમૃદ્ધિ કરતા વધી જાય એમ લાગે છે જો સરકાર જૂનમી અને અન્યાયી હોય તો આ પ્રદેશમા સાધારણ પ્રજાની સ્થિતિ કદી આવી ન હોઇ શકે? વાસ્તવિક વાત એ છે કે, લખનોરની સરકાર આપણી પોતાની સરકાર કરતા ઘણે અશે ક્ષમાશીળ છે વશપરપરા ભોગવવાની જમીનનુ વેચાણ અગર જપ્તિ આ પ્રદેશમા જવલ્લેજ થાય છે "[૧]

હુઞ્મન મેરિવલ નામનો એક વિદ્વાન અગ્રેજ લેખક, સર હેન્રિ લૉરેન્સના જીવન વૃત્તાતમા અયોધ્યા સબધમા લખે છે કે, "ઈ. સ ૧૮૫૩ પહેલા બીજાના રાજ્ય કબજે કરવાના મતનો કોઇ માણસ અયોધ્યાને કાટા અને વાસડાના વનથી ભરપૂર ગણી વર્ણન કરી ગયો છે સરકારી અમલદારોએ અયોધ્યાની સ્થિતિનુ કેવુ વર્ણન કર્યુ છે તે જોઇએ. અયોધ્યાનો વિસ્તાર લગભગ ૨૫૦૦૦ ચો મા. છે. સર હેનિ લારેન્સે એ રાજ્યની વસ્તી ૩ લાખની ગણી હતી; પરંતુ તેમ ભૂલ જણાય છે ત્રણ ચાર વર્ષ પછી બાદ અયોધ્યાની વસ્તી ૮ લાખની નક્કી થઇ હતી. ઇ સ ૧૮૬૯-૭૦મા પ્રગટ થયેલ

---

૧. Notes on Indian Affairs, Vol. I. P. 152-154.

હિંદના વાર્ષિક રિપોર્ટમા વસ્તીની સખ્યા ૧ કરોડ ૧૦ લાખની જણાય છે. અયોધ્યાની પડતીના જે કારણો અગાઉ બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમા સિપાહીઓના બળવાને પણ કારણ તરીકે વધારવામા આવ્યુ હતું અંગ્રેજી અમલને આપણે ગમે તેટલો જાદુગર ગણીએ તોપણ અયોધ્યા કબજે કર્યા બાદ આટલા થોડા સમયમા આટલી બધી ઉન્નતિ કદી સંભવિત ન ગણાય.

ખરી રીતે કહીએ તો એ કબુલ કરવુ પડશે કે જ્યારે આપણે અયોધ્યા ખાલસા કર્યું ત્યારે એ માણસોથી ભરપૂર અને અતિશય સમૃદ્ધિવાળો હતો, વળી એ બાબતમા અગ્રેજ તાબાના બીજા સ્થાનો સાથે તેની બેધડક સરખામણી કરી શકાય તેવુ હતું. એ ખરૂ કે અયોધ્યાનું રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચલાવાયુ નથી, પરંતુ તે સાથે એ પણ ખરૂં છે કે એ રાજ્યમા એટલો બધો જુલમ પણ થયો નથી કે જેથી વસ્તી ઘટી જાય અને વેપાર તથા ખેતી બધ પડી જાય.[૧]"

અયોધ્યા દુરાત્માનુ વાસસ્થાન નહોતું. નવાબ વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન અને બધી રીતે સરકારની સલાહ પ્રમાણે ચાલનારો હતો મસીઉદ્દીન નામનો ઇતિહાસકાર લખે છે કે "નવાબ વાજિદઅલી શાહે પૂર્વની ભાષામા ઉંચી કેળવણી મેળવી છે. પ્રાચીન અને આધુનિક ઇતિહાસ અને સાહિત્ય શાસ્ત્રનો તે સારો જાણકાર ગણાય છે. તેણે ફારસી અને ઉર્દુ ભાષામા કેટલાક કાવ્યો, અને બીજા ગ્રંથો રચી પ્રગટ કર્યા છે. એ ગ્રંથો યુરોપના સાધારણ પુસ્તકાલયોમા આદર પૂર્વક જાળવી રાખવામા આવે છે. પ્રો ગાર્સિન ડિ ટાસી નામના ફ્રાંસની વિદ્વત્ સમાજના એક સભ્ય અને હિંદુસ્તાની ભાષાના અધ્યાપકે

૧. Merival's Life of Henry Lawrence, Vol. II, P. 288

પોતાના ભાષણની શરૂઆતમા નવાબના લખેલા પુસ્તકોના બહુ વખાણ કર્યા છે.[૧]"

જનરલ લૉએ લખ્યુ છે કે, "અયોધ્યાના અગાઉના પાચ-નવાબમાના દરેક બ્રિટિશ સરકારના પરમ મિત્ર હતા. બધા બ્રિટિશ અમલદારોની સલાહ મુજબ વર્ત્તતા. તેઓની કાર્યપદ્ધતિ અતિશય પ્રશસનીય હતી અયોધ્યાના હાલના નવાબ અને તેના અમલદારો તરફથી આપણને ખુલ્લી રીતે ઘણી મદદ મળી છે

આ નવાબો કેવળ મિત્ર તરીકે જ વર્ત્તતા એટલુ જ નહિ પણ તેઓ બીજાં મિત્રરાજ્યો સાથે જે પત્રવ્યવહાર ચલાવતા તે પણ આપણા રેસિડેન્ટ મારફત કોર્ટની સાથે લડાઈ જામતા તેઓ આપણી સાથે ખરા મિત્ર તરીકે વર્તણુક ચલાવતા નેપાળ અને બ્રહ્મદેશ સાથેની લડાઇમા આપણને પૈસાની બહુ જરૂર પડી હતી, તે વખતે અયોધ્યાના નવાબે આપણને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ વ્યાજે આપ્યા હતા ઈ-સ ૧૮૪૨ મા લૉર્ડ એલેન્બરોની સરકાર જ્યારે અફગાનિસ્તાનના બનાવને લીધે બેબાકળી બની ગઇ હતી, ત્યારે હાલના નવાબના પિતામહે ૧૪ લાખ અને તેમના પિતાએ ૩૨ લાખ રૂપીઆની મદદ કરી હતી. નેપાળની લડાઈના નવાબે આપણને ૩૦૦ હાથી આપ્યા હતા. ડુગરાળ પ્રદેશમા તોપો અને તબુ વગેરે લઈ જવામા એ હાથીઓએ આપણને બહુ મદદ કરી હતી. હાથીની મદદ વગર આપણે કદી પણ લડાઇનો સામાન યોગ્ય સ્થળે લાવી શકત નહિ."[૨]

---

૧ Dacoitee in Excelsis, P 156.

૨. Oude Blue-book, P 225. Comp. Dacoitee in Excelses P 154

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની પારકા રાજ્યો ખાઇ જવાની નીતિનો છેલ્લો કોળિઓ અયોધ્યા બન્યું. ડેલ્હાઉઝીની કૃપાથી પંજાબ, નાગપુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યો સિવાય બીજાં ઘણા રાજ્યોપર બ્રિટિશ વાવટો ફરકાવા લાગ્યો. આ પુસ્તક સાથે એ બીજા રાજ્યને થોડો જ સંબંધ હોવાથી અમે એ વિગત જતી કરીએ છીએ. જે રાજ્યો સાથે સાક્ષાત્ અને પરંપરા સબંધને લીધે સિપાહીઓના બળવાના કારણો સંકળાએલા છે તેની વિગત આ ગ્રંથમાં ટુંકામાં લખી છે. આ પ્રમાણે આઠ વર્ષ સુધી હિંદસામ્રાજ્યના ઉપરી તરીકે રહી, ધીરે ધીરે એક પછી એક હિંદના મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યો ખાલસા કરી, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી ઇ સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં વિદાય સૂચક ખાસ નોધ લખી ગયો. એ ખાસ નોધમાં તેણે ઘણી બાબતો જણાવી છે રાજ્ય વૃદ્ધિ અને ધનવૃદ્ધિના કારણો બતાવી ઘણો ગર્વ કર્યો છે. પરંતુ તેનો વાગાડંબર અને ગર્વ સૂક્ષ્મદર્શીઓને સારા લાગ્યા નથી. તે જે રાજ્ય ગ્રહણ નીતિની માયાથી મુગ્ધ બની બેઠો હતો, તે સર્વસંહારિણી નીતિએ અમૃતને બદલે ઝેર પ્રગટાવ્યું ડેલ્હાઉઝીએ શાન્તિ પૂર્વક એ નીતિને શાન્તિ ફેલાવનાર ગણાવી હતી, પરંતુ તેનો આ પ્રયાસ ભવિષ્યે નિષ્ફળ કર્યો તેણે કેટલાક સ્નિગ્ધ અને શીતળ વાક્યોના ઢગના ઢગ કરી પોતાની ખાસ નોધ ઠસાવી હતી પણ એ સ્નિગ્ધતાથી, એ શીતળતાથી હિન્દના શરીરની જ્વાળા શમી નહોતી. બરફના કકડા એકઠા થયા હતા, દારુણ ગરમીથી એ પીગળી ગયા અને સમગ્ર હિન્દપર મહા પ્રલયનું એક ભયંકર મોજું ફરી વળ્યુ.

અધ્યાય ૪ થો.

વિષય નિર્દેશ—લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અમલ(ચાલુ)—જમીનદારોની પડતી મહેસુલ સબંધી સ્થિતિ—વાયવ્ય પ્રાતની જમાબંધી—તાલુકદારી હક—બુશિ-ઑક—મુબાઇનુ ઇનામ કમિશન—દિવાની કોર્ટનો ન્યાય—જયોતિઃપ્રસાદનો ન્યાય—સમાજની આતરિક સ્થિતિ

ઇ. સ. ૧૮૦૬થી ૧૮૫૬

જ્યારે જુના રાજ્યો કંપનિના તાબામા આવતા હતા, જુના રાજવંશીઓ કંપનિનું સાલિયાણુ ખાતા હતા ત્યારે આપણા આગરૂદાર જમીનદારો વિરૂદ્ધ એક બીજો મહાસગ્રામ જાગ્યો હતો રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિની પેઠે આ સંગ્રામે પણ ભયકર પરિણામો લાવી, બધાને બેબાકળા બનાવી દીધા હતા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતે આ સગ્રામ જાહેર કર્યો નહોતો, એ લડાઇ તો અનેક રાજનીતિજ્ઞ બ્રિટિશ અમલદારોની સલાહથી શરૂ કરવામા આવી હતી, પરતુ સર જોન માલ્કમ આ લડાઇમા ઉત્સાહ દાતા નહોતો, જયોર્જ ક્લાર્ક આ લડાઇમા જોડાયો નહોતો, અને અને હેન્રિ લૉરેન્સ પણ આ પક્ષથી અળગો જ રહ્યો હતો. એ લડાઈ જૉન લૉરેન્સને મન-ગમતી હતી, અને જે ગુરૂના ચરણમા બેસી જૉન લૉરેન્સે રાજનીતના મત્રો ગ્રહણ કર્યા હતા, તે ગુરૂ (જેમ્સ ટોમ્સન) આ સગ્રામનો સરજનહાર હતો. આ સગ્રામ ધીરે ધીરે જાગ્યો હતો, ધીમે ધીમે એની ગતિ વધતી જતી હતી, છેવટે તે પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશ્યો. અપાર

શક્તિ દર્શાવી સફળ થયો, સર્વતોમુખી પ્રભુતા ફેલાવી તેણે બધાને ચમકાવી મૂક્યા.

પ્રજાને પોતાના સાક્ષાત્ સબંધમા લાવી રાજ્ય ચલાવવુ, સર્વ પ્રકારના જૂલમ અને અન્યાયથઃ તેનું રક્ષણ કરવુ, અને તેને ઉદાર બ્રિટિશ અમલનુ ફળ ભોગવવા દેવુ એ અવશ્ય સુદર અને મંગળકર વ્યવસ્થા ગણાવી જોઇએ. પગ તુ બ્રિટિશ સરકાર હિંદમા આ વ્યવસ્થા કરવા જાય, પ્રજાની સાથે સાક્ષાત્ સબધ બાધવા જાય તો એક સંપ્રદાય જડમૂળમાથી ઉખડી જાય તેમ હતું સરકાર અને પ્રજાની વચ્ચે કામ કરતા જમીનદારોના વર્ગનું ઉચ્છેદન ન કરવામા આવે, તો આવો સંબંધ સ્થપાઇ શકે નહિ. માટે જેમ એક તરફથી હિંદમા સ્વતત્ર રાજ્યોનો નાશ થવા લાગ્યો, તેમ બીજી તરફથી અભિજાત સંપ્રદાયનું ઉચ્છેદન થવા લાગ્યુ

સરકારે જે કાર્ય પ્રણાલીનું અનુસરણ કર્યું હતું, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ બહુ સારો હતો. હિંદના એક વિશાળ સપ્રદાયનુ બધી રીતે ભલુ કરવુ એ અવશ્ય ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતા, ધર્મની દૃષ્ટિએ જોતા મહાન કાર્ય હતું પરતુ એકની ઉન્નતિ કરવા જતા બીજાને નુકશાન થાય. એક અંગ પુષ્ટ કરતા બીજુ અંગ દુર્બળ બની જાય એ ન્યાયી કાર્ય ન ગણાય. બધાને એક સરખી સપાટીપર લાવી મૂકી ભાઇચારાથી વર્તવુ એ ઉદારતાનુ કાર્ય છે એ ખરીવાત; પણ સમાન સપાટીપર લાવવા માટે અમુક માણસોના ચિરકાલથી ભોગવતા હકને લુટી લેવા એ કઇ ઉદાર રાજનીતિની દૃષ્ટિએ જોતા વાજબી ન ગણાય. સરકાર કોઇના હક ન ડુબાવતા એવી ઉદારતા બતાવી શકત, પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ જાળવી હલકા વર્ગની ઉન્નતિનો માર્ગ વહેતો રાખી શકત.

પરંતુ હિંદી જમીનદારોના સંબંધમાં વાયવ્યપ્રાંતના બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞોનો કંઇ ખાસ વિચાર બંધાયો નહોતો તેઓના અંતઃકરણ વિશાળ હતા, લાગણી ઉંડી હતી, છતાં તેઓએ હલકા વર્ગને ઉન્નત કરવા ખાતર કુલીન વર્ગને જડમૂળમાથી કાપી નાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

આ ગંભીર કાર્ય બે રીતે પાર પડયું, એક તો જમાબંધી બાંધીને અને બીજું ભૂમિકોક (જમીનનો ભોગવટો અટકાવવો તે) કરીને અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી અને મરાઠા સાથેની છેલ્લી લડાઇમાં જે જે પ્રદેશ મળ્યો હતો, તે તે પ્રદેશમાં જમાબંધીવાનો ઠરાવ થયો લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકના વખતમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં આ જમાબંધીનું કાર્ય વિધિપૂર્વક ચાલુ થયું સરકારે આ ઠરાવનો ઉદ્દેશ્ય લક્ષમાં રાખી, ભારે ડહાપણ વાપરી કર્યો હતો, તે બાબતમાં કશો શક નથી ઠરાવનો મૂળ ઉદ્દેશ ઉદારતા બતાવનારો હતો સરકારે જાહેર કર્યું હતું કે, "દરિદ્ર અને નિઃસહાય ખેડુતોના તથા ધનવાન જમીનદારોના ચાલુ હક્કો નક્કી કરવા અને એ હક્કોનું રક્ષણ કરવું એ સરકારનું કર્તવ્ય છે"[૧] આ કર્તવ્ય કરતાં ઉદાર કર્તવ્ય બીજું હોઇ શકે નહિ. પરંતુ આ કર્તવ્ય બજાવનાર અમલદારોએ અનેક પ્રકારના અનિષ્ટોના બીજ રોપ્યાં તેઓએ ન્યાય આપતાં અન્યાય આપી દીધો તેઓની નોંધ બુકના દરેક પાનામાં બે વિભાગ પાડવામાં આવતા. એક ભાગ પર 'ખેડુત' શબ્દ લખવામાં આવતો, અને બીજા ભાગપર 'માલીક' એવો શબ્દ લખવામાં આવતો માલીકનો ભાગ ખાલી જ રહેતો,

---

૧ Letter of Mr John Thornton, Secretary to Government, N. W. Provinces to Mr. H. M. Elliot Secretary to Board of Revenue, April 30 1845.

અમલદારો ઉંડો વિચાર ન કરી જોતા એક જણને તેના વંશપરંપરાના ભોગવટાથી બાતલ કરતા અને પોતની મરજી મુજબ તેને ખેડુતના વર્ગમા ભેળવી દેતા. આ એક મહાન સામ્યપ્રણાલી હતી, જમાબંધી બાંધવા આવનાર અમલદારો બીનસંકોચે બધાને આ પ્રણાલીને અધીન કરવા તૈયાર થયા હતા જ્યારે આદિપુરુષ આદમે જાતે હળ ખેડયુ, જ્યારે આદિમાતા ઈવે જાતે રેંટીઓ કાંત્યો ત્યારે શુ એ ગૃહસ્થ હતો? વળી જ્યારે ગામડાનો સમાજ સ્થપાયો ત્યારે શુ ધનવાનનો વર્ગ હતો' માટે સમાજમાંથી તાલુકદારનો વર્ગ લુપ્ત થવો જ જોઇએ. આવા વિચારથી તેઓ જમીનદારોનુ નિકંદન કાઢવા તૈયાર થયા

વાયવ્યપ્રાંતોમા ઘણા તાલુકદારો પોતાની બાપીકી મિલ્કત ગુમાવી સાધારણ લોકોની અવસ્થા ભોગવવા લાગ્યા અનેક તાલુકદારોની મિલ્કત કાયદાની રૂયે (Sale Law) જાહેરમા હરરાજ થઇ ગઇ જમાબંધીના કાર્યમા જોડાયલા અમલદારોના વછાળેલા દંડે ધની અને નિર્ધન–બધાને એક સપાટીપર લાવી મૂક્યા. આ રાજનીતિની શક્તિ અનુરાગ ભાવથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, સંહારક મૂર્તિની માફક સર્વત્ર આવિર્ભૂત થઇ હતી, પ્રતિકૂળતા મળતા પરિપુષ્ટ થઇ હતી, અને છેવટે તેણે પ્રબળ પરાક્રમથી બધાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. આ ભયાનક ચક્રમાથી જો કોઇ બચી જતું તો ઇંદ્રજાળ સમાન લેખાતુ. તાલુકદારોને હમેશા મૂર્ખ, સત્તાવગરના અને દુરાચારી અથવા એ ત્રણે ગુણોની સમાષ્ટિ રૂપ એક અદ્ભૂત જંતુ જેવા ગણવામા આવતા. આ મૂર્ખપણુ, અશક્તપણુ દુરાચારપણું વગેરે તેઓની સંપત્તિ જપ્ત કરવાના કારણ તરીકે ગણાવવામાં આવતા. આ બાબતમાં એક દૃષ્ટાંત

આપવામા આવે છે કે, મૈન પુરીનો રાજા વાયવ્ય પ્રાંતોમા એક આબરૂદાર તાલુકદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેનો વંશ જૂનો તેમજ આબરૂદાર ગણાતો. રાજભક્તિ અને સત્કાર્યોને લીધે બ્રિટિશ સરકાર પણ તેનું માન જાળવતી તેની વિશાળ જમીનદારીમા લગભગ બસો નાના ગામડા હતા. એ સ્થાનનો જમાબંધી ખાતાનો અમલદાર કાર્ય-નિપુણ અને શક્તિવાળો હતો કાર્યનિપુણતાને લીધે એ છેવટે વાયવ્ય-પ્રાંતોના ઉંચામા ઉંચા હોદ્દાએ પહોંચ્યો હતો. પરંતુ સમાનતાના સિદ્ધાંતો તેના મગજમા ઘુસી ગયા હતા એ સિદ્ધાંતોના પોષકો પાસેથી રાજનીતિના મંત્રો ભણ્યો હતો માટે મહેસુલી ખતાના બીજા અમલદારોની પેઠે તે પણ મૈનપુરીના રાજાને કુટિલ નજરે જોવા લાગ્યો એડમન્સ્ટને મૈનપુરીના રાજાને અશક્ત તરીકે જાહેર કર્યો, રાજા હમેશા દુષ્ટ અમલદારોથી વિંટળાયલો રહે છે, મિલ્કત સાચવતો નથી, પાપી કાર્યોમા મશગુલ છે વગેરે આરોપો મૂક્યા સજા તરીકે તેણે બધી જમીનદારીનો ચતુર્થાંશ રાજાને આપી બાકીનો ભાગ ખાલસા કરવો એવુ ઠરાવ્યુ. તેણે રાજાને ૫૧ ગામ આપી, બીજા ગામોની જમાબંધી બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો એ સાથે મૈનપુરીના રાજાને લઇ લીધેલા ગામ પેટે થોડા ઘણા પૈસા આપવાનો પણ બંદોબસ્ત કરવામા આવ્યો.

કારોબારી ખાતાના નિયમ મુજબ જમાબંધી ખાતાના અમલ-દાર ઉપર કમિશનર, કમિશનર ઉપર રેવન્યુ બોર્ડ અને રેવન્યુ બોર્ડ ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી તેઓમાના અમલદારો જુદા જુદા વિચારના હતા. શેતરંજની જુદા જુદા રંગની સોગઠીઓની માફક તેઓ એકજ ક્ષેત્રને વિષે જુદી જુદી રીતે રહેતા હતા. જ્યોજં

એડમન્સ્ટનનો ઠરાવ કમિશનર પાસે આવ્યો. તેણે એડમન્સ્ટનના ઠરાવ સામે વાંધો લીધો. રોબર્ટ હેમિલ્ટનની જબરી દલીલો આગળ એડમન્સ્ટનના ઠરાવના ફુરચે ફુરચા ઉડી ગયા. હેમિલ્ટનના મત મુજબ "કોઇ પણ જમીન વેચી શકાય નહિ; ખરા માલીક પાસેથી બીજાના હાથમાં આપી શકાય નહિ, રાજા પોતાની મિલકતની જાળવણી ન કરી શકતો હોય તો તે વાનપ્રસ્થ થઇ શકે, તેની અશક્તિના સબબે તેના વારસને સંપત્તિથી વંચિત રાખવો એ ઠીક નથી. કોઇ હિંદી રાજા કોઇની જમીન વેચી નાખે અથવા કોઇની સંપત્તિ છીનવી લે તો તેને જે સરકાર જુલમી ગણે છે, તે સરકારને તેવીજ કાર્યપ્રણાલી આદરવી શોભતી નથી.[૧]" પરંતુ રોબર્ટ બોર્ડ એ સમયે રેવન્યુ બોર્ડનો પ્રમુખ હતો. તે નવા મતનો હતો, તેથી તેણે કમિશનરના મતને અનુમોદન આપ્યું નહિ એણે તો એડમન્સ્ટનના ઠરાવને બહાલ રાખ્યો. શેતરંજની એક સોગઠી હારી, તેની હરીફ સોગઠી બમણા જોરથી કામ કરવા લાગી

પરંતુ આ રાજનૈતિક નાટકનો અહીં અંત આવ્યો નહિ. રેવન્યુ બોર્ડ પર લેફટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી, તેની આગળ આ બાબત રજૂ થઇ. ટૅામસન હિંદીઓનો ખરો મિત્ર હતો. તે આ દેશની ઉન્નતિ માટે સદા તત્પર રહેતો, તે હમેશા નિષ્પક્ષપાતપણે કામ કરતો તેણે આ નવી દુષિત રાજનીતિનું સમર્થન ન કર્યું. તેણે તો કમિશનર રૉબર્ટ હૅમિલ્ટનની દલીલો વાજબી માની. પરંતુ બોર્ડ વિરુદ્ધ હોવાથી આ સંબંધમાં સરકારનો હુકમ બહાર થતા વાર લાગી.

---

૧. Despatch of Court of Directors, August 13, 1851.

મૈનપુરીના રાજાના સંબંધમાં છેલ્લો હુકમ બહાર પડે, તે દરમિયાન ફૅાબર્ટસને જગા છોડી અને તેની જગાએ જ્યોર્જ ક્લાર્ક આવ્યો. ક્લાર્ક પણ ફૅાબર્ટસન જેવો ઉદાર હતો. પરંતુ તેનાથી લાંબા કાળ સુધી ગવર્નર પદ ભોગવી શકાયું નહિ. તેણે માંદગી સબબ ગવર્નરનો ઓહ્દો તજી દીધો તેને બદલે જે ગવર્નર આવ્યો તે નવી રાજનીતિનો પ્રવર્તક હતો.

ટોમ્સન કાર્યનિપુણ અને સરળ અન્તઃકરણનો અમલદાર હતો પરંતુ અહંભાવ એ તેનો મોટામાં મોટો દોષ હતો. તે પોતાના મત મુજબ ચાલવાને ટેવાયલો હતો તેની કેળવણી નવી રાજનીતિ ને પોષતી હતી. જૂના રિવાજની પ્રતિકૂળતાથી શુદ્ધ થતી હતી એકાગ્રતાથી ઉન્નત બનતી હતી અને ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં દૃઢ થતી જતી હતી પોતાના મતની વિરુદ્ધતાને ટોમ્સન કદી પણ મચક આપતો નહિ તે નવા રાજનૈતિક સંપ્રદાયનો ગુરૂ હતો, તેથી નવા વિચારના અમલદારોની સામ્યનીતિ તેને બહુ ગમતી તે એ સંપ્રદાય મુજબ બધાને એક સપાટીએ લાવી મૂકવા તૈયાર થયો તેની ઉદારતા આ પ્રમાણે એકીકરણનો મહિમા ફેલાવતી, કર્તવ્ય બુદ્ધિ પારકું પોતાનું કરવામાં જોડાતી, અને ન્યાયપરાયણતા કાયમના હકોનું નિકંદન કાઢવામાં ખિલી નીકળતી વાયવ્યપ્રાંતનો ગવર્નર થતાજ તેણે મૈનપુરીના રાજાની બાબત હાથમાં લીધી તેણે જમાબંધી ખાતાના અમલદારનો ઠરાવ મહાલ રાખ્યો મૈનપુરીના રાજાના કબજામાંથી પોણી જમીનદારી જતી રહી ઉદાર સમાનતાના ધોરણે એક સમૃદ્ધ તાલુકદારને સાધારણ લોકોની અવસ્થામાં લાવી મૂક્યો. ૧

---

૧ Ludlow, Thoughts on the Policy of the

વોલ્ડરસન નામનો એક અમલદાર ઇ. સ. ૧૮૪૪ મા આગ્રાની રેવન્યુ બોર્ડનો મેમ્બર હતો તેણે તે વખતે જમાબંધી સંબંધીમા એક નાનું પુસ્તક લખ્યુ હતું અમુક માણસોમાં વહેચવા ખાતર એ પુસ્તકની ગણીગાઠી નકલો છપાવવામા આવી વોલ્ડરસનના પુસ્તકમા મૈનપુરી સિવાય એક બીજી તાલુકદારીનુ વિવરણ મળી આવે છે પોયણીની રાણીના હકો અંગ્રેજોએ જ્યારે એ પ્રદેશ હાથમા લીધો ત્યારે સ્વીકારવામા આવ્યા હતા. વળી જ્યારે જમાબંધી થઇ ત્યારે પણ રાણીના હક બીનતકરારે માન્ય રાખવામા આવ્યા હતા. પરંતુ રાણીની વિરુદ્ધ કંઇ ફરિયાદ નહોતી છતા તેની મિલ્કતની તપાસણી શરૂ થઇ તપાસમા સાબીત થયુ કે રાણી પોતાની બધી મિલ્કતની પૂરેપૂરી માલીક છે ત્યાર બાદ ૭ વરસે રાણી જ્યારે યુવાવસ્થામા આવી અને સંપત્તિ સાચવવાને લાયક બની ત્યારે જમાબંધીને બહાને કોર્ટ ઓવ વોર્ડ તેની બધી મિલ્કત પોતાના કબજામા લઇ લીધી[૧]

જમાબંધીની મારફ઼ જમીનદારીના વેચાણ કરવાની પદ્ધતિએ પણ અનેક અનિષ્ટો ઉભા કર્યા હતા. કોઈ વરસે દુકાળ પડતો તો જેમ એક તરફથી ખોરાક વિના માણસોની દુર્દશા થતી તેમ બીજી બાજુએ વેચાણના કાયદા (Sale Law) મુજબ જમીનદારોનું સત્યાનાશ વળતું. તાલુકદારો એ સમયે મહેસુલ ભરી શકતા નહિ, તેથી તેઓની બધી મિલ્કત જાહેરમા હરરાજ થતી. આ પ્રમાણે

Crown towards India, P. 227–228 Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. I P. 161–162

૧. Ludlow, Thoughts on the Policy, P. 230–231

પોતાની સંપત્તિ હરરાજ થવાથી ઘણા તાલુકદારો દુર્દશામા આવી પડતા. રૉબર્ટસને ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે લખ્યુ છે કે, "મને શક છે કે તાલુકદારી બંદોબસ્ત, ભૂમિકોટ અને ભૂમિવિક્રય સંબંધીના કાયદાથી હાલની ઉચ્ચ શ્રેણીના ચિન્હો લુપ્ત થઇ જશે. આ કાયદા પસાર કરી સરકારે દયા દર્શાવવાનો રસ્તો કંટકિત કરી મૂક્યો છે[1]" કેવળ રોબર્ટસને જ આ રીતે સરકારની પદ્ધતિને વખોડી કાઢી છે એમ નથી, જે જે ઉદાર રાજનીતિવાળા અમલદારો થઇ ગયા છે. તે બધાએ આ નીતિ સામે પોકાર ઉઠાવ્યો છે માર્ટિન ગબિન્સ જમીનના વેચાણના કાયદા બાબત લખે છે કે, હિંદીઓ માટે આપણે મહેસુલના જે જે કાયદા કાડ્યા છે, તેમા ઘણા દોષ છે મહેસુલ ભરવાને અશક્ત હોય, એવા માણસો તરફ આપણે જે કઠોરતા દર્શાવી છે એ એ કાયદાઓનો મુખ્ય દોષ છે. એ નિયમ મુજબ અશક્ત લોકોની જમીન જાહેરમા હરરાજ થાય છે. અને, તેનો વશપરપરાનો ભોગવટો બધ પડે છે × × × ઉત્તર હિંદના જમીનદારો એ પદ્ધતિને બહુજ તિરસ્કાર કરે છે × × × હુ જ્યારે મહેસુલી અમલદાર હતો, ત્યારે મે કદી પણ એ કાયદાનો ઉપયોગ કર્યો નથી હિંદી જમીનદારોની માફક મે પણ એ કાયદા તરફ અણગમો બતાવ્યો હતો[2]" વિશાળ દિલના અમલદારોએ આવી કઠોર રીતે એ કાયદા તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે.

---

૧ Return on the Revenue Survey, India, 1853 P. 125 Vide Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. 236.

૨ Gubbins The Mutinies in Oude P. 439

આ સજાની કઠોરતાથી વાયવ્ય પ્રાંતના તાલુકદારો પાયમાલ થઈ ગયા, જૂના જમીનદારો લૂંટાઇ ગયા અને શરાફો દગાખોરો આગળ નમી પડયા.[૧]

દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા માણસો એક વાક્યે કબૂલ કરે છે કે ઉત્તર હિંદની આવી જમાબંધીને લીધે રાજનૈતિક વિષયમાં એક ભય કર અનિષ્ઠની શરૂઆત થઈ હતી ઉદાર રાજનીતિ જેને બ્રિટિશ રાજ્યના પરમમિત્ર બનાવી શકત તેમને સંકુચિત અને અયોગ્ય રાજનીતિએ પરમ શત્રુ બનાવ્યા જૂના, ઉદાર રાજનૈતિક મતવાળાઓ આ અનુદાર નીતિનો વિષમય ફળો સ્પષ્ટ જોઈ શક્યા હતા. તેઓ જાણી ગયા હતા કે આ સંહારિણી પદ્ધતિ હિંદમા ઉથલપાથલના બીજ વાવે છે એ બીજમાથી થોડાજ સમયમા વૃક્ષ ઉત્પન્ન થવાનુ છે. આ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાઓમા ડિરેક્ટર સભાવાળા કુકર સાહેબ આ પદ્ધતિના માઠા ફળો સૌ પહેલા સમજી ગવા હતા. તેણે જમાબધીના સબધમા લખ્યુ છે કે, " ખેડુતો સાથે કુલીન વર્ગના તાલુકદારોનો સબંધ તોડી નાખવો એ તેઓને ઉન્નત કરવાનો ખરો ઇલાજ નથી. આપણે એક વર્ગને તેની અગાઉની સ્થિતિએથી ઉતારી પાડયો છે પણ તે વર્ગની પૂર્વસ્મૃતિ અને ચાલુ અનુભવને નષ્ટ કરી શક્યા નથી તેઓ અને તેઓના સતાનો અવશ્ય સમજી શકશે કે અમારૂ સૌભાગ્ય નષ્ટ થયુ છે. તેઓ અત્યારે ચુપચુપ બેસી રહ્યા છે, કારણ કે રાજાની ઇચ્છાને વશ થવુ એને હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ માને છે. પરંતુ જો પશ્ચિમ સરહદપર કોઈ શત્રુ આવી ચડે, અથવા દુર્ભાગ્યે કોઈ ઉથલપાથલ જાગે તો આપણે નજરોનજર જોઇ શકશુ કે તાલુકદારો આપણી વિરુદ્ધ ઉભા રહ્યા

૧. Ludlow, Thoughts on the Policy &c P. 247.

છે, અને તેઓની પ્રજા તેઓના વાવટા તળે સજ્જ થઇ ઉભી છે. ૧"

ત્યાર બાદ પચીસ વર્ષે એક અમલદારે દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા રોબર્ટસનના ચરણમા બેસી રાજનીતિના પાઠો શીખ્યા બાદ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યુ હતું, કે, " (ઈ સ. ૧૮૫૭ નો) બળવો થયો તે પહેલા એક વર્ષ કરતા વધારે મુદત અગાઉ મે ખુલ્લી રીતે દિવાની અદાલતની સત્તાનો દુરુપયોગ, મિલકત વેચવાની કઠોર રીતિ અને તેને લીધે સમાજમા થતું પરિવર્ત્તન વગેરે બાબત ઉપરી અમલદારોને જણાવી હતી મે એ પણ જણાવ્યુ હતું કે જો કે આપણે જૂના વર્ગનો નાશ કર્યો છે, છતા એ વર્ગના લોકોની પૂર્વસ્મૃતિ અથવા પ્રજા સાથેનો તેઓનો સબંધ નષ્ટ કરી શક્યા નથી હુ ખુલ્લી રીતે જણાવુ છુ કે બળવા વખતે આ સમૃદ્ધ અને બળવાન સપ્રદાય તથા તેઓના અનુચરો આપણા શત્રુના ટોળાને પુષ્ટ કરી રહ્યા હતા મારી આ સાવચેતી તરફ ધ્યાન આપવામા આવ્યુ નહોતુ, મને વહેમી માનવામા આવ્યો હતો, કારણ કે ઉપરી અમલદારો મે ફક્ત રાજનૈતિક વિભાગમા જ કામ કરેલુ હોવાથી જમાબંધીની બાબતમા મને મત ઉચ્ચારવાને અધિકારી ગણતા નહોતા

બદાઉનમા હલકી જાતના બધા રહેવાશીઓ ટોળાબદ્ધ થયા હતા, અને આખા વિભાગમા અરાજકતા અને બળવો ફેલાયો હતો. જૂના જમીનદારોએ એ સમયે હરરાજી કરનારને મારી નાખી અગર હાંકી કાઢી પોતાની જમીનદારી કબજે કરી હતી. જે સરકાર એક સમય કઠોરતા બતાવતી હતી, જે સરકારની કાર્યપદ્ધતિએ એક સમયે બધાને મિલકતથી વિખુટા પાડ્યા હતા, તે સરકારની સત્તા ફરી

---

૧ Kaye Sepoy War. I. P. 160.

સ્થપાવા દેવા દેશના અસ્થિમજ્જા સ્વરુપ ગણાતા આ લોકો કદી પણ સંમત થવાના નથી. મને ખાત્રી છે કે જો જૂના અનિષ્ટનો પ્રતિકાર કરવાનો કંઇ પણ ઉપાય નહિ લેવાય અને જો જૂના રાજવંશને સ્વપદે સ્થાપવામા નહિ આવે, તો આકળક સૈન્ય પણ આપણી સત્તા કાયમ રાખવાને શક્તિમાન થશે નહિ. મને અગાઅગ ખાત્રી છે કે જો અસંતોષના આ કારણો મોજૂદ નહોત તો જે ગામડિઆઓ સામાન્ય રીતે સિપાહીઓને ધિક્કારે છે, તે ગામડિઆઓ કદી પણ સિપાહીઓ સાથે આપણી વિરુદ્ધ લડવા બહાર પડત નહિ ટોટાની સાથે તેઓને કંઇ સંબંધ નહોતો મેદાની સાથે માણસના હાડકાનું ચૂર્ણ છે કે નહિ, તે બાબત સાથે પણ તેઓને કંઇ સબંધ નહોતો, પોતાનો ધર્મ ડૂબવા બેઠો છે, એમ માની તેઓ વ્યાકૂળભાવે બરાડા પાડતા નહોતા જે જમીનદારી તેઓને " જાનસે આજિજ "–પ્રાણથી પણ પ્યારી હતી તે જમીનદારી ગઇ, એ તેઓને બહુજ ખટકતુ હતું, એ કારણથી તેઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા.[૧] "

કર્નલ સ્લિમેને જોન કેલ્વિનને એક સમયે લખ્યુ હતુ કે " હિંદી તાલુકદારો તરફ સુજનતા બતાવવા જતા રોબર્ટ માર્ટિન બર્ડને જ્યારે જ્યારે તક મળી છે, ત્યારે ત્યારે તેણે તેઓનુ સન્માન નષ્ટ કર્યું છે આ પ્રમાણે બીજા વિષયોમા પણ ટોમ્સન તેનુ અનુકરણ કરતા અચકાયો નથી તેને પગલે ચાલનાર ઘણા માણસો આ દષ્ટાંત મુજબ વર્ત્યા છે હિંદના સમાજની વર્ત્તમાન સ્થિતિમા જમીન ઉપર જ ઉચ્ચ ને મધ્યમ વર્ગનુ સંગઠન થઇ શકે તેમ છે, ટોમ્સન

---

૧ William Edwards, Personal Adventures during the India Rebellion, PP, 12. 17

સાહેબે પોતાની પદ્ધતિ મુજબ વર્ત્તતા જતા ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગની ઉન્નતિ અટકાવી છે. તેણે હિંદના બધા તાલુકદારોને ઉડાઉ અને હરકતકર્ત્તા માની હમેશા નિંદ્યા છે.[૧] "

હિંદના તાલુકદારો આ પ્રમાણે ઉડાઉ અને હરકતકર્ત્તા ગણાઈ તિરસ્કાર પામ્યા. દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોની કઠોર સમાલોચના પણ નકામી ગણી આઘી મૂકવામા આવી. જ્યારે આ રીતે સામ્યપ્રણાલીનુ કાર્ય હિંદમા આગળ વધતુ હતુ, ત્યારે એક બીજા સંપ્રદાયનો હક લુંટાવાની તૈયારી થઈ રાજ્ય ખાલસા કરવાના બનાવની પેઠે સરકારના આ કાર્યે પણ અમુક વર્ગમા ઊંડો અસંતોષ ફેલાવ્યો. જેઓએ સત્કાર્યોથી રાજ્યની ઉન્નતિ કરી હતી, અથવા કોઇ પણ ઉપાયે રાજાઓના કૃપાપાત્ર થયા હતા, તેઓને ઇનામ તરીકે અથવા નિષ્કર જમીન આપવામા આવતી આ રિવાજ હિંદમા બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતમા તેમજ તે પહેલા પણ ચાલતો આવ્યો હતો ઇનામી જમીનવાળા આ હક કાયમને માટે ભોગવતા હતા ઇનામી જમીનનો ઇતિહાસ નાના પ્રકારના બનાવોથી પરિપૂર્ણ છે. તેનુ બરાબર પદ્ધતિ મુજબ વર્ણન કરીએ તો એક મોટુ પુસ્તક ભરાય. એ જમીનોમાની કોઇ કોઇ અમુક નિયમોથી મુક્ત હતી, કોઇ કોઈ અધિકારી જીવે ત્યા સુધીના ભોગવટાની હતી, કોઇ કોઇ વંશ-પરંપરાના ભોગવટામા ગણાતી હતી કોઇ જમીનની ઉત્પત્તિ જૂના સમયની તો કોઇની આધુનિક સમયની, કોઈ ન્યાય મુજબ અને કાયદેસર રીતે કબજામા આવી હતી, તો કોઇ છેતરપિંડી અને અનુગ્રહના બળથી હસ્તગત થઇ હતી એ બધી ઇનામી જમીનોના

૧ Sleeman's Oude Vol. II P. 413–414

ખરા હકદાર નક્કી કરી તેને નિયમમુજબ વર્ગવાર ગોઠવવાનું કામ અવશ્ય વાજબી ગણાવું જોઇએ અંગ્રેજોએ જ્યારે બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની ખીકારી, તે અગાઉ પૂર્વ બંગાળામા એવી ઇનામી જમીનો લોકોના તાબામા હતી વાયવ્ય પ્રાંતમા પણ એવી જમીનોનો તોટો નહોતો ઇનામી જમીનવાળાઓ એ જમીનના હકો વંશપરંપરાથી ભોગવતા હતા. એ બધી જમીનોથી જમાબંધીનું કામ કાર્યકુશળ અમલદારોના હાથમા આવ્યું અમલદારોએ ઇનામી જમીનવાળાઓને પોતપોતાના દસ્તાવેજો લઇ હક સબીત કરી જવાનું જણાવ્યું. પરંતુ ઇનામદારો ઘણો વખત થયા વંશપરંપરા જમીનનો ભોગવટો ભોગવતા આવ્યા હતા, ભોગવટા બાબત તેઓને સહેજ પણ શંકા નહોતી. વંશપરંપરાના ભોગવટાવાળી જમીનના દસ્તાવેજો વરસાદ, દુકાળ વગેરે ઉપદ્રવોથી નષ્ટ થઇ ગયા હતા જે સંપત્તિ તેઓ વર્ષોના વર્ષો થયા ભોગવતા હતા, તે સંપત્તિના હક સાબીત કરી જવાનો હુકમ નીકળતા તેઓને બહુ જ સંકટ પેદા થયો જરૂરી ખતપત્રો નષ્ટ થયા હતા, તેથી ખરા માલીકો બહુ જ મુંઝાયા. શું કરવું તેની ગમ ન પડી, ભય અને સંદેહ સર્વત્ર એક સરખો ત્રાસ મચાવવા લાગ્યા અમલદારો પોતાની નિપુણતાના ગુણથી દરરોજ સેંકડો જમીનદારીના ફેસલા આપવા લાગ્યા. કોઇને બોલવાનો અવસર મળ્યો નહિ, કોઇ પણ ધ્યાનનું અધિકારી થયું નહિ. સંહારક કાયદાએ બધાનો સંહાર કર્યો. જેઓ છેતરપિંડીથી જમીનના માલીક થઇ પડ્યા હતા, તેઓને જેમ ખરો ન્યાય મળ્યો, તેમ જેઓ ખરા માલીક હતા તેઓને પૂરેપૂરો અન્યાય મળ્યો.

કાર્યકુશળ અમલદારોએ ઉપાડેલો દંડ પહેલા બંગાળાની પ્રજાપર પડયો. તેઓએ મુગામુગા આઘાત સહન કર્યો ધીમે ધીમે સમયને અનુકૂળ થઇ વાત વિસારે પાડી પરંતુ એક બીજો સંપ્રદાય બંગાળી લોકો કરતા સાહસિક હતો. તેઓને લાગણી હતી તેઓમાં એક સંપ હતો, તેજસ્વિતા હતી વળી એ વર્ગજ વિશેષે કરીને હિંદ-સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે યોજાયો હતો. વાયવ્ય પ્રાંતની આ યુદ્ધ કુશળ જાતિના પર આ પદ્ધતિ પોતાની શક્તિ અજમાવી શકશે કે નહિ, એ વાત વિચારવા લાગી. વર્તમાન પત્રોમાં આ બાબતની ચર્ચા ચાલવા લાગી. ઘણાએ એવો મત આપ્યો કે વાયવ્ય પ્રાંતમાં આ પદ્ધતિ અજમાવવા જતા જરૂર હિંદનું રક્ષણ ગોરા સૈન્યવડે જ કરવું પડશે એ પદ્ધતિને અનુમોદન આપનાર એક અમલદારે તો ખુલ્લું જણાવી દીધું કે આ પદ્ધતિ મુજબ વાયવ્ય પ્રાંતોમાં કામ થઇ શકશે નહિ પરંતુ એ બધા મતો બાજુએ રહ્યા. એ પદ્ધતિ અટક્યા સિવાય સર્વત્ર કામ કરવા લાગી. નવી રાજનૈતિક શક્તિથી તેની શક્તિ અધિક વધી. એ કાયદો ધીમે ધીમે પોતાનું કામ આગળ વધારવા લાગ્યો જેમ જેમ અડચણો આવતી ગઇ તેમ તેમ એ કાયદાનું જોર વધવા લાગ્યું. છેવટે એ કાયદાની રૂએ બધી ઇનામી જમીન જપ્ત થવા લાગી. કોઇ એની ચુંગાલમાંથી છટકી શકયું નહિ, કોઇ પણ એની ગતિ રોકી શક્યું નહિ. લોકોએ મોગલ જમાનામાં જે ભોગવ્યું હતું મરાઠાઓના જમાનામાં સાચવી રાખ્યું હતું અને કંપનિના રાજ્યોમાં તો એ બધું ચિરકાલ ટકવાનું છે એમ માની તેઓ નિશ્ચિતપણે બેઠા હતા, તે સધુ આ કઠોરનીતિને લીધે જપ્ત થયું. લોકોના શાન્તિના સ્વપ્ના ઉડી ગયા.

વાયવ્ય પ્રાંતોની નિષ્કર જમીન (ઇનામી જમીન) ની વર્ગણી કરવાનો બાર જમાબંધીવાળા અમલદારને સોંપ્યો હતો. તેઓએ ધાર્યું હોત તો બધી નિષ્કર જમીન બાબત સંપૂર્ણ તપાસ કરી તેઓ તેના ખરા માલીકના કબજામાં રાખી શકત, અથવા જેઓએ અન્યાયી રીતે જમીનનો કબજો લીધો હોય તે પર અમુક કર નાખી શકત પરંતુ બધી નિષ્કર જમીન ખરા ધણીને પણ સોંપવી એ તેમને ન રૂચ્યું. જમાબંધી ખાતાના અમલદારોમાંના એવા વિચારના (ખરા ધણીને જમીન સોંપવાના) બહુજ થોડા નીકળ્યા બૉર્ડ અને ટોમ્સન સાહેબના શિષ્યોમાંના અનેક આ કાર્યમાં ગુંથાયા હતા. બધાને સરખી સપાટીએ લાવી મૂકવા એજ તેઓનો ઉદ્દેશ હતો તેઓ નિષ્કર જમીનોને આડખીલીરૂપ માનવા લાગ્યા, રેવન્યુ બોર્ડ તેઓના અભિપ્રાયને પુષ્ટી આપવા લાગી પણ ઉદારચિતવાળા રોબર્ટસન સાહેબ આ પદ્ધતિ સામે દૃઢતાપૂર્વક ઉભા રહ્યા તેમના પ્રયત્નથી છેવટે કોઈ કોઈ સ્થળે અમલદારોના પાસા અવળા પડ્યા ખરા, પણ ઘણે ખરે સ્થળે તો ઇનામી જમીનદારોએ પોતાના હક સદાને માટે ગુમાવ્યા રોબર્ટસન સાહેબે આ જમાબંધીના કાર્યમાં જોડાયલા અમલદારો સંબંધમાં લખ્યું છે કે, " જે જે નિષ્કર જમીન રજીસ્ટર કરવામાં નથી આવી તે બધી જમીન જમાબંધી ખાતાના અમલદારોએ ખાલસા કરી છે. × × × ફરૂક્કાબાદ જીલ્લામાં સંધિના નિયમો [illegible] વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અને લૉર્ડ [illegible] જેવા માણસો આ [illegible] ગયા છે, તે તરફ પણ સંપૂર્ણ અનાદર બતાવવામાં આવ્યો છે.[૧] " આ યથેચ્છાચારે

---

૧ Minute of Mr Robertson, Lieutent Gover-

રાજનીતિના ક્ષેત્રમા ઝેરી ફળો પ્રગટાવ્યા હતા, તે વાત દરેક ડાહ્યો માણુસ સ્વીકારે છે આ નીતિને લીધે બંગાળાના સાધારણ સ્થિતિના માણુસો પણ ગુજરાન માટે તરફડવા લાગ્યા વાઇજ નામના એક અંગ્રેજે લખ્યુ છે કે, "ચટ્ટગ્રામ જીલ્લાના બધા રહેવાશીઓ આ નિયમથી પોતાના કાયમી હક ગુમાવી બેઠા છે. ત્યા એક પ્રકારનો આતરવિપ્લવ જાગ્યો છે." [1] જો કે અમલદારો રાજ્યના ભલાની આશાથી આ કાર્ય કરતા હતા, પરતુ રાજ્યના ભલાની ઇચ્છા અનુભવ અને આજુબાજુની પરિસ્થિતિના વિચાર સાથે જોડાયલી નહોતી. થોડો અનુભવ હોવાથી તેઓ ભ્રમરૂપી મહાસાગરમા પૂરેપૂરા ડૂબ્યા હતા

પરંતુ મહેસુલી ખાતાના બધા અમલદારો બીનઅનુભવી નહોતા જમીન ખાલસા કરવાની લત કંઇ બધાને લાગુ પડી નહોતી તેઓમાના કોઇ કોઇ ઉદાર અને દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા હતા વિવેકબુદ્ધિ તેઓને રાજા અને પ્રજા—બનેના ભલા માટે કામ કરવા દોરતી હતી આગ્રાના મેન્સેલ સાહેબ આ ડાહ્યા વર્ગના અગ્રણી હતા તેમણે એક સમયે આગ્રાની મહેસુલે ખાતાની વિજ્ઞાપનામા દર્શાવ્યુ હતુ કે, "જો સાધારણ પ્રજાને સતોષ પમાડી, દંડવિધિદ્વારા ઉત્તમ

nor of the North West Provinces, quoted in Despatch of the Court of Directors, August 13, 1851 Comp Kaye, Sepey War. Vol. I. p. 173 and Ludlow, Thoughts &c., 250-251

૧ Second Report on Colonization and Setteement (India) 1858, PP. 44, 90.

પદ્ધતિ મુજબ રાજ્ય ચલાવવાની જરૂર હોય, જો સરકારની કાર્ય પદ્ધતિ દ્વારા આ પ્રદેશના ગરીબાઇ અને અજ્ઞાનથી દુર્દશામા આવી પડેલા સમાજની યથાશક્તિ રક્ષા કરવાની જરૂર હોય, જો વંશપરંપરાની કુલીનતાનુ ગૌરવ, ભૂતકાળના સાહસો અને દેશીઓનુ રાષ્ટ્રિય ચારિત્ર, માનવ હૃદયમા ઉચ્ચ અને મહાન ભાવો રૂપી પૂર્વસ્મૃતિના મનોહર દર્પણને વિષે પ્રતિ ફલિત કરવાની જરૂર હોય, તો આગ્રાના લેફટેનન્ટ ગવર્નરે ભુધોયારના રાજકુટુંબને ચાલુ રાખી જે ઉદારતા અને મહત્વ બતાવ્યુ છે, તે કરતા બીજુ કોઈ સત્કાર્ય સરકારને કરવાનુ હોય, એમ હુ માની શકતો નથી. અને જે લાગણી આગ્રાવિભાગની ઉન્નતિ સાથે ગુંથયલી છે તે લાગણી આ વિભાગના રહેવાસીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે હુ આ વિવરણ જાહેર કર્યાં સિવાય રહી શકતો નથી." દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા રોબર્ટસને ભુધોયારના મરહુમ રાજાના દત્તક પુત્રને પિતાની જાગીર આપ્યાથી લાગણીવાળા અમલદારે આ પ્રમાણે આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો, અને સરળ, પ્રીતિપ્રફુલ્લ હૃદયે આવા ઉદાર વાક્યો લખી અનુપમ દીર્ઘદૃષ્ટિપણુ દર્શાવ્યુ હતુ

બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોમા આ પ્રમાણે ઉથલપાથલ મચી રહી હતી, બંગાળા અને વાયવ્ય

ઇ. સ ૧૮૫૨

પ્રાંતોમા આ રીતે મહેસૂલની વ્યવસ્થા ડખળી ગઇ હતી, તે વખતે મુબઇનાં ઇનામ કમિશને વળી એક બીજી ઉથલપાથલના પગરણ માડયા હતા. ઇ. સ ૧૮૧૭ મા પેશ્વાની પડતી થતા કંપનિના હાથમા એ બાજુએ પુષ્કળ જમીન આવી પડી હતી. પેશ્વાના રાજ્યમા કેટલીક નિષ્કર જમીનો

ઇનામી જમીનના નામથી ઓળખાતી હતી એ જમીન લોકોના હાથમા જુદે જુદે સમયે, જુદી જુદી રીતે આવી હતી બ્રિટિશ સરકારે પેશ્વાઇ હાથમા લીધા બાદ એ બધી નિષ્કર (ઇનામી) જમીનનો બ દોબસ્ત કરવાનો વિચાર કર્યો ઇ. સ ૧૮૧૯ મા એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ ત્યાના કમિશનર હતા તેણે સૌ પહેલા આ જમાબ-ધીનો પ્રશ્ન ઉપાડયો જો સરકારે તત્તજ તપાસ શરુ કરી દીધી હોત, દરેક શકપડતી ઇનામી જમીન ખાલસા કરી હોત, જૂની સરકારે આપેલા હકો છિનવી લીધા હોત અને વ શપર પરાનો ભોગ વટો રદ કર્યો હોત તો એ કાર્ય જુલમની પરાકાષ્ઠા ગણાત પરતુ સરકાર એટલી બધી ઉતાવળ કરી માણસોને વિહવળ કરી નાખવા ઉત્સુક નહોતી બધાને સરખો ન્યાય મળે, એવી તેની આતરિક ઇચ્છા હતી પરતુ એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા જતા સરકારના અમલદારોએ મુંબાઇ ઇલાકામા એવી કઠોર રીતિ અખત્યાર કરી કે તેથી સાધારણ પ્રજાનો અસતોષ ઘટવાને બદલે ઉલટો વધ્યો

ઘણા વર્ષો વીત્યા, ઘણા કાયદા બ ધાયા, પણ મુંબઇ ઇલાકાની મહેસુલ પદ્ધતિ વ્યવસ્થિત નજ થઇ. છેવટે ઇ. સ ૧૮૫૨મા એક કાયદો રચાયો, એ કાયદા મુજબ ઘણે ભાગે લશ્કરી ખાતાના અગ્રેજ અમલદારોને એ વિશાળ પ્રદેશની જમીનનો બદોબસ્ત કરવાની સત્તા આપવામા આવી. તેઓ કાયદાના તત્ત્વો જાણતા નહોતા, દિવાની કામોના માહિતગાર નહોતા. જે પ્રદેશની જમીનનો બદોબસ્ત કરવાનો કાયદો પસાર થયો હતો, તે પ્રદેશની જમીનનો ઘણોખરો ભાગ આબરૂદાર કુટુબના માણસોના તાબામા હતો, તેઓ કુલશીલમા ઉત્તમ ગણાતા હતા, તેઓના વડવાઓને તરવારપર ભારે વિશ્વાસ હતો,

અને તરવારના બળવડે જ તેઓએ પોતાના હકો ટકાવી રાખ્યા હતા. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમા આવા અસંખ્ય જાગીરદારો હતા. તેઓએ પોતાની જમીનના દસ્તાવેજો યત્નપૂર્વક સાચવ્યા નહોતા. તેઓની એવી ધારણા હતી કે અમે વંશપરપરાથી આ જમીનનો ભોગવટો ભોગવતા આવ્યા છીએ, એજ અમારો મોટામા મોટો દસ્તાવેજ છે. કોઇના હાથમા દૈવયોગે પોતાની જમીનના ભોગવટાનો દસ્તાવેજ આવી ચડતો, તોપણ તેઓ તે દસ્તાવેજ જાળવી રાખવાની કાળજી રાખતા નહોતા. જે મહાસગ્રામમા પેશ્વાની પડતી થઇ, જે મહાસગ્રામને લીધે ગૌરાગ દેવો મહારાષ્ટ્રના ગાદીપતિ થયા, તે સગ્રામની વાત સિવાય તેઓની પૂર્વસ્મૃતિમા કંઇ પ્રતિબિંબિત થતુ નહોતુ આ પ્રમાણે ઘણા વર્ષો વીત્યા, ઘણી પેઢીઓ થઇ ગઈ, એ પેઢીઓ બીન-હરકતે ભોગવટો ભોગવવા લાગી. કોઇએ તેના તરફ આગળી ઉચી કરી નહિ પરતુ છેવટે ઇનામી કમિશન સ્થપાયુ. એની કીર્તિ, એનો પ્રતાપ, એની કાર્યશક્તિ આખા દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમા ફેલાયા. કોઇપણ એનો પ્રતિરોધ કરી શક્યું નહિ. પ્રબળ વેગથી એનુ કાર્ય શરૂ થયુ, પ્રબળ તેજથી તે ચારે તરફ ગતિ વિસ્તારવા લાગ્યુ અને પ્રબળ પરાક્રમે તેના વિષમય ફળો બધાને ચમકાવી મૂકવા લાગ્યા. કમિ-સ્નર સાહેબની પધરામણી એક ગામડેથી બીજે ગામડે થવા લાગી. કમિશનર સાહેબ ગામડે ગામડે જઇ દસ્તાવેજો માગવા લાગ્યા. એકાએક, અણુચિન્તવ્યો કમિશનર સાહેબનો હુકમ જાહેર થવાથી બધા વિચારમા પડયા જેઓની પાસે દસ્તાવેજો નહોતા, તેઓમાના કોઈ આ ભયંકર હલ્લામાથી બચ્યા નહિ—દસ્તાવેજ સિવાય કોઇ પોતાની બાપદાદાની જમીન બચાવવા સમર્થ થયા નહિ. દરરોજ

જમીન જપ્ત થવા લાગી, કમિશનરના હુકમથી ખરા માલીકના હાથ-માંથી સટકવા લાગી. "જેઓ અનુકૂળ નસીબને લીધે આ ભયાનક ઉથલપાથલમાંથી બચ્યા, તેઓ પણ કમિશનર સાહેબના વિકાળ પંજામાંથી બચતા પાયમાલ થઈ ગયા હોવાથી કામ કરવાને અશક્ત હતા. તેઓ ભિક્ષા માગતા ગરમાતા હતા ગરિબાઇથી પિડાતા આમ વર્ગમાં તેઓની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી થઇ પડી હતી તેઓના અંતઃકરણમાં દાવાનળ સળગતો હતો. તેઓનો ક્ષોભ દ્વિગુણ બની ગયો હતો[૧]" આ કમિશનરોના અમલદારો લોકોના ઘરમાં અનધિકાર પ્રવેશ કરતા અચકાતા નહોતા બળપૂર્વક દસ્તાવેજો શોધતા સંકોચ પામતા નહોતા કંઇ પણ વિચાર કર્યા સિવાય તેઓ લોકોના અંતઃપુરમાં પેસી જતા અને અસભ્યતાની પરાકાષ્ઠા બતાવતા[૨] કમિશનરોએ નાની મોટી પાત્રીસ હજાર જમીનદારીઓના દસ્તાવેજો હાજર કરવાના હુકમ કાઢયા હતા તેઓના અમલ દરમિઆન પહેલા

૧ Memorial of G. B. Seton-Karr. Comp Kaye, Sepoy War, Vol. I., P. 177.

૨ નીચે એક અરજીનો જે ભાગ આપવામાં આવ્યો છે, તે પરથી આ બાબત વધારે સ્ફુટ થશે. પુના અને બીજા શહેરોના ઇનામદાર અને બીજા રહેવાશીઓએ મુંબઇની એક સભામાં આ અરજી રજૂ કરી હતી.—

"અમને ખાત્રી છે કે ઇનામી કમિશનરોના માણસો તેઓને ઉપરીઓએ આપેલી સત્તા મુજબ બીજાઓના ઘરમાં જોર જુલમથી અનધિકાર પ્રવેશ કરી ઘરના તાળા તોડે, બધી ચીજોનો નાશ કરે અને જરૂરી દસ્તાવેજો જપ્ત કરે એવો સરકારનો હેતુ કદી પણ ન

પાચ વરસમા એ બધી જમીનદારીઓમાની ૨ૂ જમીનદારીઓ જમ થઇ ચુકી હતી.[૧]

ઇ સ ૧૮૫૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૧લી તારીખે મદ્રાસ ઇલાકામા ઇનામી કમિશનનું કાર્ય શરૂ થયુ. આ કમિશનની કાર્યપદ્ધતિથી મુબાઈ ઇલાકાના બધા લોકો બહુજ અસંતુષ્ટ થયા હતા. એક આબરૂદાર અંગ્રેજે આ સબધમા લખ્યું છે કે, "દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમા ઇનામી કમીશને લોકોમા બહુજ અશાન્તિ ફેલાવી છે. લોકોના મન એટલા બધા ઉશ્કેરાઇ ગયા છે કે સરકાર વિરુદ્ધ કઇ પણ ચળવળ શરૂ થાય તો તેઓ તે ચળવળને અનુમોદન આપે છે." [૨] દક્ષિણ હિંદમા મુસાફરી કરનાર એક મુસાફરે લડલો નામના ઇંગ્લાડના એક હોશિયાર વકીલને આ અસંતોષ બાબત ફરિયાદ કરી હતી [૩] મુંબાઇની

હોય × × × ઇનામી કમીશનના લોકોએ જે જુલમ, અન્યાય અને અસભ્યતા વાપરી છે, તેનો ઉલ્લેખ કરતા અમે શરમાઇએ છીએ. તેઓએ ઘરધણીની ગેરહાજરીમા ઘરમા પ્રવેશ કર્યો છે. તાળા તોડયા છે અને દસ્તાવેજો લઇ પ્રસ્થાન કર્યું છે "—Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. *260*, note.

૧ Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. *177*

૨ Third Report on Colonization and settlement (India) P. 93 Comp, Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. 273.

૩ Thoughts on the Policy &c. P. 273.

માફક મદ્રાસ ઇલાકામા પણ આ કમિશનના માઠા ફળો જણાયા નોર્ટન સાહેબે આના પુષ્કળ ઉદાહરણો આપ્યા છે, તેમાથી એકાદ ઉદાહરણ અહીં દર્શાવવામા આવે છે દેશી સિપાહીઓના બે સુબેદારોએ વેલોરના સિપાહીઓના બંડની બાતમી સરકારને વેળાસર પહોચાડી હતી, એ માટે તેઓને ઇનામ તરીકે ત્રિચિનાપલ્લી અને મદુરા વિભાગમા ઇનામી જમીન મળી હતી. ઇનામી કમિશનની કુનેહથી આ વખતે તે સુબેદારોમાના એક સુબેદારના વંશજોને એ જમીનનો કાયમી ભોગવટો મળ્યો, ત્યારે બીજા સુબેદારની વિધવાને તે જીવે ત્યા સુધી જમીન તેના કબજામા રહે એવો ફેસલો આપ્યો એ વિધવાના મરણ બાદ જમીન સરકારના કબજામા ગઇ બિચારા સુબેદારની સતાન પિતાના ઇનામનુ ફળ ન મળ્યુ પોતાના પિતાની વફાદારી અત્યારે તેઓને મહાપાપ સમાન જણાવા લાગી. ૨

મહેસુલી ખાતુ જ્યારે હિંદમા સર્વત્ર સર્વ જમીનદારોના હૃદયમા આવી રીતે ભયાનક મલિનતા ફેલાવી રહ્યુ હતુ, ત્યારે દિવાનીખાતુ પણ એ સર્વસહારક મહાસગ્રામનુ પૂરેપૂરૂ મદદગાર બની કાર્યક્ષેત્રને વિષે અગ્રેસર થઇ રહ્યુ હતુ દિવાની અદાલતોએ જૂના જમીનદારોને વશપરપરાના ભોગવટામાથી બાતલ કર્યા હતા જમાબધી ખાતાના અમલદારોએ ચલાવેલી પદ્ધતિ દિવાની ન્યાયાધીશોની મદદથી અજેય બની ગઇ હતી દરવર્ષે દિવાની અદાલતોએ આપેલા ફેસલા મુજબ જમીનદારીઓ વેચાવા લાગી, દરવરસે જમીનદારો પોતાના કાયમી

---

૨ Norton, Topics for Indian Statesman. P. 169.

ભોગવટાથી ભ્રષ્ટ થઇ ભિખારી બનવા લાગ્યા આ પ્રમાણે અદાલતોની ન્યાયપ્રણાલિકાએ પણ મહેસુલી ખાતાની પદ્ધતિ સ્વીકારી જમીન સબંધીની ઉથલપાથલની આગેવાની લીધી, હિંદના જમીનદારોના હૃદયમા આગના ભડકા પેદા કર્યા અને બ્રિટિશ અમલને તીવ્ર હળાહળથી કલંકિત કરી મૂક્યો. અમલદારોની કાર્યપદ્ધતિને લીધે સરકાર તરફ લોકોનો વિરાગ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો બધા બ્રિટિશ નીતિને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા બ્રિટિશ અમલને લીધે પોતાની પડતી થઇ એમ સમજવા લાગ્યા અને ભવિષ્યમા થનારી કોઇ પણ ઉથલપાથલમા પોતપોતાની જમીનદારીનો ઉદ્ધાર કરી લેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી આ નીતિનો પ્રવર્તક નહોતો, તેના ફળરૂપ બેજામાથી આ કાર્યપદ્ધતિનો ઉદ્ભવ થયો નહોતો તેણે તો આ પદ્ધતિને માત્ર ટેકો આપ્યો હતો. તેણે અગાઉથી કબજામા આવેલા પ્રદેશોમા આ કાર્યપદ્ધતિ મુજબ કામ કરવાનુ ઠરાવ્યુ હતું, અને પોતે ખાલસા કરેલા પ્રદેશોમા એ પદ્ધતિનો કાર્યપ્રદેશ વિસ્તાર્યો હતો પંજાબના રાજ્યની લગામ જે રાજનીતિજ્ઞોના હાથમા સોપવામા આવી હતી. તેઓ આ કાર્યપદ્ધતિથી અતિશય કંટાળી ગયા હતા સર હર્બર્ટ એડવર્ડસ્ તો આ ભયંકર નીતિના હુમલાથી જૂના સરદારો અને જમીનદારોને ઝહાનમમા જતા જોઇ પંજાબ છોડી ચાલ્યો ગયો હતો. હેન્રિ લૉરેન્સને પણ નિરાશ્રિત, નિ.સહાય જમીનદારોના પક્ષનું સમર્થન કરવા જતા નીચી મુડીએ હાર સહન કરવી પડી હતી, અને છેવટે આખા પંજાબમા એ સામ્યનીતિનો વિજયધ્વજ

ફરકતો જોઇ, બધા સરદારોને બેઆબરૂ અને પાયમાલ થયેલા જોઇ પંજાબમાંથી વિદાયગીરી લેવી પડી હતી.[૧]

અયોધ્યામાં આ પદ્ધતિએ ભારે ઉથલપાથલ મચાવી હતી. એક તરફથી અધિકારીઓ જેમ હકથી મુક્ત થવા લાગ્યા, તેમ બીજી તરફથી દેશીલોકો કાર્ય ક્ષેત્રમાંથી દૂર થવા લાગ્યા. આપરથી બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદી રાજાઓના વખતમાં થતી જમીનની જપ્તિના ફળ જુદા જણાઇ આવવા લાગ્યા. આપણા રાજાઓ કોઇપણ નિષ્કર જમીન જપ્ત કરતા, તો જમીનદાર તદ્દન ગરીબ સ્થિતિમાં આવી પડતો નહિ કારણ કે રાજ્યની બધી ઉંચી નોકરીઓ તેને માટે ખુલ્લી રહેતી હિંદી રાજાઓના અમલ દરમિઆન હિંદના સંતાનો જ મહેસુલી અને લશ્કરી ખાતાની મોટી મોટી જગાઓ ભોગવતા. પરંતુ બ્રિટિશ અમલમાં એમ બનતું નહોતું બ્રિટિશ સરકારે બધી મોટી જગાઓ અગ્રેજો માટે ઇજારે રાખી હતી. આથી જેઓની જમીન જપ્ત થતી પણ તેઓને રાજ્યમાં ઉંચી નોકરી મેળવવાની આશા નહોતી તેઓ કોઇ પણ ઉપાયે ધન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નહોતું. એથી ગરિબાઇને લીધે તેઓના હૃદયમાં ભયંકર દાવાનળ પ્રગટતો તેઓ બ્રિટિશ સરકારના કોઇ પણ કાર્યમાં જોડાઇ શકતા નહિ, તેમ બ્રિટિશ સરકારથી છુટા પણ થઇ શકતા નહિ. એથી ભૂતકાળની યાદગીરી એમની નસેનસમાં ઉગ્ર વિષ ફેલાવતી.

---

૧ Raikes, Notes of the Revolt of the North-West Provinces of India Comp. Kaye, Sepoy War, I. P. 179, note

કઠોર મહેસૂલી પદ્ધતિએ આ રીતે સખ્યાબંધ કુલીનોને બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ ઉશ્કેરી મૂક્યા. તેઓને બ્રિટિશ સરકાર તરફ શ્રદ્ધા નહોતી આ દુભાયલા કુલીનોમા કેવળ જમીનદારોનો જ સમાવેશ થતો નહોતો. હિંદુધર્માવલબી પુરોહિતો અને લડવૈઆઓની મોટી સંખ્યા આ ટોળામા ભળી હતી સરકારે જે બ્રાહ્મણોની ધર્માદા જમીન લઇ લીધી હતી. તેઓ સનાતન ધર્મનો લોપ થયેલા જણાવી સાધારણ પ્રજાને બ્રિટિશ સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરવામા બાકી રાખતા નહિ. આ પ્રમાણે કુલીન અને અકુલીન વર્ગ ધીમે ધીમે બ્રિટિશ સરકાર તરફ વિરક્ત અને લાગણીશૂન્ય બનવા લાગ્યો તેઓના અંતઃકરણમા આગ ધુધવાવા લાગી, એ આગ ક્યારે સળગી ઉઠશે, તેનો કઈ નિરધાર નહોતો

ઇનામ કમિશન પછી ન્યાય ખાતામા પણ સરકારે એકાદ બે• સ્થળે ભારે ગરબડ કરી એમાનુ એક ઉદાહરણ

ઈ• સ ૧૮૫૧ અમે જરા વિસ્તારથી આપીએ છીએ જ્યોતિ પ્રસાદ નામના એક ધનવાન અને હોશિયાર કૉન્ટ્રાકટરે અફગાનિસ્તાન અને ગ્વાલિયરની લડાઇ વખતે સૈનિકોને મોદીખાનું પૂરૂ પાડવાનુ માથે લીધુ હતુ લડાઇ પૂરી થયા બાદ જ્યોતિપ્રસાદના એક લાખ રૂપીઆ સરકાર પાસે લેણા નીકળ્યા સરકારે એ રૂપીઆ ન આપ્યા પંજાબમા લડાઇ જાગી તે વખતે જ્યોતિપ્રસાદને લશ્કરને મોદીખાનુ પૂરૂ પાડવાને માટે બોલાવવામા આવ્યો જ્યોતિપ્રસાદે પહેલા તો આ બાબતની ના પાડી, પરતુ સરકારે તેને અગાઉના લેણા રૂપીઆ તથા એકાદ ખિતાબ આપવાનુ વચન આપ્યુ એટલે તેણે મોદીખાનાનુ કામ સ્વીકાર્યું પંજાબનો

વિગ્રહ ખતમ થયો જ્યોતિપ્રસાદને રૂપીઆ કે ખિતાબ એમાંથી કંઈ ન મળ્યુ ઉલટુ તેના હિસાબ કઠોરતા પૂર્વક તપાસવામા આવ્યો અને અમુક બાબતમા તેને બીક બતાવવામા આવી એ દરમિયાન મોદીખાના ખાતાના એક અમલદારે જ્યોતિપ્રસાદ વિરુદ્ધ પૈસા ઉડાવવા, છેતરપિંડી કરવી વગેરે કેટલાક ભયકર અપરાધો મૂક્યા સરકાર એ ફરિયાદ સાભળી જ્યોતિપ્રસાદની વિરુદ્ધ પડી તેણે તેનુ સત્યાનાશ વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો મેજર હાસ્મે નામના એક લશ્કરી પુરુષને એ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો હાસ્મેએ લક્ષપૂર્વક જ્યોતિપ્રસાદનો હિસાબ તપાસ્યો, અને લશ્કરી કાઉન્સિલ આગળ જ્યોતિપ્રસાદને નિર્દોષ ઠરાવવાનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો એ કાઉન્સિલમા ત્રણ મેમ્બરો હતા એમાના બે જણે તો હાસ્મેના રિપોર્ટને સ્વીકાર્યો, પણ ત્રીજાએ આ બાબત ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો લગભગ સો વર્ષ અગાઉ મહારાજા નદકુમારને માટે જે ધડમથલ થઇ હતી, અત્યારે તેવીજ જાતનુ નાટક ભજવાવા લાગ્યુ જેણે ખરા કટોકટીના વખતમા સરકારને મદદ કરી હતી, છુટે હાથે નાણુ વાપરી સરકારના લશ્કરને ખોરાકી પૂરી પાડી હતી, તે અત્યાર ગુનહેગાર ગણાતો હતો કટોકટીના વખતે મદદ કરવી એ મહાપાપ હતુ એ પાપના પ્રાયશ્ચિત માટે દેણદારે લેણદારને ન્યાયની અદાલતમા ધસડ્યો, આગ્રામા જ્યોતિપ્રસાદ પર મુકદમો ચલાવવામા આવ્યો લૉગ નામનો એક અગ્રેજ બેરિસ્ટર જ્યોતિપ્રસાદનો મુકદમો લડવા નીમાયો આ તરફ જ્યોતિપ્રસાદ શકનો માર્યો કલકત્તા નાઠો, પરતુ કલકત્તામા પણ તેના વિરુદ્ધ વૉરન્ટ નીકળ્યુ જ્યોતિપ્રસાદ પકડાયો. તેને આગ્રા

લાવવામા આવ્યો બાર દિવસ સુધી મુકદમો ચાલ્યો બાર દિવસ સુધી દેશુદાર સરકારે નીમેલી જૂરી અને ન્યાયાધીશ સમક્ષ લેણુદાર જ્યોતિ પ્રસાદે પોતાના બેરિસ્ટર લૉગની મદદથી પોતાનો પક્ષ રજુ કર્યો છેવટે ન્યાયનો કાંટો જ્યોતિ પ્રસાદ તરફ નમ્યો, બ્રિટિશ નીતિ અને બ્રિટિશ ન્યાય આગળ હિંદની બ્રિટિશ સરકારને માથુ નમાવવુ પડ્યુ. જ્યોતિ પ્રસાદ નિર્દોષ ઠર્યો, અને સ્વદેશીઓના ઉત્સાહ-સૂચક આનંદ ધ્વનિ વચ્ચે વિજયશ્રીથી શોભતો શોભતો અદાલત ગૃહ છોડી ગયા લગભગ એકાદ સૈકામા હિંદની રાજનૈતિક અવસ્થા અનેકાંશે ફરી હતી. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે નંદકુમારને ગવર્નર જનરલ સામે ફરિયાદ માંડવાથી ફાંસીને લાકડે લટકવુ પડયુ હતું, ત્યારે આ વખતે જ્યોતિ પ્રસાદ સરકાર પાસે પોતાના લેણા રૂપીઆ માગવા જતા નિર્દોષ ઠર્યો હતો પરંતુ હિંદ સરકાર માટે તો એ બંને બાબતો એક સરખી શરમ ભરેલી છે [૧]

મહેસૂલ સબંધી ઉથલપાથલ સાથે સમાજની આંતરિક વ્યવસ્થા પણ ફરવા લાગી બ્રાહ્મણ ધર્મની ઉત્પત્તિના સમયમા હિંદુઓ યોગીની માફક પોતાની પદ્ધતિ મુજબ ક્રિયા કલાપ કરવામા અને પોતાની પદ્ધતિ મુજબ કેળવણી લેવામા મશગૂલ હતા, ઓગણીસમી સદીમા બ્રિટિશ સરકારના અમલ દરમિઆન એમા રૂપાંતર થવા લાગ્યુ જે સંસ્કારો હિંદુઓના હાડેહાડમા પેસી ગયા હતા, તે સરકાર કંપનિના મુલકમા ઢીલા પડવાની શરૂઆત થઈ અંગ્રેજી કેળવણી, અંગ્રેજી અભ્યાસ અને અંગ્રેજી રીતરિવાજોને લીધે એક

૧ British India its Races and its History Vol II. P 182–183

નવીન સંપ્રદાય પેદા થયો, અને તેણે જૂના સમાજને ચમકાવી દીધો જે હિંદુ સ્ત્રીઓ બીજાનું મુખ જોઇ શકતી નહિ, જેઓ ઘરના આગણાને જ દુનિઆનો છેડો માનતી, તેઓની દીકરીઓ અંગ્રેજોએ સ્થાપેલી નિશાળોમા અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ કેળવણી લેવા લાગી. જે હિંદુઓ એક સમયે તાલપત્રપર લખેલા પુસ્તકો વાચી અભ્યાસ કરતા, તેઓના સંતાનો અત્યારે સુંદર અંગ્રેજી પુસ્તકો હાથમા લઇ, અંગ્રેજી ભાષામા મેઘ ગર્જનાના જેવા અવાજે ભાષણ કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સમાજના એક થરપર બીજો થર ગોઠવાતો જતો હતો, ઓગણીસમી સદીના બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રસાદથી સમાજ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ કે અવનતિ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો કેળવાયલો વર્ગ સમાજનો સ્રોત ન અટકાવતા તેને યથાશક્તિ વહેવડાવવાનો યત્ન કરી રહ્યો હતો

પરંતુ આ પરિવર્તનથી આમ વર્ગના હૃદય બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયા નહોતા, સાધારણ પ્રજા આવા પરિવર્તથી કોઇ ઉથલપાથલની શંકા કરતી નહોતી હિંદુત્વનું અપમાન થતું હતું, હિંદુ રિવાજો પદદલિત થતા હતા, છતાં ધર્માંધ હિંદુઓ પોતપોતાની ક્રિયાઓ ગંભીર પણે કર્યે જતા હતા સામાજિક રિવાજોના પરિવર્તન સિવાય એક બીજી બાબતનું પરિવર્તન આમ વર્ગના અંતઃકરણને સહેજ ધક્કો મારી રહ્યું હતું બધા લોકો જાતિ વિચાર પર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ રાખતા હતા, બધા પોતાની જાતિ બચાવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી બેઠા હતા કોઇ પણ એ સનાતન રિવાજથી ચળ્યા નહોતા, પ્રાણ જતા પણ આ સનાતન ધર્મનું વિસર્જન કરવા તૈયાર નહોતા જાત જતા કેવી દુર્દશા વેઠવી પડે છે, સામાજિક સબંધ શૂન્ય થઇ

રહેવું પડે છે, ઇશ્વર, ધર્મ, માતાપિતા, કુટુંબીઓથી છૂટા થવું પડે છે, મરણ પછી અનંત પદ પ્રાપ્તિને બદલે ભયંકર અંધકારમય નરક ભોગવવું પડે છે એ વાતથી બાળક, વૃદ્ધ કે વનિતામાનું કોઈ અજાણ્યું નહોતું એ વિચાર તેઓના અંતઃકરણમાં ઉંડા કોતરાઈ રહ્યા હતા જાતિ વિચાર તરફ અંગ્રેજોની પણ ખાસ નજર હતી, તેઓ પ્રજાની જાતિનું રક્ષણ કરવા તરફ ઉદાસીનતા બતાવતા નહિ, પરંતુ આવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ, આવો ગાઢ પ્રયત્ન છતાં કોઈ કોઈ વખતે એવાદ એવું કાર્ય થઈ જતું કે જેથી સાધારણ પ્રજા ચમકી જતી તેઓના અંતઃકરણમાં ભગતીના મોજા ઉછળતા

કેદીઓનું પોષણ સીધીરીતે સરકાર તરફથી થતું હતું તેઓનું ગુજરાન વગેરે બધા કાર્યો સરકાર નિભાવતી જૂના નિયમ મુજબ કેદીઓને ખોરાકી માટે સરકાર તરફથી અમુક રૂપીઆ મળતા તેઓ એ રૂપીઆમાંથી પોતપોતાની મરજી મુજબ ખોરાકી મેળવતા અને પોતાને હાથે રાંધી જમતા પરંતુ એ નિયમ જેલની વ્યવસ્થાને અનુકૂળ નીવડતો નહોતો કેદીઓ ખોરાકી મેળવી, રાંધવા માટે ઘણો વખત ગુમાવતા, તેથી તેઓને માટે નક્કી કરવામાં આવેલું કાર્ય થઈ શકતું નહિ આ માટે તેઓને જુદા જુદા ટોળામાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા, અને દરેક સમયે એ જુદા જુદા ટોળાને જમાડવા માટે ખાસ રસોઇયા રોકવામાં આવ્યા જેઓને માટે રસોઈ કરવાની હોય, તેઓ કરતા રસોઇયો હલકી નાતનો હોય તો તેઓ વટલાય એ સઘળા સમજી શકે તેમ છે જેમાં રસોઇયા નીમવાથી ઉંચી નાતના કેદીઓ બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા બધા બ્રિટિશ કંપનીની ઉદારતા માટે શક બતાવવા લાગ્યા તેઓ એમ ધારવા લાગ્યા કે

સરકાર હવે પ્રજાને ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં વટલાવવા માગે છે આ સમાચાર કેદખાના સિવાય બીજા શહેરોની પ્રજાના હૃદયમાં પણ ડસી ગયો હતો પ્રજા આ આકસ્મિક પરિવર્તન જોઇ વિસ્મયથી દિગ્મૂઢ બની જવા લાગી બ્રાહ્મણ રસોયા જેલમાં રાંધવાનું કામ કરતા હતા, પણ આજે બ્રાહ્મણો તો કાલે કોઈ હલકી જાતના રસોઇઆ આવી ઉચ્ચ જાતના કેદીઓને ઉપવાસ કરાવે, એવા સંદેહથી પ્રજા બહુ મુંઝાઇ હતી ફિરંગી સરકાર આપણને વટલાવવાનો ધંધો લઈ બેઠી છે એ વિચારથી પ્રજા બહુ ગભરાઈ ગઇ

આ વાંધો કેવળ હિંદુઓને જ હતો હિંદુ સિવાય બીજી કોઇ જાતિને જેલમાના રસોડા સંબંધ બહુ વાંધો નહોતો મુસલમાનોએ આ બાબતમાં લાગણી બતાવી નહોતી પરંતુ એક બીજી બાબતને લીધે તેઓમાં ઉશ્કેરણી ફેલાઇ રહી હતી તેઓની ફારસી ભાષા ન્યાયની અદાલતોમાંથી રવાના થઇ ચૂકી હતી તેઓના માનીતા મોલવીઓ અંગ્રેજ ન્યાયાધીશો સમક્ષ હલકા પડતા હતા, તેઓની કલકત્તામાંની મદ્રેસા સરકાર પાસેથી ધાર્મિક બેગત મેળવી શકતી. જે આચાર, જે રીતિ, જે ભાષા એક સદી કરતા પણ વધારે વખત પ્રબળ પ્રતાપ સાથે હિંદપર સર્વત્ર અધિપતિપણું ભોગવતા આવ્યા હતા તે અત્યારે પ્રતિકૂળ તેજના પ્રભાવથી મંદ પડવા લાગ્યા, અને કેઇ અભાવનીય દૈવી શક્તિને યોગે સર્વ સહાનુ કાળનો કોળિયો બનવા લાગ્યા અંગ્રેજી ભાષા, અંગ્રેજી કેળવણી અને અંગ્રેજી આચાર-વ્યવહારે મુસલમાન મોલવીઓને સદંતર વગર બનાવી મૂક્યા તેવામા વળી નિષ્કર જમીન જપ્ત થવાથી તેઓનો ગુસ્સો ઘણો વધી ગયો ત્યારબાદ કેદખાનામાં [illegible] નીમાયા જેથી તેઓનો શક

મજબૂત થયો આ પ્રમાણે મુસલમાનો પણ ગુસ્સે થઇ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાઇ ગયા.[1]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી આવ્યા પહેલા આ નિયમ થયો હતો એ નિયમ એકાએક વ્યવહારમા મૂકતા કદાચ ખડખબડા થાય એવુ અમલદારોએ પ્રથમથીજ ધારી લીધુ હતુ, તેથી તેઓએ બહુજ સાવચેતી રાખીને નિયમ અમલમા મૂક્યો હતો[2] પરતુ વખત વીતવા લાગ્યો, દર વર્ષે જુદી જુદી પદ્ધતિ અમલમા મૂકાવા લાગી આ ફેરફારોથી અગાઉની શકા મદ પડવા લાગી, સાવચેતી ઓછી થવા લાગી, તેથી અનેક સ્થળોએ કેદીઓ આ પ્રણાલી વિરુદ્ધ ખુલ્લો વિરોધ દર્શાવતા અચકાયા નહિ તેઓ સાહસ અને દૃઢ પતિજ્ઞાપૂ

---

૧ વિશ્વાસુ બાતમીઓપરથી જણાય છે કે, હિદુઓ અગાઉ મુસલમાનો સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયા હતા બંગાળાના પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ડેમ્પિઅર સાહેબે એક વખત લખ્યુ હતુ કે, 'મને તપાસ કરતા જણાયુ છે કે, મુસલમાનો જમીન જપ્ત કરવાથી, નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી અપાવાથી, અને અગ્રેજી કેળવણીને મદદ કરવાથી બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે ત્યારબાદ જેલમા ખાવા પીવાની પદ્ધતિ શરૂ થયાથી તેઓનો સરકાર તરફનો ગુસ્સો બહુજ વધી ગયો છે' Kaye, Sepoy War Vol I P 197, note

૨ વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરે ઇ સ ૧૮૪૧ ના જુલાઈ માસમા મજકુર વિષયમા એક વિજ્ઞાપન પ્રગટ કર્યું હતુ કે, "જો આ પદ્ધતિ વાસ્તવિકરીતે પ્રજાના રિવાજોને હાનિકર્તા હોય, અગર થોડા સમય માટે પણ કેદીઓની ભવિષ્યની આશાનુ નિર્મૂલ કરતી હોય તો સરકાર એ વ્યવસ્થા ફેરવશે" Kaye, Sepoy War Vol I. P. 198, note

આધાર રાખી આ નવી પદ્ધતિ સામે ઉઠયા શાહબાદ, સારણ, બિહાર અને પટણા રૂવાડા ખડા કરે એવા ભયંકર બનાવોના સ્થળો બન્યા પણ દીર્ઘદૃષ્ટિને લીધે, હિંદુ વિદ્વાનોનું પૂજનીય સ્થાન પુણ્યભૂમિ કાશી આ ભયંકર બનાવથી મુક્ત રહ્યું

રસોયા નીમાવાથી કેદીઓ અને આજુબાજુના રહેવાશીઓમાં જેમ અસંતોષ અને ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, તેજ રીતે કેદીઓના જલપાત્રમાં ફેરફાર થવાથી એ અસંતોષ વધી પડ્યો હતો લોટો હિંદુમુસલમાનના જરૂરી કાર્ય બજાવવાને એક મુખ્ય સાધન છે પરંતુ અમુક સ્થળોએ એ લોટો ઉગ્ર પ્રકૃતિવાળા માણસોના હાથમાં હથિયારનું કામ પણ બજાવે છે[1] એ માટે કોઈ કોઈ સ્થળના કેદીઓને લોટાને બદલે માટીનું પાત્ર આપવામાં આવતું રસોઈ માટે રસોયાની નિમણુંક થવાથી જે ઉથલપાથલ થઈ હતી, તેવી જ ઉથલપાથલ લોટાને બદલે માટીનાં પાત્ર આપવાથી થઈ રહી માટીના વાસણે કેદીના મગજમાં જુદોજ વિચાર પેદા કર્યો. તેઓએ ધાર્યું કે સરકાર અમારા લોટાના વાસણ ભાંગી નાખવા માગે છે, ધર્મના નાશ કરવા માટેજ આ બધા પ્રયત્ન થાય છે આવા વિચારોને લીધે કેદીઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. પ્રજા પણ આ આકસ્મિક પરિવર્તનથી સંતુષ્ટ થઈ નહિ આગ્રાના કેદીઓ એટલા તો ઉશ્કેરાઈ ગયા કે ભાગલપુરના ક્ષત્રિયોને અમલદારોના હક થી તેમના ન ક

---

૧ કે સાહેબે આ બાબતનું એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તેણે લખ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૮૩૪ના એપ્રિલ માસમાં અલીપુર જેલના એક કેદીએ ત્યાંના મેજિસ્ટ્રેટ રિચર્ડસન સાહેબને પિત્તળના લોટાના આઘાતથી મારી નાખ્યા હતા Kaye, Sepoy War, Vol I, P. 198–99 hotd.

ગોળીઓ ચલાવવી પડી, મુજફ્ફરપુરમા પણ પ્રજાની ઉશ્કેરણી વધી પડી ત્યાના મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે એ ઉશ્કેરણીને કેદીઓને મદદ કરનારા, કેદીઓ તરફ દયા બતાવનારા સ્વદેશીઓના એક ભયકર અને આકસ્મિક કારસ્થાન તરીકે ઓળખાવી, શહેરના તથા ગામડાના બધા લોકો તથા ખેડુતો આ ઉશ્કેરણીમા ભળ્યા હતા તેઓએ ખુલ્લા શબ્દોમા જણાવી દીધુ હતુ કે જ્યા સુધી કેદીઓને છોડી નહિ આપવામા આવે, ત્યા સુધી અમે અમારે ઘેર જઇશુ નહિ. લશ્કર આવી પહોચે તે દરમ્યાન કેદીઓ છૂટા થઇ તિજોરી લૂટે અને શહેરમા લૂટફાટ ચલાવે એવી બીકથી અમલદારો એટલા બધા ગભરાઇ ગયા હતા કે તેઓએ એ કેદીઓને છોડી પાછા સોપ્યા હતા, અને એ રીતે પ્રજાને શાત પાડવાનુ યોગ્ય ધાર્યું હતુ

કોઇપણ જાતનો આકસ્મિક ફેરફાર લોકોના મન ઉશ્કેરી મૂકે છે, એનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આ કેદખાનાઓની ઉથલપાથલમાથી મળે છે હિદીઓ હમેશા સતોષી રહેનારા હોવા છતા ધર્મ અને જાતિ જવાના બીકથી તેઓ ઉન્મત્ત બની જાય છે, અને એ ગભરાટ બીક તેઓના અતઃકરણમા આગ પ્રગટાવી તેઓને હેરાન કરી મૂકે છે પરતુ કેદીઓ બ્રિટિશ સરકારને ઉડાડી દરિયામા ડુબાવી શકવાને સમર્થ નહોતા, હિદના નકશામાથી લાલરગ ભૂસી નાખવાની શક્તિ એ બાકોમા નહોતી તેઓ કેવળ ક્ષણિક સદેહથી ઉશ્કેરાઇ, ક્ષણિક આવેશ બતાવી ચૂક્યા હતા એવી વ્યવસ્થામા ફેરફાર કરવો એ એક જાતની પરીક્ષા હતી સરકાર એ પરીક્ષા પસાર કરી ચૂકી હતી પણ કેદીઓ કરતા વધુ જોરાવર એક લડાયક વર્ગ હતો તે હિન્દમા સમાજનો આગેવાન ગણાતો તે એ માનસિક અને તેજસ્વી વર્ગને બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ અને વિદ્યાભિમાની મેલી તથા પદ્ધતિઓના ટોળા ઉશ્કેરી રહ્યા હતા. તે વર્ગ ભયકર આગ સળગાવવાની શક્તિ ધરાવતો હતો

અધ્યાય ૫ મો

વિષય નિર્દેશ – બ્રિટિશ કંપનિનું સિપાહી સૈન્ય – તેની ઉત્પત્તિ અને ઉન્નતિ અસંતોષના કારણો – હિંદી અમલદારોની અવનતિ – વેલોરમાં સૈનિકોનું બંડ – હિંદને યુરોપિઆ લશ્કર – સિંધ અને પંજાબ ખાલસા – રાજ્ય વૃદ્ધિનું ફળ – લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને સર ચાર્લ્સ નેપિયર – ડેલ્હાઉઝી સ્વદેશ ગયો – તેના નામ અને કીર્તિ – તેના ઉત્તરાધિકારીની નિમણુ-

જમીનદારો અને સમાજની આન્તરિક વ્યવસ્થા જેમ એક તરફથી અગાઉની અવસ્થા છોડી દહાડે દહાડે ઇ સ ૧૭૫૬–૧૮૫૬ અવનતિને માર્ગે ધસડાવા લાગ્યા તેમ બીજી બાજુએથી એક નવો વર્ગ ઉત્પન્ન થઇ, ઉન્નત થઇ, રાજ્ય અમલના અંગરૂપ બની બેઠો. રાજ્યની શક્તિ કાયમ રાખવા માટે એ વર્ગની સૃષ્ટિ થઇ હતી અને ભવિષ્યનુ અનિષ્ટ નિવારવા માટે એ દહાડે દહાડે પુષ્ટ અને વર્ધિત થતો જતો હતો વળી સર્વત્ર શાન્તિ જાળવવા ખાતર એ વર્ગ જુદે જુદે સ્થળે, જુદા જુદા ટોળામા વહેંચાઈ રહ્યા હતો. બ્રિટિશ રાજપુરુષો માનતા હતા કે હિંદ તરવારથી જીતાયુ છે, અને ભવિષ્યમા એ તરવારથી જ સાચવી રાખવાનું છે માટે જ્યા સુધી તરવાર હાથમા છે, ત્યા સુધી કોઇ પણ અનિષ્ટની શંકા નથી તરવારનુ આવુ મહા પ્રયોજન હોવાથી તેઓએ ઠામ ઠામ સંખ્યાબંધ સૈનિકો રાખ્યા હતા બ્રિટાનિયાનુ પ્રાચ્ય

સામ્રાજ્ય લગભગ ત્રણ લાખ હથિયારબંધ સૈનિકોથી સુરક્ષિત થયુ હતુ

પરંતુ એ ત્રણ લાખ સૈનિકોમાના ઘણા થોડા ઇગ્લાડથી લાવવામા આવ્યા હતા ઇગ્લાડની વસ્તી અથવા હિંદની પેદાશ કેવળ બ્રિટિશ સૈનિકદ્વારા હિંદમા બંદોબસ્ત જાળવવાને માટે બસ થાય તેમ નથી તે માટે ઘણુ ખરૂ લશ્કર આ દેશમા જ ઉભુ કરવામા આવ્યુ હતુ અને તેને અગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ કેળવી તૈયાર નાખવામા આવ્યુ હતુ, જે થોડા હિંદીઓના લશ્કરે રોબર્ટ કલાઇવને જય આપ્યો હતો તે લશ્કર સમય જતા પ્રચંડ બની ગયુ હતુ એ દેશી લશ્કર સાહસ અને વીરતામા યુરોપિઅન લશ્કર સમાન હોઇ અંદરના અને બહારના શત્રુના હલ્લામાથી કંપનિના મુલકનુ રક્ષણ કરતુ હતુ વીરત્વથી પ્રસિદ્ધ થયેલ હિંદ પોતાના રાજાને માટે આ પ્રમાણે પોતાના બાળકોને લશ્કરી વેશમા સજ્જ કરી પોતાનુ ગૌરવ બતાવી રહ્યો હતો

સિપાહીઓ વીરતા અને રણકૌશલ્યના સાથે વિશ્વાસુ અને વફાદાર તરીકે પકાતા હતા બધા માણસો પ્રફુલ્ન ચિત્તે તેઓના વખાણ કરતા પ્રજા પોતાના જાતિ ભાઇઓના વખાણ સાભળી બાહુ ફુલાવતી કોઇ માણસે એક વખત હિંદના ગવર્નર-જનરલને લખ્યુ હતુ કે, ' તેઓ (સિપાહીઓ) પોતાની હયાતી સુધી આપણા પ્રતિ વફાદાર છે, એમા કશો શક નથી તેમણે અને તેમના પૂર્વજોએ આપણા માટે એક વિશાળ સામ્રાજ્ય મેળવ્યુ છે, તેઓ ભયકર સમયમા-જે સમયે આપણુ રાજ્ય જતા બેઠુ હતુ, તે સમયે આપણી બાજુએ ઉભા રહ્યા હતા, તેઓએ આપણા હુકમથી પોતાના જુના

માલેકો વિરુદ્ધ, પોતાના સ્વદેશ વિરુદ્ધ, અને પોતાના કુટુંબીઓ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું છે ૧"

બ્રિટિશ સેના સાથે હિંદી સેનાનો મુકાબલો થઇ શકે તેમ નથી જુદા જુદા કારણોથી જુદી જુદી બાબતોમાં બન્ને સેના એક બીજાથી બહુ જુદી પડી જતી એક જણ વિદેશી માલિકની ગુલામી કરવા નીમાયો હતો, બીજો પોતાના સ્વદેશી રાજા અને સ્વદેશનું કાર્ય પાર પાડવા નીમાયો હતો, એક જણ ઘણી ખરી વેળા પોતાની સ્વજાતિ, સ્વધર્મ અને સ્વજાતિનો દ્રોહી બનતો, ત્યારે બીજો ઘણી ખરી વખત જુદા દેશની, ધર્મની, અને જુદા વર્ણની પ્રજા વિરુદ્ધ સંગ્રામ થતો; એક જણની વફાદારી માલિક તરફથી મળતા પગાર વડે ઉત્પન્ન થઇ હતી અને માલેકના સહાયગુણથી પુષ્ટ થતી હતી, બીજાની વફાદારી પોતાની પુષ્ટિ સાથે પુષ્ટ થતી અને પોતાની ઉન્નતિ સાથે ઉન્નત થતી પરંતુ આટલી જુદાઇ છતાં, દેશી લશ્કર બ્રિટિશ રાજ તરફ વફાદાર હતું પૈસા અને સારા આચરણના બદલામાં જે વફાદારી મળતી, તે રજપૂતોના, બ્રાહ્મણના સ્વદેશી સેનાની કર્તવ્ય પરાયણતાને પણ હઠાવી શકતી

અતિશય મહેનત કરવી પડતી હતી છતાં સિપાઇઓ કદી પણ કર્તવ્યવિમુખ થતા નહિ અગાઉ કદી સિવાય તે સર્વ પ્રકારનું દુઃખ સહન કરતા અને કર્તવ્ય બજાવતા કોઇ પણ બાબત અટકાવી તેઓને કર્તવ્યના માર્ગમાંથી પાછા હઠાવી શકતી નહિ જુદા ધર્મના જુદી જાતિના અને જુદા રીતરિવાજોવાળા અમલદારના હાથ નીચે રહી તેઓ સર્વદા પ્રફુલ્લચિત્તે ઉત્સાહ સાથે કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર

---

૧ Why is the Native Army disaffected An Address to the Right Honourable the Governor-General of India, by an old Indian, P L

થતા. તેઓ વિદેશી અમલદારો પર વિશ્વાસ રાખતા કઇપણ સંકોચ રાખ્યા સિવાય તેમની સાથે મિત્રાચારી બાધતા. અને જરા પણ દીલગીરી થયા સિવાય તેઓનો હુકમ બજાવવા તૈયાર થતા. તેઓ વિપત્તિના સમયમા ભયંકર ભૂખમરો વેઠવા છતા, પોતાનો થોડો ઘણો ખોરાક પણ યુરોપી સૈનિકોને આપી તેઓની ભૂખ મટાડવા તૈયાર થતા જે સ્થળે યુરોપી સૈન્ય આગળ વધવાનુ કરતુ તે સ્થળે તેઓ આગળ વધી પોતાની ટુકડીઓનો વાવટો સ્થાપતા અને લડાઇને વખતે સખત મહેનતે મેળવેલા પગારમાથી ફાળો ઉભો કરી બ્રિટિશ રાજ્યને મદદ કરતા ઇતિહાસના પાનેપાના તેઓનો વિશ્વાસ અને વફાદારીથી ઝગકતા અક્ષરે ઝગટી ગયા છે તેઓની મોટાઇ, એકસંપી, કર્તવ્યબુદ્ધિ અને સ્વાર્થત્યાગ અનંતકાળ સુધી તેઓને ઇતિહાસમા પ્રખ્યાત કરી રાખશે હિમાલયનુ શિખર તૂટી પડે તોપણ તેઓનો ગૌરવ સ્થંભ જમીનદોસ્ત થશે નહિ હિંદી મહાસાગર પણ તેઓની કીર્તિના ચિહ્નને ધોઇ શકશે નહિ. દક્ષિણ હિંદમા જ્યારે અગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો પોતપોતાના હરીફને તોડી પાડવા લડવા લાગ્યા, ત્યારે કંપનિના સિપાહી સૈન્યની ઉત્પત્તિ થઇ તે વખતે સિપાહી સૈન્ય વ્યવસ્થિત થયુ હિંદ સામ્રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ સિપાહી સૈન્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિકાસનુ ક્ષેત્ર છે એ સૈન્ય સૌ પહેલા બહુ થોડુ હતુ છતા તેણે દરિદ્ર કંપનીના હલ્લાથી કંપનિના અધિકાર ચાલુ રાખ્યા હતા ધીમે ધીમે રણકૌશલ્ય અને શક્તિમા તે ઉન્નત થવા લાગ્યુ, અને લડાઇના મેદાનપર યુરોપિઅન વીર પુરુષોની સમાન પરાક્રમ દર્શાવવા લાગ્યુ ગોરા સેનાપતિના હાથ નીચે કેળવાવાથી રજપુતો તથા મુસલમાનોનુ માન વધ્યુ અને

વિજય મળવાથી તેઓનો ઉત્સાહ બમણો વધ્યો. તેઓએ મદુરાના હલ્લામાં કેવું પરાક્રમ બતાવ્યું હતું આર્કાટના બચાવમાં કેવું સાહસ દર્શાવ્યું હતું કડલોરમાં કેવી કુશળતાથી સર્વોત્કૃષ્ટ ફ્રેંચ સૈન્ય સાથે સંગીનોની લડાઇ કરી હતી તે વાત ઇતિહાસકારો બહુજ આનંદ પૂર્વક વર્ણવે છે બધી જાતની સત્તા, જવાબદારી, સન્માન અને ઇનામ તે વખતે કેવળ અંગ્રેજ સેનાપતિઓને મળતું કેળવાયલા સુવ્યવસ્થિત અને હોશિયાર હિંદી સૈનિકો પણ તે બધામાં ભાગીદાર હતા તે વખતે ગોરા અમલદારો હિંદી સૈન્યની જવાબદારી હિંદી અમલદારોને સોંપતા અચકાતા નહોતા કેની સેનાપતિઓએ પોતાના લાગ સહકારીઓની માફક ઘોડેસ્વાર થ, પાતપોતાની ટુકડીને ઘણી વેળા લડાઇના—મેદાનપર દોરી હતી પ્રરાક્રમ અને કુશળતામાં કાળા ગોરા વચ્ચે કંઇ જુદાઈ જણાઇ નહોતી પાઘડીવાળી સૈનિક ટુકડી, ટોપીવાળી સૈનિક ટુકડીની માફક સાહસ અને રણકૌશલ્ય માટે ઘણી વેળા સન્માન પામી હતી

જે સમયે કાળી કોટડીના બનાવના સમાચાર મદ્રાસ આવી પહોંચ્યા, અને એક દૃઢ શરીરવાળો તરુણ પુરૂષ ભવિષ્યના પાસા સવળા પાડવા ખાતર મદ્રાસથી કલકત્તા જવા નીકળ્યો, ત્યારે ગંગા કિનારાપર અંગ્રેજોના તાબાનું કોઇપણ દેશી સૈન્ય ન હોતું પરંતુ મદ્રાસમાં દેશી લશ્કરની ૧૪ ટુકડીઓ રહેતી હતી એ દરેક ટુકડીમાં એક હજાર લડવૈઆઓ હતા કલાઇવ એ સૈનિક પુરૂષોને સાથે લઇ વહાણપર ચડ્યો, અને દરિયો ઓળંગી કલકત્તા આવી પહોંચ્યો કલકત્તા જીતાયું એ સમયથી કલાઇવે બંગાળામાં સૈનિક ટુકડી ઉભી કરવાનું કામ શરુ કર્યું. તેની દૃઢતા અને રણકૌશલ્યને લીધે

બંગાળાની સૈનિક ટુકડી ધીમે ધીમે મજબૂત બનવા લાગી. એ સૈનિકોએ પ્લાસીના મેદાનપર પોતાના મદ્રાસી સૈનિકો સાથે રહી લડાઇ કરી હતી ત્યાર બાદ આઠ વર્ષે આ એક ટુકડીને બદલે નવ ટુકડીઓ ઉભી થઇ મદ્રાસની માફક બંગાળાની ટુકડીઓમા પણ હજાર હજાર સૈનિકોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો હતો.

જેઓને સુશિક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત યુરોપીઅન લશ્કરનો અનુભવ હતો તેઓએ કોઇ બંગાળાના આ દેશી લશ્કરને સર્વોત્તમ લશ્કર તરીકે જાહેર કર્યું છે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અને રિવાજ મુજબ દોરવતુ આ સૈન્ય અંગ્રેજી લશ્કરનુ હરિફ થઇ પડ્યુ હતુ અંગ્રેજોએ આ સૈનિકો તરફ કઇ પણ ઉદ્દામીનતા બનાવી નહોતી જે રિવાજ તેઓના ધર્મવિરુદ્ધ હોય એ રિવાજ પળાવવા તેઓએ કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો સિપાહીઓ પોતપોતાની અવસ્થાથી સતુષ્ટ રહેતા, અને સતુષ્ટ હોવાથી જ રણક્ષેત્ર પર બ્રિટિશ સરકારનો પક્ષ સ્વીકારતા તેઓ પોતપોતાના રિવાજ મુજબ જુદા જુદા રહેતા, જુદા જુદા રસોઇ કરતા અને જુદા જુદા જમતા, તેઓ કઠી બાધતા, કાનમા આભૂષણ પહેરતા તિલક કરતા એ બધા વ્યવહારમા કાઇ અડચણ નાખતુ નહિ એ બધા ચિહ્નો તજી ગોરાઓની સાથે ભળી જવાનો કાઇ ઉપદેશ કરતુ નહિ ગોરાઓ પોતાના ધર્મમા વટલાવશે એવો સદેહ તેઓને કદી પડ્યો નહોતો, આથી તેઓ સતુષ્ટ રહેતા, સેનાપતિના હુકમમા રહેતા અને સરકાર તરફ હમેશા વફાદારી બતાવતા

સિપાહીઓ કદાપણ નિમકહરામ થયા નહોતા તેઓ જેનું લુણ ખાતા તેના તરફ કદીપણ અકૃતજ્ઞ થતા નહિ વફાદારી, વિશ્વાસ

અને કૃતજ્ઞતાથી તેઓ સદા વિભૂષિત રહેતા પરંતુ જો તેમને જણાતું કે અમારા પાળક અમારી વિરુદ્ધ વર્તે છે, અમે જેના તરફ આટલી શ્રદ્ધાની નજરે જોઈએ છીએ, જેની આજ્ઞાથી માથા કપાવા તૈયાર થયા છીએ, તેઓ અમારી વિરુદ્ધ વર્તે છે, અમારા મતને માન આપતા નથી તો તેઓ બહુ દીલગીર થતા એ દિલગીરી તેઓના હૃદયને પ્રતિક્ષણે આળ્યા કરતી હતી

આ ગાળાનુ સિપાહી સૈન્ય સ્થપાયાને સાત વર્ષ થઈ ગયા આ વખતે તેઓમા અસંતોષના ચિહ્નો જણાવા

ઇ. સ. ૧૭૬૪

લાગ્યા પરંતુ એ અસંતોષની ઉત્પત્તિ સિપાહી સૈન્યમા થઇ નહોતી યુરોપિઅન સૈનિકોમાથી આ અસંતોષ સિપાહી સૈન્યમા ફેલાયો હતો કંપનિના લશ્કર માટે મીરજાફરે આપેલા પૈસા આવતા વાર થઈ એટલે યુરોપિઅન સૈનિકો અતિશય અસંતુષ્ટ બની ગયા પરંતુ જ્યારે રૂપીઆ આવી પહોચ્યા, ત્યારે સિપાઈઓ તેમાથી પોતાને ભાગ નહિ મળે એમ ધારી કચવાવા લાગ્યા તેઓનો આ અસંતોષ અકારણ નહોતો તેઓએ યુરોપિઅન સૈનિકોના જેટલીજ બહાદુરીથી કંપનીનુ કાર્ય કર્યું હતું માટે તેઓ ઇનામ પણ યુરોપિઅનો જેટલુજ મેળવવા ઇચ્છતા હતા. પરંતુ આ વખતે કાળા ગોરાનો ભેદ સત્તાવાળાએ શરુ કર્યો[1] આથી દેશી સિપાહીઓ બહુ ગુસ્સે થયા તેમના હૃદયમા જે આગ પ્રગટી

---

૧. યુરોપિઅન લશ્કરના એક સાધારણ સૈનિકને (Private) જ્યારે ૪૦ રૂપીઆ મળ્યા ત્યારે સિપાઇને છ રૂપીઆ આપવાનો ઠરાવ થયો. છેવટે તેઓને વીશ રૂપીઆ આપવામા આવ્યા હતા Kaye, Sepoy War I P 206 note

હતી, તે હોલાઈ નહિ. વરસ પૂરૂં થતા પહેલા તેઓની એક ટુકડીએ બ્રિટિશ અમલદારોપર હલ્લો કરી તેઓને કેદ કર્યાં અને દઢતા સાથે કહ્યું કે અમે કદી પણ કંપનિનુ કામ કરવાના નથી પરંતુ એ બંડ કઠોરતાથી દબાવી દેવામા આવ્યુ. ૨૪ સિપાહીઓપર બંડ ઉઠાવવાનો આરોપ મૂકવામા આવ્યો, છાપગની લશ્કરી અદાલતમા તેઓપર કામ ચાલ્યુ છેવટે જેઓ ગુનેહગાર ઠર્યા, તેઓને તોપને ગોળે ઉડાડી દેવાનો હુકમ થયો

આ હુકમ અમલમા આવ્યાને દોઢસો વર્ષ થઇ ગયા છે, ૨૪ સિપાહીઓ પોતાના સહચારીઓ સમક્ષ તોપના ગોળે ઉડયા, તેને ઘણો વખત થઈ ચુક્યો છે. સિપાહીઓએ એ દરમિઆન અનેક વિસ્મયકર અને રુંવાડા ખડા કરે તેવા બનાવો જોયા છે, પરંતુ આ શોચનીય અને ભયાનક બનાવ કરતા વધારે શોચનીય અને ભયાનક તેઓએ કદી જોયા નથી આ દેખાવ જેવો ભયંકર હતો તેવોજ ત્રાસજનક હતો દરી અને વિકરાળ સૈનિક વિશાળ મેદાનમા એકઠા થયા છે તોપો દારૂગોળાથી પરિપૂર્ણ થઈ ભયંકર દેખાવ રજૂ કરી રહી છે છેવટે જુઓ પેલા ચોવીસ સિપાહીઓ તરફ ! તેઓ સજા ભોગવવા માટે ધીરે પગલે તોપો સન્મુખ આવે છે, સિપાહીઓ તોપો આગળ આવી ઉભા મેજર મન્રો સાહેબ આ ભયંકર ઘટનાના સૂત્રધાર હતા તેઓએ હુકમ આપ્યો. પ્રથમ ચાર સિપાહીઓને તોપના મો સાથે બાંધવામા આવ્યા કેટલાક ભયંકર દેખાવવાળા તોપચીઓ છેવટનુ કાર્ય બજાવવા તૈયાર થયા, એ કાર્ય બજાવતા કેટલીવાર લાગે? મન્રો સાહેબના હુકમથી તોપો છૂટી ચાર કદાવર

બોધાના સિપાહીઓના શરીરના ટુકડે ટુકડા થઈ અનંત આકાશમા મળી ગયા

આ ભયંકર રંગભૂમિપર કરુણાત નાટક ભજવાતું જોઈ દરેક સિપાહીઓના મુખપર કદી ન ફેલાયલી એવી કાળાશ પથરાઈ ગઈ, દરેકની આખમાથી ખળખળ કરતો અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો બ્રિટિશ સૈનિકો સમક્ષ બ્રિટિશ સેનાપતિના હુકમથી પોતાના સ્વજાતિ સૈનિકોનુ આવુ શોચનીય પરિણામ જોઇ તેઓ દારુણ મર્મ પીડાથી અકળાવા લગ્યા એક પછી એક વીશ જણ તોપોના મુખ સાથે બધાઇ હતા ન હતા થઇ ગયા બધા સૈનિકોએ આ શોચનીય દેખાવ જોયો બાકી રહેલા ૪ જણને, બીજા સ્થળોના સિપાહીઓને બ્રિટિશ સિહની શકિત બતાવવા માટે, રાખવામા આવ્યા પરતુ આટલેથી જ આ ભયંકર નાટક પૂર્ણ થયુ નહિ બાંકીપુરમા બીજા છ સિપાહીઓ પર કામ ચાલ્યુ, અને તેઓનો જીવનસ્રોત પણ આ પ્રમાણે અનંત કાલસ્રોત સાથે ભળી ગયો આ કાર્ય દયા માયા વર્જિત છતા બ્રિટિશ સરકારને પ્રજામા શાન્તિ જાળવવા માટે પાર પાડવુ પડયુ ક્ષમા બિચારી મ્લાન મુખે આ કાર્ય જોઇ રહી, એકાન્તમા નિસાસા નાખવા લાગી શાન્તિ ફેલાવવા માટે આ કાર્યમા દયાને અનુમોદન આપવુ પડયુ

આ કઠોર શિક્ષા અને કઠોરતા નિષ્ફળ નીવડી નહિ. સિપાહીઓ કંપનિના પ્રબળ પ્રતાપ સમક્ષ મસ્તક અવનત કરી બેઠા, અને બધી બાબતમા બડબડાટ કર્યા સિવાય કંપનિનો હુકમ માથે ચડાવવાનું શીખ્યા તેઓ સમજી ગયા કે ગમે તેમ હો પણ કંપનિના વિરુદ્ધ કંઇ પણ આચરણ કરશુ તો જિદગી ગુમાવવી પડશે બ્રિટિશ ન્યાય,

જાતિ, શ્રેણી અને પ્રદ્ધતિનો વિચાર ન કરતા બધાને અન્યાયનુ ફળ ભોગવાવશે આ વિશ્વાસ બહુ કાર્ય સાધક નીવડયો. કલાઇવના સમયમા જ્યારે યુરોપિઅન સૈનિકો અસંતોષી બન્યા, ત્યારે દેશી સૈનિકોએ તેઓને ઉત્તેજન આપ્યુ નહિ કલાઇવે આ વિશ્વાસુ અને વફાદાર સિપાહીઓને લીધેજ યુરોપિઅન સૈનિકોને ટાઢા પાડયા હતા જો એ વખતે સિપાહી સૈન્ય યુરોપિઅન ઓફિસરોને મદદ કરત, તો સરકારને બહુ મુશ્કેલીમા ઉતરવુ પડત પરતુ સિપાહીઓ આશ્રયદાતા અને પાલનકર્ત્તા તરફ નિમકહરામ થયા નહોતા તેઓએ હઠ કરી હુકમ ઉથાપ્યો નહિ તેઓએ કંપનિનુ લુણ ખાધુ હતુ માટે તેઓ સામો પક્ષ તજી કંપનિના પક્ષમા રહ્યા હતા સિપાહીઓની આ વફાદારી પર આધાર રાખી કલાઇવે પોતાના મદદગાર સ્મિથ અને ફ્લેચરને યુરોપિઅન અમલદારોનો અસતોષ દૂર કરવાનુ લખ્યુ હતું સિપાહીઓ હમેશની પદ્ધતિ મુજબ સેનાપતિના હુકમથી બળવાખોર યુરોપિઅન અમલદારો પર ગોળી ચલાવવા તૈયાર થયા હતા [૧] સિપાહીઓની દૃઢતા જોઇ કલાઇવને શાતિ વળી હતી ને સમજી ગયો

---

૧ Browne, History of the Bengal Army Vol I. P. *589*

કલાઇવે આ સબધમા સ્મિથ સાહેબને લખ્યુ હતુ કે, –" આ બટના પરથી કાળા સિપાહી અમલદારોએ વફાદારી સાબીત કરી બતાવી છે તેઓ જ્યા સુધી આવા વિશ્વાસુ અને કાર્યક્ષમ રહેશે ત્યા સુધી યુરોપિઅન સૈનિકો બળવો કરવા તૈયાર થાય તો પણ કંઇ અનિષ્ટ થવાનું નથી " Clive to Smith, May 15, 1760, M S Comp Kaye, Sepoy War Vol I, 210 note

હતો કે વિપત્તિ ગઇ છે જો યુરોપિઅન લશ્કર બળવાખોર નીવડે તો પણ આ કાળા સિપાહીઓની મદદથી એ બળવો શાન્ત પાડવાને હુ શક્તિમાન છુ

બંગાળાના સિપાહીઓ કેવળ લડવૈયા તરીકે જ પ્રસિદ્ધ નહોતા તેઓ ઉચ્ચ શ્રેણીના બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય હોવાથી સમાજમા આબરૂદાર ગણાતા હતા તેઓ ઉચ્ચ શ્રેણિના હોવાથી પોત પોતા ની વંશપરંપરાગત ધર્મક્રિયાનુ રક્ષણ કરવા સદા તત્પર રહેતા દક્ષિણના સૈનિકો પણ આ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતિમા વહેચાઈ પોત પોતાના રિવાજ મુજબ ધર્મ ક્રિયા કરતા. તેઓના ધાર્મિક રિવાજમા કોઇ ડખલગીરી કરતુ નહિ પરંતુ છેવટે સૈનિક વિભાગના ઉપરીઓ વ્યવસ્થાને હાને એ રિવાજ પર હાથ ચલાવવા તૈયાર થયા દરેક વ્યવસ્થામા નવીન ધારણા રાખવામા આવી હતી ઉપરી અમલદારોએ દક્ષિણના સૈન્યમા નવીન કાર્ય પદ્ધતિ અમલમા મૂકી એ સૈનિકો અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાવા લાગ્યા, અંગ્રેજી રિવાજ મુજબ સજ્જ થવા લાગ્યા અને અંગ્રેજી રિવાજ મુજબ હજામત કરાવવા લાગ્યા એટલાથીજ એ કાર્યપદ્ધતિ પૂરેપૂરી અમલમા આવી ગઇ નહિ, પણ સિપાહીઓના કાનના આભૂષણ, કપાળમાના તિલક કે જેને તેઓ પોતાના ધર્મનુ મુખ્ય ચિન્હ માનતા, તે છોડવાનો હુકમ થયો[૧] ત્યારબાદ

૧. Standing Orders of Madras Army Para 10, Sec II સિપાહીઓ જ્યારે સૈનિકવેશ પહેરે ત્યારે તેઓમાના કોઇ તિલક, ચાંદલો કે કાનમાનુ આભૂષણ રાખી શકશે નહિ. વળી પેરેડ વખતે દાઢીપરના વાળ કાઢી નાખવા પડશે Comm. Kaye, Sepoy War, Vol I, 218. note

તેઓની પાઘડીઓપર ધાડ આવી, તેને બદલે અંગ્રેજી ફેશનની ગોળ ટોપી વપરાવા લાગી.

સિપાહીઓ તત્વજ્ઞ અથવા કારણો ખોળનારા હોતા નથી તેઓ હમેશા વહેમી હોય છે આ વહેમ કેટલીક વખત તેઓને ઉંધે રસ્તે દોરતો નવીન જાતની ટોપી વાપરવાનો હુકમ બહાર પડતા તેઓ વટલાવાના શકથી બ્હાવરા થઇ ગયા અંગ્રેજી ફેશન મુજબ બનાવેલી ટોપી જોઇ તેઓએ ધાર્યું કે હવે જરૂર આપણે ખ્રિસ્તી ધર્મમા વટલાવાના સરકારે આપણને ખ્રિસ્તી કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે ત્યારબાદ એક બીજો વિચાર આવવાથી તેઓ બહુજ ભડક્યા તેઓએ વિચાર્યું કે આ ટોપીઓ ગાય અને ડુક્કરના ચામડામાંથી બનાવેલી છે, માટે તે હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને માટે હરામ છે મૂછો કપાવવાના, કાનના આભૂષણ દૂર કરવાના, તિલક કરવાના નિષેધથી સિપાહીઓની બીક ધીમે ધીમે ભયકર રૂપમા વ્યક્ત થવા લાગી હિંદુ સિપાહીઓ જેમ તિલક કરવાના નિષેધથી અસંતુષ્ટ થયા, તેમ મુસલમાનો મૂછો કતરવાના હુકમથી અને કાનના આભૂષણ કહાડી નાખવાના હુકમથી ગુસ્સે થયા.

આ પ્રમાણે બને જાતના સિપાહીઓ મનોવેદનાથી અસ્થિર થઇ કંપનિના રાજ્યને અનિષ્ટકારી માની બેઠા ઇ સ ૧૮૦૬ના વસંતઋતુમા તેઓ એકબીજા પોતપોતાનો ધર્મ બચાવવાની વાતચીત કરવા લાગ્યા, એપ્રિલ અને મે માસમા સિપાહીઓને નવરાશ મળી એ વખતે અંગ્રેજ ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીઓની જવલ્લેજ મુલાકાત લેતા, જવલ્લેજ પેરેડ વખતે હાજર રહેતા આથી સિપાહીઓ આળસુ બની જતા, આનનાનમાં ગુલતાન બની જતા, અતિથિ,

અભ્યાગત અથવા સાધુ સન્યાસી કે ફકીર પાસેથી નાના પ્રકારની વાતો સાભળતા આ વખતે તેઓ ટોપીની ચર્ચા કરતા. બજારની વાતો અને ફકીરો પાસેથી ધર્મ નાશના સમાચાર સાભળી બહુ શકાશીલ બની જતા. આથી આવો નવરાશનો વખત સિપાહીઓમા ઉશ્કેરણી ફેલાવવામા બહુ અનુકૂળ નીવડતો

કંપનિના કાર્ય સબધમા સિપાહીઓને ઘણી કડવી ફરિયાદો મોજૂદ હતી તેઓ જો તન, મન ને વચનથી સરકારનુ કાર્ય બજાવવામા આખી જિદગી ગાળે તોપણ તેઓને સુબેદાર કરતા ઉચી પદવી મળતી નહિ એક સમય એવો હતો કે જ્યારે વિશ્વાસુ સિપાહીને તે કરતા ઉચી પદવી મળતી હતી, પરતુ તે સમય વીતી ચૂક્યો હતો. સિપાહી અમલદારો ઉન્નત સ્થિતિએ ન પહોચતા વાસ્તવિક રીતે જોતા તો અવનત સ્થિતિમા આવી પડવા લાગ્યા જે પદવીને લીધે તેઓ પોતપોતાના ટોળામા આગેવાન ગણાતા હતા, જે પદવાને લીધે તેઓ બીજાની નજરે ચઢિઆતા ગણાતા હતા, અને જે પદવીને લીધે તેઓને પોતાના પ્રતિ માન પેદા થતુ હતુ, તે પદવી અગ્રેજોની શક્તિથી નષ્ટ થઇ અત્યારે તેઓ ભૂતકાળની પ્રતિષ્ઠાના હાડપિજર રૂપે જિદગી ટકાવી રહ્યા હતા સિપાહીઓ જ્યારે કામ પર હોય, ત્યારે અગ્રેજ ઑફિસરને હથિયાર નમાવી માન આપવુ એ તેની ફરજ ગણાતી, પણ દેશી ઓફિસરો સમક્ષ અગ્રેજ સૈનિકો આવી શિષ્ટતા બતાવતા નહિ. તેઓ કોઇપણ પ્રકારનુ માન દર્શાવ્યા સિવાય દેશી અમલદાર પાસેથી પસાર થઇ જતા આવી શિષ્ટતાનો અભાવ કેવળ યુરોપિઅન સૈનિકોમા જ નજરે પડતો હતો. પેરેડ વખતે અગ્રેજ ઓફિસરો ભૂલથી અશુદ્ધ હુકમ આપનારા વાક્યો

ઉચ્ચારતા છતા દોષ પડતો નિર્દોષ સિપાહીઓપર જે દેશી ઓફિસરો કંપનિનું કાર્ય કરતા કરતા ઘરડા થયા હતા, તેઓની નિંદા એકાદ તાજો યુરોપિઅન સૈનિક કરી શકતો. કુચ કરતી વેળા દેશી ઓફિસરોને સિપાહીઓ સાથે એકજ તંબુમા રહેવુ પડતુ જો તેઓ પોતાને ખર્ચે ઘોડાપર બેસી ગમન કરતા, તોપણ અગ્રેજ ઓફિસરોના હાથમાથી છૂટતા નહિ. સિપાહીઓ જાહેર રીતે કહેતા કે, નિઝામ અગર મરાઠા સરદારોના સિપાહીઓ અમારા સુબેદાર કરતા પણ ઘણે દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. વળી કંપનિ સિપાઇઓને ઘણે દૂર લડવા લઇ જતી જો તેઓ આ અજાણ્યા, અપરિચિતસ્થાનમા મરણ પામતા, તો તેઓના કુટુંબની ભારે દુર્દશા થતી. એવે સમયે તેમના કુટુંબને ભૂખે મરવુ પડતુ હિંદી રાજાઓ કોઇ પણ પ્રદેશ જીતતા તો ઉત્તમ સૈનિકોને ઇનામ તરીકે જમીન આપતા, પરતુ કંપનિ તો તેઓને જમીનને બદલે મીઠા વચનો વડે ફોસલાવતી યુરોપિઅન ગૃહસ્થોના નોકરો કંપનિના સિપાહીઓ કરતા વધુ પગાર મેળવતા અને અતિશય સુખમા રહેતા સિપાહીઓ ઘણી વેળા સામાન્ય પશુ જેટલુ અપમાન સહન કરતા. એવુ પણ કહેવાય છે કે, સેનાપતિ આર્થર વેલિસ્લિએ પોતાના સૈન્યમાના ઘાયલ સિપાહીઓને ગોળીમારથી નિર્દયરૂપે મારી નાખવાની મજૂરી આપી હતી

સિપાહીઓની આ ફરિયાદો કાલ્પનિક ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ છતા તેમા સત્યનો અશ હતો ખરો, એમા કશો શક નથી પરંતુ સિપાહીઓ આ રીતે અસતુષ્ટ થયા છતા લાબા કાળ સુધી સહનશીલતા બતાવી રહ્યા હતા અને અસંતોષના બીજ પોતાના હૃદયમા છુપાવી રાખી આકસ્મિક ઉથલપાથલથી દૂર રહ્યા હતા. પણ જ્યારે

ગોળ ટોપી પ્હેરવાનો, તથા કર્ણાભુષણ દૂર કરવાનો હુકમ થયો ત્યારે તેઓ શાંત રહી શક્યા નહિ તેઓ ધારવા લાગ્યા કે હવે કંપનિ સરકારની દાનત બગડી છે. તે અમને વટલાવવા માગે છે. પોતાના ધર્મમાં લાવવા માગે છે, અમારે માટે ભયંકર નરક તૈયાર થઇ રહ્યું છે, જે ઉજ્જ્વળતું ભવિષ્ય તેઓની નજર આગળ તરવરી રહ્યું હતું તે ધીમે ધીમે ગાઢ કાળાશ્મનું થઇ ભવિષ્યમાં પડનારી વિપત્તિઓના ભયંકર ચિત્રો આલેખવા લાગ્યું તેઓના હૃદયમાંથી સંતોષ, પ્રીતિ અને અનુરાગ ભૂતકાળના ગર્ભમાં વિલીન થઇ ગયા તેને બદલે અસંતોષ, વિરાગ અને વિદ્રોહભાવ તેઓના હૃદયને કાળાશમય કરી નાખવા લાગ્યા તેઓ સમજ્યા કે હવે આપણી જાતિનું, રક્ષણ કરવાનો સમય ઉપસ્થિત થયો છે તેઓ શાંત રહી શકયા નહિ, જિંદગીનો ભોગ આપી પોતાના વંશની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને જાતિને સરખી અગવડો હોવાથી બન્ને જાતિના સિપાહીઓ એકસંપ થઇ પોતાની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા આ ઉશ્કેરણીના નેતા કંઇ દૂર નહોતા મ્હેસુરમાં મુસલમાની સત્તા નાશ પામી હતી. જે હૈદરઅલીના પ્રતાપથી એક વખતે સમગ્ર દક્ષિણ હિંદ કંપતું હતું, તે હૈદરઅલી અત્યારે ભૂતકાળના અનંત મહાસાગરને વિષે પરપોટાની પેઠે મળી ગયો હતો અદૃષ્ટચક્રના પરિવર્ત્તનથી હૈદરના વંશજો સિંહાસન ગુમાવી વેલોરના કિલ્લામાં રહેતા હતા તેઓની પાસે પૈસા ને નોકરોનો ટોટો નહોતો. તેઓ પથારીમાં પડયા પડયા લુપ્ત સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યા કરતા હતા તેઓ સિપાહીઓની મદદ વગર આ વિચાર પાર પાડી શકે તેમ નહોતું માટે તેઓ સિપાઇઓને કર્તવ્યભ્રષ્ટ કરવાનો

વિચાર કરવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓએ તક સાધી, કાર્ય ઝપાટા-બંધ શરૂ થયું.

આ કાર્ય અનાયાસે બને તેવુ નહોતું સિપાહીઓ અંગ્રેજ ઓફિસરો સાથે ગાઢા સંબંધમાં આવ્યા હતા

ઈ. સ. ૧૮૦૬

પરંતુ આ સમયે ઘણાખરા ઓફિસરો લાંબા કાળની નોકરીબાદ નિવૃત્તિ ભોગવવાની આશાથી પેન્શન લઇ બેઠા હતા તેઓને બદલે ઉછાંછળા સ્વભાવના યુવકો સિપાહીઓના અધિનાયક બન્યા હતા. તેઓ સાથે સિપાહીઓને કંઇ ગાઢ સંબંધ નહોતો, ઘણી વેળા તો એ ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીના સિપાહીઓને ઓળખી પણ શકતા નહિ આથી આ અસંતોષ વેળા નવા ઓફિસરો સિપાહીઓને વ્યવસ્થિત રાખી શક્યા નહિ તેઓ પેરેડ વખતે સિપાહીઓને આગન્તુક અથવા અપરિચિત માણસોની પેઠે જોતા, સિપાહીઓ પણ પોતાના અમલદારને કોઇ અજાણ્યા આદમી જેવો ધારતા આથી બંડ ઉઠાવવાનો સારો લાગ હતો, એ તકનો લાભ બરાબર લેવાયો

મે માસમા પહેલા અઠવાડિઆના છેલ્લા દિવસો દરમ્યાન આજુટંટ જનરલ એગ્નુસાહેબ સેન્ટ જ્યોર્જના કિલ્લામા બેઠા બેઠા પોતાનુ કામ પૂરૂં કરવા આવ્યા હતા, એ સમયે તેમને વેલોરના સિપાહીઓમા અસંતોષ ફેલાયાના ખબર મળ્યા સૈનિકોની એક ટુકડીએ એ દરમ્યાન જાહેર રીતે શત્રુતા બતાવી હતી. મદ્રાસનો સેનાપતિ સર જોન ક્રેડોક શહેર પાસેના બગીચામા રહેતો હતો, માટે એગ્નુસાહેબ તરતજ તેમને જઇ મળ્યા. થોડા રોજમા ક્રેડોક સાહેબ વેલોર પહોંચ્યા. વેલોર આવ્યા બાદ તેણે જે કંઇ જોયું તે પરથી તેમને

એન્ડ્રૂસાહેબે આપેલા સમાચારમા કંઇ અતિશયોક્તિ જણાઇ નહિ. આ બાબતમા ધૈર્યથી કામ લેવામા આવ્યુ ન્યાયની રીતે જે કરવુ યોગ્ય જણાયુ, તે કરવામા આવ્યુ જે જે સૈનિકોએ શત્રુતા બતાવી હતી, તેઓને મદ્રાસ મોકલવામા આવ્યા બીજા નવા સૈનિકોને લાવી તેમની જગા પૂરવામા આવી લશ્કરી અદાલત છાવણીમા શાતિ અને વ્યવસ્થા ફેલાવવા તૈયાર થઇ એ મુખ્ય કાવતરાખોરોને સોટીઓનો માર પડયો. પરતુ એથી બધે શાતિ ફેલાઇ નહિ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ દ્વેશભાવ ધીમે ધીમે બહુ ટુકડીઓમા ફેલાવા લાગ્યો

આ ચેપી રોગને અટકાવવાના કઇ પ્રયત્નો થયા નહિ ભવિષ્યનો સદેહ જડ મૂળમાથી ઉખેડી નાખવા માટે જેવી સાવચેતી રાખવી જોઇએ તેવી સાવચેતી રાખવામા ન આવી વેલોરને શાન્તિપૂર્ણ માની લેવામા આવ્યુ ભયકર વિદ્વેષ છૂપી રીતે સર્વત્ર ફેલાતો જાય છે, તે તરફ ઉપરી અધિકારીઓનુ ધ્યાન ખેચાયુ નાહ, તેઓ એ વાત સમજી શકયા નહિ, અગર સમજી શકયા હોય તો તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા મન લગાડયુ નહિ સિપાહીઓ ઘણા માણસો મારફત પોતાને વટલાવવાની વાત સાભળી દહાડે દહાડે ઉશ્કેરાતા ગયા વેલોરમાના બ્રિટિશ સૈન્યના રક્ષણ માટે કઈ પગલા ભરવામા ન આવ્યા મ્હૈસુરના પદભ્રષ્ટ સુલતાનના વશધરોને સિપાહી સાથે મુલાકાત લેતા અટકાવવામા ન આવ્યા આથી એ પદભ્રષ્ટ રાજવ-શીઓ સિપાહીઓમા ધુધવાતા અગ્નિને પ્રગટાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા સિપાહીઓને વટલાવાની બીક બતાવી કપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર પકડવાની સલાહ અપાવા લાગી આ તરફ બીજા લોકો પણ ગોળાકાર ટોપીઓ તરફ આગળી ચીધી કહેતા હતા કે સિપાહીઓને

હમણા ખ્રિસ્તી કરવામા આવશે તેઓ હિદુ મુસલમાન મટી ખ્રીસ્તી થશે આ ટોપી ધીમે ધીમે બધાને પહેરવાની ફરજ પાડવામા આવશે અને એ રીતે રફતે રફતે આખો દેશ ખ્રિસ્તી થઇ જશે કિલ્લાની અદર અને બહાર સર્વદા આવી વાતચીત થવા લાગી છેવટે આ ગોળાકાર ટોપીએ હિદુ અને મુસલમાન બનેને કપનિ સામે બડ કરવાને ફરફેર્યો.

આ બધા મનાવોની બાતની વેલેરમાના અગ્રેજ ઓફિસરોના માનપર આવી નહોતી તેથી તેઓએ એ બાબતમા કઇ પગલા ન લીધા તેઓ આ બાબતમા એટલા બધા ગાફલ હતા કે એક સિપાહીએ લશ્કરના બડની વાત એક અંગ્રેજ ઓફિસરને જણાવી, એટલે તેને ગાડો ઠરાવી હેડમા પૂરવમા આવ્યો હતો. સમસ્ત લશ્કરની આવી નિદાથી ઓફિસરોએ તેને આવી સખત શિક્ષાને યોગ્ય ઠરાવ્યો પરતુ છેવટે એવો સમય આવ્યો કે જ્યારે એ અનિષ્ટ સૂચક ભવિષ્યવાણી સફળ થઇ એ અનિષ્ટ કરનાર આદરમાન પૂર્વક ઉંચી પદવીએ ચઢ્યો, અને માન પામ્યો એ માણસે પ્રથમ અગ્રેજોની વિરુદ્ધ અને પછી સ્વદેશીઓની વિરુદ્ધ કાવતરા કર્યાં હોવાથી તે એવો તો અકારો થઇ પડ્યો હતો કે, હિદી સિપાહીઓ તેનું નામ લેતા મહા પાપ થશે એમ માનતા હતા. તેના તરફ જે કૃપા બતાવવામા આવી હતી, તે અતિશય અવિશ્વાસનુ મૂળ થઇ પડી હતી એ માટે સિપાહીઓ કહેતા કે, "કપનિના અંગ્રેજ અમલદારોનો સ્વભાવ અને તેઓની સરકારનો ધર્મ એજ છે કે, તેઓ ચોરને સુખી કરે છે અને સજ્જનને દુખી કરે છે[૧]"

---

૧ હૈદરાબાદની દેશી ટુકડીએ આજુટ ટ એગ્નુ તરફ હિદુસ્થાની

૧૦ મી જુલાઈને રાજ અધુરા ઘડા છલકાવા લાગ્યા. આ સ્થળે યાદ રાખવુ જોઈએ કે, આગલે દિવસે સાંજને વખતે ઘણા લોકો ઘોડેસ્વાર અગર પાયદળ રૂપે આનંદ કરતા કરતા કિલ્લામા ગયા હતા. સીપાહીઓએ તેજ દિવસે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અનેક વાતો કહેવાને આગ્રહ બતાવ્યો હતો, પરંતુ કાવતરાખોરો છેવટની તૈયારી કરી રહ્યા ન હોવાથી, છેવટનુ કાર્ય બજાવવાને તૈયાર નહોતા. ત્યાર બાદ બે કે ત્રણ દિવસે સિપાહીઓએ બ્રિટિશ સૈન્ય વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડયા [૨]

ભાષામા એક પત્ર મોકલ્યો હતો તેમા લખ્યુ હતુ કે, વેલોરના બંડ વખતે મુસ્તફા બેગ નામના એક સિપાહીની ઉશ્કેરણીથી સિપાહીઓ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉઠ્યા હતા ઉપરિ અધિકારીઓએ એને જ સુબેદારની પદવી આપી નવાજ્યો હતો, અને પ્રજાની તેજુરીમાથી દશ હજાર પેગાડાતું (એક પ્રકારનું હિંદી નાણું) ઇનામ આપ્યુ હતું આ મુસ્તફા બેગે જ પ્રથમ સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો છેવટે કંપનિએ એ માણસ તરફ આવી કૃપા દર્શાવી હતી. Kaye, Sepoy War, Vol I., P. 227, Note

૨ એ સમયે જે પત્રો લખાયા છે, તે પરથી જણાય છે કે ૧૪ મી તારીખે વેલોરમા બંડ ઉઠ્યુ, વેલોરના બંડના કારણો ખોળવા માટે જે સમિતિ નીમાઇ હતી, તેણે કરેલી તપાસ પરથી જણાય છે કે મ્હૈસુરની પતાકા મહેલમા ઉડતી કરવાની તૈયારી કર્યા બાદ પંદર દિવસ પછી સિપાહીઓએ સરકાર વિરુદ્ધ મેદાન પડવુ, એવુ નક્કી થયુ હતું બીજી બાજુએ એવુ પણ કહેવાયુ છે કે મેજર આર્મસ્ટ્રોંગ વેલોરમા કેટલોક વખત ગેરહાજર રહ્યા હતા તે ૧૦ મી

એ વખતે વેલોરમા યુરોપિઅન સૈનિકોની ચાર ટુકડી હતી. મધરાતે તેઓ પર આક્રમણ કરી હરાવવાનું કામ સિપાહીઓને માટે મુશ્કેલ નહોતું રાતના બે વાગે કાર્ય શરુ થયુ જે જે સૈનિકો પહેરાપર હતા, તેઓને બંડખોર સિપાહીઓએ મારી નાખ્યા બીજા સૈનિકોની પણ એજ દશા થઈ હસ્પિતાલમા જે યુરોપિઅનો હતા, તેઓ નિષ્ઠુર ઘાતકોને હાથે મરાયા આ ભયંકર રાતે અભૂતપૂર્વ વિપ્લવ જાગ્યો મધરાતે બંદુકોના બાર થતા સાભળી ઓફિસરો બેબાકળા ઉઠયા, કારણ જાણવા માટે બહાર આવ્યા પણ બહાર આવતા જ તેઓ પર ગોળીબાર થવા લાગ્યા ઉન્મત્ત સિપાહીઓ તેમને ગોળીઓ વડે એક પછી એક ઠાર કરવા લાગ્યા. તેઓમાના બે કે ત્રણ માડ માડ બચ્યા અને યુરોપિઅન છાવણીમા જઇ પહોચ્યા તેઓ જે જે યુરોપિઅન સૈનિકો સિપાહીઓના માગમાથી બચ્યા હતા, તેઓની મદદથી બંડખોરો સામે ટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પરંતુ બંડખોર સિપાહીઓની સખ્યા ધીમે ધીમે વધવા લાગી, તેથી તેઓને માટે આત્મરક્ષણ કરવુ અશક્ય થઇ પડયુ આ બંડમા કેવળ સિપાહીઓ જ ભળ્યા નહોતા, પોલિસના માણસો પણ સિપાહીઓને શૂર ચડાવતા હતા. પદભ્રષ્ટ સુલતાનોના મકાનમાથી થાકી ગયેલા સિપાહીઓને તૃપ્ત કરવા ખાતર નાના પ્રકારની સામગ્રી મોકલાવા લાગી ઉત્સાહ આપવા ખાતર નાના પ્રકારના ઇનામો આપ-

---

તારીખે રાત્રે આવી પહોચ્યા પરંતુ કિલ્લાની બહારના લોકોએ તેમને કિલ્લામા પેસવાની ના પડી, કારણ કે કિલ્લામા કોઇપણ જાતની આકસ્મિક ઘટનાની શરુઆત થતી હતી–Kaye, Sepoy War, Vol. I 228, note.

વાના વચનો અપાવા લાગ્યા ટિપુ સુલતાનનો ત્રીજો દીકરો તો ઘટનાસ્થળે હાજર થઇ સિપાહીઓને ઉશ્કેરવા લાગ્યો, તે પોતાને હાથે દરેકને પાનબીડા આપવા લાગ્યો, અને મોઢેથી મુસલમાન વંશથી પુન પ્રતિષ્ટા થતા પુષ્કળ ઇનામો આપવામા આવશે એવી કબૂલાત આપવા લાગ્યો જ્યારે ચારે તરફ આ રીતે ભયંકર બનાવો બનતા હતા, ઉન્મત્ત સૈનિકોની ઉન્મત્ત કીકીયારી આકાશમા વિસ્તાર પામી શાન રાત્રિની શાંતિ નષ્ટ કરતી હતી, બંડ ખોરોની તરવારોના પ્રહારથી અથવા ગોળીના મારથી યુરોપિઅનોનો જીવનસ્રોત અનંત સ્રોત સાથે મળી જતો હતો, કિલ્લાની ચારે બાજુએ માણસોનુ લોહી રેડાતુ હતુ ત્યારે મુસલમાન સૈનીકોના ઉત્સાહપૂર્ણ વિકટ "દીન દીન" શબ્દો વચ્ચે સુલતાનના એક વિશ્વાસુ નોકરે મ્હૈસુરની વાઘની નિશાની વાળી ધજા મહેલની દિવાલપર ચઢાવી પદભ્રષ્ટ સુલતાનો પોતાનો વંશપરંપરાગત ધ્વજ પોતાની સ્વદેશીઓની બહાદુરી અને સંપૂર્ણ સહાયતાથી મહેલપર ઉડતો જોઇ બહુ આનંદ પામ્યા હવે તેઓએ ધારી લીધુ કે અમારા વંશનુ વિલુપ્ત ગૌરવ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થયુ છે, ગોરાઓનુ પરાક્રમ 'શીઓના પારક્રમ આગળ હારી ગયુ છે, અમારી સત્તા કાયમને માટે ટકી રહેવાની છે ફક્ત

સિપાહીઓ પ્રથમ તો ખૂનરેજી કરવામા મગ્ન હતા છેવટે સુલતાનના લોકો આનંદ પૂર્વક લૂટફાટ વડે પ્રાપ્ત કરેલા પહેરવેશથી સજ્જ થઇ તેઓની સાથે ભળ્યા, તેઓના ઉત્સાહ દાતા બન્યા થોડીવાર બાદ સિપાહીઓએ લૂટફાટપર મન લગાડ્યુ કિલ્લામા જે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ રહેતી હતી, તેઓ આ શોચનીય અને ભયંકર ક્રૂર કાળના પંજામાથી બચી તો ખરી, પણ સુલતાનના ચાકરોએ તેઓને

મારી નાખવાની મના કરી જણાવ્યુ કે તેઓ આખરે મુસલમાનોના અંત પુરની શોભા વધારવાના કામમા આવશે [1]

જ્યારે કિલ્લામા આવો ત્રાસ વર્તાઇ રહ્યો હતો, જ્યારે યુરોપિઅનોને મગરના મુખમા હડસેલવામા આવતા હતા, ત્યારે અગ્રેજોનો હાથ કઇ નિશ્ચલ થઇ ગયો નહોતો તેઓ પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. અગ્રેજી લશ્કરનો મેજર કોટસ નામનો એક અમલદાર કિલ્લાની બહારના ભાગમા કામપર હતો, તેણે કિલ્લામા થતી કીકીયારીઓ અને ગોળીઓના અવાજો સાભળ્યા તે સમજી ગયો કે બડ શરૂ થયુ છે તેણે જરા પણ વખત ન વીતાડતા પ્હો ફાટયા પહેલા આર્કોટની છાવણીમા ખબર પહોચાડવા પ્રયાણ કર્યું આર્કોટમા એ સમયે કર્નલ ગિલેસ્પિના અધિકાર નીચે યુરોપિયન સૈન્યની એક ટુકડી હતી સાત વાગ્યાને સુમારે મેજર કોટસે વેલોરના બડના સમાચાર ગિલેસ્પિને પહોચાડયા. ત્યારબાદ પદર મિનિટે કર્નલ ગિલેસ્પિ પોતાની ટુકડીનો કેટલોક ભાગ લઇ વેલોર તરફ ઉપડયો બાકીના સૈનિકોને તૈયાર રાખવામા આવ્યા તોપો જેમ બને તેમ જલદી મોકલી દેવામા આવી. ત્યા હિદી ઘોડેસ્વાર સૈન્યની એક ટુકડી હતી. તે પણ ભેરીનો શબ્દ સાભળી યુરોપિઅનોની માફક તરતજ સજ્જ થઇ. વ્યવસ્થિત થઇ વેલોરના હતભાગ્ય યુરોપિઅનોનુ રક્ષણ કરવા તૈયાર થઇ ગઇ. એ વખતે સર્વપ્રકારનો બદોબસ્ત યથાશક્તિ રાખવામા આવ્યો હતો.

---

[1] આ ખુનરેજીમા ૧૪ ઓફિસર અને ૯૯ સૈનિકો માર્યા ગયા હતા એ સિવાય કેટલાક ઓફિસરો અને સૈનિકો ઘવાયા હતા એ ઘવાયલા માણસોમાના કેટલાકના ઘા બહુ ગભીર પ્રકારના હતા

વિલંબ કે અવ્યવસ્થાથી ખરાબ પરિણામ આવે તેમ હોવાથી ગિલેસ્પિ બહુજ ઉતાવળથી પોતાના સૈનિકોને વેલોર તરફ દોર્યા

ગિલેસ્પિએ વેલોરના કિલ્લા પાસે આવી કિલ્લામા પેસવાનો રસ્તો તપાસવા માડયો કિલ્લાના બહારના બારણા ખુલ્લા હતા પરંતુ અંદરથી બંધ હતો. વળી તે દરવાજો બંડખોરોના કબજામા હોવાથી તોપોની મદદ સિવાય ઉઘડે તેમ નહોતુ તોપો પણ ઉતાવળથી લાવવામા આવતી હતી કિલ્લામા ઘણા યુરોપિઅન સૈનિકો હતા જો તેઓ કોઇ હોશિયાર સેનાપતિના તાબામા હોત તો શત્રુઓનો હલ્લો ખાળી શકે તેમ હતુ આથી જ્યારે કિલ્લાપર હલ્લો કરવાની ચેષ્ટા થતી હતી, ત્યારે ગિલેસ્પિ એકલા અંદર પેસવાનો સંકલ્પ કરવા લાગ્યો ઉંચી દિવાલોપર ચઢવાને નીસરણી ન હોતી તેથી કિલ્લાના સૈનિકોએ એક મજબૂત દોરી દિવાલપરથી નીચે ફેંકી ગિલેસ્પિ દોરી પકડી ઉપર ચઢ્યો કિલ્લાની દિવાલપર ચઢી તેણે કિલ્લામાના સઘળા યુરોપિઅન સૈન્યની સરદારી લીધી આ તરફ તોપો પણ આવી પહોંચી હતી યુરોપિઅનો ગિલેસ્પિના હુકમથી શત્રુઓનો હલ્લો ખાળવા તૈયાર થઇ ઉભા હતા. નિયાર ઘોડેસ્વારોના પરાક્રમથી, પ્રચંડ તોપોના તીવ્ર મારાથી ગિલેસ્પિને વિજય મળ્યા ઘણા સિપાઇઓ બ્રિટિશ સૈનિકોની ગોળીઓથી વિંધાઇ ગયા, ઘણા બ્રિટિશ સિંહનુ પરાક્રમ સહન ન કરી શકવાથી આમતેમ નાસવા લાગ્યા. ટિપુ સુલતાનના પુત્રોનુ સુખસ્વપ્ન ઉડી ગયુ તેઓ વિજય મદમા છકી જઇ અંગ્રેજોના પરાક્રમને તૃણવત્ ગણી બેઠા હતા પોતાનું રાજ્ય પુનઃપ્રતિષ્ઠિત થયેલુ માની નિરાતે ઘોરતા હતા. હવે તેઓની એ ભાવના ગુમ થઇ ગઇ ગુમાવેલુ રાજ્ય ફરી મળ્યુ, એ વિચારથી

તેઓ આનંદ પામતા હતા એ આનંદ ઉડી ગયો. તેઓ હવે અંગ્રેજોની દયા યાચવા લાગ્યા. ટિપુ સુલતાનના વંશધરો કર્નલ મેરિયટની સભાળ તળે હતા, એ દયાળુ સાહેબની લાગણીથી તેઓને એ કૃપાથી વંચિત થવું પડ્યું નહિ.[1]

સિપાહીઓના આ બંડથી સરકારને ઘણો ઉપદેશ મળ્યો. વેલ્લોર અંધારી રાતે ઉઠેલા આ ઓચિંતા બંડથી અમલદારોના હૃદયમાં પૂર્ણ સાવચેતી રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય પેદા થયો. જે હુકમો સિપાહીઓને આપત્તિજનક જણાય તે હુકમો રદ કરવાની સૂચના થઇ. પરંતુ એથી સંદેહની પૂરેપૂરી નિવૃત્તિ થઇ નહિ. જે અનલ સિપાહીઓના હૃદયમાં પ્રજ્વલિત થયો હતો તે હોલાયો નાક. અણગમની ટોપી સિપાહીઓ સમક્ષ બાળી નાખવામાં આવે, કાનના આભૂષણ પાછાં આપવામાં આવે, કપાળપર તિલકનો બહાર ફરીથી

૧ આ વર્ણન કે સાહેબના ગ્રંથ પરથી લખવામાં આવ્યું છે. આ બાબતમાં બીજા ગ્રંથો કેટલીક હકીકતમાં જુદા પડે છે. કેટલાક પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે જે ઓફિસરે આર્કોટ ખબર પહોંચાડી હતી તે કિલ્લાની ખાઇ તરી પેલેપાર પહોંચ્યો હતો. પરંતુ સરકારી કાગળપત્રોમાં લખ્યું છે કે મેજર કોટસ કિલ્લાની બહાર હતો. વળી એવું જણાવવામાં આવે છે કે ગિલેસ્પિ નીસરણી અથવા દોરડાં વતી કિલ્લાની દિવાલપર ચઢ્યો નહોતો. પણ કિલ્લામાંના સૈનિકોએ પોતાના કેડે બાંધવાની પટ્ટા એકબીજા સાથે જોડી ગિલેસ્પિને ઉપર ખેંચી લીધો હતો. પરંતુ કે સાહેબે ગિલેસ્પિની સહીવાળો પત્ર વાંચી જાણ્યું હતું કે તે દોરડાવતી ઉપર ચઢ્યો હતો. Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. 235, note.

બળવો ફાટી નીકળે, તોપણ ખરી શાન્તિનું રાજ્ય બહુ દૂર હોય તેમ જણાતું હતું સિપાહીઓ જે ગભીર ઉશ્કેરણીને લીધે હથિયાર પકડી કંપનિ વિરુદ્ધ ઉભા થયા હતા તે ઉશ્કેરણી તરતમા શાત પડે તેમ નહોતી વેલોરના કિલ્લાપર ટિપુ સુલતાના વશની વ્યાઘ્ર-લાછીત પતાકાને બદલે ફરીથી બ્રિટિશ વાવટો શોભી રહ્યો હતો. તોપણ એકાદ બે સ્થાનમા ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ બ્રિટિશ સિંહની સત્તા ડગમગાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. મ્હૈસૂર અને કર્ણાટક સિવાય બીજા સ્થળોએ પણ ઉશ્કેરણી ફેલાઇ રહી હતી હૈદરાબાદના સૈનિકો એટલા બધા અસતુષ્ટ થઇ ગયા હતા, કે ત્યા ભયકર બળવો ફાટી નીકળવાની શકા પડી હતી પરતુ નિઝામ અને તેના સુદક્ષ મત્રી મીર આલમે અગ્રેજો સાથે મિત્રતા હોવાથી ખરા મિત્રને યોગ્ય કામ બજાવ્યુ જ્યારે ચારે તરફ સિપાહીઓમા છૂપી મસલતો થઇ રહી હતી, જ્યારે હિંદના નકશા પરથી બ્રિટિશ સત્તાના સર્વ ચિહ્નોનો નાશ કરવો એ સિપાહીઓનુ ધ્યેય થઇ પડયુ હતું, જ્યારે અગ્રેજોની સત્તા વિરુદ્ધ સિપાહીઓ સજ્જ થતા હતા, ત્યારે નિઝામ અને તેનો મત્રી ધર્મ ચુક્યા નહિ હૈદરાબાદના લોકો નિઝામને અગ્રેજોના પક્ષમા જોઇ હૈદરાબાદના મુસલમાની રાજ્ય વિરુદ્ધ તરકટો કરતા પાછા હઠયા નહોતા[૧].

---

૧. હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટ કપ્તાન સિડનહામે એક વખત લખ્યુ હતુ કે મને ખાત્રી લાયક સ્થળેથી સમાચાર મળ્યા છે કે સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવી પોતાના ઓફિસરોને મારી નાખવા એવી તેઓને સલાહ મળી છે મીર આલમ અને બીજા બધા અંગ્રેજ પક્ષના માણસોને મારી, નિઝામને પદભ્રષ્ટ અને કેદ કરી ફેરિદુમજાને દિવાન

આવા સન્દેહના સમયમા એકાદ બે કઠોર નિયમોએ સિપાહીઓને બહુ ઉશ્કેરી મૂકયા એક તો સિપાહીઓ અસંતોષી હતા જ, તેવામા કર્નલ મોન્ટ્રેસરના આવવાથી સ્થિતિ ભયકર બની ગઇ મોન્ટ્રેસરે સેનાપતિપદ લીધા બાદ કેટલાક અણગમતા નિયમો ઘડી કાઢ્યા તેણે બજારમા ટમટમ વગાડવાની મના કરી આ નિયમથી હિંદુ સિપાહીઓને બહુ આઘાત લાગ્યો તેઓએ ધાર્યું કે કંપનિ અમારા ઉત્સવાદિમા અમને વાદ્ય વગાડવાની મના કરે છે આથી તેઓને અત્યાર સુધીમા જે સંદેહ હતો, તે આ કાયદાથી બમણો થયો હૈદરાબાદના દરેક રસ્તાપર, દરેક ગલીમા આ વાતને લીધે ઉશ્કેરણી ફેલાવા લાગી અને સિપાહીઓના હૃદયમા આ વિષ પોતાનુ કાર્ય બજાવવા લાગ્યુ.

દેશી સિપાહીઓમા એટલી બધી ઉશ્કેરણી ફેલાઈ રહી હતી કે કેટલાક જૂના દેશી અમલદારોએ મોન્ટ્રેસરને આ અણગમતો નિયમ રદ કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ સેનાપતિએ તેમનુ કહ્યુ ન માન્યુ, છેવટે જ્યારે વેલોરમા ભયકર ખૂનરેજી થઇ ત્યારે તે સમજ્યો કે આવો કઠોર નિયમ જારી રાખવાથી સિપાહીઓ વધુ ઉશ્કેરાશે મદ્રાસ સરકાર પણ ગુસ્સે થશે આથી તેને એ નિયમો રદ કરવાની જરૂરિયાત પિછાણી પરંતુ એથી ઉશ્કેરણી શાંત ન પડી તેઓ એવા તો ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા કે, પેરેડ વખતે પોતાની ટોપી તિરસ્કારપૂર્વક

અથવા હૈદરાબાદનો નિઝામ બનાવવાનો ઠરાવ થયો છે Captain Thomas Sydenham to Mr Edimonostons, M S. Correspondence, Kaye, Sepoy War, Vol I. P. 233, note.

જમીનપર ફેકતા પણ અચકાયા નહિ ચારે તરફ અસંતોષ, ઉથલ-પાથલના ભયંકર ચિન્હો જણાવા લાગ્યા. છેવટે પુષ્કળ પ્રયત્ન અને મહાદોબસ્તથી હૈદરબાદ આ ઉથલપાથલમાથી બચ્યુ. બળવો ઉઠાવવા તૈયાર થયેલા સિપાહીઓને ગોરા અને કાળા સિપાહીઓના બંદોબસ્ત નીચે મછલીપટણ મોકલવામા આવ્યા

પરંતુ શાન્તિનુ સુખમય રાજ્ય સ્થપાયુ નહિ મ્હેસૂર રાજ્યની મધ્યમા આવેલા નંદિદુર્ગમા સિપાહીઓનો અસંતોષ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો નંદિદુર્ગમા સૈનિકોની સંખ્યા બહુ નહોતી પરંતુ ત્યાનો કિલ્લો પર્વતપર બાધવામા આવ્યો હોવાથી મજબૂત અને જીતાવો મુશ્કેલ હતો વળી બેંગલોર અહીથી એકાદ દિવસના રસ્તાપર હોવથી રણોન્મત્ત સૈનિકો અકટોબર માસમા કંપનિ વિરુદ્ધ સજ્જ થયા હિંદુ અને મુસલમાન સિપાહીઓ એકત્ર થઇ એક ફેરા પાર પાડવા પરસ્પર મિત્રભાવે જોડાયા

જે દિવસે તેઓ કંપનિ વિરુદ્ધ બંડ મચાવવાના હતા, જે દિવસે તેઓ બ્રિટિશ ઓફિસરોના લોહીથી પોતાની તરવાર રંગવાના હતા, તે દિવસ પ્રથમથીજ નક્કી કરવામા આવ્યો હતો ૧૮ મી અકટોબર આ ભયંકર બનાવ માટે નક્કી કરવામા આવી હતી સિ-પાહીઓએ પોતપોતાના કુટુબને કિલ્લા બહાર મોકલી દીધા હતા. પોતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા તૈયાર થઇ રહ્યા હતા ૧૮ મી અકટોબરે મધરાતે સિપાહીઓ એકત્ર થઇ અંગ્રેજ ઓફિસરોપર આક્રમણ કરવાના હતા અને તરવારના પ્રહારથી તેઓને ઉંઘતા મારી નાખ-વાના હતા પરંતુ સુભાગ્યે આ ભયંકર શોણિતપાતથી પૃથ્વી કલંકિત થઇ નહિ તેજ દિવસે સાજના આઠ વાગ્યાને સુમારે એક અંગ્રેજ

ઓફિસરે દોડતે ઘોડે સેનાપતિને બંગલે જઈ આ કાવતરાના સમાચાર કહ્યા. તે આ સમાચાર આપતો હતો, તેવામાં એક પ્રસિદ્ધ દેશી અમલદારે પણ દોડતા આવી આવાજ સમાચાર જણાવ્યા આથી સેનાપતિને સંદેહ રાખવાનો અવકાશ રહ્યો નહિ, વિલંબ કરાય તેમ નહોતુ એકદમ આ સમાચાર બેંગલોર પહોંચાડવામાં આવ્યા ગોરા સિપાઈઓ જે સ્થાનપર બચાવ થઈ શકે એવુ હતું, તે સ્થાન કબજે કરી તૈયાર થઇ ઉભા કંઈ પણ ગરબડ વગર રાત પસાર થઇ, સવાર પડી સવારે કર્નલ ડેવિસને આ વાતના સમાચાર પહોંચ્યા બપોરના ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે તેના સૈનિકો નંદિદુર્ગ આગળ એકત્ર થવા લાગ્યા

નંદિદુર્ગની ગરબડ શાંત થઇ નવેમ્બર માસ આવ્યો, પણ આ નવી માણસ સાથે નવી અડચણો આવી ઉભી પાલમકોટમાં મેજર વેલ્સ અને છ ઑફિસરોના તાબામાં એક દેશી સિપાઈઓની ટુકડી રહેતી હતી તેઓના ઘણા કુટુંબીઓ વેલોરની લડાઈ વેળા માર્યા ગયા હતા આ દારુણ વેદનાને લીધે તેઓ કંપનિના પરમ શત્રુ બની બેઠા હતા નવેમ્બર માસની આખરમાં મુસલમાન સિપાહીઓ ગોરાઓને મારી નાખવાનું કાવતરૂ રચવા લાગ્યા બ્રિટિશ ઓફિસરોના ઘરમાં કેવી રીતે આગ લગાડવી, એ આગની ધડમથલમાં બ્રિટિશ ઓફિસરોને કેવી રીતે મારી નાખવા પછી કિલ્લાપર કેવી રીતે હુમલો કરવો, કિલ્લાપર પોતાની પતાકા કઇ રીતે ઉડાવવી એ યોજના ઘડાતા વાર થઈ નહિ એક મલબારદેશનો વતની છૂપે વેશે આ સમાચાર સેનાપતિ પાસે લઇ ગયો. મેજર વેલ્સને બાતમી મળી કે તરત તે આ બધાનો અટકાવ કરવા તત્પર થયો. તેની દઢતા અને કાર્ય-

કુશળતાને લીધે કાવતરાખોરો કાવતરૂ કરતા અટકયા ત્યાર બાદ એ દિવસે તિરૂનેલુવલી વિભાગના સેનાપતિ કર્નલ ડાયસ પાલમકોટ આવી પહોચ્યો તેણે હિંદુ સિપાહીઓને એકત્ર કરી કંપનિનો પક્ષ લેવાનો હુકમ આપ્યો. હિંદુ સિપાહીઓએ બ્રિટિશ વાવટાને વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, બધાએ અચળ ભાવે કંપનિનુ ભલુ કરવામા જિંદગી વિસર્જન કરવાનો ઠરાવ કર્યો આ પ્રમાણે દઢતા, વિશ્વાસ, અને કાર્યકુશળતાથી પાલમકોટમા લોહી રેડાતું અટકયુ આ પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકાની મુખ્ય લશ્કરી છાવણીઓમા દેશી સિપાહીઓ ધુધવાવા લાગ્યા હતા, કોઇ કોઇ સ્થળે એ ધુધવાટીમાથી આગ પ્રગટ થઇ અને કેટલેક સ્થાને સાવચેતી અને બંદોબસ્તને લીધે ધૂમાડાથીજ વાત અટકી

આ ભયકર બનાવો બન્યાને છ માસ વીત્યા ત્યારે મદ્રાસ સરકારને ભાન આવ્યુ તેને સમજાયુ કે દેશી સિપાહીઓ પોતાનો ધર્મ અને જાતિ નષ્ટ થવાના શકથી એવા તો ઉશ્કેરાઇ ગયા છે કે તેઓને અડચણ કરે તેવા નિયમો ચાલુ રાખવા એ ઠીક નથી. આથી જે અણગમતા નિયમો પ્રવર્તિત થયા હતા, તે રદ કરવામા આવ્યા, સરકારે સિપાહીઓને મધુર વચનોથી સબોધી તેઓની જાતિ, ધર્મ અને રીતરીવાજોનું રક્ષણ કરવાનુ વચન આપ્યુ ૨ જી ડિસેમ્બરે મદ્રાસની સરકારે પોતાની કાઉન્સિલમા એક જાહેરનામુ પસાર કરાવ્યુ બીજે દિવસે એ જાહેરનામુ જાહેરમા મૂકી હિંદી, તામિલ, તેલેગુ ભાષામા ભાષાતર કરાવી દરેક લશ્કરી ટુકડીઓમા વાચી સભળાવવા રવાના કરવામા આવ્યુ આ જાહેરનામામા ઘણી વિગતો જણાવવામા આવી હતી આબરૂની હાનિ અને વટલવાની શંકાની

બાબતમા ઘણી દલીલો કરવામા આવી હતી એ દલીલો વડે એ શકા ખોટી ઠરાવવામા આવી હતી સરકારે આ જાહેરનામામા દર્શાવ્યુ હતું કે, "અમે સિપાહીઓ પ્રત્યે હમેશા જે ઉદારતા બતાવતા આવ્યા છીએ તેથી તેઓના સુખમા કઇ હરકત થશે નહિ. આવી લાગણી અને ઉદારતા પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગના સૈનિકો તરફ બતાવવામા આવતી નથી તમોએ ક્લોરેન્સ અને કૂટના સમયમા જે સદાચરણથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી–સરકારની આ ઉદારતા અવશ્ય તેમને એવા સદાચરણો કરવા પ્રરશે જો તમો એવા સદાચરણ નહિ કરો તો સરકાર તમોને કાયદા પ્રમાણે સજા કરતા અચકાશે નહિ" સરકારે આ જાહેરનામાથી સિપાહીઓને શાત અને સુવ્યવસ્થિત કર્યાં. આ તરફ ન્યાયની અચળ શક્તિ ખૂનરેજી મચાવનારાઓને સજા કરવા તૈયાર થઈ જેઓ પર ખૂન કરવાનો આરોપ હતો તેને પ્રાણદડની સજા થઇ બીજા કેટલાકને બરતરફ કરવામા આવ્યા. વિલાયતની ડિરેક્ટર સભા આ ઉથલપાથલથી ગુસ્સે થઇ અને તેણે મદ્રાસના ગવર્નર, મુખ્ય સેનાધિપતિ અને આડ્જુટટ જનરલને અયોગ્ય ગણી બરતરફ કર્યાં.

એક વર્ષમા આ ઉથલપાથલ શાત થઈ. એક વર્ષમા તો બ્રિટિશ સિહનો પ્રબળ પ્રતાપ પાછો મદ્રાસ

ઇ. સ. ૧૮૦૮

ઇલાકામા–સમગ્ર દક્ષિણ હિદમા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશવા લાગ્યો. નવા વર્ષમા નવા તર્ક અને નવી ચળવળો શરુ થઇ આ ઉથલપાથલ થવાના કારણો કયા, કોના દોષથી આ ઉથલપાથલ થઇ અને લોહીની નદીઓ વહી, આ શુ રાજનીતિના પ્રતાપ હતા કે શુ બહારના લોકોના કાવતરા હતા ?

—ભયંકર ઉથલપાથલ અને તેની સાથે સંકળાયલી ભયંકર ખૂનરેજી પછી બધા આવા પ્રકારના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા રાજનીતિજ્ઞ અને સેનાપતિઓના મગજમા આ પ્રશ્નો ઘૂમવા લાગ્યા રાજનીતિજ્ઞો અંગ્રેજી ફેશનવાળી પેલી ગોળ ટોપીનેજ આ બધાનું કારણ માનવા લાગ્યા પરંતુ સૈનિક વિભાગના અમલદારોને આ કારણ ખરૂં ન લાગ્યું તેઓ આ ઉથલપાથલમા રાજનીતિની ચાલાકી જોવા લાગ્યા તેઓ જાહેર રીતે કહેવા લાગ્યા કે, અનેક સિપાહીઓ આ નવી ટોપીઓ જોઇ ખુશી થયા હતા અને તે વાપરવા આતુરતા બતાવી રહ્યા હતા માટે કેવળ ટોપીઓને લીધેજ સિપાહીઓ કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર વાપરવા તૈયાર થઇ ગયા એમ કહેવું બરાબર નથી ટિપુ સુલતાનના છોકરાઓએ જ તેઓને બળવો કરવા ઉશ્કેર્યા હતા જો પદભ્રષ્ટ સુલતાનોએ વેલોરના સિપાહીઓને કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડવાની સલાહ આપી ન હોત, જો સુલતાનોના ઇનામના વચનોની લાલચથી સિપાહીઓને ઉત્સાહ ચઢયો ન હોત, જો તેઓના નોકરોએ તેઓના અંતઃકરણમા ગુમાવેલા ગૌરવની, ઉન્નતિની આશા પોષી ન હોત, તો કદી પણ આવો ભયંકર બનાવ પ્રગટત નહિ આ પ્રમાણે રાજ્યશાસન વિભાગના જુદા જુદા ખાતાના અમલદારો જુદા જુદા કારણો બતાવી પોતપોતાની જવાબદારીમાથી છૂટવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા એક ખાતું ટોપીનો ઉલ્લેખ કરી લશ્કરી ખાતા પર દોષનો ટોપલો ઉંચો વાળવા લાગ્યું, ત્યારે લશ્કરી ખાતું રાજનીતિ ખાતાની રાજનિતિ પર મોટો દોષ ઢોળવા તૈયાર થયું

પરંતુ એક ત્રીજો પક્ષ આ બાબતનું જુદું જ કારણ બતાવે છે તે પક્ષના મત મુજબ ચોતરફ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર અને ખ્રિસ્તી

દેવળો બધાવાથી લોકોના અંતઃકરણમાં જબરો શક પેદા થયો હતો. અને તે કારણથી આમ વર્ગ અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો હતો તે ઉપરાંત એક અતિશય નવાઈ પમાડનારી દંતકથાએ તો લોકોના અંતઃકરણમાં ભારે તોફાન મચાવ્યું હતું એ દંતકથા એવી હતી કે કંપનિએ બધું મીઠું ખરીદી લઈ એકત્ર કર્યું છે, મીઠાના મોટા મોટા ઢગલા કરવામાં આવ્યા છે, ને ઢગલાઓમાંના એક પર ગાયનું અને બીજા પર ડુક્કરનું લોહી છાંટવામાં આવ્યું છે આથી હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને જાતિ વટલાવા બેઠી છે આ દંતકથા ખરી માની દક્ષિણ હિંદમાંના દેશી સિપાહીઓ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ખડા થયા હતા

વેલોરના બંડની તપાસ કરવા માટે જે સમિતિ નીમાઈ હતી, તેણે કેટલાક કારણો જણાવ્યા હતા ડિરેક્ટરોએ એ બધા કારણો ખરા માન્યા હતા દેશી સિપાઓના પહેરવેશમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો તે ફેરફારને એ સમિતિએ આ બડનું એક મુખ્ય કારણ માન્યું હતું બીજું કારણ ટિપુ સુલતાનના પુત્રોની વેલોરમાં હાજરીનું હતું ટિપુના પુત્રો વેલોરમાં હતા, તેથી તેમની લાલચથી લલચાઈ સિપાહીઓએ અમલદારોનો નાશ કર્યો હતો પરંતુ લિડન હોલ સ્ટ્રીટના વેપારી માલેકો તો એ કરતાં પણ ઉંડા કારણો શોધવા તત્પર થયા તાત્કાલિક કાર્યકારણપરંપરા તેઓને સંતુષ્ટ કરી શકી નહિ. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિના બે સભાપતિઓએ બોર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલના અધ્યક્ષને એક હકીકતોથી ભરપૂર પત્ર લખી ચમકાવી મૂક્યો તેઓએ એકમતે જણાવ્યું હતું કે, હિંદ સબંધીનાં ઓછા જ્ઞાનવાળા, હિંદીઓ પ્રત્યે લાગણી વગરના અને હિંદના આચાર

વ્યવહાર તરફ અણગમો રાખનારા લોકો અત્યારે લશ્કરી અને રાજનૈતિક વિભાગની મોટી મોટી જગાઓ બથાવી પડયા છે, એથી દેશી મેનિકો બ્રિટિશ સરકાર તરફ ધીમે ધીમે આસ્થાશૂન્ય થતા જાય છે વળી લૉર્ડ વેલેસ્લિના રાજ્યો ખાલસા કરવાના ધોરણથી મ્હૈસૂરનો મુસલમાન વંશ ભિખારી હાલતમાં આવી પડયો છે, તેથી સાધારણ પ્રજાનો પણ સરકાર પરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે, આ બધી બાબતમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ કામ થયેલું હોવાથી અમલદારો અને પ્રજા વચ્ચે ધીમે ધીમે અંતર વધતું જાય છે આ કારણોને લીધે જીતનાર અને જીતાયલી પ્રજા વચ્ચે મિત્રતાનો સંબંધ બંધાઇ શકતો નથી, અને દેશી લોકો આવી જુદાઇથી કંટાળી વખતો વખત બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવતા અચકતા નથી ૧

વેલોરના બંડ પછી પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ બની હતી કે જેથી દેશી સિપાહીઓ અને ગોરા અમલદારો વચ્ચે અંતર વધી ગયું હતું સિપાહીઓ ભવિષ્યમાં સુખ મળશે, એવી આશાથી કંપનિનું કામ સ્વીકારતા હતા. આશા અને વિશ્વાસ એકત્ર થઇ તેઓની નજર આગળ સુખ અને શાંતિનું સુશોભિત ચિત્ર ખડું કરતા હતા આ સુખ અને શાન્તિની બાબતમાં ઇંગ્લાંડના સિપાહીઓ કરતા આપણા સિપાહીઓ વધારે ભાગ્યશાળી હતા ઇંગ્લાંડમાં ઘણા થોડા લોકો

---

૧ The Chairman and Deputy Chairman of the East India Company (Mr Parry and Mr. Grant) to the President of the Board of control (Mr Dundas)—M. S Records Comp Kaye's Sepoy War, Vol. I P. 251

ભવિષ્યના સુખની આશાથી સૈનિક વિભાગમા પ્રવેશ કરે છે. ઇગ્લાંડમા જેઓ ભૂખે મરતા હોય, નિ.સહાય હોય અથવા દારુણ ફેરફારથી સામાજિક સબધ શૂન્ય થઇ પડયા હોય, તેઓ જ સૈન્યમા નોકરી કરે છે. ઇગ્લાડના સૈનિકો કંઇ પણ સુખની અશા રાખતા નથી તેઓનાં જીવનને શાત પાડનારી આશા સદાને માટે તેમને છોડી ગઇ હોય છે આશા દેવીની મધુર વાણી તેઓના કાનમા કદી ફૂકાતી નથી, આશા દેવીની વિચત્ર લીલા તેમના નેત્રો સમક્ષ તરવરતી નથી તેઓ સમાજમાથી દેશનિકાલ થયા હોય છે, બીજાની ફોસલામણીથી સૈનિકો બને છે અને બીજાના કહેવાથી પાર્થિવ બધનશૂન્ય આત્માને લડાઇના કાર્યમા જોડી રાખવા માગે છે ઇંગ્લાડના ઘણા થોડા લોકો તેઓના સમાચાર મેળવવા તલસતા હોય છે, ઘણા થોડા લોકો તેઓને માન આપવા તત્પર રહે છે. આ પ્રમાણે અગ્રેજ સૈનિકો આશા, સૌભાગ્ય અને સબધથી સદાને માટે તજાયલા હોવાથી દુનિયામા તેઓ અસ્તિત્વરૂપે જીવે છે, અને જીવતા છતા મુડદા માફક રહે છે. પોતાનુ કોઇ પણ સબધી લશ્કરમા જોડાય તો ઇંગ્લાડના ઘણા ખરા કુટુબો શરમથી નીચુ જુએ છે અને એવા જીવતા છતા મુવેલા માણસ પ્રત્યે જરાપણ લાગણી દર્શાવતા નથી. ટુકાણમા ઇંગ્લાડનો લડવૈયો એટલે જીવન્મૃત માણસ, એવી વ્યાખ્યા આપી શકાય

પરતુ આપણા દેશના સૈનિકો એ રીતે જીવન્મૃત નથી. સામાજિક સંબંધ વગરના અને હયાતીમાત્ર ભોગવનારા નથી. તેઓ લશ્કરમા જોડાય છે છતા સ્વજાતિ અથવા કુટુબથી વિખુટા પડતા નથી, અથવા લડાઇના કામમાં જોડાયલા રહે છે છતા કોઇ પણ પ્રકારના કષ્ટથી

વચિત રહેતા નથી તેઓ સૈનિક બને છે છતા આબરૂદાર શહેરી રહે છે લડાઇના મેદાનપર સરકારના પક્ષમા લડે છે છતા સર્વ પ્રકારના સુખના અધિકારી રહે છે તેઓ વખતો વખત પોતાને ઘેર જાય છે કુટુબ સાથે આનદ કરે છે. પોતાના પગારનો ઘણો ખરો ભાગ ઘેર મોકલી દે છે સિપાહીઓમા વશપરપરા કંપનિનુ લૂણ ખાવુ એ એક જાતની આબરૂ ગણાતી હતી તેઓનો ભૂત, વર્ત્તમાન અને ભવિષ્યકાળ શાતિપૂર્ણ હતો અને ભવિષ્યની આશા ધીમે ધીમે ઉચ્ચતર દશા પ્રાપ્ત કરાવવાને પ્રેરતી કોઇપણ વિકાર તેઓની પૂર્વ સ્મૃતિને કલકિત કરી શક્તો નહિ. કોઇપિણ અશાન્તિ તેઓને દુખના દાવાનળમા સપડાવતી નહિ, તેમ ભવિષ્યના સુખમા નડતર નાખતી નહિ સિપાહીઓમા।। ઘણાખરા યત્નપૂર્વક કંપનિની સેવા બજાવી નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવા માટે પેન્શન લઇ પોત પોતાને ગામ જઇ રહેતા તેઓ પોતાના ગામડામા ટોળા બધ થઇ કોઇ સુદર ઝાડ તળે બેઠાબેઠા ભૂતકાળની વાર્તા કહી સભળાવતા લોરેન્સ, કૂટ, મિડો વગેરે કેવા શૂરવિર હતા, ફ્રેંચો સાથે કેવી રીતે લડાઇ થઇ હતી, હૈદરઅલી અને તેના પુત્ર ટિપુ સુલતાન સાથે કેવુ લાબુ ભયકર યુદ્ધ મચ્યુ હતુ, તે બધી વાતો પોત પોતાના કુટુબી જનોને હોશ પૂર્વક કહેતા, અને આનદ પામતા તેઓ પોતાના કામમા જેવા સાવધાન અને આનદી રહેતા, તેવાજ નિવૃત્તિના સમયમા પણ સાવધાન અને આનદી રહેતા કોઇ સિપાહી પોતાની જુવાનીના સમયમા નોકરી છોડી ઘેર આવતો, અને પ્રથમની માફક કુટુબી જનો સાથે મીઠી મીઠી ગોષ્ઠી કરતો મોટા સાહેબના નાનાભાઇ વેલેસ્લિ સાહેબ (આર્થર વેલેસ્લિ) અથવા લેક સાહેબ (લોર્ડ લેક) ની કથની

કહી સભળાવતો, કુટુંબી જનોમા આનંદની રેલ આવતી આ પ્રમાણે સિપાહીઓનો નિવૃત્તિ સમય આનંદમા જતો. તેઓ પોતપોતાના ગામમા વિશ્વાસુ અને વડીલ બની રહેતા તેઓમાના કેટલાકને ઘેર જમીન હોવાથી તેઓ એ બધી સંપત્તિ ભોગવતા, અને પોતાની સ્થિતિથી સંતુષ્ટ બની સદા પ્રફુલ્લ રહેતા લશ્કરી પોશાક અને લશ્કરી નોકરીને કંપનિના સિપાહીઓ હલકી ગણતા નહિ, જે જે જાતોમાથી સિપાહીઓની ભરતી કરવામા આવતી, તે તે સંપ્રદાયો પોતાને સરકાર સાથે સબંધમા બંધાયેલા માની ધન્ય ગણતા કંપનિના સિપાહી બનવુ એ મહા આબરૂદાર કાર્ય ગણાતુ આ દેશના સાહસિક અને શૂરવીર પુરુષો આ વ્યવસાયમા જોડાવા હમેશા તત્પર રહેતા, અને એ કાર્યમા અયોગ્ય ગણાતા બહુજ દીલગીર થતા

જૂના ગોરા ઓફિસરો લાગણીવાળા અને સિપાહીઓ પર પ્રેમ રાખનારા હતા તેઓ સિપાહીઓને પોતાના મિત્ર માનતા. ઘણી વેળા તેઓને પોતાની પાસે બોલાવી ઉડતી વાતો અને જૂના સમયની વાર્તાઓ સાભળતા અને આ રીતે તેઓને ખુશ રાખવાના પ્રયત્નો કરતા સિપાહીઓ ઓફિસરોને આશ્રયદાતા, પાલનકર્તા અને ભલુ કરનારા માની તેઓનો આદેશ માથે ચઢાવતા, તેઓના પક્ષમા ઉભા રહેતા. તેઓ ઑફિસરોને શોકમા સાન્ત્વના આપનારા, અનિષ્ટને ટાળનારા તરીકે માન આપતા આફિસરોએ પણ દયા, ઉદારતા અને સજ્જનતાથી સિપાઓના દિલ જીતી લીધા હતા સિપાહીઓ તેઓને પિતા સમાન ગણી પોતે "બાબાલોક" અર્થાત્ પુત્રસ્થાને ગણાવાને બહુ આતુર હતા

પરતુ આ સમય તો વીતી ગયો આવી દયા, ઉદારતા અને

સજ્જનતા લોપ થઇ ગઇ પૂર્વમા જેમ જેમ બ્રિટીશોની સત્તા વધવા લાગી તેમ તેમ અમલદારોની અમલદારશાહી જણાવા લાગી ઓફિસરોની સત્તા ઓછી થઇ ગઇ, તેઓ હવે આજ્યુટ ટ જનરલના હાથના પૂતળા બની ગયા પહેલા ઓફિસરો પોતાના માણસોને સજા કરી શકતા, ઉચી પદવીએ ચઢાવી શકતા, ફોજની સુવ્યવસ્થિત કરી શકતા જે ઓફિસરના સૈનિકો સૌ પહેલા વિજય મેળવતા, તે ઓફિસરના નિયમ મુજબ એ સૈનિક ટુકડીનુ નામ પાડવામા આવતું એથી સિપાહીઓ બહુ ખુશી થતા પોતાના ઉપરીના નામથી ઓળખાવાનું તેઓને બહુ ગમતું છેવટે રાજ્યના વધારા સાથે ઓફિસરોના હાથમાથી સત્તા સરવા લાગી ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીમા ઓછા આદરને પાત્ર ગણાવા લાગ્યા તેઓ અને સિપાઇઓ વચ્ચે ઓળખાણ ઓછી થવા લાગી સત્તા ન હોવાથી, ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીમા પોતાનુ ધાર્યું કરી શકતા નહિ સિપાહીઓ પણ તેઓને બીજાના તાબામા પુતળા ગણી તિરસ્કારવા લાગ્યા આજ્યુટ ટ જનરલની ઓફિસમાથી જે હુકમો આવતા તે હુકમો આગળ ઓફિસરો લાચાર બની જતા અને એ હુકમ મુજબ બધી વ્યવસ્થા કરતા. અત્યાર સુધી સિપાહીઓમા એવો વિચાર દૃઢ થઇ બેઠો હતો કે ઓફિસરો અભાગ ભાગ્યનિયતા છે, એ વિચાર ધીમે ધીમે લોપ પામ્યો ઓફિસરો પણ સિપાહીઓ તરફ અગાઉના ઓફિસરોની માફક આદરમાન બતાવતા નહોતા આમ બને વર્ગ વચ્ચે અતરાય વધતો ગયો બંને વર્ગ વચ્ચે લાગણી અને મિત્રતાને બદલે ઉદાસીનતા અને શત્રુતાના મોજા ઉછળવા લાગ્યા

આ અતર જેમ જેમ વધતું ગયુ તેમ તેમ ઓફિસરોમા

વિલાસપ્રિયતા પણ વધવા લાગી ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આગબોટો દોડવા લાગી હતી અંગ્રેજોએ જે રીતે રાજ્ય ચલાવવામાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે રીતે પોતાની જાતને પણ ઉન્નત કરી હતી. હિંદ ઇંગ્લાંડના પંજામાં પૂરેપૂરૂ આવ્યુ એટલે ઇંગ્લાંડના વિલાસ અને શોખના મોજા હિંદના કિનારાપર અથડાવા લાગ્યા અંગ્રેજી ખબરો, અંગ્રેજી પુસ્તકો અને તે ઉપરાંત અંગ્રેજ લલનાઓ હિંદમાં આવવા લાગી, એના સંસર્ગથી ઓફિસરો પણ હિંદી વિચારો, હિંદી આચારો અને હિંદુ મનુષ્યોથી દૂર દૂર સરવા લાગ્યા હવે તેઓનું લક્ષ સિપાહીઓની વાતો સાંભળવા પર, તેઓમાં બંદોબસ્ત જાળવવા પર કે તેઓની ઉન્નતિ કરવા પર રહ્યુ નહિ હવે તેઓને (ઓફિસરોને) સ્વદેશી પુસ્તકોનો મોહ લાગ્યો સ્વદેશી વિલાસિતાએ તેઓના શરીરને કબજે કર્યું અને સ્વદેશી લલનાઓના સૌંદર્યમાં તેઓ ગરક બની ગયા હવે તેઓ ખરેખરા વિદેશી થઇ પડયા અને હિંદીઓને પોતાથી જુદા ગણવા લાગ્યા જે મિત્રતા અને લાગણીએ સિપાહીઓના મન આકર્ષ્યાં હતા, તે મિત્રતા ને લાગણી ઓછા થવા લાગ્યા. કાળા ગોરાનો ભેદ હવે સ્પષ્ટ પણે જણાવા લાગ્યો આ રીતે વિલાસે હિંદમાં આવી ધીમે ધીમે અંગ્રેજ ઓફિસરોને વશ કરી લીધા મોહના આવરણમાં અંગ્રેજો ભાન ભૂલ્યા. પરિવર્તનશીલ સમયની સાથે ઓફિસરોના સ્વભાવમાં એટલો તો ફેરફાર થઇ ગયો કે તેઓ ભાન ભૂલી વિલાસના સ્રોતમાં તણાવા લાગ્યા આ સ્રોતને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કોઇએ ન કર્યો પશ્ચિમની સુંદરીઓ પશ્ચિમના રિવાજ મુજબ મનોમોહિની થઇ પૂર્વમાં પોતાનું સૌંદર્યરાજ્ય સર્વોપરિ કરવા લાગી. આ સૌંદર્ય અને વિલાસના

મોજાથી ઑફિસરોનુ હૃદય નાચવા લાગ્યુ તેઓ ધીમે ધીમે સિપાહીઓના પ્રાચ્ય રિવાજોથી દૂર થઇ પડયા આથી તેઓની સાથે સિપાહીઓનો મેળ ન રહ્યો

ઇ સ ૧૮૨૨-૩૫

ઑફિસરો અને સિપાઇઓ વચ્ચે આટલુ બધુ અંતર પડી ગયુ છતા સિપાઇઓએ જાહેરમા ક્રૂરતા જણાવી નહિ લૉર્ડ ઍમ્હર્સ્ટ અને લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકના સમયમા તેઓએ શાન્તિપૂર્વક કામ કર્યું ઇ સ ૧૮૦૬ના બળવા પછી સિપાહીઓના હૃદય કોઇપણ ઉશ્કેરણીથી ઉશ્કેરાયા નહિ તેઓ વિશ્વાસુપણે, સાહસ અને વફાદારીથી કાર્ય બજાવવા લાગ્યા તેઓએ વફાદારીથી લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સની સરકારને વિજય અપાવ્યો પરંતુ જ્યારે શાંતિ ફેલાઇ, ત્યારે સિપાહીઓએ દિલને બહેકાવી મૂકે એવી વાતો સાંભળી, તેથી તેઓના હૃદય ફરીથી ઉશ્કેરાવા લાગ્યા કંપનિ વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે ફરિયાદો હતી, તે ફરિયાદો આ વખતે સ્પષ્ટ રૂપમા જાહેર થઇ મદ્રાસ ઇલાકામા આ બાબતનુ મંગળાચરણ થયુ. ઇ સ ૧૮૨૨ની વસંતઋતુમા આર્કોટની છાવણીમાથી એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો એ કાગળમા લખ્યુ હતુ કે "હજરત મહમ્મદનો ધર્મ પાળનારાઓએ અંગ્રેજોના તાબામા ઘણા દુઃખો વેઠયા છે આવી ગુલામીથી તેઓની પ્રાર્થના સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરે પણ સાંભળવી બંધ કરી છે આ માટેજ તેઓમાના અનેક કોલેરાથી મરણ પામે છે. ઇશ્વરનો શાપ તેઓના ઉપર ઉતર્યો છે હવે તેઓએ પોતાના ધર્મનુ રક્ષણ કરવુ જોઇએ. આર્કોટ અને દિલ્હીમા બહુ થોડા ગોરાઓ છે, તેઓને એક દિવસમા મારી નાખવાનુ કામ સહેલુ છે. હિંદુ અને

મુસલમાનો એકસપ થાઓ, પરિણામ સારૂ આવશે અત્યારે સમય ગુમાવવાનો નથી અંગ્રેજોએ આ દેશના લોકો પાસેથી જાગીરો ખૂચી લીધી છે. ઇનામી જમીન જપ્ત કરી છે હવે તેઓ આપણને બધા કામમાથી બાતલ કરવાના છે. ગોરા સૈનિકોની ટુકડીઓને બોલાવવામા આવી છે, ૮ માસમા દેશી સિપાઇઓના હથિયાર ઉતારી લેવામા આવશે માટે એવો બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ કે જેથી દરેક ટુકડીના જુના સુબેદારો બીજા સુબેદારોને સલાહ આપી બધુ ઠીક કરી શકે સુબેદારો જમાદારોને સમજાવશે અને આ પ્રમાણે આખુ સૈન્ય તૈયાર થઇ જશે વેલોર, ચિનોર, મદ્રાસ અને બીજા સ્થળોએ આ પ્રમાણે કાર્ય થશે એટલે બધે સ્થળે ખબર પહોચાડવામા આવશે આથી બધા સિપાહીઓ એકી સાથે બડ ઉઠાવી શકશે માર્ચની ૧૭ મીને રવિવાર આ કાર્ય માટે ઠીક પડશે આ દિવસે એક એક નાયક અને દસ દસ સિપાહીઓ દરેક ઓફિસરને ઘેર જશે, અને અનાયાસે એ ગોરા સાહેબોને પથારીમાજ મારી નાખશે આ કાર્ય પાર પડયે દેશી ઓફિસરો લશ્કરની સરદારી લેશે, સુબેદારોને કર્નલનો પગાર મળશે"

કોઇ માણસે અદ્દભુત અને ભયકર લખાણ લખ્યુ હતું કયા માણસે આવી રીતે બધા સિપાહીઓના અત કરણમા ઝેર રેડવાની પેરવી કરી હતી, તે જણાયુ નથી આ સંબંધમાં બધી તપાસ નિષ્ફળ નીવડી છે આ ચિઠ્ઠી છઠ્ઠી ઘોડેસ્વાર ટુકડીની લાઇનમાથી મળી આવી હતી આના જેવીજ એક ચિઠ્ઠી આઠમી ટુકડીની લાઇનમાથી પણ મળી આવી હતી આ પત્રો તરત જ એ મથકના

સેનાધ્યક્ષ પાસે મોકલવામા આવ્યા હતા. કર્નલ ફ્રાઉલિસે આ બાબતમા બનતો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે દરેક રેજિમેન્ટના અમલદારોને એકઠા કર્યા, તેઓને આ કાગળની મતલબથી જાણીતા કર્યા અને જે જે દેશી અમલદારો પર વિશ્વાસ હોય તેની સાથે આ બાબત વાતચીત કરવાનો હુકમ આપ્યો આ કાર્ય પૂરૂં થયા બાદ કાગળમા જે છાવણીઓનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો હતો, તે છાવણીઓમા આ બાબત જણાવવામા આવી પરતુ તેઓએ કોઇપણ જાતના અસતોષના ચિન્હો જોયા નહિ ૧૭ મી માર્ચનો દિવસ નિરુદ્વેગે પાસર થયો કોઇપણ જાતની ગરબડ જણાઇ નહિ આ ભયકર કાવતરૂ કેવળ કાગળપર જ રહ્યુ

પરતુ થોડા દિવસો બાદ વળી એક બીજો બનાવ બન્યો ઉપર કહેલો પત્ર પ્રાપ્ત થયો ત્યાર બાદ થોડે દિવસે મદ્રાસના ગવર્નર સર ટોમસ મન્રોને ટપાલમા એક અરજી મળી એ અરજી હિદી ભાષામા લખેલી હતી અરજી એ રીતે લખવામા આવી હતી કે ગવર્નર સાહેબને એમ જણાય કે આ અરજી લશ્કરના મુખ્ય મુખ્ય ઑફિસરો તરફથી મોકલાવામા આવી છે. એ અરજીમા દેશી સિપાહીઓને પડતી મુસીબતો સ્પષ્ટતા પૂર્વક જણાવવામા આવી હતી એ મુશીબતો આ પ્રમાણે દર્શાવવામા આવી હતી, "બધો પૈસો બધુ માન ગોરા સરદારોએ ખાસ કરીને સિવિલ અમલદારોએ હસ્તગત કર્યુ છે, અમારા નસીબમા તનતોડ મજૂરી અને દુખ સિવાય લખેલુ હોય એમ જણાયુ નથી. અને જો તરવારના બળથી કોઇ દેશ જીતીએ તો એ બધા વેશ્યાપુત્ર બીકણ સિવીલ અમલદારો એ દેશમા જઇ અડ્ડો જમાવે છે રાજ્ય ચલાવે છે, અને થોડા

રોજમા પોતાનો ખજાનો તર કરી યુરોપ પ્રયાણ કરે છે પણ એક સિપાહી આખી જીંદગી સખત મજૂરી કરે છે છતા બહુ થોડુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મુસલમાની રાજ્યમા છેક આમ નહોતું કારણ કે જ્યારે જ્યારે જીત મળતી તે વખતે મુસલમાન બાદશાહો મુખ્ય મુખ્ય સિપાહીઓને જાગીરો તથા ઉચી પદવી આપતા કંપનિના રાજ્યમા મોટી પદવીઓ તો ગોરા સિવિલ અમલદારોએ એકહથ્થુ કરી રાખી છે એક કલેક્ટરના ચપરાશી જેટલો દોર ચલાવે છે તેટલો દોર એક સિપાહી કદી ચલાવી શકતો નથી એ ચપરાશી કદી પણ સૈનિક જેટલુ કામ કરતો નથી." આ અરજી એક માણસની કલ્પનાવડે જન્મી હોય કે બહુ માણસની કલ્પનાનું ફળ હોય. પણ એટલુ તો ખરૂ કે આ અરજીમા જે કઇ લખવામા આવ્યુ છે, તે દરેક સિપાહીઓના હ્રદયના ઉભરાર રૂપ છે આ ફરિયાદો સામાન્ય હતી, આ ફરિયાદો તેઓને હાડોહાડ આઘાત કરતી હતી. છેવટે જ્યારે એ ફરિયાદો અંત કરણમા રાખવી મુશ્કેલ થઇ પડી એટલે આવા પત્ર તથા અરજીઓના રૂપમા બહાર પડવા લાગી

આ દરમ્યાન વખતો વખત કેટલાક નિયમો અમલમા આવી અમુક સ્થળના સૈન્યને ઉશ્કેરી મૂકતા. પરતુ એથી પ્રજાના મનને કંઇ આઘાત થતો નહિ, અગર કોઇ સ્થળે બંડ ઉઠતુ નહિ. એક વખતે લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકને પણ એક અણગમતુ કાર્ય કરવુ પડયુ હતું. ડિરેક્ટરની સભાએ સૈનિકોના ભથ્થા ઘટાડવાની ફરજ પાડી. બેન્ટિકને એ કાર્ય કરવુ પડયુ. તેથી સૈનિકોમા પુષ્કળ અ-સંતોષ પ્રગટયો પરંતુ એ અસંતોષ લાંબો કાળ ટકયો નહિ. કારણ કે એ સમયે વર્તમાનપત્રોને સ્વતંત્રપણે લખવાની છૂટ હતી. [illegible]

પત્રો સ્વતંત્ર હોય તો લોકો સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો મત દર્શાવી શકે છે આથી ભથ્થાના ઘટાડા વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે ફરિયાદો હતી, તે બધી વર્તમાન પત્રોમા આવવા લાગી સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્રો અ-સંતોષ દૂર કરવાનો એક મુખ્ય ઉપાય છે હૃદયમા જે અસંતોષ જામી ગયો છે, તે લખાણ વાટે શાંત થાય છે, એથી ધૂંધવાતો અસંતોષ ભડકારૂપે બહાર નીકળવાની સગવડ મેળવી શકતો નથી. બેન્ટિકના સમયમા ભથ્થામા ઘટાડો થતા સૈનિકો આ રીતે પોત-પોતાનુ હૃદય ખોલી બેઠા રહ્યા

આ પ્રમાણે અસંતોષ શાંત પડવા લાગ્યો સિપાહીઓ શાંત-પણે પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા પરંતુ શાસનચક્રના ફેરફારથી સિપાહીઓની માનસિક શાન્તિ કાયમ ટકી શકી નહિ શાસનચક્રના પરિવર્તન સાથે તેઓની શાન્તિની આશા પણ પરિવર્તનશીલ થઇ રહી હતી અફગાનિસ્તાન સાથેની લડાઇમા સિપાહીઓએ બહાદુરી બતાવવામા મણા રાખી નહોતી તેઓએ સેનાપતિ પોલોકની સરદારી નીચે બહુ બહાદુરી બતાવી હતી, નૉટની સરદારી નીચે વીરત્વ અને સાહસની સીમા બતાવી દીધી હતી જ્યારે આ સજ્જિત સૈનિકો, આ પરાક્રમી સૈનિકો અફગાનિસ્તાનના ઘાટમાથી પાછા ફરતા હતા, તે દરમ્યાન સિંધના અમીરો સાથે લડાઇ જામી. સિપાહીઓ ડર્યા સિવાય ભયંકર દેખાવવાળા બલુચીઓ સાથે યુદ્ધમા ઉતર્યા. મુખ્ય સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે તેઓના ઉત્સાહ અને બહાદુરીના પુષ્કળ વખાણ કર્યાં છે. આ વખાણથી દેશી સિપાહીઓની કીર્તિ દૂર દેશા-તરમા સે[illegible]ગણી વધી ગઈ. ત્યારબાદ સિપાહીઓને એક બીજી લડાઇમા જોડાવુ પડયુ. પરંતુ તે લડાઇમા પણ તેમણે પાછી પાની

કરી જનનીને લજવી નહિ તેઓ પૂર્ણ પરાક્રમથી મહારાજપુરની લડાઇ લડયા, પોતાના બરોબરિયા સૈનિકો સાથે ખૂબ લડયા થોડા સમયમા શાન્તિ ફેલાઇ, લડાઇની આગ હોલાઇ ગઇ પરંતુ શાન્તિ સાથે વળી નવા દુઃખો, પેદા થયા સિંધ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બન્યુ હતું, બ્રિટિશ પતાકા સિંધની સપાટ જમીનપર ઉડતી હતી. જે સિપાહીઓની બહાદુરીથી આ પ્રદેશ જીતાયો હતો, તેજ સિપાહીઓ હવે એ પ્રદેશના રક્ષણનો ભાગ લેવાની ના પાડવા લાગ્યા

હિંદમાનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જે રાજ્યોથી પુષ્ટ થયુ છે, બ્રિટિશ વાવટાએ જે રાજ્યોમા પરિવર્તનશીલ કાળની અનંતશક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે, તે બધા રાજ્યોના કબજાના પરિણામ સાથે સિપાહીઓની ટુકડીઓનો અસંતોષ પણ પગલે પગલે ચાલતો આવ્યો છે. રાજ્યો ખાલસા કરવાથી બ્રિટિશ સરકારના શત્રુઓની સંખ્યા ઘટી ગઇ હતી, અને શત્રુ ઓછા થવાથી મોટું લશ્કર રાખવાની જરૂર ઓછી થતી ગઇ સૈનિકોના વિશ્વાસ અને વફાદારી ઉપર સામ્રાજ્યનો આધાર છે. શત્રુની સંખ્યા ઓછી થવાથી, રાજ્ય મોટું થવાથી સૈનિકોને લડાઇનાં કામમા રોકાવુ પડતું નથી માટે જે ઉચી આ-શાથી તેઓ કંપનિના લશ્કરમા જોડાયા હોય છે, ને આશા ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી જાય છે સામ્રાજ્યના વધારા સાથે લડાઇઓ ઓછી થઇ તેથી ઉન્નતિના માર્ગ પણ ઓછા થયા વળી રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિ સાથે સિપાહીઓની અગવડો પણ વધી તેઓને દૂર-દેશમા, અજાણ્યા સ્થાનમાં કેવળ પોલિસની માફક પહેરાપર રહેવુ પડતું. આવા કાર્યો છેવટે તેઓને અસુખ અને અશાન્તિના મુખ્ય કારણ રૂપ થઇ પડયાં. એ ઉપર વળી તેઓના ભથ્થા ઘટાડવાનો

ઠરાવ થયો, એટલે તેઓ રાજ્યના વધારા સામે ખૂબ બબડવા લાગ્યા. કંપનિના સિપાહીઓ સરહદપર અથવા બીજા રાજ્યમા હોય ત્યારે તેઓને વધારે પગાર મળતો, એ પગાર ઘટયો. આથી એવુ બન્યુ કે જે કાર્યને લીધે તેને ઇનામ મળવુ જોઇએ, તેને બદલે ઉલટો પગાર કપાવા રૂપ સજા થઇ સિપાહીઓ આ કારણોથી નવા રાજ્ય જીતી સામ્રાજ્યમા ઉમેરવાના કાર્ય સામે થયા, તેઓ દૂર દેશમા બંદોબસ્ત જાળવવાનુ કાર્ય બજાવવાની ના પાડવા લાગ્યા.

રાજ્યો જીતવાનો અભખરો અને તે અભખરાને લીધે સિપાહીઓના મનમા ઉછળેલા અશાન્તિના મોજા સબંધમા અમે ઉપર જે લખ્યુ, તે સિંધ જીત્યા બાદ ખુલ્લા સ્વરુપમા જાહેર થયુ આ બાબત વધારે સ્ફુટ કરવા માટે અમે એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમા ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ એલેન્બરો હિંદના ઉત્તર ભાગમા આવી રહ્યો હતો એ સમયે તેને ૩૪ મી ટુકડીમા અસંતોષ ફેલાયાના સમાચાર મળ્યા એ ટુકડીને બંગાળામાથી સિંધદેશમા જવાનો હુકમ મળ્યો હતો. તેઓ રસ્તામા કુચ કરતા કરતા ફિરોજપુર આગળ અટકી પડયા. એ ટુકડીના સૈનિકોએ એવુ જણાવ્યુ કે જ્યા સુધી અમને લડાઇના વખતમા જે પગાર મળતો તે પગાર નહિ મળે ત્યા સુધી અમે સિંધમા જવાના નથી સિપાહીઓની આવી અનિચ્છા જોઇને લૉર્ડ એલેન્બરો અને વડા સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે બંદોબસ્ત જાળવવા ઉપર લક્ષ આપ્યુ. બંગાળાની ૭ મી ઘોડેસ્વાર ટુકડીએ સરહદપર જતી વેળા ખુલ્લી શત્રુતા જણાવી હતી. ઓફિસરો ઘણા પ્રયત્નો કરતા છતા તે ટુકડીમા બંદોબસ્ત જાળવી શકયા નહોતા. તેઓએ પોતાની આઠના પૈસા

આપવા માડયા, ખાસ પ્રયત્ન કરી તેઓની માગણી મ જૂર કરાવવાનુ વચન આપ્યુ, છતા રણભેરીનો અવાજ સાભળી ઘોડેસ્વારો સજ્જ થયા નહિ, ઓફિસરોના હુકમ મુજબ કુચ કરવા તૈયાર થયા નહિ. આ રીતે તેઓ ફિરોજપુર આગળ મોર્ચો માડી બેઠા એ સમયે વળી એક નવુ સ કટ ઉત્પન્ન થયુ. ચોતરફ વાત ફેલાઈ કે ગોરા સિપાહીઓ પણ આ બાબતમા દેશી સિપાહીઓના મત સાથે મળતા છે આ વાત સાભળી અમલદારો ભારે વિચારમા પડી ગયા ગોરા સિપાહીઓમાના કેટલાક ખુલ્લે ખુલ્લુ કહેવા લાગ્યા, કે સિપાહીઓ તો પોતાની વાજબી માગણી રજૂ કરે છે, માટે એ કઇ ઉદ્ધતાઇ ન કહેવાય. એ વખતે સતલજને પેલેપાર શિખો રહેતા હતા તેઓએ સિપાહીઓ પ્રત્યે લાગણી દર્શાવી તેઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તે વિભાગના સેનાપતિએ જણાવ્યુ કે સિપાહીઓને હથિયાર ઉતારી લેવા પાછા બોલાવવામા આવશે, તો તેઓ કદી પાછા ફરવાના નથી. આ બાબતમા જો જરા પણ મળ બતાવવા જઈશુ અથવા થોડી પણ કઠોરતા દર્શાવીશુ, તો સરહદપર ભય કર બળવો ફાટી નીકળશે આ પરથી હથિયારો ઉતારી લેવાનો વિચાર રદ કરવામા આવ્યો છેવટે સૈનિકોની ટુકડીને બીજો હુકમ ન મળે ત્યા સુધી મૂળ મથકે આવવાનો હુકમ થયો એ હુકમ તેણે માથે ચાડાવ્યો. સિપાહીઓને કઇ સજા કરવામા આવી નહિ એને બદલે બીજી ટુકડીને સિંધ મોકલવાનો હુકમ કરવામા આવ્યો. પરતુ આ વાત બધી ટુકડીઓમા ફેલાઇ ગઇ હતી ઘણીખરી ટુકડીઓએ ભથ્થા વિના ત્યા જવાની ના પાડી છેવટે ઘણી મહેનતે સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી શાત પાડવામા આવી. સરકારને ઘણે ઠેકાણે માગણી મુજબ

ભથ્થુ આપવાનુ વચન આપવુ પડયુ સિપાહીઓનો આ અસંતોષ કેવળ રાજ્યવૃદ્ધિનું પરિણામ હતુ તેઓ પોતાની વાજબી માગણી સ્વીકારવામા આવતી ન હોવાથી અસતુષ્ટ થયા હતા આ અસતોષ કઈ અકારણ ઉત્પન્ન થયો ન હતો તેઓએ માથા બાજુએ મૂકી કપનિના રાજ્યને વિશાળ બનાવ્યુ હતું એના બદલામા તેઓનુ ભથ્થુ ગયુ આવા કારણને લીધે તેઓમા અસતોષ ફેલાય એમા કઇ નવાઇ નથી આ બાબતમા ગોરા સૈનિકોની વફાદારી પણ ડગમગે તો પછી દેશી સિપાહીઓનું તો કહેવુ જ શુ ' લૉર્ડ એલન્બરોએ કહ્યુ હતુ કે "દેશી સૈનિકોના અસતોષથી ઘણી અડચણો આવવાનો સભવ છે એ અડચણોથી હિંદ સામ્રાજ્ય દુર્દશામા આવી પડશે મને ખાત્રી છે કે સૈનિકોની વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પ્રદિપ્ત કરવી એજ તેઓને વશવર્તી રાખવાનો વિશાળ માર્ગ છે પરતુ આ ઇચ્છા અને સામહિક ગૌરવ અન્યાય અગર ગેરવાજબીપણાથી ભરપૂર કરવા એ યોગ્ય નથી એથી લાભના કરતા અનિષ્ટ વધારે થાય છે " લૉર્ડ એલેન્બરોના આ વચનો ખોટા નથી રાજ્યના વધારા સાથે સિપાહીઓના અસતોષના કારણો સકળાયલા હતા એ વાત સિંધ જીત્યા બાદ પ્રગટ થઇ

કંપનિના સિપાહીઓએ જેવા પ્રરાક્રમથી સિંધ જીત્યુ, તેવાજ પરાક્રમથી પજાબ પણ કબજે કર્યું પંજાબ જીતવામા સિપાહીઓના બળની પૂરેપૂરી કસોટી થઈ, એ સબધી વધારે વિગત અમે આ ગ્રથના પહેલા અધ્યાયમા આપી છે સિંધની પેઠે આ રાજ્યમા પણ સિપાહીઓને રક્ષણ માટે બોલાવવામા આવ્યા એ સમયે પણ તેઓનો પગાર ઓછો થઇ ગયો હતો તેથી જે અસંતોષ સિંધ

જીત્યાબાદ પ્રગટ થયો હતો. તેવીજ જાતનો અસંતોષ પંજાબ જીત્યા પછી પણ પ્રગટ થયો, સિપાહીઓ સમજી શક્યા નહિ કે અમારે ક્યા નિયમ મુજબ, ક્યા ન્યાયની રૂએ ઓછા પગારથી નવા જીતયલા દેશમા કામ કરવુ ? જે રાજ્ય જી-વામા તેઓએ લોહી રેડ્યુ હતું, તેના બદલામા કંઇ ન મળતા ઉલટો પગાર ઓછો થાય એ તેઓને વાજબી લાગ્યુ નહિ

આ વખતે પંજાબમા જે સૈન્ય હતુ તેણે અને જે સૈન્ય કંપનિના જુના મુલકમાથી સતલજ '.ગી ઈ સ ૧૮૪૯–૫૦ પેલે પાર ગયુ હતુ તેણે ઓછા પગારે કામ કરવાની ના પાડી જે સૈનિકોને થોડા પગારથી અગવડ ભોગવવી પડતી હતી અથવા ભવિષ્યમા ભોગવવી પડશે એમ જણાતું હતું તેઓએ પરસ્પર મસલત કરી, એક બીજાને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. કેટલાક ટુકડીઓના પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિઓ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ બધો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યા. દૂર પડેલી ટુકડીઓને પત્ર લખી ખબર આપવામા આવ્યા. રાવળપિંડમા સૌ પહેલા ઉશ્કેરણી જાહેર થઇ જુલાઈ માસમા સર કોલિન કેમ્પબેલને ખબર મળ્યા કે ૨૨ મી ટુકડીએ પોતાનો પગાર લેવાની ના પાડી છે. સિપાહીઓ બહારથી શાંત, નમ્ર અને વિનયી જણાતા હતા, પરંતુ તેઓના અંતઃકરણમા અશાન્તિના ભડકા ભભુકતા હતા કેમ્પબેલ આ વાત સમજ્યો હતો. બીજી ટુકડીઓ પણ આમ જ કરશે, એવુ પણ તેણે ધારી મૂક્યુ અડચણો બહુ ભારે હતી. સિપાહીઓનો અસંતોષ નવવિજિત રાજ્યમા પુષ્ટ થાય છે, શત્રુઓમા ફેલાઇ જાય છે, જીતાયલી પ્રજા સાથે રાજકર્તાનું મન

મળ્યુ ન હોવાથી એ અમ તોપને કશી અડચણ નડતી નથી. ખાલસા સૈનિકોના હથિયાર ઉતારી લેવામા આવ્યા હતા તેઓએ હાર સ્વીકારી હતી છતા તેઓનો ધુધવાતો અગ્નિ તદ્દન શાત પડયો નહતો. જે ક્રોધ તેઓના હૃદયમા પેઠો હતો. તે ભૂતકાળને ખોળે વિસર્જન થયો નહોતો ભૂતકાળની સ્મૃતિએ તેઓના હૃદયમા દાવાનળ પ્રગટાવ્યો હતો, ચાલુ પરિસ્થિતિ તેઓને અસહ્ય થઈ પડી હતી આવી સ્થિતિમા જો સિપાહીઓ ખુલ્લી રીતે બડ ઉઠાવે તો ખાલસા સૈન્ય તેઓને મદદ કરે એ સહેલાઇથી સમજી શકાય તેવુ હતુ ખાલસા સૈનિકો બડખોર સિપાહીઓ સાથે જોડાઇ પોતાનુ રાજ્ય પાછુ મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો જરૂર બ્રિટિશ કપનિના કારભારને ભારે ધોકો પહોચે, એમા કશો શક નહોતો

આ વિપત્તિના સમયમા વડો સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયર કાર્યક્ષેત્રપર ઉતર્યો. ગવર્નર જનરલ એ વખતે શીનળ ટેકરીપર શીતળ વાયુ ખાતો ખાતો આનદ ભોગવતો હતો વડો સેનાપતિ તેને જઇ મળ્યો. એ દરમિયાન સમાચાર આવ્યા કે રાવળપિડીમા કેવળ એકજ ટુકડીએ પગાર લેવાની ના પાડી નથી પણ બે ટુકડીએ પગાર લીધો નથી અને વજિરાબાદ તથા ઝેલમની કેટલીક ટુકડીઓ અનુકરણ કરવા માગે છે. તરતજ ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ કેટલાક સૈનિક અમલદારો સાથે મસલત કરવા બેઠા કર્નલ બેન્સન નામના એક પ્રખ્યાત સૈનિક અમલદારે ઠરાવ મૂકયો કે આ વખતે સૈનિકોના હથિયાર ઉતારી લેવા એજ હિતકર છે. પરતુ નેપિયર એ ઠરાવ વિરુદ્ધ પડયો તેણે દઢતાપૂર્વક એ ઠરાવ વખોડી કાઢયો ગવર્નર જનરલ પણ વડા સેનાપતિની તરફેણમા હતો એથી

જેઓએ પગાર લેવાની ના પાડી હતી તેઓને બરતરફ કરવાનો ઠરાવ નામંજૂર થયો. આ તરફ બેન્સને છુપી રીતે સર કોલિન કેમ્પબેલને લખી જણાવ્યું કે હું અને બીજા કેટલાક સેનાપતિઓ ગોરા સૈનિકો સાથે આવીએ છીએ. પરંતુ આ પત્ર પહોંચે તે પહેલાં કેમ્પબેલ વિપત્તિમાંથી છૂટી ગયો હતો તેણે ૨૯ મી જુલાઇને રોજ વડા સેનાપતિને લખી મોકલ્યું કે "સિપાહીઓને શાંત પાડવા માટે આપનો ઉપદેશ સીમલાથી રવાના થયા પૂર્વે સૈનિકો શાંત થયા છે અને તેઓએ હઠ છોડી દીધી છે" સિપાહીઓએ આમ એકાએક શાંતિ કેમ પકડી એનું કારણ બતાવવા જતાં કહેવું પડશે કે તેઓ હજુ છેલ્લી હદે જવા તૈયાર ન હોતા ઉપરીઓની વિરુદ્ધ વર્ત્તવા જેટલું બળ તેઓમાં હજુ સુધી આવ્યું નહોતું. રાવળપિંડિમાં એક ગોરા સૈનિકોની ટુકડી હતી, પાસેની બીજી છાવણીમાં પણ ગોરી ટુકડીઓ મોજુદ હતી તેઓને એક સ્થાને એકઠી કરવાનો બંદોબસ્ત થયો અને તેની મદદથી સિપાહીઓનો બળવો પ્રગટ થતો અટકાવવામાં આવ્યો

નેપિયરે અક્ટોબર માસમાં મુખ્ય મુખ્ય છાવણીઓની તપાસ કરવા વાયવ્ય સરહદ પર ઘણે સ્થળે મુસાફરી કરી છેવટે તે દિલ્હીમાં સિપાહીઓનો અસંતોષ ખુલ્લી રીતે જોઇ શક્યો તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જ્યાંસુધી વધારે પગાર ન મળે ત્યાંસુધી પંજાબમાં જવું નહિ એક ટુકડીને સતલજને પેલે પાર જવાનો હુકમ મળ્યો; પણ તેણે તે હુકમ માન્યો નહિ. નેપિયર આ પરથી સમજ્યો કે, અસંતોષ સર્વત્ર ફેલાયો છે, એકાએક બંડ ફાટી નીકળવાનાં ચિન્હો જણાય છે, બળવો ક્યારે ફાટી નીકળશે, તે કહી શકાય

તેમ નથી તેણે આ બાબતમા લઇ શકાય તેવા બધા પગલા લીધા સિપાહીઓમા શાતિ પ્રસારવા માટે તેણે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કર્યા

વજીરાબાદમાના સિપાહીઓ લાબી મુદ્દત સુધી અસતુષ્ટ રહ્યા નહિ કપનિનો એક લાયક અને ઉત્કૃષ્ટ અમલદાર એ ઠેકાણે સેનાધ્યક્ષનુ કામ બજાવતો હતો જૉન હિયર્સ એક સમયે સીનાબસ્દીના પ્રસિદ્ધ વીર તરીકે જાહેરમા આવ્યો હતો ત્યાર પછી તેની કાર્ય નિપુણતા અને કર્મકુશળતા પ્રગટ થવા લાગી હિયર્સ પોતાની ટુકડીમા ભારે માન ભોગવતો હતો બધા સિપાહીઓને તેનાપર વિશ્વાસ હતો. તે સિપાહીઓના હૃદયના વિચારો જાણી શકતો વક્તૃત્વ શક્તિથી સિપાહીઓના હૃદય ભીના થાય છે, પ્રતિજ્ઞા શિથિલ થાય છે, એકાગ્રતા તૂટે છે, એ વાત તે સારી પેઠે જાણતો હતો માટે તેણે છેવટે આ શક્તિનો આશરો લીધો જ્યારે વજીરાબાદની એક ટુકડીએ પગાર લેવાની ના પાડી, ત્યારે હિયર્સે સૈનિકોને કવાયતના મેદાનપર એકત્ર કર્યા અને તેઓને સબોધી ગભીર અવાજમા ભાષણ કર્યું તેનુ ભાષણ એવુ ઉદ્દીપક, એવુ હૃદયગ્રાહી અને એવુ યુક્તિપૂર્ણ હતુ કે સિપાહીઓ તે સાભળી નીચુ માથુ કરી પશ્ચાત્તાપના માર્યા પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યા, અને કંપનિ સરકાર વિરુદ્ધ બેવફા થયાની વાત યાદ લાવી રડવા લાગ્યા જેઓએ ફરીથી પગાર વહેચવામા ન લીધો, તેઓને અદાલત સમક્ષ ઉભા કરવામા આવ્યા, અદાલતે તેઓને સખ્ત કેદની સજા કરી સમગ્ર સૈનિકોને સજા કાર્યમા મુકાતી જોવાને ' એકત્ર કરવામા આવ્યા વજીરાબાદમા ૪ ટુકડી દેશી અને ૧ ટુકડી ગોરી હતી, તેઓની સમક્ષ સજા અમલમા મૂકવામા આવી સજા પામેલા

સિપાહીઓ સૌની સમક્ષ જાહેર રસ્તાપર સખત મજુરી કરવા લાગ્યા સૈનિકો દીલગીર ચહેરે સહાનુભૂતિ પૂર્ણ નજરે પોતાના સાથીઓની દશા જોઇ ગયા બાદ કોઇએ આ બાબતમા ના પાડી નહિ. તેઓએ પગાર લઇ લીધો, નિયમસર કામ ચાલવા લાગ્યુ

આટલેથીજ સજાનુ કામ અટક્યુ નહિ જે ત્રણ માણસોએ એક ટુકડીમાથી બીજી ટુકડીમા જઇ ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેઓને લશ્કરી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામા આવ્યા. અદાલતે તેને ચૌદ વર્ષના સખત કેદની સજા કરી પરંતુ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે આજુબાજુની સ્થિતિ જોઇ એ સજાને બદલે કોઇ વધારે ભયકર સજા કરવાનો હુકમ કર્યો એટલે તેઓને પ્રાણદંડની સજા થઈ. બીજા માણસોપર પણ એ જાતનો મુકદ્દમો માડવામા આવ્યો. તેમને પણ એજ સજા કરવામા આવી[1] ગુનાના પ્રમાણમા આ સજા અતિ કઠોર જણાતી જોઇએ બળવો ઉઠયા પહેલા પ્રાણદંડની સજા કરવી એ ન્યાય પુરસર ન ગણાય. છેવટે નેપિયરે એ સજાને બદલે જન્મદેશનિકાલની સજા કરી. નેપિયરે આ બાબતમા લખ્યુ છે કે, " આ રીતે જન્મદેશનિકાલ થવાથી તેઓ ગુનામાથી મુક્ત થશે. કારણ કે તેઓ સ્વદેશથી, સ્વજાતિથી અને પોતાના બાંધવથી કાયમને માટે છૂટા થઇ, સમુદ્રપાર અપરિચિત સ્થાનમા રહી પોતાના શોચનીય જીવનથી કઠાળી પસ્તાવો કરશે. આ દેશનિકાલ

૧ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે લખ્યુ છે કે, પહેલા ચાર જણપર અને છેવટે એક જણપર મુકદ્દમો માંડયો હતો Sir Charles Napier Indian Mis-Government, P. 59.

તે માત્ર પરિવર્તનજ છે એને હું યોગ્ય સજા માનતો નથી તેઓ શોચનીય દશાના જીવતા જાગતા દૃષ્ટાંત સ્વરૂપ રહેશે બધા વિશ્વાસઘાતી અને કાવતરાખોરો આવી શોચનીય દશાના અધિકારી થાય છે[૧]

પરંતુ આવી કઠોરતાથી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઇ નહિ જો કે કોઇ કોઇ સ્થળે કઠોર સજાથી અથવા વક્તૃત્વ શક્તિના પ્રભાવથી શાંતિ પ્રસરી હતી, તોપણ એવી શાંતિ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી નહોતી એવી વાત ઉડી હતી કે ટપાલ ઓફિસના ટપાલિઓ બીજા પત્રો સાથે સિપાહીઓના કાવતરાથી ભરપૂર પત્રો પણ ઉપાડી જાય છે એ પત્રો એક છાવણીમાંથી બીજી છાવણીમાં વિપ્લવના બીજ ફેલાવે છે છેવટે એ પત્રોમાંના ઘણાખરા તપાસવામાં આવ્યા, પરંતુ તેમાં વિપ્લવનો આભાસ જણાયો નહિ[૨] ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરૂં કે નેપિયર આ બધી વાત પૂરેપૂરી સમજતો હતો, અને ભવિષ્યમાં તૂટી પડનારી વિપત્તિ ખાળવાના બનતા પ્રયત્ન કરતો હતો જોતજોતામાં ભયંકર કાર્ય શરૂ થઇ ગયું નેપિયરને જે સંદેહ હતો તે સંદેહ વધવા લાગ્યો. વિપત્તિના વાદળા ચોતરફ એકત્ર થવા લાગ્યા ગોવિંદગઢની ૬૬ મી ટુકડીએ બળવો ઉઠાવ્યો, અને પ્રબળ પરાક્રમ બતાવી કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો બારણું કબજે કરવામાં આવત તો બહાર જે સૈન્ય હતું તે કિલ્લામાં પેસી શકત નહિ એટલે કિલ્લો અનાયાસે શત્રુના તાબામાં જાત એ વખતે ગોવિંદગઢમાં ગોરા સિપાહીઓની ટુકડી નહોતી, પરંતુ સેનાપતિ બ્રૅડફોર્ડના હાથ નીચેના ઘોડેસ્વારો બળવાખોરોને અટકાવવા તૈયાર થયા. મેકડોનલ્ડના સાહ-

---

૧ Ibid P *56–60* ૨ Calcutta Review, Vol XXII.

સથી ઉત્સાહ પામી તેઓએ કિલ્લાના દ્વાર હસ્તગત કર્યા,[૧] આ પ્રમાણે કિલ્લો બચ્યો, તે સાથે ગોરા ઑફિસરોના જીવ પણ બચ્યા ૬૬ મી ટુકડીનું નામ સૈનિકોના લીસ્ટમાથી કમી કરવામા આવ્યુ. તેને બદલે નેપાળના ગુરખાઓને તે ટુકડીનો વાવટો અને હથિયારો આપવામા આવ્યા

સર ચાર્લ્સ નેપિયરે લખ્યુ છે કે, જ્યારે ૬૬ મી ટુકડીના હથિયાર ઉતારી લેવામા આવ્યા અને તેઓનો વાવટો અને સરજામ ગુરખાઓને આપવામા આવ્યો, એટલે સિપાહીઓનો અસતોષ એની-મેળે શાત થઇ ગયો. સિપાહીઓએ જાણ્યુ કે આપણા જેવી એક બીજી લડાયક જાતિ આપણા બદલે કામ કરવાને તૈયાર છે, ત્યારે તેઓ ઉશ્કેરાતા બધ પડયા સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવ્યો પણ લાભ મળ્યો નહિ, કારણ કે કંપનિને તો એકને બદલે બીજા સિપાહીઓ મળ્યા કંપનિએ બીજાની મદદથી પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી, આ વખતે સિપાહીઓ વટલાવાની બીકથી ઉશ્કેરાયા નહોતા, પણ પગાર ઘટયો હોવાથી ઉશ્કેરાયા હતા. નેપિયર આ વખત સમજતો હતો. આ બાબતમા કંઇ નહિ કરવામા આવે તો પૂરે પૂરી શાન્તિ ફેલાવાની નથી, એ વાત તેના ધ્યાનમા હતી. જે ફેરફારથી સિપાહીઓ ઉશ્કેરાયા હતા, જે ફેરફારથી સિપાહીઓ બડ ઉઠાવવા તૈયાર થયા હતા, અને જે ફેરફાર સિપાહીઓના અંતઃકરણમા કારી ઘાની માફક સાલતો હતો, તે ફેરફારને સર ચાર્લ્સ નેપિયર અયોગ્ય ગણતો હતો આ બાબત હિંદી સરકારના હાથમા હોવા છતા તેણે સિપાહીઓને નિયમાનુસાર પગાર આપવાનો હુકમ કાઢ્યો.

---

૧ Calcutta Review Vol. XXII.

જે મતભેદને લીધે સર ચાર્લ્સ નેપિયરને હિંદના વડા સેનાપતિનો હોદ્દો તજવો પડયો હતો, તે મતભેદ આ જ હતો લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને તેની વચ્ચે હવે સખત મતભેદ પડયો જ્યારે વડો સેનાપતિ સિપાહીઓને આપવાના પગાર સબધમા બંદોબસ્ત કરતો હતો, ત્યારે ગવર્નર જનરલ શીતળ ટેકરીપર હવા ખાતો હતો તેણે પાછા ફરી જોયુ તો જણાયુ કે વડા સેનાપતિએ તો બધુ રાંધી મૂકયુ છે વડી સરકારની અજાણમા વડા સેનાપતિનો હુકમ જાહેરમા આવ્યો હોવાથી ડેલ્હાઉઝી બહુ ગુસ્સે થયો નેપિયર કહેવા લાગ્યો કે સ્થિતિ ભયકર થઈ ગઈ હોવાથી આ બાબતમા વિલબ કરવા જેટલો સમય રહ્યો નહોતો પરતુ ડેલ્હાઉઝીએ નેપિયરની વાત ન માની તેણે દઢતાપૂર્વક કહ્યુ કે એવી ભયંકર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ નહોતી કે વડી સરકારની જાણ બહાર સેનાપતિને આવા હુકમો કાઢવા પડે તેણે નેપિયરની કાર્યપ્રણાલીની સમાલોચના કરતા જે ખાસ નોધ લખી હતી તેમા જણાવ્યુ હતુ કે, "વડા સેનાપતિએ હિદી સરકારને ખબર આપ્યા કે ગયા જાન્યુઆરી માસમા પંજાબના લશ્કરમા ઉશ્કેરણી જણાઇ હતી સિપાઈઓ એટલા બધા ઉશ્કેરાયા હતા કે હિદી સરકાર એ સમયે ભયકર સ્થિતિમા મૂકાઇ હતી વડા સેનાપતિએ મોકલેલો આ સદેશો મે ૨૬ મી મે એ ભારે વિસ્મય સાથે વાચ્યો વડા સેનાપતિએ જે ધાર્યું હતું તે પર મે બહુ વિચાર કરી જોયો. મેં ધીરજથી તે સમયના બધા કાગળપત્રો તપાસ્યા, અને જે કંઇ બન્યું હતું તે યત્નપૂર્વક વિચારી જોયુ અહીં હુ વડા સેનાપતિ જે ધારણાને વગેરે વશ થઇ, બધા લશ્કરને બળવાખોર અને બ્રિટિશ સરકારને આપત્તિમા આવી પડેલી માની બેઠા છે, તે ધારણા અને વિશ્વાસની

સત્યતા સબંધે કંઇ પણ સવાલ ઉભો કરતો નથી હુ ફક્ત મારો પોતાનોજ મત જણાવુ છુ. મે વડા સેનાપતિનો સંદેશો વાચી જે વિચાર બાધ્યો હતો, તે વિચાર ઘણી તપાસ કર્યા પછી પણ કાયમ ગણ્યો છે મારા વિચારમા તપાસ પૂર્ણ કર્યા પછી જરા પણ ફેર પડયો નથી હિંદ વિપત્તિમા આવી પડ્યુ છે એવો પોકાર કરવામા કંઇ સત્યતા જણાતી નથી હિંદ બાહ્યશત્રુના અને પ્રજાની વફાદારી-ને લીધે અંતશત્રુના હલ્લાથી મુકત છે આવી સ્થિતિમા અમુક લશ્કરી ટુકડીની જરા ડગ ઉશ્કેરણીથી સમગ્ર રાજ્યને સહેજ પણ નુકશાન થઇ શકે તેમ નથી × × × સૈનિકો બળવાખોર નીવડયા છે, સામ્રાજ્ય ભયમા આવી પડ્યુ છે વગેરે મત પ્રચારમા આવ્યા છે એ મતની સત્યતાનો હુ મુકત કંઠે અસ્વીકાર કરૂ છુ "

સર ચાર્લ્સ નેપિયરે જાતે વાયવ્ય સરહદપરની છાવણીઓમા ફરી, તપાસ કરી જે હકીકત નોધી હતી, તે તરફ લક્ષ આપતા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના આ વચનો અયોગ્ય જણાશે નેપિયરે દિલ્હી, આગ્રા, મીરત અને હરદ્વારમા બરાબર સૂક્ષ્મ તપાસ કરી હતી બધા વર્ગોમા જે અસંતોષ ફેલાયો હતો તે નજરોનજર નિહાળ્યો હતો એ ખરૂ કે તે વખતે આ અસંતોષનું વાદળ તૂટી પડવાની અણીપર આવ્યુ નહોતુ, સિપાઇઓ ઓછા પગારને લીધે ઉન્મત્ત બની કંપનિના રાજ્યને હિંદની ભૂમિપરથી ઉખેડી નાખવા તત્પર થયા નહોતા પરંતુ એ કારણને લીધે તેઓ અંતઃકરણ પૂર્વક દુભાયા હતા, કંપનિ વિરુદ્ધ અવિશ્વાસુ થયા હતા, અને વેર વાળવાના સમ-યની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. નેપિયર આ અવશ્યભાવી વિપ્લવની તૈયારી

જોઇ શક્યો હતો આ અશાન્તિ જરૂર એક સમયે બ્રિટિશ સરકારને વિપત્તિસાગરને વિષે ડુબાવી દેશે, એ વાત તે સમજી શક્યો હતો તે માટે તેણે સિપાહીઓને સતોષવાનુ યોગ્ય ધાર્યું, સિપાહીઓને તેમની મરજી પ્રમાણે પગાર આપી વફાદાર બનાવવાનું કાર્ય સત્વર થવુ જોઇએ એમ માન્યુ. છેવટે આ સાવચેતી, કાર્યકુશળતા અને ઉદારતાનું માન જાળવવામા ન આવ્યુ નેપિયરનો હુકમ પાછો ફર્યો. શાસન વિભાગના ઉચામા ઉચા પદપર રહી ડેલ્હાઉઝીએ પોતાની પદ્ધતિ જરા પણ ન ફેરવી. તેણે પોતાનુ વચન કાયમ રાખ્યુ નેપિયરે ડયૂક ઓવ વેલિંગ્ટન આગળ રાજીનામુ રજુ કર્યું રાજીનામુ મંઝૂર થયુ, એટલે તે હિંદના વડા સેનાપતિનો ઓહ્દો તજી સ્વદેશ ગયો નેપિયરે જતી વેળા ઘોડેસ્વારની ૨૨ મી ટુકડીને પત્ર લખી જણાવ્યુ કે, હુ લગભગ સિત્તેર વર્ષનો થયો છુ, છેલ્લા દશ વર્ષથી સખત શારીરિક અને માનસિક શ્રમ ભોગવવાથી મારી તબિયત લથડી છે હવે હુ તદુરસ્તી મેળવવા વિલાયત જાઉ છુ હિંદની હવામા કામ કરવાથી હુ તદુરસ્ત નહિ થઇ શકુ "

ગવર્નર જનરલ સાથે મતભેદ પડવાથી સર ચાર્લ્સ નેપિયર શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ સુધારવાને બહાને સ્વદેશ ગયો સરકારના આ બે સર્વોત્તમ અમલદારોની હરિફાઇએ, રાજનૈતિક ક્ષેત્રમા ઝેરના બીજ વેર્યા આથી સૈનિક વિભાગનું મહત્વ ઘટયુ સિપાહીઓએ નજરોનજર જોયુ કે અમારા મોટામા મોટા ઉપરી પણ ગવર્નર જનરલની આગળ લાચાર છે. ઇંગ્લાડે જેના હાથમા સૈનિકોની જીવનદોરી સોપી છે, બહારના શત્રુનું આક્રમણ નિવારવા માટે જેની નીમણુક કરી છે, તે પણ એક સિવિલ ગવર્નર જનરલની સત્તા આગળ ઝાંખો પડે છે.

આવી હરિફાઇથી એક બીજી બાબત પણ પ્રજાની જાણમા આવી એથી લોકો બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો કાચો છે એમ ધારવા લાગ્યા ચિન્તાશીલ માણસોએ જ્યારે જાણ્યુ કે વડી સરકારના સ્તભો વચ્ચે મતભેદ પડયો છે, ત્યારે તેઓ સરકારની વ્યવસ્થા-શક્તિ વિષે બહુ શક દર્શાવવા લાગ્યા એક હિદી અમલદારે સર જ્યોર્જ કલાર્કને લખ્યુ હતું કે, "મને અત્યારે ૬૦ વર્ષ થયા છે મે અનુભવી માણસો પાસેથી ત્રણ વાતો સાભળી છે મારા અનુભવ પ્રમાણે મને જણાય છે કે, એ ત્રણ દુર્ઘટના સિવાય બ્રિટિશ સરકારની હયાતી કદી નિર્મૂળ થવાની નથી એ ત્રણ ઘટનામાથી પહેલી ઘટના ઉચ્ચ દરજ્જાના અમલદારોનો મતભેદ છે આ મતભેદ ન પડે તેવી પેરવી કરવી જોઇએ. જો એમ નબની શકે તો હિદી પ્રજાથી આ બાબત છુપી રાખવી જોઇએ અત્યારે સાહેબ લોકો એકસપી નથી, અને તેઓનુ માત્સર્ય મધ્યાન્હ સૂર્યની માફક પ્રજા દૂરથી જોઇ શકે છે." લોકોએ આ દૃષ્ટિથી ડેલ્હાઉઝી અને નેપિયરની હરિફાઇ જોઇ હતી, અને એ હરિફાઇથી બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો કાચો ધાર્યો હતો લોકો ધારતા હતા કે, હિદમા અગ્રેજોની સખ્યા થોડી છે, પરતુ એક સપીથી તેઓ બળવાન થઇ રહ્યા છે જો એ એક સપી તૂટે, જો એ એક સપીને બદલે ઇર્ષ્યા, અદેખાઇ અને કુસપ પેસે, તો અગ્રેજો નિર્બળ થઇ જશે, તેઓની રાજ્યપદ્ધતિ પણ અશક્ત બની જશે.

લોર્ડ એલેન્બરોના સમયમા પણ ઉપરી અમલદારોમા આવાં કારણથી કુસપ થયો હતો જે હિદી લશ્કર સિધમા જવા તૈયાર થયુ હતું, તેઓને વધારે પગાર આપવાનું વચન વડા સેનાપતિએ

ગવર્નર જનરલની સમતિ વગર આપ્યુ હતું પરતુ તે વખતે સાધારણ પ્રજાનુ લક્ષ તે તરફ આકર્ષાયુ નહોતું. સિધમા લડાઇ જાગી હતી, એટલે લોકોનુ લક્ષ તે તરફ હતુ, તેથી લડાઇની વાત સિવાય બીજા કોઇપણ વિષયપર, ધ્યાન આપવાનુ લોકોને સૂજતુ નહોતુ પરતુ ડેલ્હાઉઝી સાથે નેપિયરનો મતભેદ તો જગજાહેર થઇ ગયો હતો હિંદની દરેક લશ્કરી છાવણીમા, બજારમા, ગામડામા આ ચર્ચાનો વિષય થઇ પડયો હતો બધા આ વાદવિવાદથી કંપનિના રાજ્ય પ્રત્યે શ્રદ્ધા ગુમાવી બેઠા હતા, કંપનિને કુસપથી છિન્ન ભિન્ન થયેલી ગણવા લાગ્યા હતા, અને રાજનીતિના મૂળમા સડો પેઠેલો માની બેઠા હતા લોકો ધારતા હતા કે, અગ્રેજો મજબૂત હાથ અને તેજસ્વી મસ્તકની મદદથી હિંદમા એકચક્રે રાજ્ય કરતા હતા, એ હવે ઘરના કકાસથી નિસ્તેજ, નિર્બળ અને નિરાશ્રિત થતા જાય છે

આ વાત ધીમે ધીમે લોકોના હૃદયમા જડ ઘાલી બેઠી પરન્તુ સિપાહીઓએ આ પ્રસંગમાથી જે જ્ઞાન મેળવ્યુ, તે તેઓ કદી ભૂલ્યા નહિ. તેઓ પગારનો વધારો લેવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા હતા, અને પગાર વધારાય નહિ તો નવા જીતેલા દેશોમા કામ કરવાની ના પાડવા લાગ્યા હતા આ વખતે પગાર સબધમા સરકારને ભાજગડમા પડેલી જોઈ તેઓની આસ્થા ધીમે ધીમે નિર્મૂળ થવા લાગી, અને નવા મુલકો સર કરવા માટે પ્રથમ કરતા વધારે વિરુદ્ધતા દર્શાવવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાના વડા સેનાપતિને રજા લેતો જોઇ નક્કી કર્યું કે હવે કપનિનુ રાજ્ય વધે તેમા આપણને કઇ લાભ મળવાનો નથી, માટે કપનિનું રાજ્ય વધારવુ, એ નકામી ગદ્ધામજૂરી છે સિપાહીઓનો આ અભિપ્રાય અચળ રહ્યો તેઓએ ભૂતકાળના ચિત્રને યત્ન પૂર્વક

સ્મૃતિપટપર આલેખી રાખ્યુ હતુ, અને તે સાથે વર્ત્તમાન કાળના ચિત્રની તુલના કરી, કર્તવ્યનો માર્ગ ખોળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો સિપાહીઓને ભવિષ્યમા લાભ થશે એવી આશા આપી, આશ્વાસન આપી, ઉત્સાહી કરવામા આવ્યા હોત, જો તેઓને એમ જણાવવામા આવ્યુ હોત, કે જેઓ કોઇપણ કાર્ય સમબ દૂર દેશમા જશે, તેઓને જે જે અડચણો વેઠવી પડશે, તે અડચણોના પ્રમાણમા કઇ બદલો આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામા આવશે, તો તેઓ બહુજ આનદ પૂર્વક એ આશ્વાસનના વાક્યો પર વિશ્વાસ રાખત અને કૃતજ્ઞતા તથા ભક્તિપૂર્વક કંપનિનુ કામ કરવા તૈયાર થાત પરતુ ગવનર જનરલ અને વડા સેનાપતિના વાદવિવાદમા તો તેઓને હરખાવા જેવુ કઈ નહોતું તેઓએ પોતાના માલેક પાસેથી ઘણુ મળશે એવી આશા રાખી હતી, પણ એ આશા અફળ ગઇ તેઓને ન્યાય ન મળ્યો

ત્યારબાદ એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી સિપાહીઓનો અસતોષ સ્પષ્ટ જણાયો [1] બ્રહ્મદેશમા લડાઇ જાગી, બ્રહ્મી લોકો બ્રિટિશ સિહની વિરુદ્ધ લડવા ઉઠયા આ લડાઇમા સિપાહી સૈન્ય મોકલવાની જરૂર પડી. સાગરના ભયકર મોજા સામે યુદ્ધ કરી કાળા પાણીને વલોવ્યા સિવાય બ્રહ્મદેશમા જવાય તેમ નહોતું, તેથી સિપાહીઓને સાગરને પેલે પાર જવા માટે બોલાવવામા આવ્યા

---

૧ કે સાહેબ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી સાથે સર ચાર્લ્સ નેપિયરનં વિવાદ થયો, ત્યાર પછીના સમયને પ્રગાઢ શાન્તિનો સમય ગણે છે. પરંતુ બરાબર તેજ સમયે ૩૮ મી પલટણે બ્રહ્મદેશ જવાની ના પાડી હતી. Calcutta Review, Vol XII P. 112.

બ્રિટિશ સરકારે વચન આપ્યુ હતુ કે, સિપાહીઓને કદી પણ સમુદ્રપાર મોકલવામા આવશે નહિ, તેઓના ધર્મ વિરુદ્ધના કોઇપણ કાર્યમા જોડવામા આવશે નહિ પરંતુ એ પ્રતિજ્ઞા વિરુદ્ધ અત્યારે સમુદ્ર માર્ગે જવાનો હુકમ જાહેર થવાથી, સિપાહીઓને એ વચનોમા શંકા પડી ૩૮ મી પલટણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે અમે કદી પણ સમુદ્ર માર્ગે મુસાફરી કરી અમારા ધર્મના રિવાજો તોડશુ નહિ, સૈનિકોની આવી પ્રતિજ્ઞાની વાત સાભળી સરકારે કઇ ન કર્યું, તેઓને સર્વપ્રકારે સંતુષ્ટ રાખવાનો બંદોબસ્ત કરવામા આવ્યો, તેઓના રિવાજને આડે આવે એવુ કઈ પણ કાર્ય ન કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી હિંદ છોડી ગયો તે પહેતા પાચ વર્ષ અગાઉ કંપનિના યુરોપી લશ્કરની સંખ્યા થોડા પ્રમાણમા વધારવામા આવી હતી પરંતુ ઇગ્લાડથી હિંદ માટે જે સૈન્ય આવતુ તેની સંખ્યા ઘટી ગઈ હતી ઈ. સ. ૧૮૫૨ મા હિંદના ત્રણ ઇલાકામા ગોરા સૈનિકોની ૨૯ પલટણો હતી, એ ઓગણત્રીસ પલટણોમા. બધા મળીને ૨૮ હજાર સૈનિકો હતા ૧૮૫૬ મા એને બદલે ૨૪ ટુકડીઓ રહી, એ ટુકડીઓમા ૨૩ હજાર સૈનિકો હતા એ પાચ વર્ષમા હિંદમા રાજ્ય તો પુષ્કળ ફેલાયુ હતુ, દર વર્ષે નવા નવા મુલકો બ્રિટિશ મુલક સાથે જોડાઇ નકશામા લાલ રંગ વધારતા હતા પરંતુ તેમ છતા હિંદમા ૧૮૫૨ કરતા ૧૮૫૬ મા એકદર સૈનિકોની સંખ્યા ૩૦૦૦ જેટલી ઓછી હતી એ બંને સાલના મધ્ય ભાગમા યુરોપમા જબરી લડાઇ જાગી હતી, તેથી ઈંગ્લાડને તે લડાઇમા જોડાઇ રહેવુ પડયુ હતું. બધુ લક્ષ લડાઇપર આપવાનું હોવાથી

હિંદી લશ્કરની સખ્યા વધારવા તરફ ધ્યાન આપવામા આવ્યુ નહોતુ. તેથી ઈ. સ ૧૮૫૬ મા સૈન્યની સખ્યા ઘટી ગઇ હતી, વળી યુરોપમાની લડાઇ માટે ઘણુ ખરૂ સૈન્ય ફાજલ પાડવામા આવ્યુ હતું. એ પણ મજકુર ઘટાડાનું કારણ હતુ.

યુરોપની રાજનૈતિક ચળવળ અથવા સામયિક ઘટના હિંદમા કઇ પણ ચર્ચાફેલાવી શકે નહિ એ ધારવુ ખોટુ છે યુરોપમા કોઇપણ જબરો બનાવ બને તો તેની ચર્ચા હિંદમા પણ ફેલાય છે, અને હિંદના લોકોના મનમા પણ એ સબધમા કઇક ખાસ ધારણા અથવા શ્રદ્ધા બધાય છે. ક્રિમિયાની લડાઇ વખતે આ વિષયની યથાર્થતા બરાબર પરિસ્ફુટ થઇ. એ લડાઇ વખતે હિંદના ઘણા સ્થળોમા ઇંગ્લાંડ અને રશિયા વિષે ચર્ચા થતી હિંદના દરેક શહેરોમા ઈગ્લાડ અને રશિયાની વાતો ફેલાઈ હતી, રશિયાનું સાહસ અને ઇંગ્લાડનું પરાક્રમ ઠેકઠેકાણે ચર્ચાતું હતુ. પરતુ છેવટે અજાણપણુ અને દીર્ઘદૃષ્ટિના અભાવે એ ચર્ચાએ ભયંકર રૂપ પકડયુ હતું બ્રિટિશ રાજ્યની પડતીના સબધમા કેટલાક વિચાર લોકોના હૃદયમા જડ ઘાલી બેઠા. લોકોમા વાતો ચાલવા લાગી કે રશિયાએ ઇંગ્લાડ કબજે કર્યું છે. ઈંગ્લાડને પોતાનું ખડિયુ રાજ્ય બનાવ્યુ છે, મહારાણી વિકટોરિયા હિંદમા નાસી આવી ગવર્નર જનરલને આશરે રહ્યા છે આવી મૂર્ખતાભરી વાતોથી લોકોની બ્રિટિશરાજ્ય તરફની શ્રદ્ધા પ્રથમ કરતા ઘણી ઓછી થવા લાગી, અને બ્રિટિશ પ્રજા અગાઉ કરતા નિર્બળ, કુસપી અને અવ્યવસ્થિત થઈ ગઇ છે, એવી અફવા ફેલાવા લાગી. તેમા વળી ક્રિમિયાની લડાઇ માટે હિંદમાથી લશ્કર લઇ જવાની વાત ઉડી; બધા બહુજ શકિત થઇ ગયા, વ્યાકુળ થઇ ગયા, બધાને વહેલાવાનો

ભય પેદા થયો. એક આબરૂદાર હિંદીએ આ સબધમા લખ્યુ છે કે, "ક્રિમિયાની લડાઇ માટે હિંદમાથી સૈન્ય લઇ જવાની ચર્ચા પાર્લમેન્ટમા ચાલેલી હોવાથી હિંદના અનુભવી અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા લોકો પણ બહુ નવાઇ પામ્યા છે," આ નવાઈ અકારણ ઉત્પન્ન થઇ નહોતી સૂક્ષ્મ નજરે જોનારા માણસો હિંદી લશ્કરના માનસિક ભાવો બરાબર સમજતા હતા સૈનિકો આ ઠગવથી બહુ ગુસ્સે થશે એવાત તેઓ સમજતા હતા માટે આ ઠરાવને તેઓએ આદરમાન પૂર્વક સાભળી આનદ દેખાડયો નહિ

એ સિવાય બીજા કેટલાક બનાવોથી હિંદના અનુભવી લોકો ડેલ્હાઉઝીના અમલ દરમિયાન બહુ નવાઈ પામ્યા હતા ડેલ્હાઉઝી ઇ સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમા ગજ્યની લગામ છોડી સ્વદેશ ગયો હિંદના ગવર્નર જનરલોમા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી જેવા ઉતાવળે કામ કરનાર અને કાર્યકુશળ માણસો બહુ થોડા છે તેણે ઉતાવળે કામ કરવાની પદ્ધતિ અને કાર્યકુશળતાથી હિંદની આતરિક સ્થિતિમા ઘણા ફેરફારો કર્યા છે, નવા સાધનોથી હિંદને નવી રીતે સગઠિત કર્યું છે. તે જે કઇ કાર્ય હાથમા લેતો તે એકાગ્ર હૃદયે અને સપૂર્ણ દઢતા સાથે પાર પાડતો આઠ વર્ષ સુધી તે પોતાના કર્તવ્યના માર્ગમાથી રેખા માત્ર ચળ્યો નથી એ આઠ વર્ષ દરમ્યાન તેને જે રાજનીતિના પ્રભાવથી હિંદના સઘળા વિભાગને ધ્રુજાવી મૂક્યા હતા, તે રાજનીતિ તેણે પોતે પ્રવર્ત્તાવી હતી માટે એ રાજનીતિ અનુસાર કાર્ય થવાથી જે રૂપ મળ્યુ, તે સર્વાશે તેને પોતાને મળવુ જોઇએ તે સ્ફુર્તિથી કાર્ય કરતો, બીનધડક કર્તવ્યપથપર અગ્રસર થતો, અને બહુજ સહેલાઇથી, જરાપણ સંકોચ વગર પોતાનું કઠિન કાર્ય સિદ્ધ કરતો બીજો

કોઇ અમલદાર તેની માફક દક્ષતા અને તત્પરતા સહિત કાર્ય કરી શકતો નહિ. ડેમોસ્થિનિસ અને સિસેરોના વક્તૃત્વ સબંધમા શેકસપિયર, અને કાલિદાસના કવિત્વ સબધમા, પ્રતાપસિહ અને નેપોલિયનના વીરત્વ સબધમા અને કેવુર અને બીસ્માર્કના રાજનીતિજ્ઞપણા સબધમા કદાચ બે મત હશે, પણુ ડેલ્હાઉઝીની કાર્યતત્પરતા અને કાર્યકુશળતા સબધમા બે મત નથી તેનો એ બાબતમા કોઇ હરિફ નથી. તેણે તે બાબતમા પોતાની હારનાને પાછળ ફેકી લોકોના હૃદયમા કાયમનું સ્થાન મેળવ્યુ છે

ડેલ્હાઉઝીના સમયમા હિંદની અનેક તરેહની આંતરિક ઉન્નતિ થઇ હતી તેણે હિંદમા રેલ્વેનો પાયો નાખ્યો, તાર ઓફિસો સ્થાપી, બારિ દોઆબ અને ગંગાની નહેર ખોદી અને લાબા સરિયામ રસ્તા તૈયાર કરાવ્યા તેના સમયમા નિશાળોને સરકારી મદદ આપવાનો કાયદો પસાર થયો અને તેનાજ સમયમા સરકારી નિશાળો હિંદના ગામે ગામ સ્થપાઇ લોકોનો અજ્ઞાનાધકાર દૂર કરવા લાગી ડેલ્હાઉઝીની આ આંતરિક કાર્યપદ્ધતિને લીધે વેપાર બહુ વધ્યો, કેળવણીનો પાયો મજબૂત થયો, અને હિંદના લોકો એક જાતિ તરીકે એકત્ર થવા લાગ્યા

ડેલ્હાઉઝીનો જાતીય ભાવ અને જાતીય ચરિત્ર ઉન્નત તથા દૃઢ હતુ. તે બધા બાબત અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ અંગ્રેજની નજરે જોતો, બધી બાબતનો વિચાર અંગ્રેજી રિવાજ મુજબ કરતો. તેનુ હૃદય દૃઢ અને વ્યવસ્થિત હતુ, માનસિક ભાવો સર્વ પ્રકારે અતુલનીય કાર્યકુશળતાનુ અદ્વિતીય અવલમ્બન રૂપ હતા તેણે આ એક બાબત મનમા દૃઢતાપૂર્વક ઠસાવી રાખી હતી કે અંગ્રેજી શાસનપ્રણાલી, અંગ્રેજી કાયદા, અંગ્રેજી કેળવણી અને રીતરિવાજો, હિંદી શાસન પ્રણાલી, હીંદી

કાયદા, હિંદી કેળવણી અને હિંદી રીત રીવાજો કરતા બધી રીતે શ્રેષ્ઠ છે તે અંતઃકરણ પૂર્વક આમ ધારતો હોવાથી એ વિચાર અમલમા મૂકવા માટે પોતાની બધી શક્તિ વાપરી રહ્યો હતો. તેણે ધાર્યું હતું કે હિંદના નકશાનો બધો ભાગ લાલ રંગથી રંગાયા વગર ઇંગ્લાંડ અને હિંદ બંનેનુ કલ્યાણ થવાનુ નથી. આ ધારણા, આ વિશ્વાસ તેના હૃદયને પોષી રહ્યા હતા, ધીરે ધીરે રસ્તો દર્શાવતા હતા ભવિષ્યની આશાનુ મન મોહન દૃશ્ય નજર સમક્ષ ફેલાવતા હતા અને છેવટે રોકી ન શકાય એવા વેગથી, પ્રબળ પરાક્રમથી પોતાની કૃતકૃત્યતા દર્શાવી પોતાની મેળે પોતે ગૌરવાન્વિત થઇ રહ્યા હતા તેને આ વિચારમા એટલી આસ્થા હતી, એ ધારણા મુજબ કામ કરવાનો તેને એટલો આગ્રહ હતો, ટુંકામા આ વિચાર મુજબ કાર્ય કરતા જે મહાન ફળ મળવાના હતા, તે વિષયમા તેને એટલો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે તે એ કાર્યપદ્ધતિનો અમલ કરવામા જરા પણ હઠયો નહિ, જરાપણ છૂટછાટ મૂકવા તૈયાર થયો નહિ રાજ્યશાસન વિભાગના બધા મોટા અમલદારો તેના વિચાર વિરુદ્ધ થઇ જાય, તો પણ તેનો આ વિશ્વાસ અણુમાત્ર ચળતો નહિ જે સમયે થોડા અમલદારો સિવાય બીજા બધા અમલદારો નવી શાસનપદ્ધતિના મંત્રથી દીક્ષિત થઇ ચૂકયા હતા, તેજ સમયે ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમા પગલા મૂક્યા હતા. માલ્કમ, એલફિન્સ્ટન અને મેટકાફ જે રાજનૈતિક મત માનતા હતા, તે મત તેના અમલ દરમિયાન સાતમે પાતાળ પેસી ગયો હતો તેણે જે માર્ગ પસંદ હતો, જે માર્ગે ચાલવુ શરૂ કર્યું હતું, તે માર્ગનું તેના સહકારીઓએ પણ અનુસરણ કર્યું હતુ, તેના મદદગારોએ પણ તે મંત્રની દીક્ષા લીધી હતી. આ નવા શિષ્યો સાથે ડેલ્હાઉઝી

પોતાના ઇપ્સિત કાર્ય પાર પાડવા તૈયાર થયો, અને એ શિષ્યોનો નાયક થઈ તે તેણે એ ઇપ્સિત કાર્ય ધીમે ધીમે પાર પાડ્યા

ડેલ્હાઉઝીનો સ્વભાવ મરજી મુજબ વર્ત્તવાનો હતો અહંકૃતિ અને એકાગ્રતા તેનામા રગેરગ ભર્યા હતા તેની ઇચ્છા કોઇપણ રીતે સયમમા રહેતી નહિ. અસાધારણ આત્મગૌરવથી તે સર્વદા ઉન્નત રહેતો, અટલ ઉત્સાહથી તે કર્તવ્ય પર અગ્રસર થતો, અને બધી અડચણો વટાવી લક્ષ્યસ્થળે જઇ પહોચતો ડેલ્હાઉઝીની શક્તિ અને યથેચ્છાચાર હમેશા મુક્ત માર્ગે આગળ વધતા ડેલ્હાઉઝી આ શક્તિ અને યથેચ્છાચારના બળવડે બધા કાર્ય પાર પાડતો. ડેલ્હાઉઝીના સ્વભાવમા રહેલા એક મોટા દોષથી તેની રાજનીતિ અનેક સ્થળે કલકિત અને દુષિત થઇ છે તેની અભાવનીય કૃતકૃત્યતા પણ ઘણે સ્થળે અમૃતને બદલે ઝેર વરસાવી રહી છે. જેઓની કલ્પના અને પ્રતિભાશકિત તેજસ્વી ન હોય, તે વાસ્તવિક રીતે હિંદપર અમલ ચલાવી શકે નહિ હિંદ સબંધમા ડેલ્હાઉઝીની આ કલ્પનાશકિત કે પ્રતિભાશકિત જરાપણ ન હોતી. જેનામા કલ્પના ન હોય પ્રતિભાશકિત ન હોય તે ઘણા વર્ષના અનુભવ બાદ અમુક જાતિનુ જાતીય ચરિત્ર સમજી શકે છે પરતુ જેનામા કલ્પના અને પ્રતિભાશકિત હોય. તે બહુ થોડા સમયમા અને થોડી મહેનતે કોઇ પણ જાતિનુ જાતીય ચરિત્ર સારી રીતે જાણી શકે છે ડેલ્હાઉઝી આ બે શકિતમાની એક પણ શક્તિનો અધિકારી ન હોતો માટે તે જે રાજ્યપર અમલ ચલાવવાને નીમાયો હતો, જે રાજ્યના લોકોમા તેની ભવિષ્યની કીર્તિ બધાઇ રહી હતી, અને જે રાજ્યનો તે એકમાત્ર વિધાતા થઇ રહ્યો હતો, તે રાજ્યની પ્રકૃતિ અથવા લોકોના હૃદયમાના

વિચારો જાણવાને તે અશક્તિમાન નીવડયો હતો. જે વિચાર યથેચ્છાચારી દેશમા યથેચ્છાચારી શાસનપ્રણાલીના સબંધમા બરાબર રીતે યોજી શકાય, તે કેવળ એજ વિચારોનો અધિકારી થયો હતો હિંદીઓ પોતાની જૂની દંતકથાઓ પર કેવો વિશ્વાસ રાખે છે, જુના ધર્મ ગ્રંથોનુ કેવુ માન જાળવે છે, તે વાત ડેલ્હાઉઝી જાણતો ન હોતો જૂના હિંદીરાજાઓના રાજવંશ તરફ હિંદી પ્રજા જે માન દર્શાવે છે તે તરફ તે કદી આસ્થા રાખતો નહિ હિંદીઓ પોતાના રીતરિવાજો પ્રત્યે કેવા મમતાળુ છે તે તેની ધ્યાનમા ઉતર્યું ન હોતુ પોતાની જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા અસપૂર્ણ અને દોષોવાળી હોય છતા લોકો શુદ્ધ અગ્રેજી પદ્ધતિ કરતા તે પર વધારે અનુરક્ત રહે છે તે સમજવા જેટલી કલ્પના અથવા પ્રતિભા તેનામા ન હોતી. કોઇ કલ્પના અથવા પ્રતિભાએ તેને બહુદર્શી, બહુ ગુણોવાળો અને બહુજ્ઞાની બનાવ્યો ન હોતો જે રાજા વંશપરંપરાથી પોતાના રાજ્યમા સ્વતંત્રતા ભોગવતો આવ્યો છે, ગૌરવ, સન્માન અને આદરમાન જેને વંશપરંપરાના સેંકડો ગુણો વડે ગૌરવાન્વિત કરી રહેલ છે, તે ગૌરવ, સન્માન અને આદરમાન એક વિદેશી વિધર્મીના હુકમથી ધૂળમા રગદોળાય તે જોઇ લોકોના હૃદયમા જે ગુસ્સો સળગી ઉઠે, તે કલ્પનામા આણવાની શક્તિ ડેલ્હાઉઝીમા ન હોતી અથવા પોતાની વંશપરંપરાથી ભોગવાતી સ્વતંત્રતા નષ્ટ થતા પોતે પરધર્મી પરપુરુષની ઇચ્છાથી ભયંકર દુર્દશામા આવી પડતા, તે રાજાને કેટલી પીડા થતી હશે, કેટલો ગુસ્સો ઉપજતો હશે કેવી યાતના ઉપસ્થિત થતી હશે, અને એ યાતના તેની ઢંકાઇ રહી વેરવૃત્તિને કેવી રીતે પ્રદીપ્ત કરી મૂકતી હશે તે વાત ડેલ્હાઉઝીની કલ્પનામા (કલ્પના શક્તિ ન

હોવાથી) ઉતરે તેમ ન હોતું ને બીજાની દૃષ્ટિએ જોતો નહિં, બીજાના મસ્તકવડે વિચાર કરતો નહિ, અને બીજાના હૃદય વડે અનુભવ કરતો નહિ તેને જાતીય વિશ્વાસ અને જાતીય અનુભવ પદદલિત કરી પોતાના વિચાર, પોતાના વિશ્વાસ, અને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય કરવુ બહુ ગમતુ

ડેલ્હાઉઝી આ રીતે અદ્વિતીય ધારણાને વશ થઇ કંપનિના અધિકારમા વૃદ્ધિ કરવા તૈયાર થયો, અને હિંદના લોકોના જૂના આચારવિચારના મૂળપર કુહાડાના ઘા મારી અનેક રાજ્યોની સ્વત-ત્રતા, અનેક રાજાઓની આબરૂ નષ્ટ કરવા લાગ્યો મહારાજ રણજીતસિંહ હિંદનો નકશો જોતા જોના એકાએક બોલી ઉઠયા હતા કે, આ નકશાનો બધો ભાગ ધીમે ધીમે લાલ થઇ જશે. તે ભવિષ્ય વાણી ડેલ્હાઉઝીના રાજ્ય અમલ દરમિયાન અનેકાંશે ખરી પડી ડેલ્હાઉઝીએ વિજયલક્ષ્મીનો પ્રસાદ ગણી પંજાબ ખાલસા કર્યું, ખરા વારસનો અભાવ બતાવી સતારા, ઝાંસી અને નાગપુર બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધુ, અને જૂલમ તથા અન્યાયની પરાકાષ્ટા બતાવી અયોધ્યા પર પોતાનો અધિકાર ફેલાવ્યો હિંદમા આ રીતે કંપનીએ એક જબર રાજ્ય સ્થાપ્યુ ત્યાર બાદ લેણા પેટે વરાડ હજમ કરી ડેલ્હાઉઝીએ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમા એક અપૂર્વ ચમત્કાર બતાવી હિંદીઓને ચમકાવ્યા. આટલેથીજ ન અટકતા તેણે નાના સાહેબનું સાલીયાણુ બંધ કરી એક મહાન અનિષ્ટનો પાયો નાખ્યો આ પ્રમાણે લાગણી વગર, દીર્ઘદૃષ્ટિ વગર, સાધારણ પ્રજાના હૃદયના વિચારો જાણ્યા વગર, ડેલ્હાઉઝીએ હિંદુ અને મુસલમાન— બને સંપ્રદાયને બ્રિટિશ સરકારના વિરોધી બનાવ્યા. સાલીયાણું

બધ થવાથી નાના સાહેબ સરકારનો કટ્ટો દુશ્મન બન્યો, ઝાંસી કબજે કર્યાથી લક્ષ્મીબાઇના હૃદયમા ભયકર ક્રોધાગ્નિ સળગ્યો, અને અયોધ્યા કપનીનો મુલક થવાથી બંગાળાના સીપાહીઓ બહુ દીલગીર થયા ડેલ્હાઉઝીએ આ રીતે ધીરે ધીરે હિંદના મેદાનપર બળવાના બીજ વાવ્યા, અને અનુદારતાથી હિદસામ્રાજ્યને જર્જરિત કરી મૂકયુ બીજાના રાજ્ય ખાલસા કરવાથી અને સ્વતત્ર રાજાઓને સાધારણ પ્રજાની હાલતમા મૂક્યાથી પ્રજા સરકાર તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતી હતી, અને સરકારની સત્તા ઉથલાવી પાડવાની તક શોધવા તૈયાર થઇ હતી, એ વાત ઘણા ખરા કબુલ કરે છે પારકા રાજ્ય હજમ કરવાની પદ્ધતિ બાબત કમાન બ્રુસે એક દિવસ રોબર્ટ સાઉધીને કહ્યું હતું કે, "જો હિંદમા આપણુ રાજ્ય નાશ પામે, તો ત્યા આપણા કીર્તિસ્થભ રૂપે કેવળ કેટલીક ભાગી તૂટી બોટલ્સ અને બુચના ટુકડા જ રહેશે સમુદ્રના કિનારા પરના બધા બદરોમા આપણી સરકાર સાધારણ પ્રજાની માનનીય બની છે, કારણ કે ત્યાની પ્રજા વેપારની ઉન્નતી થવાથી ઉન્નત સ્થિતિમા આવી છે પરતુ રાજ્યના અદરના ભાગમા આપણે આદરમાન પામ્યા નથી ત્યા જુલમી પદ્ધતિ વિરાજે છે, આપણે દશભાગમાથી નવ ભાગ પડાવ્યા છે હિદીઓ ધીમે ધીમે ગરીબ થતા જાય છે તેઓમા કોઇ કોઇ આપણી શાસનપદ્ધતિને પેચની સાથે સરખાવે છે કારણ કે પેચ ગતિ જેમ ધીમે ધીમે થાય છે તેમ આપણી ગતિ પણ ધીમે થાય છે, આપણી ગતી અનુભવી શકાતી નથી, પરતુ તે હમેશા હિદીઓને ધૂળ ભેગા કરતી જાય છે[1] "એક બીજા દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા

---

[1] Southey, Common-place Book, 4 th. Series, P 684

પુરુષે લખ્યું છે કે, "કર લીધા સિવાય તો ચાલે તેમ નથી. પરંતુ આપણે હિંદીઓ પર જુલમ તો ઓછો કરી શકીએ. ખરા જો કે આપણે તેનો પ્રેમ તો ન મેળવી શકીએ, તોપણ તેઓનો તિરસ્કાર વહોરવાની કંઇ જરૂર નથી. બધાને એક સપાટી પર એકજ સ્થિતિમા લાવી મૂકવા એ આપણને લાયક નથી. એથી તેઓનો સંસ્કાર ડગમગી ઉઠે છે, ભય વધે છે, અને પદવી તથા સંપત્તિ હરાઇ જવાની શંકા વધતી જાય છે. આપણે અત્યારે આપણી ભૂલ તથા એ ભૂલનુ શોચનીય પરિણામ સમજી શકયા છીએ" જોન પોલ ફ્રેયરે એક ઠેકાણે કહ્યુ છે કે, "અનુભવ એ એક ઉત્તમ નિશાળ છે, પરંતુ એ નિશાળની ફી બહુ મોટી છે. આપણને એવો ઉપદેશ મળ્યો છે તે મેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે, અને ભૂલી જવો બહુ ભયંકર વિપત્તિ જનક છે. એ ઉપદેશ મેળવતા આપણને ઘણો ખર્ચ ઉપાડવો પડયો છે, જો આપણે એ ઉપદેશ નહિ માનીએ તો તે કરતા દશગણો ખર્ચ કબૂલ કરવો પડશે. એ ઉપદેશ મેળવતા આપણને છેલ્લા કેટલા માસ (બળવા સમયના) અવિશ્રાન્ત ફિકર્ ઠા અને મનોવેદનામા વીતાડવા પડ્યા છે? એ દરમ્યાન આપણે આપણું પ્રાચ્ય સામ્રાજ્ય જતુ રહે, એ બીકથી નિરંતર કાપતા રહ્યા છીએ. આપણે આપણા વિપક્ષીઓના આકસ્મિક અને ભયંકર અકસ્માત ચાલન-થી ડર્યા છીએ, આપણે આપણને શરમાવનારા વિજયના સમાચાર પણ નીચે માથે સાભળ્યા છે. એ ઉપદેશની નિશાનીઓ તે સમયના ઇતિહાસના પાના પર આલેખાઇ રહી છે. મને ખાત્રી છે કે એ કદીપણ વિસરાઇ જશે નહિ, જ્યા સુધી મરી ગયેલા યોદ્ધાઓના નામ તેઓની દુખી વિધવા પત્ની અને શોકથી સંતાપ પામતા સંતાનોના હૃદયમાથી દૂર નહિ થાય, જ્યા સુધી આ બળવાના

જોનારા કે જેઓએ આ વિપ્લવ શાંત પાડવામાં ઘણો આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો છે, અને ભયંકર શોણિતસ્રોતના દર્શનથી જેઓના રૂવાડા ખડા થાય છે, તેઓ આ મૃત્યુલોકમાથી છૂટા થઇ કાળના પરાક્રમને લીધે પંચભૂતમા મળી નહિ જાય, જ્યાં સુધી આપણા ઉપકારજનક શાસનથી આનંદ પામી હિંદીઓ આપણી અગાઉની અવ્યવસ્થા બાબત ચળવળ કરતા બંધ ન પડે, જ્યા સુધી સ્વતંત્ર રાજ્યના રહેવાશીઓ પોતાના રાજાના અમલની માફક અંગ્રેજી અમલ પર પ્રીતિ ન રાખે, જ્યા સુધી હિંદનો આ બળવો અન્યાયી રીતે રાજ્યો ખાલસા કરવાનુ ફળ છે, એમ ખરા હૃદયથી માની આપણે કર્તવ્યપથ પર આગળ ન વધીએ, ત્યા સુધી કદી પણ એ સ્મૃતિ પટ પરથી દૂર થશે નહિ[૧]"

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની પરરાજ્ય રાજ્યો ખાલસા કરવાની પદ્ધતિને ઉદ્દેશી દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા પુરુષોએ આવા વાક્યો લખ્યા છે તેની આ રાજનીતિથી સુજ્ઞ માણસોના હૃદય દુભાયા હતા ડેલ્હાઉઝીના અહંભાવને લીધે હિંદમા આ શોચનીય રાજનીતિ જરા પણ લાગણી વગર પ્રવર્તી હતી એક સ્પષ્ટવક્તા અંગ્રેજે ડેલ્હાઉઝીના અમલની સમાલોચના કરતા લખ્યુ છે કે, "તે (ડેલ્હાઉઝી) ઉત્તમમા ઉત્તમ અંગ્રેજ મહાન અમલદાર હોઈ શકે, પરંતુ રાજ્યશાસન વિષયમા તે તદ્દન નકામો માણસ હતો[૨]" અમે એ કઠોર વાક્યની પુનરુક્તિ કરી હિંદના

---

૧ Westminister Review, New Series Vol. XXII P. 156—157 Indian Annexation, British Treatment of Native Princes.

૨ Evans Bell, Empire in India P 26

એક મુખ્ય ગવર્નર જનરલને કલકિત કરવા માગતા નથી ડેલ્હાઉઝી-મા ઘણા ગુણો હતા, પરતુ રાજ્ય ચલાવવામા તે ગુણોમાનો એક પણ ગુણ વિકાસ પામ્યો નહોતો. તેના જાતિભાઇઓમાના ઘણા ખરા જે રીતે હિદ પર અમલ ચલાવવા માગતા હતા, જે કાર્ય કરી હિદીઓને વફાદાર અને સતોષી રાખવા માગતા હતા, તે ઇચ્છાની વિરુદ્ધ વર્તવામા ડેલ્હાઉઝીએ પાછુ વાળી જોયુ નહોતુ જોન માલ્કમે એક વખત મેજર સ્ટુઅર્ટને લખ્યુ હતુ કે, "આખા હિદને કેટલાક જીલ્લામા વહેચી નાખો, તો હુ છાતી ઠોકીને કહુ છુ કે આપણુ સામ્રાજ્ય પચાસ વર્ષ ટકવાનુ છે. પરતુ જો આપણે હિદના સ્વતત્ર રાજ્યોને કાયમ રાખીશુ, તો જ્યા સુધી યુરોપમા આપણુ નૌકાસૈન્ય પ્રબળ રહેશે, ત્યા સુધી આપણે હિદ પર સત્તા ચલાવી શકીશુ જ્યા સુધી આપણે એ બાબતમા સર્વોપરી રહેશુ ત્યા સુધી કોઇપણ યુરોપીય શત્રુ આપણુ પૂર્વનુ રાજ્ય ડગમગાવી શકશે નહિ"[૧] મેજર ઇવાન્સ બેલે એક સ્થળે લખ્યુ છે કે, "હિદ તરવારના બળથી જીતાયુ છે, અને ભવિષ્યમા પણ તરવાર વડે ટકી રહેવાનું છે, એ વાક્ય સાભળી હું બહુ ગુસ્સે થાઉ છુ. જો એ વાક્યમા એવો અર્થ પ્રગટ થતો હોય કે, હિદમાની આપણી બધી સત્તા, બધા અધિકાર કેવળ લશ્કર વડેજ મોજૂદ છે, તો હુ એ વાક્યને અસત્ય કહેતા અચકાતો નથી જો એ વાક્યમા એવો અર્થ પ્રગટ થતો હોય કે આપણે કેવળ લશ્કરદ્વારાજ હિદ પર અમલ ચલાવી

---

૧ Kaye Life and Correspondence of Major General Sir Gohn Malcolm Voll. II. P. 372

શકીશુ, સાધારણ પ્રજાના હક, લાગણી અરે મામાજિક રિતરિવાજોને અનાદર કરી કેવળ સૈનિકોના બળ વડે આપણે સામ્રાજ્ય અને સત્તા કાયમ ટકાવી રાખીશુ, તો તે વાક્યને હુ અસત્ય કહેતા જરા પણ અચકાતો નથી હિંદ કેવળ તરવારના જોરથી આપણા તાબામા રહેવાનુ છે, માટે તરવાર પરજ આપણે વિશ્વાસ ગમનો ઉચિત છે, બ્રિટિશ જાતિની તરવાર પર હિંદ સામ્રાજ્યની હયાતીનો આધાર છે, નવાઇની વાત તો એ છે કે રાજ્યના અધિપતિઓના હૃદય આવા વિચારોથી, આવા અભિપ્રાયોથી છલાછલ થઇ રહ્યા છે

આપણા સામ્રાજ્યની ખરી સત્તા, આપણી ઉદારતા અને સુશાસનપર આધાર રાખે છે રહેવાશીઓના યોગ્ય અભિપ્રાયો, યોગ્ય ઇચ્છાઓને માન આપી ન્યાયાનુગત શાસનપદ્ધતિદ્વારા આપણા પ્રાધાન્ય ઉપર સાધારણ પ્રજાનો ગાઢ વિશ્વાસ અને આસ્થા પેદા કરવાથી આપણુ સામ્રાજ્ય અચળ રહેશે

ઈ સ ૧૮૪૮મા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ હિંદ સામ્રાજ્યની દોરી હાથમા લીધી ત્યારથી હિંદના બધા વર્ગોમા અસતોષ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો જ્યા સાધારણ પ્રજામા અસતોષ અને અવિશ્વાસ વિરાજમાન હોય, ત્યા બળવો ફાટી નીકળવાના બહાનાનો તોટો પડતો નથી. તે સ્થળે તો બધી બાબત ક્રોધ વધારવાના કારણરૂપ બની જાય છે, બધી બાબતને ઉદ્દેશી પ્રજા ઉન્મત્તપણે બુમબરાડા પાડે છે સર્વોપરિ સત્તાના સામાન્ય કૃત્યો પણ ક્રોધોન્મત્ત સપ્રદાયના મસ્તકમા અભાવનીય જ્ઞાન અને ધારણા પ્રવેશાવી શકે છે જ્યા અસતોષ, સદેહ અને કૌતુહલનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યુ હોય, ત્યા ચરબીવાળા ટોટા, કઠોર રાજ્ય પદ્ધતિ, તથા ખોટી ભવિષ્યવાણી પ્રજામા ઉશ્કેરણી ફેલાવી શકે છે.[૧]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીને કદી આવો વિચાર આવ્યો નહોતો. ડેલ્હાઉઝીએ સ્વેચ્છાચારની ઉશ્કેરણીથી અયોધ્યા ખાલસા કરી જે વિપ્લવના બીજ વાવ્યા હતા, તેમાથી વખત જતા મોટુ ઝાડ ઉત્પન્ન થયુ પજાબ જીત્યા બાદ સર હેન્રિ લોરેન્સે પોતાની સ્વાભાવિક પ્રતિભાવડે સ્પષ્ટ જોઈ લીધુ, કે આ નવા પ્રદેશમા બ્રિટિશ સરકાર કદી પણ લોકપ્રિય થઇ શકશે નહિ સ્વાધીનતાપ્રિય શિખલોકો એકાએક ફિરગીઓના તાબામા વ્યવસ્થિત થતા પોતાનુ અપમાન થયુ સમજશે, માટે આ રાજ્યનુ ગોરા સિપાહીઓથી રક્ષણ કરવામા નાહ આવે, તો અન્દરનાને બહારના શત્રુના હલ્લા ખાળવાની સગવડ નહિ થાય એવા વિચારથી તેણે સખ્યાબધ ગોરા સિપાહીઓ પંજાબમા એકત્ર કર્યા હતા બાકીની થોડી પલટણો (ગોરા સૈનિકોની) હિંદના બીજા ભાગોમા ગોઠવવામા આવી. આથી હિંદના બીજા વિભાગોના રક્ષણ માટે દેશી લશ્કરપર આધાર રાખવો પડયો ત્યાર બાદ ઈંગ્લાડને ક્રિમિયાની લડાઇમા ઉતરવુ પડયુ ક્રિમિયાના વિગ્રહમા ભાગ લેવા દેશી સિપાહીઓની માગણી થઈ લોકો વિચારવા લાગ્યા કે ઇંગ્લાડની વસ્તી ઘટી હોવાથી સિપાહીઓનો પણ તોટો પડયો છે, તે માટે સરકારને દરેક બાબતમા હિંદની મદદ લેવી પડે છે હિદી લશ્કરની મદદ વિના સરકારથી કાઇપણ કાર્ય પાર પાડી શકાતુ નથી[1]

---

૧ ક્રિમિયાની લડાઇ વખતે હિંદમાથી પૈસા ભેગા કરવામા આવ્યા હતા. તેથી લોકો ધારવા લાગ્યા કે ઇંગ્લાડમા સૈન્ય તો ખૂટયુ છે, પણ તે સાથે પૈસા પણ ખૂટયા છે Kaye, Sepoy War P. 345 note

ત્યાર બાદ જ્યારે અયોધ્યા ખાલસા કરવામા આવ્યુ, નવાબ વાજિદઅલીને પેન્શન આપી કલકત્તા મોકલવામા આવ્યો, ત્યારે પ્રજાનો ગુસ્સો બહુ ઉશ્કેરાયો પંજાબની માફક અયોધ્યા સરહદપર આવેલુ ન હોવાથી ત્યા મહારના શત્રુઓ હલ્લો ખાળવા ખાતર ઘણુ લશ્કર રાખવાની જરૂર જણાઇ નહિં અગ્રેજોએ થોડુ સૈન્ય લાવી અયોધ્યાપર યુનિયન જેક કરકાવ્યો, અને એ થોડા સૈન્ય વડે સમગ્ર પ્રદેશની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધુ આ પ્રમાણે અણધારી રીતે અયોધ્યા પર બ્રિટિશ પતાકા ઉડતી જોઇ પ્રજા અતિશય ચિતાતુર થઇ ગઇ તેણે જોયુ કે અગ્રેજોએ છેવટે હિંદના એક મુખ્ય મુસલમાની રાજ્યનો ભક્ષ લીધો પ્રજાની વફાદારી ડગમગવા લાગી, વફાદારીને બદલે તિરસ્કારના મોજા પ્રજાના હૃદયમા ઉછળવા લાગ્યા, પ્રજા ધારવા લાગી કે ધીમે ધીમે હિંદના બધા રાજ્યો બ્રિટિશ સરકારનો ભક્ષ થઇ પડશે, ધીમે ધીમે સમગ્ર હિંદનો નકશો લાલ રગથી રંગાઇ જશે. લોકો બબડવા લાગ્યા, દેશી રાજાઓને રસાતળમા ડુબતા જોઇ પોતાની મિલ્કત વિદેશી ગોરા લોકોના હાથમા છે એમ માની ગુસ્સાથી અતિશય આકુળ-વ્યાકુળ થઇ ગયા

અયોધ્યા કબજે કરવાથી સિપાહીઓ અતિશય ગુસ્સે થઇ ગયા હતા. આ ગાળાના સિપાહીઓમાના ઘણા ખરા અયોધ્યાના વતની હતા અયોધ્યાના દરેક ગામડામા બ્રિટિશ કપનિએ આપેલો પોશાક ધારણ કરનાર, બ્રિટિશ કંપનિ માટે લોહી રેડનાર, સિપાહીઓના કુટુબીઓ વસતા હતા આ સિપાહીઓ આબરૂદાર હિંદુવશના અને કુલીન ગણાતા હતા. મુસલમાની રાજ્ય નષ્ટ થવાથી તેઓના જાતીય ગૌરવને કશી હાનિ થઇ નહોતી, વાજિદઅલી પદભ્રષ્ટ થવાથી તેઓ પોતાનું

અપમાન થયુ સમજતા નહિ પરંતુ બીજા કારણોથી તેઓને નુકશાન પહોચ્યુ હતું અયોધ્યા જ્યાસુધી પરરાષ્ટ્રના વર્ગમા હતુ ત્યાસુધી તેઓ પોતાના દેશની પ્રજામા જગ ઉચા દરજ્જાના ગણાતા હતા કંપનિના નોકર તરીકે દેશમા તેને કેટલીક સગવડ મળતી પ્રજા તેનુ માન જાળવતી, બધા લોકો તેઓને મદદ આપવા તૈયાર રહેતા, બધા લોકો તેઓને પ્રસન્ન કરવા તત્પર રહેતા અદેશના કોઇપણ જાતના જુલમ વરતતો તોપણ તેઓને કશી આચ ન આવતી, તેઓ બ્રિટિશ રેસિડેટની કૃપાથી સહકુટુમ આનદમા દિવસો ગુજારતા સર હેન્રિ લૉરેન્સે એક સ્થળે લખ્યુ છે કે, " સિપાઇઓ અગાઉ સમાજમા જેવુ માન મેળવતા તેવુ માન અત્યારે મેળવતા નથી તેઓ બીજા રાજ્યો ખાલસા કરવાના મત તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે કે કારણ કે બીજા રાજ્યો બ્રિટિશ મુલક સાથે ભળતા કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત થઇ જાય છે તે સાથે બ્રિટિશ સરકારના શત્રુની સખ્યા ઓછી થવાથી સિપાહીઓની જરૂર પણ ઓછી થતી જાય છે × × × પરરાજ્ય ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ તમને પસદ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન એક વખતે મુબાઇની ઘોડેસ્વાર ટુકડીમાના એક અયોધ્યાના વતની સિપાહીને પૂછવામા આવ્યો હતો તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે, રાજ્ય ખાલસા કરવાની નીતિ અમે સારી ગણતા નથી જ્યારે અમે ઘેર જતા હતા ત્યારે મોટા માણસ જેટલુ આદરમાન મેળવતા અમારા ગામના મોટા માણસો અમને જોઇ ઉભા થઇ જતા પરતુ અત્યારે તો હલકા વર્ગના લોકો પણ અમારી સમક્ષ બીડીઓ ફૂકે છે[1]

---

[1] Sir Henry Lawrence to Lord Canning. Ms correspondence પરરાજ્ય ખાલસા કરવાથી સિપાહીઓ બહુ

અયોધ્યા બ્રિટિશ રાજ્યમા જોડાવાથી ત્યાના વતની સિપાહીઓ આ રીતે ગુસ્સે થયા હતા તેઓ નવાબના અમલમા સ્વદેશમા સાદર-માનને પાત્ર ગણાતા. તેઓના લશ્કરી પોશાક અને હથિયારોમા કંપનિ બહાદુરનો પ્રતાપ ચમકતો જોઇ બધા લોકો તેઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખતા, તેઓનાથી બ્હીને ચાલતા, તેમને બ્રિટિશ કંપનિના માણુસો ધારી આદરમાન આપતા કોઇપણ તેમની વિરૂદ્ધ વર્ત્તતા નહિ, કોઇપણ તેઓને નાખુશ કરવાનુ સાહસ કરતા નહિ પરતુ જ્યારે અયોધ્યા બ્રિટિશ સરકારના તાબામા ગયુ, જ્યારે બીજા લોકોની માફક સિપાહીઓ પણ બ્રિટિશ સરકારની સાધારણ રૈયત ગણાવા લાગ્યા ત્યારે તેઓનુ આદરમાન કપૂરની માફક ઉડી ગયુ તેઓ સ્વદેશી લોકો સાથે એક કમિશનરના તાબાની રૈયત બન્યા આથી સિપાહીઓ અયોધ્યા ખાલસા કરવાના પરિણામો બરાબર સમજી શકયા રાજ્યપરિવર્ત્તનને લીધે જે અસતોષ ફેલાય, તે અસતોષથી સિપાહીઓ પણ બચી શકયા નહિ, સિપાહીઓ અને પ્રજા એકજ ક્ષોભથી એક બીજા પ્રત્યે લાગણી દર્શાવવા લાગ્યા

ગુસ્સે થયા હતા, તે સિપાહીઓની આ કેટલીક વાતચીત પરથી સ્પષ્ટ થશે લગભગ પચીસ વરસ પહેલા એક સિપાહીએ પોતાના ઑફિસરને પૂછ્યુ હતુ કે, "હવે આપ લોકોએ પંજાબ તાબામા લીધુ હોવાથી સૈન્ય પણ ઘટાડશો ખરા" એક બીજા સિપાહીએ સિંધને બંગાળા ઇલાકા સાથે જોડાવાના સમાચાર સાભળી જણાવ્યુ હતુ કે મને લાગે છે કે હવે લંડનને બગાળા સાથે જોડવાનો હુકમ પ્રગટ થશે Kaye, Sepoy War, Vol I 347. Note

આ પ્રમાણે અયોધ્યા ખાલસા કર્યા બાદ સિપાહીઓ બ્રિટિશ કંપનિ ઉપર અધિક વિરક્ત થઈ ગયા, ધીમે ધીમે કંપનિ તરફનો અનુરાગ નાશ પામવા લાગ્યો. સિપાહીઓ કેવળ લડવૈયા જ નથી; તેઓ સ્વદેશ અને સ્વજાતિના પ્રતિનિધિ રૂપે કાર્યક્ષેત્રપર અગ્રસર થાય છે સ્વજાતિના ભલા માટે, સ્વદેશની ઉન્નતિ કરવા ખાતર તેઓના વિચાર, ઇચ્છા અને અભિપ્રાય સતત્ પરિસ્ફુટ થતા જાય છે. સાધારણ બાબતો જાણવાની તેઓને ઘણી સગવડ હોય છે તેઓ પોતાની છાવણીમા જુદા જુદા દેશના જુદી જુદી જાતિના લોકો સાથે એકત્ર થાય છે દૂરના મિત્રો સાથે પત્રદ્વારા વાતચીત કરે છે, બજારમા થતી વાતો યાદ રાખે છે, અને કુતુહલતાને વશ થઇ હર વખતે દરેક વિષયની ચર્ચા કરે છે. તેઓ સરકારનો ઉદ્દેશ ઘણી વેળા સમજી શકે છે, પરતુ હમેશા સદિગ્ધ અને કુતુહલ પ્રિય હોવાથી કોઇ કોઇ વેળા સરકારના અભિપ્રાયને ઉલટા સ્વરૂપમા પણ સમજે છે અંગ્રેજ સરકારની કાર્ય પદ્ધતિના ગૂઢ તત્વ નક્કી કરવા જેટલી શક્તિ તેમનામા હોતી નથી, અંગ્રેજોની ગૂઢ રાજનીતિનુ રહસ્ય જાણવા જેટલુ સામર્થ્ય તેમનામા હોતુ નથી તેઓ અગાઉની માફક અગ્રેજ ઓફિસરો સાથે વાતચીત કરી શકતા નહિ, તેથી તેઓ અપૂર્વ કલ્પનાના બળવડે નાના પ્રકારના અનિષ્ટકર સ્વપ્ન જોતા અને પોતાની કલ્પનાથી પોતેજ ઉન્મત બની દુસાહસિક કાર્યો કરવા તત્પર થતા.

તેઓની આ કલ્પના ઉશ્કેરનારા લોકોનો પણ તોટો નહોતો બ્રિટિશ સરકાર સબધની અનેક દતકથાઓ તેઓ સન્મુખ આવામા આવતી, અનેક ઉપકથાઓ તેઓના રૂંવાડા ખડા કરતી, અને નાડીઓમા

ઝપાટાબધ લોહી વહેવડાવતી કંપનીનુ રાજ્ય ફેલાવાથી તેઓનુ કાર્યક્ષેત્ર સકીર્ણ થયુ હતું તેજ પ્રમાણે તેઓની સ્વજાતિનો ધર્મ ડુબવાનો રસ્તો મુક્ત થયો હતો જે દેશ કંપનિના રાજ્ય સાથે જોડાતો, તે દેશમા ખ્રીસ્તિ ધર્મ ફેલાવવાની અને ત્યાના રહેવાશીઓને ખ્રીસ્તિ ધર્મમા વટલાવવાની સગવડ થતી જે સિપાહીઓ ભયકર ભૂખતરસથી પિડાતા પિતાના મરણને આરે આવી પડયા હોય, છતા હલકી જાતિનુ અડકેલુ ખાતા પિતા નહિ[૧] અત્યારે તેઓ પોતાના સપ્રદાયમા ખ્રીસ્તિ ધર્મ પ્રચારકો નિહાળવા લાગ્યા એ સિવાય

---

૧ ઇ સ ૧૮૦૦ ના જાન્યુઆરીની ૩૧ મી તારીખે કર્નલ સ્કિનર ડિનગના રાજા સાથેની લડાઇમા ઘવાયો લગાર બધ પડયે મેદાન પર શી શી સ્થિતિ બની, તે તેણે જાતે અવલોકન કરી નોંધી રાખી છે એ નોંધમા સિપાહીઓના ધર્માનુરાગના કેટલાક દાખલા મળે છે કર્નલ સ્કિનરે લખ્યુ છે કે “ મપોર પછી ત્રણ વાગતાને સુમારે હુ ઘવાઇ બેભાન થઇ ભોય પર પડયો બીજે દિવસે સવારમા મને ભાન આવ્યુ. ભાનમા આવ્યા બાદ આજુબાજુ નજર કરતા જણાયુ કે મારી ચોતરફ આપણા ઘાયલ સિપાહીઓ પડયા છે હુ સૂર્યના તાપમાથી બચવા માટે ધીમે ધીમે ચોપગા પશુની પેઠે ચાલતો ચાલતો પાસની એક ઝાડીમા જઇ રહ્યો મારી પાસે બીજા બે સૈનિકો હતા તેઓમાનો એક સુબેદાર અને બીજો જમાદાર હતો એકના પગનુ તળીયુ ગોળીના મારાથી જુદાઈ ગયુ હતું, બીજાના શરીર પર ભાલાના ઘા પડયા હતા. ભયકર તરસથી અમે હવે કાયર થવા લાગ્યા, આજુબાજુ માણસોનુ નામ નિશાન જણાતુ નહોતુ. આવી અવસ્થામા અમે આખો દિવસ મૃત્યુની રાહ જોતા

હિંદની ઘણીખરી ધર્માદા જમીન ખાલસા થવાથી લોકો ઉશ્કેરાઇ ગયાહતા હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને ધર્મના લોકોને પોતપોતાનો ધર્મ તજાવવા માટે કાયદા ઘડાયા છે, ધર્મના રીતરિવાજને તોડવા ખાતર જેલમા રસોયા રાખવામા આવ્યા છે વગેરે વગેરે વાતો દરેક છાવણીમા, દરેક સૈનિક સમજ સન્યાસીઓ અને ફકીરો સંભળાવવા લાગ્યા, એ રીતે

બેડા પરન્તુ હાય? મૃત્યુને બદલે રાત્રિ આવી, અમારા નસીબમા મરણ કે મરણ બેમાથી કઇ લખ્યુ નહિ હોય! પૂર્ણચંદ્ર ગગનપર પ્રકાશી રહ્યો હતો મધરાતે અમે દારૂણ ટાઢથી થરથરવા લાગ્યા, ટાઢ એવી તો સખત હતી કે અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો જીવતા રહીએ તો લશ્કરી નોકરી ન કરવી અમારી ચોતરફ ઘવાયલા માણસો આર્તનાદ કરી પાણી માગતા હતા શિયાળના ટોળા ચોતરફ શબને ફાડી ખાતા હતા અમે પણ તેમનો ખોરાક થવા તૈયાર થયા છીએ કે નહિ, તેની તપાસ કરવા તેઓમાના એકાદ બે અમારી પાસે આવજા કરતા હતા અમે હોકારા કરી અગર પત્થર ફેંકી તેમને નસાડી મૂકતા હતા આ પ્રમાણે એ ભયંકર રાત વીતી. સવારમા એક પુરુષ અને એક ઘરડી ડોસીને ટોપલી અને પાણીનુ વાસણ લઇ અમારા તરફ આવતી જોઇ ડોસી બધા ઘાયલોને ટોપલીમાથી રોટલી અને વાસણમાથી પાણી આપતી હતી મને પણ તેણે તે વસ્તુ આપી મે તેનો તથા ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો સુબેદાર ઉચી જાતનો રજપુત હતો, પેલી ડોસી ચમાર હતી, તેથી તેણે એ ડોસી પાસેથી કઇ ન લીધુ. મે આગ્રહપૂર્વક તેને પાણી તથા રોટલી લેવાની વિનતી કરી. એટલે સુબેદારે કહ્યું કે " આવી અવસ્થામા આપણે થોડી ક્ષણમાત્ર દુનિયાપર રહેવાના છીએ, એ થોડા સમય

સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાનુ કાર્ય ઝપાટાબધ થવા લાગ્યુ ફિરંગી સરકારને હરાવવાથી ઘણા લાભ થશે, તમે કુટુબ સાથે ભારે સુખમા સમય ગુજારશો, એવી લાલચો પણ સિપાહીઓ સમક્ષ રજૂ થતી હતી એ સિવાય જે જૂના રાજ્યો કપનિના સામ્રાજ્ય સાથે જોડાયા હતા, તે રાજ્યના લોકો પણ સિપાહીઓના હૃદય ઉશ્કેરતા હતા તેઓ જુદા જુદા વેશમા, વિવિધ યુક્તિઓ લડાવી સિપાહીઓને ઉશ્કેરતા, ને એ યોગમા મસ્ત બનેલા બ્રહ્મચારીના વેશમા, ભટકતા મુસાફરના વેશમા, રમકડા વેચનારના વેશમા, વગેરે ગમે તે વેશમા તેઓ ગમે તે સ્થળે જતા, ગમે તે સૈનિકોને મળતા, તોપણ તેઓનો ઉદ્દેશ એકજ હતો કે સિપાહીઓના હૃદય ઉશ્કેરી આકસ્મિક વિપ્લવને માટે તૈયાર કરી મૂકવા આ ઉદ્દેશ પાર પાડવામા તેઓને કઇ મુશ્કેલી ન નડી યોગ્ય સમયે સિપાહીઓના હૃદય રૂપી ક્ષેત્રમા બીજ જઈ પડયા, અને યોગ્ય સમયે, યોગ્ય ઘટનાઓને લીધે તે બીજમાથી ફળફૂલથી લચી રહેલુ વૃક્ષ બની તેણે હિંદને હચમચાવી નાખ્યુ

હિંદના નવા ગવર્નર-જનરલની નિમણુક કરતી વેળા બહુ ચર્ચા થાય છે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી જેવા ઉતાવળે કામ કરનારા, કાર્ય-કુશળ માણસને બદલે કોને નીમવો એ સવાલે પણ ભારે ચર્ચા શરુ

માટે હુ શુ સનાતન ધર્મની મર્યાદા તજીશ? ના, હું કદી એ પાણી કે રોટલી લઇશ નહિ શુદ્ધ ધર્માવલબી રહી દેહ તજીશ" Military Memoir of Lieutenant-colonel James Skinner Vol. I. P 178. Comp Dpuke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, P 75-76

કરી. જેણે આઠ વર્ષના અમલ દરમિઆન કાર્યકુશળતાને લીધે હિંદનાં રાજનૈતિક ક્ષેત્રને વિષે ઘણા નવા વિષયો દાખલ કર્યાં હતા, સ્થિરતા અને દક્ષતાથી જેણે પોતાની પદ્ધતિને સર્વત્ર વિજય પમાડી હતી, તે ગવર્નર જનરલની જગાએ કોની નીમણુક થશે, એ પ્રશ્ને બધાને ઉત્કંઠિત બનાવી મૂકયા હતા હિંદીઓ આતુરતાપૂર્વક પોતાના ભાવી શાસનકર્તાની રાહ જોવા લાગ્યા છેવટે સમાચાર આવ્યા કે લોર્ડ પામર્સ્ટનનો શિષ્ય, મહારાણી વિકટોરિયાનો પોસ્ટમાસ્તર જનરલ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની જગાએ નીમાયો છે

લોર્ડ કેનિંગ અયોગ્ય અથવા અનુદાર પ્રકૃતિનો નહોતો ઇટન અને ઓક્સફર્ડમા કેળવણી મેળવી તેણે સાહિત્ય અને ગણિતમા ખાસ પ્રવીણતા મેળવી હતી તે જે સમયે ઓક્સફર્ડમા ભણતો હતો, ત્યારે ગ્લેડસ્ટન, બ્રુમ, ફિલિમોર વગેરે તેના સહાધ્યાયી હતા તેમાના દરેક એક વખતે વ્યવહારના કાર્યક્ષેત્રમા ઉચ્ચ સન્માન મેળવી ગયા છે[૧]. કેનિંગ જ્યારે વિશ્વવિદ્યાલયમાથી બહાર નિકળ્યો, ત્યારે તેની ઉમર એકત્રીશ વર્ષની હતી તે સમયે પાર્લમેન્ટના બારણા તેને માટે ખુલ્લા હતા પણ એમ એકદમ વ્યવહારમા પડવુ એ તેને પસદ નહોતુ કેનિંગની વકતૃત્વ શક્તિ પ્રખર નહોતી તે સાધારણ રીતે શરમાળ સ્વભાવનો હતો માટે પાર્લમેન્ટમા પોતે સફળતા મેળવી શકશે એવો તેને ખાત્રી નહોતી, તોપણ તેથી તેનો દુનિયાદારીમા પ્રવેશ કરવાનો રસ્તો બંધ થયો નહોતો કામિ-

---

૧. ગ્લેડસ્ટન ઇંગ્લાડના વડા પ્રધાન તરીકે, બ્રુમ હિંદના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ એલ્જીન તરીકે, અને ફિલિમોર એક વકીલ તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતો.

નીના કમનીય હૃદય આકર્ષવાની શક્તિ તેનામા હતી સરલતા, ઉદારતા અને નમ્રતામા પવિત્ર પ્રેમની પ્રતિમૂર્તિ પ્રતિફલિત થઇ, તેનો મહાન બનાવી મૂકતી હતી તે ભણી ગયા બાદ પ્રેમનુ વિશુદ્ધ સૌંદર્ય ભોગવવા તૈયાર થયો ઇ સ ૧૮૩૫ના સપ્ટેમ્બરની ૫મી તારીખે ચાર્લ્સ જોન કેનિંગ, શાર્લોટ સ્ટુઅર્ટ નામની એક કુમારીકા સાથે પરણ્યો એ સ્ત્રી રૂપલાવણ્યવતી, અને વિનય નમ્રતાદિ ગુણોથી વિભૂષિત હતી પરણ્યા બાદ એક વર્ષ કેનિંગે પાર્લમેન્ટમા પ્રવેશ કર્યો આમની સભામા તેને છ અઠવાડિયા કરતા નહેજ વધુ સમય ગુજારવો પડયો હતો, ત્યારબાદ તેણે લૉર્ડ-ઉમરાવની સભામા જગો લીધી કેનિંગ લગભગ વીસ વર્ષ ઉમરાવની સભામા રહ્યા એ લાંબા સમયમા તેણે ઘણા જોખમદારીવાળા કામો સ્વીકાર્યા હતા કેનિંગ પ્રથમ પરદેશખાતાનો અન્ડર સેક્રેટરી થયો હતો તેણે તે જગા પર રહી પોતાનુ કર્તવ્ય અતિશય યોગ્યતા સાથે બજાવ્યુ હતુ કર્તવ્ય બજાવતા તેને બહુ આનંદ થતો ત્યારબાદ ઇ સ ૧૮૪૬મા તેણે જંગલખાતાના મુખ્ય કમિશનરનો ઓદ્ધો સ્વીકાર્યો ધીમે ધીમે તે કેબિનેટ-પ્રધાનમંડળનો સભાસદ અને પોસ્ટમાસ્તર જનરલ બન્યો

આ પ્રમાણે કાર્યકુશળ અને અનુભવી રાજનીતિજ્ઞના હાથમા લૉર્ડ ડેલહાઉઝીની પછી હિંદની જવાબદારી સોંપવામા આવી ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે ડિરેક્ટરોની એક સભા મળી કેનિંગે એ સભામા યથાવિધિ પ્રતિજ્ઞા લઈ હિંદના કારભારની જવાબદારી સ્વીકારી તેજ દિવસે સાંજરે તેને માન આપવા ખાતર એક ખાણુ આપવામા આવ્યુ ઇંગ્લાંડમા એવા ખાણા એક મુખ્ય યાદગાર

સ. ૧૮૫૫-૧૮૫૬

બનાવ તરીકે ગણાય છે એવા બનાવો ચુપચુપ અગર આડંબર વિના પૂર્ણ થતા નથી એ ઑગસ્ટ માસની પહેલી તારીખે એક વિશાળ ખંડમા ઘણા આબરૂદાર માણસો, રાજપુરુષો વગેરે એકત્ર થયા હતા ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિના પ્રમુખ ઈલિયટ મેકનોટને આ ખાણાની આગેવાની સ્વીકારી હતી જેને આદરમાન આપવા આ ખાણુ આપવામા આવ્યુ હતું, તે આ વખતે ચુપ ગયો નહોતો લૉર્ડ કેનિંગે એ સમયે ગભીરતા પૂર્વક એક ભાષણ આપ્યુ હતું, એ ભાષણમા તેણે સરળતા પૂર્વક ઘણુ કહ્યુ હતુ, પોતાની જવાબદારી અને કાર્યના મહત્વનો ઉલ્લેખ કરી સરળતા પૂર્વક પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તેણે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યુ હતું કે, " એક વખતે આવી ભારે જવાબદારી સ્વીકારતા હું સકોચાત, એ કબુલ કરતા મને શરમ લાગતી નથી પરતુ અત્યારે કપની પાસેથી મે જે ભારે જવાબદારી ગ્રહણ કરી છે, તે પૂરેપૂરી રીતે અદા કરવામા હુ દર કલાકે, દર મિનિટે મારો અનુભવ, પ્રયત્ન અને એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરીશ. " ત્યારપછી તેણે સભાપતિ મેકનોટન તરફ ફરી કહ્યુ કે, "આપે આજે મને ડિરેકટર સભાની સાથે એકમત થઇ કાર્ય કરવાનો જે અનુરોધ કર્યો છે તે માટે હુ આપનો આભારી છુ, અને એ સલાહ ખરા મન વડે પાળવાનુ વચન આપુ છુ હુ જાણુ છુ કે આપ જે વર્ગના સરદાર છો, તેઓ તે વર્ગ કદીપણ વિશ્વાસનો દુરૂપયોગ કરતો નથી ચાલુ સરકારના મુખ્ય ઉપરી અમલદાર અને મારા સહકારીઓની અનુકપા ઉપર પણ હું આધાર રાખુ છુ. સિવિલ અને સૈનિક ખાતું પરસ્પર એકમત રહી કાર્ય કરે તો હું બહુ આનંદ પામુ છુ. રાજકીય કાર્યના આ બે મુખ્ય ખાતાં સિવાય આપણા

દેશના લોકો સરકારના બીજા કોઇ પણ ખાતાને વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોતા હોય એમ મને જણાતુ નહિ. આ બે ખાતાના માણસોએ હિંદની ઉન્નતિ માટે ઘણુ કાર્ય બજાવ્યુ છે આપ લોકોએ, આપના વર્ગમાથી લડાઇ અને શાન્તિના સમયમા એવા કાર્યકુશળ માણસોને ત્યા મોકલ્યા છે કે જેને મેળવી યુરોપનું કોઇપણ રાજ્ય પોતાને ગૌરવશાળી માને સાહેબો, એ લોકો વડે આપ પૃથ્વીના ઇતિહાસમા એક એવુ અતુલનીય દૃશ્ય પ્રગટ કરવા સમર્થ થયા છો કે ૫૬૦ કરોડ માણસો એક સમૃદ્ધિ સપન્નમા વિદેશી અમલ નીચે સુખ અને શાન્તિમા દિવસો ગાળે છે "

ત્યાર બાદ કેનિંગે દરજ્જાના મહત્વ સંબધમા કેટલીક હકીકત કહ્યા પછી આ ભવિષ્યવાણી દ્વારા બધાને ચમકાવ્યા —હુ જાણતો નથી કે હિદમા કેવા બનાવો બનશે હુ આશા રાખુ છુ કે, અમે લડાઇના દાવાનળમા સપડાયુ નહિ હુ શાતિમા કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખુ છુ પરતુ હુ એ કદી ભૂલી જઇશ નહિ કે, પૃથ્વીના બીજા ભાગો કરતા આપણા હિંદ સામ્રાજ્યનુ ભલુ ઘણી બાબતમા અદૃષ્ટ પર આધાર રાખે છે. હિંદનુ આકાશ અત્યારે નિર્મળ જણાય છે પરતુ તેમા એક હથેળી જેવડુ વાદળુ ઉત્પન્ન થઇ શકે તેમ છે એ વાદળુ ધીમે ધીમે વધી જઇ છેવટે આપણુ સત્યાનાશ વાળી શકે તેમ છે જે એકવાર બન્યુ છે, તે ફરીથી પણ બની શકે. ઉશ્કેરણીના કારણો ઓછા થયા છે ખરા, પરતુ તે હજુ સપૂર્ણ રીતે દૂર થયા નથી અત્યારે પણ ઘણા અસતોષી અને ઉછૃંખલ માણસો આપણા તાબામા છે હજુ પણ કેટલાક એવા વિરોધીઓ રહ્યા છે કે તેઓ તરફ આપણે પૂરેપૂરી સાવચેતીથી જોયા સિવાય

રહી શકતા નથી, અને આપણી સરહદ પણ એવી સ્થિતિમા છે કે તેના કોઇ ભાગમા કોઇ પણ વખતે વિપ્લવ ઉત્પન્ન થઇ શકે એ સિવાય કોઇ કોઇ ખડીઆ રાજ્ય સાથે આપણો સબધ એવી સ્થિતિમા છે કે હિદ જેવા એક વિશાળ સામ્રાજ્યની શાન્તિ જાળવવા માટે એ શક પડતા સ્થળ ગણાય અમે શાન્તિ જાળવવાને શક્તિમાન ન થઈએ તો પણ સન્માન, વિશ્વાસ, અને સત્કાર્યના બળ વડે શાન્તિ જાળવવાને યોગ્ય થઇ શકીએ જ્યારે એ બધાને બદલે લડાઈની જરૂર પડે, ત્યારે ભાન ધીરજ અને વિચારપૂર્વક એ લડાઇ ચલાવી શકીએ. આ પ્રમાણે વિચારપૂર્વક લડાઇ ચલાવવાથી એ અવશ્ય થોડી મુદ્દતમા બધ પડવાની અને એના ફળ પણ અનિશ્ચિત આવશે નહિ પરતુ હુ સતોષપૂર્વક એ બધી શકા હૃદયમાથી દૂર કરૂ છુ અને શાન્તિનુ વિશાળ દશ્ય નજરે જોઉ છુ. મને ખાત્રી છે કે હુ એ શાન્તિમય રાજ્યમા રહી આપની મદદ મેળવવાને શક્તિમાન થઇશ.''

જેઓએ લોર્ડ કેનિગના પાર્લમેન્ટમાના ભાષણો સાભળ્યા હતા, તેઓ આ ભાષણ સાભળી બહુ નવાઇ પામ્યા, અને મુક્તકંઠે વક્તાના વખાણ કરવા લાગ્યા. ઇ સ ૧૮૫૫ના ઑગસ્ટની ૧ લી તારીખે લોકોએ જે ભાષણ સાભળ્યુ, તે ભાષણ પાર્લમેન્ટમા થતા ઘણા ભાષણો કરતા સર્વોત્તમ હતુ. એ ભાષણ જેવુ હૃદયગ્રાહી હતું, તેવુજ ધીરજપૂર્વક અને ગભીર અવાજે ઉચ્ચારવામા આવ્યુ હતું. એનું પ્રત્યેક વાક્ય અને પ્રત્યેક શબ્દ શ્રોતાઓના અંતઃકરણમા અપૂર્વ લાગણી ઉત્પન્ન કરતા હતા, અને તેઓને ક્ષણુકાળને માટે ભાન ભુલાવી દેતા હતા. કેનિગે સદિગ્ધ ચિત્તે જે હથેળી જેવા

વાદળાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, એ વાદળુ હિંદના આકાશમા ઉત્પન્ન થઇ ચૂક્યુ હતુ, અને તે વિસ્તૃત થઈ બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલીમા મૂકવા તત્પર થઇ થઇ રહ્યું હતુ જેઓએ કેનિંગનું આ ભાષણ સાભળ્યુ હતુ, તેઓ છેવટે એ ભવિષ્યવાણી ખરી પડેલી જોઇ કેનિંગની અગાધાગણુ વિચારશક્તિ આગળ માથુ નમાવતા હતા

એ ખણા વખતે એક બીજા રાજનીતિજ્ઞે હિંદ વિષે કેટલીક હકીકત કહી સભળાવી હતી લૉર્ડ પામર્સ્ટન હિંદનુ જૂનુ ગૌરવ, જૂનો મહિમા અને જુની ખ્યાતિ વિસરી ગયો નહોતો અથવા હિંદને તેના પૂર્વ ગૌરવથી ગૌરવશાળી બનાવતા જરાપણ શરમ રાખતો નહોતો તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતુ કે "જુનો સુધારો પ્રથમ હિંદમા ઉત્પન્ન થઇ મિસરવાટે આ તરફ પ્રસર્યો છે આપણે એ સમયે અણુઘડ આદમી હતા પરતુ અત્યારે આપણે એ સુધારાના નીચામા નીચા પગથીઓથી ઉચામા ઉચા પગથીએ ચઢી એ પ્રાચીન સુધારાની જનની રૂપ હિંદ ભૂમિમા સુધારો અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ છીએ મને લાગે છે કે હિંદના લોકોને ઉચામા ઉચા અને પવિત્રમા પવિત્ર વિષયોનુ દાન કરવુ એ આપણા નસીબમા લખ્યુ લાગે છે " ત્યારબાદ લૉર્ડ પામર્સ્ટને લૉર્ડ કેનિંગની ભવિષ્યવાણીનો ઉલ્લેખ કરી એ નાનુ વાદળુ કઇ જગાએ પ્રગટ થશે તે બતાવી આપ્યુ.

જોકે લૉર્ડ કેનિંગે ઇંડિઆ ઓફિસમા યથાવિધી પ્રતિજ્ઞા લઇ હિંદની રાજ્યધુરા ગ્રહણ કરી હતી, લોકો તેને હિંદના ગવર્નર જનરલ તરીકે ઓળખતા હતા, તો પણ તે અગાઉની માફક થોડો સમય પ્રધાનમડળના સભાસદ તરીકે અને પોસ્ટ માસ્તર જનરલ

તરીકેના કામ બજાવવાનો ગયો પહેલા એવું નક્કી થયું હતું કે ઇ. સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી પાસેથી લોર્ડ કેનિંગે હિંદનો કારભાર સંભાળી લેવો પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ૧ લી માર્ચે ચાર્જ છોડવાનું જણાવ્યું એટલે કેનિંગને થોડો વખત રાહ જોવી પડી કેનિંગ ધારતો હતો કે ડેલ્હાઉઝી અયોધ્યાની બાબતમાં કોઇ ખાસ બંદોબસ્ત કરવા અને ભવિષ્યની ઉથલપાથલની શંકા નિવારવા માટે વિલંબ કરે છે એણે ધાર્યું કે આવા વિલંબથી મને કે ડેલ્હાઉઝીને કંઇ સગવડ મળે તેમ નથી માટે આ વિલંબ પ્રથમ તો તેને ગમ્યો નહિ તેણે એવો વિચાર કર્યો કે લોકોના મનમાં આમ વિલંબ કરવાથી એવો સંદેહ પેસી જાય કે અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી મુશ્કેલી આવી પડશે એવા શકથી નવો ગવર્નર જનરલ એવો તો ત્રાસ પામે છે, અથવા એ કાર્ય તેને એવું તો જુલમી લાગે છે કે તે એ કાર્યમાં જરા પણ ભાગ લેવા ઇચ્છતો નથી. આ બંને વિચારો ભૂલભરેલા હતા, કારણ કે અયોધ્યા ખાલસા કરવાનો ઠરાવ પ્રધાનમંડળે કર્યો હતો. પ્રધાનમંડળના સભાસદ તરીકે કેનિંગે એ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું હતું. માટે અયોધ્યામાં બંદોબસ્ત ફેલાવવાને માટે કેનિંગને બહુ આગ્રહ હતો એ માટે તેને ડેલ્હાઉઝી આમ સમય ગાળે એ ઠીક ન લાગ્યું. પરંતુ જ્યારે ડેલ્હાઉઝીનો છેલ્લો પત્ર આવ્યો અને એ છેલ્લા પત્રદ્વારા કેનિંગે જાણ્યું કે ડેલ્હાઉઝી ખાસ બનાવો માટે નહિ પણ સાધારણ બનાવો માટે કેટલાક અઠવાડિયા હિંદમાં ગાળવા માગે છે, ત્યારે તેણે કશી

આનાકાની કરી નહી, તે સતુષ્ટ ચિત્તે ડિરેકટરો સાથે એકમત થયો [1]

૨૧મી નવેમ્બરે કેનિગે સજોડે વિંડસર જઇ, મહારાણી પાસે રજા લીધી ૨૩મીએ તે પાછો લડન આવ્યો એ માસમાજ કેનિંગ જન્મભૂમિ છોડી પોતાની સ્ત્રી અને ભત્રીજા સાથે હિંદ આવવા ઉપડયો રસ્તામા આવતુ મિસર તેનુ ધ્યાન આકર્ષી રહ્યુ હતુ, માટે મિસરની શોભા નિહાળ્યા બાદ તે જાન્યુઆરીની અધવચમા સુએ-જથી વહાણમા બેસી એડન આવી પહોચ્યો ઇ સ ૧૮૫૬ ના જાન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખે તે મુંબાઇ આવી પહોચ્યો પૂર્વના સામ્રાજ્યપર પગ મૂકતાજ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની આજ્ઞા મુજબ તેને એક ગવર્નર જનરલના દરજ્જાને છાજે એવુ માન આપવામા આવ્યુ. મુંબાઇમા આડબરની મણા નહોતી કેનિગે ૨જી ફેબ્રુઆરીએ મેક નોટન સાહેબને લખ્યુ હતુ કે, " મને ગવર્નર જનરલની માફક આદરમાન આપવાનો હુકમ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ અગાઉથી કાઢયો હતો,

---

૧ લૉર્ડ કેનગે ડિરેકટરોના પ્રમુખ મેગ્નોટનને આ પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો હતો. " પ્રથમ મને જણાયુ હતુ કે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી અયોધ્યાના બદોબસ્ત માટે વિલબ કરે છે, તે પરથી મે ધાર્યુ હતુ કે તે પોતે બદોબસ્ત કરવા રહેશે તો ઘણી અગવડ નડશે, પરતુ હમણા મે જાણ્યુ કે ડેલ્હાઉઝી સાધારણ કાર્ય માટે વાર લગાડે છે માટે હુ એ બાબતમા કઈ વાધો લેતો નથી મને આશા છે કે આપ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની માગણી કબુલ રાખશો, અને તે કહે તે દિવસે મને તેની જગાએ નીમશો " Lord Canning to Mr Macnaghten September 29, 1855 Ms Corre spondence

તેથી મને આ સ્થળે ભારે માન આપવામા આવ્યુ છે. જો કે એ આડબર અને માન મેળવવાના મને ઇચ્છા નહોતી, અથવા તે મેળવવાની મે આશા રાખી નહોતી. છતા એ આડબર અટકાવવાનો મે કશો પ્રયત્ન કર્યો ન હોતો " કેનિગ મુબાઇથી મદ્રાસ આવ્યો; ત્યા તેનો સહાધ્યાયી લોર્ડ હેરિસ ગવર્નર પદ ભોગવતો હતો. તે એ મિત્રના ઘરમા કેટલાક દિવસો ગાળ્યા બાદ ફેબ્રુઆરી માસની આખરે કલકત્તા આવ્યો, અને તેજ દિવસે તેણે સરકારી મકાનમા રીતસર પ્રતિજ્ઞા લઇ હિંદનો કારભાર ગ્રહણ કર્યો

જેઓ હિંદના ગવર્નર-જનરલનુ પદ સ્વીકારે છે, તેઓ સ્વદેશમા ગમે તે મત ધરાવતા હોય, હિંદના કામ સબધમા ગમે તે વિચારો દર્શાવતા હોય, છતા અહિં આવતાજ કામના બોજાને લીધે અતિશય વ્યાકુળ બની જાય છે કાર્યનો પ્રવાહ એવો તીવ્ર વેગે વહે છે કે પ્રથમ તો એ પ્રવાહને ધીમો પાડવાનુ કામ બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે સમય આ મુશ્કેલ કાર્ય પાર પાડવામા મુખ્ય મદદગાર નીવડે છે સમયની શક્તિ વડે આ કષ્ટકર કાર્ય ધીમે ધીમે સહન થાય છે ગવર્નર-જનરલો અજાણ્યા સ્થળે આવી એકી સાથે સર્વોપરિ અધિકારી થઇ બેસે છે, અજાણ્યા વિષયો વિરુદ્ધ તેઓને ઘણી વેળા ભયકર સગ્રામ કરવો પડે છે તેઓના ટેબલ પર કાગળની પેટીઓ પર પેટીઓ લદાતી જાય છે દરેક પેટીમા અજાણ્યા સ્થળના બનાવોથી પરિપૂર્ણ કાગળો ભરેલા હોય છે. નવા ગવર્નર જનરલને નવા સ્થળે આવ્યા બાદ આ કાગળો તપાસી હુકમ આપવો પડે છે પરતુ કેનિગ આવા કાર્યના બોજાથી પીડાયા છતાં નિરાશ ન થયો, અથવા તેણે દરેક બાબતનુ તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવામાં

રહી ઉદાસીનતા ન દર્શાવી તે ધીરજથી વિચારપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યો, દરેક બાબતનું ખરૂં તત્ત્વ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યો. ઇંડિઆ ઑફિસના વિશાળ મકાનમાં ૧ લી ઑગસ્ટે તેના મુખમાંથી જે વાક્યો બહાર પડયાં હતાં, તે બધાં મોઢાનાં વચનો નહોતાં, કેવળ શબ્દજાળ નહોતાં તે દૃઢતાપૂર્વક કાર્ય કરવા લાગ્યો, ધૈર્યપૂર્વક કર્તવ્ય નક્કી કરવા લાગ્યો, અને સાહસપૂર્વક સર્વ પ્રકારની અડચણો ખસેડવા લાગ્યો, તે સમજ્યા વગર કોઇપણ કાર્ય કરવાનો હુકમ આપી હઠીલો સ્વભાવ દર્શાવતો નહિ તે જાણતો હતો કે હિંદ વિષે મારે ઘણું જાણવાનું બાકી છે હિંદ સંબંધમાં દરેક બાબત ખરી પદ્ધતિ મુજબ જાણ્યા સિવાય યથાવિધિ કર્તવ્ય બજાવવું મુશ્કેલ છે આથી કેનિંગ આ દેશ વિષેનું પોતાનું જ્ઞાન વિશાળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેણે અનુભવી રાજપુરુષોને આદરમાન પૂર્વક નોતર્યા તેની પાસેથી બધી બાતમી મેળવી જે જે રાજપુરૂષોને દેશી રાજાઓ વિષે અનુભવ હતો, જે જે રાજપુરૂષો લાંબા વખત સુધી હિંદમાં રહી હિંદીઓનો મનોભાવ જાણી શકયા હતા, તેઓએ કેનિંગને પોતાના અનુભવનો હિસ્સો આપી તેનું જ્ઞાન વિસ્તીર્ણ બનાવવામાં મદદ કરી કેનિંગ આ પ્રમાણે અનુભવી રાજપુરૂષોની મદદથી હિંદનો કારભાર ચલાવવા તૈયાર થયો

એ સિવાય તેના મદદગારોમાં પણ ઘણા લાયક માણસો હતા. તેઓ દીર્ઘદૃષ્ટિવડે હિંદની સ્થિતિ સમજી ગયા હતા એ વખતે જનરલ જોન લો ડોરિન, જોન પ્રિટરગ્રાન્ડ અને બાર્નેસ પ્રિકોક હિંદી મંત્રિસભાના સભાસદ હતા. આ સ્થળે પહેલા માણસ માટે વિશેષ કંઇ કહેવાની જરૂર નથી જનરલ લોના સ્વભાવ વિષે અમે

અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. લો ત્રેપન વરસ થયા હિંદી સરકારનું કાર્ય કરતો હતો. આ વખતે સરકારના વિરોધીઓ લો વિરૂદ્ધ કેવળ એકજ ફરિયાદ કરતા કે, તે વૃદ્ધ થતા અશક્ત થઇ ગયો છે જો કે લોએ મેહિદપુરના રણક્ષેત્રપર માલ્કમની પડખે રહી સમર કુશળતા બતાવી હતી, જો કે જુવાનીની ચંચળતા, દક્ષતા વગેરે ગુણો તેનામાં રહ્યા નહોતા, જો કે મધ્યાહ્નનું સૂર્યના પ્રખર કિરણો પરિવર્તનશીલ સમયના પ્રભાવથી કિંચિત નરમ થયા હતા તોપણ તેની કાર્યકુશળતા તદ્દન લોપ પામી નહોતી લો હવે એક બહાદુર યોદ્ધાના જેવો કર્મકુશળ અને બળવાન નહોતો ખરો, પરંતુ રાજનૈતિક ઉપદેશ અને રાજનૈતિક ચળવળમાં તે કોઇપણ રીતે અયોગ્ય નહોતો. તે સંધિવિગ્રહમાં ઉદાર સલાહ આપનાર અને રાજ્યના ભલા માટે યત્નશીલ ઉત્સાહદાતા હતો કોઇપણ માણસ તેના જેટલો હિંદના રાજા અને તેઓના રાજ્યની ખરી સ્થિતિથી વાકેફ નહોતો, હિંદી પ્રજાનો મનોભાવ જાણતો નહોતો, અને ન્યાયપૂર્વક ધીરજ અને ઉદારતાપૂર્વક રાજ્યનું સાંગોપાંગ યત્ન કરવા તૈયાર નહોતો. તે હિંદીઓને બરાબર અનુભવી શકતો. લો ડેલ્હાઉઝીની કાર્યપદ્ધતિ અને અનુદાર મત જોઇ બહુ દુખી થતો હતો તે જે રાજનીતિને વાસ્તવિક માનતો હતો, જે રાજનીતિ મુજબ તેણે અત્યાર સુધી કામ કર્યું હતું, જે રાજનીતિને તે હિંદની રક્ષક માનતો હતો જે રાજનીતિને તેણે દીર્ઘકાળ સુધી ચાલુ રાખી હતી, તે રાજનીતિની અવનતિ જોઇ હૃદયમાં બહુજ પીડાયો હતો લો પોતાની નીતિ મુજબ વિચાર દર્શાવતો પણ ડેલ્હાઉઝી પોતાની હઠને લીધે એ ઉદાર મત તરફ ઉદાસીનતા બતાવતો, હમેશા એ ઉદારમતને પદદલિત કરી પોતાના વહાલા સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવાને તત્પર રહેતો.

ડેલ્હાઉઝી લોના મતથી પાછો પડતો, છતા તે કદીપણુ તેનુ અપમાન કરતો નહિ તે હમેશા લોની જરાગ્રસ્ત સૌમ્યમૂર્તિનુ યથોચિત સન્માન કરતો પણુ હવે એ હઠીલા ગવર્નર જનરલની મુદ્દત પૂરી થવા આવી તે ઇગ્લાડ ગયો. લોર્ડ કેનિગે આવી લોની સૌમ્યમૂર્તિને માન આપવા ઉપરાત તેના મતને પણુ માન આપ્યુ, તે તેના કહ્યા પ્રમાણે કરવા તૈયાર થયો

જે બે સિવિલ અમલદારો એ વખતે હિદી મત્રીસભાના સભાસદો હતા. તેઓમાનો એક માણુસ ઘરતા યોગે અને બીજો પોતાના અનુભવના બળવડે એ ઓદ્દાપર આવ્યો હતો ડોરિન જો કે હિદના રાજનૈતિક મેદાનમા ૩૬ વર્ષ થયા ઘૂમતો હતો, તે મત્રિસભાનો મદદનીશ સભાપતિ હતો, છતા તે શક્તિવાળો અગર દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો નહોતો તે કોઇપણુ રાજનૈતિક ચળવળમા પોતાની સ્વતત્રતા જાળવી શકતો નહિ તે સરકારનો મહેસુલી ખાતાનો મત્રિ હતો, પરતુ તેના અમલ દરમિયાન મહેસુલી ખાતામા તેની કઇપણુ છાપ પડી હોય એમ જણાતુ નથી હિદ વિષે તે બહુ થોડુ જાણતો હતો, હિદના રહેવાશીઓની સ્થિતિ વિષે તેનો અનુભવ બહુ થોડો હતો, તેનામા એકાગ્રતા, ઉત્સાહ અગર હોશિયારી નહોતી, તે કેવળ પોતાની અવસ્થાથી સતુષ્ટ રહેતો, રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા માટે તેને કઈ હાથવગળ નહોતી તે ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિનુ સદા સમર્થન કરતો. તેની સખ્યાબધ ખાસ નોધો કેવળ સમર્થન કરવા ખાતર સમર્થનની અનુચિત દલીલોથી ભરપૂર છે અનુદાર રાજનીતિના સમર્થન સિવાય તેણે રાજ્યની ઉન્નતિ થાય તેવુ કોઇપણુ કાર્ય કર્યું નથી દીર્ઘદૃષ્ટિ અથવા અનુકપા પણુ તેને સુપથે દોરવા માટે મશાલ રૂપ થયા નથી.

જૉન પિટર ગ્રાન્ટને હિંદમા કામ કરતા ત્રીશ વર્ષ થયા હતા, જો કે તે તેના સાથીઓ કરતા નાનો હતો, છતા તેણે સૌ કરતા વધારે કામ કર્યું હતુ તેનામા માનસિક દૃઢતા હતી તે એ સમય દરમ્યાન કંપનિનો એક ઉત્તમ અમલદાર ગણાતો હતો, કોઇ પણ જુવાન સિવિલ અમલદાર જોન ગ્રાન્ટની માફક હોશિયારી પૂર્વક કામ કરવાને સમર્થ થયો નથી જોન ગ્રાન્ટ પોતાના વિચાર મુજબ સ્વતંત્રપણે કામ કરવા માગતો હતો, તેણે જેમ ઘણી વેળા ડેલ્હાઉઝીના કાર્યને અનુમોદન આપ્યુ હતું, તેમ ઘણી વેળા તેના કાર્યનો વિરોધ પણ કર્યો હતો તેની કાર્યપદ્ધતિ સરળ અને સુગમ હતી. તે અનાયાસે કર્તવ્ય નક્કી કરી શકતો, તે રસ્તે અગ્રેસર થતો અને કાર્ય પાર પાડતો પરતુ ગ્રાન્ટને સ્વતંત્રપણે મત આપવાની તક બહુ થોડી મળી છે હિંદ અને હિંદીઓ વિષે તે બહુ જાણતો નહોતો તેનુ કામ ખાસ કરીને કાગળપત્રમા પૂરૂ થતું હમેશા ખાસ નોંધો લખી લખી, સરકારના કાગળપત્રોની ચર્ચા કરતા કરતા તે એવો તો પાકો થઈ ગયો હતો કે જો કોઇ કાગળોમા સહેજ પણ ભૂલ હોય અને તેને લીધે જો સરકાર મહેસુલી હિસાબના ગોટાળામા પડી જતી, તો તે એ કાગળો તપાસી તરતજ ભૂલ સુધારી આપતો ગ્રાન્ટ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના અમલના છેલ્લા ભાગમા મંત્રિસભાનો સભાસદ થયો હતો. તેણે જે ખાસ નોંધો લખી છે, તે નોંધો તે સમયના ઉત્તમ પત્રવ્યવહાર તરીકે ગણાય છે તેની ખાસ નોંધોમા સુવ્યવસ્થિત દલીલો કરવામા આવતી, પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે જણાવતો અને ઠેકઠેકાણે ગંભીર રસીકતા તથા ગંભીર શ્લેષનો વિકાસ જણાઇ આવતો. સાધારણ રીતે જોન ગ્રાન્ટ વિદ્વાન અને ઉદાર પ્રકૃતિનો માણસ હતો જો કે એ ઉદારતા રાજનૈતિક ચતુરાઈને લીધે વખતો

વખત સંકુચિત થતી, તોપણ ગ્રાન્ટની સજ્જનતા વિષે કોઇ શંકા લાવી શકતુ નહિ

બાર્નેસ પિકોક સાહેબ કાયદા ખાતાના મંત્રી હતા. કાયદા બાંધવા અને તેની વ્યવસ્થા કરવી એમાં જ તેમનો બધો સમય જતો તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા અને સૂક્ષ્મ નજરે જોનારા હતા તેનું અંતઃકરણ વિશાળ હતુ પ્રખ્યાત વોકેનલના મુકદમા વખતે પિકોક સાહેબનુ કાયદાનુ જ્ઞાન જણાઇ આવ્યુ, તેમણે એ જ્ઞાનના જોરે હિંદના કાયદાખાતાના મંત્રીની પદવી મેળવી પરંતુ હિંદી આચાર વિચારને હિંદી કાયદાનુ જ્ઞાન તેઓને થોડુ હોવાથી તેઓ દરેક વિષય અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ તપાસતા ઇંગ્લાંડની પદ્ધતિ હિંદમા પૂરેપૂરી રીતે વાપરી શકાય નહિ, એ વાતનુ તેમને જ્ઞાન નહોતુ હિંદીઓ જુદી જુદી જાતના છે તેઓના આચાર વ્યવહાર ને રીતરિવાજો જુદા જુદા છે રીતભાતના લક્ષણો પણ જુદા છે માટે અંગ્રેજી સંસ્કારને અનુસરી કોઇપણ કાયદો ઘડતા એ કાયદો દરેક વખતે એ જુદી જુદી જાતોને ઉપયોગી ન થઇ શકે પિકોક સાહેબે અમુક સ્થળે હિંદીઓને આ રીતે અયોગ્ય રીતે સુધારવાની ઇચ્છા રાખી હતી તેમનો ઉત્સાહ અને કાર્યશક્તિ પ્રબળ હતી તે ઉત્સાહ પૂર્વક કાર્ય ક્ષેત્રપર ઉતરતા અને પોતાની શક્તિવડે પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડતા

આવા મદદગારોની મદદથી લોર્ડ કેનિંગ હિંદપર અમલ ચલાવવા તૈયાર થયો ટુંકામા કહીએ તો ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલ કઇ અયોગ્ય માણસોથી બની નહોતી જનરલ લો જેવો માણસ કાઉન્સિલમા હોવાથી કાઉન્સિલની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી જો કે લો મદ્રાસની લશ્કરી ટુકડીઓનો એક જૂનો સિપાહી હતો, છતા તેનામા

રાજનીતિનું જ્ઞાન અને હિંદનો અનુભવ જબરો હતો. આ બહુશ્રુત મદદગીર કેનિંગને ખોટી સલાહ આપે તેવો નહોતો.[૧]

કેનિંગ જ્યારે હિંદમા આવી પહોચ્યો, ત્યારે જ્યોર્જ એન્સન હિંદનો વડો સેનાધિપતી હતો. જ્યોર્જ એન્સનને વડા સેનાપતિનો ઓહો મળ્યો ત્યારે હિંદમાના અગ્રેજો બહુ નવાઈ પામ્યા હતા, કારણ કે તેઓએ સેનાધિપતિ એન્સનમા કોઇ અસાધરણ સૈનિકના ગુણો જોયા નહોતા એન્સનનુ શરીર દુર્બળ અને કદકે પ્રમાણમા તેજ વિનાનુ હતુ. એન્સન બહુ ઉંચો કદાવર બાધાનો નહોતો તે માદલા જેવો જણાતો હતો વળી હિંદની આબોહવા ઘણી વેળા વિદેશીઓથી સહન થતી નથી, ઋતુઓના ફેરફારથી ઘણી વેળા તેઓના શરીરની તદુરસ્તી પણ ફેરવાય છે ઈ. સ ૧૮૫૬ ના ઉનાળા અને ચોમાસાની આબોહવાએ એન્સનના શરીર પર એવુ તો જોર દર્શાવ્યુ કે લોર્ડ કેનિંગે વિલાયતમા ઘણીવાર લખી જણાવ્યુ કે મારો સૈનિક મિત્ર ધીમે ધીમે દુર્બળ બનતો જાય છે, ધીમે ધીમે તેના શરીરનુ વીર્ય અને તેજ અતર્દ્ધાન થતુ જાય છે.

એ વખતે દિવાની અને લશ્કરી વિભાગની સત્તા પરસ્પર સીમાબદ્ધ કે વ્યવસ્થિત નહોતી આથી જ્યારે બને વિભાગના વડા અધિકારીઓ જુદા મત પ્રમાણે વર્ત્તતા ત્યારે બંનેનો મતભેદ તીક્ષ્ણ બની જતો. ઘટના યોગે આ વખતે પણ ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ વચ્ચે અમુક બાબતમા મતભેદ પડયો, પરતુ એથી

---

૧ લોર્ડ કેનિંગ હિંદમા આવ્યા તે પછી મુદતે જનરલ લો ઇંગ્લાડ ગયો. ત્યાર પછીના વર્ષના શિયાળામા (ઇ સ. ૧૮૫૬-૫૭) તે હિંદમા પાછો આવ્યો.

વ્યક્તિગત વિવાદ શરૂ થયો નહિ. લોર્ડ કેનિગ અને સેનાપતિ એન્સન એક બીજા તરફ આદર દર્શાવતા ધીમે ધીમે આ બાબત છાપે ચડી, વર્તમાનપત્રોએ અતિશયોક્તિપૂર્વક આ બાબતની ચર્ચા શરૂ કરી આ ચળવળ કેવળ હિંદમાજ બધાઇ રહી નહિ, ઇંગ્લાડ-મા પણ આ ચળવળ શરૂ થઇ, ઇંગ્લાડના લોકો પણ ચમક્યા. અગ્રેજો ધારવા લાગ્યા કે, હિંદના ગવર્નર જનરલ અને વડા સેના-પતિ વચ્ચે જરૂર મતભેદ પડયો છે, વાદવિવાદ થયો છે પરતુ હિંદના વડા દિવાની સત્તાધીશે લખ્યુ કે "જો કે એક ખાસ બાબતમા અમારી વચ્ચે મતભેદ છે, તો પણ સેનાપતિ સૌમ્ય સ્વભાવ એવો મનોહર છે, અને તે એવા સરળ સ્વભાવનો ગૃહસ્થ છે કે તેની સાથે કદી પણ વ્યક્તિગત વિવાદ થાય એ સભવિત નથી[1] એટલુ તો ખરૂ કે આ મતભેદે બનેના મન જુદા કર્યા નહોતા

---

૧ લોર્ડ કેનિગ જુન માસમા એન્સન વિષે લખ્યુ હતુ કે, "તેનો સ્વભાવ મનોહર છે તેનો યોગ્ય ઉત્તરાધિકારી બીજો કોણ છે, તે મારી જાણમા નથી," ત્યારબાદ અકટોબર માસમા તેણે આવા વાકયો લખ્યા છે કે, "આપે એન્સન અને મારી વચ્ચે વિવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી હુ નવાઇ પામતો નથી, કારણ કે છેલ્લા બે ત્રણ માસ થયા આ બાબત કલકત્તામા ચર્ચાય છે વર્તમાન-પત્રોમા પણ આ ચર્ચા ચર્ચાઇ છે, મને લાગે છે કે બે બાબતમા અમારી વચ્ચે મતભેદ પડવાથી આ ચર્ચા શરૂ થઇ છે. એ બેમાનો પહેલો વિષય એ છે કે, જે અમલદારો રજા લઇ સ્વદેશ જવા ઇચ્છતા હોય, તેઓની રજાની અરજી પોતે લઈ પછી ગવર્નરજનરલની કાઉન્સિલમા મોકલવાની સત્તા સેનાપતિએ માગી હતી. બીજો વિષય

જ્યારે એન્સન સપ્ટેમ્બર માસમા કલકત્તા છોડી સૈન્યની તપાસણી માટે વાયવ્ય પ્રાત તરફ ગયો, ત્યારે તે ગવર્નર જનરલની સહૃદયતાથી મોહ પામ્યો હતો એન્સન ગવર્નર જનરલની મિત્રતા અને સુજનતાથી આનદ પામી કલકત્તા છોડી ઉત્તર તરફ ગયો, એ મિત્રતા અને સુજનતા તેની સ્મૃતિમાથી કદી ખસી નહોતી

ગવર્નર જનરલના ત્રણુ સેક્રેટરિઓમાના સિસિલબીડન હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (સ્વદેશખાતુ), એડમનસ્ટન પરદેશખાતુ અને કર્નલ બર્ચ લશ્કરી ખાતુ સભાળતા હતા પહેલા એ જણુ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને કાર્યકુશળ હતા તેઓ જે વિભાગમા હતા, તે વિભાગના કાર્યથી પૂરેપૂરા વાકેફ હતા કેનિંગ આ મદદગારોની સહાયતાથી હિંદના વિશાળ સામ્રાજ્યપર રાજ્ય ચલાવવા તૈયાર થયો

કારોબારી કાઉન્સિલ એ સમયે સાત સભાસદોની બનેલી હતી. ડોરિન એ કાઉન્સિલનો મદદનીશ સભાપતિ હતો ઇલિયટ મદ્રાસનો, લિ ગ્રેઇટ મુંબાઇનો, કેરિ બંગાળાનો અને હેરિંગ્ટન વાયવ્ય પ્રાંતનો પ્રતિનિધિ હતો મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને સર આર્થર બુલર

એ છે કે ગવર્નરજનરલ દિવાની અને રાજનૈતિક વિભાગમા જે અમલદારો નીમે, તેમા પણ વડા સેનાપતિ સત્તા ચલાવવા ઇચ્છતા હતા પરતુ મે એ બને બાબતોમા તેમના મતનુ અનુમોદન કર્યું નથી, પરંતુ આવા મતભેદથી, આવા મતભેદને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ચભરજથી અમારી વચ્ચે ખટપટ જાગી નથી સેનાપતિ સેવા સજ્જન છે, કે તેમની સાથે વિવાદ થાય એ અસભવિત છે. "Ms. Correspondence Comp. Kaye, History of the Sepoy War. Vol I., P 394 Note.

પણ એના સભાસદ હતા એ સભાસદોમાનો કોઇ ઉદાર મતનો તો કોઇ લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીના મતનો હતો

હાલિડે બગાળાનો લેફ્ટનેન્ટ ગવર્નર હતો. કર્તવ્ય પરાયણતા અને શ્રમશીલતા સાથે અનુદારતા અને અવ્યવસ્થિતતા એ હાલિડનુ હૃદય ભરપૂર કરી રાખ્યુ હતુ હાલિડે ન્યાયબુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલનારો છતા કઠોરતા દર્શાવતા પાછુ વાળી જોતો નહિ, તથા કેળવાયલો અને માર્જિત રૂચિવાળો છતા લોકોનો ગુસ્સો વહોરી લેતા અચકાતો નાહ તે મ્હોડે અમૃત વરસાવી પ્રજાને પ્રસન્ન કરતો, પણ કાર્ય કરતી વેળા ઝેરના ફુવારા ઉડાડી લોકોના હૃદયને કલુષિત કરી મૂકતો તેના અભિપ્રાય સ્વતત્રતાને પોષતા, તેની કાર્યપદ્ધતિ નિષ્ઠુરતાનુ બળ પ્રબળ રાખવા તત્પર રહેતી હિદી શાસનવિધિના સુધારકો પોતાના સુધારાના કાર્યમા હાલિડેએ પ્રવર્ત્તાવેલા દષ્ટાતો એકત્ર કરતા, જૂના હિદી સિવિલિયનો પોતાની કાર્યપદ્ધતિ પ્રસગે હાલિડેએ પ્રવર્ત્તાવેલી પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હાલિડે છાપખાનાની સ્વતત્રતાનો કટ્ટો દુશ્મન હતો વર્ત્તમાનપત્રો ઉપર તે આટલો બધો શા માટે ગુસ્સે થયો હતો, તેના કઇ વાજબી કારણો નહોતા તેણે વર્ત્તમાનપત્રોની તેજસ્વી અગ્નિશિખા પર હાથ લગાવ્યો હતો, તેથી હાથ દાઝયો હોવાથી બાળકની માફક તેનાપર ગુસ્સે થયો હતો એક વખતે તે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના પ્રાઇવટ સેક્રેટરી સાથે જાહેર વાદવિવાદમા ઉતર્યો હતો ગમે તે કારણથી હો પણ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને લેફ્ટનેન્ટ ગવર્નરની સત્યવાદિતા પર દોષારોપ મૂકવાની અનુમતિ આપી હતી ઇ. સ ૧૮૫૭ મા જે કાયદો રચાઇ છાપખાનાની સ્વતત્રતામા થોડી મુદ્દત આડખીલીરૂપ થઇ ગયો, તે

કાયદાના મુખ્ય પરિપોષક તરીકે હ્યાલિડે સાહેબનુ નામ મશહુર છે. કાયદાએ તેના હાથમા જે સત્તા આપી હતી, તે સત્તાનો પૂરેપૂરો અમલ કરવાનો તેણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો બજાવવા વખતે તે હિંદના અગ્રેજોમા અપ્રિય થઇ પડયો હતો. તેના પોતાના અમલદારો પણ એનાથી કટાળેલા વર્ગમા ભળ્યા હતા

જેણે અસાધારણ પરાક્રમ બતાવી, શ્રીરગપટ્ટણપર બ્રિટિશ વાવટો ફરકાવ્યો હતો, તેનો પુત્ર મદ્રાસ ઇલાકાનો ગવર્નર હતો લોર્ડ હેરિસ મળતાવડો, દયાળુ, અને ગભીર પ્રકૃતિનો માણસ હતો તેનો સ્વભાવ ઉદાર અને કાર્યપદ્ધતિ વ્યવસ્થિત હતી તે સજ્જનતાને અંતકરણપૂર્વક ચાહતો, સત્યનિષ્ઠાને માન આપતો, સારી સલાહથી અતિશય પ્રફુલ્લ થતો પીડાતી પ્રજાનુ દુ ખ નિવારતા જે કઇ મહેનત પડે તેને તે મહેનત ગણતો નહિ, પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવતા તે લોકનિદા સામુ જોતો નહિ. તેણે એક તરફથી પ્રજા પર થતા જુલમ અટકાવવા માટે એક સમિતિ સ્થાપી હતી, અને બીજી તરફથી લોકનિદાની ઉપેક્ષા કરી છાપખાનાની સ્વતત્રતા વિરૂદ્ધ એક ખાસ નોધ લખી, પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય બજાવવા એકાગ્રતા બતાવી હતી. દીર્ઘસૂત્રતા એ લોર્ડ હેરિસના અમલનો એક મોટો દોષ હતો તેણે મદ્રાસ ઇલાકામા જમાબધીની શરૂઆત કરી હતી. એ કાર્ય ૩૬ વર્ષ ચાલશે એમ ધાર્યુ હતુ. અગાઉ તેની શાસનનીતિ મુસલમાન ધર્મ માનનારાની વિરૂદ્ધ જતી હતી, પરતુ છેવટે એ વિરુદ્ધતા પહેલા કરતા ઓછી થઇ ગઇ હતી.

લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબાઇ ઈલાકાનો ગવર્નર હતો. વીશ વર્ષ પહેલા તે મદ્રાસ પર અમલ ચલાવતો હતો. એ વખતે પરોણાગત

અને વિલાસીપણાને લીધે તેણે નામ કાઢયુ હતુ મુંબાઇ ઇલાકાના ગવર્નર તરીકે તેણે શાસનવિભાગમા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

વાયવ્ય પ્રાંતનો લેફ્ટનેન્ટ ગવર્નર કેલવિન હતો કેલવિન અગાઉ લોર્ડ આકલેંડનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતો ત્યારબાદ તે અનુક્રમે તેનાસરિમ પ્રાતનો કમિશનર અને મુખ્ય જજ થયો હતો છેવટે વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટનેન્ટ ગવર્નરનો ઓદ્દો ખાલી પડયે તેની ત્યા નિમણુક કરવામા આવી હતી

ભયકર બળવો ઉઠયો તે પહેલા ઇગ્લાડે આ રાજપુરુષોના હાથમા પોતાના પૂર્વના સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા અને બદોબસ્તની જવાબદારી સોપી હતી

ખંડ ૧ લો સમાપ્ત

સિપાહીઓના બળવાનો ઈતિહાસ

ભાગ ૧ લો

સ્ફુલિંગ

ખંડ ૨જો

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય નિર્દેશ.—નવી રાઇફલ બંધુક—ટોટા—ડમડમ અને બરાકપુરના બનાવો—સિપહીઓની શંકા અને તેને લીધે ફેલાયલી ઉશ્કેરણી—બહરમપુરનો બનાવ—૧૯મી રેજિમેન્ટમા ગરબડ

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની જાન્યુઆરી

ઇ. સ ૧૮૫૬ ની સાલના અનંત સ્રોતને વિષે વિલીન થઈ ગઇ. ૧૮૫૭ની સાલ પ્રસન્ન મુખે હિંદમા આવી ઉભી. ધીર પ્રકૃતિ લોર્ડ કેનિંગના અમલમા બધા સુખ શાન્તિની આશા રાખતા હતા. નવા વર્ષની શરુઆતમા એ સુખ શાન્તિમા કંઇ વિકાર જણાયો નહિ અંગ્રેજ સેનાપતિઓ સિપાહીઓને

શાંત અને કર્તવ્યમાં ડુબેલા જોતા હતા. તેઓએ સિપાહીઓની કાર્યપદ્ધતિ તપાસી, છાવણીઓ સૂક્ષ્મ રીતે તપાસી, છતાં ક્યાએ બળવો ઉઠવાના ચિન્હો જોયા નહિ. સિપાહીઓ શાંતિથી સમય વીતાવવા લાગ્યા, અગાઉની માફક શાંતિથી લશ્કરી પોશાક પહેરી વિશાળ મેદાનપર એકત્ર થઇ અંગ્રેજ સેનાપતિ સમક્ષ કવાયત કરવા લાગ્યા. ઇ સ ૧૮૫૭ ના શિઆળાનો પહેલો ભાગ તો આરંભે પસાર થયો, સિપાહીઓની વફાદારીપર સેનાપતિઓને કંઇ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ સર્વત્ર શાંતિ, સંતોષ અને આનંદના મોજા ઉછળતા હતા પરંતુ એકાએક એ શાન્તિનું દૃશ્ય ફેરવાઈ ગયુ એકાએક સંતોષને આનંદના મોજાને બદલે અસંતોષ અને હિંસાના પ્રબળ તરંગો ઉછળવા શરૂ થયા જે આકાશ પ્રથમ નિર્મળ અને સ્વચ્છ રહી લોકોની આંખોને ઠારતુ હતુ, તે આકાશમાં અકસ્માત્ એક નાની વાદળી ચઢી, ધીમે ધીમે તે મોટી થઇ આકાશને ઢાંકી નાખવા લાગી એ ભયંકર વાદળીની છાયા તળે લોકો ભયંકર અંધકારથી વિંટળાઇ ક્ષણે ક્ષણે સર્વ ધ્વંસકરી સંહાર મૂર્તિની રાહ જોવા લાગ્યા

જેઓ અંગ્રેજ સરકારને તિરસ્કાર અને દ્વેષની નજરે જોતા હતા, સરકારની કાર્યપદ્ધતિથી જેઓ અતિશય શંકાશીલ બની ગયા હતા, સરકારની રાજનીતિથી જેઓ સંપત્તિભ્રષ્ટ તથા પદભ્રષ્ટ થઈ સાધારણ લોકોની હરોળમા આવી પડ્યા હતા, સરકારના અપૂર્વ ન્યાયથી જેઓ પોતાના બાપદાદાના વખતનો ભોગવટો ખોઇ બેઠા હતા, તેઓ ઓચિંતા એક ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે મેદાને પડ્યા. તેઓનો એ ઉદ્દેશ મહત્ કે પવિત્ર નહોતો, ધીરજ અને વિવેક વગર દૂષણીય થઇ પડયો હતો પરંતુ તેઓ અટકયા નહિ.

તક મળતા સિપાહીઓ સમક્ષ તેઓ જાહેર કરવા લાગ્યા કે તમારા માલેકો તમને ખ્રીસ્તિ ધર્મમા વટલાવવા માગે છે જેઓ સિપાહીઓ-મા બળવો જગાવી બ્રિટિશ સરકારનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેઓ આ તક જતી કરે તેમ નહોતુ લગભગ અગધા સૈકા થયા હિદુ અને મુસલમાન સિપાહીઓ બ્રિટિશ સરકારને વફાદાર રહ્યા હતા, એ દરમિયાન કદી પણ તેઓએ સરકાર સામે બેવફાદારી બતાવી નહોતી પરતુ અત્યારે તેઓના હૃદય અધીરા થઇ ગયા, લોકો કહેવા લાગ્યા કે, "સરકારે હિદી સિપાહીઓને માટે ચરબી લગાડેલા ટોટા તૈયાર કર્યા છે" આ ઉડતી વાત કઇ અશે સત્ય હતી.

સિપાહીઓ અત્યાર સુધી "બ્રાઉન બેસ" નામની બદુકો વાપરતા હતા પરંતુ હવે એ બદુકના માન ઓછા થયા હતા તેને બદલે એક ઉત્તમ જાતની બદુક 'બ્રાઉન બેસ" નુ સ્થાન લેવા લાગી હતા, "બ્રાઉન બેસ" બદુકની ગોળી જેટલે દૂર જતી તેના કરતા નવી બદુકની ગોળી વધારે દૂર જતી હતી તેથી શત્રુઓ દૂર હોય તોપણ તેનાપર ગોળીઓ ચલાવવી ઠીક પડતી. આ નવીન બદુક જાહેરમા આવતા સિપાહીઓ જરાપણ અસતુષ્ટ બન્યા નહિ. ઉલટા લડાઇના અસ્ત્રનો ઉત્કર્ષ થવાથી તેઓ આનદ દર્શાવવા લાગ્યા. સરકાર આવા ઉત્કૃષ્ટ અસ્ત્રો આપી કેળવી રણસ્થળ ઉપર હોશિયારી દર્શાવવાની તક આપે છે, તે માટે તેઓ તેનો આભાર માનવા લાગ્યા. ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ સાભળ્યુ કે નવી બદુક વાપરવાની રીત શિખવવાનો બંદોબસ્ત થાય છે, ત્યારે તો તેઓના

આનદની હદ જ ન રહી દરેક છાવણીમા આ બાબતની ચર્ચા શરૂ થઇ દરેક સિપાહી પોતે નવી બદુક વાપરી શકશે, એ વિચારથી હર્ષ ઘેલો બની ગયો. પરતુ ચરબીવાળા ટોટા સિવાય એ નવી બદુક ભરાતી નહિ એ ટોટા બધા અનર્થનુ મૂળ હતું. એ ટોટા દાતે કરડી બદુકમા ભરવામા આવતા સિપાહીઓ અત્યાર સુધી આનદમા મસ્ત બની ગયા હતા, એ આનદ આ ટોટાએ દૂર કર્યો, વિષાદ અને નિરાશીએ તેઓના હૃદયમા કાળાશ ફેલાવી દીધી તેઓએ દીલગીરી સાથે સાભળ્યુ કે એ ટોટા મુસલમાનોને અસ્પૃશ્ય ગણાતા ડુક્કરની અને હિદુઓની દેવી સમાન ગણાતી ગાયની ચરબીથી બનાવવામા આવ્યા છે.

આ સમાચાર પ્રથમ કેવી રીતે ફેલાયા, આ સમાચાર સાભળી સિપાહીઓમા કેવો શક પેદા થયો, વગેરે બાબતો અમે અત્રે જણાવીએ છીએ કલકત્તાથી આઠ માઇલ ઉત્તરમા ડમડમમા સિપાહીઓની એક છાવણી છે. આ ઠેકાણે બગાળાના તોપચીઓનો મુખ્ય અખાડો હતો. અહી સૈનિકો પોતાને ઉપયોગી અસ્ત્રવિદ્યા શીખતા અને ઘણા ખરા રણપડિત વીરપુરૂષો પોતાના જીવનનો પરમ સુખમય સમય ગુજારતા. પરતુ છેવટે આ સ્થાન જે ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે નક્કી કરવામા આવ્યુ હતું તે કાર્ય આ સ્થાનને અનુકૂળ જણાયુ નહિ બગાળાનુ તોપખાનુ મીરતમા લઈ જવામા આવ્યુ સિપાહીઓની બરાકો તથા ઓફિસરોના ઘરોમા બીજા માણસો રહેવા લાગ્યા જે મકાનો અસ્ત્રશસ્ત્રથી શોભતા હતા, તે સામાન્ય કારખાના અગર ગુદામના રૂપમા ફેરવાઈ ગયા ડમડમની છાવણી આ રીતે રૂપાતર દશાને પ્રાપ્ત થઇ. આ વખતે તે છાવણી એક પ્રયોજનીય

કેળવણીનું સ્થાન બન્યુ. જૂની 'બ્રાઉન બેસ' ને બદલે જે નવી બંદુકો આવી હતી. તે વાપરવાની કળા શિખવવા માટે સરકારે ત્રણ સ્થાનો નક્કી કર્યા હતા. તેમાનુ ડમડમ એ એક હતુ આ છાવણીમા જાન્યુઆરી માસના એક દિવસે એક નીચ જાતના ખલાસીએ પાણી પીવા માટે એક બ્રાહ્મણ સિપાહી પાસેથી લોટો માગ્યો, પેલો બ્રાહ્મણ સિપાહી ગુસ્સે થયો, અને પોતાની જાતિની ઉત્તમતા જણાવી પેલા ખલાસીને લોટો આપવાની ના પાડી પેલા ખલાસીએ પેલા સિપાહીની મશ્કરી કરતા કહ્યુ કે "ઉચ્ચ કે નીચ જાતિનો ભેદ હવે વાસ્તવિક રીતે જોતા રહ્યો જ નથી. બધા એક થઈ જવાના છે, કારણ કે ટોટા ગાય ને ડુક્કરની ચરબીવાળા છે, અને એ ટોટા દરેક સિપાહીને દાંત કરડવાના હોવાથી કંપની બહાદુરના રાજ્યમા ઉચ્ચ નીચનો ભેદ રહેશે જ નહિ."

બ્રાહ્મણ અધીર હ્રદયે ખલાસી પાસેથી ચાલ્યો ગયો, તેણે પોતાની ટુકડીના સિપાહીઓને પેલા ખલાસીના વચનો કહી સભળાવ્યા. તરતજ ડમડમની છાવણીમા આ વાત ફેલાઇ ગઇ. ભયકર વિપત્તિ ઉભી થવાથી બધા ચમક્યા. બધા દીલગીર થઈ પોતાના જીવનના શોચનીય પરિણામ વિષે વિચારવા લાગ્યા જે ટોટા ગાય ને ડુક્કરની ચરબીવાળા હોય તે ટોટા દાતે કરડવા પડશે અગ્રેજ સરકાર હવે બધુ એકાકાર કરવા માગે છે. હાય પ્રભુ ! છેવટે આમ બન્યુ, કંપનિના રાજ્યમા બધાનો ધર્મ જવાની તૈયારી થઈ રહી છે ! બધા સિપાહીઓ આ પ્રમાણે ઉન્મત્ત બની અંગ્રેજ સરકારને દ્વેષની નજરે જોવા લાગ્યા. ટોટાની વાતને વ્યાખ્યાની જરૂર ન પડી, અતિશયોક્તિમય કરવાની જરૂર ન પડી, સાદીસીધી વાત સામાન્ય

ભાપામા જાહેર થઇ સિપાહીઓના હૃદયને ઉશ્કેરવા લાગી અગ્રેજ સરકાર એક ભયકર શત્રુ હોય, એવો વિચાર દરેકના હૃદયમા દૃઢ ભાવે પેસી ગયો. કવાયત વખતે ગોળ ટોપી પહેરવાનો રિવાજ શરૂ થવાથી વેલોરના હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ જેવા ગુસ્સે થયા હતા, તેવીજ રીતે આ વાતથી ડમડમના હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ ગુસ્સે થયા પરતુ ટોપી પહેરવાની અને ચરબીવાળા ટોટાની વાત ઉશ્કેરણી ફેલાવવાના કારણરૂપ છતા પહેલી કરતા બીજી વાત સિપાહીઓને માટે અતિશય તિરસ્કારજનક, અધિક આશકાજનક અને અધિક ક્રોધ જનક થઇ પડી હતી.

અગ્રેજોએ બાહુબળ વડે અગર રાજનીતિના મહિમા વડે હિંદ પર સત્તા પ્રવર્તાવેલી હોવા છતા તેઓ હિંદીઓના મનના વિચારો સમજી શકયા નહોતા તેઓ હિંદીઓના બાહ્ય આચાર જોઇ જે કઈ જાણી શકયા હતા, તે પરથી તેઓએ છેવટના સિદ્ધાતો બાંધ્યા હતા આથી તેઓના સિદ્ધાત ઘણી વેળા ખરા પડતા નહોતા ઘણી વેળા તેઓ જેનો આભાસ પણ ન હોય તેને સત્ય તરીકે માની બેસતા, અથવા જે સાબીત થઇ શકે નહિ, તે પર વિશ્વાસ રાખી બેસતા વળી જેનુ છેવટનુ પરિણામ ભયકર આવવાની સભાવના હોય, તેની પ્રથમ ઉપેક્ષા કરતા કોઇ કોઇ વાતો વીજળીના વેગે હિંદના એક છેડેથી બીજે છેડે ફરી વળે છે, એક પ્રદેશમાથી બીજા પ્રદેશમા, એક બજારમાથી બીજા બજારમા ફેલાય છે વળી સરકાર જાણે તે પહેલા એ વાત લોકોને મ્હોડે ફેલાઇ, સાધારણ પ્રજામા એવી ચળવળ ફેલાવે છે કે બધા તેના વિચારમા ન આવી શકે એવી ગતિ અને ફેલાવવાનો ગુણ જોઈ વિસ્મય પામે

છે ૧ સાધારણ લોકોમા ફેલાયલી જનશ્રુતિ વાયુવેગે સર્વત્ર ફેલાય છે, એ વાત ખોટી નથી. ઉડતી વાતો જોતજોતામા વાયુવેગે ચોતરફ ફરી વળે છે કોઇ પણ માણસ તેની ગતિ અટકાવી શકતો નથી, કોઇપણ માણસ તેની કાર્યશક્તિ તદ્દન નષ્ટ કરી શકતો નથી. ટોટાની વાત જ્યારે બજારેબજારમા ગવાવા લાગી, દરેક છાવણીમા એ વિષે ચળવળ શરૂ થઇ, ત્યાસુધી સરકારને ભાન ન આવ્યુ. સરકારે પહેલા તો આ વાતમા વિશ્વાસ દાખવ્યો નહિ, કારણ કે અગાઉ એ સબધમા કઇ વાત સાભળવામા આવી નહોતી હિદીઓના હૃદયના ઉડા ભાગમા પ્રવેશ કરવા જેટલી શકિત કોઇપણ સરકારી અમલદારમા નહોતી. હિંદીઓના ધર્મના નિયમો, તથા જાત્યાભિમાની સત્તા અનુભવમા ઉતારવા જેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ તેઓનામા નહોતી તેઓ પાયા વગરના વિશ્વાસને વશ થઇ, બધી બાબતને પાયા વગરના સિદ્ધાતો વડે તપાસતા હતા આથી આ વાતની અપરિસીમ શક્તિ તેઓના ધ્યાનમા ન ઉતરી પરતુ ટોટા સબધી જે વાત ફેલાઈ હતી, તેની શક્તિ ક્ષણે ક્ષણે પ્રજામા વિકાસ પામતી

---

૧ ઇ સ ૧૮૪૧ મા કાબુલની ગરબડ તથા અગ્રેજોની ખુનરેજીના સમાચાર વડી સરકારને મળે તે પહેલા કેટલાક દિવસ અગાઉ મીરત અને કર્નાળના બજારમા જાહેર થયા હતા અને ત્યાથી કલકત્તા પહોચ્યા હતા જે સિપાહીઓ બ્રહ્મદેશ જવા તૈયાર થયા હતા તેઓ બરાકપુરના બળવાના સમાચાર અગ્રેજ સેનાપતિઓ જાણે તે પહેલા જાણી શક્યા હતા Kaye, Sepoy War I., P. 491, Note

જતી હતી જ્યારે ગોરા લોકો અવિશ્વાસ પૂર્વક માથુ હલાવી એની ઉપેક્ષા કરતા હતા, ત્યારે એ વાત વીજળીના વેગે હજારો માઇલની મુસાફરી કરી સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી દઢબદ્ધ કરતી હતી.

આ જનરવ પ્રથમ કોણે ફેલાવ્યો, કોણે તેની ઉદ્દીપકશક્તિ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે નક્કી કરવુ સહેલુ નથી સરકારની અગાઉની રાજનીતિને લીધે જેઓ સાધારણ સ્થિતિમા આવી પડયા હતા, જેઓ પોતપોતાના બાપદાદાનો ભોગવટો ગુમાવી બેઠા હતા, જેઓ શોચનીવ દશાને પ્રાપ્ત થઇ પોતાની જીંદગીના છેલ્લા દિવસો ગુજારતા હતા, તેઓ આ સમયે પ્રજાના મનમા ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનું કાર્ય કરતા ચૂકયા નહોતા. કલકત્તાથી થોડે દુર મુચિખોલામા અયોધ્યાનો પદભ્રષ્ટ નવાબ વાજીદઅલી નઠારા વર્ગના લોકો સાથે રહેતો હતો તેનું વિશાળ, સમૃદ્ધ રાજ્ય અત્યારે કંપનિના મુલક તરીકે ઓળખાતુ હતું નવાબ વાજીદઅલી પ્રજાને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી ન શકે, ચરબીવાળા ટોટાની વાત અતિશયોક્તિમય કરી સિપાહીઓમા ભય ન ફેલાવી શકે પણ તે ઉશ્કેરણીના એક મુખ્ય કારણ તરીકે જીવતો જાગતો બેઠો હતો, એ વાત નક્કી હતી. જેઓ તેના પક્ષમા હતા, જેઓને તે અયોધ્યાનો નવાબ હતો ત્યારે કોઇપણ તરેહનો ફાયદો થતો હતો તેવા લોકોએ અત્યારે તેને કલકત્તાના દક્ષિણ ભાગમા કેદી હાલતમા જોયો. અગ્રેજ સરકારના આ શત્રુઓ વાજીદઅલીની દુર્દશા બતાવી સિપાહીઓના હૃદય વધારે વધારે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. સિપાહીઓ વિચારવા લાગ્યા કે, સરકારે દેશના એક પ્રસિદ્ધ રાજાને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી પર મુલકમા કેદ કરી રાખ્યો છે, તો પછી અમારી તે વાત

જ શુ કરશે!' થોડા રોજમા બધુ એકાકાર થઈ જશે, બધા ફિરંગીના આચાર આચરશે, ફિરંગીના પહેરવેશ પહેરશે સમય જતા આખો દેશ ફિરંગીમય બની જશે. આ વિચારથી સિપાહીઓની શાન્તિ જતી રહી, જે આશાથી તેઓએ કંપનિનું રાજ્ય વધાર્યું હતુ, તે આશા ઉડી ગઈ નિરાશાના ઘોર અંધકારે તેઓના હૃદય આવરી નાખ્યા. સરકારના વિરોધીઓ અગાઉથી તૈયાર થઇ રહ્યા હતા. સરકાર લાલચ આપી અગર પોતાની ભૂલ સુધારી સિપાહીઓને વફાદાર રાખે, એવી આશાથી તેના વિરોધીઓએ પ્રથમથીજ સિપાહીઓના હૃદયમા ભયંકર સંદેહ પેદા કરી દીધો હતો. આથી ટોટાની વાતે શરુઆતમાજ ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. શરુઆતથીજ પ્રજામા એ વાત ફેલાવવામા આવી હતી કે હિંદુ અને મુસલમાન બને જાતિઓને વટલાવવાની અંગ્રેજોને ઘણો વખત થયા ઇચ્છા હતી, અત્યારે એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ સિપાહીઓને વાપરવાના ટોટા પર ડુક્કર અને ગાયની ચરબી ચોપડી છે.

ધુધવાના લાકડા જેમ એક સાધારણ ફૂંકથી સળગી ઉઠે, તેમ ટોટાની વાત રૂપ ફુંકે પ્રજાના હૃદયમા ધુધવાતા અગ્નિને સળગાવ્યો. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે અનિષ્ટના બીજ રોપ્યા હતા, તે અત્યારે ધીરે ધીરે ઉગી નીકળ્યા. લોકોએ ઉદ્વેગ અને આશંકા સાથે એક પછી એક હિંદના મુખ્ય સ્વતંત્ર રાજ્યો ખાલસા થતા જોયા હતાં. કંપનિના આ રાજ્યના વધારાથી પ્રજા સંતુષ્ટ નહોતી. પ્રજા હિંદી રાજાઓની સ્વતંત્રતા કાયમ રહે એવુ ઇચ્છતી હતી, પરંતુ તેની એ ઇચ્છા પાર પડી નહોતી. રાજાઓની પેઠે પ્રજા પણ પોતાની થોડી ઘણી જમીન ગુમાવી બેઠી હતી, આથી પ્રજામા ઘણો વખત થયા

અસતોષ વ્યાપી ગયો હતો પ્રજા બધો દોષ કંપનિની કાર્યપદ્ધતિ પર નાખતી હતી ત્યાર બાદ જ્યારે ટોટાની વાત ચોતરફ ઉડી, નગરે નગર, બજારે બજાર તે વિષે ચર્ચા થવા લાગી, ત્યારે આમ વર્ગ સ્થિર રહી શકયો નહિ ટોટાએ તેઓના હૃદય ખગ સ્વરુપમા ઉઘાડી નાખ્યા જે અગ્નિ હૃદયમા છૂપી રીતે ધૂધવાતો હતો, તે આ ચળવળને લીધે સળગી ભયકર દાવાનળના રૂપમા પ્રગટ થયો,

ડમડમથી કેટલાક માઇલ ઉત્તરે–ભાગીરથીને કિનારે બારાકપુર આવેલુ છે તે એક પ્રસિદ્ધ લશ્કરી છાવણીનુ સ્થળ છે બંગાળાના સિપાહીઓનો ઘણો ભાગ અત્રે રહે છે છાવણી એક સુદર, વિશાળ કુજમા આવેલી છે પ્રકૃતિનુ અલૌકિક સૌદર્ય તથા મનુષ્યોનુ બનાવટી શિલ્પ ચાતુર્ય–પનેએ એકત્ર થઇ આ સ્થાનને પરમ રમણીય બનાવી મૂકેલ છે પવિત્ર ગગાનદીના કિનારાપરથી હરિયાળા વૃક્ષોની ઘટા જોતા હૃદય શાત થાય છે મનોહર કુજના છેડાપર–ગંગાની તટ ભૂમી ઉપર ગવર્નર જનરલનો સુદર બગલો છે કલકત્તાની ધમાલમાથી મુક્ત થઇ કોઇ કોઇ વખત સમગ્ર હિદના શાસનકર્ત્તા અહીં આવી વસે છે બારાકપુર રાજપુરુષોનુ પ્રિયસ્થાન છે ઘણા ખરા રાજપુરુષો આ ઠેકાણે વિશ્રાન્તિ લેવા આવે છે, અને કલકત્તાની ભરચક વસ્તીમાથી એ ઠેકાણે આવી શાન્તિની પવિત્રતા જોઇ તૃપ્ત થાય છે

ઇ સ ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમા બારાકપુરમા સિપાહીઓની ૪ પલટણો હતી એ ચાર પલટણોમાની બીજી ને તેતાળીસમી પલટણે કંદહારને ટકાવી રાખવામા સેનાપતિ નોટને બહુ મદદ કરી હતી અને કાબુલના ભયંકર યુદ્ધમા અસાધારણ બહાદુરી બતાવી વિજયમેળવ્યો

હતો બાકીના ચોત્રીસને સત્તરમી પલટણમાની પહેલી પલટણે એક વખત હુકમ માનવાની ના પાડી હતી તેથી તેને બરતરફ કરવામા આવી હતી, અને તેને બદલે તેમા નવા સિપાહીઓ દાખલ કરવામા આવ્યા હતા સત્તરમી પલટણે બીજા શિખ વિગ્રહમા બહાદુરી બતાવી સરકારને ખુશ કરી હતી. કર્નલ વ્હીલર ૩૪મી પલટણુનો સેનાપતિ હતો તેણે બીજી પલટણમાથી આવી આ પલટણની સરદારી થોડાજ દિવસ પહેલા લીધી હતી ૪૩મી પલટણુનો ઉપરી કર્નલ કેનોડ હતો તેણે પણ થોડા રોજ પહેલા એ ટુકડીની આગેવાની સ્વીકારી હતી. સત્તરમી અને બીજી પલટણના સેનાપતિઓ ઘણા વર્ષો થયા પોતપોતાની ટુકડીમા કામ કરતા હતા, તેઓ પોતાની પલટણમા બહુ જાણીતા હતા છાવણીની જવાબદારી ચાર્લ્સ ગ્રાન્ટ ઉપર હતી જોન હિયર્સે બધા સૈનિક વિભાગનો ઉપરી હતો

સેનાપતિ હિયર્સેએ તા ૨૮મી જાન્યુઆરીને રોજ આજુટંટ જનરલને લખી મોકલ્યુ કે "બરાકપુરના સિપાહીઓ ઉશ્કેરાયેલા છે, તેઓના હૃદયમા અદેખાઈની આગ ભભુકે છે કેટલાક કાવતરાખોરોએ, બનતા સુધી કલકત્તાના બ્રાહ્મણોએ એવી ગપ ફેલાવી છે કે સિપાહીઓને જોર જુલમથી ખ્રિસ્તી બનાવવામા આવશે મને લાગે છે કે કલકત્તાના જે હિંદુઓ વિધવા વિવાહના વિરોધીઓ છે, તેઓ વિધવા વિવાહને કાયદાપૂર્વક સિદ્ધ થયેલો ગણી, સૈનિકોમાના છીછાછળા માણસોને ઉશ્કેરે કે બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ બંધ પાડી, જૂલમપૂર્વક દરેકને ખ્રીસ્તિ ધર્મમા વટલાવવામા આવશે આ પ્રમાણે સરકાર તરફ અપ્રીતિ ફેલાવી, સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા એજ તેઓને મન ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે" એ વખતે ચરબીવાળા ટોટા-

ની વાત બધાના કાનમા ગુંજારવ કરતી હતી બારાકપુરના બધા સિપાહીઓ એ બાબત જાણી ગયા હતા સદેહ અને અવિશ્વાસને લીધે બધાના મન ઉચક થઇ ગયા હતા અંગ્રેજો પોતાને વટલાવવા માગે છે, એ વાતમા અવિશ્વાસ રાખનારા સિપાહીઓની સખ્યા બહુ થોડી હતી ઘણાખરાઓએ પોતાની મેળે અને બીજાઓએ બીજાના કહેવાથી નક્કી કર્યું હતું, કે ગોમાસ તથા ડુક્કરનુ માસ ભક્ષક ફિરંગીઓ બધાને અપવિત્ર કરવા માગે છે તેઓએ અમારો દેશ કબજે કર્યો છે, અને હવે અમારા દેશીઓના ધર્મનો નાશ કરવા માગે છે.

સિપાહીઓની દ્વેષવૃત્તિ હવે વિકાસ પામવા લાગી જે હિસા અને ક્રોધ તેઓના હૃદયને ખળભળાવી મૂકતા હતા, તે હવે જાહેર થવા લાગ્યા તેઓ અંગ્રેજોપર હુમલો કરી પોતાની દ્વેષવૃત્તિને સતોષવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા ડમડમમા ટોટાની વાત જાહેર થયા બાદ કેટલાક દિવસે બાગકપુરનું ટેલિગ્રાફ સ્ટેશન સળગી ગયુ આ દાવાનળની રમત એટલેથી અટકી નહિ. દર રાત્રે અંગ્રેજ ઓફિસરોના બગલાના ઘાસના છાપર સળગતા તીર ફેકાવા લાગ્યા. કેવળ બારાકપુરમાજ આ કરાલ અગ્નિના ભડકા જણાતા હતા એમ કહેવુ યુક્ત નથી બારાકપુરથી ઘણે દૂર આવેલા રાણીગજમા બીજી પલટણની એક શાખા રહેતી હતી, ત્યા પણ એજ ઉપાયે ઘેર ઘેર આગ સળગાવવામા આવતી. ત્યારબાદ રાતને વખતે સિપાહીઓની સભા મળવા લાગી દર રાત્રે બધા એકત્ર થઇ બ્રિટિશ સરકારના જુલમ વિષે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા સરકાર બધાને વટલાવવા તૈયાર થઇ છે, સનાતન જાતિ ભેદ પ્રથા તોડી ક્રીસ્તિ ધર્મ ફેલાવવા

માગે છે, ઇત્યાદિ બાબતો એ રાત્રિસભામા ચર્ચાવા લાગી. સિપાહીઓ એટલેથીજ અટક્યા નહિ. તેઓની સહીથી લખાયલા કાગળો કલકત્તા અને બારાકપુરનાની ટપાલ ઑફિસોથી જુદા જુદા સૈનિક-નિવાસોમા જવા લાગ્યા. બધા સિપાહીઓ આ રાત્રિ સભામા એકત્ર થતા નહિ, પત્રોમા બધા સિપાહીઓની સહી કરવામા આવતી નહિ. ફક્ત એટલુંજ જણાયુ છે કે સિપાહીઓ રાત્રિસભામા એકત્ર થતા અને બીજા સ્થળોના સૈનિકોને સરકારવિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા ઉશ્કેરણી ભર્યા પત્રો લખતા. આ ઉપાયથી લશ્કરી છાવણીમા ચરબીવાળા ટોટાની વાત ફેલાઇ ગઈ, સિપાહીઓ ભય અને ત્રાસથી ઉશ્કેરાઇ ગયા

બારાકપુરથી લગભગ એકસો માઇલ ઉત્તરે-ગગાને કિનારે બહરમપુરમા એક લશ્કરી છાવણી છે. એ છાવણી પ્રકૃતિના એક અતિ રમણીય સ્થાનમા આવેલી છે. પવિત્ર ભાગીરથી તેને ધસાઇને ચાલી જાય છે. જે નવાબો એક વખતે દિલ્હીના પાદશાહના નામના તાબેદાર તરીકે બગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાપર એક છત્રે રાજ્ય ચલાવતા હતા, તેઓનો સુંદર રાજમહેલ આ છાવણીની નજીક આવેલો છે ચાલુ પ્રસગ વખતે મુર્શિદાબાદના નવાબની ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સત્તાને ગૌરવ નષ્ટ થયા હતા. નવાબ નાઝિમ અત્યારે પુષ્કળ ધનનો માલેક થઈ અસખ્ય દાસદાસીઓ સાથે ભોગવિલાસી ધનવાનની માફક પોતાના સુદર મહેલમાં દિવસો ગુજારતો હતો. લોકો અંગ્રેજના રાજ્યમા તેની આવી શોચનીય દશા આખો ફાડી ફાડી જોતા હતા. બહરમપુરમાં મોટી રેજિમેન્ટ નહોતી, તેની આજુબાજુનું ના કોઈ પણ સ્થાને ગોરી રેજિમેન્ટની છાવણી નહોતી. ૧૯ મી

રેજિમેન્ટ, ઘોડેસ્વારની એક ટુકડી અને કેટલાક તોપચીઓ બહરમપુરની લશ્કરી છાવણીમા રહેતા હતા આ બધા સિપાહીઓ જો અકસ્માત્ બડ ઉઠાવત અને મુર્શિદાબાદના લોકો જો નવાબના નામથી તેઓને ઉત્તેજન આપત તો અગ્રેજો ભારે મુશ્કેલીમા આવી પડત, એ નિશ્ચિત વાત હતી પરતુ સ્થાનિક લોકોના હૃદયમા કદી પણ એવો ભયકર વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહોતો

જ્યારે પ્રજાના હૃદયમા અસતોષ વ્યાપી જાય, એ અસતોષની સાથે વેર વાળવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે અગાઉથી સાવચેતી ન રાખવાથી એ હિસા અને અસતોષની ગતિ અટકાવવી મુશ્કેલ થઇ પડે છે પ્રસ્તુત સમયે ઉપરી અધિકારીઓના એક નિયમને લીધે સિપાહીઓના અસંતોષને ઉશ્કેરણીની વાત ચોતરફ ફેલાવવામા ઘણી સહાયતા મળી જ્યારે બારાકપુરના શિપાહીઓ ઉશ્કેરાયા ત્યારે એ સિપાહીઓને જુદે જુદે સ્થળે કામ પર મોકલવામા આવ્યા પ્રથમ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના કેટલાક સિપાહીઓને કેટલાક ઘોડાને સાચવવા માટે એક સ્થળે મોકલવામા આવ્યા ત્યારબાદ એક અઠવાડિએ તે ટુકડીના બીજા કેટલાક લોકોને બીજા કામ માટે એજ દિશામા મોકલવામા આવ્યા તેઓને બહરમપુર સુધી જવાનુ હતું બહરમપુરના સિપાહીઓએ તેઓનો ચાર્જ લીધો એટલે તેઓને બારાકપુર પાછા ફરવાની રજા મળી આથી સિપાહીઓને જુદે જુદે સ્થળે જઇ બીજા સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાની ભારે સગવડ પ્રાપ્ત થઇ બારાકપુરમા શુ શુ બન્યુ છે, ત્યાના સિપાહીઓ શા માટે સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર થયા છે, અને કયા ઉપાયોવડે બીજા સિપાહીઓને પોતાના સાથમા ભેળવવા માગે છે, એ બધુ આ રીતે બહરમપુરની ૧૯ મી પલટણને જાણવાની તક મળી હતી

જ્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ બહરમપુર પહોચ્યા, ત્યારે ત્યાના સિપાહીઓ બહુ ખુશી થયા. લખનોરમા એ બને પલટણો સાથે રહેતી હોવાથી તેઓમા જુની મિત્રતા હતી એક બીજા વચ્ચે જુની ઓળખાણ હોવાથી ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પોતાના જુના દોસ્તોને ચરબીવાળા ટોટાની વાત પૂછવા લાગ્યા આ વાત હવે નવી રહી નહોતી, ટપાલ રસ્તે કે કાસદ વાટે આ ખબર બરાકપુરના સિપાહીઓ ત્યા પહોચ્યા તે પહેલા બે અઠવાડિઆ અગાઉ બહરમપુરની છાવણીમા પહોચી હતી[1] સમાચાર પહોચતાજ બધા સિપાહીઓએ એ વાત સાભળી, પરતુ એ વાતથી બહરમપુરના સિપાહીઓમા કઇ વિકાર જણાયો નહિ. ત્યાનો એકે સિપાહી વટલાવાની બીકે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયો નહિ. સિપાહીઓને આ સમાચાર મળતા જ તેઓએ સેનાપતિને જણાવ્યા સેનાપતિએ દક્ષતાપૂર્વક કહ્યુ કે, "જો તમારા મનમા

---

૧ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જે બે નાના ટોળા જુદે જુદે સમયે બરહમપુર ગયા, તેમાનુ પહેલુ ટોળુ ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ બહરમપુર પહોચ્યુ, બીજુ ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ પહોચ્યુ બહરમપુરના સૈન્યના સેનાપતિ કર્નલ મિચેલે તા ૧૬ મી ફેબ્રુઆરીએ લખ્યુ કે "આ પહેલા પદર દિવસ અગાઉ એક બ્રાહ્મણ હવાલદારે મને પૂછ્યુ કે બધા કહે છે કે સરકારે દેશી સૈન્યને માટે ડુક્કર અને ગાયની ચરબીવાળા ટોટા બનાવ્યા છે, એનો અર્થ શુ ? આ વડે સાબીત થાય છે કે આ સમાચાર અવશ્ય ફેબ્રુઆરી માસની શરુઆતમા જ બહરમપુર પહોચ્યા હતા.

કંઇ શક હોય તો તમે એ ટોટો ખોલી જોઇ શકો છો, તમે તમારી નજરે એ વાતની પરીક્ષા કરી શકો છો, " સેનાપતિના આવા આશ્વાસનથી ૧૯ મી રેજિમેન્ટ શાંતિ જાળવી રહી, પોતપોતાનુ કર્તવ્ય બજાવતી રહી. પરંતુ જ્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ બારાકપુરથી આવી ત્યાના સિપાહીઓના મનની વાતો પ્રગટ કરવા લાગ્યા, જ્યારે તેઓએ દઢતાપૂર્વક કહ્યું કે રાજધાનીના સિપાહીઓને દઢ ખાત્રી છે કે સરકાર આપણને અપવિત્ર કરવા માગે છે, આપણા સનાતન ધર્મનો નાશ કરવા ગેરવાજબી ઉપાયો લે છે, ત્યારે બહેરમપુરના સિપાહીઓ શાંતિપૂર્વક ઉંડા વિશ્વાસને સંદેહપૂર્વક તેઓની વાતો સાભળવા લાગ્યા તેઓને ખાત્રી થઇ કે આ વાત વેદવાક્યના જેવી સત્ય છે. અમારા બારાકપુરના ભાઇઓ રાજધાનીની પાસે રહે છે, સરકારનો છૂપો ઉદ્દેશ તેઓ અમારા કરતા વધારે સારી રીતે જાણી શકે, માટે તેઓની વાત કદી પણ ખોટી હોઈ શકે નહિ, સરકાર ખરેખર આવા ભયંકર ઉપાયોવડે બધાને વટલાવવા તૈયાર થઈ છે, આ રીતે બહેરમપુરના સિપાહીઓ પણ આવા વિચારોના પ્રબળ તરંગથી દૂર રહી શક્યા નહિ, તેઓના હૃદયમા પણ ચિંતા પેઠી, તેઓની વફાદારી ચૂર્ણ થઇ ગઇ તેઓ હવે બ્રિટિશ સરકારને પોતાનો ભયંકર શત્રુ માનવા લાગ્યા અને એ ભયંકર શત્રુના હલ્લામાથી પોતાનો પવિત્ર ધર્મ બચાવવાની તેઓ પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા.

જે દિવસે બારાકપુરના સિપાહીઓ આવી પહોચ્યા, તેના બીજે દિવસે ૧૯ મી રેજિમેન્ટને હુકમ આપવામા આવ્યો કે તમારે આવતી કાલે સવારમા કવાયત કરવાની છે હુકમ આપવામા આવ્યો

તે દિવસે સવારમા સિપાહીઓમા કોઇપણ જાતની અશાન્તિ જણાતી નહોતી તેઓની બહારની ગીતભાત શાત જણાતી હતી. પરંતુ સંધ્યાકાળ વખતે સેનાપતિ મિચેલના એક મદદગારે સિપાહીઓમા અતિશય ઉશ્કેરણી ફેલાયલી જોઇ, તેણે એ સમાચાર સેનાપતિને જણાવ્યા સવારની કવાયતને માટે તેઓને બંદુકની 'કેપ' આપવામા આવી, પરતુ તેઓએ તે લેવાની ના પાડી ટોટા અપવિત્ર વસ્તુમાથી બનાવવામા આવ્યા છે એવો અમને શક પડયો છે, એવુ એ ના પાડવાનું કારણ દર્શાવવામા આવ્યું. સહકારી અધ્યક્ષે આ વાત સેનાપતિ મિચેલને જણાવી આ સ્થળે જણાવવુ જોઇએ કે સવારની કવાયત પહેલા સૈનિકોને ટોટા આપવાનો રિવાજ નહોતો પરંતુ સૈનિકોના સામાન્ય વ્યવહાર માટે ટોટા દારૂખાનામાથી બહાર કાઢવામા આવ્યા હતા, તે ટોટા ૧૯ મી રેજિમેન્ટના કોઇ કોઇ સિપાહીઓએ જોયા હતા. જે કાગળવડે એ ટોટા તૈયાર કરવામા આવ્યા હતા, તે ઉપરથી જોતા બે જાતનો જણાતો હતો, એથી સિપાહીઓએ ટોટા જોતા બે જાતના માન્યા તેઓએ અગાઉથી સાભળ્યુ હતું કે કલકત્તાથી નવા ટોટા આવ્યા છે આથી તેઓને ભારે સદેહ ઉપજ્યો. તેઓએ હવે નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર જુના ટોટા સાથે એ અપવિત્ર ટોટા ભેળવી દેવામા આવ્યા છે માટે હવે આપણને વટલાવતા વિલંબ થાય તેમ નથી, સરકાર હમણા જ આપણા પવિત્ર ધર્મનુ અપમાન કરશે, અમને ગેરવાજબી ઉપાયે હમેશને માટે વટલાવવામા આવશે.

સેનાપતિ મિચેલ, પોતાની મદદનીશ મારફતે આ સમાચાર મેળવી તરતજ છાવણી તરફ જવા નીકળ્યો. તેણે છાવણીમા આવી

દેશી ઓફિસરોને પોતાની પાસે હાજર થવાનો હુકમ કર્યો, આ વખતે ખાસ ધીરજ બતાવવાની જરૂર હતી, ધીરજ સાથે દૃઢતા બતાવવાની જરૂર હતી ન્યાયપરાયણ સરકારના માનનીય નામથી ધૈર્યપૂર્વક બધાને આશ્વાસન આપવામા આવ્યુ હોત, અને જે સદેહ ઉપસ્થિત થયો હતો, તે ખોટો છે, તે ધૈર્યપૂર્વક સાબીત કરવામા આવ્યુ હોત, તો ઓફિસરો સતોષ પામત ઓફિસરો સાથે સૈનિકો પણ નચિંત થાત પરતુ સેનાપતિ મિચેલે ધૈર્યની ઉપેક્ષા કરી તે પોતાના હૃદયનો ગુસ્સો રોકી શકયો નહિ ગુસ્સાને લીધે તેણે અધીરતા બતાવી અને ઓફિસરોનો શક દૂર કરવાને બદલે તેઓને ધમકાવ્યા. કર્નલ મિચેલે ગુસ્સાપૂર્વક કહ્યુ કે, "ટોટા એક વરસ થયા તૈયાર થયા છે, તમારે શક રાખવાનુ કઇ કારણ નથી, જો હવે પછી કોઇ એ વાપરવાની ના પાડશે, તો આખી રેજીમેન્ટને બ્રહ્મદેશ અથવા ચીન મોકલી દેવામા આવશે ત્યા મરણ સિવાય બીજુ કઇ તમારા ભાગ્યમા લખાશે નહિ જેઓ સરકારના હુકમ વિરુદ્ધ વર્તશે તેઓને ભયકર શિક્ષા ભોગવવી પડશે" આવા કઠોર વચનોથી ઓફિસરોનો શક દૂર થયો નહિ તેઓએ તો પોતાના કર્નલને મુખે બધી વાત સ્પષ્ટપણે સાભળવાની ઇચ્છા રાખી હતી, તેઓની એ ઇચ્છાપૂર્ણ ન થઇ કર્નલને અધીરો થયેલો જોઇ તેઓને તેના વચનોમા શ્રદ્ધા ન રહી ઉલટુ એથી તો જે શક હતો તે દૃઢ થયો. તેઓને ખાત્રી થઈ કે જરૂર ટોટા અપવિત્ર કરવામા આવ્યા છે, નહિ તો સેનાપતિ કદીપણ આમ ગુસ્સે થઇ બધાને એ વાપરવાનુ કહે નહિ ઓફિસરોએ ત્યારબાદ પોતાની જાહેરાતમા પણ આ યુક્તિ વાપરી પોતાના મતનુ સમર્થન કર્યું હતુ એ - જાહેરાતમા સ્પષ્ટ જણાવ્યુ હતું કે "તેણે (કર્નલ મિચેલે) એવા ગુસ્સાથી હુકમ આપ્યો

કે અમને દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઇ ગયો કે બધા ટોટા ખરેખર ચરબી-વાળા કરવામાં આવ્યા છે, નહિ તો એ કદીપણ એવો ગુસ્સો બતાવત નહિ ” ઓફિસરોએ સેનાપતિને ઉશ્કેરાઇ ગયેલો જોઈ આવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો અને પોતાના પવિત્ર ધર્મને બચાવવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા

સેનાપતિ મિચેલે પોતાનુ ભાષણ પૂરૂં કર્યું ઑફિસરો વધારે સંશયગ્રસ્ત થઇ ઘેર પાછા ફર્યા સેનાપતિ પણ ઉદ્વેગપૂર્વક નાના પ્રકારની ચિંતા કરતો કરતો પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. એ વખતે સંધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો રાત્રિનો અંધકાર ધીમે ધીમે ચોતરફ ફેલાતો જતો હતો. સેનાપતિની ગાડી એ અંધકાર ભેદી આગળ વધતી હતી તેની પડખે તેનો મદદનીશ બેઠો હતો મિચેલના હૃદયમાં ચિંતા પેદા થઇ તેને વાતાવરણ ભારે જણાવા લાગ્યું મુશ્કેલી ટાળવાનો ઉપાય કરવો જ જોઈએ એ સમયે ૧૯ મી રેજિમેન્ટ કેવળ હિંદી સિપાહીઓની જ બની હતી એ સિપાહીઓ સિવાય ઘોડેસ્વારની એક ટુકડી તથા કેટલીક તોપો સાથે કેટલાક તોપચીઓની એક ટુકડી પણ છાવણીમાં હતી. મિચેલે આ ઘોડેસ્વાર અને તોપચીઓની મદદથી પાયદળ સેનાનો હલ્લો ખાળવાનો વિચાર કર્યો હતો કે નહિ, એ જાણી શકાતું નથી. પરંતુ પાયદળને બીક બતાવવી એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. તેણે બીક બતાવી બધી વિપત્તિ હડસેલી મૂકવાની આશા રાખી હતી. તેનો ગમે તે ઇરાદો હોય, પણ આ વખતે તેણે ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓને પણ સવારે કવાયતના મેદાન પર હાજર રહેવાનો હુકમ કાઢ્યો, એ વાત ખરી છે.

આ હુકમ કાઢયા બાદ સેનાપતિ મિચેલ ગત્રે દશેક વાગ્યાને સુમારે સૂતો પરન્તુ તેને ઉંઘ ન આવી તેના મગજમા એક પછી એક વિચારો આવવા લાગ્યા. ને નાના પ્રકારની દુશ્ચિતાના સ્રોતમા તણાવા લાગ્યો એ સમયે છાવણી તરફ ઢોલનો શબ્દ અને તે સાથે અસખ્ય લોકોનો અવાજ મિશ્ર થઇ જબરો કોલાહલ ઉઠયો. કોલાહલે મધરાતની શાતિ તોડી મિચેલના શકાશીલ હૃદયમા ગભીર શક પેદા કર્યો ઢોલ અને અસખ્ય લોકોના ભયકર અવાજે છાવણીને કપાવી મૂકી આ ભયકર કોલાહલ પરથી મિચેલ સમજી ગયો કે સિપાહીઓ એકત્ર થઇ બડ ઉઠાવવા મથી રહ્યા છે ઓફિસરો કર્નલ મિચેલ પાસેથી ચાલ્યા ગયા બાદ સિપાહીઓ બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ સાભળ્યુ કે ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓને કવાયતના મેદાનપર સજ્જ થઈ હાજર રહેવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો છે ત્યારે તેઓનો શક પ્રબળ થઇ ગયો, તેઓનો સદેહ હવે દૃઢ વિશ્વાસના રૂપમા બદલાઇ ગયો, તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, કવાયતના મેદાનપર પેલા અપવિત્ર ટોટા જોર જુલમથી આપણને આપવામા આવશે, ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓ એ સત્યાનાશ વાળનાર ઉદ્દેશને પાર પાડવા તૈયાર થાય છે તેઓ આવા ભયકર વિચારોને અટકાવી શકયા નહિ તેઓ સનાતન ધર્મનુ રક્ષણ કરવા તત્પર થઇ ગયા. તેઓએ બધાને એક સમયે એકત્ર થવાનો સકેત શી રીતે કર્યો હતો,ને સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાતુ નથી. ઉશ્કેરણીના વખતમા બહુ થોડી મહેનતે અને બહુ થોડી હોશીયારીએ બધાને એકત્ર કરી શકાય છે બહરમપુરના સિપાહીઓ પણ આ સમયે ગભીર સદેહને વશ થઇ અધીરા બની ગયા હતા, બધા પોતાના

ધર્મને હાનિ થશે એવા ભયથી ઉન્મત્ત બની મેદાને પડ્યા હતા. બધા અસ્થિર તથા ધોરણ વિનાના હતા આ ઉન્મત્ત સિપાહીઓ રાત્રિના અંધકારમા અવ્યવસ્થિત રીતે પોતાની મરજી મુજબ બગાડા પાડતા હતા કોઇ બંદુક ભરતુ હતું, તો કોઇ બંધુક છોડવાના હુકમ આપતું હતું, કોઈ ટોળુ તો આ બધા અનિષ્ટનું મૂળ ટોટા હોવાથી તે જ્યા રાખવામા આવ્યા હતા, તે સ્થાન કબજે કરવા ધસતુ હતુ આ રીતે મધરાતના ઘોર અંધકારમય સમયે બહરામપુરની છાવણી આવા ભયંકર દશ્યનુ ક્રીડાક્ષેત્ર બની રહી હતી

સેનાપતિ મિચેલ આ કોલાહલ સાભળી એક ક્ષણમા સજ્જ થઇ છાવણી તરફ ચાલ્યો સિપાહીઓ ભારે સદેહથી માત્ર ઉશ્કેરાઈ ગયા છે કે ખરેખર સરકાર વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવવા તત્પર થયા છે, એ બેમાની એકે વાત નિશ્ચિતપણે પ્રથમ તો તેના જાણવામા ન આવી તેણે ઘોડેસ્વારોને જેમ બને તેમ જલદી સજ્જ થવાનો હુકમ આપ્યો, તોપચીઓને પણ પોતપોતાની તોપો યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી દેવાનુ કહ્યું. એ હુકમ તરતજ પળાયો. ઘોડેસ્વાર ટુકડી સજ્જ થઇ ઘોડાપર ચઢી અંધકારમય રાતે મશાલના પ્રકાશમા તોપચીઓ પોતાની તોપો સિપાહીઓ તરફ લઈ જવા લાગ્યા સિપાહીઓએ દૂરથી તોપોના પૈડાનો અવાજ સાભળ્યો, મશાલના પ્રકાશમા ઘોડેસ્વારોને પોતાના ભણી આવતા જોયા આ દશ્યથી તેઓનુ હૃદય વધારે ખળભળ્યુ, તેઓ સશંક હૃદયે પોતપોતાને સ્થાને ઉભા રહ્યા, કોઇ નાઠા નહિ, તેમ કોઇએ લડાઇ પણ ન કરી ઘણા બ નાના હાથમા ભરેલી બંદુક હતી, પરંતુ કોઇએ ગોળી છોડી નહિ

રાતના બે પહોર વીતી ગયા છે ભયંકર અંધકાર ધીમે ધીમે

વધુ ભયકર થતો જાય છે સેનાપતિ મિચેલ એ સમયે યુરોપિઅન ઑફિસરોને પથારીમાથી ઉઠાડી, સાથે તોપો લઇ, કવાયતના મેદાન પર આવી પહોચ્યો, સિપાહીઓના હાથમા બદૂક હતી, પણ તેઓમા-ના કોઇએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો નહોતો આ વખતે સેનાપતિએ ધૈર્ય બતાવવાની જરૂર હતી સેનાપતિ આ વખતે પણ શાતિપૂર્વક બધાને સમજાવી શકત પરન્તુ મિચેલ સિપાહીઓની બીકનુ કારણ સમજી શક્યો નહોતો તે પ્રથમ કરતા વધારે કઠોરના બનાવી આ ગરબડ બધ પાડવા તત્પર થયો તેના હુકમથી તોપો ભરવામા આવી, ઘોડેસ્વારો તોપો પાસે આવી ગોઠવાયા ત્યારબાદ તેણે દેશી ઑફિસરોને એકઠા થવાનો હુકમ કર્યો હુકમ પ્રમાણે ઓફિસરો એકઠા થયા. તેઓ વળી સેનાપતિ આગળ આવી ઉભા, વળી તેના તીખા તમતમતા વચનો સાભળવા લાગ્યા આ મુશ્કેલીના વખતમા સેનાપતિ મિચેલના મુખમાથી જે વચનો બહાર પડયા હતા, તે ઈતિહાસમા નોધાયા નથી, તેથી અમે તે વચનો અહીં નોધી શકતા નથી પરતુ મિચેલે જેઓને સબોધી આ ભાષણ કર્યુ હતુ, તેઓ એ ભાષણનો અર્થ એવો સમજ્યા હતા કે સેનાપતિ બધા નાફરમાન સિપાહીઓને તોપે ઉડાવી દેશે, તે એ કાર્ય માટે આત્મવિસર્જન કરવા તૈયાર છે. દેશી ઓફિસરોએ વીરત્વથી આ બધુ સાભળ્યુ પછી તેઓએ ધૈર્ય પૂર્વક કહ્યુ કે " આ સમયે આ પ્રમાણે ગુસ્સે થવુ ઉચિત નથી. સિપાહીઓ બીન અનુભવી ને વહેમી છે તેઓ કેવળ બીકથીજ આ-ટલા ઉશ્કેરાયા છે તેઓને એવો વિશ્વાસ પેસી ગયો છે કે ઘોડેસ્વાર અને તોપચીઓને અમને મારી નાખવા માટે આણવામા આવ્યા છે, તેઓ અત્યારે ઉશ્કેરાઇ ગયા છે, ગાડા બની ગયા છે, કાર્યકારણ

સમજવાને અશક્ત બની ગયા છે જો આપ ઘોડેસ્વાર તથા તોપચીઓને અહિંથી દૂર ખસેડી લો તો તેઓ હથિયાર છોડી શાંતિપૂર્વક પોતપોતાને કામે વળગશે ”

ઓફિસરોના વચનો બંધ પડ્યા તેઓ મુગામુગા સેનાપતિ તરફ જોઇ શાંતિમય હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા હવે શું કરવું, તે સેનાપતિ પોતે તરત નક્કી કરી શક્યો નહિ તે હવે સમજ્યો કે સિપાહીઓ પ્રબળ સંદેહથી ઉશ્કેરાઇ ગયા છે, ઇનદાપૂર્વક સરકારને મુશ્કેલીમાં મૂકવા તૈયાર થયા નથી આવી અવસ્થામાં ઘોડેસ્વારની ટુકડી તથા બધી તોપો તેઓની સમક્ષ લાવવાનું કાર્ય યોગ્ય થયું નહોતું સેનાપતિએ જો ઘોડેસ્વારોને પોતપોતાને સ્થળે સજ્જ થઇ રહેવાનું જણાવી પ્રથમ સિપાહીઓને શાંતિપૂર્વક વશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો ડહાપણનું કામ કર્યું ગણાત ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ મીઠી વાતોથી શાંત ન થાત તો પછી તે અનાયાસે ઘોડેસ્વારોને તેઓની સમક્ષ લાવી શકત પરંતુ સેનાપતિ મિચેલે એ રસ્તો લીધો નહિ તેણે લાંબો વિચાર કર્યા વિના એકી સાથે સધુ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય અને તોપો સિપાહીઓ સમક્ષ ખડી કરી દીધી હતી, તેથી હવે તે સિપાહીઓ પૂરેપૂરા વશ થાય તે પહેલાં તેઓને પાછા ફરવાનો હુકમ આપી શક્યો નહિ સેનાપતિ મુઝાયો, શું કરવું તે નક્કી કરી શક્યો નહિ છેવટે તેણે દેશી ઓફિસરોને કહ્યું કે ઘોડેસ્વારો તથા તોપચીઓને પાછા ફરવાનો હુકમ આપવામાં આવે છે, પરંતુ સવારની કવાયત વખતે એ બધાને મેદાનપર હાજર થવું પડશે. ઓફિસરોએ વળી વિનયપૂર્વક જણાવ્યું કે, “ એમ કરવાથી સિપાહીઓ શાંત થશે નહિ, તેમ તેઓનો શક પણ દૂર થશે નહિ, કવાયત વખતે તોપો અને

ઘોડેસ્વારોને પોતાની સમક્ષ જોઇ તેઓને નાના પ્રકારના સંશય પેદા થશે. માટે અત્યારે ઘોડેસ્વારોને તોપચીઓને પોત પોતાને મથકે જવાનુ કહેવુ જોઇએ, અને સવારની કવાયત બધ રાખવી જોઇએ " સેનાપતિએ કઇ જવાબ ન આપ્યો ધીમે ધીમે ઘોડેસ્વારો તથા તોપચીઓ પોતપોતાને મથકે જવા લાગ્યા, ધીમે ધીમે મશાલનો પ્રકાશ સિપાહીઓથી દૂર જવા લાગ્યો સિપાહીઓ શાત પડયા, મશાલની સાથે સાથે તોપો ને ઘોડેસ્વારોને દૂર જતા જોઈ તેઓ પોતાને નિરાપદ માનવા લાગ્યા

બીજે દિવસે સવારમા ૧૯મી રેજિમેન્ટ કવાયતના મેદાન પર હાજર થઇ આ વખતે સિપાહીઓમા કઈ પણ અશાન્તિ જણાઇ નહિ તેઓ કઇ પણ બડબડાટ કર્યા સિવાય પોતાનુ કામ કરવા લાગ્યા અકસ્માત્ ઉશ્કેરણીના તરગને આધીન થવાથી તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરતા હતા પરતુ ઉપરી અમલદારો આટલેથી અટક્યા નહિ, સિપાહીઓને ફરીથી કર્તવ્યમા જોડાયલા નજરેનજર જોતા છતા તેઓ સ્થિર રહી શક્યા નહિ શા કારણથી તેઓ સેનાપતિનો હુકમ ન માનવા તૈયાર થયા હતા, ક્યા કારણોએ તેઓમા ઉશ્કેરણી ફેલાવી હતી, વગેરે બાબતોની તપાસ શરૂ થઇ આ તપાસ ઘણુ દિવસ ચાલી, દેશી અને ગોરા ઓફિસરોની જુબાની લેવાઇ એ દરમિયાન સિપાહીઓએ ઉશ્કેરણીના કઇપણ લક્ષણો જણાવ્યા નહિ. તેઓ વિધિપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા મુર્શિદાબાદના નવાબ નાઝિમ આ વખતે પ્રજામા શાન્તિ જાળવવાનો બહુ પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. કર્નલ જ્યોર્જ મેકગ્રેગર નામના સૈનિક પુરુષ સાથે મસલત કરી તેઓ શાતિ જાળવવા તૈયાર થયા નવાબ નાઝિમનો પ્રયત્ન સફળ

થયો મુર્શિદાબાદમા કઇ પણ પ્રકારની ગડબડ થઇ નહિ, બધી પ્રજા શાંતિપૂર્વક પોતપોતાનું કામ કરતી રહી

જેઓ સૈનિકોનું ઉપરીપણુ સ્વીકારે છે રણનિપુણ પુરૂષો દર ક્ષણે દરેક કાર્યમા જેની અનુમતિ મળવાની રાહ જોતા રહે છે, તેઓએ દર વખતે ધીરજ અને વિવેકને અનુસરી કામ લેવુ જોઇએ. મુશ્કેલી ભર્યા વખતે અધીરતાથી કોઇપણ કાર્ય કરવા જતા અથવા અવિવેકથી ન કરવાનુ કાર્ય કરવા તૈયાર થતા પરિણામ ઘણુ ભયકર આવે છે જેઓ વીર છે, તેઓ પોતાના સરદારને દર વખતે ખરા વીર પુરૂષની માફક ન્યાયી, ધૈર્યશીલ, ગભીર અને યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરનારો જોવા ઇચ્છે છે પરતુ સેનાપતિ મિચેલ ૧૯મી રેજીમેન્ટ સમક્ષ આવી ધીરતા કે ગભીરતા દર્શાવી શકયો નહિ સેનાપતિના દોષથી ઘણી વેળા ઘણા કુકાર્યો બને છે આ બનાવમા પણ સેનાપતિ મિચેલના દોષથી કુકાર્ય થયુ હતુ. કર્નલ મિચેલે ઉગ્રતા ન દર્શાવી હોત તો સિપાહીઓ ઉશ્કેરાત નહિ, જો એ સાહેબ ગુસ્સે ન થયા હોત તો દેશી ઓફિસરો સિપાહીઓને શાંત પાડવામા કદી ઉદાસીનતા દર્શાવત નહિ

અધ્યાય ૨ જો

વિષય દર્શન —સરકારને સમયોચિત કાર્ય કરવામા થયેલા વિલબનુ કારણ—સરકારના જુદા જુદા કારોબારી વિભાગો—ચરબીવાળા ટોટા વિષે તપાસ—બરાકપુરના સિપાહીઓમા અસતોષની વૃદ્ધિ—સિપાહી મોગલ પાંડે ૩૪મી પલટણમા ગડબડ ૧૯ મી પલટણના હથિયાર ઉતાર્યા.

દરેક દેશમા અને દરેક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થામા એવુ જણાય છે કે વિપત્તિથી રાજ્યનુ અમગળ થવાનું હોય, તે એવી છુપી રીતે પોતાની ગતિ વીસ્તાર કરે છે કે તે વિપત્તિ ફળ આપવાને તૈયાર થાય તે પહેલા રાજકર્ત્તાને તે વિષે બીલકુલ ખબર પડતી નથી. આ રીતે વિપત્તિને સમય મળવાથી તે ધીરે ધીરે શક્તિ સગ્રહ કરી રાજકીય શાસનની વિરૂદ્ધ એવુ પ્રચડ બળ પેદા કરે છે કે છેવટે એને અટકાવવાનુ કાર્ય મુશ્કેલ થઇ પડે છે હિંદ જેવા વિશાળ રાજ્યમા એવી અવશ્યભાવી વિપત્તિના સમાચાર જાણતા બ્રિટિશ સરકાર જેવી વિદેશી સરકારને વધારે સમય લાગે, એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે હિંદની ભાષા, લોકો અને આચાર વ્યવહાર જુદા હોવાથી સરકાર એ દરેક સપ્રદાયનો મનોભાવ બરાબર સમજી શકતી નથી, હિદના બધા વર્ગો, બધા ધર્મો, તથા બધા લોકોનો આશય દર વખતે સરકારના સમજવામા આવતો નથી, આથી રાજા પ્રજા ઘણી વેળા અધારામા રહી એક બીજાનુ મો જોવાનો પ્રયાસ કરે છે શાસનવિભાગના નીચા દરજ્જાના જે કર્મચારીઓ સાધારણ પ્રજામા વસે છે તેઓ કોઇપણ વિપત્તિનો આભાસ જણાતા ઉપરી અમલદારોને જણાવે છે પરતુ એ સમાચાર શાસનવિભાગનો વાકો રસ્તો ઓળગી મુખ્ય શાસનકર્ત્તાના કાન પર પડે, તે પહેલા તો વિપત્તિ ભયકર અને અટકાવી ન શકાય તેવી થઇ જાય છે

હિંદ સામ્રાજ્યના સૈન્યની બધી જવાબદારી વડા સેનાપતિ પર છે પરતુ ગવર્નર–જનરલના હાથમા બધા વિષયની દોરી હોવાથી સૈનિક વિભાગનુ કાર્ય પણ તેને નિયમિત રાખવુ પડે છે. ગવર્નર

જનરલ પોતાની જવાબદારી સમજી સૈનિક વિભાગના કાર્ય માટે વડા સેનાપતિ પર આધાર રાખે છે આ બે રાજપુરુષો એકજ ઠેકાણે રહેતા હોય તો ખાસ બાબતનો ફેંસલો થતા બહુ વાર લાગે નહિ પરંતુ ઘણીવેળા એવું બને છે કે, ગવર્નરજનરલ પોતાના સેક્રેટરી સાથે રાજ્યને એક ખુણે બેઠો હોય તો વડો સેનાપતિ રાજ્યને બીજે ખુણે બેઠો હોય, ઈ સ ૧૮૫૭ ની શરુઆતમા આવી સ્થિતિ થઈ હતી. લૉર્ડ કેનિંગ કલકત્તામા હતો. વડા સેનાપતિની ઑફિસ વાયવ્ય તરફ હતી[1] અને સેનાપતિ પોતે કલકત્તામા હતો આજુટ ટ જનરલ સિમલામા હતો, તેની ઓફિસ કલકત્તામા હતી ચરબીવાળા ટોટાના સબધમા જે કઈ તપાસ કરવી જોઈએ, એ તપાસ કરવાની સત્તા આ લોકોના હાથમા હતી પરંતુ એ બધા એક જગાએ નહોતા, તેઓની ઓફિસો પણ એક જગાએ નહોતી, તેથી યોગ્ય સમયે યોગ્ય ઉપાયો કામે લગાડી શકાયા નહિ આ પ્રમાણે જે વિલબ થયો તે છેવટે અનિષ્ટકર નીવડયો

સૌથી પ્રધાન રાજપુરુષો જુદે જુદે સ્થાને હોવા ઉપરાત રાજકીય શાસન વિભાગની કાર્ય પદ્ધતિને લીધે પણ બહુ વિલબ થયો હતો દરેક વિભાગમા ખાસ સત્તાવાળા અનેક રાજપુરુષો રાજકીય

---

૧. બગાળ આજ સમયે સેનાપતિ એન્સનની સ્ત્રી ઈંગ્લાડ જતી હોવાથી તે તેને વળાવવા માટે કલકત્તા આવ્યો હતો. સેનાપતિ કલકત્તામા હતો તે દરમ્યાન સિપાહીઓ ચરબીવાળા ટોટાની વાતથી ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા પરંતુ એ બાબત પર ધ્યાન આપવાની તક સેનાપતિને મળી નહોતી.

શાસનપદ્ધતિને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે નીમવામા આવ્યા હોય છે. કોઈ આલીશાન મહેલમા જવા માટે જેમ એક પછી એક કેટલાક પગથિઆ પસાર કરવા પડે છે, તેમ કોઈ જરૂરી વિષય સૌથી મોટા રાજપુરુષને જણાવવો હોય તો જુદા જુદા ચડતી મત્તાવાળા રાજપુરુષો મારફતે વડા અધિકારીને પહોચાડવો પડે છે કોઈ ભારેમા ભારે વિષયની મીમાસા કરવી હોય, તો નીચલા દરજ્જાના અમલદારને પોતાના ઉપરીને જણાવવુ પડે છે એ ઉપરી વળી પોતાના ઉપરિને જણાવે છે, આ રીતે પગથિએ પગથિએ ચઢી પેલો સદેશો સૌથી વડા અધિકારીને પહોચે છે ૨૨ મી જાન્યુઆરીએ ડમડમમાની ૭ મી રેજિમેન્ટના સરદાર લેફટેનેન્ટ રાઇટે ચરબીવાળા ટોટાથી સિપાહીઓમા ઉશ્કેરણી ફેલાય છે, એ વાત અસ્ત્રાગારના અધ્યક્ષને જણાવી. અસ્ત્રાગારના અધ્યક્ષ મેજર બોન્ટેને એ સદેશો બીજે દિવસે ડમડમની છાવણીના અધ્યક્ષને જણાવ્યો એ અધ્યક્ષે એ સદેશો બારાકપુરના સેનાપતિને લખી જણાવ્યો કર્નલ હિયર્સે એ સદેશો કલકત્તાના આજુટ ટ જનરલની ઓફિસમા મોકલ્યો વિષય અગત્યનો હતો આ સબધમા તરતજ કઈ પગલા લેવાની જરૂર હતી સેનાપતિ હિયર્સે એ માટે આ સદેશો જેમ બને તેમ જલદી હિદી સરકારને મોકલવાની ભલામણ આજુટ ટ જનરલની ઓફિસને કરી હતી, અને તે સાથે એ પણ જણાવ્યુ હતુ કે, સિપાહીઓને પોતપોતાના ટોટા પોતાની મેળે તેલવાળા કરી લેવાનો અધિકાર આપવો જોઇએ સેનાપતિ હિયર્સેનો પત્ર ૨૪ મી જાન્યુઆરીએ આજુટ ટ જનરલની ઓફિસને મળ્યો તે દિવસે વખત ન હોવાથી કઇ કાર્ય થઈ શક્યુ નહિ બીજે દિવસે રવિવાર હતો, માટે એ

દિવસે પણ હ્યિયર્સે એ લખેલા ' ઘણા જરૂરી ' પત્રને આજુટ ટ જનરલની ઓફિસમા પડયુ રહેવુ પડયુ ૨૬મી જાન્યુઆરીએ આજુ-ટ ટ જનરલે હ્યિયર્સેનો પત્ર વડી સરકારના સૈનિક વિભાગના સેક્રેટરી તરફ રવાના કર્યો બીજે દિવસે સરકારે હ્યિયર્સેના મતને અનુકૂળ થાય એવો જવાબ આજુટ ટ જનરલની ઓફિસ તરફ રવાના કર્યો. ૨૮ મી એ ગવર્નમેન્ટની અનુમતિ સેનાપતિ હ્યિયર્સેને મળી સેના-પતિએ એ વાત બગાકપુરના બધા સિપાહીઓને જણાવવાનો હુકમ આપ્યો પરતુ આ જવાબ ફરી વળતા બહુ વાર લાગી હતી. જવાબ આવ્યો તેને આગલે દિવસે એક દેશી ઓફિસરે કવાયત વખતે ટોટા વિષે સરકારનો કઈ પણ હુકમ આવ્યો છે કે નહિ, એવો ખુલાસો પૂછ્યો પરતુ તે દિવસે કઇ પણ જવાબ ન આવ્યો હોવાથી તેને જવાબ આપવામા આવ્યો કે, હજુ સુધી કઇ હુકમ આવ્યો નથી જો ગવર્નર જનરલ અને સેનાપતિ હ્યિયર્સેની વચ્ચે આજુટ ટ જનરલની ડખલગીરી ન હોત તો ચાર દિવસ પહેલા જવાબ આવી ગયો હોત જ્યારે ઉપરિઅધિકારીઓ ટોટા વિષે આમ લખાણુપટ્ટી ચલાવતા હતા, તે વખતે સરકારના વિરોધીઓ સાહસપૂર્વક ભયકર કાર્ય સાધવા માટે ભયકર કાવતરા ફેલાવતા હતા.

આ ભયકર વાત ધીમે ધીમે બગાળામાથી વાયવ્ય પ્રાતોમા ફેલાઇ. પ્રથમ તો એ વાત ભયકર હોય એવુ એ પ્રાતોમા ન જણાયું, પણ છૂપી રીતે એ બધાને ઉશ્કેરવા લાગી. સરકારે આ વાતને વધુ વજન આપ્યુ નહોતું, તેણે ધાર્યું હતુ કે સિપાહીઓને શાતિપૂર્વક સમજાવતા તેઓની ઉશ્કેરણી આપોઆપ શાત પડી જશે. આ વાત છેવટે ભયકર દાવાનળ પ્રગટાવશે, એ વાતનો આ વખતે સરકારને

ખ્યાલ પણ નહોતો પરંતુ વિપત્તિ ગુપ્ત રીતે શક્તિ મેળવતી હતી, લોર્ડ કેનિંગ હજુ નવો સવો ગવર્નર જનરલ હતો, તેથી તે સૂક્ષ્મ રીતે દરેક વિભાગની કાર્યપદ્ધતિ તપાસી રહ્યો નહોતો તેને ઘણીવેળા ઘણી બાબતમાં પોતાના સેક્રેટરી પર આધાર રાખવો પડતો હતો હિંદી સરકારના સૈનિક વિભાગનો સેક્રેટરી આ બાબત માટે જવાબ દાર હતો કંઇ પણ ગડબડ ઉઠતા ગવર્નર જનરલને સારી સલાહ આપવી એ તેનું કર્તવ્ય હતું કર્નલ રિચર્ડ બર્ચ એ વખતે હિંદી સરકારના સૈનિક વિભાગનો સેક્રેટરી હતો, તેના ચરિત્ર અને કર્તવ્ય-નિષ્ઠાપર બધાને વિશ્વાસ હતો કર્નલ બર્ચે જ્યારે સાભળ્યું કે, ડમડમના સિપાહીઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે, ત્યારે તે જરાપણ વિલંબ ન કરતા એ બાબતની જાતિતપાસ કરવા ડમડમ ગયો

ડમડમ આવ્યા બાદ કર્નલ બર્ચે સાભળ્યું કે ચરબીવાળા ટોટા તૈયાર કરવામા આવ્યા છે ખરા, પણ તેમાનો એક પણ ડમડમ અગર પ્રેસિડેન્સિ વિભાગના કોઇપણ સિપાહીને વાપરવો પડ્યો નથી કર્નલ બર્ચ સિપાહીઓને શાત પાડવા માટે યોગ્ય ઉપાયો કામે લગાડવાની પેરવી કરવા લાગ્યો તે સમજી ગયો કે, જે ડમડમમા બન્યું છે, તે અવશ્ય બીજે પણ બને તેવું છે જે જે ઠેકાણે નવી રાઇફલ વાપરવાની કેળવણી આપવામા આવે છે, તે તે ઠેકાણે ટોટા સબધમા જરૂર કંઇ સદેહ પેદા થશે જ આથી જેમ બને તેમ જલદી આ ગડબડ શાન્ત પાડવાની જરૂર છે.

કર્નલ બર્ચ આવો વિચાર કરી ગવર્નર જનરલને મળ્યો, તથા તેની પાસે તેણે સિપાહીઓના હૃદયને આશ્વાસન મળે એવો કોઇ ઉપાય કામે લગાડવાની મજૂરી માગી મજૂરી મળી. તરત જ

ડમડમ અને મિરતમા એવો હુકમ જાહેર કરવામા આવ્યો કે, "કાઇ પણુ સિપાહીને ચરબીવાળા ટોટા આપવામા આવશે નહિ સિપાહીઓ પોતાના ટોટા પર ગમે તે તેની પદાર્થ લગાડી શકશે" અંબાલા ને શિયાળકોટમા પણુ એવો જ હુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો. ચરબીવાળા ટોટા સિપાહીઓને આપવામા આવે, સિપાહીઓ પોતાને મનગમતા પદાર્થ વડે ટોટા ચીકણુા કરી શકશે, એવો સામાન્ય હુકમ જાહેર કરવા માટે કર્નલ બાર્ચે વડા સેનાપતિદ્વારા પ્રયત્ન કર્યો હતો આ સબધમા કોઇને કઇ મુશ્કેલી વેઠવી પડે તેવુ નહોતુ. છતા મિરતમા આ હુકમ વિરુદ્ધ એક હરકત ઉભી થઇ ત્યાના સૈનિક અમલદારે કલકત્તા લખી મોકલ્યુ કે સિપાહીઓ કેટલાક વર્ષ થયા ચરબીવાળા ટોટા વાપરે છે, એ ટોટાપર ઘેટાની ચરબી લગાડવામા આવે છે કલકત્તાની સરકારે આ બાબતમા કશો વાધો ન લીધો. તેણે હુકમ આપ્યો કે જો ઘેટાની ચરબી અગર મીણુ ટોટાપર લગાડવામા આવતું હોય તો એ વાપરવામા કાઇ હરકત નથી.

કલકત્તાના કિલ્લામા અને મિરતમા અપવિત્ર અને અસ્પૃશ્ય ચરબીવાળા ટોટા તૈયાર થયા હતા એ વાતમા કઇ સશય નથી, વળી એ પણુ ખરૂ છે કે ઇ. સ ૧૮૫૬ ના અકટોબર માસમા એવા ઘણુા ટોટા અંબાલા અને શિયાળકોટની છાવણીમા મોકલવામા આવ્યા હતા. પરતુ એ નવા ટોટા સિપાહીઓને વાપરવા માટે આપવામા આવ્યા નહોતા તે વખતે તો સિપાહીઓ બદુક વાપરવાની રીત માત્ર શીખતા હતા. બંદુક કેવી રીતે પકડવી, કેવી રીતે નિશાન તાકવુ, તેની રચના અને ગુણુ કેવા છે, એ બધુ તેઓને શિખવાતું હતુ. કેટલાક અઠવાડિઆ સુધી સિપાહીઓ એ બધુ

શીખતા રહ્યા, નવી બદુક વાપરવાની રીત જાણવાથી તેમને બહુ આનદ થતો, છેવટે જ્યારે ટોટાની જરૂર પડી ત્યારે તેઓ પોતાની મેળે તે તેલવાળા અગર મીણવાળા કરી વાપરવા લાગ્યા

સિપાહીઓના હૃદય આટલુ કર્યા છતા શાત થયા નહિ જે ઉડી બીક તેઓના હૃદયમા પેસી ગઇ હતી, તે નીકળી નહિ અગાઉ એક છાવણીમાથી બીજી છાવણીમા જે ગપાટા ફેલાયા હતા, તેથી સિપાહીઓના હૃદય ધીમે ધીમે અધકારમય થતા જતા હતા આ અધકાર દૂર કરવાની ખાસ જરૂર હતી અપવિત્ર ચરબીનો સ્પર્શ કરવો પડશે એ એકજ વાતથી સિપાહીઓ ઉશ્કેરાયા નહોતા. સિગતમા તો બ્રાહ્મણોના છોકરા પણ ચરબીવાળા ટોટા બનાવવાના કામ પર જતા હતા એથી કોઇને કશી જાતની હરકત પડતી નહોતી સિપાહીઓને ટોટા દાત વડે કરડી બદુકમા ભરવા પડતા સરકારે ધાર્યું કે એ ખાતર સિપાહીઓમા અસતોષ ફેલાયો છે આથી મેજર બર્ન્ટન નામના એક સૈનિક પુરુષની સલાહ મુજબ એ પદ્ધતિ પણ ફેરવી નાખી સરકારે હુકમ કાઢયો કે, સિપાહીઓએ નવા ટોટા દાત વડે ન કરડતા હાથવડે ઉત્રાડી બદુકમા ભરવા પરતુ આથી પણ સિપાહીઓ શાત ન થયા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ટોટા દાત વડે કરડી બદુકમા ભરવાની અમને ટેવ પડી છે વળી ઉતાવળ વખતે તો આ ટેવ મુજબ કાર્ય કરવુ જોઇએ માટે આ ફેરફારથી સિપાહીઓમા સતોષ ફેલાયો નહિ સિપાહીઓ અગાઉની પેઠે દીલગીર હતાશ અને સૂનમૂન થઇ કામ કરવા લાગ્યા

ઇ સ ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમા સેનાપતિ હિયર્સેએ બારાકપુરથી લખ્યુ હતું કે, " કેટલાક દિવસ થયા હુ અહીંના સિપાહીઓનો

મનોભાવ તપાસતો આવું છું કેટલાક નઠારા લોકોની ઉશ્કેરણીથી તેઓ અધીરા થઇ ગયા છે એ નઠારા લોકોએ તેઓને એવું સમજાવી દીધું છે કે સરકાર તમારી જાતિ અને ધર્મનો નાશ કરી તમને ખ્રીસ્તિ બનાવવાની છે " સેનાપતિની આ વાત ખોટી નહોતી દિવસો જવા લાગ્યા પણ સિપાહીઓના મનમા શાન્તિ ન થઇ દરેક નવો દિવસ તેઓના હૃદયમા નવી નવી અશાન્તિ ફેલાવતો ગયો બરાકપુરના સિપાહીઓ આ રીતે ઉદ્વેગી બની ગયા હતા સેનાપતિઓ તેઓને દરરોજ સમજાવતા કે " તમારા ધર્મમા દખલ કરવાનો સરકારનો જરાપણ હેતુ નથી. તમને કદી પણ ચરબીવાળા ટોટા વાપરવા આપવામા આવ્યા નથી તમારી મરજી મુજબ તમે એ ટોટા પર તેલ અથવા મીણ લગાડી શકો છો " પરંતુ સિપાહીઓનો સદેહ દૂર નજ થયો, તેઓ સેનાપતિના વચનો પર વિશ્વાસ રાખી શકયા નહિ, તેઓનો સદેહ થયો કે ટોટાનો કાગળ અસ્પૃશ્ય અને અપવિત્ર પશુની ચરબીથી તૈયાર કરવામા આવ્યો છે એ કાગળનો ઉપરનો ભાગ ચિકાશ પડતો હોવાથી તેઓને આ શકમા પુષ્ટિ મળતી ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ જોયુ કે એ કાગળ બળગાવતા ચડચડાટી થાય છે, અને ચરબી બળે તેવી ગધ આવે છે ત્યારે તેઓને દૃઢ ખાત્રી થઇ ગઇ કે હવે આપણે જરૂર વટલાવાના એમા કશો શક નથી

સેનાપતિ હિયર્સે આ સિપાહીઓને શાત પાડવા બનતા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો સિપાહીઓ પર તેને દયા આવતી તે તેઓના મનોભાવ સમજી ગયો હતો તેણે સ્પષ્ટ જોયુ હતુ કે સિપાહીઓ ઉંડા શકથી બેભાન બની ગયા છે. ચરબીવાળા ટોટાથી હિંદુ અને

મુસલમાન બંનેના ધર્મને હાનિ થાય છે, એવો ખ્યાલ તેઓના અંતઃકરણમાં પેસી ગયો હોવાથી એ ખ્યાલ જેમ બને તેમ જલદી દૂર કરવાની જરૂર છે કઠોરતા કરતા સમજાવટ આ બાબતમાં સારૂ કામ કરશે આવો વિચાર કરી કવાયત વખતે તેણે હિંદુસ્થાનની ભાષામાં સિપાહીઓને કહ્યું કે, તમે ખોટા સંદેહથી અધીરા બની ગયા છો તમે જે સરકારનું કામ કરો છો, જે સેનાપતિઓના હાથ નીચે કેળવાઓ છો, તે સરકાર કે તે સેનાપતિઓ તમારી જાતિ કે ધર્મ પર કદી હાથ નાખશે નહિ તમારે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાવાની બીક રાખવી નહિ અંગ્રેજો ધર્મપ્રચાર કરતી વેળા આંધળા બની જતા નથી તેઓ જેને તેને પોતાના ધર્મમાં આણી મૂર્ખતા જાહેર કરતા નથી જેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ પુસ્તકો વાચી શકે છે સમજી શકે છે તેઓના જો ઇચ્છા હોય તોજ તેને ખ્રીસ્તિ ધર્મની દીક્ષા આપવામાં આવે છે પરંતુ દીક્ષા આપ્યા અગાઉ તેઓ બધા ધાર્મિક નિયમો સમજી શકેલ છે કે નહિ, એ બાબત તપાસ કરવામાં આવે છે ધર્મના નિયમો જાણ્યા સિવાય કોઇને ખ્રીસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવામાં આવતી નથી " આટલું કહી સેનાપતિએ સિપાહીઓને કહ્યું કે "તમે મારૂ ભાષણ સમજી શક્યા છો કે નહિ ?" તેઓએ માથું હલાવી હા પાડી સેનાપતિને સંતોષ થયો તેણે વિચાર્યું કે હવે તેઓ શાંત થશે, તેઓનો સંદેહ જતો રહ્યો છે,

પરંતુ ભાષણની મોહિની શક્તિ, તેજસ્વિની ભાષાના અપૂર્વ ઉછાળા, સિપાહીઓને લાંબો વખત શાંત રાખી શક્યા નહિ બારાકપુરના જે ઉશ્કેરાયલા સૈનિકોએ કવાયતના મેદાનપર સેનાપતિ હિયર્સેનું ભાષણ સાંભળ્યું હતું, તેઓના હૃદય પાછા ગંભીર સંદેહના તરંગોથી ડોલવા લાગ્યા દિવસો વિતવા લાગ્યા, પણ સરકારે કંઇ

ઉપાય લીધો નહિ બરાકપુરના સિપાહીઓ પોતાનુ કર્તવ્ય સમજતા હતા, પણ જે શાતિનુ દશ્ય તેઓની આખો આગળથી દૂર થયુ હતું, તે તો પાછુ આવ્યુ જ નહિ પ્રીતિ અને તૃપ્તિપૂર્વક તેઓ પોતપોતાના જીવનના સુખમય ચિત્ર આલેખી શક્યા નહિ જે ગભીર સદેહથી તેમના હૃદય ડોલા ખાતા હતા, તે શાન્ત થયા જ નહિ. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે " અમારી પડતીનો સમય પાસે આવ્યો છે, સખ્યાબધ ગોરા સિપાહીઓ અને તોપચીઓ અમારો નાશ કરવા ધસ્યા આવે છે [1] "

આ વિશ્વાસ અતિશયોક્તિમય હોઈ શકે, પરતુ તે તદ્દન ખોટા તો નહોતો જ્યારે બરાકપુરના સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીના સમાચાર કલકત્તા પહોચ્યા, ત્યારે ગવર્નર જનરલને ભયકર વિપત્તિનો આભાસ આવ્યો ભારતના આકાશ તળે વિપત્તિના વાદળા એકત્ર થતા હતા. એ વાદળા ધીમે ધીમે ગાઢ કાળો રગ ધારણ કરતા હતા હિંદનુ દેશી લશ્કર જ્યારે સરકારની વિરુદ્ધ એકત્ર થતુ હતુ, ત્યારે સરકારને નિષ્કટક કરવા માટે જેમ બને તેમ જલદી કોઈપણ ઉપાય લેવાનો

1 આ બાબતમા બરાકપુરના એક યુરોપિઅન સૈનિકે પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્રમા લખ્યુ હતું કે, " ૮ મી માર્ચે અમારી ટુકડીના એક નાયકે આવી કહ્યું કે સિપાહીઓમા એવી વાત ફેલાઈ છે કે સરકારે હાવરામા પાચ હજારનુ ગોરૂં લશ્કર એકત્ર કર્યુ છે, તેઓ ત્યા બે વહાણોમા આવી પહોચ્યા છે કુલહોલને દિવસે તેઓ અહિ આવી પહોચશે આ સમાચાર સાભળી સિપાહીઓને રાત્રે ઉઘ આવતી નથી "

જરૂર હતી એ વખતે બંગાળામા ગોરૂ લશ્કર ઘણુ નહોતુ. કલકત્તા અને દાનાપુરમા કેવળ અકેક ટુકડી હતી બહરમપુરના સિપાહીઓના હગામા પછી એક અઠવાડીએ કર્નલ મિચેલને ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓને નિરસ્ત્ર કરવા ખાતર બરાકપુર મોકલવાનો હુકમ હતો. એ દરમ્યાન રંગુનથી એક ગોરી ટુકડી લાવવા માટે એક વહાણુ મોકલવામા આવ્યુ હતુ. બરાકપુરના સેનાપતિઓ એમાનુ કઇ જાણુતા નહોતા. સેનાપતિ હિયર્સે પોતે એ વાત જાણુતો નહોતો. સેનાપતિએ સિપાહીઓના ગપા પર બહુ ધ્યાન આપ્યુ નહિ તે વિચારવા લાગ્યો કે તેઓ કલ્પનાને હિલોળે ચઢયા છે, તેથી દરેક વાત અતિશયોક્તિથી ભરપૂર કરી મૂકે છે પરતુ છેવટે તેની મોહનિદ્રા તૂટી તે સમજી ગયો કે, સિપાહીઓ મારા કરતા પણુ વધુ જાણે છે વહાણુ રંગુનથી સૈન્ય લઇ કલકત્તા આવી પહોચ્યુ કલકત્તાના ગોરાઓ આવા સમયમા રક્ષકોને આવેલા જોઇ બહુ ખુશ થયા.

એ વખતે સિપાહીઓની માફક સરકાર પણુ બહુ સશકી બની ગઇ હતી. સિપાહીઓની ઉદાસીનતા, ઉશ્કેરણી અને અબાધ્યતા જોઈ સરકારનો શક ધીમે ધીમે ગભીર બનતો ગયો આ શક વેળા સરકાર ધૈર્યપૂર્વક કામ કરી શકી નહિ. મોટા મોટા ગોરા સૈનિક અમલદારોથી છૂપી રીતે સરકાર પોતાનો બચાવ કરવાની તૈયારી કરી રહી હતી પરતુ સિપાહીઓ તો બધે સ્થળેથી બાતમી મેળવતા હતા. શહેરેશહેરમા જે કઇ બનતુ તે અમલદારોની પહેલા સિપાહીઓ જાણુતા. રંગુનથી ગોરી ટુકડી કલકત્તા આવી, એ વાત સિપાહીઓ પહેલા ખુદ સેનાપતિ હિયર્સે પોતે જાણી શકયો નહોતો દરેક છાવણીમા આ વિષે વાતો ચાલતી હતી સિપાહીઓ સરકારના ઉદ્દેશ બાબત શકા લાવતા હતા, ધીમે ધીમે વધારે ઉશ્કેરાતા જતા હતા.

બારાકપુરના સિપાહીઓ થોડો વખત શાંત રહ્યા, તેઓ વ્રતિપૂર્વક પોતાની જાતિ, વર્ણ અને ધર્મના રક્ષણ માટે તૈયાર થવા લાગ્યા વાત ધીમે ધીમે વધી પડવા લાગી કલકત્તાના સિપાહીઓ પણ બારાકપુરના સિપાહીઓની માફક અસંતુષ્ટ થઇ ગયા ગવર્નર જનરલે ૧૫ મી માર્ચે વડા સેનાપતિને લખ્યુ કે, "૪૩ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓએ ૨ જી રેજીમેન્ટના સિપાહીઓ સાથે જમવાની ના પાડી હતી, એટલુ જ નહિ પણ ૭૦ મી રેજીમેન્ટમાના કોઈ કોઇ સિપાહીએ ૨ જી રેજીમેન્ટના સિપાહીઓને ટોટા કરડવાની મના કરી હતી " લોર્ડ કેનિંગે સિપાહીઓનો મનોભાવ સમજી આ પ્રમાણે લખ્યુ હતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી બારાકપુરના સિપાહીઓ ખાસ કરીને કલકત્તાનો કિલ્લો અને બીજા કેટલાક જાહેર ઠેકાણા પર ચોકી કરતા હતા ૧૦ મી માર્ચે સધ્યાકાળ વખતે ૨ જી રેજિમેન્ટના કેટલાક સિપાહીઓ કિલ્લામા પહેરાપર હતા બરાબર તે જ સમયે ટંકશાળના પહેરાપર ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ હતા સધ્યાકાળ વખતે ૨ જી રેજીમેન્ટના બે સિપાહીઓએ ટંકશાળના દરવાજા પાસે આવી સુબેદારને મળવા માગ્યુ સુબેદાર દીવા પાસે બેઠો બેઠો પોતાને કામની એક ચોપડી જોતો હતો, એ વખતે પેલા બે સિપાહીઓ તેમની પાસે આવી પહોચ્યા. તેઓમાના એકે કહ્યુ કે, 'અમે કિલ્લામાથી આવીએ છીએ. રાતના બે પહોર વીત્યાબાદ કલકત્તાના સિપાહીઓ કિલ્લાના સત્રીઓ સાથે એકત્ર થશે. સુબેદાર જો એ સમયે પોતાના માણસો સાથે તેઓને આવી મળે, તો સરકારની સત્તા તોડવાનું સહજ બને." સુબેદારે આ વાત સાભળી તેઓને

કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તેના સિપાહીઓએ આ કાર્ય બજાવ્યું. બીજે દિવસે સવારમાં સુબેદારે આ બન્ને સિપાહીઓને કિલ્લામાં મોકલ્યા. તેઓના પર કામ ચાલ્યું. દરેકને ચૌદ ચૌદ વર્ષની કેદની સજા થઇ.

આવી સામાન્ય બાબતોમાંથી છેવટે ભયંકર બનાવ બને તેમાં નવાઈ નથી, એ વાત સેનાપતિ હિયર્સે બરાબર સમજી ગયો હતો. આથી આ સામાન્ય બાબત પણ હિયર્સને જતી કરવા યોગ્ય ન જણાઈ. હિયર્સે વળી સંદેહ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેનું અગાઉનું ભાષણ સિપાહીઓએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું હતું. તેથી હિયર્સે એવુંજ ભાષણ બીજી વખત કરવા તૈયાર થયો. લૉર્ડ કેનિંગે હિયર્સને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી. હિયર્સે ગવર્નર જનરલ સાથે મસલત કરી, બરાકપુરના સિપાહીઓને ૧૭ મી માર્ચ સવારમાં કવાયતના મેદાનપર હાજર રહેવાનો હુકમ કર્યો.

૧૭ મી માર્ચ આવી પહોંચી. સવારમાં સિપાહીઓ કવાયતના વિશાળ મેદાનપર એકત્ર થયા, હિયર્સે ઘોડેસ્વાર થઇ સિપાહીઓ સન્મુખ આવી ઉભો. તેણે ગંભીર સ્વરે ભાષણ આરંભ્યું કે, "સરકારના શત્રુઓ તમને વિના કારણ ઉશ્કેરી મૂકે છે, તમને વટલાવાની બીક બતાવે છે. વિશ્વાસુ સિપાહીઓએ એવા શત્રુઓથી દૂર રહેવું જોઇએ. તમે કંપનિના તાબામાં આનન્દપૂર્વક દિવસો ગુજારો છો, એ આનન્દના દિવસોમાં શત્રુઓ અડચણ ન કરી શકે, તે બાબત સાવચેતી રાખવી જોઈએ." ત્યારબાદ હિયર્સે ટોટાના કાગળો વિષે કહ્યું કે, "ઉત્તમ પ્રકારના કાગળોનો ઉપરનો ભાગ આવો ચકચકતો

દેખાય છે. હિંદના રાજાઓ હમેશા આવા કાગળો વાપરે છે ” આની સાબીતિ આપવા ખાતર હિયર્સેએ કાશ્મીરના મહારાજાનો એક પત્ર બનાવ્યો એ પત્ર મહારાજા ગુલાબસિંહે હિયર્સેને લખ્યો હતો હિયર્સેએ એ કાગળ દેશી ઓફિસરોના હાથમા આપી કહ્યુ કે, “ આ કાગળ ટોટાના કાગળ કરતા પણ વધુ ચકચકતો હતો. સિપાહીઓ આ કાગળ સારી રીતે તપાસી શકશે જો એમ છતા તમને વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો સીરામપુર જઈ કાગળ બનાવવાની રીત જોવાથી બધો શક જતો રહેશે ” ત્યારબાદ ૧૯ મી રેજિમેન્ટે જે તોફાન મચાવ્યુ હતુ તે વિષે હિયર્સેએ કહ્યુ કે, ‘ ૧૯ મી રેજમેન્ટના સિપાહીઓએ ભારે અપરાધ કર્યો છે સરકાર તેઓ પર બહુ ગુસે થઈ છે કદાચ સરકાર તેમને નિ શસ્ત્ર કરવાનો હુકમ આપશે જો મને એવો હુકમ મળશે તો યુરોપિઅન અને દેશી સિપાહીઓ, ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓને એ હુકમ શી રીતે મનાવવામા આવે છે, તે જોવાને માટે એકઠા રાખવુ પડશે, ” ત્યારબાદ સેનાપતિએ કહ્યુ કે, “ તમારા શત્રુઓ એમ કહેતા ફરે છે કે સખ્યાબંધ ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓ એકાએક તમારા પર તૂટી પડશે. તમે આવી જૂઠી વાતમા વિશ્વાસ રાખી બ્હીઓ છો, તથા ફિકરો છો પરતુ મારી મજૂરી સિવાય કોઈપણ ગોરો સૈનિક બારકપુરમા પેસી શકશે નહિ હુ યોગ્ય સમયે તેઓના આવવાના સમાચાર તમને જણાવીશ તમે કઇપણ ગુનો કર્યો નથી, તમારી વિરુદ્ધ કઇપણ બાબત સાબીત થઇ નથી, માટે તમારે ડરવાનુ કઈ કારણ નથી ઓફિસરો તમારી અડચણો, તમારી ફરિયાદો ધ્યાનપૂર્વક સાભળશે તમારે વટલાવાની બ્હીક રાખવાની નથી. પરતુ જો તમે

કોઇપણ પ્રકારનુ ફિતુર કરશો તો તમારે ભયકર સજા ભોગવવી પડશે ”

આટલુ બોલી હિયર્સે પોતાનું ભાષણ પૂરૂ કર્યું સિપાહીઓ ગભીરપણે કવાયતના વિશાળ મેદાનમાથી પોતપોતાને સ્થળે ચાલ્યા ગયા પરતુ તેઓનો ભય દૂર થયો નહિ, આશાના રગીન ચશ્મા તેઓની આખ પર ચઢયા નહિ સેનાપતિ હિયર્સને આ ભાષણમા યશ મળ્યો નહિ એ સમયે બધી બાબતનો વિચાર કરી, મૃદુ વિવેકપૂર્વક બોલવાની જરૂર હતી ગુસ્સાને લીધે અકસ્માત્ કાંઇ પણ વાત બોલી નાખવાની ઉદ્દેશસિદ્ધિમા અડચણ આવી પડે છે, એ બાબત તરફ બોલનારે ધ્યાન આપવુ જોઈતુ હતુ હિયર્સ ઉંડી દુરદેશીથી અધીરો થઇ, કદાચ સિપાહીઓને વધારે ઉશ્કેરી મૂકે એવી લોર્ડ કેનિગને શંકા થઇ હતી કેનિગની શકા ખરી પડી. ૧૯ મી રેજીમેન્ટને બરાકપુરમા લાવી નિરસ્ત્ર કરવામા આવશે, હથિયાર ઉતારતી વેળા બધા ત્યા હાજર રહેશે–સેનાપતિ હિયર્સેએ આ વાત પોતાના ભાષણમા જણાવી હતી જેઓની સમક્ષ આ ભાષણ કરવામા આવે છે, તેઓ આ સમાચારને કેવા અર્થમા ગ્રહણ કરશે તે વાતનો વિચાર ભાષણકર્ત્તાએ કર્યો નહી ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને નિશસ્ત્ર કરવાના છે, તે વાત હજુ જાહેર થઈ નહોતી ગવર્નર જનરલે એ સમયે વડા સેનાપતિને લખ્યુ હતુ કે, “૧૯ મી રેજીમેન્ટના સિપાહીઓ બરાકપુર તરફ ઉતાવળે કુચ કરતા આવે છે ૩૦ મી માર્ચે સવારમા તેઓ બરાકપુર આવી પહોચશે એમ જણાય છે. તેઓને નિશસ્ત્ર કરવાના છે, સૈનિક વિભાગમાથી બરતરફ કરવાના છે, એ વાત તેઓ જાણતા

નથી મને લાગે છે કે એ વાતથી તેઓને અજાણ્યા રાખવા એજ ઠીક છે " પરંતુ સેનાપતિ હિયર્સેએ એ વાત આરેશમાને આવેશમા બહાર પાડી દીધી. શાત ભાષણ આને લીધે અમૃતમયને બદલે વિષમય નીવડયુ. જ્યારે સિપાહીઓએ સાભળ્યુ કે " અમારા ભાઈઓના હથિયાર છિનવી લેવાશે " ત્યારે તેઓ ક્ષોભથી દિગ્મૂઢ બની ગયા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ધીમે ધીમે બધાની એજ દશા થવાની છે સાગર પારથી ગોરૂ સૈન્ય આવ્યુ છે, બીજુ સૈન્ય પણ આવવાનુ છે છેવટે બધા સિપાહીઓના હાથમા જૂલમપૂર્વક પેલા અપવિત્ર ટોટા આપવામા આવશે બારાકપુરના સિપાહીઓ આવા ગભીર વિચારોથી ઉન્મત્ત બની ગયા બધાના હૃદય ધડકવા લાગ્યા, આકુળવ્યાકૂળ થઇ ગયા, ધર્મની રક્ષા માટે તરફડવા લાગ્યા, બધાના મુખમાથી 'ગોરા લોક આયા " એ શબ્દો નીકળતા હતા સિપાહીઓ પ્રતિક્ષણે પોતાને જાતિચ્યુત ધારવા લાગ્યા, પ્રતિક્ષણે યુરોપિયન સૈન્યના હુમલા રૂપી બ્હીક જોવા લાગ્યા હૃદયમા જે આગ અત્યાર સુધી છુપી રીતે સળગતી હતી તે હવે જાહેર રીતે સળગી ઉઠી.

સેનાપતિ મિચેલ ૧૯ મી રેજીમેન્ટ સાથે ૨૦ મી માર્ચે બહરમપુરથી બારાકપુર જવા નીકળ્યો હતો આ રેજીમેન્ટે હવે કશી ઉશ્કેરણી બતાવી નહોતી રસ્તામા સેનાપતિનો હુકમ ન માનવાની હુલ્લડાઇ કરી નહોતી. તે રેજીમેન્ટના સિપાહીઓ સેનાપતિના હુકમ મુજબ, ધૈર્યપૂર્વક બારાકપુર તરફ આગળ વધતા હતા. મિચેલ પોતાની ટુકડી સાથે ૩૦ મી માર્ચે બારાકપુર આવી પહોચ્યો. ત્યાં આવી સરકારી હુકમની રાહ જોતો બેઠો. એ દરમ્યાન તેણે સાભળ્યું કે, બારાકપુરના સિપાહીઓ સરકાર વિરૂદ્ધ ઉઠયા છે. ગઇ કાલે

(૨૯ મી માર્ચે) એક ગોરા ઓફિસરને ઉશ્કેરાયલા સિપાહીએ ઘાયલ કર્યો છે

આ સમાચાર ખોટા નહોતા ૨૯મી માર્ચે સાંજરે બરાકપુરના સિપાહીઓમાં ભારે ઉશ્કેરણી ફેલાઇ ને દિવસે છાવણીમાં એ સમાચાર ફેલાયા હતા કે ગોરા સિપાહીઓનું એક વહાણ કલકત્તા આવી પહોંચ્યું છે તેઓ અત્યારે વહાણમાંથી ઉતરે છે. તેઓ હમણા બરાકપુર તરફ રવાના થશે ધીમે ધીમે બરાકપુરની છાવણી ગોરા સિપાહીઓથી ભરાઇ જશે. સમાચાર ખરા છે કે ખોટા, તે તરફ કોઇએ ધ્યાન આપ્યું નહિ પરંતુ સમાચાર મળતા જ બધા સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાઇ ગયા તે દિવસે રવિવાર હતો સેનાપતિ તથા ગોરા ઓફિસરો પોતાનો પવિત્ર વિશ્રામ દિન આરામથી ભોગવતા હતા, સિપાહીઓમાં શું ચાલી રહ્યું છે, તે તરફ કોઇએ જોયું નહિ સિપાહીઓમાં મંગળપાંડે કરીને એક કદાવર બાંધાનો સિપાહી હતો તે બળવાન અને જુવાન હતો તેનું ચરિત્ર સારૂં હતું સાત વરસ સુધી તેણે ખરા વીરની માફક સરકારની સેવા બજાવી હતી સેનાપતિઓએ આ જુવાન સિપાહીમાં કદીપણ નિમકહરામીનું ચિહ્ન પણ જોયું નહોતું ધર્મનિષ્ઠ હિંદુની માફક મંગળપાંડે સર્વદા પોતાના ધર્મના રિવાજો મુજબ ચાલતો આજે મંગળપાંડે ભાંગના નિસાથી ચકચૂર બન્યો હતો. એ વખતે ગોરા સૈનિકોના આગમનના સમાચાર તે તરફ ફેલાયા. મંગળપાંડે હવે સમતોલપણું જાળવી શક્યો નહિ. તેણે વિચાર્યું કે ભયંકર સમય ઉપસ્થિત થયો છે. બધાની જાતિ જશે, ફિરંગીઓને હાથે ધર્મ, આચાર વિચાર, બધાનું સત્યાનાશ વળશે પાંડેજી ઉશ્કેરાઇ ગયા. તેમણે લડાઇનો વેશ લીધો, તરવાર

અને ગોળી ભરેલી બંદુક હાથમાં લઇ ઘર બહાર નીકળ્યા બહાર આવ્યા બાદ તેણે પોતાની જાતના બધા સિપાહીઓને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું, બધાને કહેવા લાગ્યા કે, કોઈએ અપવિત્ર ટોટાનો સ્પર્શ કરવો નહિ, કોઇએ એ ટોટા દાંતે કરડી પોતાના પગલોકના મુખમાં આગ લગાડવી નહિ લડાઇ વખતે જેઓ ભેરીનો અવાજ કરી બધાને એકત્ર કરે છે, તેઓમાંનો એક પાસે ઉભો હતો. મંગળ-પાડેએ તેને ભેરી ધ્વનિ કરી બધાને એકત્ર કરવાનો હુકમ કર્યો એ હુકમ ન પળાયો, પરંતુ પાડેજી તો રંગ પર ચઢયા હતા. તે શાંત ન પડતા અંગ્રેજો સાથે લડાઇ કરવા માટે ઉન્મત્તની પેઠે છાવણી આગળ ફરવા લાગ્યા એ સમયે એક યુરોપિઅન ઓફિસર તે ઠેકાણે આવી ચઢયો, મંગળ પાડેએ તેના તરફ ગોળી છોડી પરંતુ તેથી પેલા ઓફિસરને કંઇ નુકશાન ન થયું, ગોળી દૂર જઇ પડી.

એ સમયે ૩૪મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પાસે ઉભા હતા, તેઓએ મંગળ પાડે સાથે મળી બંડ ઉઠાવ્યું નહિ, તેમ તેના હાથ-થાર પકડી લેવાની તજવીજ પણ કરી નહિ, એ દરમ્યાન એક હવાલદારે આજુટંટને ઘેર જઇ આ સમાચાર આપ્યા લેફટેનન્ટ બાગ નામનો એક સૈનિક ૩૪મી રેજિમેન્ટના આજુટંટના ઓદ્ધાપર હતો તે સમાચાર મળતાજ લડાઈનો પોશાક સજી, હાથમાં ભરેલી બંદુક લઈ, ઘોડેસ્વાર થઇ તીર વેગે ઘટનાસ્થળ પર આવી પહોચ્યો ત્યાં આવી તેણે બૂમ પાડી કે "તે કયાં છે ? તે કયાં છે ?" પાસે એક તોપ પડી હતી મંગળપાડે એ તોપની પાછળ છુપાઇ રહ્યો, અને ત્યાંથી પેલા ઘોડેસ્વાર પર ગોળી છોડી. ગોળીએ ઘોડેસ્વારને તો કંઇ ઇજા ન કરી, પણ ઘોડાને સખત ઇજા કરી ઘોડો જમીન પર પડયો તેની સાથે લેફટેનન્ટ બાગ જમીન પર પડયો. બસે એક ક્ષણમાં

પોતાની જાતને સંભાળી લીધી તેણે ઉઠી મંગળપાડે તરફ ગોળી છોડી, પણ ગોળી લક્ષ્યભ્રષ્ટ થઇ, દૂર જઇ પડી બાગે તરવાર ઉપાડી; એ સમયે એક બીજો ગોરો સૈનિક પણ હાથમા તરવાર લઇ તેની મદદે આવી પહોચ્યો. મંગળપાડે પણ તરવાર લઇ તેમની સામો આવ્યો લડાઇ શરૂ થઇ એક તરફ મંગળપાડે અને બીજી તરફ બે ગોરા લોકો, ત્રણેના હાથમા તરવાર હતી, ત્રણે જણા પ્રતિસ્પર્ધીને કાયમને માટે અનંત નિદ્રામા સુવાડવા તત્પર બની ગયા, તેઓની આજુબાજુ ચારસો સિપાહીઓ ઉભા હતા, પરંતુ તેઓએ કોઇનો પક્ષ લીધો નહિ બધા ગુપચુપપણે લડાઇ જોવા લાગ્યા મંગળપાડે અતિ કુશળતાપૂર્વક તરવાર ચલાવવા લાગ્યો અતિશય સાહસપૂર્વક તેણે પ્રતિસ્પર્ધીઓના શરીર લોહીલુહાણ કરી નાખ્યા. બને ગોરા મંગળપાડે સામે ટકી શકયા નહિ ઉન્મત્ત મંગળપાડેની કુશળતા આગળ લેફ્ટેનેન્ટ બાગ અને તેના સાથીના જીવન ભયમા આવી પડ્યા. એ દરમ્યાન એક મુસલમાન સૈનિક સાહસ કરી તેઓને બચાવવા આવી ચઢયો એ સિપાહીનુ નામ શેખ પંટુ હતુ મંગળ-પાડે લેફ્ટેનેન્ટ બાગ પર તરવાર ચલાવવા જતો હતો, એ સમયે પલ્ટુએ આવી તેને પોતાના જમણા હાથવડે પકડી લીધો પલ્ટુ હથિયારબંધ નહોતો, તેનો ડાબો હાથ મંગળપાડેની તરવારથી જુદાઈ ગયો હતો તો પણ તેણે તેને છોડયો નહિ લેફ્ટેનેન્ટ બાગ અને તેનો મદદગાર બચ્યા શેખ પલ્ટુએ આવુ સાહસ ન કર્યું હોત તો તેને ને તેના મદદનીશને આજે કાયમની નિદ્રામા પોઢવુ પડત

લેફ્ટેનેન્ટ બાગ અને તેનો મદદનીશ પ્રતિદ્વંદ્વીની તરવારના

મારથી જર્જરિત થઇ ગયા હતા તેઓના શરીરમાથી લોહીની ધારા છૂટતી હતી. તેઓ બંને લોહીથી ખરડાયેલે શરીરે પોતપોતને મકાને ગયા. જતી વખતે બાગ સાહેબે એકત્ર થયેલા સિપાહીઓને કહ્યું કે, "બીકણ, બાયલા, પાખડીઓ ' તમારી સમક્ષ એક ઓફિસરને ઘાયલ થતો જોઈ રહ્યા તમારામાનો કોઈ મદદમા આવવાની હિમત ન કરી શકયો" સિપાહીઓએ કઇ જવાબ ન આપ્યો લેફટેનેન્ટ બાગ પોતાની ટુકડીમા પ્રિય નહોતો આથી સિપાહીઓએ તેના તરફ નજર ન કરી, તેના બડબડાટનો જવાબ ન વાળ્યો તેઓ ધીરે ધીરે પ્રથમની માફક ગભીર ભાવે ઘટનાસ્થળ આગળ ફરવા લાગ્યા લેફટેનેન્ટ બાગ ચાલ્યા ગયા બાદ સિપાહીઓએ મંગળપાડેને છોડી દેવાનું પલ્ટુ પર દબાણ કર્યું પલ્ટુએ આનાકાની ન કરતા તેને છોડી મૂકયો સિપાહીઓએ પ્રથમથી મંગળપાડેને છોડી દેવાનુ કહ્યુ હતું. કોઇ તો પલ્ટુને ગોળી વડે ઉડાડી દેવાની ધમકી આપી રહ્યા હતા, પરતુ પલ્ટુ બ્હીનો નહિ. જ્યાસુધી પેલો ઓફિસર મકાનપર ન જઇ પહોચ્યો, ત્યા સુધી તેણે મગળપાડેને ન છોડયો પલ્ટુની વફા-દારી અને સાહસને લીધે એ લોકોના જીવ બચ્યા એવુ પણ કહેવાય છે કે, યુરોપિયન સૈનિકો ઘાયલ થઈ જમીનપર પડ્યા, ત્યારે કોઇ કોઈ સિપાહીઓએ પોતપોતાની બંદુકના કુદા વડે તેઓને માર્યા હતા. એ સમયે એક સુબેદાર અને વીશ સિપાહીઓ પહેરાપર હતા. તેઓમાનો કોઇએ મંગળપાડેને પકડવાની કોશીશ કરી નહિ સિપાહીઓ વટલા-વાની બીકથી અધીરા થઈ ગયા હતા, યુરોપિયનોને શત્રુ તરીકે માનતા હતા, એ બાબતની આ એક અચૂક સાબીતિ છે કર્તવ્ય બજાવવામા પાછી પાની કરેલી હોવાથી, વીરધર્મને તજ્યો હોવાથી

સિપાહીઓ ઇતિહાસમા નિર્દોષ એ ખરી વાત છે પરંતુ જો સેનાપતિઓ-એ સમય વરતી કામ કર્યું હોત, જો સિપાહીઓને શાંતિપૂર્વક શાંત માર્ગે આણવાના પ્રયત્ન કર્યાં હોત, અને સરકારે જો ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી રાજનીતિ ચલાવી હોત, તો તે સમયના ઇતિહાસ-ના પાના આ શોણિતમય બનાવના વર્ણનથી ભરાત નહિ દીર્ઘદૃષ્ટિ વિનાના, બીનઅનુભવી, અને અવિવેકી સૈનિકો કુતૂહલને વશ થઇ બીજાની સલાહ મુજબ ચાલ્યા હોવા છતા તેઓનો દોષ ક્ષમા કરવા યોગ્ય ગણી શકાય, પરંતુ જે સુધરેલી સરકારના તાબામા તેઓ કાર્ય કરતા હતા, જે અનુભવી સેનાપતિના વડપણ તળે તેઓ કેળવાતા હતા, તે સરકાર અથવા તે સેનાપતિની ટુંકી દૃષ્ટિ કદી પણ ક્ષમા કરવા યોગ્ય ગણાય નહિ

આ ધાનલના સમાચાર છેવટે સેનાપતિ હિયર્સેને મળ્યા સેનાપતિના બે પુત્રો સિપાહીઓની રેજિમેન્ટમા ઓફિસરનુ કામ કરતા હતા બને પુત્રો પોતાના બાપ પાસે જ હતા એ વખતે એક લશ્કરી માણસે આવી તેમને આ સમાચાર જણાવ્યા સમાચાર મળતાજ હિયર્સે સજ્જ થઇ ઘોડા પર બેઠો તેના બને પુત્રો પણ હથિયારબંધ થઇ ઘોડા પર બેસી, પિતાની પાછળ ચાલ્યા ત્રણે જણા કવાયતના મેદાનપર પહોચ્યા એટલે તેઓને માલમી પડી કે હજુ બડખોર સિપાહી ઉન્મત્તની પેઠે ઘૂમે છે, પોતાના પવિત્ર ધર્મને હાનિ થવાની છે એવો ઉપદેશ આપી સિપાહીઓને ઉશ્કેરે છે સિપાહીઓને પોતાની સાથે ભળવા સમજાવે છે સિપાહીઓ ચોતરફ ઉન્મત્તની પેઠે ફર્યા કરે છે, કોઇ હથિયારબંધ કોઇ લશ્કરી પોશાકમા કોઇ ઉઘાડે શરીરે ઉભા છે કોઇ પણ પેલા બડખોર સિપાહીને

જવાબ આપતુ નથી તેમ તેને પકડવાની પેરવી પણ કરી શકતુ નથી સરકારને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ લશ્કરમા જોડાયા છે, એ વાત હજુ સુધી તેઓને યાદ આવતી નથી, સનાતન ધર્મનું અપમાન થવાના સંદેહથી અત્યારે તેઓ સરકારને શત્રુભાવે જોઇ રહ્યા છે સરકારની રાજનીતિના દોષથી અત્યારે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા, પોતાનુ વ્રત તથા વીરને ઉચિત ગુણો વગેરે બધુ નિસરી ગયા છે

સિપાહીઓ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા છતા તેઓએ મંગળપાંડેની પેઠે ખુલ્લુ બંડ ઉઠાવ્યુ નહોતુ અથવા તેની સાથે મળી ગોરા સિપાહીઓ પર હથિયાર ચલાવી પોતાનો દ્વેષ બતાવી આપ્યો નહોતો મંગળપાંડે તેઓને બીકણ, બાયલા વગેરે ઉપનામોથી નવાજી રહ્યો હતો, પોતાના ધર્મને હણનારા ફિરંગીઓ વિરૂદ્ધ બંડ ન ઉઠાવનારને પરલોકમા ભારે સજા થવાની છે એવો ભય બતાવતો હતો, છતા સિપાહીઓ શુ કરવુ તે નક્કી કરી શક્યા નહોતા ઉંડા વિરાગથી તેઓના અંતઃકરણ ધડકતા હતા ઉંડી મર્મવેદનાથી તેઓની હૃદયગ્રંથી છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ હતી, પરંતુ હજુ સુધી એ વિરાગ અને મર્મવેદનાએ કંઇ ભયંકર કાંડ મચાવ્યો નહોતો સિપાહીઓ તો અબાજ્ઞીની માફક સુનમુન થઇ ફરતા હતા આ નિસ્તબ્ધતા એ કંઇ શાતિની નિસ્તબ્ધતા નહોતી, આ ઉદાસીનતા કંઈ સરકાર વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાની ઉદાસીનતા નહોતી, આ સુનમુનપણુ પ્રલયકાળની નિશાની હતી ભયંકર વાવાઝોડા પહેલા પ્રકૃતિદેવી જે શાતિદર્શાવે તેવી શાતિ અત્યારે છાવણીમા છવાઇ રહી હતી

સેનાપતિ હિયર્સે ઘટના સ્થળે આવી ઉભો. આ વિપત્તિનું

નિવારણુ કરવા માટે તેના બે પુત્રો પણુ સાહસપૂર્વક તેની સાથે આવ્યા બધા નખથી શિખા સુધી લડાયક પોશાકથી સજ્જ હતા. બધાના હાથમા ગોળી ભરેલી બંદુકો હતી 'બડખોર સિપાહીને હજુ સુધી કોઇએ કેદ કર્યો નથી ?' સેનાપતિએ ભીષણુ સ્વરે દેશી ઓફિસરોને પુછ્યુ. દેશી ઓફિસરોએ જવાબ આપ્યો કે "જમાદાર અમારો હુકમ માનતો નથી" "શુ ? હુકમ માનતો નથી ? હુ કહુ છુ કે જે મારી સાથે આગળ નહિ વધે, તેના આ પિસ્તોલની ગોળીથી જાન જશે" એક ઓફિસરે સેનાપતિ હિયર્સેને કહ્યુ કે "સાહેબ આપ સાવચેત રહેશો બડખોર સિપાહીના હાથમા ભરેલી બદુક છે" સેનાપતિએ ભયશૂન્ય સ્વરે કહ્યુ "છો રહી તેની બદુક !" ઓફિસર દૂર ખસી ગયો સેનાપતિએ મંગળપાડે તરફ પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો તેના બે પુત્ર અને મેજર રોસ નામનો એક ગોરો સિપાહી તેમની પાછળ દોડયા

સેનાપતિ હિયર્સેએ જે સાહસિકપણુ બતાવી આપ્યુ, તે જોઈ જમાદાર અને બીજા સિપાહીઓ ષેડધાઈ ગયા સેનાપતિ સમક્ષ જમાદાર પણુ કઈ બબડી શકયો નહિ જે સિપાહીઓ પહેરા પર હતા તેઓએ પણુ કઈ વિરૂદ્ધતા બતાવી નહિ બધા મુગા મુગા ઉદાસીન ચિત્તે સેનાપતિ પાછળ ચાલ્યા. મંગળપાડે હાથમા બદુક લઇ અધીરતાપૂર્વક આમતેમ ફરતો હતો એ વખતે બધા તેની સમક્ષ આવી પહોંચ્યા મંગળપાડેને બદુક ઉપાડતો જોઈ હિયર્સેના દીકરા જોન હિયર્સેએ પોતાના પિતાને કહ્યુ "પિતાજી ! બડખોર આપના પર નિશાન તાકે છે." સેનાપતિએ પુત્ર તરફ જોઇ નિર્ભયપણે કહ્યુ, "જોન ! જો મારૂ મરણુ થાય, તો તું જઇ એ

બંડખોરના પ્રાણ લેજો " પરંતુ મંગળપાડેએ તેના તરફ નિશાન ન તાક્યુ તેણે જોયુ કે મારા દેશી ભાઇઓમાનુ કોઇ મને મદદ કરતુ નથી, ધર્મના રક્ષણ માટે ફિરંગીઓ વિરુદ્ધ કોઈ લડાઈ જાહેર કરતું નથી એટલે તેણે હતાશ થઇ પોતાની બંદુક પોતાના તરફ પકડી પગ વડે ઘોડો પાડયો. ગોળી તેના શરીરમા પેસી ગઇ મંગળપાડે ઘાયલ થઇ જમીનપર પકડાઇ પડયો

સેનાપતિએ જોયુ કે, મંગલપાડે એ તો મારો જીવ ન લેતા આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલે તેણે તરત જ ડાકટરને બોલાવ્યો ઘા તપાસ્યા બાદ પાડેજીને હસ્પિતાલમા મોકલવામા આવ્યા ત્યારબાદ હિયર્સેએ સિપાહીઓના ટોળામા ઘેડો ચલાવતા ચલાવતા કહ્યુ કે, "તમે બધા નકામા ગભરાઈ જાઓ છો, સરકાર તમારા ધર્મમા કદી હાથ નાખશે નહિ એક માણસે ખુલ્લી રીતે સરકાર સામુ બંડ ઉઠાવ્યુ, યુરોપિઅન ઓફિસર પર હુમલો કર્યો છતા તમારામાના કોઇએ તેને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, આ બીના સાભળી હુ બહુ જ દીલગીર થયો છુ." સેનાપતિના આ વાકયોના જવાબમા સિપાહીઓએ કહ્યું કે, "એ માણસ ગાડો બની ગયો હતો, ભાગના નિસાથી ઉશ્કેરાઇ ગયો હતો." સેનાપતિએ કહ્યુ, 'જો તેમ જ હોય તો ગાડો હાથી અગર હડખાયુ કૂતરૂ તમારા પર હુમલો કરે ત્યારે તમે તેના પર ગોળીબાર કરો છો, તેમ તેના પર પણ ગોળીબાર કેમ ન કર્યાં ? " કોઇએ જવાબ આપ્યો કે, "તેના હાથમા ભરેલી બંદુક હતી." સેનાપતિનુ મ્હો ગભીર થઇ ગયું. તિરસ્કાર પૂર્વક તેણે સિપાહીઓને કહ્યુ, " શુ ! તમે ભરેલી બંદુક જોઇ ડરો છો " સિપાહીઓ કંઇ ન બોલ્યા. સેનાપતિએ ભારે

દીલગીરી સાથે ઘોડો આગળ ચલાવ્યો તેને સ્પષ્ટ જણાયું કે, સિપાહીઓ સરકાર પરના ગુસ્સાને લીધે વીરધર્મ ચૂક્યા છે. હવે તેઓ અગાઉના જેવા પ્રતિજ્ઞાપાળક, વિશ્વાસુ અને સાહિસિક સૈનિકો રહ્યા નથી

સેનાપતિ સન્ધ્યાકાળ વખતે પોતાને મગલે આવી પહોચ્યો. ચિંતાએ તેને ઘેરી લીધો પરંતુ ચિંતાના વમળમા તે પોતાના કર્તવ્ય ચૂક્યો નહિ ૧૯ મી રેજિમેન્ટના હથિયાર ઉતારી લેવાના છે એ વાત સૈન્યમા જાહેર થઇ ગઇ હતી હિયર્સને એ સજા અમલમા મૂકવાનો હુકમ મળી ચૂક્યો હતો ૩૧ મી માર્ચને મગળવારે સવારમા બધા ગોરા તથા દેશી લશ્કર સમક્ષ બ્રહ્મપુરની એ રેજિમેન્ટ પોતાના હમેશના વ્રત છોડવાની હતી, વીરવેશ વીરચિન્હ તજી જગત સમક્ષ પોતાની ક્ષુદ્રતા અને નીચતા જાહેર કરવાની હતી કદાચ એ સમયે એ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ હાથયારો છોડવાની ના પાડે, કદાચ એ સમયે પ્રેસિડેન્સિ વિભાગના સિપાહીઓ તેઓની સાથે ભળી ગોરાઓની સામા થઇ જાય એવી ચિંતાથી બારાકપુરના યુરોપિઅનો ચિંતાતુર થઇ ગયા હતા તેઓમાના કોઇ કોઇને એવી ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે, હથિયાર ઉતારી લેવાને આગલે દિવસે (સોમવારે) બધા સિપાહીઓ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાર પકડશે. બડખોર સિપાહીઓ બધા ગોરા ઓફિસરો અને તેઓના કુટબને મારી નાખશે બારાકપુરની છાવણીમા ગોરાઓનુ લોહી રેડાશે યુરોપિઅન ઓફીસર મગળપાડેની તરવારથી ઘવાયો હતો, તેથી ઘણાને બહુ બીક લાગી ઘણી યુરોપિઅન સ્ત્રીઓ આ મુશ્કેલ સમય દરમ્યાન બારાકપુર તજી કલકત્તામા જઈ રહી હતી.

૩૦મી માર્ચે ૧૯મી રેજિમેન્ટ જ્યારે બારાસતમા પડી હતી, ત્યારે એવુ કહેવાય છે કે કેટલાક બારાકપુરના સિપાહીઓના જાસુસો તેની પાસે આવ્યા હતા. જાસુસોએ એ બધા સિપાહીઓને આગ્રહ-પૂર્વક પોતાને મદદ કરવાનુ સમજાવ્યુ હતુ. તેઓએ કહ્યુ હતુ કે, જો બારાકપુરના સિપાહીઓ પોતાના ધર્મને માટે આત્માર્પણ કરે, પોતાના ઓફિસરોને માટે તેમને આવી મળે, તો બારાકપુર અને કલકત્તાના અગ્રેજી લશ્કરને હરાવવાનુ કામ સહજ થઇ પડે પરંતુ બહરમપુરના સિપાહીઓએ આ વાતમા ભાગ લેવાની ના પાડી. તેઓએ બારાકપુરના જાસુસોને કહ્યુ હતુ કે "અમે કરેલા કાર્યથી બહુ પસ્તાઈએ છીએ, અમે અમારી રાજ્યભક્તિ દર્શાવવા માટે પૃથ્વીના કોઇપણ ભાગમા લડાઇ કરવા જવા તૈયાર છીએ અમારા હૃદય અન્નદાતા પ્રતિપાલકનુ અનિષ્ટ કરવાના વિચારથી અધીરા થયા નથી અમે કદીપણ દગાદાપૂર્વક વિરુદ્ધ પડયા નથી અમે જેનુ લૂણ ખાતુ છે, જેનો આપેલો પોશાક પહેરીએ છીએ, જેની કેળવણીથી વારેન્દ્ર સમાજમા શ્રેષ્ઠ થયા છીએ, જેના અસ્ત્રશસ્ત્રના મહિમાથી લડાઇમા વિજય પામ્યા છીએ—તેની વિરુદ્ધ હથિયાર પકડવાનુ કદી પણ પસદ કરશુ નહિ." બારાકપુરના જાસુસોએ આ વાત સાભળી ફીકે મ્હોએ પાછુ જવુ વધુ પસદ કર્યું ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ સાથે બારાકપુરના સિપાહીઓને મિત્રતા હતી એ મિત્રતાને લીધે બહરમપુરના સિપાહીઓએ બારાકપુરના સિપાહીઓની આ છૂપી વાત જાહેર કરી નહિ. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક સજા ભોગવવા તૈયાર થઇ રહ્યા. સરકારે અધિરાઇ દર્શાવી આ વિશ્વાસુ સિપાહીઓને બરતરફ કરી પોતાની આવશ્યકતાની વિપત્તિનો માર્ગ મોકળો કર્યો.

૩૦ મી માર્ચ વીતી ગઇ વસંતઋતુની મધુર ઉષા અપરાધી સૈનિકો સમક્ષ આવી ઉભી, પરંતુ તેની કમનીય શોભાથી સિપાહીઓને સુખાનુભવન થયો નહિ ઉષ કાલની સુંદર શોભા તેઓના હૃદયને પ્રફુલ્લિત કરી શકી નહિ તેઓએ પોતાના સેનાપતિના હુકમથી છેલ્લી વાગ્નો લશ્કરી પોશાક પહેર્યો બાગકપુર તરફ કુચ કરી તેઓના હૃદય ઉંડા દુઃખથી વલોવાતા હતા, છતા તેઓએ કશી બાબતની અધિરાઇ ન દર્શાવી, હમેશ ચાલતી આવતી પ્રથાનો ભગ કર્યાથી અનુતપ્ત હૃદયે તેઓ પોતાના નિશ્ચિત સ્થાન તરફ જવા લાગ્યા બાગકપુરથી એક માઇલ દૂર સેનાપતિ હિયર્સે તેઓની રાહ જોઇ ઉભો હતો રેજિમેન્ટ આવી એટલે હિયર્સે તેઓને કવાયતના મેદાન તરફ દોરી જવા લાગ્યો મેદાનપર પ્રેસિડેન્સિ વિભાગનુ બધુ યુરોપિઅન અને દેશી લશ્કર હારબંધ ઉભુ હતુ ૧૯ મી રેજિમેન્ટ આ વિશાળ મેદાનપર આવી ઉભી તેઓની સામે તોપો ગોઠવેલી હતી, તોપોની પાસે યુરોપિઅન લશ્કર લડાયક પોશાકથી સજ્જ થઈ ઉભુ હતુ હથિયાર ઉતારતી વેળા જો કોઈ સામુ થાય તો તેને યોગ્ય શિક્ષા આપવા ખાતર આ બધી તોપો સજ્જ થઈ હતી પરંતુ સિપાહીઓએ કઇ ધાધલ ન મચાવી પોતાની વીરતાની આ અધોગતિના વખતે પણ તેઓએ સેનાપતિનો હુકમ પાળવામા આનાકાની ન કરી તેઓએ શાતિથી સેનાપતિનુ ભાષણ અને સરકારનો હુકમ સાભળ્યો, શાતિથી પોતાના શરીર પરના બધા લશ્કરી ચિહ્નો ઉતાર્યા, અને શાતિથી અસ્ત્રશસ્ત્ર નીચે મૂકી પોતાનો સૈનિક ધર્મ વિસર્જન કર્યો. થોડે દૂર ૩૪ મી રેજિમેન્ટ ઉભી હતી તેણે પણ શાતિથી પોતાના દોસ્તોની આ અધોગતિ જોઇ બે દિવસ પહેલા એ રેજીમેન્ટ સેનાપતિ

આગળ અગ્રિમાનુ તરીકે પૂરવાર થઈ હતી. એ રેજીમેન્ટના મંગળપાંડેએ હથિયાર ઉપાડી ભયંકર કાર્ય કરવાની તૈયારી કરી હતી. આ વખતે પણ એ રેજીમેન્ટના સિપાહીઓ કંઈ હરકત કરે એ ખાતર કોઈ કોઈએ સેનાપતિ હિયર્સેને યોગ્ય ઉપાયો લેવાની સૂચના આપી હતી પરંતુ કંઈ હરકત ન થઈ બધું કાર્ય શાન્તિથી પાર પડ્યું. ગુનહેગાર સિપાહીઓ હથિયારો તજી દીલગીર ચહેરે ઉભા હતા. સેનાપતિ હિયર્સેએ તેઓને માયાળુપણે કહ્યું કે, " સરકારના હુકમથી તમને લશ્કરમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા છે એ ખરૂં, પણ તમને જે પોશાક આપવામા આવ્યો છે તે સમગ્ર તમારા શરીર પરથી ઉતારી લેવામા આવશે નહિ તમે તમારા સેનાપતિના હુકમમા રહી ધીરજથી બહેરામપુરથી બારકપુર સુધી આવ્યા છો, એ ધીરજના ઈનામ તરીકે સરકાર પોતાને ખરચે તમને તમારે ગામ મોકલી આપવા તૈયાર છે " સેનાપતિના આ છેલ્લા વચનો સિપાહીઓના મર્મ ભાગમા પહોંચ્યા તેઓએ આ મહેરબાની ખાતર સેનાપતિનો ઉપકાર માન્યો અને ઈશ્વર તેમને ચિરંજીવ કરે એવી પ્રાર્થના કરી સેનાપતિએ માથું નમાવી તેઓનો આશીર્વાદ ઝીલ્યો. બીજાની ઉશ્કેરણીથી અમે સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરાયા અને તેને લીધે અમને આ સજા થઈ છે એ વાત તેઓએ ખુલ્લી રીતે કબુલ કરી. બધા પોતાના અદૃષ્ટનો વાંક કહાડવા લાગ્યા અને આ બધા અનિષ્ટનું મૂળ ૩૪ મી રેજીમેન્ટ હોવાથી તેઓ તેને શિક્ષા કરવા તૈયાર થયા. તેઓમાના એકે આગળ આવી સેનાપતિને કહ્યું કે, " અમને ફક્ત દશ મિનિટને માટે ફરીથી હથિયાર ધારણ કરવાનો હુકમ આપો, અમે ૩૪ મી રેજીમેન્ટ સાથે આ બાબતનો યોગ્ય ફેંસલો કરી લઈશું."

૧૯ મી રેજિમેન્ટના હથિયાર ઉતારી લીધા બાદ સેનાપતિ હિયાર્સે બીજા સિપાહીઓને કહ્યું કે; "આ સનિકોમાંના ચારસો બ્રાહ્મણો અને દોઢસો રજપુતોને પોતપોતાને ઘેર જવાની રજા મળી છે. તેઓ બધા મરજી મુજબ પોતપોતાના તીર્થોમા જઇ શકશે, તેઓના વડવાઓ જે દેવની ઉપાસના કરતા તે દેવની ઉપાસના કરી શકશે સરકાર તેઓના સનાતન ધર્મ અને રીત રિવાજો પર હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ સરકાર બધાને વટલાવવા માગે છે, એવી જે ગપ ફેલાઇ છે, એ ગપ, આ પરથી સાબીત થાય છે કે તદ્દન ખોટી છે." એકત્ર થયેલા સિપાહીઓ શાંતિથી સેનાપતિના વચનો સાભળવા લાગ્યા જ્યારે તેઓને જવાની રજા આપવામા આવી ત્યારે તેઓ શાન્તિથી પોતપોતાને ઠેકાણે ચાલ્યા ગયા ૯ વાગતામા તો બધી ક્રિયા પૂરી થઇ ગઇ. યુરોપિઅન રક્ષકોના અધિકાર નીચે હથિયાર વગરની રેજિમેન્ટ બારકપુરથી રવાના થઇ. જતી વેળા તેણે વળી જુના સેનાપતિને આશીર્વાદ આપ્યા સેનાપતિ હિયર્સે દીલગીર થઈ પોતાને ઘેર આવ્યો ૩૧ મી માર્ચે તેને જે શોચનીય કાર્ય બજાવવુ પડ્યુ હતું, તેવુ શોચનીય કાર્ય તેણે કદી બજાવ્યુ નહોતુ તે દિવસે તેને પોતાની જૂની અને વહાલી રેજિમેન્ટને બરતરફ કરવી પડી હતી. પરંતુ આ શોચનીય ઘટના નિર્વિઘ્ને પાર પડી એ માટે સેનાપતિ અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રભુનો આભાર માન્યા વગર રહી શક્યો નહિ

સરકારે તો વિપત્તિ અટકાવવા ખાતર આ રેજિમેન્ટને બરતરફ કરી હતી, પરંતુ એથી વિપત્તિ અટકી નહિ, એ વાત આગળ જતા સાબીત થશે. એ સિપાહીઓ બીજાની ઉશ્કેરણીથી, થોડે ઘણે

અશ્રી સેનાપતિની ભૂલથી એકાદ ક્ષણને માટે ઉશ્કેરાયા હતા. આ ઉશ્કેરણીની ગતિ છેવટે મંદ પડી ગઈ હતી. શાંત વાતચીત દ્વારા ઉપદેશ આપવાથી તેઓ વિપત્તિને વખતે અદ્વિતીય મિત્રો બની રહેત. લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ મેકગ્રેગર નામનો એક સૈનિક તેઓની સાથે કેટલાક માસ સુધી બહરમપુરમા રહ્યો હતો. એ સૈનિકે ચોકખે ચોકખુ જણાવ્યુ છે કે, "મે એ રેજીમેન્ટ કરતા વધારે વિશ્વાસુ, વફાદાર અને શાન્ત રેજિમેન્ટ બીજી કદી જોઇ નથી[૧]" એ રેજિમેન્ટને બરતરફ કરવા બારાકપુર લાવવામા આવી, ત્યારે પણ રસ્તામા તેણે કશી હરકત કરી નહોતી. જ્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જાસુસોએ બાગીસતમા જઇ તેને ભરમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે પણ તેની વફાદારી ડગમગી નહોતી, જ્યારે તેણે પોતાને થવાની સજા સાંભળી, ત્યારે પણ ૩૪ મી રેજિમેન્ટ સાથે મળી જઇ પોતાની કુટિલતા બતાવી નથી, જ્યારે બારાકપુરના વિશાળ મેદાનપર તે રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને હથિયારો છોડી દેવાનો હુકમ થયો, ત્યારે પણ તેઓએ શાંતિથી એ હુકમ બજાવ્યો હતો તેઓએ, સૈનિકના વર્ગમાથી બરતરફ થયા છતા ઉછાંછળાપણુ બતાવ્યુ નહોતું હથિયાર છોડયા બાદ તેઓએ સેનાપતિને આશીર્વાદ આપ્યો હતો અને સરકારના હુકમથી ભયકર સજા થયેલી હોવા છતા પોતાને અવળી સલાહ આપનાર મિત્રો સાથે તેઓએ લડવાની તૈયારી બતાવી હતી. આ કરતા વધારે વફાદારીની સાબીતિ બીજી કઇ હોઇ શકે ? ઘણાને શંકા થઇ હતી કે બરતરફ થયેલા સિપાહીઓ ઘેર જતા રસ્તામાના ગામડા લૂટશે પરતુ એ સદેહ પણ છેવટે ખોટો પડયો હતો તેઓએ ઘેર

---

૧ Martin, Empire in India Vol. II. p. 132.

જતા કોઇને કંઇ અડચણ કરી નહોતી. વળી જ્યારે બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતના સિપાહીઓએ સરકાર સામે બળવો જગાડ્યો હતો ત્યારે પણ આ બરતરફ થયેલા સિપાહીઓએ પોતાની વફાદારી જાળવી રાખી હતી તેઓએ બળવાખોર સિપાહીઓ સાથે મળી અંગ્રેજોનુ લોહી રેડવામા ભાગ લીધો નહોતો [૧]

અધ્યાય ૩ જો

વિષયનિર્દેશ—મંગળપાંડે અને જમાદારને દેહાતદંડ-બીજી પલટણોનો સંદેહ વધ્યો—અંબાલાનો બનાવ, વડા સેનાપતિ એન્સનનુ ભાષણ, મિરતનો બનાવ, ગવર્નર જનરલ સાથે વડા સેનાપતિનો મતભેદ, કારતુસના મૂકાવાળો મેંદો—ચપાટી—નાનાસાહેબ લખનોરનો બનાવ

બારાકપુરમા શાંતિથી કામ પાર પડયુ છે, ૧૯ મી રેજિમેન્ટે કંઇપણ ધાંધલ કર્યા વિના હથિયારો છોડયા છે, એ સમાચાર મળતા લૉર્ડ કેનિંગ ખુશી થયો. સમાચાર મળ્યા કે તરત તેણે આ સમાચાર તાર મારફત વડા સેનાપતિને જણાવ્યા આખા શહેરમા આ સમાચાર જાહેર કરવામા આવ્યા શહેરમાના યુરોપિઅનોનો જીવ હેઠો બેઠો. તેઓ પ્રતિક્ષણે પોતાની જિંદગી ભયમાં આવી પડેલી જોતા હતા, પ્રતિક્ષણે હથિયારબંધ સિપાહીઓના હાથ-

---

૧ Mead, Sepoy Revolt, p. 62.

મારોથી પોતાને મરવુ પડશે એવી બ્હીક ગખતા હતા, તેઓ સર્વને હવે શાતિ વળી.

આ કાર્ય પાર પાડયા પછી સરકારે એક બીજુ કાર્ય હાથમા લીધુ બહરમપુરના સિપાહીઓએ શાતિથી પોતાના સેનાપતિ સમક્ષ હથિયાર છોડી સૈનિક ધર્મને તિલાજલિ આપી છે, બરાકપુરથી પોતપોતાને ગામ તેઓ શાતિપૂર્વક ચાલ્યા ગયા છે, ભવિષ્યમા આવી પડનારી વિપત્તિમાથી બચવા ખાતર સરકારે આ રીતે એક રેજિમેન્ટને બરતરફ કરી છે, પરતુ એને ઉશ્કેરનારી ૩૪ મી રેજિમેન્ટ હજુ હથિયારબધ હોવાથી સરકારે હવે તેનુ કામ હાથમા લીધુ

૬ ઠ્ઠી એપ્રિલે મગળપાડે પર કામ ચાલ્યુ, ન્યાયાધીશોએ તેને ફાસીની સજા કરી મંગળપાડેનો ઘા ધીમેધીમે ભયકર થઈ પડયો હતો એ ઘા રૂઝાવાની આશા પણ નહોતી તોપણ તે શાતિપૂર્વક મરણને ભેટવા તેયાર થયો તેણે પોતાના આખરના વખતમા પોતાના સાથીઓ વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન કહેલ. ૮ મી તારીખે બરાક-પુરના બધા સૈન્ય સમક્ષ તેને ફાસી આપવામા આવી. ૧૦ મી તારીખે જમાદાર પર કામ ચાલ્યુ ૧૧ મી તારીખે એ કામ પૂરૂ થયુ. ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જમાદારે યુરોપિયન સૈનિકોપર હુમલો થતો જોયો છતા કઈ અટકાવ ન કર્યો, તે ખાતર તેને ફાસીની સજા કરવામા આવી એ વખતે વડો સેનાપતિ સીમલામા હવા ખાતો હતો સેનાપતિ હિયર્સને જમાદારને પ્રાણદડ આપવાનો હુકમ આપવાનું કામ તેનુ હતુ. તેણે પ્રથમ તો જમાદારને પ્રાણદડ આપ-વાના હુકમ માટે આનાકાની કરી પણ છેવટ તેનો મત ફર્યો તેણે

૨૦ મી તારીખે હિયર્સેને એ મજા અમલમા મૂકવાનો હુકમ કર્યો[૧] આથી જમાદારની મજા તા ૨૧ મી સુધી મુલતવી રહી, જે મુસલમાને અંગળપાડેના હુમલામાથી લેફ્ટેનેન્ટ બાગ અને તેના મદદગારને બચાવ્યો હતો, તેને ઉચે દરજ્જે ચઢાવવામા આવ્યો. શેખ પલ્ટુ સામાન્ય સૈનિકમાથી હવાલદાર થયો[૨]

અત્યારસુંધી ૩૪ મી રેજિમેન્ટને કંઈ સજા કરવામા આવી નહોતી સેનાપતિઓના અભિપ્રાય મુજબ આ રેજિમેન્ટ ૧૯ મી રેજિમેન્ટ કરતા પણ વધુ ગુનેહગાર હતી. તેણે અંગળપાડેનો હુમલો નિરાંતે જોયો હતો, લેફ્ટેનેન્ટ બાગના વચન ગણકાર્યા નહોતા, તે ખાતર સેનાપતિઓ તેના પર બહુ ગુસ્સે થયા હતા બારાકપુરના ગોરાઓને ખાત્રી થઈ હતી કે જ્યાસુધી એ રેજિમેન્ટના હાથમા હથિયાર છે, ત્યાસુધી ઇંગ્લેંડને વિપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ છે પરંતુ એ રજિમેન્ટને હજુ નિઃશસ્ત્ર કરવામા આવી નહોતી એ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ અગાઉની માફક હજુ લશ્કરી પોશાક પહેરી છાવણીમા રહેતા હતા, હથિયારબંધ થઈ કવાયતના મેદાનપર ફરતા

---

૧. Appendix to Peorl Papers on the Mutinies, 1857, p p 104–107 Comp Martin, Empire in India Vol II P *133*

૨ સેનાપતિ હિયર્સેના હુકમથી આ દરજ્જો મળ્યો હતો. હિયર્સેએ આ બાબતમા પોતાની સત્તા ઉપરાંત કાર્ય કરેલુ હોવાથી તેને આ બાબતમા ગવર્નર જનરલની મંત્રિ સભા તરફથી ઠપકો મળ્યો હતો Martin, Empire in India, Vol II P. *133*.

હતા, તેથી ગોરાઓની શંકા દૂર થઇ નહોતી. ફાસીના લાકડાપર બંડખોર મંગળપાંડે અને બેવફા જમાદારના શબ લટક્યા હતા ખરા, પણ તેમના બીજા સાથીઓ હજુ હથિયારબંધ થઇ વીરત્વના અભિમાનથી ઝળકતા હતા, તે માટે બરાકપુરના ગોરાઓને ચેન પડતું નહિ તેઓ ક્ષણે ક્ષણે બંડ ફાટવાના સ્વપ્નો જોતા હતા ઓફિસરોને પણ એવોજ શક હતો તેઓ જ્યારે સંધ્યાકાળ વખતે પોતાનો બંગલો છોડી બહાર જતા કે મધરાતે સુખમય પથારીમાં સૂતા, ત્યારે તેઓને બીક લાગતી કે અમારા જ સિપાહીઓ અમને લેફટેનેન્ટ બાગની માફક બંદુકની ગોળીથી ઘાયલ કરશે તો ' આથી રાતને વખતે બરાકપુરના ગોરાઓ બનતા સુધી બહાર નીકળતા નહિ, સંધ્યાકાળ વખતે સ્ત્રીઓના ટોળા સાથે તેઓ જે મજા લૂટતા, તે બંધ કરવુ પડયુ જેમ બને તેમ જલદી આ રેજિમેન્ટનો ફેસલો ન કરવાથી તેઓ સરકારપર બળી ગયા પરંતુ ગવર્નર જનરલ આ બાબતમા કંઇપણ સાહસિક પગલુ લેવા માગતો નહોતો કંઇ ભયંકર સજા જાહેર કરતા બધા સિપાહીઓ ઉશ્કેરાઇ જાય એવા સંદેહથી ગવર્નર જનરલ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીનું કારણ ધ્યાનપૂર્વક તપાસતો હતો આથી આખો એપ્રિલ મહિનો એ સિપાહીઓ હથિયારબંધ રહ્યા જેઓ એ સિપાહીઓ વિષે તપાસ કરતા હતા–તેમની ઉશ્કેરણી તથા બેવફાદારીના ખરા કારણો શોધવામા રોકાયા હતા, તેઓએ છેવટે એ અભિપ્રાય આપ્યો કે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના શિખ અને મુસલમાન સિપાહીઓ વફાદાર છે પરંતુ હિંદુ સિપાહીઓ બરાબર વિશ્વાસ લાયક નથી ન્યાયાધીશો સૂક્ષ્મ ન્યાય તોલવા છતા અતિબુદ્ધિ દર્શાવવા ચૂકતા નહોતા.

કલકત્તાની ટંકશાળના જે સુબેદારે ફિલ્લાના ઉશ્કેરાયલા બે સિપાહીઓને કેદ કરી પોતાની વફાદારી બતાવી હતી, ન્યાયાધીશોએ તેને પણ તદ્દન નાપ્રમાન તરીકે ઓળખાવ્યો હતો[૧] ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓમાના કોઇ કોઇ બીજે સ્થળે ગયા હતા, તેઓ ૨૯ મી માર્ચે બારાકપુરમા હાજર નહોતા[૨] આથી જેઓ સરકાર પ્રત્યે વફાદાર હતા, જેઓ સરકારી કામ માટે પરગામ ગયા હતા, અથવા જેઓએ સરકાર સમક્ષ વફાદારી અને વિશ્વાસુપણાના પુરાવા આપ્યા હતા, તેઓને બાદ કરતા બાકીના રેજિમેન્ટના હથિયાર ઉતારી લેવાનો હુકમ આપવો કે નહિ એ બાબત ગવર્નર જનરલ આગળ ચર્ચાવા લાગી

આ સજા જાહેર કર્યા પહેલા હિંદના બીજા ભાગોના સિપાહીઓમા પણ ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યુ ગવર્નર જનરલ ચિંતાતુર થઇ ગયો બહરમપુર અને બારાકપુરના સિપાહીઓના આચરણથી તેના મનમા જે શકા ઉદય પામી હતી તે શકા

---

૧ Kave, Sepoy war Vol I. p 551, note

૨ ૩૪ મી રેજિમેન્ટમાથી સિપાહીઓની ત્રણ નાની ટુકડીઓ ચટ્ટગામ મોકલવામા આવી હતી સરકારને એ સિપાહીઓની રાજભક્તિ પર સંદેહ પડ્યો નહોતો એ સિપાહીઓએ બારાકપુરનો બનાવ સાભળ્યા બાદ સરકારને એક અરજી કરી હતી એ અરજીમા જણાવ્યુ હતુ કે મંગળપાડેના અન્યાયી વ્યવહારથી અમે બહુ દીલગીર થયા છીએ. અમને ખાત્રી છે કે સરકાર અમારા ધર્મમા કદી હસ્તક્ષેપ કરવાની નથ'. અમે આપના હમેશા વિશ્વાસુ છીએ અને વિશ્વાસુ રહીશુ Kaye, Sepoy War, Vol I. p. 551, note.

ગાઢ થવા લાગી તે શાંત, વિવેકી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો. પરંતુ એ શાંતિ, વિવેક કે દીર્ઘદષ્ટિના બળવડે પ્રતિકૂળ ઘટનાસ્રોત રોકાયો નહિ જાન્યુઆરી માસની શરૂઆતમા જે નાની વાદળી ચઢી હતી, તે એપ્રિલ માસમા ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ બરાકપુરના બનાવો પર હજુ છેલ્લો પડદો પડયો નહોતો, મંગળપાંડે અને જમાદારની ફાસીનુ દશ્ય સ્મૃતિપટ પરથી અંતર્ધાન થયુ નહોતુ, તે દરમ્યાન દૂર આવેલા હિમાલયની તળેટીમાથી ભયાનક સમાચાર આવ્યા એ દૂરના પ્રદેશ અને કલકત્તા વચ્ચે જે છાવણીઓ હતી, તે બધી છાવણીઓમા ગભીર પ્રકારની ઉશ્કેરણી વિકાસ પામી હતી બધી છાવણીના સિપાહીઓ સરકારની કાર્યપદ્ધતિને વખોડવા લાગ્યા નવી બંદુક અને ચરબીવાળા ટોટા વિષે ભયકર ચળવળ ચલાવવા લાગ્યા.

કલકત્તાથી હજાર માઇલ દૂર આવેલા ભૂપ્રદેશમા અંબાલા નામનુ એક શહેર આવેલુ છે એનુ જૂનું નામ અંબાલય હતુ. પાંડવોની માતા કુંતાજી આ ઠેકાણે રહ્યા હોવાથી એ નગર પ્રાચીન હિદમા એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ. અંબાલય અત્યારે અંબાલા નામથી જાહેર થયુ હતું. અંબાલાની પૂર્વ બાજુએ વિશાળ કુરુક્ષેત્ર જે ક્ષેત્રપર કૌરવપાંડવોનુ ભયંકર યુદ્ધ મચ્યુ હતું, પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહના જીવન સાથે હિંદનો સૌભાગ્યસૂર્ય અસ્ત પામ્યો હતો મરાઠાઓએ પોતાની જન્મભૂમિનુ રત્ન સિંહાસન મેળવવાની આશાથી આત્મબળિદાન આપ્યુ હતું, જે ક્ષેત્રને વિષે હિંદુ અને મુસલમાન, વિજેતા અને વિજિત, બને અનંત નિદ્રામા પડી અપાર સમાનતાનો મહિમા ફેલાવી રહ્યા હતા તે ક્ષેત્ર પોતાનુ મનોહર દશ્ય વિસ્તારી રહ્યું હતુ આધુનિક સંસ્કૃતિની માતા યુરોપની ભૂમિ જ્યારે જગલી

પશુઓથી ભરપુર જ ગલોથી છવાયલી હતી, ઈંગ્લાડ કે રશિયા, જર્મનિ કે ઓસ્ટ્રિયા વગેરે બધા દેશોની નિરક્ષર વસ્તી જ્યારે એ જ ગલોમા શિકારને આનદ લુટી રહી હતી, ત્યારે પણ હિંદના ઇતિહાસમા અંબાલાનું નામ જાણીતુ હતુ. અત્યારે અંબાલા હિદી સરકારના લશ્કરનુ મુખ્ય મથક હતું. વડો સેનાપતિ એન્સન માર્ચ મહિનાની આધવચમા અહી આવ્યો અહિથી તે સીમલાની શીતળ હવાનો અનુભવ લેવા જવાની તૈયારી કરતો હતો એ સમયે સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીની વાત તેને કાને આવી. અ બાલામા જુદી જુદી રેજીમેન્ટોના સિપાહીઓને નવી બદુક વાપરવાની કળા સિખવવામા આવતી હતી. આ બધા સિપાહીઓ કઇ બુદ્ધિશાળી નહોતા તેઓએ સાધારણ અવસ્થાને લીધે સૈનિકની નોકરી સ્વીકારી હતી તેઓ ગુણનિપુણ દેશી ઓફિસરોના કબજામા રહેતા હતા નવા ટોટા તેઓના અ ત કરણને સહેજમા હચમચાવી શકે તેમ હતુ ટોટાના ચકચકાટવાળા કાગળ જોઈ જો તેઓ સદેહવશ થાય, ધર્મભ્રષ્ટ થવાની શકાથી જો તેઓ સરકાર સામા થાય, તો સાવચેતીથી તેઓને સમજાવી શાત પાડવા એ વધારે યોગ્ય હતુ.

૩૬ મી દેશી રેજિમેન્ટનુ પાયદળ સૈન્ય વડા સેનાપતિ સાથે અંબાલા આવી પહોચ્યુ હતુ. એ રેજિમેન્ટના બે ઓફિસરો અગાઉથી અંબાલામા આવ્યા હતા, હવે આખી રેજિમેન્ટ આવી પહોચી એટલે તેઓ એક દિવસ તેને મળવા ગયા બને ઓફિસરો સિપાહીઓના તબુમા આવી પહોચ્યા એટલે એક સુબેદારે તેઓને સલામ ન કરતા તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યુ કે " તમે સિપાહીઓને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા તૈયાર થયા છો, અપવિત્ર ટોટા વડે તમે અમારા

ધર્મનુ નિકંદન કાઢવા માગો છો ” એ વખતે લેફટેનેન્ટ માર્ટિનો નામનો એક સૈનિક અંબાલાના સિપાહીઓને નવી બંદુક વાપરવાની કળા શિખવતો હતો બને ઓફિસરોએ તરતજ તેને આ ખબર પહોચાડી, એ દરમ્યાન સિપાહીઓમાના એક જણે બાળકની પેઠે રડી પડી માર્ટિનોને કહ્યુ કે “હુ વટલાયો છુ, મારી નાતનુ કોઇ મારી સાથે જમવા ઇચ્છતું નથી ” માર્ટિનો ચિતાતુર બની ગયો. આ શંકા અને દુશ્ચિંતાના પ્રવાહ એક પછી એક તેના હૃદયમાં અથડાવા લાગ્યા તેને તપાસ કરતા જણાયુ કે, અંબાલાની છાવણી-માના બધા સિપાહીઓ અપવિત્ર ચરબીવાળા ટોટા વાપરવા પડશે એવી બીકથી ઉશ્કેરાઈ ગયા છે કોઇ કોઇ એવો વિચાર કરે છે કે અમે ટોટા વાપર્યા છે, તેથી ઘેર જશુ એટલે અમારા કુટુબીઓ અમને તજી દેશે, બધા ભયથી ધ્રુજતા હતા બધા સનાતન ધર્મનુ રક્ષણ કરવા વ્યસ્ત બની ગયા હતા માર્ટિનો સિપાહીઓની આ દશાથી સેનાપતિને વાકેફ કરવા તૈયાર થયો પરતુ તે વડા સેનાપતિને પરભારી રીતે આમાનું કઇ જણાવી શકે તેમ નહોતું સરકારની કાર્યપદ્ધતિ મુજબ તેને બધી વાત મદદનીશ આજુટંટ જનરલને લખી મોકલવી પડી. વડા સેનાપતિને અગાઉથી આ બાબતની ખબર પડી હતી. તેને જણાયુ હતું કે, આ બાબત કંઇ પણ કરવુ જોઇએ. ૨૩ મી માર્ચે તેણે સિપાહીઓને હથિયારો વાપરતા શિખવાની નિશાળની મુલાકાત લીધી ' એને આગલે દિવસે તેને ખબર મળ્યા કે, ‘સિપાહીઓ આપની સાથે કઇ વાતચીત કરવા માગે છે ’ આ પરથી સેનાપતિએ તેઓની સમક્ષ પોતાના વિચારો જણાવવાનુ નક્કી-કર્યુ. સિપાહીઓને એકઠા કરવામા આવ્યા. દેશી ‘ઓફિસરો’ સેના-

ગતિ સમક્ષ આવી ઉભા સેનાપતિ એન્સન, હિયર્સેની માફક હિંદીમા ભાષણ કરી શકતો નહિ, તેથી લેફ્ટેનન્ટ માર્ટિનો તેના વચનો હિંદીમા સમજાવવા તૈયાર થયો હતો ભાષણ વખતે વડો સેનાપતિ થોડુ બોલી થોભી જતો, તે દરમ્યાન માર્ટિનો તેનો હિંદી અનુવાદ સિપાહીઓને સમજાવતો ત્યાર બાદ વડો સેનાપતિ પોતાના કહેવાનો અર્થ બરાબર સમજાય છે કે નહિ એમ પૂછતો એ ભાષણ પૂરૂ કરવામા આવ્યુ ભાષણનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો—

"સૈનિક પુરુષોને નવી બંદુક વાપરવાની કળા શીખવવા માટે અહિ એક નિશાળ સ્થપાઈ છે, તેમા જે સિપાહીઓ તથા ઓફિસરો એકત્ર થયા છે, તેઓને હુ કંઇક કહેવા ઇચ્છુ છુ પોતપોતાના કર્તવ્યમા હોશિયારી દર્શાવવા માટેજ ઓફિસરો પોતપોતાના ઓદ્ધાપર નીમાયા છે, તે માટે મને ખાત્રી છે કે, તેઓ આ વખતે પણ એ હોશિયારી બતાવી આપશે અને તેઓના તાબા નીચે જે લોકો છે. તેઓના અને બધા દેશી લશ્કરના ઉપકાર માટે પોતાની શક્તિ અને કર્તવ્યપરાયણતા વાપરશે તેઓ જે સરકારનુ કામ કરે છે, તે સરકાર ઉપર નકામો સંદેહ રાખી પોતાના મનને ગભરાવી મૂકવુ એ ઉચિત નથી હવે સૈનિકોને અગાઉ કરતા ઉત્કૃષ્ટ બંદુક માટે અગાઉ કરતા વધારે ઉત્કૃષ્ટ ટોટા વાપરવાની જરૂર પડી છે ટોટા જે કાગળથી બનાવવામા આવ્યા છે, તે જોઇ કેટલાક સિપાહીઓને શંકા પડી છે કે 'સરકાર અમારો સનાતન ધર્મ નષ્ટ કરવા માગે છે.'

"આ સંદેહ કેટલો ખોટો છે, તે થોડો વિચાર કરવાથી તરત જણાશે આવી યુક્તિથી બધાને વટલાવવાથી સરકારને શો ફાયદો?

સરકાર કયો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરે, એ શું કોઇ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકશે ? હું ખુલ્લી રીતે જણાવુ છુ કે, હિંદીઓના ચાલતા આવેલા આચારવિચારમા અડચણ નાખવાનો અગર હિંદની જુદી જુદી જાતિના ક્રિયાકલાપમા વિઘ્ન નાખવાની સરકારે કદી ઇચ્છા કરી નથી. મને આશા છે કે તમે બધા એ ખોટા સંદેહ હૃદયમાથી હાકી કહાડશો.

"જે ટોટા વિષે સિપાહીઓ યુક્તિપૂર્વક આપત્તિ જણાવશે, તે ટોટા સિપાહીઓને વાપરવા દેવામા આવશે નહિ, એવી વાત સેનાપતિઓએ જણાવી છતા ઘણાખરા સિપાહીઓને એ વચનોમાં વિશ્વાસ પેઠો નથી, ઉલટુ તેઓએ એવા કાર્ય કર્યાં છે કે તે ખરા સૈનિક પુરુષને ન છાજે તમારે તમારી પ્રતિપાલક સરકાર અને તમારા ઉપરી અમલદારોનો હુકમ માનવે જોઈએ એ જ ખરા સૈનિક પુરુષનુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે આની નાફરમાની માટે કેવા પગલા લેવા એ સરકાર બહુ સારી રીતે જાણે છે હુ જરાપણ અચકાયા વિના કહુ છુ કે એ બધા નાફરમાન સિપાહીઓને સખતમા સખત સજા ભોગવવી પડશે,

"પરતુ કેવળ બીક બતાવવી એજ મારો ઉદ્દેશ નથી જેઓની છાતીપર સાહસ અને સત્કાર્ય દર્શાવનારા ચિહ્નો શોભે છે તેઓને કર્તવ્યનો બોધ કરવો એ અજાજતુ ગણાય, એ હુ બહુ સારી રીતે સમજુ છુ. હુ તેઓને ખુલ્લી રીતે જણાવુ છુ કે સરકાર આ વિશાળ દેશના રહેવાશીઓમાના કોઇના આચારવ્યવહારને હરકત કરશે નહિ ભવિષ્યમા પણ સરકાર એ બાબતમા હમેશા તટસ્થ રહેશે. જે જે દેશી ઓફિસરો અહી એકત્ર થયા છે. તેઓ પર મને પૂરો વિશ્વાસ

છે. મને આશા છે કે તેઓ આ બાબત પોતપોતાના તાબાના સિપાહીઓને સમજાવશે. મને વિશ્વાસ છે કે તમે પવિત્ર સૈનિક, ધર્મનું કલંક ભૂસી નાખવાના પ્રયત્નો કરશો અને આટલા દિવસ સુધી લશ્કરમા રહી જે ઉજ્જ્વળ ચરિત્ર બતાવતા આવ્યા છો તે ઉજ્જ્વળ ચરિત્ર હજુ જાળવી રાખશો ”

વડો સેનાપતિ અટક્યો. હિયર્સે એ સિપાહીઓની માતૃભાષામા બરાકપુર મધ્યે જે ભાષણ કર્યું હતુ, તેનુ કઈ પરિણામ આવ્યુ નહોતુ. સિપાહીઓ પોતાના સેનાપતિના મુખમાથી હિદી ભાષામા સાત્વનના વચનોનો અનર્ગલ પ્રવાહ નીકળતો સાભળ્યા છતા સરકાર તરફ વફાદાર રહ્યા નહોતા તેઓ અત્યારે વડા સેનાપતિના અગ્રેજી ભાષણના ભાષાતરથી સતોષ પામે એ સર્વથા અસભવિત હતુ જે ઓફિસરો સેનાપતિ સમક્ષ ઉભા હતા, તેઓએ જ પૂરેપૂરૂ ભાષણ સાભળ્યુ હતુ. ભાષણ પૂરૂ થયા બાદ તેઓમાના બે ત્રણ જણે માર્ટિનો પાસે જઇ જણાવ્યુ કે, ‘ વડા સેનાપતિએ ભાષણ વખતે અમારા પ્રત્યે જે માન દર્શાવ્યુ છે તે માટે અમે તેમના ઘણા આભારી છીએ જો કે અમે સરકારનુ અનિષ્ટ કરવા તૈયાર નહિ થઇએ, જો કે સરકારના સારા આશય પર અમને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે, તોપણ અમે દીલગીરી સાથે જણાવીએ છીએ કે, ટોટા વિષે અત્યારે જે કઇ કહેવામા આવ્યુ છે, તેથી એક જણને ખાત્રી થઇ હશે, પણ બીજા દશ હજાર લોકોને એ વિષે પૂરેપૂરી ખાત્રી થઇ નથી સરકાર ટોટાદ્વારા બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાની છે એવો વિશ્વાસ અત્યારે ચોતરફ ફેલાઇ ગયો છે. કેવળ અમારા હાથ નીચેના સૈનિકોને જ એવી શ્રદ્ધા બેસી ગઇ છે એટલુ જ નહિ પણ તેઓના ગામના બધા

લોકોને તે પર દૃઢ આસ્થા બેસી ગઈ છે સૈનિકો નવા ટોટા વાપરવા તૈયાર છે. પરંતુ એ હુકમ પાળવા જતા તેઓને જે સામાજીક બહિષ્કાર ભોગવવો પડશે, તે પર વિચાર કરી જોવાનો અમે અમારા ઈશ્વરછત્ર સ્વરુપ વડા સેનાપતિને વિનતી કરીએ છીએ તેઓ ટોટા વાપરવાથી હમેશને માટે જાતિ બહિષ્કૃત થશે, તેઓના કુટુંબીઓ તેઓને સદાને માટે તજશે સરકારનો હુકમ પાળવા ખાતર, પોતાના સેનાપતિઓને વશ રહેવા ખાતર, તેઓને જાતિભ્રષ્ટ, ધર્મભ્રષ્ટ અને સ્વજનોથી છૂટા પડી આ સંસારમા હમેશને માટે અપાર કષ્ટ ભોગવવુ પડશે." માર્ટિનોએ ઓફિસરોનો આ સંદેશો વડા સેનાપતિને પહોચાડવાનુ વચન આપ્યુ તેણે પોતાનુ વચન પાળ્યુ તેણે આજુટંટ જનરલને પત્ર લખ્યો તેમા ખુલ્લી રીતે જણાવ્યુ કે 'સિપાહીઓમા ઘણા બુદ્ધિમાન અને વિશ્વાસુ માણસો છે. એ સર્વ કહે છે કે અમે અમારા સેનાપતિઓનો હુકમ પાળશુ, પરંતુ આવી તાબેદારી માટે અમને અમારા સમાજમા પુષ્કળ કષ્ટ ભોગવવુ પડશે. હુ અત્યાર સુધીમા હિંદીઓનો મનોભાવ જે પ્રમાણમા જાણી શક્યો છુ તે પરથી મને જણાય છે કે, તેઓની આ વાત અતિશયોક્તિમય નથી હિંદીઓના હૃદય ધર્મભ્રષ્ટ થવાને બહાને થરથરી જાય છે તેઓની કલ્પના ઘણી ભયંકર દરયો બતાવી તેઓને અધીર અને ઉન્મત્ત બનાવી મૂકે છે તેઓનો દષ્પિત વિષય સર્વાંશે યુક્તિબહિર્ભૂત અને અસંભવિત હોય છતા તેઓ તે પર વિશ્વાસ રાખતા અણુમાત્ર સંકોચ રાખતા નથી ચાલુ સમય દરમ્યાન આ વિશાળ દેશના રહેવાશીઓ શા માટે આટલા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા છે તે હુ બરાબર સમજી શકતો નથી. પરંતુ મને ખાત્રી છે કે નવા

ટોટા પર ગાય અને ડુક્કરની ચરબી લગાડેલી છે એવી જે વાત ફેલાઇ છે તે આ ઉશ્કેરણી અને સંદેહનું મુખ્ય કારણ નથી અપવિત્ર ચરબીવાળા ટોટા મારા મત મુજબ એ ઉશ્કેરણીનુ ગૌણ કારણ ગણાવુ જોઇએ " લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનોનો આ પત્ર આજુટ ટ જનરલની ઓફિસમાથી વડા સેનાપતિ પાસે ગયો. સેનાપતિ એન્સન ઉંડા વિચારમા ગરક થઇ ગયો તેણે તેજ દિવસે ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યુ કે " શિક્ષાગારના સૈનિકો સતુષ્ટ છે અને સતુષ્ટ રહેશે, એ બાબતમા મને કઇ સદેહ નથી પરતુ તેઓ પોતપોતાના સમાજમા કેવી રીતે ગ્રહણ કરાશે, એનો હુ વિચાર કરૂ છુ " હવે કરવુ શુ ? બધા લશ્કરને અગાઉની પેઠે કેવી રીતે શાત કરી શકાય ? એન્સન વળી ગંભીર વિચાર કરવા લાગ્યો, તેને કઇ રસ્તો મળ્યો નહિ, ભાષણથી કે ભયથી શાંતિ જાળવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જણાયો. એમ કરવાથી તેઓના હ્રદય વધારે ઉશ્કેરાશે અને સરકારને પોતાના ધર્મનો નાશ કરનાર શત્રુ ગણશે એન્સને એક વખત નવી બદુકોના શિક્ષાલયો બધ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરતુ એમ કરવાથી તો કાયરતા જણાઇ આવે એવો શક ઉત્પન્ન થયો છેવટે એન્સને નક્કી કર્યું કે ટોટાના જે કાગળ ઉપર શક ગખવામા આવે છે તે કાગળ વિષે મિરતથી કઇપણ સમાચાર ન આવે, ત્યાસુધી અબાલાના શિક્ષાલયમા ટોટા વાપરવાનુ બધ રાખવુ એ વધારે ઉચિત છે.

આ તરફ ગવર્નર જનરલ કલકત્તાના વિશાળ મહેલમા બેઠા બેઠા અંબાલાના શિક્ષાલય વિષે વિચાર કરતો હતો. શિક્ષાલય બધ કરવાનો વિચાર તેને બરાબર જણાયો નહિ તેણે વડા સેનાપતિને લખી જણાવ્યુ કે, " અંબાલાના શિક્ષાલયમા જેઓને નવી

બંદુકો વાપરવાની કળા શિખવવામા આવે છે તેઓ ટોટા વાપરવામાં કંઇ આનાકાની કરશે નહિ ટોટાનો કાગળ શુદ્ધ છે સિપાહીઓના ધર્મમા ખલેલ થાય, એવો કોઇપણ પદાર્થ કાગળ બનાવવામા વપરાયો નથી. અત્યારે જો આપણે ટોટાની વપરાશ બંધ રાખીશું, શીખવા આવેલા સિપાહીઓને પૂરા કેળવ્યા સિવાય તેમને પોતપોતાને સ્થળે પાછા મોકલી આપીશુ તો આપણો ઉદ્દેશ પાર પડશે નહિ એથી તેઓ ધારશે કે ટોટામા જરૂર કંઇ અપવિત્ર પદાર્થ હતો, સરકારે સમજ્યા વગર ગેરવાજબી રસ્તો લીધો હતો હવે પોતાની ભૂલ જણાવાથી એ રસ્તો છોડી દેવામા આવ્યો છે. આવા વિચારથી સરકારની શક્તિ અને દૃઢતાને હાનિ થશે આ ઉપરથી મારો અભિપ્રાય એવો છે કે અંબાલાના શિક્ષાલયમા ટોટાની વપરાશ બંધ પાડવી નહિ. એથી શીખવા આવેલા સિપાહીઓના ચાલતા આવેલા સરકારમા ફેરફાર થશે નહિ કારણ કે તેઓ સમજી ગયા છે કે, ટોટાના કાગળમા ધર્મ અને જાતિને હાનિ કરે એવુ કંઇ નથી તેઓના વિશ્વાસ પરથી બીજા સિપાહીઓ પણ સમજશે કે નવા ટોટામા કોઇપણ જાતનો અપવિત્ર પદાર્થ નથી. પરંતુ જો ટોટાની વપરાશ અકસ્માત બંધ પાડવામા આવે તો સિપાહીઓ અગાઉ કરતાં વધારે વહેમાશે અને સરકાર ઉપર વધારે અશ્રદ્ધાળુ થઇ જશે એમ થશે તો તેઓનો આ સંદેહ અને અશ્રદ્ધા દૂર કરવાનુ કામ ભવિષ્યમા અસાધ્ય થઇ પડશે." ગવર્નર જનરલે આ યુક્તિનું અવલંબન કરી અંબાલાના શિક્ષાલયમા ટોટા વાપરવાનો હુકમ આપ્યો. તેણે ધાર્યું કે, ટોટાની વપરાશ બંધ પડતાં સરકારની નબળાઈ ખુલ્લી પડી જશે. નમનાઈને બદલે દૃઢતા

દર્શાવતા વિપત્તિની શંકા ધીમે ધીમે દૂર થઇ જશે આ રીતે અંબાલાના શિક્ષાલયમા ટોટાની વપરાશ ચાલુ રહી શીખવા આવનાર સિપાહીઓને ટોટા આપવાનો હુકમ થયો

ગવર્નર જનરલનો પત્ર અંબાલા પહોચે તે દરમ્યાન વડો સેનાપતિ સીમલા ગયો હિમાલયની ખુશનુમા હવા તેને બહુ પસંદ પડી તેણે આનંદના ઉભરામા ગવર્નર જનરલને લખ્યુ કે " સીમલાનુ દસ્ય અત્યારે બહુ રમણીય છે એના હવા પાણી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. મને અંતઃકરણ પૂર્વક ઇચ્છા થાય છે કે આપ પણ અહી આવી આ ઉત્કૃષ્ટ આબોહવાના ભોક્તા બની તંદુરસ્તીમા વૃદ્ધિ કરો, " પરંતુ અત્યારે તંદુરસ્તીમા વધારો કરવાનો સમય ન હોતો, હિમગિરિની શોભા જોઇ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો સમય ન હોતો પંચનદના ફળદ્રુપ ઉચા મેદાનોથી માંડીને બંગાળાના ફળદ્રુપ નીચા મેદાનો સુધીનો મુલક ઘોર અંધકારથી વ્યાપ્ત ગયો હતો સદા એ સ્થળેથી વિષજનક સમાચારો આવતા જતા હતા ગવર્નર જનરલ ભય તર સંદેહથી ચિંતાતુર બની ગયો હતો સિપાહીઓની નારાજમાનીથી અગાઉ જેની આગના ભડકા બરાકપુરની છાવણીમા પ્રગટ થતા હતા, તેવા ભેદી ભડકા બીજા સ્થળોએ પણ પ્રગટ થવા લાગ્યા. એપ્રિલ માસના મધ્ય ભાગમા એવા બનાવો દરરોજ બનવા લાગ્યા. સરકારે ટોટા વાપરવાની બાબતમા જે હુકમ કર્યો હતો, તે અંબાલામા શીખવા આવેલા સિપાહિઓએ જાણ્યો હતો સિપાહિઓ પોતપોતાના ટોટા મીણ અગર ઘી દ્વારા ચીકણા કરી લેતા હતા. ટોટાની વપરાશ બંધ ન પડવાથી તેઓમા કોઇ પણ જાતનો અસંતોષ જણાતો નહોતો સરકારે અમારા ધર્મમા હાથ નાખ્યો છે,

એવી શંકાપણુ તેઓને પ્રગટ થઈ નહિ તેઓ આ પ્રમાણે સતોષી અને સંદેહ વિનાના હોવા છતા નાત બહાર થવાની બીક તેઓના હૃદયમા દહાડે દહાડે મજબુત થતી જતી હતી. તેઓ સરકારના હુકમથી ટોટા વાપરતા હતા જેનો સ્પર્શ કરવા માટે તેઓની નાતની સ્પષ્ટ મના હતી, છતા તેઓ અસકોચે વિધર્મી લોકોની વાતો પર વિશ્વાસ રાખી તેને સ્પર્શ કરતા એ માટે જરૂર તેઓને નાત બહાર થવુ પડે તેમ હતુ. સિપાહીઓને ઉંડી બીક પેસી ગઇ હતી કે આપણી નાત આપણુને હમેશને માટે તિરસ્કારની નજરે જોગે સુખ અને શાન્તિની આશાથી જનની જન્મ ભૂમિને શરણે જતા આપણા કુટુંબીઓ આપણુને હડધૂત કરશે, વટલેલા ગણી નાત બહાર કાઢશે. સિપાઓના હૃદયમા આવા શંકાઓના મોજા પ્રચંડ વેગે ઉછળતાં હતા. એ ચગવગ સાથે હવે અંબાલા પ્રચંડ હુતાશનની રંગભુમિ બની ગયુ દર રાત્રે યુરોપિઅનની છાવણી, ગુદામ, દવાખાનુ, સિપાહીઓની બેરેકો વગેરે દરેક સ્થળે અગ્નિના ભડકા જણાવા લાગ્યા. અંબાલાના ઉપરિ અમલદારો ચમકયા, પ્રચંડ ગ્રીષ્મકાળમા રાતને વખતે આવા ભયકર ભડકા જોઇ બધાને શંકા ઉત્પન્ન થઇ. આ આકસ્મિક ઘટનામા જેઓ જોડાયા હોય તેઓને પકડી યોગ્ય સજા કરવા માટે ન્યાયાધીશોની નીમણુક થઇ, પણુ તેઓનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ તેઓએ ઘણી મહેનત કરી ઘણી તપાસ કરી, પરતુ કોઈને અપરાધી તરીકે સાબીત કરી શકયા નહિ ૨૨ મી એપ્રીલે સૈનિક વિદ્યાલયના એક સિપાહીનું ઘર બળી ગયુ, તે પછીની રાત્રે ૬૦ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓના ૫ ઘરો બળી ખાખ થઈ ગયાં. એવુ કહેવાય છે કે એ માસની આખરમા શિક્ષાલયના એક શિષ્ય

સાક્ષી આપતા જણાવ્યુ કે ટોટા વાપરવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો હોવાથી સિપાહીઓએ બધા મકાનો બાળી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. [1] પરતુ ન્યાયાધીશોની તપાસમા કોઇ પણ ગુનેહગાર તરીકે સાબીત થયુ નહિ, કોઇ પણ તેઓ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક સાક્ષી આપવા તૈયાર થયુ નહિ સાક્ષીઓને પણ ખરી ઘટના જણાવવા માટે કોઇપણ જાતની બીક બતાવવામા આવી ન હોતી [2]

વડો સેનાપતિ એ વરસ થયા આ દેશમા હતો, એ વગન થયા દેશી સિપાહીઓના આચારવ્યવહાર જોતો આવ્યો હતો પરતુ તે તેઓનો મનોભાવ સમજી શક્યો નહોતો વડો સેનાપતિ પોતે કબુલ કરે છે કે, " અંબાલાના બનાવને લીધે હુ ભારે મુઝવણમા આવી પડ્યો છુ દરરોજ રાત્રે આટલા બધા ઘર સળગી ગયા છતા કોઇ ગુનેહગાર પકડાયો નહિ એ ભારે નવાઇ જેવુ છે " એપ્રિલ માસની આખરમા તેણે ગવર્નર જનરલને લખ્યુ કે, " આપણે અંબાલાની ભેદી આગોના કોઇ પણ ગુનેહગારને પકડી શકયા નથી એ અતિશય નવાઇ જેવી વાત કહેવી જોઇએ નીચ લોકો જેને પોતાને માટે અનિષ્ટકર માને છે, તેનુ વેર વાળવા ખાતર છૂપી રીતે કેવા કાવતરા કરી પરસ્પર એકત્ર થયા છે, અને જેઓ આ બનાવ વિષે કંઇપણ જાણે છે, તેઓ એ પ્રગટ કરી શકે તેમ છતા બીકથી કેટલા બધા સાહસશૂન્ય બની ગયા છે, તે આ વડે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે " આ લખાણ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અગ્રેજ રાજપુરુષો બધી બાબતમા ઉડા ઉતરવાને શક્તિમાન ન હોતા. હિંદીઓના મનોગત વિચારો

---

૧ Holmes, History of the India Mutiny 191

૨ Kaye, Sepoy War Vol I. P. 591—563

ઉકેલવાની શક્તિ તેઓમા નહોતી. તેઓ કેવળ બડાગના દેખાવથીજ તૃપ્ત થતા દરેક વિષયમા ઊડા ઉતરી કર્ત્તવ્ય નકી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની એકાગ્રતા તેઓમા નહોતી દેશી સિપાહીઓ અંગ્રેજો ઉપર કેટલા બધા ગુસ્સે થયા છે, તેઓ કેટલા તિરસ્કારથી અંગ્રેજો સામી નજર કરે છે, એ પણ સેનાપતિ એન્સનના પત્ર પરથી જણાઇ આવે છે સિપાહીઓએ પોતપોતાના અંદરોઅંદરના કજિયા પતાવી દીધા હતા, કુસંપને દરવાજેથી નસાડી મૂક્યો હતો હવે તેઓ એક સંપથી અંગ્રેજો સામે થવા માટે તૈયાર થયા હતા કંઇક તક ખોળતા હતા, તક મળ્યે અંગ્રેજો પર તૂટી પડવા તૈયાર હતા તેઓના હૃદય અંગ્રેજ અમલદારોનુ બુરૂ કરવાની ઇચ્છાથી પત્થરમય બની ગયા હતા અને દરેકના મુખ અંગ્રેજ અમલદારોએને પોતાનો છૂપો અભિપ્રાય જણાવી દેવા માટે સદાને માટે બંધ થઇ ગયા હતા

વખત વીતવા લાગ્યો અનંત કાલ-સ્રોતને વિષે દિવસો પછી દિવસો, સપ્તાહ પછી સપ્તાહ, માસ પછી માસ વિલીન થવા લાગ્યા, પરંતુ સિપાહીઓ શાંત અને નિરુદ્વેગી ન બન્યા જે ભયંકર ઘટનાથી હિંદનુ આકાશ છવાઇ ગયુ હતું, તે વિલય પામી નહોતી એક હાથ જેવડુ વાદળુ ધીમે ધીમે વિશાળ થતુ થતુ ધીમે ધીમે ભયંકર રૂપ ધારણ કરી અંગ્રેજોની આનંદમય મૂર્તિને ગ્રસવા તૈયાર થઇ રહ્યુ. પહેલા ઘણાખરાઓએ અનુમાન કર્યુ હતુ કે, સિપાહીઓમા કેવળ હિંદુ સિપાહીઓજ ઉશ્કેરાઇ ગયા છે બરાકપુરની ૩૪ મી રેજિમેન્ટની તપાસ વેળા ન્યાયાધીશોએ નકી કર્યુ હતું કે એ રેજિમેન્ટના શિખ અને મુસલમાન સિપાહીઓએ કંઇપણ જાતની નાફરમાની બતાવી નથી. બરતરફ થયેલી ૧૯ મી રેજિમેન્ટમા પણ કેવળ હિંદુઓજ સરકાર

પર અતિશય ખુશ થયા હતા એ વાતપર પણ દરેકને ભરોસો પડયો હતો પરંતુ એ વિશ્વાસ ખોટો હતો કે નહિ, હિંદુ-મુસલમાનના સંયુક્ત કાન્સ્તાનથી ઇ સ ૧૮૫૭ના પ્રખ્યાત પ્રલયની ઉત્પત્તિ થઇ હતી કે નહિ, તે બાબતની ચર્ચા અમે પછી કરીશું વર્તમાન સમયે ગવર્નર જનરલની નજર આગળ તો હિંદુ મુસલમાન એકજ હારમાં મૂકાયા હતા. એપ્રિલ માસ પૂરો થતા ન થતા ગવર્નર જનરલ સમજી શકયો હતો કે જે હિંદીઓએ એક વખતે અમારૂં બળ વધાર્યું છે, અમને મુશ્કેલીમાંથી બચાવ્યા છે, તેઓ બધા અત્યારે અમારી વિરુદ્ધ ખડા થયા છે હિંદના હિંદુ અને મુસલમાન-બધા અમારૂં અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થયા છે

આ દારણ વખતમા વડા સેનાપતિએ બહુ જ ધીરજ અને વિચારથી કામ કરવાની જરૂર હતી પરંતુ જનરલ એન્સન એવી કાર્યકુશળતા દર્શાવી શકયો નહિ હિંદનું આકાશ ધીમે ધીમે ઘનઘોર બનતું જતું હતું-નવા વાદળા વધતા જઈ ધીમે ધીમે પ્રલયકાળની સૂચના આપી રહ્યા હતા, એ વખતે પણ વડા સેનાપતિને ભાન ન આવ્યું જેના હાથમા લશ્કરી ફેરફેરની જવાબદારી હતી, જે સૈનિક વિભાગમાં બધા કાર્ય માટે જવાબદાર હતો, તે આ વખતે પરમાનંદ ભોગવતો ભોગવતો હિમાલયનો વાયુ સેવતો હતો વિપત્તિ ધીમે ધીમે ભયકર રૂપ લેતી હતી, છતાં તેને એ બાબતની કઇ ચિંતા નહોતી. આ વખતે શું કરવું જોઇએ, ઉશ્કેરાયેલા સિપાહીઓના હૃદય શાંત કરવા માટે કયા કયા ઉપાયો કામે લગાડવા જોઇએ, વગેરે વિચારો કરવામાં ગવર્નર જનરલની મંત્રિસભા વ્યાકુળ થઇ રહી હતી પરંતુ વડો સેનાપતિ એ બધી ચિંતા તજી દૂર આવેલી

પર્વતમાલાનું સૌંદર્ય નિહાળવામા મશગુલ બની ગયો કલકત્તા એ વખતે સારી આબોહવાવાળુ સ્થાન ગણાતુ હતું, વડો સેનાપતિ પણ કઇ માદો નહોતો, છતા તે આ સમયે નચિંતપણે સીમલામા બેઠો હતો ગવર્નર જનરલની મત્રિ-સભા સાથે તેને કશો સંબધ નહોતો. મત્રિસભાના કાર્ય સાથે કઈ સબધ ગણ્યો નહોતો છતા તે પોતાનો પગાર પૂરે પૂરો લેવામા શરમાતો નહોતો વડા સેનાપતિ તરીકે તેને વાર્ષિક એક લાખ રૂપીઆનો પગાર મળતો હતો એ સિવાય ગવર્નર-જનરલની મત્રિસભામા કામ કરવા બદલ તેને વાર્ષિક સાઠ હજાર રૂપીઆનો પગાર પેલા પગાર ઉપરાત મળતો હતો અમે અગાઉ કહ્યુ તેમ સેનાપતિ એન્સન આ સમયે કલકત્તામા નહોતો, દૂર આવેલા હિમાલયના શીતળ શિખરપર આનદ ભોગવતો હતો. આથી તેનાથી હિદી કારોબાર સમિતિમા ભાગ લઇ શકાતો નહિ; તો પણ તેણે એ સમિતિમા ભાગ લેવા બદલ મળતો પગાર લીધો હતો[૧] ગરીબ હિંદના પૈસા આ રીતે નકામા ખર્ચાયા હતા હિદની ગરીબડી પ્રજાને સુખશાન્તિમા રાખવા માટે જે પૈસા એકત્ર કરવામા આવ્યા હતા તે પૈસામાથી આના ભયકર વિપત્તિના સમયની શરૂઆતમા ભારતના સૌથી વડા શાન્તિરક્ષક સૈનિક અમલદારે પોતાનો ભાગ ફરજ બજાવ્યા વિના સ્વીકાર્યો હતો.

લૉર્ડ કેનિંગને જે શકા હતી, તે આખરે ખરી પડી હિંદુ અને મુસલમાન એક જ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એકત્ર થયા હતા, તેની સાબીતિઓ ધીમે ધીમે મળવા લાગી સરકાર નવી બદુકને જ આ અશાન્તિનુ મૂળ કારણ ગણતી હતી કારણ કે તેમા ચરબીવાળા

૧ Martin, Indian Empire, Vol II. P 139.

ટોટા વાપરવા પડતા હતા હિંદુઓ ધર્મભ્રષ્ટ થવાને બહાને ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા એ અમલદારો બરાબર સમજી ગયા હતા પાયદળ સેનામા હિંદુઓની સંખ્યા વધારે હતી, એથી ઉલટું ઘોડેસ્વાર સેનામા મુસલમાનો વધુ પ્રમાણમા હતા આથી પાયદળ સેના જ અમલદારોના સંદેહનું સ્થળ હતું તેઓએ આ સેના પર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ગખી હતી. પરંતુ હવે મિરતથી સમાચાર આવ્યા કે, ઘોડેસ્વાર સેના પણ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાઇ છે

મિરત એક પ્રસિદ્ધ લશ્કરી છાવણીનુ મથક હતુ અહી ગોરા અને દેશી, દરેક વર્ગના સિપાહીઓ રહેતા હતા અહી તોપચીઓનું એક મુખ્ય મથક હતુ પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર બને વર્ગના વીર પુરુષો વીર ધર્મ પાળવા માટે અહી રણનિપુણ સેનાધ્યક્ષોના તાબામા પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવતા હતા અહી નવા ટોટા બનાવવાનુ મોટુ કારખાનુ હતુ છાવણી કાલી નદીની એક શાખા દ્વારા બે ભાગમા વહેંચાઇ ગઇ હતી એની લંબાઇ ૫ માઇલ અને પહોળાઇ ૨ માઇલની હતી ઉત્તર દિશામા ઓફિસરોના મકાનો હારબંધ બાંધેલા હતા, તેની પાસે ગોરા સૈનિકોની બરાકો આવેલી હતી ગોરા સિપાહીઓના રહેઠાણથી ઘણે દૂર નદીને પેલે પાર દેશી સિપાહીઓનુ મથક હતુ આ રીતે મિરતમા ગોરા ને કાળા સિપાહીઓ એક જ સ્થળે વસતા નહોતા બને વર્ગોની છાવણી એક બીજાથી ઘણે દૂર આવેલી હતી આ વખતે મિરતમા ૧,૮૫૩ ગોરા અને ૨ ૯૨૨ દેશી સિપાહીઓ થાણુ નાખી પડ્યા હતા

મિરતના સિપાહીઓ સરકાર પર ગુસ્સે થયા છે, એ સમાચાર અગાઉથી ફેલાઇ ગયા હતા. આથી વાયવ્ય પ્રાંતની બધી છાવણી-

ઓના સિપાહીઓ મિરતના બનાવો જાણવા માટે તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા બધા એક બીજાને મિરતના સમાચાર પૂછતા હતા, દૂરથી આવતા મુસાફર અથવા દૂર રહેતા પરિચિત બન્ધુ સમક્ષ મિરતના સમાચાર જાણવાની ઉત્સુકતા દર્શાવતા હતા તેઓની કુતૂહળતા હૃદયને વિષે વિલીન થઇ ગઇ નહિ એપ્રિલ માસમા મિરતની જનતાપૂર્ણ છાવણીને વિષે, બજારના અસખ્ય લોકોના કોલાહલને વિષે લોકો અવશ્ય બનનારી ઘટના—કોઈ આકસ્મિક સમાચારની રાહ જોતા હતા દરરોજ એ કુતૂહળતા વૃદ્ધિ પામતી હતી, દરરોજ સિપાહીઓ અગ્રેજો વિષે નવી નવી વાતો સાભળવા લાગ્યા. તેથી તેઓ પોતાના મગજને શાત રાખી શકયા નહિ અગ્રેજો અમારા ધર્મનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છે, એ વિશ્વાસ દિવસે દિવસે દૃઢતર થતો ગયો. એવુ કહેવાય છે કે જે નીચ લોકો સાધારણ પ્રજાને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા ખાતર જુદે જુદે સ્થાને ભટકતા હતા, તેઓમાનો એક એ વખતે જોગી અગર ફકીરના વેશમા મિરત રહેતો હતો. એ માણસ હાથીપર સ્વારી કરી ફરવા નીકળતો. એની સાથે નોકર ચાકરનો પાર નહોતો. એનાપર પોલિસને શક અવ્યો પોલિસે તેને ચોવીશ કલાકમા તે જગો છોડવાનુ ફરમાવ્યુ. એ શક પડતો માણસ પોતાનુ રહેઠાણ છોડી ગયો ખરો, પણ તેણે મિરત છોડયુ નહિ ઘણાએ અનુમાન કર્યું હતુ કે તે મિરતની કોઇ રેજિમેન્ટમા જોડાઇ ગયો હતો[1]

મિરતની માફક બીજે કોઇ સ્થળે ચરબીવાળા ટોટા સબધમા એવી ગભીર ઉશ્કેરણી ફેલાઈ નહોતી પ્રજાના હૃદય ધર્મભ્રષ્ટ થવાના સદેહથી મિરતમા જેટલા ઉશ્કેરાયા હતા, જેટલા બીજે કોઈ સ્થળે

---

[1] Kaye Sepoy War, Vol I. P. 599

ઉશ્કેરાયા નહોતા, મિરતમા ઉશ્કેરણી વધતી ચાલી, છેવટે તો છેલ્લી હદે આવી પહોચી ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડી એ વખતે મિરતમા હતી. સાહસ અને વીરત્વમા એ ટુકડી પ્રસિદ્ધ હતી લોર્ડ લેકે એની રણનિપુણતાના મુક્તકંઠે વખાણ કર્યા હતા લોર્ડ લેકના તાબામા તેણે દીલ્હી, લાસ્વારી અને ભરતપુરની લડાઇમા અસાધારણ શૌર્ય બતાવ્યુ હતુ. ત્યાર બાદ અફગાનિસ્તાન અલીવાલ અને સોબ્રાઓનમા પણ તે ઘોડેસ્વારોની બહાદુરી ખિલી નીકળી હતી એ ટુકડીના બધા ઘોડેસ્વારો બીજી બધી ટુકડીઓના ઘોડેસ્વારો કરતા કુલીન વર્ગના હતા તરવાર એ તેઓનુ મુખ્ય અસ્ત્ર હતુ, કોઇકોઇ બદુક પણ વાપરતા હતા, એપ્રિલ માસમા આ ઘોડેસ્વારોએ સૌ પહેલા પોતાના સેનાધ્યક્ષનો હુકમ માનવાની ના પાડી તેઓને કોઇપણ જાતનુ નવુ હથિયાર આપવામા આવ્યુ નહોતુ, નવા હથિયાર વાપરવાનુ કોઇ નવુ સાધન પણ આપવામા આવ્યુ નહોતું તેઓ પોતાના જુના હથિયારો વાપરતા હતા કેવળ અત્યાર સુધી જે ટોટા તેઓ દાતે કરડી વાપરતા હતા તે હવેથી હાથે કાપવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી જે ઉદ્દેશને માટે એ પદ્ધતિ શરુ કરવામા આવી હતી, તે ઉદ્દેશ સમજાવવા માટે કર્નલ સ્માઇથે બધાને કવાયતના મેદાનપર એકત્ર થવાનો હુકમ આપ્યો હતો ૨૪ મી એપ્રિલે સવારમા બધાને કવાયતના મેદાનપર એકત્ર થવાનુ હતું તેને આગલે દિવસે સધ્યાકાળ વખતે છાવણીમા જાહેર થયુ કે ઘોડેસ્વાર સૈન્ય ટોટાને અટકવાની ના પાડે છે ૨૩ મી એપ્રિલે સેનાપતિનો હુકમ જાહેર થયો તેજ દિવસે હીરાસિહ નામના એક જૂના હવાલદારે પોતાની ટુકડીના કપ્તાનને જણાવ્યુ કે “ ટોટા ઉપર બધાને ભયકર સદેહ ઉત્પન્ન થયો

છે આ વખતે સેનાપતિનો હુકમ જાહેર થવાથી બધા ઉકેરાઈ ગયા છે, માટે હાલમા કવાયત વખતે ટોટા વાપરવાનો હુકમ મોકુફ રહે તો સારૂ " કપ્તાને રાતના દશ વાગ્યે આ વાત પોતાના ઉપરી અમલદાર- આજ્યુટંટને લખી મોકલી પત્રમા સ્પષ્ટ લખવામા આવ્યુ કે, " સિપાહીઓ બહુ સદિગ્ધ બની ગયા છે અત્યારે સેનાપતિના હુકમ મુજબ કામ કરવામા આવશે તો આખુ સૈન્ય સરકાર વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવશે." સેનાપતિ કર્નલ સ્માઇથ આ પરથી કવાયત બધ રાખવા તૈયાર થયો, પરતુ આજ્યુટંટે તેને સમજાવ્યુ કે એમ કરવાથી આપની નબળાઇ જણાઈ આવશે એટલે સેનાપતિએ મત ફેરવ્યો, જે હુકમ બહાર પાડવામા આવ્યો હતો, તે કાયમ રહ્યો ૨૪ મી એપ્રિલની સવારે કવાયતના મેદાનપર બધા હાજર થયા પણ પણ ૯૦ ઘોડેસ્વારોમા વૃદ્ધ હીરાસિહ વગેરે પાચ જણાએ સેનાપતિનો હુકમ માન્યો બાકીના ૮૫ જણાએ ટોટાનો ઉપયોગ કરવાની ના પાડી કર્નલ સ્માઇથ તેઓને આ નવીન પદ્ધતિના ગુણો સમજાવવા લાગ્યો સરકારની દયાળુતાનો ઉલ્લેખ કરી તેઓને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો, પણ તેઓએ કઇ ન સાભળ્યુ ટોટા દાતે કરડવાને બદલે હાથે કાપવાના નિયમથી પોતાને સગવડ થશે, વળી સરકારે અમારા ધર્મગત અને વ્યવહારગત સસ્કાર સાચવી રાખવા ખાતર જ આ રીત ગ્રહણ કરી છે એ વાત તેઓના મગજમા નજ ઉતરી આથી કવાયત બધ રહી સેનાપતિએ આ ૮૫ જણાઓની નાફરમાની બાબત તપાસ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

સેનાપતિ કર્નલ સ્માઇથ વખત પ્રમાણે વર્તી શક્યો નહિ તે ઉગ્ર પ્રકૃતિનો અને અપ્રિય અમલદાર હતો,[1] તેથી તેની કાર્યપદ્ધતિ

---

૧ Holmes, Indian Mutiny, P. 100.

ઘણી વેળા લોકોને ઉશ્કેરી મૂકતી તે જે ઘોડેસ્વાર ટુકડીનો અધ્યક્ષ હતો તે ટુકડીના સૈનિકોએ આ વખતે તેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, અને તેની પદ્ધતિને લીધે તે સૈનિકો ઉલટા વધુ ઉશ્કેરાયા, હિંદના સૈનિકો પોતાના સનાતન ધર્મ અને સનાતન આચાર વ્યવહારને બહુજ વળગી રહે છે તેઓ પોતાની જીંદગી અર્પણ કરવા તૈયાર થાય છે પણ પોતાના ધર્મ અને આચારવ્યવહારનું અપમાન સહન કરવા તત્પર થતા નથી જ્યારે તેઓના ધર્મ વિરુદ્ધ કાંઈ પણ હિલચાલ થાય છે ત્યારે તેઓ અતિશય સદેહ વશ બની જાય છે. તેઓ વહેમી હોવાથી એ વાતમા વિશ્વાસ રાખે છે આ વખતે પણ ત્રીજી ટુકડીના, ઘોડેસ્વારો આની રીતે સંદેહવશ થયા હતા તેઓમા જોઇતી અભિજ્ઞતા કે દીર્ઘદૃષ્ટિ ન હોતી તેથી તેઓ આ વાતનો સુક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચાર કરવાને અશક્ત હતા અનુદાર રાજનીતિના દોષથી જે વિષવૃક્ષ રોપાયુ હતું તે વૃક્ષ અત્યારે ફલ દેવા તૈયાર થયુ હતુ સિપાહીઓ કપ્તનિ બહાદુરને પોતાના ધર્મહન્તા શત્રુ તરીકે માનતા હતા. કર્નલ સ્માઇથે આ વખતે સૌમ્ય પ્રકૃતિવડે ઘોડેસ્વારોને સમજાવી સતુષ્ટ કર્યા નહિ, તેણે કપ્તાનની સલાહ મુજબ કવાયત બધ રાખી હોત તો સિપાહિઓ સતોષાત પરતુ આજુટની વાત પર વિશ્વાસ રાખવાથી તેને આ સાચી સલાહ ન ગમી તેથી કવાયત વખતે જ્યારે તે ટોટાના વ્યવહારની નવી પદ્ધતિ વિષે સમજ પાડવા લાગ્યો, ત્યારે ઘોડેસ્વારોએ તેના વચનો પર લક્ષ ન આપ્યુ, તેનો હુકમ ન પાળ્યો ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીની અધિરાઈ ધીમે ધીમે બીજા સિપાહીઓમા ફેલાવા લાગી સેનાપતિની રુક્ષતાઈએ આ રીતે અશાન્તિનો માર્ગ વશાળ કરી મૂક્યો.

આ બધી ઘટનાઓ પરથી લોર્ડ કેનિંગ સ્પષ્ટ સમજી ગયો કે સિપાહીઓના હૃદયમા ધીમે ધીમે ગભીર સદેહ દૃઢ થતો જાય છે, ધીમે ધીમે વિપત્તિના પગરણ માડતો જાય છે. તે જો કે સર્વદા ધીરતાનું રક્ષણ કરી ચાલતો, તેનો પ્રશાન્ત ભાવ સર્વદા તેની માનસિક સ્થિતિ દર્શાવતો, તો પણ તે આ વિષયમા બહુ ચિંતાતુર બની ગયો પ્રસન્નતાને બદલે વિષાદની છાયા તેના મુખ પર જણાવા લાગી, ધીરજમય શાતભાવને બદલે દુશ્ચિંતાની કાળાશથી તેનુ હૃદય છવાવા લાગ્યુ લોર્ડ કેનિંગ ચોતરફ ભયની નિશાનીઓ જોઈ ચમકી ઉઠ્યો, ચોતરફ ભયકર અશાન્તિનો વિકાસ થતા જોવા લાગ્યો કેવળ આ ઉશ્કેરણી સિપાહીઓમાજ ફેલાયલી નહોતી, પ્રજા પણ આ ઉશ્કેરણીને લીધે ઉન્મત્ત બની ગઇ હતી બંગાળની પેઠે હિંદના બીજા કટલાક સ્થળોમા પ્રજાને વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો, કે અગ્રેજો હિંદુ મુસલમાન અને ધર્મ પાળનારાઓને અપવિત્ર કરવા તૈયાર થયા છે, ધર્મના સનાતન રિવાજોનુ ઉચ્છેદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે આવા ઉદ્દેશથી તેઓ હિંદુ મુસલમાનની ખોરાકીની ચીજો સાથે અપવિત્ર અને અસ્પૃશ્ય પદાર્થ મેળવે છે. જ્યારે કોઈપણ ભયકર અનિષ્ટની આશકાથી પ્રજાનુ હૃદય ઉશ્કેરાય ત્યારે તે પ્રજામાના એક વર્ગની કલ્પના શક્તિ પ્રદીપ્ત થઇ જાય છે એ વર્ગ પોતાની કલ્પનાશક્તિ વડે નાના પ્રકારની વાતો રચી ફેલાવે છે, તેથી લોકોની ઉશ્કેરણી વધતી જાય છે. આવી વાતો કોણે રચી કોણે ફેલાવી, એ કાંઈ જાણી શકતુ નથી આ વખતે કોણ જાણે આવી ઘણી ઉડતી વાતો બહાર પડી, લોકદ્વારા નગરે નગરે ગામે ગામ ફેલાઇ. સરકારને એ વિષે જરાપણ ગમ

પડી નહિ અજ્ઞેય સ્થાનના અદૃશ્ય ઝગમાથી હમેશા વાર્તાનો સ્રોત વહેવા લાગ્યો. ક્ષણે ક્ષણે એની શાખા પ્રશાખા વૃદ્ધિ પામવા લાગી ક્ષણે ક્ષણે તે નગરે નગર ગામે ગામની મુસાફરી કરી બધાના હૃદયને હચમચાવવા લાગી. આ વખતે લોકોમા વાત ઉડી ગઇ કે અંગ્રેજોએ કંપનિ બહાદુર અને મહારાણીના હુકમથી બજારમા વેચાતા મેદા તથા મીઠા સાથે હાડકાનો ભૂકો મેળવ્યો છે બજારમા જે ઘી વેચાય છે તે ચરબી મેળવી અપવિત્ર બનાવ્યુ છે, અને દરેકને વાપરવાની ખાડ સાથે હાડકાનુ ચૂર્ણ મેળવ્યુ છે તેઓએ બધાને વટાલવા આવા કુકાર્યો કર્યાં છે એટલુજ નહિ પણ લોકો જે કુવાનુ પાણી પીએ છે તે કુવાઓમા ગાય અને ડુક્કરના માસના કકડા નાખ્યા છે તેથી થોડા સમયમમા બધી જાતિ બધા ધર્મો અને બધા વર્ગના લોકો ધર્મભ્રષ્ટ થશે, બધા પોતપોતાના સનાતન આચાર વ્યવહારથી સ્ખલિત થઇ અંગ્રેજોના આચાર વ્યવહાર આચરશે બજારે બજારમા આ વાર્તા ફેલાવા લાગી શહેરે શહેરમા આવી વાતો નાના પ્રકારના રૂપમા લોકોના હૃદયમા ઘોર અશાન્તિ ફેલાવવા લાગી. આવી ઉશ્કેરણીના સમયમા વળી એ અજ્ઞેય ઝગમાથી એક અદ્‌ભુત ઝરણુ નીકળ્યુ લોકોએ સાભળ્યુ કે લાટ સાહેબે રાજ્યના તમામ રાજા ધનવાનો આમરૂદાર લોકો વેપારીઓ અને ખેડુતોને એકત્ર કરી અંગ્રેજી રોટી ખવરાવવાનો હુકમ કર્યો છે

આ બધી વાતોમા હાડકાના ભૂકાવાળા મેદાના લોટની વાર્તાથી સાધારણ પ્રજા બહુ ઉશ્કેરાઇ ગઇ. માર્ચ માસમા બરાકપુરની છાવણીમા આ વાર્તા ફેલાઈ અંગ્રેજો બહુ જ ચિંતાતુર બની ગયા એ દરમ્યાન કાનપુરમા લોટની કિંમત બહુ વધી ગઇ વેપારીઓએ

એ માટે મિસરથી કાનપુર લોટ લાવવા માટે સરકારી વહાણ ભાડે ગમ્યુ મિસરથી લોટનો પહેલો હપ્તો આવી પહોચતાજ કાનપુરનું લોટનું બજાર નરમ પડતું પ્રજા મિસરથી આવેલો સસ્તો લોટ ખરીદવા લાગી પરંતુ બાકીના હપ્તા આવી પહોચે એ દરમ્યાન કાનપુરની બજારમા ગપ ઉડી કે ગોરા લોકોની મિલમા ગોરા લોકોની દેખરેખ નીચે આ લોટ તૈયાર કરવામા આવ્યો છે, તેમા અગ્રેજોએ પ્રજાને ભ્રષ્ટ કરવા ખાતર ગાયના હાડકાનું ચૂર્ણ ભેળવ્યુ છે આ સમાચાર વીજળીના વેગે કાનપુરની સૈનિક બજારમા તથા છાવણીમા પહોચી ગયા એક ક્ષણમા મિસરનો લોટ વેચાનો બધ પડ્યો કોઇ અસાધારણ શક્તિના મહિમાથી, અલૌકિક ક્ષમતાથી એક ક્ષણમા પ્રજાની રુચિ ફરી ગઇ કોઇપણ સિપાહીએ લોટનો સ્પર્શ કર્યો નહિ કોઇપણ માણસે એ ખરીદવાનું સાહસ કર્યું નહિ લોટની કિમત થોડી હતી બજારની બીજી જણસો કરતા એ સસ્તી કિમતે મળતો, તોપણ કોઈએ એ ખરીદવાની હા ન પાડી એક નિમેષમા આ સમાચાર એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે પહોચી ગયા બધા ધારવા લાગ્યા કે આ હાડકાના ચૂર્ણ વાળો લોટ ધીમે ધીમે બજારમા થોકબધ આવી પડશે, પ્રજાના ધર્મની પાયમાલી થશે, છેવટે બધા ખ્રીસ્તી બની જશે ભય વધવા લાગ્યો. જેઓએ મિસરનો લોટ ખરીદ્યો હતો, તેઓએ ફેકી દીધો, જેઓએ એ લોટની રોટલી બનાવી હતી, તેઓએ એ રોટલી ફેકી દીધી. સિપાહી, જમાદાર, દરેક પ્રજાજન વગેરે પોતાનો મોનો કોળીઓ ફેંકી પવિત્ર થવા માટે વ્યાકુલ થઇ રહ્યા. આ ગપ કાનપુરનો લોટ વેચનારા વેપારીઓએ પોતાનો લોટ વધારે કિમતે વેચી ફાયદો મેળ-

વવા માટે ઉડાડી હતી, એ નક્કી થયુ નથી ગપની કિંમત ગમે તેટલી હો, પણ એ વાત ખરી કે એણે સાધારણ પ્રજાના હૃદય પર આધિપત્ય ફેલાવ્યુ હતુ પ્રજાને દઢ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે, અંગ્રેજો કોઇપણ ઉપાયે આપણને વટલાવવા માગે છે

એ સમયે વાયવ્ય પ્રાંતોમા એક બીજો બનાવ બન્યો હાડકાના ચૂર્ણવાળા લોટની માફક આ બનાવનુ મૂળ શોધી કાઢવાને કોઈ સમર્થ નીવડયુ નથી વાયવ્ય પ્રાંતના લોકો જે રોટલી બનાવે છે, તે ‘ચપાટી’ ના નામથી ઓળખાય છે પ્રસ્તુત સમયે આ ચપાટી એક ગામથી બીજે ગામ મોકલવામા આવતી કોઇ માણસ એક ગામના મુખ્ય માણસને એ ચપાટી આપતો, એ મુખ્ય માણસ બીજા મુખ્ય માણસને એ ચપાટી મોકલાવતો, ત્યાથી વળી ત્રીજે ગામ મોકલાતી એમ એક ચપાટી અસખ્ય ગામોમાથી પસાર થતી. કોઇ પણ એ ચપાટી લેવાની ના પાડતુ નહિ, બીજે ગામ મોકલવાની આનાકાની કરતુ નહિ તેમ બીજે ગામ મોકલવામા વિલબ પણ કરતુ નહિ આથી આ ચપાટી થોડા સમયમા અસખ્ય ગામમા ફરી વળતી વાયવ્ય પ્રાંતના ગામડાના લોકોનો આ વ્યવહાર પ્રથમ સરકારની નજરમા ન આવ્યો ગુડગામના કલેકટર ફોર્ડ સાહેબને સૌ પહેલા આ વાતની ખબર પડી, એણે એ વાત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કૉલ્વિન સાહેબને લખી જણાવી. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે દરેક જિલ્લાના મેજિસ્ટ્રેટને આ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો પરંતુ આ ઘટનાનુ મૂળ કારણ શુ હશે, એ બાબતમા જુદા જુદા મત પડયા. કોઇ કોઇ એ ચપાટીઓને કોઇ અવશ્યભાવી વિપત્તિની નિશાની તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. કોઇ કોઇ વહેમી લોકોનો વહેમ જણાવી હસી

કહાડવા લાગ્યા, અને કોઇ દુષ્ટ લોકોના દુષ્ટ બુદ્ધિનો વિકાસ ગણી સંપૂર્ણ સાવચેત રહેવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. પરંતુ ઘણા ખરા લોકોએ એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે એ ચપાટી દેશની પ્રજાને એકત્ર કરે છે, તેથી પ્રજા એકત્ર થઇ બ્રિટિશ સરકાર સામે બંડ ઉઠાવશે ચપાટીદ્વારા બધા લોકોને એ બંડ ઉઠાવવાને તૈયાર થવાનું જણાવવામા આવે છે એક મોભાદાર ગણાતા અમલદારે આ સંબંધમા ગવર્નર જનરલને લખી જણાવ્યુ કે, "ચપાટી પ્રજાનો ભોગક જે લોકો એને ઠેકઠેકાણે મોકલી એમ સૂચવે છે કે તમારા જીવનની મુખ્ય વસ્તુ જેમ તેમ જલદી લૂંટાઇ જવાની છે માટે આધ સામગ્રીનુ રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર થાઓ" કોઇ કોઇ કહેવા લાગ્યા કે, કોઇપણ સ્થળે ભયકર ચેપી રોગ ફેલાયો હોય તો લોકો ત્યાથી ચપાટી બીજે ગામ મોકલે છે તેઓને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે એમ કરવાથી રોગચાળો એક ગામમાથી બીજે ગામ રવાના થઇ જાય છે, અને પોતાનુ ગામ રોગમુક્ત થાય છે માટે ચપાટી મોકલવાની પદ્ધતિ આ વહેમનુ એક ચિહ્ન છે એ સાથે કઇ ભયકર કાવતરૂ જણાયું નથી ? કોઇ કોઇ જણાવવા લાગ્યા કે,

---

૧ ઇ સ ૧૮૫૭ની શરૂઆતમા આ પ્રમાણે ચપાટી ફેરવવાનું કામ થતુ હતુ કપ્તાન કીટિંગ સાહેબે આ સબધમા લખ્યુ છે કે, "ઇ. સ ૧૮૫૬ની શરુઆતમા નિમાડમા એવી કેટલીક નાની રોટલીઓ આવી પહોચી હતી એ રોટલીઓ એક ગામથી બીજે ગામ મોકલવામા આવતી હતી ધીમે ધીમે આ પ્રથા ઉત્તર હિદના ઘણા ભાગમા ફેલાઇ હતી. એ સમયે ઇંદોર તરફથી આ રોટલીઓ પ્રથમ નિમાડમા મોકલવામા આવી હતી એ સમયે ઇંદોરમા કોલે-

લોકો ચપાટી મોકલી બધાને એવું જણાવે છે કે આ ચપાટીમાં હાડકાનો ભૂકો છે અંગ્રેજો ખાદ્યસામગ્રી સાથે આ પ્રમાણે અપવિત્ર દ્રવ્ય મેળવી બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કોઇ કોઈ વળી પોતાની કલ્પના શક્તિને પુરેપૂરી વિકસાવી કહેવા લાગ્યા કે જે ચપાટી ફેરવવામા આવે છે, તેમા પત્ર છૂપાવેલો છે એ પત્રમા સરકાર વિરુદ્ધ જુદા જુદા કાવતરાની વાતો લખવામા આવી છે એક ગામના માણુસો એ પત્ર મેદાના લોટમા દબાવી ચપાટીના આકારમા બીજે ગામ મોકલે છે એ ગામના માણુસો એ વાચી, વળી ચપાટીમા સઘરી બીજે ગામ મોકલે છે આ બનાવ બાબત આ પ્રમાણે જુદા જુદા માણુસો જુદા જુદા મત આપવા લાગ્યા કોઇને એ ઘટના સાથે ભયકર કાવતરાનો સયોગ જણાયો, તો કોઈને નકામો વહેમમાત્ર જણાયો. કોઇ એ ઘટનાનુ રહસ્ય જાણી શક્યુ નહિ આ ઘટનાનુ ખરૂ રહસ્ય ગમે તે હોય, પણ એટલુ તો ખરૂ કે એ બનાવે લોકોને બહુ ફિકરી મૂક્યા હતા જે જે ઠેકાણે ચપાટી પહોચી હતી, તે તે ઠેકાણે ઉશ્કેરણીના ચિહ્નો જણાયા હતા [૧]

ગનો રોગ ચાલતો હતો, દરરોજ ઘણા માણુસો એ ાગથી મરતા હતા. તેથી નિમાડના લોકોને એવો વહેમ પેસી ગયો હતો કે ઇંદોરનો રોગ બીજા ભાગમા ફેલાવવા માટે આ રોટલી બહારગામ મોકલવામા આવે છે" Kaye, Sepoy War Vol I P. 572 note

૧ કેદીઓને વખતો વખત આ યુક્તિ વડે સમાચાર આપવામાં આવતા એક કેદીને હથિયારબધ પહેરગીરોના કબજામા સોપવામા આવ્યો હતો તેની પાસે કોઇ જઈ શકતુ નહિ પરતુ જે માણુસ તેને ખાવાનુ આપતો તેને લાચ આપી વશ કરી ચપાટીમા પત્ર ભરી

જ્યારે ચરબીવાળા ટોટાની ચળવળ ચાલતી હતી, હાડકાના ભુકાવાળા લોટની વાતે લોકોને ઉશ્કેરી મુક્યા હતા, અચિન્ત્યપૂર્વ, અપરિદૃશ્ય ઘટનાને યોગે ચપાટી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવા લાગી હતી, ત્યારે કેટલાક લોકોની નજર નાના સાહેબ પર પડી. અમારૂં જણાવ્યું છે તેમ નાના સાહેબ કાનપુર પાસે બિઠુરમાં રહેતો હતો. પેશ્વાનું ગૌરવ અત્યારે અન્તર્હિત થઈ ગયું હતું. નાના સાહેબ અત્યારે સમસ્ત ગૌરવથી ભ્રષ્ટ થઈ, પિતાના સાલિયાણાથી વંચિત થઈ, સ્વદેશથી બહુ દૂર આરેના પ્રદેશમાં શોચનીય સ્થિતિમાં દિવસો ગુજારતો હતો. મરાઠા સામ્રાજ્યના આગેવાન નેતા પરાક્રમી બાજીરાવના ઉત્તરાધિકારનું અદૃષ્ટ આ રીતે ફેરવાઈ ગયું હતું. જે સાહસ અને બહાદુરીમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો, જેણે પોતાની શક્તિ વડે લાંબા કાળ સુધી પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રાખ્યું હતું, તેનો પુત્ર અત્યારે સાધારણ મનુષ્યની પેઠે રહેતો હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં નાના સાહેબ મુસાફરી કરવા નીકળ્યો. પ્રથમ યમુનાને કિનારે આવેલા કાલ્પી નગરમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાર બાદ મોગલ શહેનશાહની રાજધાની દિલ્હી જોઈ, ૧૮ મી એપ્રિલે લખનૌ તરફ રવાના થયો. એ સમયે સર હેન્રિ લોરેન્સ અયોધ્યાનો વડો કમિશનર હતો. અયોધ્યા અત્યારે અંગ્રેજ સરકારનો મુલક ગણાતું હતું, વાજિદઅલી પદભ્રષ્ટ થઈ કલકત્તા પાસે નજર કેદીની અવસ્થા ભોગવતો હતો. તેનું રાજ્ય ખાલસા થવાથી અને તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યાથી અયોધ્યાના બધા લોકો અંગ્રેજો તરફ દ્વેષની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. તેમાં વળી સરકારી અમલ-

---

દેવામાં આવ્યો. એ માણસે બીજી સામગ્રી સાથે એ ચપાટી પણ કેદીને આપી.—Kaje, Sepoy War, Vol. p 573 note.

દારોની અસાવધાનતાથી ત્યાના લોકો બહુ ગુસ્સે થઇ ગયા હતા. અયોધ્યાની જુની ઇમારતો તોડી પાડવામા આવી હતી સરકારી મિલ્કત તરીકે પવિત્ર ધર્મમદિરોનો કબજો લેવામા આવ્યો હતો એ સિવાય કઠોર કાયદા ઘડી મહેસૂલનો દર બહુ વધારી મૂકવામા આવ્યો હતો[1], અનેક તાલુકદારો પોતાની મીલ્કત ગુમાવી બેઠા હતા તેથી અયોધ્યાના રહેવાશીઓ બ્રિટિશ રાજ્યથી ખુશી થયા નહોતા તેઓ નવાબના તાબામા વધારે સુખી હતા બ્રિટિશ રાજ્યમા તેઓની સુખશાન્તિ ચાલી ગઇ હતી તેઓની વહાલી ઇમારતો જમીનને ભેટવા લાગી હતી, તેઓના પવિત્ર ધર્મમદિરો બીજાને કબજે થયા હતા, તેઓના કાયમના ભોગવટાવાળી જમીન બીજાના હાથમા ગઇ હતી અને ઘણા સમયથી ચાલતી આવેલી મહેસૂલ ભરવાની પ્રથા બદલાઇ ગઇ હતી આવા કઠોર નીયમોથી—મર્મપીડક શાસનથી પ્રજા એટલી બધી ઉશ્કેરાઇ ગઇ હતી કે કોઇ કોઇ વખતે તે અગ્રેજ અમલદારો તરફ ઇંટાળા ફેકતા પણ અચકાતી નહોતી જો કિવસ

---

૧ અયોધ્યાના મહેસૂલી કમીશનર ગબિન્સ સાહેબે સ્વીકાર્યુ છે કે કોઇ કોઈ સ્થળે ઘણા મોટા પ્રમાણમા કર લેવામા આવતો— Mutinies in Oudh P 9

આવી કઠોરતા છતા બ્રિટિશ સરકાર ૧૦૪,૮૯,૭૫૫ રૂપીઆથી વધુ મહેસૂલ ઉઘરાવી શકી નહોતી તેથી ઉલટુ વાજિદઅલીના સમયમા ૧૪૮,૦૭,૭૩૧ રૂપીઆ મહેસૂલ ઉપજતુ. Annual Report on the Administration of the Province of Oudh for 1858—59, P 32. Comp Holmes Indian Mutiny P. 96 Note.

નાના સાહેબ લખનોર જવા નીકળ્યો, તે જ દિવસે સર હેન્રી લોરેન્સે એ સંબંધમાં ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યું છે કે "આ શહેરમાં છ, સાત લાખ માણસો વસે છે એમાં કેટલાક (ગઇ કાલે જાણ્યું છે કે વીશ હજાર) નિઃશસ્ત્ર સિપાહીઓ છે. તેઓ બધા અન્ન વિના વલખાં મારે છે, આજે સવારમાં તપાસણી કરનાર કમિશનર ઓમાને સાહેબને એક જણે પત્થર માર્યો છે વડો ઇંજિનેર એન્ડર્સ સાહેબ જ્યારે ગાડીમાં બાગી સાથે જતો હતો, ત્યારે તેના પર પણ પત્થર પડ્યો હતો × × × જુની ઇમારતો તોડી પાડવાથી બધા બહુ ગુસ્સે થયા છે આવું કાર્ય હજુ આગળ વધવાનું છે એમ જાણી લોકો અતિશય ઉશ્કેરાઇ ગયા છે × × × મહેસુલ ઉઘરાવવાની પદ્ધતિ પણ સંતોષકારક નથી તાલુકદારોને બહુ નુકશાન થયું છે ફૈઝાબાદ વિભાગના તાલુકદારોમાંના કોઇએ અરધા તો કોઇએ બધા ગામો પરનો હક ગુમાવ્યો છે[1]" આ મર્મભેદી અસંતોષ, આ ગંભીર ઉશ્કેરણી વખતે નાનાસાહેબે લખનોરમાં પગ મૂક્યો. કોઇ કોઇ કહે છે કે, "નાના સાહેબે અયોધ્યામાં આવી ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી[2]" પરંતુ એ સંબંધમાં કશી સાબીતિ મળતી નથી. નાના સાહેબે પ્રસન્ન હૃદયે લખનોરની મુલાકાત લીધી હતી, બધાની સાથે વાતચીત કરી હતી અને નગરના જોવાલાયક સ્થળો જોયા હતા, એ પ્રસન્નતામાં વેગની કાળાશ

---

૧ Kaye Sepoy War Vol I P 377

૨ Kaye Sepoy War I. P. 578 Comp, Holmes, Indian Micting, p. 95.

જણાઇ નહોતી. વાજિદઅલી પદભ્રષ્ટ થવાથી લોકો ઉશ્કેરાયા હતા ખરા, પણ નાના સાહેબે લોકોને વધુ ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોતો નાના સાહેબ શાંતિપૂર્વક લખનૌરમા રહ્યા હતો તે દાવાગ્રામા ભળ્યો હોય, એવુ કેટલાક અગ્રેજ લેખકો માનતા નથી એવું કહેવાય છે કે, નાનાસાહેબે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ લોકોને ઉશ્કેરવા ખાતર હિંદમા ચોતરફ છુપા જાસુસો મોકલ્યા હતા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની દૂષણીય રાજનીતિને લીધે મરાઠાઓની મર્યાદા નષ્ટ થઇ હતી. સતારાનો રાજા, નાગપુરનો રાજા, અને પેશ્વા વગેરે દરેકને નુકશાન થયુ હતુ. તેથી નાના સાહેબે આશા રાખી હતી કે મરાઠાઓ મને મદદ કરશે હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી, હિંદના એક રાજાના દરબારમાથી, બીજા રાજાના દરબારમા નાના સાહેબના જાસુસો ફરી વળ્યા હતા હિંદની બધી જાતિઓ, બધા ધર્મો, બધા રાજા અને સરદારોને એક ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એકત્ર કરવા એ તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો, આ પ્રમાણે સાર્વજનીક અભ્યુત્થાનને માટે નાના સાહેબ પ્રસ્તુત સમયથી જ તૈયાર થતો હતો રંગ બાપાજી અને આજિમઉલ્લાખા વિલાયતથી પાછા આવ્યા હતા બન્ને કાર્યકુશળ અને મત્રણાકુશળ હતા. વિલાયતમા તેઓના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા લોર્ડ કેનિંગના અમલ વખતે રંગ બાપાજી દક્ષિણમા અને આજિમઉલ્લાખા ઉત્તર હિંદમા બેઠા બેઠા અનિષ્ટતાના બીજ રોપી રહ્યા હતા[૧] અગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકે આ પ્રમાણે નાના સાહેબ વિષે લખ્યુ છે આ વાત સત્ય હોય તો પ્રસ્તુત વિષયમા નાના સાહેબની વિવેક શક્તિની ન્યુનતા સ્વીકારવી

---

૧ Kaye, Sepoy War. Vol. p 578–579

પડશે પરતુ તે સરકારના અન્યાયથી જર્જરિત થયેલો હોવાથી પોતાની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરે એમા કઇ આશ્ચર્ય નથી મરાઠાઓ જુના કાળથી સ્વતંત્રતાના ઉપાસક છે, તેજસ્વિતાના પરિપોષક છે. પ્રાતસ્મરણીય શિવાજીએ જે લોકાતીત વીરત્વને લીધે હિંદુવિજયથી મુસલમાનોને રંગ કર્યા હતા, મરાઠાઓએ એ મહાવીરના મંત્રની દીક્ષા લઇ જે બહાદુરીથી દક્ષિણથી આર્યાવર્ત્ત સુધીનો પ્રદેશ જીત્યો હતો તે નાના સાહેબની સ્મૃતિપટ પરથી ભૂસાઇ ગયુ નહતુ નાના સાહેબ ગુલામી દશામા આવી પડયો હોવાથી એ ગુલામી દશામા લાવનાર સામે સજ્જ થયો હતો તે શાતિથી પોતાના હક્ક પાછા મેળવવાના પ્રયત્ન કરી શકત, પરતુ તેના હૃદયમા બળતા ભડકાઓ તેને શાતિમા રહેવા દીધો નહિ, જે આગ છુપી રીતે તેની નસેનસને ઉત્તેજિત કરી રહી હતી, તે સહેલાઇથી હોલાય તેમ નહોતું. તે મર્મગત તીવ્ર જ્વાળાથી અધીરો થઇ વેર વાળવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો તેની આ ચેષ્ટા જો કે સમયોચિત તો ન જ ગણાય

લખનોરમા નાના સાહેબે કઇ ધમાલ ન મચાવી સર હેન્રિ લોરેન્સે તેની આદરમાન સાથે પધરામણી કરી તેણે અમલદારોને તેના તરફ યોગ્ય માન દર્શાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો એ હુકમ પાળવામા બેદરકારી બતાવવામા આવી નહોતી પરતુ નાના સાહેબ લખનોરમા લાબો સમય વિતાડી શક્યો નહિ કેટલાક જરૂરી કામ સબબ તેને લખનોર છોડી કાનપુર જવુ પડયુ.

અધ્યાય ૪ થો

વિષયનિર્દેશ —જુદા જુદા સ્થાનોની સાધારણ સ્થિતિ-રાનીગંજ બરુકના કારખાનામા સિપાહીઓના મનના વિચારો-ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીનો ફેસલો-૩૪ મી રેજિમેન્ટના હથિયાર ઉતરાવ્યા—અયોધ્યામા વાઘલ મચી -મિરત-દિલ્હી

ધીરે ધીરે ચૈત્ર માસ વીત્યો બંગાળાનુ નવુ વર્ષ આ માસ પૂરો થયે શરુ થતુ હોવાથી એ નવીન વર્ષ નવીન તેજ, નવી જ્યોતિ વડે ચારે દિશાને અજવાળવા લાગ્યુ વૈશાખ માસના પ્રચંડ તાપ અને ઉના ફુંકાતા પવનથી ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ પણ અધીરા થઈ ગયા, ઉન્મત્ત થઇ ગયા લોર્ડ કેનિંગે આશા રાખી હતી કે જેમ બને તેમ જલદી અશાન્તિ શાન્તિનુ સ્વરૂપ પકડશે, વિપત્તિને બદલે નવીન આશાનો આલોક પ્રગટશે લોર્ડ કેનિંગ આવી આશાથી કલકત્તામા બેઠો બેઠો રાજ્ય અમલની ચર્ચા કરતો હતો સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી સબંધના તેને જે સમાચાર મળતા, જુદા જુદા સ્થળોના અમલદારો તેના પર જે જે અભિપ્રાયો લખી મોકલતા હતા, તેમા સમાનતા શોધી કાઢવાનુ કામ મુશ્કેલ હતું તેથી એ બધા સમાચારમાથી મૂળ તત્વ શોધી કાઢવાનુ કામ મુશ્કેલ થઈ ગયુ હતુ લોર્ડ કેનિંગે બધા વિષયનો વિચાર કર્યા બાદ એવો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો કે સાધારણ રીતે હિમાલયની તળેટીથી તે બંગાળાના સપાટ મેદાનો સુંધીનો પ્રદેશ શાતિમા ગરક થાય છે ભારતના આકાશમા જે કરાલ કાદમ્બિની પ્રગટી હતી, તે અતર્ધાન થઇ ગઈ છે. બગ-

કપુરમા કઇ ગડબડ ન હોતી ત્યાના સિપાહીઓ ધીરજથી પોતપોતાનુ કાર્ય કરતા હતા, ડમડમની નવી બદુક વાપરવાની કળા શિખવનારી નિશાળ પોતાનુ કાર્ય નિર્વિઘ્ને કર્યે જતી હતી. સિપાહીઓ બહારથી કઇ અસતોષ જણાવા દેધો નહિ એ પરથી અમલદારોને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે સિપાહીઓએ અમારા વચનો ખરા માન્યા છે, તેઓ શાત પડ્યા છે ઉત્તર હિદની છાવણીઓમા પણ કઇ અસતોષ જણાતો નહોતો શિયાળકોટમા સિપાહીઓ શાતિપૂર્વક બીજી બદુક વાપરવાની પદ્ધતિ શીખતા હતા સર જોન લોરેન્સે મે માસની શરુઆતમા એ સ્થાનનું શિક્ષાલય તપાસી, ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યુ કે, "નવી બદુક મળવાથી સિપાહીઓ બહુ ખુશી થયા છે ડુગરાળ પ્રદેશમા લડાઈ કરતી વેળા એ બદુકો તેને બહુ ઉપયોગી નીવડશે, એ વાત તેઓના અત કરણમા ઉતરી ગઇ છે અહીના ઓફિસરોએ જણાવ્યુ છે કે સિપાહીઓ આ બાબતમા કઈ શકા જણાવતા નથી અને નવી બદુક વાપરવામા જરા પણ કચવાટ દર્શાવતા નથી." અંબાલાથી સેનાપતિ અનસે ૧ લી મે એ લખી મોકલ્યુ કે, "અહી જે આગો લાગી હતી, તે બાબતમા સિપાહીઓને અપરાધી માનવાનું કઈ કારણ નથી બહારથી જોતા સિપાહીઓનુ કોઈ પણ કાર્ય ગેરવાજબી જણાતુ નથી, તેઓ જરા પણ નાફરમાની બતાવતા નથી શિક્ષાલયનુ કાર્ય સુદર રીતે ચાલે છે હુ લગભગ દરરોજ એ સ્થળે હાજર રહુ છુ અને ખાત્રી પૂર્વક કહુ છુ કે સિપાહીઓમા કઇ પણ અસતોષ રહ્યો નથી "

આ પ્રમાણે મે માસની શરૂઆતમા ગવર્નર જનરલ પાસે ઘણે સ્થળેથી શાતિના સમાચાર આવવા લાગ્યા ગવર્નર જનરલ આ

પરથી સમજાશે કે, સિપાહીઓના હૃદયમાંથી વટલાવાની બીક જતી રહી છે નવી બંદુકના શિક્ષાલયોમાં જે ગડબડ મચી હતી, તે દૂર થઇ ગઇ છે લોર્ડ કેનિંગને શાંતિ વળી તેનું હૃદય સ્થિર થયું તેણે હવે રાજ્યની આંતરિક ઉન્નતિ કરવામાં ધ્યાન લગાડ્યું શાંતિના સમયમાં જે રાજકાર્ય કરી શકાય, તે કાર્ય કરવા માટે લોર્ડ કેનિંગ તૈયાર થયો તે મુંબાઇના ગવર્નરની સાથે ઇરાન વિષે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યો. વાયવ્યપ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સાથે કેળવણી ખાતાને મદદ આપવા વિષે તથા સ્ત્રીકેળવણી બાબત, હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટ સાથે નિઝામના ઉત્તરાધિકારી બાબત, વડોદરાના રેસિડેન્ટ સાથે ગાયકવાડની મહેસુલ બાબત મસલત કરવા લાગ્યો પરંતુ અકસ્માત શાંતિ અન્તર્ધાન થઇ ગઇ, ઘટનાસ્રોત ફર્યો, કરાલ કાદમ્બિનીની પોતાની કરાલ છાયા વડે ચારે દિશાને ઢાંકી વળી

મિરતના ઘોડેસ્વારોની ત્રીજી ટુકડીના ૮૫ સૈનિકોએ ટોટાને અડકવાની ના પાડવાથી કર્નલ સ્માઈથે એ બાબત સેનાપતિ હ્યુઇટને ફરિયાદ કરી હતી હ્યુઇટે એ સિપાહીઓની નાફરમાનીના કારણો તપાસવાનો હુકમ કર્યો તપાસમાં જણાયું કે, ટોટામાં અપવિત્ર વસ્તુ હોવાથી સિપાહીઓએ એનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી હતી; લોકોની વાતચીતથી ઘોડેસ્વારોના ચિત્ત ઉશ્કેરાયા હતા. તેઓ પ્રતિક્ષણે પોતાના ધર્મના નાશના સ્વપ્નો જોતા હતા લોકોની વાતચીતે તેઓના અંતઃકરણને ઉશ્કેરી મૂક્યું હોવાથી જ તેઓએ ટોટા લેવાની ના પાડી હતી.[1] મિરતના આ બનાવ વિષે વડા સેનાપતિને જણાવવામાં આવ્યું એ ઘોડેસ્વાર ટુકડીના અંગ્રેજ ઓફિસરો આમલ

---

૧ Holmes, Indian Mutiny P. 101

સાથે વડા સેનપતિનો જવાબ ફરી વળવાની રાહ જોવા લાગ્યા. તેઓને ખાત્રી હતી કે, અપરાધી સૈનિકો બરતરફ થશે એમ થશે તો બનતા સુધી મિરતના બધા સિપાહીઓ ગુસ્સે થશે, બધા અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવશે ભયંકર દંગો મચશે મિરતના એક અંગ્રેજે આ બાબત વિષે ૩૦ મી એપ્રિલે લખ્યુ છે કે, "અમે અહીં ગોરા સૈનિકો વડે સુરક્ષિત રહ્યા છીએ, અમારા રક્ષણ માટે હજુ વધારે સિપાહીઓ રાખવાની જરૂર છે ! આ કેવો ચમત્કારિક કેમલો !"

જોત જોતામા બે માસના બે દહાડા વીતી ગયા, પરંતુ વડા સેનાપતિ તરફથી કંઇ જવાબ ન આવ્યો સિપાહીઓનો ઉદ્વેગ ધીમે ધીમે મંદ પડવા લાગ્યો અંગ્રેજ ઓફિસરો અગાઉની માફક આગ્રહ પૂર્વક વડા સેનાપતિના હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા પરંતુ તેઓનો આગ્રહ શાંત થયો નહિ. છેવટે તેઓની કુતૂહલતા શાંત થઇ વડા સેનાપતિએ આ બાબતનો પોતાનો હુકમ મોકલ્યો ૬ ઠી મે એ આજુ-ટંટ જનરલે સરકારના સેક્રેટરીને લખી મોકલ્યુ કે, ' મિરતના ઘોડેસ્વારોની ત્રીજી ટુકડીના ૮૫ સિપાહીઓએ ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી છે, વડા સેનાપતિ લોગેન્સને તેઓનો ન્યાય લશ્કરી કોર્ટ દ્વારા ચુકવવાનો હુકમ આવ્યો છે " ૬ ઠી મે પહેલા વડા સેનાપતિનો હુકમ મિરત પહોચ્યો હતો, તેથી એજ તારીખે મિરતમા લશ્કરી કોર્ટની બેઠક શરૂ થઇ ૫ંદર જણા તપાસ કરવા નીમાયા તેઓમાના ૬ મુસલમાન અને ૯ હિંદુ ઓફિસર હતા તેઓના ઉપરી તરીકે એક અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ નીમાયો હતો ૬ ઠી મે એ કામ શરૂ થયું, ૯ મી એ પૂરૂ થયું. તહોમતદાર સિપાહીઓને દશ વર્ષની સખ્ત મજૂરી સાથેની કેદની સજા મળી.

૯ મી મે એ સવારમા સેનાપતિ હ્યુઇટ બધા લશ્કર સમક્ષ આ ભયકર સજા અમલમા મૂકવા તૈયાર થયો ધીરે ધીરે સમસ્ત સૈન્ય કવાયતના મેદાન પર એકત્ર થવા લાગ્યુ એ દિવસ સવારમા મિરતની વિસ્તૃત સમર-શિક્ષા ભૂમિ પર બાલસૂર્યના કિરણો નહોતા. આકાશ વાદળાથી ઢકાએલુ હતુ, વાયુ અતિવેગથી ફુકાતો હતો, વાવાઝોડાની તૈયારી થઇ રહી હતી, દડાએલા સિપાહીઓ આવા અગમ દિવસે, મેઘાડમ્બરમય આકાશ નીચે, વાવાઝોડા કરવા તૈયાર થઇ રહેલા ફુકાતા પવન મધ્યે સેનાપતિ હ્યુઇટ સમક્ષ હારબધ ઉભા હતા માથાપરના આકાશની પેઠે તેઓના હૃદયપર ગાઢ કાળાશ છવાઈ રહી હતી, વાયુ પ્રવાહની માફક ચિતાના તરગ પણ તેઓને વારવાર આઘાત કરતા હતા. સામે તોપો પોતાનુ વિકરાળ મુખ પહોળુ કરી ગોઠવાઇ ગઇ હતી ગોરા સિપાહીઓએ તેઓ પર ગોળા ચલાવી શકાય એવી રીતે તોપો ગોઠવી રાખી હતી કોઇપણ આમતની આનાકાની કરતાજ એ તોપો તેઓને ઉડાડી દે તેમ હતું પણ તેઓએ આનાકાની ન કરી સજા અમલમા મુકાતી વેળા તેઓનો વિદ્રોહ પ્રગટ ન થયો તે-ઓની ટુકડીના અગ્રેજ ઓફિસરો ગભીર ભાવે આ દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા, તેઓના હૃદયમા શોકના મોજા ઉછળતા હતા ઘણા સિપાહીઓ તેઓની આ દુર્દશાથી દુખી થતા હતા પણ તેઓ મુખમાથી એક વચન પણ બહાર કાઢવાને અશક્ત હતા એક ઓફિસરે ૨૪મી એપ્રિલની કવાયત બધ રાખવાનો અભિપ્રાય આપ્યાથી વડા સેનાપતિ એન્સને તેનુ જે અપમાન કર્યું હતુ તે તેઓને બરાબર યાદ હતું.[1]

---

૧. Martin Indian Empire Vol II. p. 146.

તેઓ અત્યારે જરાપણુ બોલ્યા વિના ગંભીર સંદેહ અને વિસ્મય સાથે પોતાના ઉપરી અમલદારનુ કાર્ય જોવા લાગ્યા ધીરે ધીરે એક એક અપરાધીના શરીરપરથી લશ્કરી પોશાક ઉતારી લેવામા આવ્યો, હાથ પગમા બેડીઓ નાખવામા આવી, તેઓએ શાતિથી આ કાર્ય કરવા દીધુ. આ અમંગળસૂચક કાર્ય, વિનાશ અને દુરકેરની ફેલાવનારુ આ શોચનીય દશ્ય પૂરુ થતા ત્રણ કલાક લાગ્યા શૃખલાબદ્ધ સિપાહીઓમાના કોઈ કોઈ હાથ જોડી સેનાપતિની ક્ષમા માગવા લાગ્યા પરતુ તેઓના કરુણ રુદનનુ કઈ પરિણામ ન આવ્યુ તેઓએ આ રીતે પોતાના અપમાનની પરાકાષ્ઠા જોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર શૂન્ય થઈ, બેડીઓથી વિભૂષિત થઈ, કેદખાનામા સાધારણ કેદીઓ સાથે વસવા માટે તેઓ કવાયતના મેદાન પરથી ચાલ્યા ગયા સૈનિક અમલદારોએ પોતાની લશ્કરી પદ્ધતિ મુજબ સિપાહીઓને નિ શસ્ત્ર કરી મેજિસ્ટ્રેટને સોપ્યા મેજિસ્ટ્રેટે લગભગ ૧૨૦૦ કેદી સાથે મજુરી કરવા માટે તેઓને કેદખાનામા મોકલી દીધા

જે સૈનિકોને આ પ્રમાણે હમેશ સજા થઈ, પોતાનો લશ્કરી પોશાક અને હથિયારો છોડી કારાગારની અધાર્ગી કોટડીઓમા વાસ કરવો પડ્યો, તેઓનો ફેસલો કઈ રીતે થયો હતો, તે સબધમા આ સ્થળે કઈ કહેવુ જોઈએ. અગાઉ કહ્યુ છે તેમ લશ્કરી કોર્ટમા ૧૫ ન્યાયવિચારકો અને એક ન્યાયાધીશ નીમાયા હતા એ પદર જણમા ૭ મુસલમાન અને નવ હિંદુ હતા મે માસની ૬, ૭ અને ૮ મી તારીખે તપાસ ચાલી હતી[1] કઈ પદ્ધતિ મુજબ તપાસ થઈ હતી, તહોમતદાર સીપાહીઓનુ તહોમત કઈ પદ્ધતિ મુજબ તપાસાયુ હતુ,

---

૧ Martin, Indian Fmhire, Vol II. P 244, Note.

તે તે વખતે જાહેરમા આવ્યુ નહોતુ ઇ સ ૧૮૫૭ ના મે માસમા કામ ચાલ્યુ, તે કામનુ વિવરણ તે પછીના વર્ષ ડિસેમ્બર માસ સુધી અપ્રકાશિત રહ્યું આ તપાસ વિષે પ્રજામા ઘણો સશય પેદા થયો અપરાધીઓને જે વખત સજા થઇ તે પછી અનેક માણસો કામ ચલાવવાની પદ્ધતિ પર નાના પ્રકારના દોષ ચઢવવા લાગ્યા ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીના સૈનિકો ભયકર નાફરમાની માટે ગુનેહગાર ઠર્યા હતા, તેઓના આ અપરાધને ઉડાડી દેવા કોઇ તૈયાર નહોતુ પરતુ તેઓ શામાટે નાફરમાન થયા હતા, શા માટે કર્તવ્યવિમુખ થયા હતા, તેનો સુક્ષ્મ વિચાર કર્યા બાદ જે સજા કરવામા આવી હતી, તે સબધમા લોકોને પૂરેપૂરો અસતોષ હતો આ બાબતમા જે સરકારી રિપોર્ટ બહાર પડયો, તેમા જણાવ્યુ હતુ કે, ૧૫ જણામાથી ૧૪ જણાએ ગુનેહગારોને ૧૦ વર્ષની સખ્ત કેદની સજા કરવાની સમતિ દર્શાવી હતી પરતુ તેઓએ સજા ફરમાવતી વેળા, અપરાધીઓની અગાઉની કર્તવ્યપરાયણતા અને ટોટા સબધમા જે જનરવ ફેલાયો હતો, તે તરફ ધ્યાન આપી દયા દર્શાવવાની માગણી થઇ હતી સેનાપતિ હ્યુઇટે આ માગણી સબધમા એવુ જણાવ્યુ કે, 'મને સજા ઓછી કરવાનુ કઈ કારણ જણાતુ નથી તેઓની આ નાફરમાનીએ અગાઉની કર્તવ્યપરાયણતાને કલકિત કરી છે, તેઓએ રુદહને વશ થઇ ઉપરી અમલદારનુ કહ્યુ માન્યુ નથી, ટોટા ઉપર ગભીર શક લાવી સૈનિક નિયમનો ભગ કર્યો છે, તેઓએ આ સબધમા પોતાની ભુલ સ્વીકારી નથી, કોઈ પણ તરેહના ક્ષોભનું ચિહ્ન બતાવ્યુ નથી તેમ દયા માગવાની જરૂર જોઇ નથી ' સેનાપતિ હ્યુઇટે આ બધા કારણો દર્શાવી છેવટે જેઓએ ૫ વર્ષથી

વધુ મુદત કામ કર્યું ન હોય તેઓને ૧૦ વરસને બદલે ૫ વર્ષની સજા કરવાની સંમતિ દર્શાવી સેનાપતિ હ્યુઇટે અપરાધીઓને બીજા સૈનિકો સમક્ષ બેડીઓ પહેરાવતા અચકાયો નહિ તે આવી કઠોરતાને લીધે બહુ નિંદાયો એટલુંજ નહિ પણ હિંદના વડા સેનાપતિ એન્સને જ્યારે સાંભળ્યું કે, અપરાધીઓને કવાયતના મેદાનપર, તેઓના સાથીઓ સમક્ષ બેડીઓ પહેરાવી છે, ત્યારે તેણે આવા કઠોર કામને સખત ભાષામાં વખોડી કાઢ્યું તો પણ હ્યુઇટે વડા સેનાપતિના હુકમ મુજબ કાર્ય કર્યું હતું, એમાં શક રાખવાનું કંઇ કારણ નથી[1] આ ઘટના પર બરાબર વિચાર કરતા જણાય છે કે વડા સેનાપતિએ પ્રથમથીજ અપરાધી સૈનિકો પર મુકદ્દમો ચલાવવાની પદ્ધતિ નક્કી કરી દીધી હતી મુકદ્દમો શરુ થયા પહેલા કેટલાક દિવસ અગાઉથી, પરિણામ શું આવશે તે યુરોપિયન અમલદારો જાણતા હતા. મિરતના કમિશનર ગ્રિથેડ સાહેબ કોઇ સરકારી કામ સબબ અલીગઢ ગયા હતા ૧૦ મી એ તેઓ પાછા ફરવાના હતા પરંતુ તેઓ ૯ મી તારીખે મિરત આવી પહોંચ્યા હતા, કારણ કે તેઓને ખબર પડી હતી કે ગુનેહગારોને કેદની સજા થવાની છે સૈનિકો બળપૂર્વક કારાગારમાં પ્રવેશ કરી કેદીઓને કદાચ છૂટા કરે, એવા સંદેહથી તેઓ અગાઉથી બંદોબસ્ત કરવા આવી પહોંચ્યા હતા[2] ગુનેહગારોને સખત સજા થવાની છે એ વાત જ્યારે અમલદારો મુકદ્દમો ચાલ્યા પહેલા જાણતા હોય તો પછી તે પરથી સાબીત થાય છે કે તેઓએ નાફરમાન સિપાહી

---

૧ Martin, Indian, Empire Vol p. 145 note.

૨. Martin, Indian Empire Vol. II. p 145.

ઓને કઠોરપણે સજા કરવાનો નિશ્ચય કરી મૂકયો હતો લશ્કરી કોર્ટે પણ ઉપરી અમલદારોના આ સંકલ્પ મુજબ ફેંસલો આપ્યો હોય એ અસંભવિત છે આ પ્રમાણે નાફરમાન સિપાહીઓના ફેંસલામા ન્યાય તોળનારાઓની સ્વતંત્રતા જળવાઇ નહોતી એ તપાસ ઉપરી અમલદારના હુકમ મુજબ શરૂ થઇ હતી અને તેનુ ફળ પણ તેની મરજી મુજબ આવ્યુ હતુ એથી ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ વધારે ઉશ્કેરાશે, તે વાતનુ ભાન ઉપરી અમલદારોને થયુ નહિ જેઓ પવિત્ર સૈનિકવ્રતની દીક્ષા લઇ, જગત સમક્ષ પોતાની બહાદુરી બતાવતા હતા, સાહસના મહિમાથી અને બાહુબળના ગૌરવથી જેઓ એક સમયે વીરેન્દ્ર સમાજમા સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા, તેઓનુ આવુ શોચનીય અધઃપતન થયુ, તેઓ વીરવ્રતથી અધઃપતિત થઇ સંકીર્ણ કારાગારને વિષે સાધારણ કેદી સાથે જઇ વસ્યા આવી શોચનીય સ્થિતિથી તેઓના હૃદયમા અપરિસીમ ક્રોધનો સંચાર થયો, તેઓની વેર વાળવાની વૃત્તિ પ્રબળ થઇ ગઇ, અંગ્રેજોના અન્યાયથી, અંગ્રેજોની કઠોરતાથી અત્યારે તેઓના હૃદયમા અંગ્રેજો પ્રત્યેનો દ્વેષ હાડોહાડ વ્યાપી ગયો બીજા સિપાહીઓ પણ પોતાની નજર સમક્ષ પોતાના સાથીની આવી દુર્દશા જોવાથી સરકાર પર ગુસ્સે થયા. અમલદારોએ જો આ વખતે ધીરજ અને લાગણી બતાવી હોત, તો સિપાહીઓનો ગુસ્સો સહેલાઇથી કાબુમા આવી જાત પરંતુ તેઓએ ધીરજ કે લાગણીને વીસારી મૂકી હતી. અપરિસીમ કઠોરતાવડે પોતાનુ પ્રાધાન્ય જાળવી રાખવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો જ્યારે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ નાના પ્રકારના તરકટો ઉત્પન્ન થયા હતા, શાસન નીતિના દોષથી જ્યારે ઘણા લોકો અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ થઇ ગયા હતા, ગભીર સંદેહથી

જ્યારે હિંદની પ્રત્યેક છાવણીના સિપાહીઓ અગ્રેજોની વિરૂદ્ધ હતા, તે વખતે સરકારના ઉપરી અમલદારોએ દીર્ઘદષ્ટિને અભાવે અપરિસીમ કઠોરતાને લીધે અનેક લોકોનો ગુસ્સો વધારી મૂક્યો આ ઉશ્કેરાએલા અને દુખી લોકોના ઉન્માદથી તથા કાર્યકુશળતાથી વિપત્તિ ધીમે ધીમે ભયંકર બનતી ગઇ

ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીના સિપાહીઓને જ્યારે આવી કઠોર સજા કરવામા આવી તેજ સમય દરમ્યાન એક બીજી રેજિમેન્ટને અગતગ્ય કરવામા આવી સરકારના હુકમથી માંગલપાડેને ફાસીને લાકડે લટકાવુ પડ્યુ હતુ પણ એ રેજિમેટના બીજા સિપાહીઓનો નિવેડો થયો ન હોતો જેઓ મોગલપાડેને ગોળી છોડતો જોઇ રહ્યા હતા, તેઓનુ કામ હવે શરૂ થયુ લોર્ડ કેનિગ બહુ વિચાર કર્યા વિના કોઇ પણ કાર્ય કરતો નહિ ૨૨મી એપ્રિલે બારાકપુરના બધા સૈનિકો સમક્ષ જમાદાર ઇશ્વરપાડેને ફાસીની સજા થઇ ફાસીના માચડા પર ઉભી રહી ઇશ્વરપાડેએ પોતાના સાથીઓને સાવચેત રહેવાની સલાહ આપી.[1] ૩૪મી રેજિમેન્ટના જમાદારને આ પ્રમાણે કઠોર સજા

[1] ઇશ્વિર પાડેના આ અત સમયના વચનો ઘણાએ ઉલટા સ્વરૂપમા સમજાવ્યા છે ઇશ્વરપાડેએ ફાસીના માચડા પર ઉભા રહી જે ભાષણ કર્યું હતું, તે આમ છે —" સિપાહીઓ ! સાભળો, તમે કદી આવુ કૃત્ય કરશો નહિ મે સરકાર સાથે જે ગેરવર્તણુક ચલાવી છે, તેનુ યોગ્ય ફળ મળ્યુ છે માટે તમારે કદી આવુ કૃત્ય ન કરવું. કરશો તો આવી સજા ભોગવશો " ૩૯મી રેજિમેન્ટના સેનાપતિ કર્નલ મિચેલે ઇશ્વરપાડેના ભાષણના આવા ભાવાર્થને ખરો માન્યો છે. Kaye, Sepoy War, I p. 584, note.

થવાથી એ રેજિમેન્ટના બીજા સૈનિકો અમલદારોના કબજામા રહેશે કે નહિ, એ પ્રશ્ન લોર્ડ કેનિંગ મનમા વારંવાર ચર્ચવા લાગ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે, એ રેજિમેન્ટના બધા સિપાહીઓએ નાફરમાની બતાવી નથી માટે બધાને સરખી સજા કરવાનુ તેની ન્યાયવૃત્તિને ન રુચ્યુ આવો વિચાર કરી લોર્ડ કેનિંગ આ બાબતની બારીક તપાસ કરવા લાગ્યો જ્યા સુધી પુરતી સાબીતિ ન મળી, ત્યાસુધી તેણે જ આ વિષયમા છેવટનો હુકમ આપ્યો નહિ લોર્ડ કેનિંગ જ્યારે આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ તપાસ કરતો હતો, તે વેળા સૈનિક વિભાગના ઉપરી અમલદારો જેમ બને તેમ જલદી આ વિષયનો ફેંસલો કરી નાખવાની માગણી કરવા લાગ્યા તેઓએ આખી રેજિમેન્ટને નિઃ-શસ્ત્ર કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી સેનાપતિ હિયર્સને એવી ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે એ રેજિમેન્ટે એવો ભયકર અપરાધ કર્યો છે કે, તેને નિઃશસ્ત્ર કર્યા સિવાય શાન્તિ ફેલાશે નહિ, અને એમ નહિ કર-વામા આવે તો આશાનુરૂપ ફળ મેળવવાનો સભવ નથી વડા સેનાપતિ એન્સન પણ સીમલાની શીતળ ટેકરી પરથી ખાસ આગ્રહ પૂર્વક આવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યો. ગવર્નર જનરલની મત્રિસભામા બધી બાબત ચર્ચાઇ છેવટે લોર્ડ કેનિંગે ૩૦મી એપ્રિલે પોતાનો અ-ભિપ્રાય આપ્યો, વડા સેનાપતિનો અભિપ્રાય કબૂલ રાખવામા આવ્યો. તેણે પોતાની ખાસ નોધમા જણાવ્યુ કે હથિયાર છીનવી લેવા સિવાય બીજા કોઇ લઘુ દડથી શાન્તિ ફેલાવાની નથી, તેમ એવી રીતે થોડી સજા કરવાથી બીજા સૈનિકો હુકમમા રહેવાનુ શીખશે નહિ પરંતુ આ અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યા બાદ કોને કોને આ સજામાથી મુક્ત કરવા એ વિષે ફેંસલો આપવાનુ કામ બાકી હોવાથી એ સજા

તરતજ અમલમા ન મુકાઇ. છેવટે ૪ થી મે એ બધી બાબતનો ફડચો થઇ ગયો. એ દિવસે સરકારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટને નિશસ્ત્ર કરવાનો હુકમ આપ્યો ૧

આ હુકમ જાહેર થયા બાદ ૨ દિવસે બારાકપુરના બધા સૈનિકો સમક્ષ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ સજા ભોગવવા તૈયાર થયા સૂર્યોદય વખતે બધાએ એકત્ર થઇ ધીરે ધીરે પોતપોતના હથિયારો છોડી દીધા, લશ્કરી પોશાક કાઢી નાખ્યો તેઓને ગોરા સિપાહીઓના રક્ષણ નીચે અમુક નિશ્ચિત સ્થાને મોકલી દેવામા આવ્યા. ૩૪ મી રેજિમેન્ટ બરતરફ થઇ, પણ જે આશા રાખી આ કામ કરવામા આવ્યુ હતુ, તે આશા સફળ ન થઇ સરકારે પ્રજાની ચિત્તવૃત્તિનુ ચાચલ્ય રોકવા માટે આવી વ્યવસ્થા કરી હતી. પરતુ એથી તો પ્રજા વધારે ચચળ બની ગઇ નિશસ્ત્ર કરવામા આવેલા ૫૦૦ બ્રાહ્મણ તથા રજપુતો પોતાની દુર્દમનીય પ્રતિહિસા-વૃત્તિ સબળ કરવા, ભયકર કાર્ય સાધવા તત્પર થયા. અયોધ્યા એ બગાળાના સિપાહીઓનુ મુખ્ય રહેઠાણ હતુ, બગાળાના સિપાહીઓ એ સ્થળેથી આવી સરકારી લશ્કરમા આવ્યા હતા અને લશ્કરમાથી નિવૃત્ત થયા બાદ પાછા તેજ સ્થળે જઇ કપની બહાદુર-ની શાસન નીતિ અને પોતાની બહાદુરીની વાતોથી સ્વદેશીઓને

---

૧. ૩૪ મી રેજીમેન્ટના જે અમલદારે ૧૦ મી માર્ચે કલકત્તાની ટકશાળ પર પહેરો ભરતી વેળા ૨ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓને કેદ કર્યા હતા, તેને વિશ્વાસુ માની સજામાથી બાતલ રાખવો ઉચિત છે કે નહિ તે બાબત તર્કવિતર્ક ચાલ્યો હતો. છેવટે એ જમાદારને તેની આગાઉની વફાદારી ખાતર સજામાથી મુક્ત કરવામા આવ્યો હતો.

ચૂપ્તિ કરતા હતા ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ નિ શસ્ત્ર થઈ અયોધ્યા જઇ પહોચ્યા હતા હવે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પણ બરતરફ થઇ અયોધ્યા જઈ પહોચ્યા કંપનિ બહાદુર પર એ બરતરફ થયેલા સિપાહીઓને જરા પણ અનુરાગ નહોતો કંપનિ બહાદુરની ધીરજ કે ન્યાય પર તેઓને જરા પણ આસ્થા નહોતી. તેઓની રાજભક્તિ અત્યારે તદ્દન નાશ પામી હતી જે આશા એક સમય તેઓની દૃષ્ટિ આગળ અપૂર્વ દૃશ્ય વિસ્તારી રહી હતી, તે અત્યારે હમેશને માટે વિલુપ્ત થઈ ગઈ હતી તેઓ અત્યારે પોતાના ટેવાઇ ગયેલા ધંધાને છોડી, પોતાના હથિયારો દૂર ફેંકી, દિલગીર વદને, મલિન વેશે સ્વદેશ આવ્યા હતા તેઓની વેરવૃત્તિ ઉછળી રહી હતી, અગ્રેજો પ્રત્યેની દ્વેશબુદ્ધિ દૃઢ થઇ હતી, તેઓ ગમે તે ઉપાયે વેર વાળવા માગતા હતા તેથી અયોધ્યામા ધીરે ધીરે ભયકર બનાવના ચિન્હો જણાવા લાગ્યા આ વખતે લૉર્ડ કેનિગ આ નવા મુલક વિષે જેટલા વિચાર કરતો હતો, તેટલો વિચાર આખા હિંદ વિષે પણ કરતો નહિ. નાના સાહેબ લખનોર આવ્યો હતો. સર હેન્રિ લોરેન્સના પત્રોમા આ બાબતમા દશો ઇસારો ન હોવા છતા ગવર્નર જનરલ અયોધ્યામા સર્વત્ર અશાતિ મચી રહેલી જોઇ બહુ ચિતાતુર બની ગયો હતો એ સમયે લખનોરની એક રેજિમેન્ટ પર અમલદારોને વહેમ પડયો તે માટે તેને બીજે સ્થાને મોકલવાની પેરવી થઇ. અમલદારોને વિશ્વાસ એમા ગયો હતો કે શહેરના મોટા મોટા રહેવાશીઓ સાથે એ રેજિમેન્ટને સબંધ છે, માટ એને બીજે સ્થળે મોકલતા રહેવાશીઓ જરૂર ગળબડ મચાવશે તો પણ અમલદારો તેને પણ લખનોરમા રાખવા તૈયાર નહોતા ગવર્નર જનરલને

રેજિમેન્ટને બીજે સ્થળે મોકલવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. લોર્ડ કેનિંગે સર હેન્રિ લોરેન્સને એ બાબતમાં મરજી મુજબ કાર્ય કરવાની સત્તા આપી. પરંતુ ગવર્નર જનરલનો આ હુકમ અયોધ્યા પહોંચે તે દરમ્યાન સર હેન્રિ લોરેન્સના મનમાં એક બીજી ચિંતા ઉદય પામી તે જાણી શક્યો હતો કે, બીજી રેજિમેન્ટો પણ અમુક બાબતને લીધે સરકાર પર અતિશય ગુસ્સે થઇ છે માટે અસંતોષી સિપાહીઓને બીજે સ્થળે મોકલવાથી કઇ સારૂં પરિણામ આવવાનું નથી કારણ કે તેઓ અન્ય સ્થાને જઈ એ સ્થાનના સૈનિકોને સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરશે સર હેન્રિ લોરેન્સે આવો વિચાર કરી અયોધ્યાની કોઈ પણ ટુકડીને સ્થાનાન્તરિત કરી નહિ તેણે અસંતોષી સિપાહી-ઓને અયોધ્યામાંજ રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવી આ ઇચ્છા દર્શાવવામાં તેણે કેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ બતાવી આપી હતી તે દર્શાવવાની કઇ જરૂર નથી.

સર હેન્રિ લોરેન્સે ૪૮ મી રેજિમેન્ટ વિષે સૌ પહેલા ગવર્નર જનરલને ઉપલી મતલબનો પત્ર લખ્યો હતો એ સિપાહીઓ પોતાના સનાતન ધર્મનો નાશ થવાના ગભીર સંદેહથી અગ્રેજો પર ગુસ્સે થઇ ગયા હતા. એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં તેઓનો ડોકટર વેલેસ સાહેબ માંદો પડયો દવા પીવા માટે તે દવાખાનામાં આવ્યો દવા પીતી વેળા તેણે શીશી મોઢે માંડી એ શીશી દવા-ખાનામાં રહેશે તો હિંદુ સિપાહીઓ દવા પીવાની ના પાડશે, અને પોતાની જાત જવાના સંદેહથી ઉશ્કેરાશે, એ વાત તેના ધ્યાનમાં ન આવી સિપાહીઓએ જ્યારે ડોકટરના આ કાર્ય વિષે સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. તેઓનો સંશય ગભીરરૂપ

ધારણ કરવા લાગ્યો. ધર્મભ્રષ્ટ થવાના ભયથી તેઓ ભયંકર ઉત્તેજનના ચિન્હો દર્શાવા લાગ્યા તેઓના સેનાપતિએ પેલી શીશીના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને એ કાર્ય માટે ડોક્ટરને ઘણો સખત ઠપકો આપ્યો. પરંતુ એથી ૪૮ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ સંતુષ્ટ થયા નહિ તેઓ જે સંદેહથી ખળભળી ઉઠયા હતા તે સંદેહ જલદી શમ્યો નહિ ધીરે ધીરે એપ્રિલ માસ પૂરો થયો, મે માસ શરુ થયો પરંતુ સિપાહીઓ સંતુષ્ટ થયા નહિ, જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ અસંતોષ ચેપી રોગની માફક એક રેજિમેન્ટમાંથી બીજી રેજીમેન્ટમા અને બીજીમાથી ત્રીજીમા એમ ઝપાટાબંધ ફેલાવા લાગ્યો સઘળી રેજિમેન્ટો ઉશ્કેરાઈ ગઇ

અયોધ્યામા ૭ મી રેજિમેન્ટની એક ટુકડી હતી મે માસની પહેલી તારીખે તેણે ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી તેઓએ એવુ કહી પોતાનો બચાવ કર્યો કે, અમારા સાથીઓ ટોટા અપવિત્ર માને છે ૨ જી મે એ એ સમાચાર સર હેન્રિ લોરેન્સને મળ્યા. પ્રથમ તો તેણે આ સમાચાર સત્ય ન માન્યા. પણ છેવટે તેને જણાયુ કે એ સમાચાર ખરા છે એ ટુકડી લખનૌથી સાત માઇલ દુર પડી હતી. પંદર દિવસ પહેલા એ ટુકડીમા જરા પણ ઉશ્કેરણી જણાઈ નહોતી- કોઇ પણ વાતથી સંદેહવશ થઈ તે ટુકડીના સિપાહીઓએ દ્વેષબુદ્ધિ બતાવી નહોતી, પરંતુ મે માસની શરુઆતમા એકાએક તેઓની ચિત્તવૃત્તિ પરિવર્તિત થઇ ગઇ, તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકે ઉશ્કેરાઇ ગયા તેઓના ઓફિસરો સમજણ પાડવા લાગ્યા કે, "તમને જે ટોટા આપવામા આવ્યા છે તે કોઇ પણ જાતની અસ્પૃશ્ય વસ્તુવાળા નથી અગાઉ તમે જે ટોટા વાપરતા, તેજ જાતના આ ટોટા પણ

છે." પરતુ એવુ પરિણામ કઇ આવ્યુ નહિ આખી ટુકડીએ એક વાક્યે ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી, સમસ્ત ટુકડી પોતાના ધર્મનો બચાવ કરવા અગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર થઇ તે સિપાહીઓ લખનોરના કોઇ અગ્રેજી દેશી ગુપ્તચર અથવા બરતરફ થયેલ ૧૯ મી રેજિમેન્ટની ઉશ્કેરણીથી આ રીતે ઉશ્કેરાયા હતા કે નહિ, તે સબધમા જુદા જુદા મત છે, એ બધા મતો કેવળ કલ્પનાને આધારે ટકી રહ્યા છે ખરી સાબીતિ આ બાબતમા એકે મળતી નથી[૧] ગમે તે પ્રકારે પણ મે માસની શરુઆતમા ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા, તેમા જરા શક નથી તેઓએ ૪૮ મી રેજિમેન્ટને એક પત્ર લખી મોકલ્યો અને તે પત્ર દ્વારા બધાને પોતાનો ધર્મ બચાવવાની દઢ પ્રતિજ્ઞા લેવાની વિનતિ કરી ૨ જી મે એ તેઓનો સેનાપતિ ઘોડેસ્વાર થઇ, તેમની સમક્ષ આવી ઉભો તેણે જોયું કે ટોટા વિષે સિપાહીઓને ભારે વહેમ પેદા થયો એ વહેમ કેમે કર્યો દૂર થતો નથી અને કેઇ પણ રીતે તેઓ પોતાના ઉપરિઓની વાતોમા

૧. એવુ કહેવાય છે કે, જ્યારે અયોધ્યા બ્રિટિશ કંપનિના તાબામા આવ્યુ, ત્યારે ૧૯ મી અને ૩૪ મી રેજિમેન્ટ લખનોરમા હતી ઘણા ખરા લેખકો એમ ધારે છે કે આ વખતે જ એ રેજિમેન્ટોના સિપાહીઓમા અગ્રેજો પ્રત્યેનો અણગમો પેદા થયો હેન્રિ લોરેન્સે લખ્યુ છે કે ૧૯ મો રેજિમેન્ટમા લગભગ ૭૦૦ અયોધ્યાવાસી લોકો હતા આ વખતે તેઓ બધા સ્વદેશમા આવી આખીઓ મારતા હતા. અયોધ્યા ખાલસા કરવાના કેવા વિષમય પરિણામ આવ્યા હતા, તેઆ વાત વડે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. Kaye, Sepoy War, Vol 1. P. 544.

વિશ્વાસ રાખતા નથી. ૩ જી મે એ પણ તેઓની અશાન્તિ દૂર થઇ નહિ. ઉલટા તેઓ ૨ જી તારીખ કરતા પણ વધારે ઉશ્કેરાયા. સર હેન્રિ લોરેન્સે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેને ભારે ચટપટી થવા લાગી. હવે તેને ગભીર કાર્ય બજાવવા તત્પર થવુ પડ્યુ. તે અસતોષી સૈનિકોને નિ શસ્ત્ર કરવા તૈયાર થયો. નિ શસ્ત્ર કરતી વેળા જો સૈનિકો જરા પણ નાફરમાની બતાવે તો તેનો નાશ કરવાનો સકલ્પ કર્યો. ૩ જી મે એ સધ્યાકાળ વખતે સર હેન્રિ લોરેન્સ સખ્યાબંધ હથિયાર વાળા સિપાહીઓથી મજબૂત થઇ, કેટલીક તોપો સાથે ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓના કવાયતના મેદાન તરફ રવાના થયો. લગભગ ત્રણ કલાકે ૭ માઇલ રસ્તો કપાયો. સર હેન્રિ લોરેન્સ પોતાના સૈન્ય સાથે, તોપો સાથે લગભગ વેગમા કવાયતની વિશાળ ભૂમિપર આવી પહોચ્યો.

આ વખતે સધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો, નિર્મળ આકાશમા નિર્મલ ચદ્ર ધીરે ધીરે પોતાના સ્નિગ્ધ કિરણો ફેલાવતો ફેલાવતો ચારે દિશાને પ્રકાશિત કરી રહ્યા હતો. મેઘહીન આકાશપટપર અસખ્ય તારાઓ પ્રકૃતિની અપાર શોભા વિકસાવતા હતા. પ્રકૃતિની આવી કમનીય કાન્તિથી મોહિત થઇ આખુ વિશ્વ પોતાની સજીવતા ભૂલી જડતાને સ્વીકારી લેતુ જણાયુ હતુ. આ અગ્રેજોના પવિત્ર વિશ્રામવારની રાત્રિ હતી. ધર્મનિષ્ઠ અગ્રેજો આ રાત્રે ઇશ્વરની આરાધનામા નિમગ્ન રહે છે, પરતુ સર હેન્રિ લોરેન્સ મમક્ષ અત્યારે આરાધના કરતા નાફરમાની બદલ સજા કરવાની જરૂર વધારે દીસતી હતી. સર હેન્રિ લોરેન્સ આજ રાતમા નાફરમાન સિપાહીઓને નિ શસ્ત્ર કરવા અગર તોપના ગોળા વડે ઉડાડી દેવા સૈન્યસહિત કવાયતના

મેદાનપર આવી પહોંચ્યો હતો નિસ્તબ્ધ પ્રકૃતિની નિસ્તબ્ધતા તૂટી-સૈનિકોના પદધ્વનિથી અશ્વશસ્ત્રના સંચાલનથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી કવાયતનું એ નિસ્તબ્ધ મેદાન જાગ્રત થઈ ઉઠયું ૭ મી ટુકડીના સૈનિકોને ત્યાં હાજર કરવામાં આવ્યા એકાએક ગતની વેળા આ વિશાળ મેદાનમાં લાવવાનો હેતુ શો હશે એ વિષે તેઓ પ્રથમ તો કંઇ કયાસ કરી શકયા નહિ, પરંતુ તેમણે જ્યારે પોતાની સમક્ષ ગોરા ઘોડેસ્વારો, તૈયાર તોપો અને હથિયારબંધ લશ્કર જોયું, ત્યારે તેઓનો શક ગંભીર બની ગયો તેઓ સમજી ગયા કે 'અમારો નાશ કરવા માટે આ બધી તૈયારી થઇ રહી છે, અમે જરા પણ નાફરમાની બતાવીશુ તો આ તોપો અમને ઉડાડી મૂકશે, માટે ન છૂટકે બધું દુ:ખ વેઠયા સિવાય મુક્તિ નથી' આવા વિચારો તેઓના મનને ડોળી નાખવા લાગ્યા તેઓ આવી ચિંતાતુર સ્થિતિમાં પોતાના અધિનાયક સમક્ષ આવી ઉભા તેઓની અગાઉની નાફરમાની ઉડી ગઇ હતી અત્યારે તેઓએ પોતાના સેનાધ્યક્ષનો હુકમ માનવાની આનાકાની ન કરી, પરંતુ આ વખતે એક આકસ્મિક ઘટનાને લીધે તેઓની વૃત્તિ ફરી તેઓની સમક્ષ સર હેન્રિ લોરેન્સ પોતાના સાથીઓ સાથે ઉભો હતો તેની પાછળ તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી એક તોપચીએ ભૂલથી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, સિપાહીઓએ ધાર્યું કે હવે આવી બન્યું, એક ક્ષણમાં ગોળા આવી અમારા ચુરેચુરા કરી નાખશે. તેઓ ભડકી ઉઠયા પ્રથમ એક જણ નાઠો, ત્યારપછી એક બીજો નાઠો, એમ કરતા કરતા થોડા સમયમાં સમસ્ત સૈનિક શ્રેણીમાં અનેક ગાબડા જણાવા લાગ્યા બધા મળીને ૧૨૦ સિપાહીઓ કવાયતના મેદાનમાંથી નાસી ગયા બાકીના સિપાહીઓ

હવે ધીરજથી અગ્રેજ સેનાપતિનો હુકમ બજાવવા તૈયાર થયા. ઘોડેસ્વારો નાસતા સિપાહીઓ પાછળ દોડયા આ તરફ ૭ મી ટુકડીના બાકીના સિપાહીઓએ સેનાપતિના હુકમ મુજબ હથિયારો છોડયા. આ પ્રમાણે રાત્રિનો અર્ધો ભાગ પૂર્ણ થયો મધરાતની ગંભીરતા એ તરફ ફેલાઈ રહી હતી લોકો ગાઢ નિદ્રામા પડી દિવસનો થાક ઉતારતા હતા, તે વખતે પણ કવાયતના વિશાળ મેદાનપર સૈનિકો પોતાનુ કામ બજાવવાનુ ચૂકયા નહિ ૭મી ટુકડીના સિપાહીઓ હથિયારો તજી અપમાનજનિત ગભીર દુખમા ડુબી ગયા હતા. તેઓ એ વિશાળ મેદાનપર ઉભા હતા નિર્મળ ચદ્ર મેઘશૂન્ય આકાશના મધ્યભાગમા રહી પોતાના સ્નિગ્ધ કિરણો તૃષિત પૃથ્વીપર ફેકતો હતો, સૌન્દર્યમયી પ્રકૃતિ પોતાના અપાર સૌન્દર્યમા પોતે જ મુગ્ધ બની ગઇ નિશબ્દે હસતી હતી પરતુ હજુ ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓના શોચનીય અધપતનનુ નાટક પૂરેપૂરુ ભજવાઇ રહ્યુ નહોતું. એ સૈનિકો હજુ પોતાના અધિનાયક સન્મુખ ઉભા ઉભા નીરવતા પૂર્વક પોતાના વીરધર્મનુ શોચનીય પરિણામ નીરખી રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે બધી ક્રિયા પૂરી થઇ, ધીમે ધીમે બધા સૈનિકો હથિયાર, પોશાક વગેરે તજી સાદા વેષમા દૂર જઇ ઉભા મધરાત વીત્યા બાદ સર હેન્રિ લોરેન્સે ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓને ઉદ્દેશી કહ્યુ કે, “જે લોકો નિરપરાધી ઠરશે, તેને સરકાર ફરીથી સૈન્યમા નોકરી આપશે.” આ સિવાય બીજા કેટલાક આશ્વાસનના શબ્દો કહી તેણે પોતાનું બોલવુ પૂરૂ કર્યુ લોરેન્સની આવી આશ્વાસન ભરી વાણી સાભળી નિ શસ્ત્ર સિપાહીઓ સંતુષ્ટ થયા. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક પોતાના સૈનિકોને બોલવા લાગ્યા મ્હાસેડુઓ તેઓના વચનો અનુસાર પાછા ફર્યા. બીજે દિવસે બપોર વખતે બધી છાવણી બગાડ ગઇ.

તે દિવસે સર હેન્રિ લોરેન્સે ગવર્નર જનરલને લખ્યું કે, " ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, તેથી પરિણામ સારૂં આવ્યું છે પરંતુ મેં ઘણા લોકો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે ગઈ રાતે ૪૮ મી રેજીમેન્ટના સિપાહીઓએ ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓને નામી જવા માટે તિરસ્કાર કર્યો છે તેઓએ કહ્યું હતું કે જો તમે દૃઢતાથી ઉભા રહ્યા હોત તો અમે અંગ્રેજો પર ગોળી ચલાવત પરંતુ હું એ વાત પર વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી " ગમે તે હો પણ એટલું તો ખરૂં કે તે વખતે સિપાહીઓમાં જે ભયંકર તોફાની વાતાવરણ ફેલાઈ રહ્યું હતું, પ્રજાજનો નજીવી વાતને પોતાની કલ્પના શક્તિ વડે જે નવીન રૂપ આપતા હતા, તેથી હેન્રિ લોરેન્સ દરેક બાબત ધૈર્યપૂર્વક આજુબાજુની પરિસ્થિતિપર નજર ફેરવી વિચારવા લાગ્યો. વિપત્તિના વાદળા ધીમે ધીમે ઘેરાતા જાય છે, એ વાત તેના સમજવામાં આવી ગઈ હતી જેમ જેમ સમય ગુજરવા લાગ્યો, તેમ તેમ પ્રચંડ વાવાઝોડાની નિશાનીઓ પ્રગટ થવા લાગી ૭ મી ટુકડીના પ૦ મુખ્ય કાવતરખોરોને કેદ કરવામાં આવ્યા કાવતરાની તપાસ માટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી પરંતુ તેનું પરિણામ કંઈ આવ્યું નહિ કમિટિ કારણ શોધી શકી નહિ તેના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા સિપાહીઓના મુખ એવા તો સજ્જડ વસાઈ ગયા હતા કે તેઓ પોતાના ભેદનો અક્ષર પણ પ્રગટ કરતા નહિ પરંતુ જ્યારે સમય આવ્યો ત્યારે તેઓ બધા એકઠા થઈ એકજ ઉદ્દેશ પાર પાડવા તત્પર થઈ ઉઠયા. ૭ મી મે એ ૪૮ મી રેજિમેન્ટની છાવણી બળી ખાખ થઈ ગઈ. એ રેજિમેન્ટના જે સુબેદારો ૭ મી ટુકડીનો પત્ર ઉપરી અમલદારોને

સોપ્યો હતો, પ્રથમ તેના જ ઘરમા આગ પ્રગટી બીજે દિવસે સર હેન્રિ લોરેન્સે એ બળી ગયેલી છાવણીની મુલાકાત લીધી સિપાહીઓએ તેની સમક્ષ યથોચિત સુજનતા બતાવી અને પોતાની માલમિલ્કતનો નાશ થવાથી ભારે દીલગીરી જાહેર કરી આ વખતે અયોધ્યાના સિપાહીઓના મનોભાવ સમજવાને બધા શક્તિમાન નહોતા પરતુ હેન્રિ લોરેન્સ એ બધામા ગણાતો નહોતો તે પોતાની અપાર દીર્ઘદૃષ્ટિ વડે ઘણી વાતો સૂક્ષ્મરૂપે જાણી શકતો તેની કુનેહથી આ વખતે ઘણા સારા પરિણામ આવ્યા હતા તેણે બધાની મુલાકાત લઈ, બધાની સાથે વાતચીત કરી, છેવટે નક્કી કર્યુ કે સિપાહીઓ કુડાસદેહથી તોફાની બનો ગયા છે ચરબીવાળા ટોટાના ગપ્પાએ તેઓના હૃદયમા સદેહના મૂળ નાખ્યા છે, અને એ મૂળમાથી ધીમે ધીમે પલ્લવિત વૃક્ષ બન્યુ છે, એથી તેઓ નાફરમાની શીખ્યા છે

આ પ્રસગે હેન્રિ લોરેન્સ સાથે સિપાહીઓને જે વાતચીત થઇ હતી, તેનો થોડો ભાગ તેણે પોતે લખી રાખ્યો છે તે વખતે સિપાહીઓની બીક કેટલા પ્રમાણમા વધી ગઇ હતી, તે હેન્રિલોરેન્સની એ નોંધો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે એ નોંધનો થોડો ભાગ અહીં ઉતારવામા આવે છે હેન્રિ લોરેન્સે આ પત્ર ૯ મી મેએ લોર્ડ કેનિંગ પર લખ્યો હતો,–" અયોધ્યાના તોપચીઓમાના એક જમાદાર સાથે મારે એક કલાકથી પણ વધુ વખત વાતચીત થઇ છે. જમાદાર જાતે બ્રાહ્મણ છે તેની ઉમર ૪૦ વર્ષની લગભગ છે, ચારિત્ર ઉત્તમ છે. એ માણસને વિશ્વાસ પેસી ગયો છે કે, છેલ્લા દશ વર્ષ થયા અગ્રેજ સરકાર હિંદના લોકોને વટલાવવાનો ધધો લઇ બેઠી છે હુ તેની આ વાતથી ચમકી ગયો તેના આ સબધમા

મુખ્ય દલીલ એ હતી કે તમે ચતુરાઇથી હિંદમા સત્તા ફેલાવી છે, જેવી ચતુરાઇથી ભરતપુર લાહોર વગેરે સ્થળોનો કબજો લીધો છે, તેવી જ ચતુરાઇથી તમે હિંદુઓના ખોરાક-કે જે બજારમા વચાય છે તેમા હાડકાનો ભૂકો મેળવી દીધો છે જ્યારે મે તેને કહ્યુ કે યુરોપમા અમારી પુષ્કળ સત્તા છે, છેલ્લી રશિયન લડાઇમા અમે એક વર્ષમા અમારૂ લશ્કર ચોગણુ વધારી મૂક્યુ છે જરૂર પડ્યે અમે છ માસમા હિંદમા સખ્યાબધ લશ્કર લાવી શકવાને શક્તિમાન છીએ, એમ કરવાથી અમારે સિપાહીઓ પર કોઇ પણ જાતનો આધાર રાખવા પડશે નહિ ત્યારે જવાબ આપ્યો કે, તમે પૈસા અને માણસોના બળવડે શ્રેષ્ઠ છો, તે હું જાણુ છુ, પરતુ ગોરા સિપાહીઓ લાવવામા ખર્ચ ઘણુ પડે છે, તે માટે તમે હિંદુઓને સમુદ્ર પાર લઇ જઇ પૃથ્વીપર જય મેળવવાની ઇચ્છા રાખો છો એના જવાબમા મે કહ્યુ કે, જો કે, સિપાહીઓ સ્થળયુદ્ધમા સારા છે, પરતુ તેઓનો ખોરાક એવો સત્વહીન છે કે તેને લીધે તેઓ જળયુદ્ધમા કઇ કામ કરી શકતા નથી જમાદારે ગભીર સ્વરે મારા આ વચનોનો આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો 'જરૂર અમારી ખાદ્ય સામગ્રીમા જોઇએ તેવુ સત્વ ન હોવાથી આપ લોકો અમને ઇચ્છાનુરૂપ ખાદ્યસામગ્રી આપી અધિક બળવાન અને સર્વત્ર જઈ શકીએ તેવા બનાવવા માગો છો.' જમાદારે વારવાર કહ્યુ કે 'બધા જે કહે છે, તે જ હુ આપને કહુ છુ ' મેં જવાબ આપ્યો, મૂર્ખ અને વિશ્વાસઘાતી લોકો એમ કહે, પણ સજ્જન તથા વિચારશીલ માણસ એવુ કદી ધારે નહિ તે આવી વાતોમા વિશ્વાસ રાખે છે કે નહિ, તે સબધમા તેણે કઇ જવાબ ન આપ્યો. કેવળ એટલુજ બોલ્યો કે 'બધા ઘેટાના ટોળા

જેવા છે મુખ્ય માણસ જે રસ્તે જાય તે માર્ગે બધા જાય છે,' મે તેને કહ્યુ કે, ઇ સ ૧૮૪૬ મા અમારા સિપાહીઓ કાબુલમા દોઢસો હૈયા છોકરા મૂકી આવ્યા હતા, મે તેઓનુ રક્ષણ કર્યું હતુ. એ બધા છોકરાને ખ્રિસ્તી ધર્મમા વટલાવવાની મને ઇચ્છા થઈ નહોતી, મે એ બધાને તેમના કુટુબીજનોને સોપ્યા હતા જમાદારે જવાબ આપ્યો કે, હા, એ બાબત મને બરાબર યાદ છે, હુ તે વખતે લાહોરમા હતો ત્યારપછી તેણે કહ્યુ કે 'દુકાળ વખતે અગ્રેજો બાળકો ખરીદી ધર્મમા વટલાવે છે આ જમાદાર ત્રીશ વર્ષ થયા આપણા લશ્કરમા નોકરી કરે છે અગાઉ કદી પણ તેણે આવો સદેહ અથવા વિશ્વાસઘાતનો પરિચય કરાવ્યો નથી. ત્રીશ વર્ષથી એ માણસ આપણુ વફાદારીથી કાર્ય કરે છે એ કાર્યનો ઇનામ તરીકે આપણે તેને સાધારણ સૈનિકોમા ઊચે દરજ્જે ચઢાવ્યો છે, તોપણ અત્યારે એ માણસ આપણા સબધમા જે કઈ કહે છે, જે બધા અભિપ્રાય તેના હૃદયમા ભરાઈ બેઠા છે, તે પરથી તે ભયકર વિશ્વાસઘાતી જેવો જણાય છે ' એજ દિવસે સર હેન્રિ લોરેન્સે વાયવ્ય પ્રાતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબને એક પત્ર લખ્યો એ પત્રમા ઉત્તર હિંદના કિલ્લાઓ પર બરાબર નજર રાખવા વિષે વિનતિ કરવામા આવી હતી સર હેન્રિ લોરેન્સ પરિણામદર્શી માણસ હતો, પરિણામદર્શિતાને લીધે તેના અનેક વચનો અત્યારે ભવિષ્યવાણી જેવા જણાય છે હેન્રિ લોરેન્સે જે સદેહને વશ થઈ કેલ્વિન સાહેબને સાવચેત કર્યા હતા, તે સદેહ એક વખતે તદ્દન ખરો પડ્યો હતો, સમસ્ત ઉત્તર હિંદ સમરના દાવાનળમા સપડાઈ પ્રજાના અતઃકરણમા ભયકર ઉદ્વેગ મચાવી રહ્યા હતા

સર હેન્રિ લોરેન્સનો ઉપલો પત્ર જો તરતજ ગવર્નર જનરલને પહોંચ્યો હોત તો તે વરથી સમજાત કે અવસ્ય કોઇ ભયંકર વિપત્તિની તૈયારી થઇ રહી છે, પરંતુ જ્યારે એ પત્ર કલકત્તા પહોચ્યો, ત્યારે તેમાં લખેલો વિષય જૂનો થઇ ગયો હતો, ભૂતકાળની વાતો સાથે વિલીન થઈ ગયો હતો એટલે એ પત્ર પરથી થવો જોઇએ તેટલો સંદેહ અગર ઉદ્વેગ નદીમ થયો નહિ. ગવર્નર જનરલની મંત્રિમંડળના સભ્યો અયોધ્યાના સિપાહીઓની નાફરમાની અને તેને લીધે તેઓને થયેલી શિક્ષા વિષે વિચાર કરતા હતા સિપાહીઓએ આવી તોફાની વૃત્તિ શાથી અખત્યાર કરી, એ પ્રશ્નના જવાબમાં દરેક સભ્ય જુદા જુદા મત દર્શાવતો હતો પરંતુ સર હેન્રિ લોરેન્સે સિપાહીઓને સૈન્યમાં પાછા ગ્રહણ કરવાની માગણી કરી હતી, તે બધાએ એકમતે ગેરવાજબી ઠરાવી ડોરિન સાહેબ તો આ સંબંધમાં પોતાની કઠોરતા દર્શાવતા અચકાયો નહિ. તેણે લોર્ડ કેનિંગની દયાળુતા માટે બહુ દીલગીરી બતાવી પોતાની નોંધમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે, "જેમ બને તેમ જલદી બળવાની ચેપી શક્તિનો નાશ કરવો જોઇએ. થોડી ઘણી શિક્ષા એ કાર્ય બજાવી શકે તેમ નથી, કઠોરતા-પૂર્વક કાર્ય બજાવવાનો વખત હવે આવી લાગ્યો છે. બંડ ઉઠાવવાના અપરાધથી જે જે સૈનિકોની ટુકડીઓ દૂષિત થઇ હોય, તે બધી ટુકડીઓને લશ્કરી કાયદાની કઠોરમાં કઠોર પદ્ધતિ મુજબ શિક્ષા થવી જોઈએ. મારો મત એ છે કે, જે સૈનિક ટુકડીઓના ઑફિસરો પોતના કર્તવ્ય બજાવતા હશે, તે ટુકડીઓ કદી પણ બંડખોર નીવડશે નહિ જો એ વાત સાબીત થાય કે, ૭ મી ટુકડીના

બધા ઑફિસરોએ પોતપોતાનુ કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યુ નથી, તો મારા મત મુજબ તે બધાને પોતપોતાની ટુકડીમા કેદ કરી રાખવા જોઇએ " ૧૦ મી મેએ કેનિંગ સાહેબે આ નોંધ લખી છે. તેણે જે ધારણા મુજબ આ પ્રમાણે લખ્યુ છે, તેજ ધારણા મુજબ પ્રજા પણ નિર્દેશ કરી શકે કે, જે દેશમા સારી શાસન વ્યવસ્થા હોય, તે દેશની પ્રજા કદી પણ સરકાર વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવતી નથી. એ નિયમ મુજબ પ્રજા ડોરિન સાહેબને કેદ કરવાની માગણી કરી શકે, કારણકે તેઓ સાહેબ મત્રિ સભાના મુખ્ય મભ્ય હતા. લોર્ડ કનિગ સમક્ષ તેઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભયકર યથેચ્છાચારી પરિચાલક થઇ પડયા હતા[૧] તેમની ઉમર ૬૦ વર્ષની થઇ હતી, છતા તેઓ આટલી ઉમરે પણ પક્વ બુદ્ધિ દર્શાવી શકતા નહોતા હિંદ સિવાય બીજા કોઇપણ દેશમા તેઓ લાંબો કાળ રહ્યા નહોતા, સિવિલ સર્વિસ સિવાય બીજુ કોઇપણ કામ તેમણે કર્યું નહોતુ, તેથી તેઓનો લાંબા કાળનો અનુભવ કેવળ એક સાકડી સીમામા બધાઇ રહ્યો હતો તેઓ વખતોવખત લોર્ડ કેનિંગની ધીરજ જોઇ અકળાઇ જતા હતા, અને તેની સજ્જનતા તથા વિવેચનાની નિંદા કરતા અચકાતા નહિ જ્યારે ભયકર સમયને વિષે બ્રિટિશ સત્તાના મૂળ ધીમે ધીમે શિથિલ થતા જતા હતાં, ચોતરફ નિરાશા, ભય અને વિષાદની ભયકર છાયા પ્રસરતી જતી હતી, હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ભયકર દાવાનળ છૂપી રીતે

---

૧ Mutiny in the Bengal army By one who has served under Sir Charles Napier, p. 13. Comp Martin, Indian Empire, Vol II p 140

પોતાની ગતિ વિસ્તારી રહ્યો હતો, ત્યારે આવી ટુકી દૃષ્ટિવાળો, કાચી બુદ્ધિવાળો માણુસ બ્રિટિશ હિંદની વડી કારોબારી સભાના મુખ્ય સભ્યના પદ પર વિરાજતો હતો

જે દિવસે ડોરિન સાહેબે ઉપલી ખાસ નોધ લખી, તે જ દિવસે જનરલ લોએ પણ પોતાની ખાસ નોધ લખી સેનાપતિ લો લાબો કાળ હિંદમા રહ્યો હતો, હિદી આચાર વિચારનો મર્મજ્ઞ હતો તેના જેવી પરિણામદર્શી અને અનુભવી રાજપુરૂષ તે સમયે હિદમા બીજો કોઇ નહોતો ડોરિન સાહેબે સંશયવાળા ટોટાને સિપાહીઓના બંડનુ કારણ માન્યુ નહોતુ તેના મત મુજબ એ તો સિપાહીઓનુ સરકાર સામા થવાનુ એક બહાનુ છે સિપાહીઓ ખરી રીતે બડખોર બન્યા છે તેઓ સાહેબ તેત્રીશ વર્ષ થયા હિદમા કામ કરતા હતા, છતા હિંદની આતરિક સ્થિતિથી અજ્ઞાન હતા કલકત્તાથી પચાસ માઇલ દૂર તેઓ કદી ગયા નહોતા. તેનો અનુભવ સાર્વજનીન નહોતો, તે હિદીઓના આચાર વ્યવહાર અગર તેઓની સામાજિક અવસ્થા વિષે વસ્તવિકરીતે કંઇ જાણતા નહોતા[1] સેનાપતિ લો તેના જેવો ટુકી દૃષ્ટિવાળો અગર મગજી-મુજબ વર્તનાર નહોતો. તેણે અયોધ્યાની ગડબડ બાબતમા ચોકખું જણાવ્યુ કે, "સિપાહીઓએ ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકથી ટોટાનો સ્પર્શ કર્યો નહોતો તેઓએ ઉગ્રતાપૂર્વક પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા માનવાની ના પાડી નહોતી, પોતાના સનાતન ધર્મનો નાશ થવાની

---

1 Mutiny on the Bengal army, By one who has served under Sir Charles Napier, p, 13. Comp Martin, Indian Empire Vol. II p 141.

બીકથી તેઓના હૃદય ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા એ ઉશ્કેરણીને લીધે જ તેઓ સરકાર આગળ અપરાધી ઠર્યા છે ”

કારોબારી સમિતિના એક બીજા સભ્ય-ગ્રાન્ટ સાહેબે પણ આ બાબતમા પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તેણે લો સાહેબ સાથે એકમત થઇ જણાવ્યુ હતું કે, “ ટોટા વિષે જે જે ગપ્પા ફેલાયા છે, તેથી સિપાહીઓને ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીક લાગી છે એ બીકને લીધે જ તેઓએ પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા માની નથી ” ૧૯ મી તથા ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓની જે વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી, તેવી જ વ્યવસ્થા ૭ મી ટુકડીની કરવાની ગ્રાન્ટ સાહેબે સલાહ આપી અને બધા દુષ્ટ માણસોને બરતરફ કરવાની પ્રાર્થના કરી[1]

આ તરફ સર હેન્રિ લોરેન્સ આળસુ થઇ બેઠો નહોતો. ગવર્નર-જનરલની કારોબારી સમિતિ જ્યારે પોતપોતાની ખાસ નોંધો લખી રહી હતી, ત્યારે તે પોતાની કાર્યકુશળતા બતાવી રહ્યો હતો. તે કારોબારી સમિતિના હુકમની રાહ જોઇ બેઠો નહિ, સભ્યોના વિચારો જાણવા માટે આતુરતા દર્શાવતો રહ્યો નહિ તેની કાર્યપ્રણાલી નિયમિત હતી નિયમિત કાર્ય પ્રણાલીને લીધે જ અયોધ્યાની ગડબડ જલદી શાંત થઇ ગઇ સર હેન્રિ લોરેન્સે ટુકડીના બધા સિપાહીઓને નિઃશસ્ત્ર ન કરતા, બધા ઑફિસરો અને ૫૬ર સિપાહીઓને બરતરફ કર્યા, બાકીના બધાને ક્ષમા આપી દેશી ઑફિસરોમાના એકાદ બે જણ પોતાના ઓદ્દાપર અવશિષ્ટ રહ્યા આ પ્રમાણે લગભગ બસો સિપાહીઓ સખત સજામાથી છુટકારો મેળવી પાછા પોતાના કાર્યમા જોડાયા આથી સરકાર પર તેઓને દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો.

---

1 Martin Indian Empire, Vol. II. q 141.

સર હેન્રિ લોરેન્સ કેવળ આટલી ક્ષમા આપીને જ અટક્યો નહિ. જેઓએ પોતાની વફાદારી બતાવી આપી હતી, તેઓને યોગ્ય બદલો આપ્યો. એ સિપાહીઓને ઉંચે દરજાએ ચઢાવવામાં આવ્યા. આ રીતે બદલો મળવાથી તેઓ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા. ઇનામો આપવાને બહાને એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો. એ દરબારમાં બધા સિવિલ અને લશ્કરી અમલદારો, લશ્કરના દેશી ઓફિસરો અને લખનોરના આબરૂદાર ગૃહસ્થો હાજર થયા હતા. તે વખતે સર હેન્રિ લોરેન્સે એક ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે, 'બ્રિટિશ સરકાર કદી પણ કોઈના ધર્મપર હાથ નાખવા તૈયાર નથી. આ બાબતમાં તે હમેશાં સમભાવથી વર્ત્તતી આવી છે. દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહો હિંદુઓપર કેવો જુલમ કરતા, તે દરેકે યાદ કરવું જોઇએ. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર સઘળી જાતિ તથા બધા ધર્મોનું રક્ષણ એક સરખી રીતે કરે છે. કેટલાક નઠારા લોકો ખોટા ઝગડાથી આ દેશમાં અહીં તહીં છુટાછવાયા યુરોપિયનોની થોડી સંખ્યા જોઈ અંગ્રેજ સરકારને અનાયાસે ઉખેડી નાખી શકાશે એમ પ્રજા સમક્ષ જાહેર કરે છે. પરંતુ જે સત્તાએ રશિયા સામે લડવાને પચાસ હજારનું સૈન્ય મોકલ્યું હતું, તે ત્રણ માસની અંદર હિંદમાં તેથી બમણું સૈન્ય ઉભું કરી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે." એટલું કહી તેણે પોતાને હાથે લાયક સૈનિકોને તરવાર, ખિલ્લત, શાલ, સોનેરી કપડાં, રોકડા રૂપીઆ વગેરે ઇનામ તરીકે આપી તેઓની સાથે હાથ મિલાવી આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરી.[1] બીજા યુરોપિયનો પણ સર હેન્રિ

1 The Rev. T Browne, Punjab and Delhi, Vol I. p 32 36 Comp Martin, Indian Empire, p 142

લોરેન્સના આ મહાન દૃષ્ટાંતનું અનુસરણ કરવા લાગ્યા તેઓ રેજિમેન્ટના દેશી ઑફિસરો સાથે મળી આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે વડા કમિશનરની કુનેહથી તત્ત વેળાએ તો અયોધ્યાની બધી ગડબડ શાંત પડી ગઇ જ્યારે સરકારે ૩૦ મી રેજિમેન્ટને બરતરફ કરવાનો ઢંઢેરો હિંદની દરેક છાવણીમા, સૈનિકો સમક્ષ વાંચવાનો હુકમ કાઢ્યો, ત્યારે હેન્રિ લોરેન્સે તે હુકમ પાળવાના અખાડા કર્યા હતા તેને શંકા હતી કે, આવી ભયંકર શિક્ષા વિષે સરકારનો હુકમ સાભળતા સિપાહીઓ પોતાનો માર્ગ જાળવી શકશે નહિ આવી રીતે કુનેહથી હેન્રિ લોરેન્સ બંગાળાના સિપાહીઓની જન્મભૂમિમા થોડો વખત શાંતિ જાળવી રાખી જો કે છેવટે અયોધ્યામા પણ ભયંકર ભડકા ફેલાયા હતા, યુદ્ધોન્મત્ત સિપાહીઓના ભયંકર અવાજોથી અયોધ્યા પણ ગાજી ગયું હતું, પરંતુ બીજા સ્થાનોમા જ્યારે ભયાનક દૃશ્યો વિકાસ પામ્યા હતા, માણસોના રૂધિરની નદીઓ વહેતી હતી, ત્યારે અયોધ્યામા કંઈ અશાન્તિ જણાતી નહોતી કિન્તુ એ ભયંકર દૃશ્યો પોતાની કરાલ છાયા અયોધ્યા તરફ વિસ્તારતા જતા હતા ભયંકર સમય પાસે આવતો હતો એની ગતિ અટકાવી શકાય તેમ નહોતું જોતજોતામા મિરતમા દાવાનળ પ્રગટ્યો, મિરત પ્રજ્વળિત આગની ઝાળથી પ્રદીપ્ત થઇ ગયું.

મિરતના ઘોડેસ્વારોની ત્રીજી ટુકડીના ૮૫ સૈનિકો કેવી કઠોરતાથી દંડાયા હતા, બેડીઓથી સજ્જ થઇ કારાગૃહમા પુરાયા હતા, તે અમે અગાઉ જણાવ્યું છે સજા થતી વખતે તો તેઓમા ઉશ્કેરણીના કંઈ ચિન્હો જણાતા નહોતા પરંતુ તેઓએ પોતાના

સાથીઓ સમક્ષ જે શોચનીય દૃશ્ય ખડુ કરી દીધુ હતુ, તેમાથી ધીમે ધીમે ભયકર ઘટનાનો આવિર્ભાવ થયો દડાયેલા સિપાઈઓ શાતિથી કારાગારમા ગયા તેઓના સાથીઓ શાતિથી પોતાની છાવણીમા ગયા અગ્રેજો અશાન્તિ નાશ પામી શાતિનુ સામ્રાજ્ય ફેલાયલુ છે એમ માની પોતપોતાના પ્રમોદ ઉદ્યાનમા આનદના હિલોળા ખાતા બેઠા હતા સૈનિક ઓફિસરો શેતરજની બાજી રમવામા મશગૂલ બની ગયા હતા સિવિલ ઓફિસરો ૯ મી મેના બનાવ વિષે પોતાના મિત્રો સાથે હસતા રમતા વાતો કરતા હતા, અગ્રેજ સ્ત્રીઓ ઘરના આગણામા ઉભી ઉભી પોતાના સુખમા પોતેજ તૃપ્તીનો સ્વાદ અનુભવી રહી હતી પરતુ સિપાઈઓ આ લોકોની માફક આનદ ભોગવતા નહોતા તેઓના હૃદયમા ભયકર અશાન્તિના મોજા ઉછળતા હતા. તેઓ વિચારતા હતા કે ' પોતાના સનાતન ધર્મનુ રક્ષણ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવા જતા અગ્રેજોના કઠોર શાસનની માફ઼ળો વડે બધાઇ કેદીઓ સાથે આખો દિવસ સખત મજૂરી કરવી પડશે. સદેહવાળા ટોટા લેવાની ના પાડવાથીજ અગાઉ ઘણાને નિ.શસ્ત્ર કરવામા આવ્યા છે હવે તો એક પગલુ આગળ વધી સરકાર ટોટા લેવાની ના પાડનારને નિ શસ્ત્ર તો કરે છે, પણ તે સાથે સખત કેદની સજા કરે છે. હવે કઠોરતાની હદ આવી ગઈ છે અમારા સાથીઓ જેલમા સખત મજુરી કરી રહ્યા છે તેના બૈરી છોકરા અન્નવિના તરફડે છે ' તેઓની માનસિક સ્થિરતા દૂર થઇ ગઈ. તેઓ જ્યારે થોડે દૂર આવેલા પોતાના સાથીઓના ખાલી ઘર જોવા લાગ્યા ત્યારે તેઓના હૃદય અધીરા થઇ ગયા તેઓ પોતાના સાથીઓના પરિવારની શોચનીય સ્થિતિ વિષે વિચાર કરતા દિગ્મૂઢ

બની જવા લાગ્યા તેઓની શાંતિ સદાને માટે ઉડી ગઈ, સુખની આશા જતી રહી, આનંદ તો સેંકડો ગાઉ દૂર નાસી ગયો હિંદુ અને મુસલમાન બને જાતિના સૈનિકો ગભીર મનોવેદનાથી અધીરા થઇ ગેરકાયદેસર કામ કરવા તત્પર થયા

૩ જી ટુકડીના ઓફિસરોએ કારાગૃહમા જઇ, સજા પામેલા સિપાહીઓનુ લેવુ દેવુ તથા કૌટુંબિક સ્થિતિ વિષે તપાસ કરી એ સમયે એ સજા પામેલા સિપાહીઓ પોતપોતાના કુટુંબ માટે એટલા બધા ચિંતાતુર થઇ ગયા હતા, પોતાના કુટુંબીજનો પાછળથી અન્ન વિના વલખા મારે એ બીકથી તેઓ એટલા બધા પીડાતા હતા કે, તેઓની આ દશા જોઇ ઓફિસરોના મનમા અતિશય લાગણી થઇ આની ત્રણ ઓફિસરોએ આ હીણભાગી સિપાહીઓના કુટુંબ માટે ફાળો ઉઘરાવવાનો ઠરાવ કર્યો કેદીઓ પોતાની શોચનીય સ્થિતિ અને પોતાના કુટુંબીઓની ગરિમાઇને ઉદ્દેશી વિલાપ કરતા હતા. તેઓએ ઓફિસરો સમક્ષ કોઇપણ પ્રકારનો ગુસ્સો દર્શાવ્યો નહોતો. અંગ્રેજો ઉપર તેઓને ભયંકર દ્વેષ પ્રગટ્યો છે કે તેઓ અંગ્રેજી અમલ ઉખેડી નાખવા પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા છે એ બાબત વિષે એ વખતે કશો આભાસ જણાતો નહોતો તેઓના મુખ પર ઉંડા વિષાદના ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતા હતા, પરંતુ તેમા વૈરવૃત્તિની તીવ્ર જ્વાળા જણાતી નહોતી તેઓ આ વખતે કેવળ પોતાના કુટુંબીજનો માટે વ્યાકુળતા દર્શાવતા હતા. આ વ્યાકુળતા ઘણી મુદત રહી નહિ. કેદીઓ પોતાની દીનતા અને હીનતા દેખાડતા દીર્ઘકાળ સુધી બેડીઓમા જકડાઇ રહ્યા નહિ તેઓની અવસ્થામા પરિવર્તન થયુ તેઓના સાથીઓએ ટોળાબંધ થઈ તેઓને થોડી મુદ્દતમા મુક્ત કર્યા.

તેઓએ ઉન્મત્ત સાથીઓ સાથે ઉન્મત્તની પેરે ભળ્યા, ભયકર દાવાનળ સાથે ક્રીડા કરવા તત્પર થયા

જે દિવસે પ્લાસીના વિશાળ મેદન પર શત્રુના કાવતરાને લીધે હતભાગ્ય સિરાજુદૌલા હાર્યો લોર્ડ ક્લાઇવની ચતુરાઇથી બંગાળામા કંપનિના રાજ્યનો પાયો નખાયો, ત્યારબાદ એકસો વર્ષ દરમ્યાન કદી પણ આવો બનાવ બન્યો નહોતો બ્રિટિશ અમલનો પાયો ખળભળ્યો નહતો અગ્રેજોએ પ્રતિક્ષણે પ્રગટ થતી આની સહાગિણી શક્તિની ભૈરવ મૂર્તિ જોઇ નહોતી બ્રિગતથી દિલ્હી ને દિલ્હીથી આખો વાયવ્ય પ્રાત આ ભયકર દાવાનળમા સપડાયો માણુસોના રુધિરથી ચારે દિશા રગાઇ ગઇ આ ભયકર સમયે પણ ધીર પ્રકૃતિ લોર્ડ કેનિગની ધીરતા જરા પણ ડગમગી નહિ અગ્રેજી વર્ષની શરૂઆતમા જે હથેળી જેવુ વાદળુ પ્રગટ થયુ હતુ તે ધીમે ધીમે મોટુ થઇ આખુ આકાશ ઘેરી વળ્યુ લોર્ડ કેનિગ આ સકટને વખતે પણ હતાશ થયો નહિ તે ધૈર્યપૂર્વક કામ કરવા લાગ્યો સધી બાબતની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો, અને જુદા જુદા સ્થળોના મુખ્ય રાજપુરૂષો સથે મસલત કરી કર્તવ્યપથ નક્કી કરવા લાગ્યો તેની સમક્ષ અત્યારે વિશાળ કાળક્ષેત્ર પ્રસારિત થઇ રહ્યુ હતું એ કાર્યક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરતા છતા તેનો પગ લથડ્યો નહોતો નાના પ્રકારની ચિતાના પ્રવાહ તેના હૃદયને આઘાત કરતા હતા. નાના પ્રકારની શકાના તરગો તેને ઉચો નીચો કરી રહ્યા હતા, પરતુ તેથી તેની ધીરજ અથવા પરિણામદર્શિતા ડગમગી નહોતી. લોર્ડ કેનિગ આ વિપદરાશી ઓળગી ભારતસામ્રાજ્યનુ રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો તે સમજી ગયો હતો કે વિપત્તિના

વાદળા જે શક્તિ સગ્રહ કરી રહ્યા છે, તે શક્તિ સમક્ષ લડવા માટે યથોચિત તૈયારી કરવી જોઇએ આ વખતે તેના તાબામા જોઇએ તેટલુ યુરોપિઅન લશ્કર નહોતું પરતુ તેથી તેની ધીરજ ડગમગી નહિ એ સમયે જેઓ તેની પાસે હતા, તેઓ બધા તેની અપૂર્વ ધીરજ અને કર્તવ્ય બજાવવાની દઢતા જોઈ આશ્વાસન પામતા હતા લોર્ડ કેનિગ હવે પોતાનુ બળ વધારવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, જુદા જુદા ઠેકાણેથી સૈન્ય એકત્ર કરી ધૈર્યપૂર્વક વિપત્તિને હઠાવવા તૈયાર થયો

અત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય નહોતો, લોર્ડ કેનિગ એમ કહી શકત કે, નાના પ્રકારના અન્યાયથી હિંદમા અગ્રેજી અમલ ભયમા આવી પડયો છે અંગ્રેજોએ રાજ્યવૃદ્ધિ કરી છે, પરતુ એ વધારેલા રાજ્યનો સારો બદોબસ્ત કર્યો નથી અનુદાર અને સાકડી રાજનિતિના બળવડે હિંદના જુદા જુદા વિભાગો પર બ્રિટિશ વાવટો ફરકાવવામા આવ્યો છે, જુદા જુદા રાજ્યના અધિપતિઓ અત્યારે શોચનીય દશામા દિવસો ગુજારે છે, એથી પ્રજા ધીમે ધીમે અસતુષ્ટ બની ગઈ છે વળી પ્રજા જુદા જુદા કારણોથી દ્વેષપૂર્વક અગ્રેજ સરકારના દરેક કાર્ય નીરખી રહી છે, તેમા વળી સર્વત્ર પુરતુ યુરોપિઅન લશ્કર નથી લોર્ડ કેનિગે હિંદમા ગોરા સિપાહીઓ રાખવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ તે નિષ્ફળ નીવડયા હતા તેણે હિંદમાથી ચીનના વિરુદ્ધ યુરોપિઅન લશ્કર મોકલવામા આનાકાની કરી હતી આ બાબતમા ચીન સાથે હિંદને કોઇ જાતનો સંબધ નહોતો હિંદમાથી ઇરાનમા પણ કેટલુક સૈન્ય મોકલવામા આવ્યુ હતું. લોર્ડ કેનિગને ઉપરીઓની આજ્ઞા

ભવાથી જ આમ કરવુ પડયુ હતું અત્યારે વિપત્તિ આગળ આવી ઉભી રહી, હિંદમાથી ગોરા સિપાહીઓને બહારના પ્રદેશમા ન મોકલવા બાબત લોર્ડ કેનિંગે જે કહ્યુ કર્યુ હતુ, તે હવે ખરૂ પડયુ. પરતુ અત્યારે એ ભૂતકાળની વાતો સભારવાનો સમય નહોતો. ગતાનુશોચના અત્યારે વિરૂદ્ધ હતી લોર્ડ કેનિંગ પાછળની વાતો ન સભારતા કાર્ય કરવા મડી પડયો

મુંબઇથી જે લશ્કર ઇરાન ગયુ હતુ, તે આ દરમ્યાન મુંબાઇ પાછુ ફર્યું લોર્ડ કેનિંગને આથી જરા શાન્તિ વળી તેણે હવે ચીન તરફ જે લશ્કર જતુ હતુ તેને પોતાની મદદમા આણવાની પેરવી કરી એ લશ્કરને પાછુ બોલાવવા બારે જવાબદારી વહોરવી પડે તેમ હતુ. પરતુ લોર્ડ કેનિંગ એથી ડર્યો નહિ તેણે થોડી વાર વિચાર કર્યા બાદ બહુજ નિર્ભયતાથી એ બારે જવાબદારી માથે લીધી તેનુ સાહસ ફળ્યુ, ચીનદેશ તરફ જે લશ્કર જતુ હતુ, તે બધુ તેને મદદ કરવા માટે હિંદ આવી પહોચ્યુ.

લોર્ડ કેનિંગ આ રીતે સૈન્ય એકત્ર કરી બેસી રહ્યો નહિ, બીજા ઉપાયો વડે પ્રજાને શાત કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. શારીરિક બળ કરતા માનસિક બળ પર તેને બહુ શ્રદ્ધા હતી તે હવે એ માનસિક બળ બતાવવા તૈયાર થયો ઘણા ખરા માણસો વટલાવાની બીકથી સરકાર વિરૂદ્ધ પડયા છે, એ તેને જણાઇ ચૂકયુ હતુ તેથી તેણે એકવાર ફરીથી સરકારનો સદ્દુદ્દેશ સમજાવવાની મરજી દર્શાવી એક ઢઢેરો તૈયાર કરવામા આવ્યો. ગવર્નર જનરલે એ ઢઢેરામા જાહેર કર્યું કે, " અનેક છળકપટની બાજી રમનારા લોકોએ અત્યારે હિંદુ અને મુસલમાન સૈનિકો અને સાધારણ પ્રજાને

એવુ સમજાવી દીધુ છે કે 'સરકાર તમારા ધર્મ પર હાથ નાખવા તૈયાર થઇ છે'' પરંતુ સરકારે એવો વિચાર કદી કર્યો નથી પોતાની પ્રજાને છેતરવાની વૃત્તિ સરકારને કદી પણ ઉપજી નથી સરકાર એ ખાતર પ્રજાને ચેતવણી આપે છે કે એવા ઢોંગી સજ્જન માણસોને અવળે રસ્તે દોરી પાયમાલ કરી નાખવાના પ્રયત્નો કરે છે " આ ઢંઢેરાનુ હિંદની બધી ભાષાઓમા ભાષાન્તર કરવામા આવ્યુ. સરકારે એ ભાષાન્તર દરેક લશ્કરી છાવણીમા વહેંચવાનો હુકમ કર્યો. પ્રજામા પણ એ ભાષાન્તરની નકલો છૂટે હાથે વહેંચવામા આવી હિંદમા દરેક સ્થળે એ ઢંઢેરો વંચાવા લાગ્યો સરકારને આશા હતી કે આથી પ્રજાના મનની મુઝવણ મટશે પરંતુ એ આશા સફળ થઇ નહિ પ્રજાની આશંકા અત્યારે હદ ઓળંગી ગઇ હતી. લોર્ડ કેનિંગનો ઢંઢેરો અત્યારે એ આશંકા અટકાવી શકે તેમ નહોતુ

એ ઢંઢેરાના પ્રચાર સિવાય લોર્ડ કેનિંગે બીજા ઉપાય વડે પણ સૈનિકોને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો જેઓ સાહસ, ઉત્સાહ અને વફાદારી બતાવી ગયા હતા, તેને ઇનામ આપી નવાજવાનો ઠરાવ થયો બંગાળા અને વાયવ્યપ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરોને તથા અયોધ્યા અને પંજાબના ચીફ કમિશનરને સૈનિકો સમક્ષ એ વફાદાર વીરપુરુષોને સરકારે આપેલા માનથી વિભુષિત કરવાની સત્તા આપવામા આવી પરંતુ એથી કઇ પરિણામ ન આવ્યુ સિપાહીઓનો અસંતોષ દૂર ન થયો બધાનો ગુસ્સો અત્યારે હદ ઓળંગી ગયો હતો, સરકારના સન્માનથી, ઇનામથી એ શાંત પડે તેમ નહોતું કોઈએ સરકારના ઠરાવ તરફ સરકારના વચનો તરફ નજર

પણ ન કરી દરેકના હૃદયમા વેરના ભડકા પ્રગટી રહ્યા હતા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનું રોપેલુ વિષય વૃક્ષ અત્યારે ફળ આપના તૈયાર થઇરહ્યુ હતુ.

આ તરફ કલકત્તામા જે અગ્રેજો હતા, તેઓમાના ઘણા ખગએ લોર્ડ કેનિંગને યોગ્ય સમયે મદદ ન કરી, તેઓ કેવળ સંદેહની અગ્નિ વધારતા રહ્યા ઉપસ્થિત વિપ્લવનો વિષય પલ્લવિત કરી પોતાની જાતિને બીકથી હજાવી મૂકવી, એ જ તેઓનો ઉદ્દેશ થઇ પડયો હોય, એવુ જણાવા લાગ્યુ તેઓએ આ સમયે ધીરજ ન રાખી, પોતાના કર્તવ્યકાર્યની શૃખલા જાળવવા તત્પરતા ન બતાવી. તેઓ હિંદમા બેઠા બેઠા ઇંગ્લાડમા પણ ગપ્પા ફેલાવવા લાગ્યા લોર્ડ કેનિંગે એ ખાતર ઇગ્લાંડના સત્તાવાળાઓને સાવધાન રહેવાનુ જણાવ્યુ હતુ તેણે લખ્યુ હતુ કે, કલકત્તામાના અગ્રેજો સ્વદેશી કુટુબીજનોને જે કઇ લખી મોકલે છે, તેના પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકવાની જરૂર નથી આ રીતે લૉર્ડ કેનિંગને કલકત્તામાના અગ્રજો તદરથી કઇ મદદ ન મળી તોપણ તે પોતાનુ કર્તવ્ય ચૂકયો નહિ. જુદે જુદે સ્થળેથી તેના સ્વદેશી બધુઓ તેને યથાશક્તિ મદદ આપવા તૈયાર થયા હતા મુંબાઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરોએ લૉર્ડ કેનિંગની માગણી પૂર્ણ કરવામા ઉદાસીનતા બતાવી નહિ. લૉર્ડ હેરિસે ૧૮ મી મે એ મદ્રાસથી લશ્કર મોકલ્યું. ત્યાર બાદ એલફિન્સ્ટને મુંબાઇથી એક ટુકડી કલકત્તા મોકલી દીધી. જે વિચક્ષણ બે રાજપુરુષોના હાથમા પજાબ અને અયોધ્યાની જવાબદારી મૂકવામા આવી હતી, તેઓએ પણ પોતાની કાર્યકુશળતા બતાવી આપી હતી સર જોન લોરેન્સ અને સર હેન્રિ લોરેન્સ બનેએ પોતાની જવાબદારી સમજી કર્તવ્ય બજાવવામા મન પરોવ્યુ

હતુ રાજ્યનો બંદોબસ્ત જાળવવામા, રાજનીતિનુ મહત્વ જાળવવામા, રાજકાર્યનુ ગુરુત્વ સમજવામા બને કુશળ અને અનુભવી હતા બને ભાઈઓ બ્રિટિશ સત્તાનુ પ્રાધાન્ય જાળવવા નિશ્ચળ હતા શત્રુના કુટિલ ભ્રૂકુટિપાત વખતે, મુશ્કેલીના પ્રચડ માર વખતે બને ભાઈઓ અચળ રહી દઢતા અને સહનશીલતા બતાવી આપતા હતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ભયગ્રસ્ત જોઈ આ વખતે પણ બને ભાઈઓ લોર્ડ કેનિગની મદદે આવ્યા તેઓનો ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ વધી ગયા, દઢતા પૂર્ણ રીતે વિકાસ પામવા લાગી, સાહસ અને શૌર્ય પ્રદીપ્ત હુતાશનની માફક ચમકવા લાગ્યા તેઓ એકાગ્ર ચિત્તે લોર્ડ કેનિગના મુખ્ય સહાયક થઈ પડયા લોર્ડ કેનિગ એ અને એના જેવા બીજા વીર પુરૂષોની મદદથી હિંદ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા તૈયાર થયો જ્યારે મુશ્કેલી આવી પડે, આશંકાની ગતિ વિકટ થઈ પડે, આકસ્મિક વિપ્લવના ભયકર તરગોથી બધા મુઝાઈ જઈ, દષ્ટિ સમિપ ભયકર દેખાવો જોવા લાગે, ત્યારે તેઓ પોતપોતાનો બચાવ કરવા નાના પ્રકારની માગણી કરવા લાગે છે ત્યારે મુશ્કેલીમાથી બચાવે તેવુ કોઈપણ અવલબન, આત્મપક્ષ પ્રબળ કરનાર કોઈપણ ઉપાય નજરે પડતા જ બધા શાન્ત થઈ તે તરફ જોઈ રહે છે આ વખતે પણ એવુ જ બન્યુ ઈંગ્લાડની સરકારના હુકમથી ચીનની લડાઈમા ભાગ લેવા કેટલુક યુરોપિયન લશ્કર જતુ હતુ. એ લશ્કરપર હવે બધાની નજર પડી સેનાપતિ હિયર્સે એ લશ્કરને હિંદમા પાછુ લાવવા માટે સરકારના લશ્કરી ખાતાના સેક્રેટરિને પત્ર લખી જણાવ્યુ. સર હેન્રિ લોરેન્સે પણ એ લશ્કરને ચીન તરફ જતુ અટકાવવાની વિનતિ કરી મદ્રાસના સેનાપતિ આન્ટ

પણ એ લશ્કરને અટકાવવા માટે એક ઝડપી ચાલની આગબોટ મોકલવા બાબત સરકારને તાર કર્યો આ તરફ સર જોન લોરેન્સે ચાલુ મુશ્કેલીમા નિવારણ માટે શુ શુ કરવુ યોગ્ય છે, તે બાબત એક લાંબો ખરીતો લૉર્ડ કેનિંગપર પાઠવ્યો આ પ્રમાણે બધા આત્મરક્ષણ માટે તૈયાર થવા લાગ્યા, પોતાના શાસનની મહત્તા, પોતાના બાહુબળનો મહિમા અને પોતાની બહાદુરી બતાવી વિરોધીઓને આંજી નાખવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ભવિષ્ય મુશ્કેલીથી ભરપૂર થઇ પડ્યુ હતું, પ્રજ્વલિત દાવાનળ પોતાની શક્તિ ક્ષણે ક્ષણે વિસ્તારતો જતો હતો હિંદની મુખ્ય પલટણો રાજનીતિના સાંકડાપણાને લીધે, વટલાવવાની બીકને લીધે હિંદી સરકાર વિરૂદ્ધ ખડી થઇ હતી તે પલટણો પણ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠી હતી તે જરાપણ ન ડરતા એકાગ્રતાપૂર્વક આગળ વધતી જતી હતી, અને ભયંકર કાર્ય બજાવતી ચારે દિશા લોહીથી તરબોળ કરવા તત્પર થતી હતી

અમે અગાઉ જણાવ્યુ છે તેમ મિરતના ગોરા અને દેશી સિપાહીઓની છાવણી પાસે પાસે નહોતી બંને છાવણીઓ વચ્ચે ઘણા મકાનો દુકાનો વગેર હતું કાલી નદીની એક શાખા બંને છાવણીની વચ્ચે વહેતી હતી. આમ એક બીજાથી દૂર હોવાથી દેશી સિપાહીઓની છાવણીમા બનતા બનાવો ગોરા સિપાહીઓની છાવણી-વાળા જાણી શકતા નહિ એજ રીતે ગોરા સિપાહીઓની છાવણીમાં જે કઇ બનતું તે દેશી સિપાહીઓ તરત જ જાણી શકતા નહિ. ૯ મી મેને શનિવારે ૩૭ ઘોડેસ્વાર ટુકડીના સિપાહીઓ જંજિરથી જકડાઇ કારાગૃહવાસી થયા હતા ગોરા લોકો જાણી

ગડબડ શાન્ત પડી ગઇ, એમ માની નિરાતે આનદ કરતા હતા. બીજા સિપાહીઓ ગભીર મનોવેદનાથી અધીર થઇ પોતપોતાને ઘેર આવ્યા હતા શનિવારે રાત્રે ગોરા લોકો જ્યારે નિદ્રાદેવીના ખોળામા શાતિ ભોગવતા હતા ત્યારે સિપાહીઓ પોતાના સાથીઓની શોચનીય દશાનો વિચાર કરતા કરતા, અગ્રેજો વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરાતા જતા હતા ચિતાનો જુસ્સો તેઓને ઉઘવા દેતો નહોતો, વેરના કઠોર ડખથી તેઓનુ સુખ પલાયન કરી ગયુ હતુ, અને ઉડી નિરાશાથી તેઓની ધીરજ ટકી રહેતી નહોતી તેઓ મધરાતે ઉંડી ચિતામા ડુબી ગયા હતા, ચિતામા ને ચિતામા અતરની યાતના રુપી આગવડે દગ્ધ થતા હતા ટુક સમયમા એ આગનુ રૂપાતર થઈ ગયુ, એ આગ પોતાની જ્વાળામયી શિખાથી ચારે દિશામા ફરી વળી પ્રતિક્ષણે મહાપ્રલયનો ભાસ કરાવવા લાગી

સવાર પડી વૈશાખ માસનો પ્રચડ સૂર્ય અનત આકાશમા પ્રગટ થઇ, ધીરે ધીરે અગ્નિના કણ વેરવા લાગ્યો, જોતજોતામા ચારે દિશા પ્રદિપ્ત થઈ રહી પ્રકૃતિદેવીની પ્રસન્નતાથી અગ્રેજો પણ પ્રસન્ન થઇ પવિત્ર વિશ્રામવારની પ્રાત કાલીન ઉપાસના માટે દેવળમા જવા લાગ્યા એ સમયે કોઇપણ જાતની ગડબડ થઇ નહોતી, ગોરા લોકોની છાવણીમા શાન્તિની નીસ્તબ્ધા તૂટી નહોતી, પરતુ એકાએક જાણે કોઈપણ તરેહનો નિયમ તૂટ્યો હોય, આવી પડનારી વિપત્તિના ચિન્હો ચોતરફ પ્રસરી રહ્યા હોય તેવો ભાસ થતો હતો દરરોજ સવારમા દેશી નોકરો પોતાના ગોરા માલિકોની સેવા કરવામા ગોરા સિપાહીઓની છાવણીમા હાજર થતા. હતા, પરતુ ૧૦ મીએ સવારમા એ નિયમનો ભંગ થયો હતો. અર્થાત્ કોઇપણ દેશી નોકર

પોતાના શ્વેતાગ પ્રભુની સેવા કરવા હાજર થયો નહતો મિરતમાથી જે નોકરો રાખી લેવામા આવ્યા હતા, તેઓ એ તારીખે સવારમા પોતાના માલિકના ઘરમાથી પલાયન કરી ગયા હતા. આ આકસ્મિક નિયમ ભગ તરફ તે વખતે કોઇએ ખાસ લક્ષ ન આપ્યુ ગોરા લોકોએ એ નિયમભગ માટે ઉદાસીનતા દર્શાવી હતી તેઓએ એવુ ધાર્યું હતું કે નોકરો કઇ જરૂરના કામને લીધે સવારના પહોરમા અમારી સેવા માટે આવી શકયા નથી આ સામાન્ય કારણુની તપાસ કરવાની જરૂર પણ તેમને લાગી નહિ. તેથી તેઓ નિશતે સવારની પ્રાર્થના માટે પોતાના પવિત્ર દેવળમા ગયા પ્રાર્થનાનુ કાર્ય નિયમસર પૂરૂ થયા બાદ તેઓ ઘેર પાછા ફર્યા અને પોતાના કાર્યમા જોડાયા વખત વીતવા લાગ્યો. પ્રચડ પ્રભાકર મધ્ય આકાશમા રહી પોતાના પ્રખર કિરણો વડે પૃથ્વીને દગ્ધ કરવા લાગ્યો એ વખતે પણ અગ્રેજોને આવી પડનારી વિપત્તિ વિષે કઇ ખબર મળ્યા નહોતા દેશી છાવણીથી દૂર હોવાથી તેઓને આ વિષે જરા પણ ખબર પડી નહોતી પરતુ તે દિવસે સિપાહીઓના ગ્રેઠાણુમા, જનતાપૂર્ણ બજારમા અને પાસેના ગામડામા ઉશ્કેરણીના ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતા હતા ઘણાખરા માણસો જાણે એક જબરૂ કાર્ય પાર પાડવા તૈયાર થતા ન હોય, તેમ જણાતું હતું દરેકના મ્હો પર દઢતાના ચિહ્નો જણાતાં હતા દરેક પોતાનો અપરિસીમ ઉદ્યમ બતાવી રહ્યા હતા સામાન્ય બાળકો પણ આ બધુ અવનવુ કાર્ય નીરખી રહ્યા હતા પરતુ અગ્રેજોની આખો પર આ ઓચિતા ફેરફારના ચિહ્નો પડયા નહિ કોઇ એક અગ્રેજ સ્ત્રીએ કંઇક નવીન થવાનું છે એવી આગાહી કરી પોતાના મિત્રોને ચેતવ્યા. પરંતુ

કોઇએ તેના કહેવા પર લક્ષ ન આપ્યુ. એથી અગ્રેજો આવી પડનારી વિપત્તિ સામે બચાવ કરી શકયા નહિ[1] આ તરફ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ શસ્ત્રબદ્ધ થતા હતા, આજુબાજુનાં ગામડામાથી માણુસો આવી તેઓના દળને પુષ્ટ કરતા હતા.

ધીરે ધીરે વૈશાખ માસનો લાબો દહાડો પૂર્ણ થયો પ્રચડ સૂર્ય પોતાના દારુણુ કિરણો શાત કરી ધીરે ધીરે પશ્ચિમ દિશામા ઢળી પડયો દિવસનો ભયકર તાપ શાત પડયો, સંધ્યાકાળનો શીતળ પવન ધીરે ધીરે ગરમીથી સિઝાતા લોકોના હૃદયને શાતિનું સુખ આપવા લાગ્યો, મિરતના ધર્મનિષ્ઠ યુરોપીઅનો સાયકાળની ઉપાસના માટે તૈયાર થવા લાગ્યા, એક પાદરી પોતાની સ્ત્રી સાથે દેવળમા જવાની તૈયારી કરે છે, એવામા તેની દાઇએ આવી સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીની વાત કહી સભળાવી તેણે કહ્યુ કે, સિપાહીઓ લડાઇ કરવા માટે ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે, માટે વખતસર ચેતવાની જરૂર છે દાઇએ એમ કહી પોતાના માલિકની સ્ત્રીને ઘેર રહેવાનું જણાવ્યુ પરતુ પાદરી સાહેબે દાઇના કહેવા તરફ લક્ષ આપ્યુ

---

૧ ૯ મી માર્ચે રાત્રે ૧૧ મી પાયદળ પલટણનો અધ્યક્ષ કર્નલ ફિનિસ પોતાના એક મિત્રને ઘેર ખાણુ લેવા ગયો હતો તે વખતે એક યુરોપિયન સ્ત્રીએ તેને કહ્યુ હતુ કે, શહેરની દિવાલો પર મોટા મોટા અક્ષરોથી લખેલા જાહેરનામા ચોડવામા આવ્યા છે. તેમા દરેક ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાનને અગ્રેજોને મારી નાખવા માટે બોલાવવામા આવ્યા છે કમિશનર ગ્રિથેડની પત્નીએ કહ્યું છે કે તે વખતે એ બાઇના કહેવા પર કોઇએ વિશ્વાસ કર્યો નહોતો. **Martin, Indian Empire. Vol II p 147.**

નહિ તે વખતે દારૂની વાત તેને તદ્દન ખોટી લાગી નિર્ભયચિત્તે પોતાની સ્ત્રી અને છોકરા સાથે ગાડીમા બેસી દેવળ તરફ ચાલ્યો. પાદરી સાહેબ જ્યારે દેવળના ચોકમા આવી પહોચ્યા, ત્યારે તેમને ભાન આવ્યુ થોડે દૂર બદુકના અવાજ થવા લાગ્યા પાદરી સાહેબે તે સાભળ્યા, અવાજ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યા દેવળમા જેટલા યુરોપિઅનો હાજર હતા તેઓના મુખપર કાળાશ ફરી વળી. આ તરફ ભયકર શબ્દો તો ચાલુ જ રહ્યા. ઉશ્કેરાયલા લોકોના પ્રચડ અવાજથી, બદુકના ગંભીર શબ્દથી, ભેરીના તીવ્ર નિનાદથી, અને આપત્તિમા આવી પડેલા માણુસોના ભયંકર આર્તનાદથી ચારે દિશા કોલાહલમય થઇ ગઇ જાણે કોઇ અપૂર્વ શક્તિના મહિમાથી એક ક્ષણમા ચારે દિશા કપવા લાગી હવે અગ્રેજો સમજ્યા કે, મિરતમાં સિપાહીઓએ બડ ઉદાની ભયકર કાર્ય પાર પાડવાની શરૂઆત કરી છે.

સૈનિક વિભાગના ઉપરી અમલદારોએ અગાઉ ભ્રમવશ થઇ જે સકુચિત બુદ્ધિનુ કૃત્ય કર્યું હતું, તે કૃત્ય અત્યારે પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યુ. જે ભયકર દાવાનળ છૂપી રીતે પોતાની ગતિ પ્રસરી રહ્યો હતો તે દાવાનળ અત્યારે સરકારના લશ્કરી વિભાગના ઉપરી અમલદારોની સકુચિત દૃષ્ટિને લીધે પ્રચડ દાવાનળના રૂપમા જાહેર થયો સાજના પાચેક વાગ્યાને શુમારે ૩ જી ઘોડેસ્વાર પલટણના સિપાહીઓએ ઘોડા પર બેસી મિરતના કારાગાર પ્રતિ પ્રયાણુ કર્યું. એ સ્થળે તેમના ૮૫ સાથીઓ બેડીઓ પહેરી સખત મજુરી કરી રહ્યા હતા તે લોકોને છોડાવવા એ તેઓનો ઉદ્દેશ હતો તેઓ પ્રબળ પરાક્રમ દર્શાવી, અવચલિત સાહસ પર આધાર રાખી કારા-

ગૃહમા પેઠા, સાથીઓને છોડી મૂકયા, એક લુહારની મદદથી તેમની બેડીઓ તોડી નાખવામા આવી ૮૫ સિપાહીઓ મુક્ત થઇ, પોતાના મિત્રોના ટોળામા ભળ્યા હવે તેઓ મુક્તિના આનદમા વિહરતા, ઘોડેસ્વાર થઇ પોતાના સાથીઓ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણના સૈનિકોનો પોતાના મિત્રોને છોડાવવા સિવાય બીજો કઇ ઉદ્દેશ નહોતો, તેથી તેઓએ કેદખાનાને કઇપણ નુકસાન કર્યું નહોતુ. એ ૮૫ સૈનિકો સિવાય બીજા કેદીઓ તો અગાઉને માફક કેદમા જ રહ્યા ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓએ જેલ બાળી નહિ અથવા તેના યુરોપિઅન અધ્યક્ષને કોઇપણ જાતનુ નુકસાન પહોચાડયુ નહિ.[૧]

ઘોડેસ્વારની ત્રીજી પલ્ટણના અભ્યુત્થાન સાથે પાયદળ સૈન્ય પણ અગ્રેજો વિરુદ્ધ લડાઇ કરવા તૈયાર થયુ ૧૧ મી અને ૨૦ મી

---

૧ કેદીઓના છૂટકારા માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપે છે એક જણે કહ્યુ છે કે ઘોડેસ્વાર સૈનિકો આવી પહોંચે, તે પહેલા જેલરે પાયદળ સૈન્યની મદદથી 'વળ ૮૫ જ નહિ, પણ બધા કેદીઓને છોડી મૂકયા હતા. ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ આવી જોયુ તો જણાયુ કે પોતાના મિત્રો છૂટી ગયા છે. Dr. O' Callaghan, Scattered Chapter on the Indian Mutiny. કોઇ કોઇના અભિપ્રાય મુજબ ૮૫ સિપાહીઓ જ છૂટયા હતા. તેઓ જે કારાગારમા હતા, તે કારાગારમાનું બીજુ કોઇ મુક્ત થયુ નહોતું. પરતુ જુની જેલના ૭૨૫ કેદીઓમાના ૩૦ કે ૪૦ છૂટી ગયા હતા. Commission William's Report. Comp. Kaye Sepoy War. II. p. 58. note.

પલટણના સૈનિકો બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા, અને ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકથી દિગ્મૂડ બની ગયા હતા. અગ્રેજોના કાર્યકલાપ ઉપર તેઓને બહુ જ તિરસ્કાર આવ્યો હતો. તેઓ તક જોઈ રહ્યા હતા, તેઓને આ તક મળી અગાઉ તેઓ પોતાના ગોરા માલેકો નિકટ જે નિર્દોષપણુ બતાવતા, શાંત સંતાનની પેઠે પોતાના ગુણ બતાવવાની જે કાળજી રાખતા, તે બધુ અત્યારે પરપોટાની માફક જતું રહ્યું. વેર વાળવા ખાતર અત્યારે તેઓ અસહિષ્ણુ થઇ ગયા, અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઇ ખુલ્લી લડાઇ કરવા તૈયાર થયા તત્ક્ષણ સંધ્યાકાળ વખતે ૧૧ મી પલટણનો અધ્યક્ષ કર્નલ ફ્રિનિસ ઘોડેસ્વાર થઇ દેશી છાવણીમા ગયો હતો. પોતાની પલટણની વફાદારીપર તેઓને પૂરો ઇતબાર હતો તેણે ધાર્યું હતુ કે શાંતિથી ઉપદેશ આપતાં મારી પલટણ જરૂર હથિયાર નીચા નમાવી શાંત થઈ જશે. ફ્રિનિસ એ આશાથી પોતાની પલટણના બીજા ઑફિસરો સાથે છાવણીમાં ગયો. તે જ્યારે પોતાના સૈનિકોને સમજાવતો હતો, ત્યારે ૨૦ મી પલટણના એક સિપાહીએ તેના તરફ ગોળી છોડી. ગોળી કર્નલ ફ્રિનિસના ઘોડાના શરીરમા પેસી ગઈ તરત જ એક બીજા સિપાહીની ગોળી ફ્રિનિસની પીઠમા પેસી ગઇ. જોતજોતામા ૨૦ મી પલટણના સિપાહીઓએ ચારે તરફથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો. કર્નલ ફ્રિનિસ ઘોડાપરથી નીચે પડ્યો, એક ક્ષણમા તેનો પ્રાણ અનંત ધામમા પહોચી ગયો. આ પ્રમાણે ૨૦ મી પલટણના અધ્યક્ષને મારી નાખ્યો. ૨૦ મી પલટણની ગોળીઓ ૧૧ મી પલટણના સિપાહીઓ સમક્ષ પડવા લાગી. થોડીવાર સુધી ૧૧ મી પલટણના સિપાહીઓ ૨૦ મી પલટણના સિપાહીઓનુ કાર્ય જોઈ

રહ્યા, એક ક્ષણમા તેઓના કપાળપર કરચલીઓ વળી, એક ક્ષણમા તેઓ ૨૦ મી પલટણના સિપાહીઓનુ અનુકરણ કરી ખુલ્લાં યુદ્ધમા ઉતર્યા

આ પ્રમાણે મિરતનું બધુ દેશી લશ્કર લડાઈ કરવા તત્પર થઈ ગયુ, પાયદળ અને ઘોડેસ્વારો એકત્ર થઈ અગ્રેજો સામા ઉઠયા, હિદુ અને મુસલમાન બધા એકત્ર થઇ, ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકથી અગ્રેજોની સત્તા નષ્ટ કરવા હથિયાર લઇ ઉભા થયા તેઓ ગભીર ઉશ્કેરણીથી ઉન્મત્ત બની ગયા હતા, તેથી તેઓને કશુ ભાન રહ્યુ નહોતું, તેઓ અગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને અગ્રેજ બાળકોના શરીરપર પણ કઇ પણ સકોચ રાખ્યા વિના ગોળી ચલાવવા લાગ્યા. કારાગારના કેદીઓ મુક્ત થયા હતા એ બધા કેદીઓ સિપાહીઓને મદદ કરવા લાગ્યા સિપાહીઓના બડ સાથે મિરત ભયાનક કર્મોની રગભૂમિ બની ગયુ એ વખતે પણ દેશી લોકોમાના ઘણા ખરા પોતાનુ કર્ત્તવ્ય ચૂકયા નહોતા, પોતાની વફાદારીમાથી ચળ્યા નહોતા તેજુરીના રક્ષકો અતૂલ સાહસથી પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવતા હતા, બડખોર સિપાહીઓ તેજુરીના એક પૈસાને પણ સ્પર્શ કરી શકયા નહોતા રક્ષકોએ એવી વીગતાથી તેજુરીનો બચાવ કરી છેવટે યુરોપિઅન રક્ષકોને એ જવાબાદારી સોપી હતી

એ સમય મિરતમા ગોરા સિપાહીઓની બે પલ્ટણો અને એક ગોરી તોપખાનાની પલટણ હતી. પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ બડ ઉઠાવ્યુ કે તરત તેઓએ બડ કાબુમા લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલા સેનાપતિ ગિલેસ્પિએ કેવળ એકજ ગોરી પલટણ વડે વેલોરનુ બડ સમાવ્યું હતુ હિંદના

દક્ષિણ ભાગમાં જે ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, તે એ સૈનિક પુરુષની દૃઢતાથી કાયમને માટે જતી રહી. પરંતુ આ વખતે મિરતના યુરોપિયન સેનાપતિઓમાંના કોઇએ એવી દૃઢતા કે કાર્યકુશળતા બતાવી નહિ. તેઓએ તો ફક્ત કવાયતના વિશાળ મેદાનપર, સૈનિકો સમક્ષ ૮૫ જણને અસ્પૃશ્ય અને શૃંખલાબદ્ધ કરી પોતાની કાર્ય-કુશળતાની કૃતકૃત્યતા માની હતી, પરંતુ તેથી તે વિષવૃક્ષની ઉત્પત્તિ થવાની હતી, તે તરફ તેમણે જરાપણ લક્ષ આપ્યું નહિ. બીજા સૈનિકો જ્યારે આ અન્યાયી કાર્ય જોઇ ગુસ્સે થયા હતા, પોતાના સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે દલબદ્ધ થતા હતા, અને હાથયારો વડે એ અન્યાયી કૃત્યનો ફેસલો કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે પણ તેઓએ આત્મરક્ષણના કંઇ ઉપાયો લીધા નહિ તેઓ શાંતિથી પોતાની સમક્ષ આનંદના સ્વપ્નો જોઇ રહ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે તેઓના એ સ્વપ્નો ઉડી ગયા, ભયંકર દાવાનળથી આખું મિરત સળગી ઉઠયું, ઉન્મત્ત સિપાહીઓના ભયંકર શબ્દો અનંત આકાશમાં અનંત વાયુરાશિ સાથે વિલીન થઇ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ દિઙ્મૂઢ બની ગયા. તેઓમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ, એકતા રહી નહિ, કાર્યતત્પરતા પણ ખિલી નીકળી નહિ તેઓ દિઙ્મૂઢ બની પોતાની નજર આગળ પોતાના જ સૈનિકોનું ભયંકર કાર્ય જોઇ રહ્યા.

મિરતમાં ત્રણ મુખ્ય સેનાપતિઓ હતા. તેઓમાંનો એક ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો કર્નલ, બીજો છાવણીનો બ્રિગેડિયર અને ત્રીજો બધી પલટણોનો સામાન્ય અધ્યક્ષ. ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો સેના-પતિ તો પોતાના બચાવ માટે જ આકૂળ વ્યાકૂળ થઇ રહ્યો હતો.

બંડ ઉઠેલું જાણી જ્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના બીજા ઓફિસરો સજ્જ છાવણી ભણી દોડયા, ત્યારે 'કર્નલ સ્માઇથ તેઓની સાથે ગયો નહિ[1] ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણે બંડ ઉઠાવ્યું છે, એવા સમાચાર જ્યારે કર્નલ સ્માઇથને મળ્યા, ત્યારે તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ હતું કે પોતાની પલટણમા જઈ પોતાના તાબાના સિપાહીઓને સમજાવવા, પરંતુ તેણે તે તરફ જરાપણ લક્ષ ન આપ્યું. તેની આ અસાવધાનતાથી મુશ્કેલી વધી પડી. તે કમિશનરને ઘેર ગયો હતો, સેનાપતિને બંગલે ગયો હતો, બ્રિગેડિયરના મકાનપર ગયો હતો, આ પ્રમાણે સર્વત્ર આવજા કરતા છતા તેણે કેવળ પોતાની છાવણીમા જ જવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું[2] જ્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણે

---

૧ "ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના લગભગ બધા ઓફિસરો જેમ બને તેમ જલદી તૈયાર થઇ છાવણી તરફ દોડયા હતા પરંતુ એ સમયે એ પલટણનો સેનાપતિ હાજર થયો નહોતો આખી રાતમા એકાદ વખત પણ તે છાવણીમા જણાયો નહિ કર્નલ સ્માઇથ પોતાની જાત બચાવવા માટે યુરોપિયન છાવણીમા આશરો લઇ રહ્યો હતો" Dr O' Callaghan, Scattered Chapter on the Indian Mutiny. Comp. Kaye, Sepoy War, Vol II. p 63. note.

૨ ૧૦ મી મેએ સંધ્યાકાળ વખતે જે કંઇ બન્યું હતું, તેની હકીકત કર્નલ સ્માઇથે પોતે પ્રગટ કરી હતી તેણે લખ્યું હતું કે, "હું પહેલા કમિશનર ગ્રિથેડ પાસે ગયો. ત્યા ગયા બાદ સમાચાર મળ્યા કે, તેઓ સાહેબ ઘેર નથી. એટલે હું સેનાપતિને ઘેર ગયો. પરંતુ ત્યાથી પણ મને સમાચાર મળ્યા કે સેનાપતિ

બંડ ઉઠાવ્યુ, ત્યારથી તેણે પોતાના સેનાપતિને તો જોયો જ નહિ. સેનાપતિએ બીજે સ્થળે આખી રાત ગાળી હતી. ઉન્મત્ત સિપાહીઓનો હલ્લો અટકાવવા માટે બધી તોપો એકત્ર કરવામાં આવી હતી, યુરોપિઅન સૈનિકો મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે સજ્જ થયા હતા; પરતુ કર્નલ સ્માઇથે પોતાના સૈનિકોના કાર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી નહિ. તેણે આ પ્રમાણે પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિ દર્શાવી આપી હતી, આવા સાહસથી યુરોપિયનોનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, અને આવી દૃઢતા બતાવી પોતાની બહાદુરી જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરતુ એ સમયે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો કમાન ક્રેગી સ્માઇથની માફક નિશ્ચેષ્ટ થઈ બેઠો નહોતો તે બંડ શરુ થયું કે તરત પોતાના સૈનિકો સમક્ષ હાજર થયો હતો અને તેણે તેઓને કવાયતના મેદાનપર જવાનું કહ્યું હતું. સૈનિકો કમાન ક્રેગીનો હુકમ પાળવા તૈયાર થયા, તેઓએ હથિયારબધ થઈ કમાક ક્રેગીની પાછળ ચાલ્યા ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણમા કમાન ક્રેગીનુ માન બહુ હતું તેની લાગણીથી બધા તેને વશ થઇ રહેતા કમાન ક્રેગીએ જ્યારે આવા ભયકર સમયે પોતાના સૈનિકો સમક્ષ ઉભાં રહી કવાયતના મેદાનપર જવાનુ કહ્યું, ત્યારે ઘણા સિપાહીઓ તેના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા તેઓએ કહ્યું કે, કેદી સિપાહીઓ માટે લડાઇ થશે, એ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા, હવે અમે અમારા કમાનની આજ્ઞા

સાહેબ હમણા જ બહાર ગયા છે ત્યાર બાદ હુ બ્રિગેડિયરને બગલે ગયો. હુ આખી રાત ત્યા તેમની સાથે રહ્યો બીજે દિવસે સવારમાં તેની સાથે દિલ્હી તરફ રવાના થયો " Kaye, Sepoy War, Vol. II p. 64. note.

મારવા તૈયાર છીએ. કપ્તાન ક્રેગીએ આ વાત સાંભળી તેઓને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું, એ સમયે તેને એક યુરોપિયન સદ્ગૃહસ્થ મળ્યો કપ્તાને તેને પૂછ્યું કે સેનાપતિ સ્માઇથ તરફથી કંઇક હુકમ મળ્યો છે કે નહિ પેલા ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો, "સેનાપતિ જીવ લઇ નાઠા છે, તેમણે કઇ હુકમ આપ્યો નથી."[૧] કપ્તાન ક્રેગીએ બીજી કઈ વાતચીત ન કરી તે ઘોડો દોડાવતો દોડાવતો ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ તરફ જવા લાગ્યો તેણે કેદીઓને છૂટતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પહોચ્યે તે દરમ્યાન ઉન્મત્ત સિપાહીઓએ બધા કેદીઓને છોડી મૂકયા હતા. જે ૮૫ સિપાહીઓ પોતાના સાથીઓની મદદથી છુટા થયા હતા, તેઓની સાથે ક્રેગીની મુલાકાત થઇ. તેઓ લશ્કરી પોશાકમા સજ્જ થઇ, વેગવાન ઘોડાપર બેસી દિલ્હી તરફ જતા હતા આ સ્થળે કહેવુ જોઇએ કે, ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના ઘણા ખરા સિપાહીઓ મુસલમાન હતા દિલ્હી જવાથી ત્યાના ઘણા મુસલમાનો

---

૧. કોઇ કોઇ જણાવે છે કે, આ વાત ખરી નથી, કારણ કે કર્નલ સ્માઇથે ઓફિસરોને તૈયાર રહેવાનો હુકમ આપ્યો હતો; પરતુ એ હુકમ તેઓને મળ્યો નહોતો મળ્યો હોત તો પણ તેથી કઇ સારૂં પરિણામ આવત નહિ કર્નલ સ્માઇથે જાતે લખ્યુ છે કે, બડખોર સિપાહીઓ પાછળ પડવાથી છ ઓફિસરો મારા ઘરમા આવી છુપાયા હતા ત્યારબાદ તરત જ હુ બધી હકીકતથી વાકેફ થવા માટે સેનાપતિ હ્યુઇટ પાસે ગયો હતો Colonel Smyth's Narrative, Comp Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 149, note.

તરફથી મદદ મળશે, એવી આશાથી તેઓ તે તરફ જતા હતા. એ સમયે કપ્તાન ફ્રેગી તેઓની સમક્ષ હાજર થયો. તેઓએ પોતાના કમાનને ઓળખ્યો, પરંતુ કંઈ પણ હરકત ન કરી. તેઓ કમાનની માયાળુ દૃષ્ટિથી બરાબર વાકેફ હતા. પોતાને સાચી સલાહ આપનાર તરીકે તેઓ તેને બહુ ચાહતા, અત્યારે પણ તેઓની એ આસ્થા દૂર થઈ નહોતી તેઓ અત્યારે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉઠયા હતા, અંગ્રેજી સત્તાને ઉખેડી નાખવા તૈયાર થયા હતા અંગ્રેજોને પોતાને ધર્મભ્રષ્ટ કરનાર તરીકે ગણતા હતા છતા આવી કફોડી વખતે પણ તેઓ કમાન ફ્રેગીની મહાશયતા ભૂલ્યા નહોતા. અત્યારે તેઓની આસ્થાએ દ્વેષને દાબી દીધો. તેઓ કમાન ફ્રેગીને પોતાની સમક્ષ જોઇ આનંદ પૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમે છુટા થયા છીએ. અમે આ આનંદના પ્રસંગે અમારા કમાનને આશીર્વાદ આપીએ છીએ'' કમાન ફ્રેગી ત્યાથી ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો ચાવરો સાચવવા છાવણી તરફ જવા લાગ્યો. રસ્તો રણોન્મત્ત પાયદળ સૈનિકો અને બજારના લોકોથી ભરપૂર હતો. સૈનિકો હથિયારબંધ હતા, અંગ્રેજોને જોતાજ ગોળીબાર કરતા હતા એક યુરોપિઅન બાઇ ગાડીમા બેસી જતી હતી એ વખતે એક સિપાહીએ ઓચિંતા આવી તેને સંગીન-વડે વીંધી નાખી. કમાન ફ્રેગીએ એ સિપાહીને પોતાના હાથમાની તરવાર વડે કાપી નાખ્યો. પરંતુ પેલી બાઇ બચી નહિ. એ દરમ્યાન બંદુકની એક ગોળી કમાનના કાન પાસેથી ચાલી ગઇ ફ્રેગીએ પાછળ ફરી જોયુ કે, એક સાદા પહેરવેશમા ઉભેલો સૈનિક ફરીથી નિશાન તાકે છે એ જોઇ કમાને પૂછ્યું, “શુ મારા પર ગોળી છોડવી છે,” પેલો સૈનિક ઉન્મત્ત બની ગયો હતો. તેણે ઉન્મત્ત અવસ્થામાં

ભયંકર અવાજ કરી કહ્યુ, "હા હુ તારૂ લોહી રેડીશ" કપ્તાન ક્રેગી બુદ્ધિબળ વડે પોતાનો બચાવ કરવા તૈયાર થયો તેણે પેલા સિપાહી તરફ ગોળી છોડી નહિ. તેણે વિચાર કર્યો કે જો હુ એક વખત ગોળી છોડીશ તો આજુબાજુ ઉભેલા બધા સિપાહીઓ મારા સામા થઈ જશે માટે તેણે પિસ્તોલ ન છોડતા આજુબાજુ ઉભેલા સિપાહીઓને કહ્યુ કે તમારામાના બધા મને ગોળીથી વીધી નાખવા માગે છે? બધા સિપાહીઓ એક સાથે બોલી ઉઠયા,–"ના" અને એમ કહી તેઓ પેલા ઉન્મત્ત સિપાહીને વારંવાર પાછો હડસેલવા લાગ્યા, પરંતુ કોઇએ તેને મારી નાખવાની કે કેદ કરવાની ચેષ્ટા કરી નહિ. કપ્તાન ક્રેગી એક ક્ષણમા વીજળીવેગે છાવણી તરફ દોડયો જ્યારે તે પોતાના મકાન પાસેથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે પોતાની સાથેના સિપાહીઓને ઉદ્દેશી કહ્યુ કે, "તમારામાના કોઇ મારી પત્નીનુ રક્ષણ કરવા તૈયાર છે કે નહિ?" સાથે આવતા બધા સિપાહીઓ તેનો હુકમ પાળવા આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા કપ્તાન ક્રેગીએ કહ્યુ, "હું કેવળ ચાર સિપાહીઓને આ કામ સોપવા માગુ છુ." કપ્તાન ક્રેગીના વચન સાભળી બધા સિપાહીઓ 'હુ' 'હું' કહી ઘાટા પાડવા લાગ્યા. કપ્તાન ક્રેગીએ તેમાના ચારને પોતાને ઘેર મોકલી બાકીના સિપાહીઓ સાથે છાવણી તરફ પ્રયાણ કર્યું નિર્દિષ્ટ સ્થળે આવ્યા બાદ કપ્તાને યોગ્ય બંદોબસ્ત સાથે પોતાના તાબાના સૈનિકોને કવાયતનાં મેદાનપર આણ્યા ક્રેગીના સિપાહીઓએ કંઇ નાફરમાની બતાવી નહિ તે રાત્રે જયારે ઘણા ખરા સિપાહીઓ ઉન્મત્ત બની ભયંકર કાર્ય કરવામા જોડાયાં હતા, વેર વાળવાની વૃત્તિથી ચોતરફ લોહી

રેડી રહ્યા હતા, ત્યારે કપ્તાન ક્રેગીનુ સૈન્ય વફાદારીથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતું હતું તે વખતે મિરતના યુરોપિઅનો તેની વફાદારી, સાહસ અને વિશ્વાસ પર આફ્રીન થઇ તેઓને શાબાશી આપતા હતા. દરેક ઇતિહાસકાર તેઓના વખાણ કર્યા સિવાય ગયો નથી. કોઇપણ લેખક તેઓના યશોગાન ગાતા અચકાયો નથી.

એ સમયે કર્નલ વિલ્સન મિરતના તોપખાનાનો અધ્યક્ષ હતો. તે સિપાહીઓના બંડની વાત સાભળતા જ તોપો તૈયાર કરી છાવણી તરફ ગયો આ તરફ સિપાહીઓ ભયંકર કાર્યો કરતા કરતા હતા. તેઓના ગોળીબારથી યુરોપિઅનો ગભરાઇ ગયા હતા. કેટલાક માર્યા ગયા હતા, કેટલાક પોતપોતાના પરિજનવર્ગને લઇ કોઇ એકાંત જગામા જઈ છુપાઇ રહ્યા હતા મિરત શહેર જાણે કોઇ મહાપ્રલયનું ક્ષેત્ર બની ગયુ હોય, એવુ જણાતુ હતુ સંધ્યા-કાળના અંધકારની સાથે જાણે કોઇ ભયંકર સંહારિણી શક્તિ વિકરાળ ભાવે મિરતમા સર્વત્ર પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવી રહી હતી. અંગ્રેજ સેનાપતિ ગોરા સિપાહીઓ અને તોપો લઇ ઉશ્કેરાયેલા સિપાહીઓ સમક્ષ હાજર થાય તે પહેલા તો લોહીની નીકો વહી ચૂકી હતી સિપાહીઓએ આ વખતે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો, તે તરફ જોતા અનુમાન કરી શકાય છે કે જો તેઓ કોઇ કુશળ સેનાપતિની તાબેદારી નીચે બંદોબસ્તપૂર્વક અંગ્રેજો સામે લડયા હોત તો તેઓને હરાવવાનું કામ અંગ્રેજી સૈન્યને માટે મુશ્કેલ થઇ પડત. પરંતુ આ વખતે તેઓ શૃંખલા પુરઃસર અંગ્રેજો સાથે લડવા તૈયાર થયા નહિ. તેઓ તે વખતે ગાંડા બની કેવળ વેર વાળવા માટે જ રોકાઇ રહ્યા હતા. ગમે તે રીતે અંગ્રેજોના પૂર્ણ કર્મો

એજ તેઓનું મુખ્ય ધ્યેય થઇ પડયુ હતું ઉશ્કેરણીના જુસ્સામાં તેઓની બુદ્ધિ સ્થિર રહી નહોતી, ગુસ્સાના આવેશમા તેઓનાં કાર્યમા શૃંખલા જળવાઇ રહી નહોતી અને અધિરાઇના પ્રબળ પ્રવાહમા તેઓનો મૂળ ઉદ્દેશ વ્યવસ્થિત રીતે નક્કી થયો નહોતો. તેઓ પોતાના સાથીઓને મુક્ત કરી ચોતરફ વિખરાઇ ગયા હતા અને ચારે તરફ ગોળીબાર કરી મિરતની યુરોપિઅન છાવણીમા ભયકર દૃશ્ય ફેલાવી રહ્યા હતા

ઉત્તેજિત સિપાહીઓને હઠાવવા માટે ગોરા સિપાહીઓને ઘટનાસ્થળે હાજર થતા વિલબ થયો હતો જ્યારે બધા સૈનિકો પોતાના હથિયારો લઇ ગોઠવાયા, સિપાહીઓ પર ગોળા ફેકવા માટે તોપ ગોઠવવામા આવી, ત્યારે સધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો અધકાર ચોતરફ ફેલાઇ રહ્યો હતો અગ્રેજ સૈનિકો એ સમયે દેશી છાવણીમા આવી પહોચ્યા, તેઓને કોઇપણ સિપાહી મળ્યો નહિ. બધા ક્યા ગયા, તે કોઇ જાણી શકયુ નહિ પાયદળ સિપાહીઓમાના મકાનો, કવાયતનુ મેદાન, બધુ ખાલી પડયુ હતુ સેનાપતિ હ્યુઇટની નજરે એક પણ હથિયારબધ સિપાહી પડયો નહિ જેઓનો હલ્લો અટકાવવા ખાતર પોતાના સૈનિકોને લઇ હાજર થવુ પડયુ હતું, જેઓને યોગ્ય શિક્ષા કરવા માટે, જેઓની શક્તિ મૂળમાથી ખોદી કાઢવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવામા આવ્યો હતો, તેઓ બધા ગેબ થઇ ગયા હતા. સેનાપતિ નિરાશ થઈ ગયો, તેના બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડયા. તેના સૈનિકો સજ્જ થઇ ઉભા હતા, તોપો ગોઠવવામા આવી હતી, પરતુ જેની સાથે લડાઇ કરવાની છે, તેઓનો તો પત્તોજ ન મળે ગુસ્સાની સાથે સેનાપતિના હૃદયમાં

પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સળગવા લાગ્યો, ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓના મકાનો પાસે કેટલાક સિપાહીઓ જોવામાં આવ્યા ખરા, પરંતુ તેઓ પર ગોળીબાર કરતાજ તેઓ અંધકારમાં મળી ગયા પાસેની ઝાડીમાં અથવા ઘરની પછવાડે છુપાયા હશે એમ ધારી સેનાપતિએ તે તરફ તોપ છોડવાનો હુકમ આપ્યો પણ સિપાહીઓનો પત્તો ન મળ્યો. રાત્રિના સમયમાં કોઇની હયાતીના ચિહ્ન માલુમ ન પડવાથી તોપોના નિશાન વ્યર્થ નીવડયા અંગ્રેજ સૈનિકો કેટલાક નિષ્ફળ અવાજ કરી પોતાના મનમાં શરમાવા લાગ્યા. હવે સેનાપતિ સમજી ગયો કે, સિપાહીઓ આમ તેમ વિખરાઇ ગયા છે પરંતુ તેઓ ક્યાં ગયા છે, શું કરે છે, તે વાત કોઇ કહી શક્યું નહિ. છેવટે સિપાહીઓ યુરોપિયન છાવણી તરફ ગયા હશે, એમ ધારી સેનાપતિએ કર્નલ વિલ્સનની સલાહ મુજબ તે તરફ સૈન્ય દોર્યું. સેનાપતિના હુકમથી ગોરા સૈનિકો પોતપોતાના મકાનપર જવા લાગ્યા. એ સમયે ચંદ્રમા ઉગ્યો હતો. ચોતરફ અજવાળું થઇ રહ્યું હતું. બરાબર તેજ સમયે યુરોપિયન સૈનિકોએ દૂરથી પોતાના મકાનોને સળગતા જોયા આગના ભડકા ગગન ભણી પોતાની લોલ જિવ્હા ફેલાવતા હતા અંગ્રેજ સૈનિકો આ જોઇ ઉતાવળે પગલે એ ભયાનક રંગભૂમિ તરફ જવા લાગ્યા પરંતુ ત્યાં પણ સિપાહીઓનો પત્તો ન મળ્યો. પ્રચંડ આગમાં તેઓના ઘર ભડભડ કરતા બળી રહ્યા હતાં, ભયંકર ભડકાથી ચોતરફ અજવાળું ફેલાઇ રહ્યું હતું, ભયંકર અવાજથી દિશાઓ કંપતી હતી. અંગ્રેજ સૈનિકો વિસ્મયથી સ્તબ્ધિત થઇ ગયેલી આંખો વડે આ ભીષણ દેખાવ જોવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓની વેરવૃત્તિને સંતોષવાની તક ન મળી. લેખક!આ ભાગમાંજ

લક્ષ્યભ્રષ્ટ થઇ લશ્કરી પોશાકમાં પોતાના કવાયતના મેદાનપર આખી રાત પડયા રહ્યા

આ રાત્રે મિરતની છાવણીમા જે ભયકર બનાવ બન્યા હતા, તે બનાવનુ યથાસ્થિત વર્ણન ઇતિહાસમા સભવતુ નથી ગોધૂલિ વખતે, જ્યારે થોડો થોડો અધકાર ચોતરફ ફેલાઇ રહ્યો હતો, સધ્યાકાળનો મદ વાયુ જ્યારે વૃક્ષોના પાદડાઓને જરા જરા ડોલાવી ગ્હ્યો હતો, ત્યારે યુરોપિયન છાવણીમા આગ લગાડવામા આવી જેમ જેમ મધ્યાકાળ વીતવા લાગ્યો તેમ તેમ આગ ભીષણ રૂપ ધારણ કરવા લાગી યુરોપિઅન સિપાહીઓના મકાનો પરથી ઓફિસરોના મકાનો અને ત્યાથી બીજા અગ્રેજોના મકાનો દાવાનળમા સપડાયા સંધ્યાકાળ વીતી ગયા બાદ ચદ્રમા ઉગ્યો ચો તરફ સ્નિગ્ધ કિરણો ફેલાવાથી પૃથ્વી હસવા લાગી, પણ આગની ભયકરતા ઓછી થઇ નહિ ધુમાડાથી આકાશ છવાઇ ગયુ, આગના ભડકા એ ધુમાડાના ઢગને ભેદી પોતાની લોલ જીહ્વા પ્રસારી રહ્યા હતા, જુદા જુદા આકાર ધારણ કરી ગગન તરફ ઉચા ચઢતા હતા ઘર તૂટી પડવાના ભયકર શબ્દો, ગૃહવાસીઓના આર્તનાદ, અને ઉન્મત્ત સિપાહીઓના ભયકર કોલાહલથી ચારે દિશા કોલાહલમય બની ગઇ હતી ઘોડારમા ઘોડા બાધેલા હતા, તેઓ બરાડા પાડતા અગ્નિદેવને શરણ થતા હતા અગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને બાળકો આત્મરક્ષણ માટે તરફડતા હતા, કોઇ અધકારને આધારે છુપે સ્થળે જઇ રહ્યા હતા, કોઈ વિશ્વાસુ નોકર અને સૈનિકોને આધારે આત્મરક્ષા કરી રહ્યા હતા અને કોઇ પ્રાણ જવાના ભયથી ઉદ્ભ્રાન્ત બની જઇ આગના ભડકામા બળી સગ્ધ થઇ ગયા હતા.

આવા મુશ્કેલ સમયમા જે હિંદીઓએ પોતાની જીંદગી જોખમમા નાખી અંગ્રેજોનુ રક્ષણ કર્યું હતું. તેઓનું સાહસ, વિશ્વાસુપણુ અને દયાળુપણુ અનતકાળ સુધી ઇતિહાસકારોના પુસ્તકોમા કાયમ રહેશે. કમિશનર ગ્રિથેડ સાહેબ અને તેની પત્ની વિશ્વાસુ હિંદી નોકરોની મદદથી બચ્યા હતા એ સમયે સરદાર બહાદુર સૈયદ મીરખા નામનો એક અફગાન સૈનિક મિરતમા રહેતો હતો. અફગાન વિગ્રહમા જે યુરોપિઅનો કાબુલમા કેદ થયા હતા, સૈયદ મીરખાએ તેઓને બહુ મદદ કરી હોવાથી સરકારે તેને માસિક ૬૦૦ રૂપીઆનું સાલિયાણુ બાધી આપ્યુ હતુ બડ ઉઠતાજ એ અફગાન અને ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના એક ઓફિસરે કમિશનર સાહેબને આત્મરક્ષણ કરવાની તૈયારી કરવાનુ જણાવ્યુ. કમિશનર તગતજ પોતાની સ્ત્રી અને બીજી કેટલીક શરણાગત અગ્રેજ સ્ત્રીઓ સાથે ઘરના છાપરા પર છુપાઇ રહ્યો ઉન્મત્ત માણસોનું ટોળુ આવી પહોચ્યું, ઘરનો સરસામન લૂટી લીધો, અને છેવટે ઘરને આગ લગાડી. આગના ભડકા છાપરા સુ'ધી પહોચ્યા છાપરાને આગ લાગવાની તૈયારી થઇ રહી, આખું મકાન ધુમાડાથી ભરાઇ ગયુ. કમીશનર કેટલીક કુળવાન સ્ત્રીઓ સાથે ભય અને નિરાશાથી છાપરા પર બેઠો બેઠો પોતાના જીવનનુ શોચનીય પરિણામ વિચારી વ્યાકૂળ થઇ ગયો. નીચેના ભાગમા દારુણ હુતાશન પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારી રહ્યો હતો, ચારે તરફ શત્રુઓ ઉભા ઉભા કમિશનરનો જાન લેવાનો આગ્રહ દર્શાવતા હતા, આ વખતે નોકરોએ વફાદારી ન બતાવી હોય તો કમિશનરનો છુટકારો થાય તેમ નહોતું, તેઓ પોતાની જિંદગી જોખમમા નાખી પોતાના માલેકને બચાવવા તૈયાર થયા. કમિશનરનો એક માળી કે

જેનું નામ ગુલાબસિંહ હતુ. તેણે જ્યારે આગ બરાબર લાગી ત્યારે વિચાર કર્યો કે દશ્કેરાયલા લોકોને સંપત્તિ લૂટવાનો ઘણો લોભ હોવાથી તેને લુટફાટ કરવા યોગ્ય કોઇ બીજુ સ્થળ બતાવવાથી તેઓ આ ઘર છોડી ચાલ્યા જશે. એવો વિચાર કરી ગુલાબસિંહે હુલ્લડ-ખોર માણસો પાસે આવી પ્રથમ તો મ્હજ લાગણી દર્શાવી પછી કહ્યું કે, હવે આ ઘરમા તપાસ કરવાથી કઇ વળે તેમ નથી કારણકે સાહેબ અને તેમના મડમ તો ઘર છોડી દેવળ તરફ જતા રહ્યા છે. માટે જો આ ઘર છોડી તમે મારી સાથે આવો તો હુ એક મોટી ગુદામ બતાવુ તેમા લુટ ચલાવવાથી તમને ઘણી મિલ્કત મળશે. વળી એક ઘાસની ગજી પાછળ ફિરંગીઓ છુપાઇ રહ્યા છે, તેઓ પણ ત્યા જ મળી આવશે હુલ્લડખોરોએ આ વાત સાભળી કમિશનરનું મકાન સળગતું છોડયુ તે ઠેકાણે કમિશનરના જે નોકરો હતા, તેઓ બધુ જાણતા હતા, છતાં કઇ બોલ્યા નહિ તે વખતે તેઓના હૃદયમા પણ દયા ઉભરાઇ આવી હતી, માટે તેઓ પોતાના દુખી માલેકને ક્રુર શત્રુઓના હાથમા સોપવા તત્પર થયા નહિ હુલ્લડખોરોએ તર-વાર ઉગામી તેઓને બીક બતાવી હતી, પરંતુ તેઓએ બીકથી પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરી નહિ. બધાએ નિર્ભયતા અને દઢતાપૂર્વક ગુલા-બસિહની વાત ખરી છે એવી ખાત્રી આપી. પોતાનો માલેક છાપરા પર છુપાઇ રહ્યો છે, એ વાત કોઇએ જણાવી નહિ. હુલ્લડખોરો તેઓની વાત પર વિશ્વાસ રાખી કમિશનરનુ ઘર તજી ગયા. નોકરોએ આ વખતે તક જોઇ દિવાલ પર સીડી લગાડી કમિશનર અને તેની સાથેની સ્ત્રીઓ એ સીડી વડે નીચે આવી. ત્યાર પછી થોડાજ વખ-તમા પ્રચડ આગનો પ્રતાપ સહન ન થવાથી છાપરૂં ભયંકર શબ્દ

હતી જમીનદોસ્ત થયું પાસે એક બગીચો હતો. તેમાં તેઓ જઈ રહ્યા. હુલ્લડખોરોએ એ બાજુ તરફ બીજીવાર લક્ષ ન આપ્યું કમિશ્નર અને તેની સાથેની સ્ત્રીઓએ એ નિર્જન બગીચામાં આખી રાત વીતાડી. બીજે દિવસે સવારમાં ગુલાબસિંહ એક ગાડી લાવ્યો, તેમાં બેસી તે બધા મિરતના યુદ્ધકળા શિખવનારા મથકે જઈ પહોચ્યાં. આ વિશાળ જગામાં બીજા યુરોપીયનોએ પણ આશ્રય લીધો હતો. મિરતમાં કિલ્લો નહોતો, આ શિક્ષાગાર આ સમયે કિલ્લા સ્વરુપ નીવડયું હતું. અંગ્રેજો આ સ્થળે રહી બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

કમિશનર ગ્રિથેડ સાહેબની જિંદગી આ રીતે બચી હતી, પણ મિરતમાંના બધા અંગ્રેજોના નસીબમાં આવી સફળતા લખી નહોતી અંગ્રેજ સૈનિકો ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓને અટકાવવા માટે લડાઈના મેદાનપર ગયા હતા, છાવણીમાં તેના છૈયાછોકરા અરક્ષિત અવસ્થામાં હતા. ઉન્મત્ત લોકોના અસ્ત્ર ઘાતથી એ નિરપરાધી મહિલાઓ અને બાળકોના જીવ ગયા. મિરતના સિપાહીઓ અને બીજા લોકો તે વખતે એટલા તો ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા કે તેઓનામાં કંઈ પણ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું દુર્દમનીય વેરવૃત્તિ તેઓનાં હૃદયમાં ફરીવળી હતી, પોતાના ધર્મના અપમાનથી તેઓની વિવેકબુદ્ધિ અંધ પડી ગઈ હતી, ગંભીર પ્રકારના ગુસ્સાથી તેઓની કર્તવ્યબુદ્ધિ કલંકિત થઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજોનો મૂળમાંથી નાશ કરવો એજ તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઈ પડયું હતું, તેઓએ કોઈપણ ગોરી વ્યક્તિને જોઈ કે તરત પછી તે ભલેને સ્ત્રી હોય, પુરુષ હોય કે છોકરું હોય તેની પરવા ન કરતા—તેના પર હથિયાર ચલાવવાં

માહું વાળીને જોયુ નહિ ભયકર શત્રુવટથી તેઓના હૃદય પાષાણુ-મય થઇ ગયા હતા હતા તેથી તેઓ કુલીન નારીઓના આર્તનાદથી અને બાલકબાલિકાના મર્મસ્પર્શી કોલાહલથી જરા પણ ડગ્યા નહિ. તેઓએ જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વગર એ બધા જીવોની હત્યા કરી નાખી આવુ રાક્ષસી કામ કરતા તેઓને જરાપણ કટોરો છૂટયો નહોતો. બાળકબાલિકાના લોહીથી તેઓની તરવારો ખરડાઇ હતી, છતા તેઓની ચમક ભાગી નહોતી. અંગ્રેજોના શાસનથી, અંગ્રેજોની કાર્યપદ્ધિતિથી તેઓનો સ્વભાવ એવો તો રાક્ષસી બની ગયો હતો કે એ ભયંકર સ્વભાવે એક વખતે તેઓને આવા શોચ-નીય કાર્યો કરાવ્યા હતા. [1]

કપ્તાન ક્રેગીએ પોતાના તાબાના સૈનિકોને આ ભયકર સમયમાં પણ શાત અને કર્તવ્યનિષ્ટ રાખ્યા હતા, તે અમે અગાઉ કહ્યું છે. ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાના મકાનમા આ દુર્ઘટનામાથી બચી હતી. તે જે ઘરમા હતી, તેની પાસેના ઘરમા એક યુરોપિઅન સ્ત્રી રહેતી હતી. જ્યારે ઉન્મત્ત સિપાહીઓ મકાને મકાને આગ લગાડવા લાગ્યા, આગના સપાટાથી મકાનો બળી ખાખ થઇ જવા લાગ્યા, ત્યારે કપ્તાન ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાની પાડોશણને બચાવવા તૈયાર થઈ. તેના હુકમથી નોકરોએ અગ્રેજ સ્ત્રીને નિર્ભયસ્થાનમા આણવા ગયા. નોકરોને ત્યા પહોચતા વાર લાગી એ દરમ્યાન બધું પૂરૂ થઇ ગયુ ક્રેગીના નોકરોએ ત્યા જઈ જોયુ કે જેના રક્ષણ માટે

I Greathed's Letter P. 291. Camp Martin, Indian Empire, Vol. II. P 150 Keye, Sepoy War, Vol I P. 68-69, Appendix P 664-665.

તેઓને મોકલવામા આવ્યા હતા, તે ઘવાઇ જમીનપર પડી છે, તેના શરીરમાથી લોહીની ધારા છૂટે છે, લોહીથી બધી જમીન પલળી ગઇ છે, અસહાય કુલનારી દારૂણ અઆઘાતથી અનંત નિદ્રામા સૂતી છે. સિપાહીઓ આ અભાગી જીવની હત્યા કરી ઉન્મત્ત-પણે ફ્રેગીના મકાન પાસે આવી પહોચ્યા. ફ્રેગીના નોકરો માલિકની પત્નીને બચાવવા મરણિયા થઇ ઉભા. તેઓની વફાદારી કોઇ પણ રીતે વિચલિત થઇ નહિ. તેઓએ બધા સિપાહીઓને સંબોધી કહ્યું કે, “ અમારા માલેક બધાના મિત્ર છે, તેઓએ કોઇની સાથે ક્રૂરવ-ર્તણૂક ચલાવી નથી, તેઓએ બધાનું ભલુ કરવામા જ પોતાનો બધો સમય ગુમાવ્યો છે, માટે તેનું ઘર સળગાવવુ એ યોગ્ય નથી. ” નોકરોએ એમ કહી લુંટારાખોરોને આગણામાથી બહાર કાઢવાના પ્રયત્નો કર્યા તેઓના પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા નહિ. જ્યારે અંગ્રેજોનાં બધા મકાનો બળી ખાખ થઇ જતા હતા. ત્યા ફ્રેગીનું મકાન બળતુ નહોતુ [1]

ઉન્મત્ત સિપાહીઓ જ્યારે ફ્રેગીની અસહાય પત્નીને વધારે મુશ્કેલીમા મૂકતા જતા હતા, ત્યારે ચાર ઘોડેસ્વારો ત્યા આવી પહોચ્યા કપ્તાન ફ્રેગીએ એ ચાર ઘોડેસ્વારોને પોતાનુ મકાન તથા પોતાની સ્ત્રીને બચાવવા મોકલ્યા હતા. ચારે ઘોડેસ્વારો વીજળીવેગે ત્યા આવી પહોચ્યા, ઝડપથી ઘોડાપરથી ઉતર્યા, અને નિસરણીદ્વારા ઉપર ચઢી ગયા ફ્રેગીની સ્ત્રીએ તેઓની સાથે આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરવા માટે હાથ લબાવ્યો; પરંતુ તેઓએ તેનો હાથ પકડ્યો નહિ, પણ અતિશય વિનયથી નમન કરી કહ્યુ કે, “ અમે

---

1 Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 156

અમારી જિંદગીને સંકટમા નાખી તમારૂં રક્ષણ કરવા તૈયાર છીએ. અસાધારણ વફાદારીથી તેઓનુ સાહસ તથા ઉત્સાહ વધી ગયો હતો; તેથી તેઓ કોઇ પણ રીતે પાછા પગલા ન ભરતા આ કાર્ય કરવા તત્પર થયા હતા. આ ભયંકર સમયમા પોતાના માલિકની પત્નીનું રક્ષણ કરવુ એજ તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઇ પડયુ હતું. તેઓએ ભયભીત મિસિસ ક્રેગીને ઘરમા બેસી રહેવાનું જણાવ્યુ. ઘરના વંડાબા જવાથી વધારે મુશ્કેલી આવી પડશે, એ વાત તેઓએ તેને વારવાર સમજાવી. મિસિસ ક્રેગી પોતાના પતિ માટે બહુ ચિંતાતુર થઇ રહી હતી. તે વખતે શત્રુઓના ભયાનક કોલાહલ સિવાય બીજુ કંઇ સંભળાતું નહોતું, ભયંકર ધૂમાડો અને આગના ભડકા સિવાય બીજુ કંઇ દેખાતું નહોતું આવા સંકટના સમયમા ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાના પતિ માટે ચિંતા કરવા લાગી. કપ્તાન ક્રેગી અત્યાર સુધી પોતાનું કતવ્ય બજાવતો હતો મકાનની મુલાકાત લેવા જેટલો તેને સમય મળ્યો નહોતો. હવે તેનુ કર્તવ્ય પૂરૂં થયુ હતુ, તે અશાન્તિમા શાન્તિ ફેલાવવા શક્તિમાન થયો હતો, તેના કર્તવ્યનિષ્ઠ સૈનિકો શાતિથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા, કપ્તાન ક્રેગીને હવે પોતાને ઘેર જવાનો સમય મળ્યો, પરંતુ તેને શંકા થતી હતી, તેનો ઉદ્વેગ વૃદ્ધિ પામતો હતો, તે વિચારવા લાગ્યો કે કદાચ મારૂં ઘર પ્રચંડ આગમા ભસ્મ થઇ ગયુ હશે, મારી પ્રિયતમા પત્નીના કોમળ શરીરપર તીક્ષ્ણ ધારવાળી તરવાર ફરીવળી હશે ક્રેગી આવા વિચારો કરતો કરતો પોતાના મકાન પર આવી પહોચ્યો ત્યા આવી તેણે જોયુ કે, મંગળમય ઇશ્વરની કૃપાથી પોતાનું ઘર આગના પ્રચંડ આક્રમણમાથી બચી ગયુ છે, પોતાની પ્રિયતમા પત્ની અક્ષત શરીરે

બેઠી છે, પોતાના વિશ્વાસુ સૈનિકોએ જિંદગી જોખમમા નાખી, મિ-સિસ ફ્રેગીનું રક્ષણ કર્યું છે. ફ્રેગીની ચિંતા શાંત થઇ, તેનો ઉદ્વેગ અંતર્ધાન થઇ ગયો. તે વધુ વખત ન વીતાડતા પોતાની સ્ત્રી અને બીજી કેટલીક સવારીઓ સાથે કોઇ નિર્ભયસ્થાને જવા તૈયાર થયો. સ્ત્રીઓએ ગ્રીષ્મકાળને ઉપયોગી સફેદ પોશાક ધારણ કર્યો હતો, નાસતી વખતે સળગતી આગના આલોકમા આ સફેદ પોશાક જોઈ, સિપાહીઓ હલ્લો કરે, એવી શંકાથી ફ્રેગીએ તેઓને ઘોડા પર બેસાડી તેમના શરીર કાળા વસ્ત્રોથી ઢાંકી દીધા. બધાને સાથે લઇ તે થોડે દૂર આવેલા એક મંદિરના ખંડિયેરમા જઈ રહ્યો. આખી રાત એ ખંડિયેરમા ગાળી થોડે દૂર શત્રુઓનો ભયંકર કોલાહલ સંભળાતો હતો. ન્હાસેડુઓએ કોલાહલ વચ્ચે જીર્ણમંદિરના ખંડીયેરમા નીસ્તબ્ધપણે રાત્રિ ગાળવા લાગ્યા. તેઓના મકાનો અત્યારે શત્રુઓની રંગભૂમિ બની રહ્યા હતા, પરંતુ આ વખતે પણ તેના વફાદાર નોકરો અને સિપાહીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામા શિથિલ થયા નહોતા, તેઓ આ વખતે પણ ભારે સાહસ દર્શાવી પોતાના માલિકના દાહનું રક્ષણ કરતા હતા. ધીમે ધીમે એ ભયંકર રાત્રિ પૂરી થઇ, ઉન્મત્ત માણસો ભીષણ કાર્ય કરતા અટક્યા, ધીમે ધીમે એ ભીષણ કાર્યને લીધે દંડાવાના ભયથી છૂપાવા લાગ્યા ફ્રેગીએ દીલગીર ચહેરે પોતાને ઘેર આવી રાચરચીલું એકઠું કરવા માડ્યુ. તેના ખિજમતદારે આ વખતે પોતાની ખરી વફાદારી બતાવી આપી. ફ્રેગી અને તેની સ્ત્રી સરસામાન તપાસવા લાગ્યાં, જમવાના વાસણ વગેરે તેમની નજરે ન પડ્યુ. પેલા વિશ્વાસુ ખિજમતદારે લૂટફાટ શરૂ થયા પહેલાં તે બધા એકઠા કરી જમીનમા દાટી દીધા હતા. જ્યારે લૂટ-

ફાટ બધ પડી, ફ્રેગી પોતાને ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેણે એ બધા પાસણો બહાર કાઢી પોતાના માલિકને સ્વાધીન કર્યા. આવા કટોકટીના પ્રસંગે જ્યારે અગ્રેજો પોતાનો પ્રાણ મુઠીમા લઈ છુપાઇ રહ્યા હતા, તે વખતે તેમના હલકામા હલકા નોકરોએ પણ આવી સ્વામિભક્તિ બતાવી આપી હતી. ફ્રેગી ખપજોગો સરસામાન લઇ બહાર આવ્યો. જે ઘરમા તેણે ઘણા વર્ષો ગાળ્યા હતા, તે ઘેર છોડી તે પોતાની સ્ત્રી સાથે અગ્રેજ તોપચીઓનો આશરો લેવા તેઓના મથક તરફ રવાના થયો જે વિશ્વાસુ ઘોડેસ્વારોએ પોતાની જિંદગી જોખમમા નાખી અત્યાર સુધી તેનું રક્ષણ કર્યું હતું, જેના કૃત્યથી તેનુ ઘર દાવાનળમાથી બચ્યુ હતું. તેઓએ આ વખતે તેની સાથે યુરોપિયન મથકમા જવાની આનાકાની દર્શાવી તેઓએ સાહસ અને વફાદારીની પરાકાષ્ટા બતાવી આપી હતી, છતા યુરોપિયન મથકમા જવા તેમનું દિલ તૈયાર થયુ નહિ. તેઓએ વિચાર કર્યો કે ગોરા લોકો સમક્ષ જતા જ તેઓ આપણને કેદ કરશે, અમારી વફાદારીનુ ઇનામ આપવુ તો દૂર રહ્યું પણ અમને કારાગૃહના મેમાન બનાવશે, તેઓના આ વિચારો જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ દૃઢ થવા લાગ્યા. અગ્રેજી સૈન્ય કેવી કઠોરતા બતાવે છે, ગુસ્સાથી પાગલ બની કેવાં કૃત્યો કરે છે, તે તેઓ બરાબર જાણતા હતા; માટે તેઓ સહેલાઇથી એ અનિષ્ટકારી અને ક્રોધોન્મત્ત સૈન્ય સમક્ષ જવાં રાજી ન થયા. તેઓની આ ચિંતા દૂર કરવા માટે કપ્તાનને ખૂબ જેહમત ઉઠાવવી પડી હતી અગ્રેજોની શાસનનીતિથી લોકોના હૃદયમા કેવો ડર પેસી ગયો હતો, એ વાત આ બનાવ પરથી બરાબર સમજાય છે આવી શાસનનીતિના દોષથી આ ભયાનક બળવો ફાટી નીકળ્યો

હતો. ઇતિહાસનું આ ગંભીર સત્ય સ્મૃતિપટપર કોતરી રાખવાની જરૂર છે. અંગ્રેજ સરકાર જે કાર્ય શરુ કરતી હતી જે વિચાર પદ્ધતિને અનુસરતી હતી, જે શાસનનીતિ પ્રવર્તાવતી હતી, તે દરેકમાં લોકો ઉંડા અવિશ્વાસની નજરે જોતા હતા સિપાહીઓ સરકાર તરફથી શાંતિ પામતા નહોતા, સરકારની કાર્યપદ્ધતિની ચર્ચા કરતાં સુખની આશા રાખતા નહોતા તેઓના મન ઉચાટ થઇ ગયાં હતા, સરકાર કંઇ સારૂં કાર્ય આરંભતી, તોપણ તેઓ તે કાર્યમાં કંઇ છૂપો ઉદ્દેશ ધારી લેતા. આ સંબંધમાં એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે, "અમે કોઈ પણ બાબતમાં અનિશ્ચિતપણું અથવા અધીરાઇ બતાવતા, તો તેઓ ધારતા કે જરૂર આમાં કંઇ છૂપો ઉદ્દેશ છે. બિરતની આ ભયંકર રાત્રે જે સિપાહીઓએ વિશ્વાસુપણું બતાવ્યું હતું, તેઓએ પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે લશ્કરી ખાતાના અધિકારીઓના ન્યાયપર અમને જરા પણ વિશ્વાસ નથી, અમે કેવળ અમારા કપ્તાન પર આધાર રાખી વફાદાર રહ્યા છીએ; તેમ ન હોત તો અમે પણ બંડખોર સિપાહીઓ સાથે ભળ્યા હોત.[1]" હિંદના સિપાહીઓ સરકારના કાર્યો પર કેટલા બધા વહેમી થયા હતા, કેટલા બધા અવિશ્વાસુ બન્યા હતા, તે આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. બ્રિટિશ સરકારે જો ધીરજની હદ ન ઓળંગતા ઉદાર વર્તણુક ચલાવી હોત, લોકોની કાયમી ભોગવટા પર, કાયમી રીતરિવાજપર છીણી ન મૂકી હોત, તો આ વિશ્વાસુ સિપાહીઓ કદી પણ બેવફા ન નીવડત તેઓએ પોતાના સેનાપતિ પર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો, ભયંકર મુશ્કેલીના વખતમાં પણ તનતોડ મહેનતે સેવા-

1 Martin Indian Empire. Vol. II, P. 150.

પ્રતિનુ પડખુ તજ્યુ નહોતું, પોતાના સ્વદેશી ભાઇઓ વિરુદ્ધ હથિયારો ચલાવી અંગ્રેજોના જાન બચાવ્યા હતા, પરંતુ સરકાર પરનો વિશ્વાસ ડગમગાવ્યો નહોતો. તેઓ વફાદાર, વિશ્વાસુ અને ધૈર્યશાળી હતા, પરંતુ સરકારની કૂટનીતિના વમળમા પડી તેઓના બધા સદ્‌ગુણો ડુબી ગયા હતા

એ રાત્રે મિરત અને તેની આજુબાજુના ગામડાના લોકો ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ સાથે ભળ્યા હતા અંગ્રેજ સરકારની કાર્યપદ્ધતિ જોઈ, સિપાહીઓની માફક તેઓ પણ અંગ્રેજો પ્રત્યે ગુસ્સે થયા હતા, ઉશ્કેરણીના તીવ્ર સ્રોતમા તણાઇને તેઓ પણ રાત્રે અંગ્રેજોનુ સત્યાનાશ વાળવા તૈયાર થયા હતા, તેઓની આ મેલી વૃત્તિ કોઇપણ રીતે અટકી નહોતી અંગ્રેજોના મકાનો બાળી, અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોની હત્યા કરી, તેઓએ મિરતને શોચનીય દૃશ્યોની રંગભૂમિ બનાવી મૂકયુ હતુ. આખી રાત આ ભયકર કૃત્યો પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવી રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે રાત પૂરી થઈ, તે સાથે એ ભયકર ખૂનરેજી પણ શાંત પડી. ન્હાસેડુ અંગ્રેજો પોતાના છૂપાવાના સ્થાન તજી ધીમે ધીમે બહાર નીકળવા લાગ્યા વૈશાખ માસનો પ્રચંડ સૂર્ય પૂર્વ દિશામા ઉગ્યો ધીમે ધીમે પોતાના તીક્ષ્ણ કિરણો ફેકવા લાગ્યો અંગ્રેજોના દુઃખનો પાર નહોતો, તેઓના મકાનો બળી ખાખ થઈ ગયા હતા, તેઓના પરિજનોના શબો ક્ષતવિક્ષિત સ્થિતિમા આમતેમ પડયા હતા. તેઓનો સાજ સરંજામ લૂટાઈ ગયો હતો, ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ ગયો હતો, તેઓ હવે બહાર નીકળી સજળનયને આ શોચનીય દૃશ્ય જોવા લાગ્યા. તેઓના સ્વર્ગતુલ્ય ઉદ્યાનો અત્યારે સ્મશાનભૂમિ જેવા બની ગયા હતા, ચોતરફ રાખના ઢગલા, શબો, અને વિખરાઇ પડેલા સર-

સામાન સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું ન હોતું, તેઓ સ્વજનોના શબો જોઈ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા, મહા મહેનતે એકઠી કરેલી સંપત્તિનો નાશ થયેલો જોઇ ઊંડા નિસાસા નાખવા લાગ્યા. તેઓના હૃદયમા વેરની દેવી જાગૃત થઇ, પરંતુ એ દેવીને સંતોષવા જેટલું સામર્થ્ય તેઓમા નહોતું. શત્રુઓ બીજે સ્થળે ચાલ્યા ગયા હતા. શહેર અને આજુબાજુના લોકો પોતપોતાને સ્થળે જઈ ધંધે વળગ્યા હતા. અંગ્રેજો તેઓનો પત્તો મેળવી શકયા નહિ અંગ્રેજ સિપાહીઓ શત્રુઓને ઠાર કરવા તલપી રહ્યા હતા, પણ તેઓને તેમ કરવાની તક મળી નહોતી. મિરતના અંગ્રેજો અત્યારે દિગ્મૂઢ બની ગયા હતા. ઓચિંતી મુશ્કેલી આવી પડવાથી ભય, ઉદ્વેગ અને શોકના પ્રબળ જુસ્સાથી તેઓની બુદ્ધિ ભ્રમિષ્ટ થઇ ગઈ હતી તેઓએ આ વખતે વિપક્ષીઓપર હલ્લો કરવાના કંઇ પ્રયત્ન કર્યાં નહિ. જ્યારે મિરતના ગોરા સિપાહીઓ પોતાની છાવણીમા ઉભા હતા, શત્રુઓ દિલ્હી તરફ ગયા છે, એવી બાતમી મેળવી તે બાજુએ જવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે સિપાહીઓ કંઇ પણ અડચણ વિના બીજે સ્થળે જઈ આત્મરક્ષણનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

એ સમયે એક અંગ્રેજ સૈનિકે પોતાની વેરવૃત્તિ શાંત પાડવા તત્પરતા બતાવી. લેફ્ટેનેન્ટ મૂલર પોતાના મિત્રની સ્રીને શત્રુઓની તરવારથી મરી ગયેલી જોઇ ખૂનીને શોધવા નીકળ્યો. તેને બાતમી મળી હતી કે, મિરતના એક કસાઇએ આ કરપીણ કાર્ય કર્યું છે. મૂલર તરત જ એ કસાઇને ઘેર જઇ પહોચ્યો, તેને પકડી છાવણીમા લાવ્યો. એક ક્ષણમા ન્યાય અપાઈ ગયો. તરત જ પેલા અભાગીઆ કસાઇનું શબ પાસે આવેલા આંબાના ઝાડની ડાળીએ લટકવા લાગ્યું. આ વખતે

મિરતના અંગ્રેજો એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા કે આ રીતે અનેક લોકોના જીવ લેવામા આવ્યા હોત. તેઓ યોગ્ય સમયે સજ્જ થઈ સિપાહીઓ સાથે લડાઇ કરી શક્યા નહોતા. જ્યારે સિપાહીઓએ છાવણીમા આવી બરાકો બાળી, બૈરા છોકરાંને કતલ કર્યા, ત્યારે અંગ્રેજ સેનાપતિ એ સ્થળે આવી શાંતિ સ્થાપી શકવાને અશક્ત નીવડયો હતો. ઘણા ગોરાઓ તે વખતે પોતપોતાના જીવ બચાવવા વ્યાકૂળ બની ગયા હતા. ભાગ્યાતૂટયાં મંદિરો, નિર્જન ઝાડી વગેરેમા તેઓએ આશ્રય લીધો હતો. તેઓએ નિર્જન સ્થળોમા પણ પોતે હમણા પકડાઇ જશે એવા વિચારથી થરથર કપતા હતા. જ્યારે રાત વીતી, સવાર પડી, સિપાહીઓ દિલ્હી તરફ ચાલ્યા ગયા, ત્યારે તેઓ બહાર નીકળી પોતાની બહાદુરી દેખાડવા તત્પર થયા શહેરના ઘણા દુકાનદારો તથા આજુબાજુના ગામડિયાઓ તેઓની આખમા કણીની માફક ખટકવા લાગ્યા તેઓનુ ચાલ્યુ હોત તો તેઓ તેમાના ઘણાખરાને કેવળ સદેહપરથી ખૂની ઠરાવી ફાસીએ લટકાવત અગર ગોળીથી મારી નાખત પરંતુ સત્તાવાળા એવું કરવા તૈયાર નહોતા, આથી અગ્રેજો વેર વેર પોકારતા હતા છતા, ઇચ્છા પ્રમાણે વેરવૃત્તિ તૃપ્ત કરી શક્યા નહોતા

સિપાહીઓએ કંપનિની કાર્યપદ્ધતિથી નારાજ થઇ ભયકર ખૂનરેજી કરી હતી, એ ખરી વાત, પરતુ આ કટોકટીના વખતે પણ વફાદાર હિંદીઓએ જે વફાદારી બતાવી હતી, તેની હકીકત ઇતિહાસના પૃષ્ટો પર સોનેરી અક્ષરે લખાઈ રહી છે તેઓનાં સત્કાર્યનો એકાદ બે દાખલા અમે અગાઉ આપી ગયા છીએ. આ સ્થળે બીજા એકાદ બે દાખલા આપીએ છીએ. ૧૧ મી પલટણના બે સિપાહીઓ

એ મડમોને તેઓના સંતાનો સાથે બહુજ સાવચેતથી યુરોપિયન છાવણીમા પહોચાડી આવ્યા હતા એક મુસલમાને કેટલાક ખ્રિસ્તીઓને આશ્રય આપી બચાવ્યા હતા. જો કે એ કામ કરતા તેની જિંદગી જોખમમા આવી પડે તેમ હતું, છતા તે એવી દયા દર્શાવતાં અચકાયો નહોતો એક પરિચારિકા અને ધોબીએ એક મુશ્કેલીમા આવી પડેલી મડમના છોકરાને બચાવ્યા હતા, તેઓએ પોતાનાં કપડા વડે પેલી મડમને ઘુંઘટ કઢાવી બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ દૈવયોગે તેઓનો એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડયો હતો એક હુલ્લડખોરે પેલી મડમનો ઘુંઘટ ખોલ્યો, તરત જ તે તેને મડમ તરીકે ઓળખી ગયો, તેણે તરવારના એક જ ઝટકાથી પેલી મડમના બે કકડા કરી નાખ્યા. એ અભાગણીના છોકરા કેવળ પેલી દાસી તથા ધોબીની મદદથી બચ્યા[૧] મિરતની ભયંકર ખૂનરેજી વખતે પણ આવા કોમળ દશ્યો ભજવાયા હતા લોકો જેને હલકા ગણી કાઢતા, તેવા લોકો આવા દયાળુ કામ કરી ઇતિહાસમા કીર્તિ મેળવી ગયા છે. અપક્ષપાત ઈતિહાસ કદી પણ આવા પવિત્રતામય ચિત્રો પોતાના હૃદયપરથી લૂછી નાખશે નહિ

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અને અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞોમાના ઘણા ખરા મિરતની આ ખૂનરેજી વખતે સેનાપતિ હ્યુઇટે ચલાવેલી વર્તણુકના વખાણ કરતા નથી. જ્યારે સિપાહીઓ હથિયારબંધ થઈ પોતાના સોબતીઓને જેલમાથી છોડાવવા ગયા, ત્યારે સેનાપતિએ વાસ્તવિક રીતે કંઈ કર્યું નથી તેના તાબામા ગોરા સિપાહીઓ અને તોપોનો તોટો નહોતો. પરંતુ તે એ બધુ તૈયાર કરી શત્રુઓ સમક્ષ યોગ્ય

૧. Kaye, Sepoy war, Vol. II. P. 74.

સમયે હાજર થયો નહિ. ઓચિંતું બડ ઉઠવાથી તે ગભરાઇ ગયો હતો, તેની કાર્યપદ્ધતિમા કશો નિશ્ચય નહોતો[1] કોઇ કોઇ વળી લ્યુઇટની સાથે હિંદના વડા સેનાપતિનો પણ વાક કાઢે છે લોર્ડ એલેન્બરોએ એક વખત પોતાના ભાષણમા જણાવ્યુ હતું કે, "મિરતના સિપાહીઓ સાજના છ વાગે આપણી વિરુદ્ધ ઉઠયા હતા એ વખતે મિરતમા એક ગોરી પલટણ, એક ઘોડેસ્વાર પલટણ અને પુષ્કળ તોપો હતી, તોપણુ બડખોર સિપાહીઓ અડચણુ વિના ૩૦-૪૦ માઇલ દૂર ચાલ્યા ગયા. આમ શાથી થયુ ' મિરતના સૈનિકો જે સેનાપતિના તાબામા હતા તે સેનાપતિ વિષે તેઓ કઇ જાણુતા નહોતા. કોઇ પણુ સરકાર આવા સેનાપતિને લશ્કરની સરદારી આપી શાબાશી મેળવી શકે નાહ એ સમયે હિંદનો વડો સેનાપતિ કયા હતો ? તે આ વખતે પોતાના સૈનિકો સમક્ષ કેમ હાજર ન થયો ? મુશ્કેલી વધતી જાય છે, એ વાત તે બરાબર જાણુતો હતો; આ મુશ્કેલી તેની ચારે બાજુએ ફરી વળતી જાય છે, તે પણુ એ અવશ્ય જાણુતો હતો, તો પણુ તે બળવાનો પ્રદેશ છોડી મજેથી શીતળ ટેકરી પર હવા ખાતો હતો જેનાપર ભારે જવાબદારી મૂકવામા આવી હોય, તેણે આવી રીતે વર્ત્તવુ એ કદી ઉચિત ન ગણુાય." [2]

સિપાહીઓએ અગ્રેજોપર ઓચિતો હલ્લો કેમ કર્યો, આમ ઓચિતી ખૂનરેજી શામાટે મચાવી, તેના કારણો ગણુાવતા ઘણુાખરા જણુાવે છે કે, ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણુના ૮૫ સિપાહીઓને કઠોર

---

૧. Holmes, Indian Mutiny P. 150.

૨. Martin Indian Empire, Vol. II P. 154.

સંગ્ર કરવાથી આવું પરિણામ આવ્યું હતું. વિલાયતમાના અનેક રાજપુરૂષોએ પણ આવોજ મત દર્શાવ્યો છે. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનિના માજી પ્રમુખ કર્નલ સ્કાઇસે કહ્યું હતું કે, શક પડતા ટોટા લેવાની ના પાડવાના કારણથી જો મિરતના ૮૫ સિપાહીઓને સાધારણ કેદીઓની માફક બેડીઓ પહેરાવી ૧૦ વર્ષ સુધી સખ્ત મજુરી કરાવવા માટે જેલમાં મોકલવામા ન આવ્યા હોત, તો સિપાહીઓ કદી પોતાના ઓફિસરોના લોહીથી હાથ ખરડત નહિ સ્કાઇસ સાહેબે એક બીજે સ્થળે કહ્યું હતુ કે, "કવાયતના વિશાળ મેદાનપર જ્યારે સિપાહીઓને બેડીઓ પહેરાવવામા આવી, ત્યારેજ આખા લશ્કરના હ્રદયમા વીજળીના આચકા માફક અનુકપાની લાગણી ફરી વળી હતી, આ પહેલા સિપાહીઓમા સદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો ખરો, પરતુ બધા પરસ્પર અનુકપાના તાતણાથી બંધાયા નહોતા, બધાની લાગણી, બધાની ધારણા એક સરખી નહોતી પરતુ જ્યારે તેઓએ પોતાની પલટણમાના કેટલાકને કેદ થયેલા જોયા, ત્યારે તેઓ બધાએ એ અપમાન, એ શોચનીય દુર્દશા પોતાનીજ થયેલી છે એમ માની લીધુ [૧]" સેનાપતિ હુઇટે આ પ્રસગે જણાવ્યુ છે કે, મિરતના સિપાહીઓએ અગાઉથી મસલત કરી અગ્રેજોપર હુમલો કર્યો હોય એમ જણાતું નથી એક પલટણ તેઓના હથિયાર છિનવી લેવા આવે છે, એવી ગપ્પ ઉડતાં તેમની ચિત્તવૃત્તિ ચળી ગઇ ૬૦મી ગોરી પલટણ સંધ્યાકાળની ઉપાસના માટે દેવળમા જવા કવાયતના મેદાન પર એકત્ર થઇ હતી. જ્યારે સિપાહીઓએ એ પલટણને આ વિશાળ મેદાન પર ઉભેલી જોઇ, ત્યારે

૧. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 153-154.

તેઓને ખાત્રી થઈ કે એ વાત ખરી છે સમય કટોકટીનો છે, હમણા જ આ પલ્ટણ અમારા હથિયારો છિનવી લેશે, આવા વિચારથી તે-ઓએ તરતજ અગ્રેજો વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવ્યુ [1] એક અગ્રેજ ઇતિહાસ-કારે પણ એવીજ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે [2] પરતુ એ સિપાહીઓને બડ ઉઠાવવાનુ ગૌણ કારણ હતુ બ્રિટિશ સરકાર ઘણો સમય થયા આવા બળવાના બીજો વાવતી આવી હતી લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જ્યારે પંજાબ પર બ્રિટિશ વાવટો ઉડાડયો, ત્યારથીજ સિપાહીઓન મન ખળભળી રહ્યા હતા ત્યારપછી જ્યારે તેઓએ નાગપુર ઝાસિ સતાગ, અયોધ્યા વગેરે રાજ્યો એક પછી એક કંપનિના તાબામા આવી પડતા જોયા, ત્યારે તેઓના હૃદય અધિક ખળભળી ઉઠયા તેઓએ વિચાર્યું કે કંપનિએ જેવી ચતુરાઇથી આ બધા રાજ્યો ખાલસા કર્યા છે, તેની જ ચતુરાઇથી તે કોઇ વખત અમારો ધર્મ, અમારા રીતરિવાજો નષ્ટ કરવા તૈયાર થશે સમયના ફેરફાર સાથે બ્રિટિશ હિંદમા ઘણા નવીન વિષય—વણી નવીન પદ્ધતિ પ્રગટ થવા લાગી, અગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણથી કેટલાક સનાતન રીતરીવા-જોનો પાયો ડગમગવા લાગ્યો, એટલે સિપાહીઓની અધિરાઇ વધી ગઈ તેઓ કંઇ કાર્યકારણ પરંપરાનો વિચાર કરી શકે તેવા નહોતા; માટે તેઓ આવા અચિંતનીય ફેરફારથી ખુશી થયા નહિ ઉલટા તેથી તેઓના જુના વિચારો દૃઢ થવા લાગ્યા, તેઓની આગળ નાના પ્રકારના સશયો નાના પ્રકારની મૂર્તિ ધારણ કરી ફેલાવા લાગ્યા. તેઓએ ધારી લીધુ કે જે રીતે અંગ્રેજોએ પંજાબ ખાલસા કર્યું

---

૧. Indian Empire, Vol. II. P. 147.

૨. Kaye, Sepoy War, Vol P. 57

છે, તેજ રીતે તેઓ હવે લોકોને ધર્મભ્રષ્ટ કરવા તત્પર થયા છે ? ત્યારબાદ લોકોની અપૂર્વ કલ્પનાથી નાના પ્રકારના ગપ્પા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, અપવિત્ર ટોટાની વાત, અસ્પૃશ્ય મેદાની વાત વીજળી વેગે ચોતરફ ફેલાઇ ગઇ સિપાહીઓ શંકાશીલ બની બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠા તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકથી જેવો ત્રાસ પામતા, તેવોજ ત્રાસ હથિયાર છીનવી લેવાની વાતથી પામતા હતા બરતરફ થવાની બીકથી તેઓ દિગ્મૂઢ બની જતા હતા મિરતના સિપાહીઓની બરાબર આવી દશા થઇ હતી આવા ઉશ્કેરણીના વખતમા કોઇએ ગપ્પ ઉડાડી કે યુરોપિયન સિપાહીઓ ઓચિંતા આવી દેશી સિપાહીઓના હથિયાર છીનવી લેવાના છે અને તેઓને કેદ કરવાના છે આ ગપ્પાથી સિપાહીઓની લાગણી ઉશ્કેરાઇ ગઈ, તેઓ દરેક ગોરા સિપાહીનું દરેક કાર્ય સંશયની નજરે જોવા લાગ્યા, અંથી ૬૦ નંબ ગોરી પલટણ જ્યારે કવાયતના મેદાનપર એકત્ર થઈ, ત્યારે તેઓ ચમકી ગયા તેઓએ પેલા ગપ્પા પર આધાર રાખી નિશ્ચય કરી લીધો કે આ પલટણ અમારા હથિયાર ઉતારી અમને કેદ કરશે, અમારા પગમા બેડીઓ નાખશે, હાથમા હાથકડીઓ પહેરાવશે, ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણ આ વખતે બહુજ ઉશ્કેરાઇ ગઇ. તેના ૮૫ સિપાહીઓ હથિયાર ગુમાવી, પગમા બેડીઓ પહેરી જેલમા સખત મજુરી કરતા હતા. તેઓ આ વખતે તેઓના જેવી પોતાની દુર્દશા થવાની છે, એ વિચારથી તિરસ્કાર, શરમ અને ક્ષોભના માર્યા

---

૧. લખનોરમા સર હેન્રિ લોરેન્સને જે જમાદાર સાથે વાત થઇ હતી, તેણે પણ આવોજ મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

ઉન્મત્ત બની ગયા આજુબાજુના લોકોએ તેઓની વેરવૃત્તિ નિરંકુશ બનાવી મૂકી હતી,[1] આ વખતે ૬૦ મી ગોરી પલ્ટણને કવાયતના મેદાનપર એકત્ર થયેલી જોતાજ દરેક સિપાહી ધારવા લાગ્યો કે આ લોકોને હાથે અમારી ભયંકર દુર્દશા થવાની છે. તેઓ અગાઉથી બ્રિટિશ સરકારની કાર્યપ્રદ્ધતિથી ડરી ગયા હતા; અત્યારે ભયના જુસ્સાથી તેઓની ધીરજ જતી રહી યુરોપિઅન સિપાહીઓ જ્યારે દેવળમા જવા તૈયાર થયા હતા, તે વખતે સિપાહીઓ ઘોડેસ્વાર થઇ તીરવેગે જેલ તરફ દોડયા ધૂધવાતો અગ્નિ પ્રગટ થયો જોતજોતામા આખા મિરતમા એ દાવાનળ ફેલાઈ ગયો

મિરત પછી મહાનગરી દિલ્હી યુદ્ધોન્મત્ત સિપાહીઓથી કપવા લાગી દિલ્હીનો જૂનો ઇતિહાસ અનેક ઘટનાવૈચિત્ર્યથી ભરપૂરછે

---

૧ આ સબધમા એક અગ્રેજે કહ્યુ છે કે લોકોની વાતોથી આ સિપાહીઓ બહુ ઉશ્કેરાતા મજારના લોકોએ તેઓને એવુ કહ્યું હતુ કે, "તમારા ભાઇઓ આવા આભૂષણોથી (કેદ કરવામા આવેલા સિપાહીઓના પગમાની બેડીઓને ઉદ્દેશી આમ કહેવામા આવ્યુ હતુ) અલકૃત થઈ કેદમા સખત મજુરી કરે છે શામાટે ? કારણ કે તેઓ પોતાના ધર્મમાથી એક ડગલુ પણ પાછા હઠવા માગતા નહોતા અને તમારા જેવા બાયલા પોતાના નસીબમા શુ લખ્યુ છે તેનો વિચાર જ કરતા નથી. જો તમારામા જરાપણ માણસાઇ હોય, તો અત્યારે જ જાઓ! તેઓને છુટા કરો "
J. C Vilson, Moradabada Report. Comp Kaye Sepoy War, Nol II p 57. note

આ સમયે ઇતિહાસની એ વૈચિત્ર્યપૂર્ણ કથા લોકોની યાદદાસ્તમાં ગુમ થઇ ગઇ નહોતી હિંદુ રાજચક્રવર્તી મહાવીર પૃથ્વીરાજનુ પ્રિય સ્થળ મોગલ સમ્રાટ અકબરશાહની પ્રમોદ ભૂમિ આ સમયે પણ ભૂતકાળના ગૌરવની વાતોથી લોકોના મન રંજન કરતી હતી કાળના પ્રચંડ મોજાથી દિલ્હી અગાઉનુ ગૌરવ ગુમાવી બેઠી હતી, પરાક્રમી મોગલ વંશનો વંશજ સમયના પ્રવાહમા ઘસડાઇ પોતાનુ ગૌરવ ગુમાવી બેઠો હતો તેની પ્રજા બીજાના રક્ષણ તળે આવી પડી હતી. જ્યારે સિપાહીઓનો બળવો શરૂ થઇ નીકળ્યો, ત્યારથી પચાસ વર્ષ પહેલા મોગલ અધિપતિ સંપત્તિ અને સત્તાથી ચ્યુત થઇ કંપનિના તાબામા આવી પડ્યો હતો પરંતુ તેના વંશનુ પ્રાચીન ગૌરવ, પ્રાચીન જાહોજલાલી, પ્રાચીન સત્તા હજુ સુધી લોકોની યાદ દાસ્તમા તાજી જ હતી અકબરશાહ જે શક્તિથી વિસ્તીર્ણ રાજ્ય જમાવી પ્રખ્યાત થઇ ગયો હતો, શાહજહા જે પ્રભાવથી સત્તા ચલાવી પોતાની મહત્તા જાળવી ગયા હતો, ઔરંગઝેબ જે કુનેહથી આખા હિંદમા સર્વત્ર પોતાનો ડંકો વગાડી ગયો હતો, તે બધુ લોકોની સ્મૃતિમા તાજુ હતુ જો કે અત્યારે મોગલ સામ્રાજ્યનો ધ્વંસ થયો હતો, મોગલ વિજયપતાકા હિંદના કોઇપણ ભાગમા ઉડતી નહોતી, તોપણ મોગલોની શક્તિ આગળ હજુ દરેક માથા નમાવતા હતા. એ સત્તા અને ગૌરવ અત્યારે ભૂતકાળમા વિલીન થઇ ગયેલ હોવા છતા લોકોના મન પર એવી દૃઢ છાપ પાડી ગયા હતા, કે કોઇ પણ એ ગૌરવનુ અપમાન કરવાનુ સાહસ કરતુ નહિ હિંદમા બ્રિટિશ કંપનિની સત્તા સ્થપાયા પછી પણ થોડી મુદત સુધી દિલ્હીના મોગલ શહેનશાહના નામના સિક્કા પડતા હતા. અત્યારે જે શહેન

શાહનુ રૂપાતર થઇ ગયુ હતુ ખરૂ પરતુ એ રૂપાતર થવાથી તે લોકોના અનાદરને પાત્ર થયો નહાતો હિદુ અને મુસલમાન બને જાતિ કઇ પણ ભેદ વગર એક સમયે મોગલ સરકારના મુખ્ય રાજકાર્યોમા જોડાયલી હતી, બને જાતિ કઇ પણ ભેદ વગર હિદી લશ્કરની સરદારી ભોગવતી હતી, રાજનૈતિક બાબતોમા મોગલોને સલાહ આપતી હતી, અને સામ્રાજ્યના તાબાના પ્રદેશોપર શાસનકર્ત્તાની પદવીએ નિમાઇ, પોતાની શક્તિ અને સત્કાર્યો વડે ગૌરવ મેળવતી હતી અત્યારે તેઓના સતાનોએ જોયુ કે અમારી એ શક્તિ, એ પ્રાધાન્ય, એ મહત્તા, ચાલુ સરકા-રની રાજનીતિને લીધે નાશ પામી છે મોગલ સામ્રાજ્યમા અમારા પૂર્વજોને જે મહત્તા મેળવી પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા, તે મહત્તા અગ્રેજોના અમલમા મરી પરવારી છે, આથી તેઓ અગ્રેજો કરતા હાલના મોગલ શહેનશાહને વધારે શ્રદ્ધાની નજરે જોતા હતા. તેઓના પૂર્વજો, જેના પૂર્વજોની અભેદ નીતિને લીધે, સુદર રાજ-નિતીને લીધે સેનાપતિ, મહેસૂલી ખાતાના અમલદાર, સુબેદાર વગેરેના હોદ્દા મેળવતા, તે વાત તેઓ તેની ચાલુ અધોગતિમા પણ વિસરી ગયા નહિ દિલ્હીનો સુદર રાજમહેલ અત્યારે પણ શોભા ફેલાવી રહ્યો હતો હિદુ અને મુસલમાન બને જાતિ આ રાજમહેલ જોઇ વિચાર કરતી કે અમારા પૂર્વજો એક વખત આ રાજમહેલમા એકઠા મળી શહેનશાહની કૃપાથી અને પોતાની શક્તિ તથા મહત્તાથી પ્રખ્યાતિ મેળવતા, અત્યારે અમારા એ દહાડા તો ગયા-એ આશા અને વિશ્વાસ પણ અત્યારે દૂર-સુદૂર સરી પડે છે અત્યારે અમે નવીન સરકારની નજરે સત્તા, અધિકાર અને સપતિથી ચ્યુત

જણાયા છીએ[1] મોગલ શહેનશાહ અમારા પિતા અથવા અમારા પિતામહો પર જે અનુગ્રહ દર્શાવતા, તે અનુગ્રહ હાલની સરકારના વખતમા મેળવવો એ મિથ્યા છે આમ હોવાથી દિલ્હીનો શહેનશાહ દુર્દશામા આવી પડયો હોવા છતા તે લોકોની જૂની મહત્તાનો ઉદ્દીપક હતો દિલ્હી અત્યારે રાજલક્ષ્મીથી તજાએલી છતા પોતાના જૂના ગૌરવથી આદરણીય ગણાતી જેમ કવીઓ તેને પોતાની કવિત્વશક્તિની ઉદ્દીપક માનતા, શિલ્પીઓ પોતાની શિલ્પચાતુરીનું વિકાસક્ષેત્ર માનતા, ઇતિહાસકારો પોતાના ગુણનો મહિમા બતાવવાનુ સ્થળ માનતા, તેમ હિંદના હિંદુ અને મુસલમાન તેને આત્મસન્માન અને આત્મગૌરવ દર્શાવનારી ભૂમિ માની સતોષ પામતા.

સિપાહીઓના બળવા વખતે દિલ્હીમા જે બનાવો બન્યા, તેનું વર્ણન કરતા પહેલા દિલ્હીના શહેનશાહો વિષે થોડી હકીકત જણાવવી જોઇએ ઓગણીસમી સદીની શરુઆતમા લોર્ડ લેક અને વેલેસ્લિએ દિલ્હીના શહેનશાહ શાહઆલમને પ્રબળ પરાક્રમી મરાઠાઓના હાથમાથી છોડાવ્યો એ વખતે શાહઆલમની સ્થિતિ બહુ ખરાબ હતી તે વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થઈ, આધળો બની દીનભાવે દહાડા ગુજારતો હતો[2] મરાઠાઓના હાથમાથી છુટકારો મેળવી વૃદ્ધ

---

૧ Martin, Indian Empire, Vol II p. 156.

૨ લોર્ડ લેકની સાથે વૃદ્ધ શાહઆલમના મેળાપ વિષે સરકારી કાગળોમા આ પ્રમાણે લખવામા આવ્યુ છે શાહજહાએ બનાવેલા સુદર રાજમહેલમા વડો સેનાપતિ મોગલ શહેનશાહ સમક્ષ હાજર થયો શહેનશાહ અતિશય વૃદ્ધ અને આધળો થઇ ગયો છે. નાના પ્રકારની દુર્ઘટનાને લીધે તેની અવસ્થા બહુ શોચનીય જણ

મોગલ શહેનશાહ હવે અંગ્રેજોના હાથમા આવી પડ્યો. મરાઠાઓની છેલ્લી આશા નિર્મૂળ થતા ફ્રેંચોએ પણ દુર્બળ બની હિંદમા સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી દીધી સર્વત્ર અંગ્રેજોની શક્તિ ફેલાવા લાગી અંગ્રેજોએ બહારથી તો વૃદ્ધ શાહઆલમ તરફ કોઇ પણ જાતનો અવિવેક બતાવ્યો નહિ. હિંદનો ગવર્નર જનરલ શાહઆલમને માન આપતો પરંતુ માન આપવા સાથે કંપનિ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની તક જવા દે તેવી નહોતી તેણે શાહઆલમને મુક્ત કરી, પોતાની સત્તા વધારી, તેનુ રાજ્ય કંપનિના તાબામા ગયુ. દિલ્હીની લડાઇમા મરાઠાઓને હરાવી જ્યારે લોર્ડ લેક શાહઆલમ પાસે ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે તે મરાઠાઓ કરતા વધારે ઉદારતા બતાવી શક્યો નહિ મરાઠાઓએ શાહઆલમના ભરણપોષણ માટે જે સાલિયાણુ બાંધી આપ્યુ હતુ, તે સાલિયાણામા લોર્ડ લેક જરા પણ વધારો કરી શક્યો નહિ

કંપનિએ આ પ્રમાણે વૃદ્ધ શાહઆલમને પોતાની સંપૂર્ણ સત્તા નીચે રાખ્યો અત્યાર સુધી તે સમગ્ર ભરતખંડના શહેનશાહ તરીકે માન પામતો હતો, હવે તેની મહત્તા ઘટી ગઇ દિલ્હીનો શહેનશાહ હવે પોતાના અને કુટુંબીજનોના ભરણપોષણ માટે વાર્ષિક ૧૦ લાખ રૂપીઆનુ સાલિયાણુ મેળવવા લાગ્યો પરાક્રમી તૈમુરવંશનુ આ રીતે અધઃપતન થયુ સમગ્ર ભરતખંડનો અદ્વિતીય

પડી છે પોતાનુ પ્રાધાન્ય અને સત્તા નાશ પામેલી હોવાથી નિરાશ થઇ વૃદ્ધ અને અંધ શહેનશાહ મહેલમા એક સાધારણ બેઠક પર બેઠો હતો તે વખતે તેની અવસ્થા અતિશય દયા ઉપજાવે તેવી હતી. Kaye, Sepoy War, Vol II p. 3. note.

શહેનશાહ, અપરિસીમ શક્તિનુ અદ્વિતીય અવલબન, આ પ્રમાણે પોતાની અપાર સત્તા ગુમાવી અંગ્રેજ કંપનિના ગુલામ બન્યો આ શોચનીય અવસ્થામા પણ વૃદ્ધ શાહઆલમે એક બાબતમા પોતાની શક્તિ દર્શાવી આપી મોગલ શહેનશાહોમાના ઘણાખરા કવિ હતા, તેઓની રસમયી લેખિનીમાથી કવિત્વ ઝરતુ શાહઆલમ પણ આવી દીન હાલતમા એ કવિત્વ રસથી વચિત થયો નહોતો. પાર્થિવ વૈભવ, પાર્થિવ ગૌરવ ગુમાવ્યાથી તેણે હવે અપાર્થિવ વિષયમા મન પરોવ્યુ હતુ દીનતા અને હીનતાના દુખમા ડુબ્યા છતા તેણે ઉચા વિચારોમા ગરક થઇ પોતાની કવિત્વ શક્તિનો પૂરેપૂરો વિકાસ કર્યો હતો વૃદ્ધ શહેનશાહે આવી અવસ્થામા કહ્યુ છે કે, " દુર્દશાના પ્રબળ વાવાઝોડાએ મને હરાવ્યો છે તેણે મારી બધી મહત્તા અનત વાયુરાશિમા ફેલાવી દીધી છે, મારૂ રત્નજડિત સિહાસન ઉડાડી દીધુ છે હુ ગાઢ અધકારની ઊડી ગુફામા ડુબી ગયો છુ, છતા એક સમયે પવિત્ર અને સર્વશક્તિમાન ખુદાતાલાની કૃપાથી ઉજ્વલિત થઇ આ કષ્ટમય, આ અધકારમય સ્થાનમાથી બહાર નીકળી શકીશ[૧]" વૃદ્ધ શહેનશાહ આ રીતે પોતાના કવિત્વમા તૃપ્તિ મેળવતો, કરુણરસથી પરિપૂર્ણ ગાથા રચી પોતાનુ ચિત્ત આનદમા રાખતો અને ઉચા ભાવોમા ગુલતાન બની પોતાનુ દારિદ્ર્ય દુખ નિરાશા અને વિષાદની કઠોર જ્વાળા, ભુલી જતો

શાહઆલમ આવી દુર્દશામા આવી પડેલા છતા શહેનશાહ કહેવાતો હતો તેની આ પદવી અત્યારે પણ અપાર શક્તિનો આધાર હતી, દિલ્હીના શહેનશાહના નામ આગળ અત્યારે પણ લોકો

---

૧ Martin, Indian Empire, Vol. II. p. 456.

પોતાનુ સિર ઝુકાવતા શાહઆલમ સમ્પત્તિભ્રષ્ટ થયો હતો ખરો, પરતુ લોકો આગળ તો દિલ્હીના શહેનશાહ તરીકે પુજાતો હતો. આવી પરિસ્થિતિને લીધે લોર્ડ વેલેસ્લિએ વિચાર કર્યો કે, આ પદભ્રષ્ટ શહેનશાહ જો પોતાના પૂર્વજોના મનોહર રાજમહેલમા રહે, તેની ચારે તરફ તેના વિશ્વાસુ નોકરની દિવાલ ચાલુ રહે તો એક સમયે તેનો કોઇ ઉત્તરાધિકારી નષ્ટ થએલા રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કર વાનો પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે એથી કદાચ ભવિષ્યમા બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલી વહોરવી પડે આવા વિચારથી તેણે શાહઆલમ અને તેના નોકરોને મોગીરમા રાખવાનો ઠરાવ કર્યો પરતુ આ ઠરાવથી વૃદ્ધ શહેનશાહ બહુ દીલગીર થયો ધીમે ધીમે આ દીલગીરી તેના કુટુબીજનોને ત્રાસ ઉપજાવવા લાગી. દરેક એકી સાથે એવા તો ભય પામી ગયા ને લોર્ડ વેલેસ્લિને આ હતભાગી શહેનશાહની વધારે હીનદશા કરી તેને વધારે ક્લેશ આપવાની ઇચ્છા તજી દેવી પડી તેણે એવા વિચારથી શાહઆલમને દિલ્હીના રાજમહેલમા રહેવા દેવાની સમ્મતિ આપી કે, ભવિષ્યમા જ્યારે તેના વારસો પોતાની આગલી જાહોજલાલી વિસરી જશે, મળતા સાલિયાણામા અમન ચમન ઉડાવી આળસુની પેઠે સમય ગુમાવશે, ત્યારે તેઓને દિલ્હી માથી દૂર ખસેડતા કઈ મુશ્કેલી નડશે નહિ.

ઇ. સ ૧૮૦૬ના ડીસેમ્બર માસમા શાહઆલમ જન્નતનશીન થયો તેનો પુત્ર અકબરશાહ તેનો ઉત્તરાધિકારી થયો તે અગ્રેજ કંપનિ પાસેથી પોતાનુ સાલિયાણુ લેતો અને નક્કી કરેલી હદમા શાહઆલમની માફક પોતાનો અખડ પ્રતાપ બતાવતો હતો. હિંદના હિદુઓ અને મુસલમાનો તેને શાહઆલના ગાદીવારસ તરીકે માન-

પૂર્વક નિહાળતા, મહાન મોગલોના વંશજ તરીકે લોકો તેને હિંદના શહેનશાહ તરીકે અભિનંદન આપતા હિંદના જુદા જુદા પ્રદેશોના રાજાઓ તેની પાસેથી સનદ મેળવાતા એ રાજાઓ તખ્તનશીન થતા ત્યારે અકબરશાહ તેઓને ખિલત આપી પોતાનું સર્વોપરિપણુ દર્શાવતો જ્યારે નવા ગર્વનર જનરલ આ દેશમા પગ મૂકતો, ત્યારે પણ દિલ્હીનો શહેનશાહ વખતોવખત આ સર્વોપરિપણુ દર્શાવનાર ખિલત તેમની તરફ મોકલી આપતો ઇ સ ૧૮૨૭ સુધી કંપનિ તેની મંજૂરી અને તેની સહી સાથેના ફરમાન સિવાય કોઈપણ નવો પ્રદેશ કબજે કરી શકતી નહિ [1] દિલ્હીનો અગ્રેજ રેસિડેન્ટ પણ જોડા પહેરી ગર્વપૂર્વક તેની સમક્ષ જવાનુ સાહસ કરતો નહિ જે કંપનિએ તેના પિતાને સાલિયાણું બાધી આપ્યુ હતુ, તે કંપનિનો પ્રતિનિધિ જ્યારે તેની સમક્ષ આવતો ત્યારે ઉચે સાદ કદી પણ વાતચીત કરી શકતો નહિ. કોઇ પણ પ્રકારનો ગર્વ કે મોટાઇ દર્શાવવાનુ સાહસ કરી શકતો નહિ તે કદાપણુ બોલ્યા વગર ઉઘાડે પગે દૂરથી સલામો કરતો કરતો તેની પાસે આવી અદબસર ઉભો રહેતો રાજમહેલના અગ્રેજ કપ્તાનને જો શહેનશાહ બોલવતો, તો તે રાજમહેલના આગણામા જોડા પહેરી અગર છતરી લઈ પગ મૂકી શકતો નહિ [2] ગુલામી અવસ્થામા પણ મહા પરાક્રમી તૈમુર વંશનું આવું

---

૧ Ball, History of the Indian Mutine, Vol I p. 454

૨. Russell's Letter, Times August, 20 th. 1858 Comp. Russell, My Diary in India Val. II p. 65. Martin, Indian Fmpire, Vol. II. p. 457.

સન્માન જળવાતુ હતુ, આવા ગૌરવથી ઉન્નત બની અકબરશાહ લોકના હૃદયમા પોતાનુ પ્રાધાન્ય ફેલાવતો હતો અગ્રેજ કંપનિએ તેને સાલિયાણુ બાધી આપ્યુ હતુ છતા તે તેના રાજકીય સન્માન વિરુદ્ધ હસ્તક્ષેપ કરવાનુ સાહસ કરી શકી નહોતી અત્યાર સુધી મોગલ શહેનશાહના નામના સિક્કા પડતા હતા લોકો સિક્કા-દ્વારા મોગલ શહેનશાહની અસાધારણુ મહત્તા જોઇ સુખાનુભવ કરતા હતા,

પણુ વખતના વહેવા સાથે અગ્રેજ કંપનિ પોતાની મહત્તા વધારતી ગઇ. મરાઠાઓના પરાજયથી અને ફ્રેચોની સત્તા પડી ભાગવાથી અગ્રેજોનુ પ્રાધાન્ય વધી ગયુ હતુ, જેઓ એક વખતે વેપારની લાભ હાનિનો વિચાર કરતા હિંદમા આવ્યા હતા, ખરીદ વેચાણુ સિવાય જેઓનો બીજો કઇ ઉદ્દેશ નહોતો, તેઓએ વખત જતા હિંદના વણા ખરા ભાગમા પોતાની સત્તા જમાવી અત્યારે અંગ્રેજો હિંદમાના પોતાના શત્રુઓ સમક્ષ અજીત બન્યા હતા, બહારના શત્રુઓના હલ્લાનો તેમને ભય નહોતો આથી હવે તે પોતાની સત્તા બનાવવા તૈયાર થઇ, દિલ્હીના મોગલ શહેનશાહ પર તેની સૌ પહેલા નજર પડી મોગલ શહેનશાહ અત્યાર સુધી પોતાના વંશનુ પ્રાધાન્ય જાળવી રહ્યો હતો, તેના નામના સિક્કા પડતા હતા, તેના નામથી સરપાવ અપાતા હતા, તેના નામના ફરમાનો બહાર પડતા હતા, તેના નામથી નજરાણા અપાતા હતા, મહત્તાના આ બધા નિદર્શન, અધીનતા સ્વીકારવાની આ બધી પ્રથા અગ્રેજોથી સહન થઇ નહિ અગ્રેજો હવે પહેલી તકે એ રિવાજ બધ પાડવા તૈયાર થયા અગાઉ શહેનશાહની મજુરી સિવાય કં-

પનિ કોઇપણ મુલક ખાલસા કરી શકતી નહિ. કોઇપણ નવો મુલક ખાલસા કરતા બાદશાહનુ ફરમાન મેળવવુ પડતુ. લોર્ડ આમહર્સ્ટે ઇ. સ ૧૮૨૭મા શહેનશાહનુ આ ઉપરીપણુ સ્વીકારવાની ના પડી. તેણે વૃદ્ધ અકબરશાહને ૫ લાખ રૂપીઆનું વર્ષાસન વધારી આપી એવુ કબુલ કરાવી લીધુ કે હવેથી કંપનિ કોઇપણ નવો મુલક જીતે ત્યારે તેને દીલ્હીના શહેનશાહની મજૂરી અગર ફરમાનની રાહ જોવી પડશે નહિ[1] આ પ્રમાણે બીજી અનેક બાબતોમા કંપનિએ સગવડ મેળવી લીધી. કંપનિ દિલ્હીના શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુને નજરાણુ આપતી, હિંદના જુદા જુદા રાજાઓ પણ આ રિવાજને અનુસરતા, કંપનિ એ રિવાજમા કઇપણ ફેરફાર કરવાનુ સાહસ કરતી નહિ. ઇ સ ૧૮૨૨મા કંપનિ આ રિવાજ વિરુદ્ધ પડી અને પોતાની સ્વતત્રતા દર્શાવવા તૈયાર થઇ ઇ. સ. ૧૮૨૨મા કંપનિના વડા સેનાપતિનુ નજરાણુ બધ કરવામા આવ્યુ દિલ્હીનો રેસિડેન્ટ કંપનિના પ્રતિનિધિ તરીકે જે નજરાણુ આપતો તે ઇ સ ૧૮૨૭ મા બધ કરવામા આવ્યુ અંગ્રેજ કંપનિની આ સ્વતત્ર ગતિ કોઇ અટકાવી શક્યુ નહિ ઈ સ. ૧૮૩૬મા અગ્રેજ ઓફિસરોના નજરાણા બંધ થયા ત્યારબાદ શહેનશાહ બાનુને જે નજરાણુ આપવા મા આવતું તે પણ બંધ થયુ, આ અધીનતા સ્વીકારવાને બદલે કંપનિ શહેનશાહને વાર્ષિક દશ હજાર રૂપીઆ આપવા લાગી પરતુ આટલેથીજ તેના પ્રાધાન્યની દુર્ગતિ અટકી નહિ. કંપનિ બીજી અનેક રીતે તેનુ અપમાન કરવા લાગી શહેનશાહ દિલ્હીની બહાર જઇ શકતો નહિ દિલ્હીના રાજકુમારોને માટે સન્માન સૂચક તોપોના બાર થતા

---

1 Ball, Indian Uniting, Vol. I. P 454.

નહિ રાજકુમારોને દીલ્હીથી બહાર કોઈપણ જગાએ રાજકીય સન્માન મળતું નહિ[૧] આ પ્રમાણે મહાન અકબરના વંશજો પ્રત્યે સરકાર અસન્માન દર્શાવવા લાગી દિલ્હીનો શહેનશાહ અને તેના વારસો મહત્તાના દરેક ચિહ્નો ગુમાવી કેદીની માફક દિલ્હીના રાજમહેલમા રહેવા લાગ્યા કંપનિ દિલ્હીશ્વરના સન્માનસૂચક ચિહ્નો એક પછી એક લૂટવા લાગી. દિલ્હીશ્વર વૃદ્ધ અકબરશાહ અને તેના પરિજનો તીવ્ર યાતના રૂપી આગથી દગ્ધ થવા લાગ્યા છેવટે દિલ્હીના રાજલક્ષણનું મુખ્ય અંગ ગયું જે સિક્કા દિલ્હીશ્વરના પ્રભાવને ચોતરફ ફેલવતા હતા, તે સિક્કા પડતા બંધ થયા ઈ સ ૧૮૩૫ મા દિલ્હીશ્વરના નામના સિક્કાને બદલે હિંદમા કંપનિના સિક્કા પડવા લાગ્યા[૨] દિલ્હીના મોગલવંશનો મુખી સર્વ રાજ ચિહ્નોથી વિચ્યુત થઈ સાધારણ માણસની પેઠે કંપનિનુ સાલિયાણુ ભોગવવા લાગ્યો. જેના પૂર્વજોએ એક વખતે કંપનીના વેપારીઓને હિંદમા આશ્રય આપ્યો હતો જેના પૂર્વજોની સજ્જનતા વડે કંપનિને બંગાળામા વેપાર ચલાવવાની સગવડ મળી હતી અને જેના પિતાએ કંપનીને બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની આપી હતી, તે મહાન મોગલનો વંશજ અત્યારે તે વેપારી કંપનિની કૃતઘ્નતાને લીધે આવી રીતે સત્તા વિનાનો, મહત્વ વિનાનો અને ચિહ્ન વિનાનો થઈ દિલ્હીના આલીશાન રાજ મહેલમા એકાંત વાસ ભોગવવા લાગ્યો.

---

૧ Russell's Setter, Times, August, 20th. 1858. Comp. Diary in India, Vol II p 63–64. Martin, Indian Empire, Vol II p 459

૨ Kaye, Sepoy War Vol II. p 9 note.

કંપનિએ ત્રીશ વર્ષ દરમ્યાન મહાન અકબરના વંશની આવી દુર્દશા કરી નાખી કંપનિએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા અને પોતાની મહત્તાનું રક્ષણ કરવા માટે આમ કર્યું હતું ખરું, પણ દિલ્હીના રાજવંશની અને લોકોની યાદદાસ્તમા જે ચિત્ર વિરાજતું હતુ, તે ભૂસી નાખવાની શક્તિ તેનામા નહોતી હજુ દિલ્હીનો રાજમહેલ લોકો સમક્ષ પોતાની અપૂર્વ સત્તા દર્શાવી રહ્યો હતો જે સ્થળે શાહજહાએ પોતાનુ જગત-વિખ્યાત મયુરાસન સ્થાપન કર્યું હતુ, ઔરંગઝેબે 'જગત ગુરૂ' ની પદવી ધારણ કરી પોતાની સત્તા અચળ રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તે સ્થળ અત્યાર સુધી લોકોના મન પર પોતાના ભૂતકાળની મહત્તા જાગૃત કરી રહ્યું હતું. કંપનિ પોતાની મહત્તા દૃઢ કરવા ખાતર એ મહત્તાનો નાશ કરવા જેમ જેમ કઠોરતા દાખવતી ગઇ, તેમ તેમ લોકોની યાદદાસ્તમા એ પુરાતન પ્રસગ નવીનતા ધારણ કરી જાગૃત થવા લાગ્યો. લોકો નિસાસા નાખી સમગ્ર ભારતના અદ્વિતીય અધીશ્વરનું શોચનીય પરિણામ નીરખવા લાગ્યા, અકબર અને શાહજહાનો સમૃદ્ધ સમય યાદ લાવી દિલગીરી દર્શાવવા લાગ્યા

ઇ. સ ૧૮૩૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે ૮૨ વર્ષની ઉમરે અકબરશાહ મરણ પામ્યો તેનો પુત્ર અબુલ મુજફ્ફર સુરાજુદ્દીન મહમ્મદ બહાદુરશાહ પાદશાહની પદવી ધારણ કરી દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો. તે ઇતિહાસમા સર્વત્ર બહાદુરશાહના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. બહાદુરશાહ ધીરજવાળો, શાંત, કવિતપ્રિય અને જાતે કવિત્વશક્તિસંપન્ન હતો. તેણે સાલિયાણુ વધારવા માટે કંપનિ સરકારને આમ પ્રાર્થના કરી. આ પ્રાર્થના બહાદુરશાહ માટે કષ્ટ

નવીન નહોતી કંપનિએ જે સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું તેમાથી બધા આશ્રિતોનું ખર્ચ ચાલતું ન હોવાથી અકબરશાહે એ સાલિયાણું વધરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા તેણે ઇ. સ ૧૮૩૦ મા વિલાયતમા ડિરેકટરોની બોર્ડ સમક્ષ પોતાનો મુકદ્દમો રજુ કરવા એક દૂત મોકલ્યો હતો ડિરેકટરોની બોર્ડે એવો ઠરાવ કર્યો કે " જો દીલ્હીનો શહેનશાહ અમારા પરની બધી સત્તા છોડી દે તો અમે તેને વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ વધારે આપવા તૈયાર છીએ " પરતુ અકબરશાહે એ ઠરાવ સ્વીકાર્યો નહિ પોતાના જે કઇ અધિકાર બાકી રહ્યા હતા, તે વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ માટે છોડી દેવાની તેની મરજી નહોતી તેણે એવુ કહી પોતાના પક્ષનો બચાવ કર્યો કે ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપની સાથે અમારે જે સધિ થઇ છે. તે મુજબ 'કંપનિ અમારૂ તથા અમારા પરિજનોનુ ભરણ પોષણ કરવા માટે જરૂર જેટલુ સાલિયાણુ આપવા ધર્મપૂર્વક બંધાયલી છે.' પરતુ તેની એ દલીલોનુ પરિણામ કઇ આવ્યુ નહિ હવે બહાદુરશાહે ડિરેકટરો સમક્ષ પાછી એજ પ્રાર્થના કરી તેના પિતાએ જે દલીલો કરી હતી તેજ દલીલો રજુ કરી તેણે જણાવ્યુ કે, કંપનિ જે સાલિયાણુ આપે છે, તે અમારા ગુજરાન માટે પુરતુ નથી ઇ સ. ૧૮૩૦મા જ્યારે કંપનિ દીલ્હીશ્વરના બધાઅધિકારો નષ્ટ કરવા માટે ત્રણ લાખ રૂપીઆનુ વધારે સાલિયાણુ આપવા તૈયાર થઇ, ત્યારે તેણે કબુલ કર્યુ હતુ કે અત્યારે દિલ્હિના શહેનશાહને જે સાલિયાણુ આપવામા આવે છે, તે જુજ છે દિલ્હીનો રાજવંશ વિશાળ છે માટે બધાના ભરણપોષણ માટે દેવુ કરવુ પડે છે, અને બધા ધીમે ધીમે ગરિબાઇની પરાકાષ્ઠા ભોગવે છે [1] કંપનિ મ્હોડેથી આવી

---

[1] Martin, Indian Empire, Vol II P. 459

રીતે સૌજન્ય દર્શાવતી હતી, પણ કાર્ય વખતે એ સૌજન્ય જાળવી શકતી નહોતી દિલ્હીશ્વરના હાથમા તે વખતે જે નામની સત્તા હતી. તેથી પણ તેને અગવડ જણાતી હતી જે નિશ્ચલ દીવાની જ્યોત ઓલવવા આવી હતી, તેને ઘોર અન્ધકારમા ફેરવી નાખવા માટે કંપનિએ નિશ્ચય કર્યો હતો. માટે તે દિલ્હીશ્વરના નામના અધિકારો લઇ લેવાનો ઠરાવ કરી પોતાની અટ્ખાઇ દર્શાવવા સંકોચ પામી નહોતી બહાદુરશાહે પોતાનુ સાલિયાણુ વધારવા માટે જે અરજી કરી, તે અરજી લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે પ્રજાના પૈસાનો અપવ્યય થશે એમ માની સ્વીકારવાની નામરજી દર્શાવી એ સમયે લોર્ડ ઓકલેંડ હિંદનો ગવર્નર જનરલ હતો બહાદુરશાહની અરજી તેની પાસે રજૂ થઈ તેણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, જો બહાદુરશાહ ડિરેક્ટરની બોર્ડનો ઠરાવ સ્વીકારે તો તેમનુ સાલિયાણુ વધારવાને સરકાર તૈયાર છે પરંતુ બહાદુરશાહ પણ પોતાના પિતાની માફક તેજસ્વી હતો, તેથી તેણે પોતાની મહત્તાને ભોગે વર્ષાસન વધરાવવાની ના પાડી. જ્યારે ગવર્નર જનરલે તેની પ્રાર્થના નામંજૂર કરી, ત્યારે તેણે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા એક વિશ્વાસુ માણસને વિલાયત મોકલાવી ઇચ્છા દર્શાવી.

અગાઉ કહ્યું છે કે અકબરશાહે પોતાનુ સાલિયાણુ વધરાવવા માટે વિલાયતમા એક દૂત મોકલ્યો હતો તે દૂત તે બંગાળાના મહાપુરુષ રાજા રામમોહનરાય હતા અકબરશાહે તેમને 'રાજાની' પદવી આપી ઇંગ્લાંડ મોકલ્યા હતા પરંતુ એ રાજકીય સન્માન ન મળ્યુ હોત તો પણ એ પ્રસિદ્ધ દૂતનું અપમાન થાય તેમ નહોતું. રામમોહનરાય અસાધારણ ગુણોવાળા મહાપુરુષ હતા આજસુધી તેમનું નામ દુનિયાના કેળવાએલા વર્ગમા જગજાહેર છે. રાજા રામ

મોહનરાયે ઇંગ્લાડ જઇ પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાને જોરે બધાને ચમકાવી મૂક્યા, પરંતુ જે કર્તવ્યની જવાબદારી તેમનાપર મૂકવામા આવી હતી તે ડિરેક્ટરોની સભાની જક આગળ પાર ન પડી અનુભવી દૂતે ડિરેક્ટરો સમક્ષ મોગલ શહેનશાહનુ સાલિયાણુ વધારવા માટે અરજી રજૂ કરી. નાના પ્રકારની દલીલો વડે પોતાના પક્ષનુ સમર્થન કર્યું, પરંતુ ડિરેક્ટરોએ તેમની કોઇ પણ દલીલપર લક્ષ ન આપ્યુ. રાજા રામમોહનરાયનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો કંપનિની કઠોરતા તથા સ્વાર્થપરાયણતાને લીધે વૃદ્ધ મોગલ શહેનશાહની છેલ્લી આશા ફળિભુત ન થઇ બહાદુરશાહે જાણ્યુ કે મારા પિતાનો ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી, ત્યારે તે એક અગ્રેજ દ્વારા પોતાનો મુકદ્દમો રજૂ કરવા તૈયાર થયો તેને આશા હતી કે વિલાયતના રાજપુરુષો જરૂર મારી અરજી લક્ષમા લેશે, મને ન્યાય આપશે એવી આશાથી તેણે એક પ્રસિદ્ધ ભાષણ કરનાર અને લાગણીવાળા અગ્રેજની મદદ માગી

જ્યોર્જ ટોમસન નામનો એક અગ્રેજ એ વખતે પોતાના ઉત્તેજક ભાષણો વડે યુરોપમા પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે દુખી માણસોના લાભો સાચવવા એવા તો પ્રયત્નો કરતો કે તેથી ઘણા માણસો તેના પક્ષપાતી બની ગયા હતા. જ્યોર્જ ટોમસન હિંદમા આવ્યો એટલે બહાદુરશાહે તેને દિલ્હી બોલાવી પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા મદદ આપવાનુ કહ્યું. તેને ઘણી ફરિયાદો કરવાની હતી. અગાઉ કંપનિના અમલદારો નજરાણુ આપતા. લોર્ડ એલેન્બરોના હુકમથી એ નજરાણા બધ થયા.[1] ત્યારબાદ સરકારે તેનુ સાલિ-

૧. લોર્ડ એલેન્બરોના સેક્રેટરીઓએ એક વખતે તેને જણાવ્યા

ચાણુ વધારવાની ના પાડી હતી તે પોતાનુ ગૌરવ નષ્ટ કરવા તૈયાર નહોતો, તેથી તે પોતાના જૂના હક્ક છોડી દઈ સરકારે ઠરાવેલા વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ લેવા તૈયાર નહોતો અત્યારે તે

સિવાય દિલ્હીશ્વર બહાદુરશાહને નજરાણુ આપ્યુ હતુ આ બાબત જ્યારે ગવર્નર જનરલની જાણમા આવી, ત્યારે તે અતિશય નારાજ પામ્યો અને તેણે આ નજરાણુ આપવાનો રિવાજ બધ કર્યો એ સેક્રેટરીઓમાના એક સેક્રેટરી વિલિયમ એડવર્ડસ સાહેબે એ નજરાણુ આપવાની હકીકત આ પ્રમાણે દર્શાવી છે " ગવર્નર જનરલ દિલ્હીમા આવે એટલે સરકાર તરફથી કેટલાક અમલદારો શહેનશાહ પાસે જઈ શારીરિક કુશળતાના સમાચાર પૂછતા એ વખતે તેઓમાના દરેકને નજરાણા તરીકે અમુક મહોરો આપવી પડતી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર મોગલ શહેનશાહનુ ઉપરિપણુ છે, અને હિંદમા સરકાર જે કંઈ અધિકાર ભોગવે છે, તે શહેનશાહના ખડિયા રાજા તરીકે ભોગવે છે તે વાત આ નજરાણાથી સ્વીકારવામા આવતી આ રિવાજ ઘણા જુના વખત થયા ચાલ્યો આવતો હતો તેના વિરુદ્ધ કંઈ વાંધો કર્યો નહોતો તેથી ગવર્નર જનરલને ન જણાવતા હુ, ટોમસન સાહેબ અને કર્નલ ક્રાફર્ડ હાથી પર ચઢી દિલ્હીના રાજમહેલ તરફ રવાના થયા અમારા દરેકના હાથમા એકેક રેશમી બેગ હતી. શહેનશાહને નજરાણુ આપવા ખાતર અમે એ બેગ મહોરથી ભરી લીધી હતી. અમારે જોડા કાઢવાની જરૂર પડી હતી કારણ કે, હિંદમા એવો નિયમ છે કે તાબેદાર અમલદાર પોતના ઉપરી પાસે જાય તો જોડા ઉતારી પછી ઉપરી આગળ જવુ જોઈએ.

રવ ત્ય મ ૩પ

જે કર હક ભોગવતો હતો, તે ચાલુ રાખી ડિરેકટર સભા સાલિયાણુ વધારી આપે એવી સગવડ કરાવી દેવા માટે તેણે જ્યોર્જ ટોમસનને ખાસ વિનતી કરી પરંતુ કંપનિએ અગાઉથી નિશ્ચય કર્યો હતો કે

આ સમયે અમે અમારા જોડા કાશ્મીરી કાપડના ટુકડા વડે ઢાંકી શહેનશાહ આગળ હાજર થવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો અમે એ રીતે ધીરે ધીરે 'દિવાને ખાસ' મા આવી પહોચ્યા. શહેનશાહ સિંહાસનપર બેઠા હતા તેની ઉમર ૭૦ વર્ષથી વધારે હોય તેમ જણાયુ ઉમર વધુ હોવાથી તેઓ દુર્બળ અને પાતળા જણાતા હતા. અમે સિહાસન પાસે હાજર થઇ, માનપૂર્વક સલામ કરી, પછી અમારા હાથમા જે મહોરથી ભરેલી કોથળીઓ હતી, તે એક પછી એક અર્પણ કર્યા બાદ અમે અતિશય વિનયપૂર્વક શહેનશાહના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા જે શહેનશાહોએ એક વખતે આ વિશાળ દેશપર એક છત્રે સત્તા ચલાવી હતી, તે શહેનશાહોના વંશજ પાસે હાજર થઇ, અમે જ્યારે નજરાણુ ધર્યુ ત્યારે અમારા મનમા એકી સાથે ભક્તિ અને ભયનો આવિર્ભાવ થયો. તૈમુર વંશના શહેનશાહ આગળ આ ડેંવીવાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી નજરાણુ ધરાવવામા આવ્યુ શહેનશાહે નજરાણુ સ્વીકારી અમને ખિલત આપવાનો હુકમ કર્યો હુકમ મુજબ અમને સરપાવ આપવામા આવ્યો અમે સરપાવ ધારણ કર્યો મોગલાઇ પાઘડી અમારા માથાપર મૂકવામા આવી અમે બધા શહેનશાહને નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી પાછા ફર્યાં રાજમહેલ બહાર આવી અમે પાછા હાથી પર બેઠા. શહેનશાહે આપેલો સ્મુન્દર પોશાક ધારણ કરવાથી અમારી અવસ્થા ફરી ગઇ. અમારા મનમા જે ગભીરતા અને સન્માનનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો

જો અમારો દરબાર દીલ્હીશ્વર ન સ્વીકારે તો તેને વધારે સાલિયાણું આપવું નહિ આથી જ્યોર્જ ટોમસન આ બાબતમાં રાજા રામમોહનરાય કરતાં વિશેષ કંઈ કરી શક્યો નહિ ડિરેક્ટરની સભાએ આ બાબતમાં પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવાની ના પાડી તેઓએ સ્પષ્ટ

હતા, ત દૂર થઈ ગયો, મેં હોદાપરથી જ એ ગુલામી પોશાકને તિલાંજલી આપી હું ફતાવળે ફરવે ગવર્નર જનરલના તંબુ પર આવી પહોંચ્યો × × માન એ મોસ્તીઓ કેવા બપકાથી આવે છે, તે જોવા માટે મેં લોર્ડ એલેનબરોને ખાસ વિનતિ કરી માગ બને સાથીઓ જ્યારે એ વેશમાં હાથી પર હતા, ત્યારે પાગલ જેવા જણાતા હતા ગવર્નર જનરલે આ બનાવ વિષે હકીકત જાણવા માગી તેથી મેં બધી વાત માંડીને કહી તેઓ અતિશય નવાઈ પામ્યા, પોતાનું અપમાન થયું હોય એમ માનવા લાગ્યા આ વખતે મને સ્પષ્ટ જણાયું કે કામ બહુ બેદરકારીથી થયું છે આથી તો પૂર્વના રિવાજ મુજબ હિંદસામ્રાજ્યની મહારાણી વિક્ટોરીઆની દિલ્હીના શાહેનશાહ આગળ તાબેદારી કબુલ કરવા જેવું ગણાય

ગવર્નર જનરલે તરત જ આ નજરાણાનો રિવાજ બંધ કરવાનો હુકમ આપ્યો, અને છેલ્લા દશ વર્ષ દરમ્યાન દિલ્હીના શહેનશાહને આ રીતે કેટલા રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા છે, તેનો હિસાબ પોતાની આગળ રજૂ કરવાનું મને જણાવ્યું કારણ કે એ રૂપીઆની સરાસરી કાઢી તેટલી રકમ સાલિયાણાની રકમમાં ઉમેરવાની તેમની મરજી હતી –William Edwards, Rcminiscerces of a Bengal Civilian, Comp Kaye Sepoy War, Vol. II Appendix p 661–663.

શબ્દોમાં જણાવ્યું કે, "આ ઠરાવ (દિલ્હીશ્વર પોતાના બધા હક્કો છોડી દેતો તેને વધુ સાલિયાણું આપવાનો) ફેરવવા એ અમારે માટે અશક્ય છે મોગલ શહેનશાહ આ ઠરાવ સ્વીકારવામાં આનાકાની કરે છે, તે પરથી જણાય છે કે અમે તેના પર ઉપકાર ચડાવવા ખાતર જે પૈસા આપવા ઇચ્છીએ છીએ, તે સ્વીકારવાની તેની મરજી નથી[1]" ડિરેક્ટરોએ શા વિચારથી આ ઉપકાર ચડાવવા માગ્યો હતો? એક અધઃપતિત બાદશાહની શોચનીય સ્થિતિથી દીલગીર થઇને કે પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ સુજનતા દર્શાવવા ખાતર? દયા અને પરોપકારે શું કદિપણ બદલાની આશા વિના તેઓને પૈસા આપવાની ફરજ પાડી હતી? ગરિમાહીન કઠોર દુઃખથી જેની હૃદયગ્રંથી કપાઇ જાય છે, દુઃખના અનંતસાગરમાં જે ડુબકા મારે છે, તેના ઉદ્ધાર માટે શું તેઓએ પોતાના હાથ લાંબો કર્યો હતો? લાગણીવાળા દયાળુ માણસો અહીં નર્ભીકપણે બોલી ઉઠશે કે "ના" ડિરેક્ટરો કંઈ પરોપકાર કરવા માગતા નહોતા, દયા કે સૌજન્ય ખાતર વર્ષાસન વધારવા માગતા નહોતા. તેઓ સ્વાર્થ સાધવા માટે એ વધારાનું વર્ષાસન આપવા તૈયાર થયા હતા જે પ્રાધાન્ય અને સત્તા એક વખતે અહંગાભિમાનના ઉગ્ર પ્રયત્નથી અતિ દૂર ફેલાયલા હિંદના દક્ષિણ છેડા સુધી ફેલાયલી હતી, જે પ્રાધાન્ય અને શક્તિવડે અકબર અને શાહજહાં સમગ્ર ભારતના એકછત્ર સમ્રાટ તરીકે પુજાતા હતા તે પ્રાધાન્ય અને સત્તાની જે ક્ષીણ ગયા

---

૧ Letter of the Court of Directors, Feb II 1846 Comp Kaye, Sepoy War Vol II p 12 note.

મોજુદ હતી તે લીધું'ગયાનું ઉચ્છેદન કરવા ડિરેકટરો અત્યારે તત્પર થયા હતા તે સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા માટેજ તેઓ વર્ષાસન વધારવા તૈયાર થયા હતા આ કંઈ ઉપકાર નહોતો, પણ ભયંકર અકૃતજ્ઞતા હતી, દયા નહોતી પણ ભયંકર વિશ્વાસઘાત હતો વેપારી કંપનિએ વેપાર કરવા આવી જેના પૂર્વજોનો આશ્રય લીધો હતો જેના પૂર્વજોના અનુગ્રહથી હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અત્યારે તેના વંશજને પામેલી–તેની દુર્દશાના સમયમાં થોડા રૂપીઆ આપવાનો લોભ દર્શાવી જે કંઈ મના હતી તે સઘળી છિનવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને આ પ્રમાણે રૂપીઆ આપવાનું ઉદાહરણ બતાવી જગત સમક્ષ પોતાના પરોપકારની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી

એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે (સર જૉન કે) આ પ્રસંગે લખ્યું છે કે, " વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો દીલ્હીશ્વરનું સાલિયાણું વધારવાના યોગ્ય કારણો મોજુદ નહોતા ઉદારતાથી વિચાર કરીએ તો માસિક એક લાખ રૂપીઆ બહુ જણાય છે, ગમે તેવડું મોટું કુટુંબ હોય તો પણ માસિક એક લાખ રૂપીઆ બહુ છે દિલ્હીના નામના પાદશાહને તેથી વધારે સાલિયાણું આપવું એ પૈસાનો દુરુપયોગ ગણાય "[1] પરંતુ કે સાહેબ જે સાલિયાણાને પુરતું માને છે, તેજ સાલિયાણું એક બીજા અંગ્રેજને થોડું જણાય છે. તેણે એ વાત

૧ Kaye, Sepoy War, Vol II p 12 કે સાહેબ કહે છે કે આ એક લાખ રૂપીઆ સિવાય મોગલ પાદશાહને પોતાની જમીનનું મહેસૂલ અને મકાનભાડું મળતું તેથી પણ ઘણી આવક થતી. (Sepoy War, Vol. II. p. 12, rote) પરંતુ સખ્યાબંધ પરિવારને લીધે એ આવક પણ તેને પૂરતી થઇ પડતી નહિ.

સાબીત કરી બતાવી છે એક દયાળુ માણસે દિલગીરીપૂર્વક લખ્યુ છે કે, "દિલ્હીના રાજમહેલમા ૫,૦૦૦ માણસો રહેતા હતા તેમાના ૩,૦૦૦ તૈમુરવંશના હતા, અર્થાત્ દીલ્હીશ્વરના કુટુબી હતા[1] દીલ્હીશ્વર પોતાના અસખ્ય કુટુબીઓના ભરણપોષણ માટે હમેશા વ્યાકૂલ રહેતો રાજવશીઓ હમેશા "હજુ વધારે જોઇએ, હજુ વધારે જોઇએ" એવા પોકારો કર્યા કરતા તેઓ એવા ગરીબ બની ગયા હતા કે તેમાના ઘણાખરા માટે ભરણપોષણના સાધનો નહોતા. તેઓના ભરણપોષણ માટે જે રકમ નક્કી કરવામા આવી હતી, તેના પરિમાણ કરતા તેઓની સખ્યા ઘણી વધારે હતી"[2] આ ચિત્રમા બરાબર તૈમુરવશના માણસોની શોચનીય અવસ્થા બરાબર દર્શાવવામા આવી છે આ વર્ણન ઉડી વેદના દર્શાવે છે જેઓનુ વિનાશ રાજ્ય તાબે કરી કપનિ જગતમા ધનસપત્તિના મહિમાવડે પ્રખ્યાત થઇ હતી, તેઓ જ એક સમયે કપનિના અધિકાર તળે ગરીબાઇનુ અપાર દુખ ભોગવતા હતા દિલ્હીશ્વરને જે માલિયાણુ આપવામા આવતુ હતુ તે જો પુરતુ હોત તો તૈમુરવંશીઓની દશા આવી શોચનીય કદી થઇ પડત નહિ, તેઓ ખોરાક વિના જીવતા છતા મુઆ જેવા થઇ આવી રીતે અપાર કષ્ટ કદી ભોગવતા ન હોત

---

૧ બોલ સાહેબે લખ્યુ છે કે કુટુબીઓ અને નોકરો મળી દિલ્હીશ્વરના રાજમહેલમા ૧૨૦૦૦ માણસો રહેતા Ball, Indian Mutiny, Vol I p 454

૨ Russell's Letter, Times August 20th. 1858 Comp Indian Empire Vol II p 458. Russell, Diary, Vol. II. p. 57.

બહાદુરશાહ એક પરમ સુંદરી ભરજુવાન યુવતી સાથે પરણ્યો હતો. એ બેગમનુ નામ જિન્નતમહાલ હતુ. સૌન્દર્યના ગર્વ સાથે જિન્નતમહાલમા સાહસ, તેજસ્વિતા અને આત્માભિમાન પણ હતુ, અગ્રેજ ઇતિહાસકારો પણ તેની કાર્યદક્ષતા અને સાહસના વખાણ કરતા અટકયા નથી[1] જિન્નતમહાલને એક પુત્ર જન્મ્યો હતો એ રાજકુમાર ઈતિહાસમા જુવાનબખ્ત નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે બહાદુરશાહ વૃદ્ધાવસ્થામા એ પુત્રરત્નને મેળવી બહુ આનદ પામ્યો હતો, તે તેને આદરમાનપૂર્વક ઉછેરતો હતો જુવાનબખ્ત ધીમે ધીમે વૃદ્ધ-પિતાને એટલો બધો વહાલો થઇ પડયો કે, બહાદુરશાહ બીજા રાજકુમારોને બદલે તેનેજ દિલ્હીના રત્નજડિત સિહાસન પર બેસાડવાની ઇચ્છા દર્શાવવા લાગ્યો. આ તરફ જિન્નતમહાલ પોતાની શક્તિ, કાર્યકુશલતા, તેજસ્વિતા અને આદર્શમાહાત્મ્યને લીધે વૃદ્ધ બાદશાહ પર આધિપત્ય ભોગવતી હતી બાદશાહ તેના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ કશ કાર્ય કરતો નહિ, અથવા તેના કહ્યા સિવાય એક ડગલુ પણ આગળ વધતો નહિ જિન્નતમહાલ પોતાના પુત્રને દિલ્હીના સિહાસન પર બેસાડવા માટે બહાદુરશાહને બહુ વિનવતી હતી પ્રિયતમા પત્નીના આવા આગ્રહથી બહાદુરશાહે આ બાબતનો દૃઢ નિશ્ચય કરી દીધો બહાદુરશાહ અને જિન્નતમહાલ બન્નેએ એકમતે પોતાના પ્રિયતમ પુત્ર જુવાનબખ્તનો પક્ષ લીધો આથી મોગલવશની ગાદી માટે વાધો પડયો

આ વાધાની વાત ટુકાણમા જણાવવી જોઈએ ઇ સ ૧૮૪૯ મા પાટવી શાહજાદો દારાબખ્ત મરણ પામ્યો એ વખતે બહા-

1. Narich, Indian Empire, Vol II p 433.

દુરશાહને ૭૦ થી વધુ વર્ષ થયા હતા હવે તેની જિંદગીના થોડા વર્ષો બાકી ગ્યા હતા તેથી ગવર્નર જનરલ તેના ગાદીવારસનો નિર્ણય કરવા તત્પર થયો એ વખતે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી ગવર્નર જનરલની પદવી પર હતો તેને દિલ્હીના આ પદભ્રષ્ટ રાજવંશનું ગૌરવ જાળવવાની પરવા નહોતી અગાઉ આ રાજવંશ તરફ જે માન દર્શાવવામાં આવતું, તેથી તે બહુ ગુસ્સે થતો હતો બહાદુરશાહના મરણ બાદ મોગલ શહેનશાહના બધા હકો છિનવી લેવાનો તેનો વિચાર હતો અગાઉ એકવાર એ હકો છિનવી લેવાનો પ્રશ્ન ઉઠયો હતો, પણ તે વખતે ડિરેક્ટરની બોર્ડે એ બાબતમાં સાહસ કરવા જેવું નથી એવું કહી એ પ્રશ્ન જતો કર્યો હતો[૧] ડિરેક્ટરોએ આ બાબતમાં બધી હકીકત જાણવાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો આથી ગવર્નર જનરલ એ વખતે તો દિલ્હીના વારસ બાબત કંઈ નિર્ણય પર આવી શક્યો નહિ કુમાર ફકિરૂદ્દિન નામનો એક રાજકુમાર ત્રીસેક વર્ષની ઉમરનો હતો, તેને ગાદી મળે એવો સંભવ હતો એ રાજકુમાર અંગ્રેજોને પ્રિય હતો, અંગ્રેજી જાતિ સાથે ભળી જતો હતો આથી બહાદુર

---

૧ ઇ સ ૧૮૪૪ ના ઑગસ્ટની ૧ લી તારીખે ડિરેક્ટરોની બોર્ડે આ બાબતમાં એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, "ગવર્નર જનરલે દિલ્હીમાંના પોતાના એજન્ટને એવો હુકમ આપ્યો છે કે દિલ્હીશ્વરના મરણબાદ અમારા હુકમ વગર મરહુમ પાદશાહના ઉત્તરાધિકારીને પાદશાહની પદવી આપવી નહિ આ હુકમથી જો પાદશાહની પદવી કાઢી નાખવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો હોય, તો અમે એ બાબતમાં બધી દલીલોનો વિચાર કર્યા વિના અનુમોદન આપી શકતા નથી"—Kaye, Sepoy war, Val. II. P. 14 note.

શાહના મરણ બાદ એ શાહજાદાને ગાદી આપવાથી ડેલ્હાઉઝીની વાસના પૂર્ણ થાય તેમ હતુ

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી પોતાની કેટલીક અગવડો દૂર કરવા માટે આવો મહોત્સવ કરવા તૈયાર થયો હતો એ અડચણોમા બે અડચણો તેના મત મુજબ મુખ્ય જણાતી હતી તેમાની એક એ હતી કે " દિલ્હીનો શહેનશાહ હજુ કઇક પ્રાધાન્ય ભોગવતો હતો, તે પ્રાધાન્ય અગ્રેજોની આખમા ખૂંચતું હતું લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી પોતાના સર્વોપરિપણા ખાતર એ પ્રાધાન્ય જાળવી રાખવા માગતો નહોતો દિલ્હીશ્વરની આગળ કોઇ પણ બાબતમા હીનતા સ્વીકારવી, તે તેને બહુ અપમાનકારક જણાતુ હતુ ગમે તે પ્રકારે કંપનિ બહાદુરનુ સર્વોપરિપણુ ટકાવી રાખવુ એ જ તેનો ઉદ્દેશ હતો તેણે ખુલ્લા શબ્દોમા જણાવ્યુ છે કે, " હિંદના રાજાઓ અગાઉ ગમે તેટલા મોટા ગણાતા હોય પણ અત્યારે તેઓ રાજકીય સન્માન ગુમાવી બેઠા છે, અત્યારે બ્રિટિશ સરકાર ચક્રવર્તીપદે સ્થપાઇ છે દિલ્હીશ્વરના પૂર્વજોએ જે સત્તાના માહાત્મથી પોતાની સરસાઇ જાળવી રાખી હતી, તે સત્તાના અધિકારી હવે આપણે થયા છીએ, માટે હવે દિલ્હીના નામના શહેનશાહને આપણો હરિફ બનાવવાની કંઇ જરૂર નથી[૧] " અમે અગાઉ જણાવ્યુ છે કે ડેલ્હાઉઝી હિદી લોકોના હૃદય વાચી શક્યો નહોતો હિંદના જૂના રાજકર્ત્તા તરફ તેને જરા પણ સદ્ભાવ નહોતો હિદીઓ પોતાના જૂના રાજકર્ત્તાના વશજો તરફ કેવા સન્માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે તેના સમજવામા આવ્યુ

૧ Minute. February 10, 1849 Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. II p. 16.

નહોતુ[૧] આ રીતે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી હિંદને હિત નજરે જોતો નહિ. દિલ્હીનો સમ્રાટ નામનો છતા, શોચનીય દશામા આવી પડેલો છતા, પ્રજા તેના તરફ કઇ દૃષ્ટિથી જોતી તે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી છતી આખે જોઈ શકયો નહિ પરિવર્તનશીળ સમયને લીધે જો કે એ રાજવંશની પુરાતન મહત્તા લુપ્ત થઇ હતી, છતા પ્રજાની યાદદાસ્તમા તો તેની જુની મહત્તા જાગૃત હતી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો એજ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડયો હતો, માટે તેણે લોકોના વિચારો તરફ જરા પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર જોઇ નહિ બ્રિટિશ સરકારનુ ચક્રવર્તીપણુ ચાલુ રાખવા માટે તે દિલ્હીના મોગલ પાદશાહની રાજકીય પદવી વિરુદ્ધ થયો બહાદુરશાહના મરણ બાદ તેના વારસને એ રાજકીય સન્માન આપવુ એ તેને રાજનીતિ વિરુદ્ધ, નકામુ અને અપમાનજનક જણાયુ

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીને બીજી અડચણ એ નડતી કે દિલ્હીનો શહેનશાહ રાજમહેલમા રહેતો હોવાથી એ રાજમહેલનો ઉપયોગ કિલ્લા તરીકે થઈ શકતો નહિ રાજમહેલમા તૈમુર વંશના અસંખ્ય માણસો રહેતા હતા, તે રાજમહેલ ઉત્તર હિંદના મુખ્ય કિલ્લાઓમાનો એક ગણાતો હતો આવો સુદર કિલ્લો બીજાના હાથમા રાખવો

૧ આ પુસ્તકના પૂર્વાર્દ્ધમા ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિ પર ચર્ચા કરતા આ વિષે વિસ્તારપૂર્વક લખવામા આવ્યુ છે માટે એ બાબત પર વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે તે ભાગ વાચી જવો. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિ વિષે લાગણીવાળા અગ્રેજોએ જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે એ સ્થળે ઉતારી લેવામા આવ્યા છે

એ ડેલ્હાઉઝીને જરા પણ ગમતુ નહોતુ કોઇ પણ રીતે વગડા પાદશાહને બીજે સ્થળે મોકલી એ કિલ્લો કંપનિના તાબામા લેવાની તેને બહુ ઇચ્છા હતી દિલ્હીના ગજમહેલને અસ્બાગાગના રૂપમા ફેરવી નાખવાની તેને બહુ મરજી હતી. એ ઇચ્છા પાર પાડવા તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો[1] તેણે એવી દલીલોથી પોતાની ઇચ્છાનુ સમ-

---

૧, લૉર્ડ ડેંડાઉઝીએ જ્યારે આ અભિપ્રાય જાહેર કર્યો ત્યારે સર ચાર્લ્સ નેપિયર વડો સેનાપતિ હતો. તેણે ઇ સ ૧૮૪૯ ના ડિસેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે દિલ્હીના ગજમહેલમા હથિયારખાનુ સ્થાપવા વિષે ગવર્નર જનરલને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો " હથિયારખાના વિષે નીચે લખેલી કેટલીક અડચણો છે, ૧ ગજમહેલ શહેરના જે ભાગમા આવેલો છે તેની ચોતરફ ગીચોગીચ ઘર આવેલા છે એ સ્થળે હથિયારખાનુ સ્થાપવાથી જો તે એકાએક સળગી ઉઠે તો મખ્યાબધ માણસો માર્યા જાય ૨ એમ થાય તો દિલ્હીનો મનોહર મહેલ પણ નાશ પામે ૩ એથી સરકારી મિલ્કતને પણ ઘણુ નુકશાન થાય ૪ આ ગજમહેલ સુરક્ષિત નથી, એની દિવાલ મજબુત નથી કેટલાક માણસો એકત્ર થઇ એ દિવાલ અનાયાસે તોડી શકે તેવુ છે આ કારણોથી મારા વિચાર મુજબ કોઇ બીજે સુરક્ષિત સ્થળે હથિયારખાનુ સ્થાપવુ એ વધારે ઉચિત છે, શહેરથી ૨–૩ માઇલ દૂર એક મજબુત મકાન છે ત્યા હથિયારખાનુ સ્થાપી શકાય તેવુ છે. પરતુ એ મકાનને સમરાવવા બહુ ખર્ચ થશે શહેરની પાસે એક યોગ્ય હથિયારખાનુ નવુ બધાવતા જે સખવડ થશે, તેના કરતા એ જૂનુ મકાન મમરાવવાથી વધારે લાભ થશે એમા મને સંદેહ છે " Kaye, Sepoy War Vol. II. p. 17, note.

ર્થન કર્યું કે આ કિલ્લો કંપનિના હાથમા આવતા શત્રુના ગમે તેવા હલ્લા સમક્ષ બચાવ કરવાનુ કાર્ય સહેલુ થઇ પડશે માટે આવો ઉપયોગી કિલ્લો હસ્તગત કરવામા વિલંબ કરવો એ ઉચિત નથી, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી વૃદ્ધ બહાદુરશાહના મરણની રાહ જોવા તૈયાર નહોતો તે ધારતો હતો કે એ ઘરડા ડોસાને લાલચમા લપટાવી અનાયાસે બીજે સ્થળે મોકલી શકાશે તેણે એવો ઠરાવ કર્યો કે દિલ્હીથી બાર માઇલ દક્ષિણમા આવેલા કુતુબમિનાર નામના પ્રસિદ્ધ મિનાર આગળ દિલ્હીશ્વરનો એક મહેલ આવેલો છે એ સ્થળે એક મુસલમાન પીરની—ખાસ કરીને બહાદુરશાહના પૂર્વજોની કબરો હોવાને લીધે તે સ્થળ દિલ્હીના રાજવંશ સમક્ષ અતિ પવિત્ર મનાય છે બહાદુરશાહને કુટુંબ સહિત ત્યા રાખવો લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અપૂર્વ યુક્તિ લડાવી આ કાર્ય સિદ્ધ કરવા તૈયાર થયો હતો

ઉપર જે બે અડચણો જણાવવામા આવી છે, તેને બ્રિટિશ રાજપુરુષો અડચણો માને એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ સરકાર એ અડચણો દૂર કરવા તૈયાર થશે, તો લોકોમા કેટલી ઉશ્કેરણી ફેલાશે, તે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ વિચારી જોયુ નહિ પોતાનુ સર્વોપરિપણુ જાળવવા માટે બીજાના કાયમી હકો છિનવી લેવા એ ન્યાયની રીતે જોતા, ધર્મની નજરે જોતા યોગ્ય નથી તેમા પણ વળી જ્યારે એક માણસની કૃપાથી પોતાની જાહોજલાલી શરૂ થઇ હોય, ત્યારે પોતાની પૂર્ણ જાહોજલાલીના વખતમા એ કૃપા કરનાર માણસના વંશજોની સત્તા નષ્ટ કરવાને હાથ લંબાવવો એ ભયંકર અકૃતજ્ઞતા સિવાય બીજુ કંઇ નથી પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના હૃદયમા એવા વિચારો આવે તેમ નહોતુ એક હિંદી આપણા પર અનુગ્રહ કરે, એટલે આ-

પ્રજા સામી કૃતજ્ઞતા બતાવવી જોઇએ, એ વિચાર તેના મનમા ઉત્પન્ન થયો નહોતો. તે કેવળ પોતાનુ ચક્રવર્તીપદ જાળવવા માટે આવી સંકુચિત રાજનીતિ ચલાવતો હતો. આવી રાજનીતિમા ઉદારતાનો અંશ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. તે કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્યોની સલાહ ક્વચિત જ લેતો હતો. પોતાના સંસ્કાર અને વિચાર મુજબ જે તેને સારૂ લાગતુ, તે કરવા તે પોતાની બધી શક્તિ અજમાવતો. આથી તેના સિદ્ધાંત અનુભવની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નહોતા. તે હિંદના જૂના રાજાઓના ચિહ્નો ભૂંસી નાખવા માગતો હતો. તે એ ઇચ્છા અમલમા મૂકવા પોતાની તિક્ષ્ણ નજર ચોતરફ ફેરવતો હતો.

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના આ અભિપ્રાયનુ સમર્થન કરવા જતા કોઈ કોઇ ઇતિહાસકારોએ જણાવ્યુ છે કે, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી દિલ્હીશ્વરનુ રાજકીય સન્માન નષ્ટ કરવાની જે તક ખોળતો હતો, તે તક તેને મળી હતી. જ્યારે બહાદુરશાહ પાદશાહ તરીકે માન મેળવતો હતો, તેની રાજકીય પદવી આગળ બધા શિર ઝુકાવતા હતા. હિંદમા સર્વત્ર તે પ્રબળ પ્રતાપી મોગલ શહેનશાહ તરીકે પૂજાતો હતો, ત્યારે દારાબખ્તનો જન્મ થયો હતો. દારાબખ્ત જીવતો હોત તો તેને રાજકીય સન્માનથી ભ્રષ્ટ કરતા મુશ્કેલી પડત. કારણ કે તેની યાદદાસ્તમા પિતાની રાજકીય જાહોજલાલી કોતરાઇ રહી હતી. માટે તે સહેલાઇથી એ બધુ તજી દેવાને તૈયાર થાત નહિ. પણ જ્યારે ફિરૂદ્દીન જન્મ્યો ત્યારે બહાદુરશાહ કંપનિનો પગારી નોકર બન્યો હતો, તેના અધિકાર ઓછા થઇ ગયા હતા. તેના પૂર્વજો જે સમયે દિલ્હીના રત્નજડિત સિંહાસનપર બેસી સમગ્ર ભારતખંડના શહેનશાહ તરીકે પૂજાતા હતા, તે સમય અત્યારે ભૂતકાળના ગર્ભમા

છુપાઇ ગયો હતો ફેરિરૂદ્દીને એ જાહોજલાલીમાનુ કંઇ જાતે જોયુ નહોતુ તેથી તેની યાદદાસ્તમા એ અપૂર્વ ચિત્ર તરવરતુ નહોતુ આવી સ્થિતિમા તેને બહાદુરશાહનો વારસ બનાવી, તેનુ રાજકીય સન્માન નષ્ટ કરવુ, એ કંઇ મુસ્કેલ કાર્ય નહોતુ તેના પિતાની જે મહત્તા હતી, તે મહત્તા, તે અધિકાર તેની પાસેથી છિનવી લેવા એ પણ કંઇ ગેરવાજબી નહોતુ,[1] જ્યારે ફેકિરૂદ્દીન જન્મ્યો ત્યારે બહાદુરશાહ સાલિયાણુ ભોગવતો હોવાથી અગ્રેજ ઇતિહાસકારે આવી દલીલો ગોઠવી કાઢી છે બહાદુરશાહ કંપનિનુ સાલિયાણુ ખાતો હતો છતા તેના અધિકાર પર હાથ નાખવામા આવ્યો નહોતો બહાદુરશાહ તે વખતે પણ બવાને સનદ આપી શકતો, ખિલત આપી શકતો અને કોઈપણ નવો પ્રદેશ અધિકારમા લેવાની અનુમતિ આપી મવોપરિપણુ બતાવી શકતો તેથી સાલિયાણુ ભોગવતા પાદશાહને કોઈ નમાલુ પૂતળુ માનતા નહિ શાહજાદો ફેરૂદ્દીન વૃદ્ધ પિતાની આ સત્તાથી જાણીતો હતો તે પરથી તેને જરૂર એવો દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે મારા પૂર્વજો એક વખતે સમગ્ર હિંદપર આવી રીતનુ ચક્રવર્તીપણુ ભોગવતા હતા તેનો પિતા જ્યારે સાલિયાણુ લેતા છતા આવા અધિકાર ભોગવતો હતો, ત્યારપછી તેને એ અધિકાર ન આપવા એ કદીપણુ વાજબી ન ગણાય જો અપક્ષપાતપણે વિચાર કરીએ તો આ સિદ્ધાત ન્યાયપુરઃસર જણાશે. અને જો દૂરદર્શનાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પણ બ્રિટિશ સરકારને આ સિદ્ધાત આગળ અવશ્ય મસ્તક નમાવવુ જ જોઈએ જેઓ ન્યાય તજી યથેચ્છાચાર દર્શાવવા તત્પર થાય, તેને આ સિદ્ધાત ખોટો લાગે,

---

1 Kaye, Sepoy. War Vol II p 15

એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ ન્યાયદર્શી વિચારકને આ સિદ્ધાંતમાં કદી પણ અસત્યતા જણાશે નહિ

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય વિલાયતમાં ડિરેક્ટરોની બોર્ડ સમક્ષ રજૂ થયો ડિરેક્ટરો આ સંબંધમાં વિચાર ચલાવવા લાગ્યા એ સમયે બોર્ડમાં બે જણ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના મોટા આધારસ્તંભ હતા કોઈ કોઈ તેની રાજનીતિ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપતા હતા ખરા, પરંતુ એક બીજો પણ દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ઉદારતામાં આગેવાન હતો. છેવટે એ ઉદાર પક્ષનો જય થયો ડિરેક્ટરોમાંના ઘણાખરાએ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય ના કબૂલ કર્યો ડિરેક્ટરોનો ઠરાવ બોર્ડ ઓવ કંટ્રોલ ડિરેક્ટરોની સભા જેટલી ઉદાર નહોતી તેથી ડિરેક્ટરોનો ઠરાવ તેણે નાપસંદ કર્યો, તેણે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય કબૂલ કર્યો આ બાબતમાં બોર્ડ અને ડિરેક્ટરની વચ્ચે ઘણું લખાણ ચાલ્યું ડિરેક્ટરોની સભાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે, આ ઠરાવ કેવળ ગવર્નર જનરલે જાતે કર્યો છે, એ બાબતમાં કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદોના અભિપ્રાય જાણવામાં આવ્યા નથી ગવર્નર જનરલે જે ઠરાવ કર્યો છે, તેમાં ઉદારતા કે દીર્ઘદૃષ્ટિનું નામ જણાતું નથી. આ ઠરાવ મુજબ કાર્ય થશે તો હિંદના બધા મુસલમાનો ગુસ્સે થશે દિલ્હીશ્વરની મરજી હોય તો તેને બીજે સ્થળે ખસેડવા અમે તૈયાર છીએ, પણ બળ બતાવી કંઈ પણ કાર્ય કરવા અમે નારાજ છીએ એથી હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ભારે ઉશ્કેરણી ફેલાશે, અને સરકાર પર બધી પ્રજાને અવિશ્વાસ પેદા થશે. એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો અવિશ્વાસ લાંબા કાળ સુધી કાયમ રહેશે. ત્યારબાદ ડિરેક્ટરોએ એવું જણાવી પોતાનો અભિપ્રાયદર્શક નોંધ

પૂરી કરી કે, "જો અમારો ઠરાવ મંજુર ન થાય, બોર્ડ જો અમારી મરજી વિરુદ્ધ દિલ્હીના પદભ્રષ્ટ શહેનશાહ પ્રત્યે કઠોરતા દર્શાવવા તૈયાર થાય, તો પણ અમે અમારો અભિપ્રાય જરા પણ ફેરવવાના નથી. એક જુના રાજવંશ તરફ જે રોષવાળી વર્તણુક ચલાવવામાં આવે છે, તે સંબંધમાં જવાબદારી લેવા અમે તૈયાર નથી. તેથી અમારા હિંદ સામ્રાજ્યની પ્રજાના હૃદયમાં દારુણ સંદેહ ઉત્પન્ન થશે અને હિંદમાં અગર બીજે બ્રિટિશ સરકારની જે આબરૂ છે, તેને પણ નુકસાન થશે." પરંતુ ડિરેક્ટરોની આ છેલ્લી અરજ ઉદારતા, લાગણી અને ન્યાયપરાયણતાની આ છેલ્લી પ્રાર્થના નિષ્ફળ નીવડી. બોર્ડે પોતાનો ઠરાવ ન ફેરવ્યો. તેની દૃઢતા ન ડગમગી. ૯ મે ૧૮૪૯ ના છેલ્લા દિવસે તેણે પોતાનો હુકમ ગવર્નર જનરલને મોકલ્યો.

ડિરેક્ટરોની સભામાં જેઓ પોતાની ઉદાર રાજનીતિની આબરૂ જાળવવાનો ખાસ પ્રયાસ કરતા હતા, તેઓમાં ટુકરસાહેબનું નામ સર્વોપરિ છે. એ સમયે ટુકરસાહેબ લગભગ એંશી વર્ષની ઉમરના હતા. વૃદ્ધાવસ્થાએ તેની માનસિક શક્તિઓપર જરા પણ અસર કરી નહોતી. એ અનુભવી વૃદ્ધ પુરુષે દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું હતું કે, 'દિલ્હીના રાજવંશીઓને લાલચમાં લપટાવી બીજે સ્થળે મોકલી શકાશે, તે વાત પર મને જરાપણ વિશ્વાસ નથી. પોતાના બાપદાદાના સ્થાન પર હિંદના લોકોને કેવી મમતા હોય છે, તે જેઓ હિંદી લોકોના આચારવિચારથી સહેજ પણ જાણીતા હોય તેને સમજાવવું પડે તેમ નથી. આ વિષયમાં તો એ મમતાવૃદ્ધિના કેટલાક ખાસ કારણો છે. પુરાતન ગૌરવ અને સમૃદ્ધિને લીધે દિલ્હીનો રાજમહેલ

પદભ્રષ્ટ રાજ્યકર્તાઓનુ તીર્થસ્થાન બન્યુ છે. જો એ તીર્થસ્થાન રૂપ રાજમહેલમાથી તેઓને ખસેડવો હોય, તો લશ્કરની મદદ લેવી પડશે એથી બ્રિટિશ સરકારની કદી ન પ્રગટ થએલી નબળાઈ પ્રગટ થશે, બ્રિટિશોના નામ પર કદી ન ચડેલુ કલક ચડશે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના કાર્યદક્ષના પર મને શ્રદ્ધા છે પરન્તુ મને લાગે છે કે તેણુ બીજા લોકોને મોઢે બધી હકીકત સાભળી હોવાથી, હિદીઓના આચારવિચાર સબધમા ખરો અનુભવ મેળવી શક્યો નથી ”

પરતુ એ વૃદ્ધ રાજનીતિજ્ઞના આ ઉદાર અભિપ્રાય બોર્ડ ઓ કન્ટ્રોલે સ્વીકાર્યો નહિ બોર્ડે રાજનીતિનુ અપમાન કરી કુખ્યાતા બતાવી જેઓએ લાબો કાળ હિદમા ગાળી, હિદ વિષે ખાસ અનુભવ મેળવ્યો હતો, જેઓ હિદીઓના આચાર વિચારથી જાણીતા થયા હતા, તેઓના અભિપ્રાયને બોર્ડ તરછોડયો

વિલાયતના રાજપુરુષોનો ઠરાવ ઈ સ ૧૮૫૦ની વસત ઋતુમા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીને મળ્યો આ બાબતમા ડિરેકટરોની સભા તથા બોર્ડ વચ્ચે પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો હતો તે સમાચાર લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ અગાઉથી જાણ્યા હતા છેવટે પોતાના મત મુજબ કાર્ય કરવાની મજૂરી મળી છતા હવે તે એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની આનાકાની કરવા લાગ્યો જો કે તેને મજૂરી મળી ગઈ હતી, છતા હવે તેના મનમા કઈ શક ઉત્પન્ન થયો તેણે આ સબધમા લખ્યુ છે કે, “બોર્ડે મને આ બાબતમા સંપૂર્ણ સત્તા આપી છે, પણ મે સાભળ્યુ છે કે દિલ્હીના પાદશાહ વિષે મે જે ઠરાવ કર્યો હતો, તે અનેક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને હિદની સ્થિતિથી જાણીતા રાજપુરુષોને રૂચ્યો નથી.

જો કે હજુ સુધી મારો એ સંકલ્પ દૃઢ રહ્યો છે, છતાં જ્યારે એ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા રાજપુરુષો વિરુદ્ધ પડે છે, તો પછી મને એ કાર્ય જેમ અને તેમ જલદી પાર પાડવાની જરૂર જણાતી નથી " આ પ્રમાણે ડુંકર વગેરે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા ડિરેક્ટરોની પ્રબળ વિરુદ્ધતા જોઈ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ તુરત વેળાએ તો એ કામ બંધ રાખ્યું તે જે કાર્ય સાધવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો, તે કાર્ય ખોરંભે પડ્યું ડેલ્હાઉઝી એ દરમ્યાન કારોબારી કાઉન્સિલના અભિપ્રાય જાણવા તૈયાર થયો

જ્યારે દિલ્હીના રાજમહેલ અને સિંહાસન માટે આ પ્રમાણે વાદવિવાદ ચાલતો હતો, ત્યારે વૃદ્ધ બહાદુરશાહ પોતાની વહાલી બેગમ જિન્નતમહાલની માગણીથી ફકિરૂદ્દીન વિરુદ્ધ ખડો થયો અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, જિન્નતમહાલને જુવાનબખ્ત નામનો એક પુત્ર હતો એ શાહજાદો અત્યારે અગિયાર વર્ષનો થયો હતો જિન્નતમહાલનો ઇરાદો હતો કે, આ શાહજાદો બહાદુરશાહની પછી ગાદી નશીન થાય તો સારૂં એ કાર્ય પાર પાડવા એ વૃદ્ધ પાદશાહને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કામ કરવાની પ્રાર્થના કરવા લાગી બહાદુરશાહે પોતાની બેગમના કહેવા મુજબ ફકીરૂદ્દિન માટે એ અડચણ ખડી કરી કે, અમારા વંશમાં એવો નિયમ છે કે, શાહજાદાઓમાંના કોઈએ સુન્નત લીધી હોય તો તેને ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર નથી. ફકિરૂદ્દીને સુન્નત લીધી છે, માટે તેને ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર નથી. દિલ્હીના જૂના સમ્રાટો પણ સુન્નત કરાવતા નહિ[૧]

---

૧ બહાદુરશાહે જે દલીલ કરી હતી, તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય હતું. હુમાયુ પછી દિલ્હીની ગાદી પર જે શહેનશાહો થયા, તેમાંના કોઈએ સુન્નત લીધી નહોતી અકબરના વારાથી એ રિવાજ ચાલતો આવ્યો

વૃદ્ધ બહાદુરશાહે એ વાંધો ગવર્નર જનરલને જણાવ્યો. પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ આ બાબતમાં કંઈ કે સલાહ આપ્યો નહિ તે તો કેવળ તક ખોળતો હતો જરાપણ ધાંધલ મચાવ્યા સિવાય પોતાનો ઉદ્દેશ કેવી રીતે પાર પડે તે તરફ તેની નજર હતી તેણે ફકિરૂદ્દીનને જ

હતો અકબર પહેલાના બાદશાહોએ સુન્નત લીધી હતી, પણ અકબરના વખતથી એ રિવાજ મોગલ રાજવંશીઓમાંથી ગુમ થયો. આ સબંધમાં મોલવી સૈયદ અહમ્મદે બજાવાનો ઇતિહાસ લખનાર કે માહેબને આ પ્રમાણે લખ્યુ છે —તૈમુરના વખતથી મોગલવંશનો કોઈ પણ શાહજાદો સુન્નત લે તો તેને ગાદી મળતી નહિ એ વાત ખરી નથી તૈમુરથી હુમાયુ સુધીના બધા મોગલ શહેનશાહોએ સુન્નત લીધી હતી ત્યાર બાદ નીચેના કારણોને લીધે એ રિવાજ બંધ પડ્યો હતો —

જ્યારે અકબરનો જન્મ થયો, ત્યારે તેનો પિતા હુમાયુ શેરશાહ સાથેની લડાઈમાં હારીને ફરાર થઈ ગયો હતો આ સમયે હુમાયુની એવી દુર્દશા થઈ ગઈ હતી કે તેને પોતાના પુત્રને સુન્નત લેવડાવવાની ક્રિયા કરવાની તક ન જ મળી જ્યારે હુમાયુએ ફરીથી દીલ્હી કબજે કર્યું, ત્યારે અકબર બાર વર્ષનો હતો, માટે તે વખતે સુન્નતની ઉમર વીતી ગઈ હતી રાજ્ય મળ્યા બાદ ૭ માસમાં તો હુમાયુનુ મરણ થયુ તેથી મુસલમાન ધર્મના આગેવાનોએ પણ એ સબંધમાં કંઈ બાધો ન લીધો યાહુદીઓ જેમ એ રિવાજને અવશ્યનો ગણે છે, તેમ મુસલમાનો ગણતા નથી

અકબર હિંદુઓ સાથે વિવાહસબંધનથી જોડાયો હતો. મોગલ રાજવંશમાં ઘણી રજપુત રાજકુમારીના વિવાહ થયા હતા. તેથી

બહાદુરશાહની પછી ગાદીનશીન કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો કારણ કે તે બહાદુરશાહનો મોટો વડો શાહજાદો હતો, તેમ વળી અંગ્રેજોને પ્રિય હતો અંગ્રેજી રીતભાત તેને બહુ ગમતી આ શાહજાદાને ગાદી આપવાથી લોર્ડ ડેલહાઉઝી પોતાની મતલબ અનાયાસ પાર પાડી શકે તેમ હતું તેથી તેણે વૃદ્ધ બહાદુરશાહના વાંધાનો તુચ્છમાં કંઈ ઉત્તર ન વાળ્યો

આ તરફ ગવર્નર જનરલની કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્યો જુદા જુદા મત દર્શાવવા લાગ્યા કાઉન્સિલમાં આ વેળા ત્રણ સભાસદો હતા સર ફ્રેડરિક કેરિ, સર જોન લિટલર અને જોન લોરેન્સ. સર ફ્રેડરિક કરિએ જણાવ્યું કે, "બહાદુરશાહની ઉમર જોતાં તે

હિંદુઓના રિવાજો મોગલ વંશમાં પેઠા હતા આ વિવાહથી હિંદુ રાજકુમારીઓને જે પુત્રો થયા, તેઓ હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે સુન્નત વિનાના રહ્યા થોડા સમયમાં હિંદુઓના આ રિવાજે એવો તો ઊંડો પાયો નાખ્યો કે રાજવંશમાંથી સુન્નત લેવાની ક્રિયા નષ્ટ થઈ ગઈ. કોઈપણ શારીરિક કારણને લઈને ફકિરૂદ્દીનને સુન્નત લેવરાવવામાં આવી હતી પરંતુ તેથી તેનો ગાદીવારસનો અધિકાર નષ્ટ થતો નહોતો બહાદુરશાહ પોતાની બેગમનું રમકડું બન્યા હતા એ બેગમે જ ફકિરૂદ્દીનને ગાદી ન આપવા ખાતર આવો ખોટો વાંધો કાઢ્યા હતો.– Kaye, Sepoy War. Vol II Appendix, P 685–686.

જિન્નતમહાલે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા જે યુક્તિ અજમાવી હતી, તે પરથી તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ફકિરૂદ્દીન પોતાના પેટનો દીકરો હોત તો કદી પણ એ આ યુક્તિનો આશરો લેત નહિ.

હવે આ દુનિયાના થોડા દહાડાનો પરોણો છે તેના મરણ બાદ, તેના ઉત્તરાધિકારી સાથે દિલ્હીનો રાજમહેલ ખાલી કરવાનો બંદોબસ્ત થઇ શકશે ' લિટલર સાહેબના અભિપ્રાય મુજબ ઉપરનો ઠરાવ વાજબી કર્યો નહિ તેને ખાત્રી હતી કે, હિંદનો મુસલમાન સમાજ મોગલ રાજવંશનું ઘણું સન્માન જાળવે છે અત્યારે એ વંશનું જાહેરપણે અપમાન કરશું તો એ સમાજ આપણા પર બહુ ગુસ્સે થશે તે માટે આ બાબતમા બહુ ધૈર્ય રાખવાની જરૂર છે, હજુ કેટલોક સમય કાઢી નાખવાની જરૂર છે શાહેનશાહને બળપૂર્વક ન ખસેડતા યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેનુ મન મેળવી લઇ બીજે સ્થળે ખસેડવો એ વધારે સારૂ છે પરંતુ સિવિલ અમલદાર લોરેન્સે, સેનાપતિ લિટલરના આ અભિપ્રાયની મશ્કરી કરતા કહ્યું કે, હિંદના મુસલમાનો દિલ્હીના શાહેનશાહપર આધીન છે, એ વાત માનવાને હું તૈયાર નથી જો મુસલમાનો મોગલવંશના હાલના પાદશાહને એટલું બધું ચાહતા હોય, તો તેની શહેનશાહની પદવી જેમ બને તેમ જલદી છિનવી લઇ, તેને રાજમહેલમાંથી ખસેડવો એ વધારે સારૂ છે

કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદો આ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવા લાગ્યા છેવટે નક્કી કરવામા આવ્યુ કે દીલ્હીનો હાલનો શાહેનશાહ જીવે ત્યા સુધી આ બાબતમા કંઇ પગલા લેવા નહિ. બહાદુરશાહના મરણ બાદ ફકિરુદ્દીનને જ વારસ તરીકે સ્વીકારવો પરંતુ તેનો એક બીજો હરિફ હોવાથી તેની પાસેથી કંપનિને સગવડ પડતા લાભો મેળવવાની તક ન જવા દેવી તેને રાજમહેલ ખાલી કરી કુતબમિનાર પાસે જઇ રહેવાની લાલચ આપવી જરૂર પડતા એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા સાલિયાણાની રકમમા થોડો વધારો કરી

આપવો હારો મારી કાઉન્સિલનો આ છેવટનો ફેસલો વિલાયત માનક સત્તાવાળાઓને જણાવવામા આવ્યો, તેઓએ એ ફેસલો કબૂલ રાખ્યો.

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાનો ફેસલો વિલાયતવાળાએ કબૂલ રાખ્યો, એટલે આ વાત ફકિરૂદ્દીનને છુપી રીતે જણાવવાનુ દિલ્હીના એજટ સર ટોમસને (કોઇ કોઇના મત મુજબ થિઓફિલસને) લખી જણાવ્યુ એજંટ ફકિરૂદ્દીનને મળ્યો, બધી વાત કહી ફકિરૂદ્દીને સરકારના ફેસલાને માથે ચડાવ્યો, પણ એટલુ કહ્યુ કે જો મારી રાજકીય પદવી અગાઉની માફક ચાલુ રહેશે, તો હુ સરકારના ઠરાવ મુજબ દિલ્હીનો રાજમહેલ છોડી કુતબ નામના સ્થળે જવા તૈયાર છુ. ફકિરૂદ્દીન આટલી સહેલાઇથી સરકારનો હુકમ સ્વીકારશે, એવું બ્રિટિશ એજટે અગાઉ ધાર્યું નહોતુ આથી આવી સહેલાઇથી તેને સરકારનો ફેસલો સ્વીકારતો જોઇ તે બહુ ખુશ થયો એ સમય એક કબૂલતનામુ તૈયાર કરવામા આવ્યુ ફકિરૂદ્દીને એ કબૂલતનામા પર સહી કરી આ બાબત કાયદેસર રીતે સાબીત કરી શકાય તે માટે કબૂલતનામા પર કેટલાક સાક્ષીઓની સહી લેવામા આવી. આ પ્રમાણે છૂપી રીતે બ્રિટિશ એજટે પોતાને અનુકૂળ પડતા કબૂલતનામા પર ફકિરૂદ્દિનની સહી કરાવી લીધી, દસ્તાવેજ કાયદેસર રીતે પસાર થએલો ગણવામા આવ્યો એથી એ સરકારની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારો એક મુખ્ય દસ્તાવેજ થઇ પડ્યો કામ પૂરુ થયુ ફકિરૂદ્દીન રેસિડેન્ટ પાસેથી રજા લઇ, ઘેર ગયો

બહાદુરશાહના વારસને વણી સહેલાઇથી વશ કરવામા આવ્યો ખરો, પણ ફકિરૂદ્દીનને તેથી જરા પણ સતોષ થયો નહિ પોતાના પૂર્વજોનો રાજમહેલ ખાલી કરવો એ તેને ભયકર અપમાન જેવુ

લાગ્યુ પોતાનો રાજમહેલ છોડી અન્ય સ્થળે જવાથી લોકોમા પોતાની આબરૂ હલકી પડશે, એ વાત તેના હૃદયને સમજાવવા લાગી. પરતુ હવે સરકાર વિરુદ્ધ કાર્ય કરવુ એ તેની શક્તિ બહાર હતું. રેસિડેન્ટે જ્યારે તેને અતિશય વિનવ્યો ત્યારે તેણે અતિશય સકોચાતા એ દસ્તાવેજ પર સહી કરી હતી એ સકોચ હજુ પણ તેના હૃદયને સાલતો હતો, એ સંકોચરૂપી તીવ્ર મનોવેદનાથી એ વ્યાકુળ બની ગયો પિતાની મિલ્કતનો વારસ થવા માટે તેને જરા પણ આનદ થતો નહોતો પશ્ચાત્તાપના પ્રચડ આઘાતથી એ આનદ મૂળમાથી નષ્ટ થયો હતો

બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ અને ફકિરુદ્દિન વચ્ચે જે સધિ થઇ હતી, તે જો કે બહુ છુપી રાખવામા આવી હતી, પણ તે થોડા સમયમા બહાદુરશાહ અને તેની બેગમના જાણવામા આવી જિનતમહાલ પોતાના ગૌરવને બટ્ટો લાગે, એવી સધિની વાત સાભળી બહુજ ગુસ્સે થઇ ગુસ્સાના તરગોથી તેનુ હૃદય ઉછળી રહ્યુ હતુ તે સહન ન કરી શકાય એવી મનોવેદનાથી અધીરી થઈ પ્રતિક્ષણે ભયકર પડતીના ચિહ્નો નિહાળવા લાગી.

વૃદ્ધ બહાદુરશાહનો ઉત્સાહ નરમ પડી ગયો, પણ તે તદ્દન હતાશ થયો નહિ તે હજુ પણ પોતાના નાના પુત્રને ગાદી આપવા માટે સરકારને વિનવવા લાગ્યો તેને આશા હતી કે મારી પ્રિયતમા બેગમના પ્રયત્નથી એક વખત જુવાનબખ્તનુ પ્રારબ્ધ જોર કરશે. તે એવો તો દુર્બળ બની ગયો હતો કે મૃત્યુ ક્યારે આવશે તેનો કંઇ નિરધાર નહોતો પરતુ ઘટના વિપરીત બની વૃદ્ધ બહાદુરશાહ જીવતો રહ્યો અને તેના નાના પુત્રનો હરિફ ફકિરુદ્દીન જન્નતનશીન

થયો ઈ સ ૧૮૫૬ ના જુલાઇની ૧૦ મી તારીખે આ બનાવ બન્યો અચાનક ફકિરૂદ્દીનનો જીવ ઉડી ગયો ઘણા ખરા લોકો કહે છે કે તેનુ મરણ ઝેર આપવાથી થયુ હતુ [૧] મરણ વખતે દિલ્હીના શહેનશાહનો હકીમ આસાનુલ્લા તેની આગળ હાજર રહ્યો હતો પરતુ તેની દવા અસરકારક નીવડી નહિ થોડા વખતમા ફકિરૂદ્દીનના મહેલમાથી મર્મભેદી રૂદન સભળાયુ ચાર બાદ રાજમહેલમા વૃદ્ધ બહાદુરશાહને પુત્રના મરણના સમાચાર પહોચાડવામા આવ્યા

વૃદ્ધ બહાદુર શાહ પોતાની બેગમની સલાહથી ફકિરૂદ્દીનને બદલે જુવાનબખ્તને વારસ ઠરાવવા બાબતે હતો ખરો પરતુ, એ પરથી ફકિરૂદ્દીન પર તેને જરા પણ સ્નેહ નહોતો એવુ ધારી લેવાની જરૂર નથી પુત્રના મરણથી તે બહુ રડવા લાગ્યો જિન્નતમહાલે

૧ એ દિવસની રાજમહેલની ડાયરીમા આ પ્રમાણે લખ્યુ છે—"શાહજાદાને ભૂખ્યો થયો તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે વધારે ભૂખ વેઠીશ તો પિત્ત વધી જશે એટલે તેણે શાક સાથે થોડી રોટલી ખાધી તરતજ તેને ઉલટી થઇ ઉપરાઉપર એટલી બધી ઉલટી થઇ કે તેનુ શરીર તદ્દન નખાઇ ગયુ તેને સાજો કરવા માટે ઘણા ઉપાયો કરવામા આવ્યા, પણ કઇ વળ્યુ નહિ હકીમ આસાનુલ્લાએ જે દવા આપી તેથી પણ કઇ ફાયદો થયો નહિ ૬ વાગ્યાને શુમારે શાહજાદાનો વખત ભરાઇ ચૂક્યો થોડા વખતમા તેના મહેલમા રડારોળ થઇ પડી તરતજ સમ્રાટને ખબર આપવામા આવ્યા સમ્રાટે બહુ દિલગીરી દર્શાવી જિન્નતમહાલે તેને સાન્ત્વન આપ્યુ "Kaye, Sepoy War, Vol II P 27 note.

તેને શાંત કરવાના બહુ પ્રયત્નો કર્યા છેવટે શોકની ગતિ ધીમી પડી. જિન્નતમહાલના ઉત્સાહથી વળી બહાદુરશાહ પોતાના નાના પુત્રને વારસ ઠરાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યે ફકિરૂદ્દીનના મરણને બીજે દિવસે જ્યારે રેસિડેન્ટ રાજમહેલમાં આવ્યો ત્યારે બહાદુરશાહે જુવાનબખ્તને પોતાની ગાદી આપવાનો વિચાર કહી સંભળાવ્યો. ત્યારબાદ એક બીજો હરિફ દિલ્હીની ગાદી માટે ઉભો થયો એનુ નામ મિરઝાકોરેસ હતુ આ વખતે એ બહાદુરશાહના પુત્રોમા સૌથી મોટો હતો મિરઝાકોરેસે પોતાનો હક ચાલુ રાખવા રેસિડેન્ટને એક અરજી કરી આ અરજીમા તેણે જણાવ્યુ કે "મારા પિતાજીએ જુવાનબખ્તનો પક્ષ ગ્રહણ કરવા માટે તેના હરિફો—અર્થાત્ મારા ભાઇઓને કઇ વાંધો ન ઉઠાવવાની સલાહ આપી છે મારા વૃદ્ધ પિતા પર મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે તેઓનો કોઇ પણ હુકમ પાળવાને હુ હંમેશા તત્પર રહ્યો છુ પરંતુ જિન્નતમહાલની સલાહથી તેઓ જ્યારે મારા હકો ડુબાડવા તૈયાર થયા છે, ત્યારે મારે અગ્રેજ સરકારનો આશ્રય લેવાની ફરજ પડે છે મને આશા છે કે આ અરજીના વિષય બાબત કઈ પણ પક્ષપાત કરવામા નહિ આવે હુ અત્યારે શાહજાદાઓમાં સૌથી મોટો છુ એ સિવાય હુ મક્કા જઈ આવ્યો છુ, આખુ કુરાન મને કંઠસ્થ છે, મારા બીજા ગુણો વિષે આપ મારી મેળાપ થયે જાણીતા થશો "

આ વખતે લોર્ડ કેનિંગ ગવર્નરજનરલના હોદ્દાપર હતો. રાજ્યશાસન માટે નવી કાઉન્સિલ રચવામા આવી હતી હવે આ નવા ગવર્નર-જનરલ અને નવી કાઉન્સિલ સમક્ષ દિલ્હીના રાજવંશનો મુકદ્દમો રજુ થયો. લોર્ડ કેનિગ હજુ નવોસવો હતો,

હિંદીઓના આચારવિચાર વિષે તેણે કંઇ અભિપ્રાય બાંધ્યો નહોતો. દિલ્હીના રાજવંશનો મુકદ્દમો તેની સમક્ષ ની ળતા તેણે જૂના ગવ-ર્નરજનરલ અને તેની કાઉન્સિલની બધી ખાસ નોંધો તપાસી જોઇ. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી દિલ્હીનો રાજમહેલ કબજે કરવા માગતો હતો, એ રાજમહેલ કંપનિના લશ્કરી કાર્ય માટે વપરાય એવી તેની પ્રબળ ઇચ્છા હતી નવા ગવર્નરજનરલે પણ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના મતને અનુમોદન આપ્યું આ સંબંધમાં લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે દલીલો કરી હતી, તે તેને સત્ય લાગી

દિલ્હીનો રાજમહેલ કબજે કરવો એ ઉચિત છે, પણ તેના શહેનશાહ વિષે શો નિર્ણય કરવો, હવે લોર્ડ કેનિંગ એ વિષે વિચારવા લાગ્યો અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે તે થોડા દિવસ થયા હિંદમાં આવ્યો હતો, એ દરમ્યાન તેણે કલકત્તા બહાર પગ મૂક્યો નહોતો માટે આ સંબંધમાં જૂના ગવર્નરજનરલે જે નક્કી કર્યું હતું, તે પર આધાર રાખ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો તેણે નિર્ણય કર્યો કે, "દિલ્હીના રાજવંશના લગભગ બધા હકો એક પછી એક જતા રહ્યા છે હવે બહાદુરશાહના મરણ બાદ તેના ઉત્તરાધિ-કારીઓની 'સમ્રાટ્' પદવી પણ અનાયાસે છિનવી લઇ શકાશે. ગવર્નરજનરલ અને વડા સેનાપતિ જે નજરાણા આપતા તે બંધ કરવામાં આવ્યા છે, તેના નામના સિક્કા પણ બંધ કરવામાં આવ્યા છે. ગવર્નરજનરલના સીલપર હવે દિલ્હીના શહેનશાનું ઉપરીપણું જરા પણ રહ્યું નથી હિંદના રાજાઓને પણ દિલ્હીના શહેનશાહનું સીલ વાપરવાની મના કરવામાં આવી છે બ્રિટિશ સરકારે પોતાના ચક્રવર્તીપણાનું માન જાળવવા માટે એ બધી પરતંત્રતાને તિલાંજલિ

આપી છે નજરાણા વગેરે બંધ કરવાના જે દાગ્યો છે, તેજ દાગ્યો શહેનશાહની પદવી રદ કરવાના છે હવે મિરજામહમ્મદકોરેસ દિલ્હીશ્વરનો ઉત્તરાધિકારી છે, બ્રિટિશ સરકાર એના હક્કનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છે મહમ્મદકોરેસનો શહેનશાહની પદવીપર કંઇ હક નથી તે કદી પણ પોતાના વંશનો પૂર્ણ રાજકીય વિકાસ નજરો-નજર જોઇ શકશે નથી " ગવર્નરજનરલનો આ અભિપ્રાય તેના મંત્રિઓએ કબૂલ કર્યો તરતજ દિલ્હીના બ્રિટિશ રેસિડેન્ડ મેટકાફ સાહેબને આ બાબતમા નીચેની પદ્ધતિ મુજબ કાર્ય કરવાની સલાહ આપવામા આવી —

૧. જો દિલ્હીના સમ્રાટના પત્રનો જવાબ આપવાની જરૂર પડે તો, રેસિડેન્ટે તેમને લખી જણાવવુ કે ગવર્નર જનરલ જુવાન-બખ્તને મોગલરાજ્યવંશનો ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

૨ ફકિરૂદ્દીન સાથે જે કરાર થયા હતા, તે કરાર મુજબ મિરજામહમ્મદકોરેસ દિલ્હીશ્વરની મિલકતનો અધિકાર મેળવી શકશે નહિ બહાદુરશાહ જ્યા સુધી જીવતો રહેશે, ત્યા સુધી ઉત્તરાધિકાર વિષે તેની અગર તેના વંશના કોઇપણ માણસ સાથે કોઇપણ જાતનુ લખાણ ચલાવવામા આવશે નહિ

૩ સમ્રાટનુ મરણ થશે એટલે સરકાર મિરજામહમ્મદકોરેસને મોગલ રાજવંશના વડિલ તરીકે સ્વીકારશે આ સબંધમા ફકિરૂદ્દીન સાથે જે કરાર થયા હતા, તે લગભગ કાયમ રહેશે, કેવળ 'રાજા'ની પદવીને બદલે મિરજા કોરેસને 'શાહજાદા'ની પદવી મળશે. પરતુ સરકાર કોઇપણ દસ્તાવેજ કરી, કબૂલત આપી અથવા સાલિયાણુ વધારી એ પદવી આપવા તૈયાર નથી.

૮ ભવિષ્યમા જેને ઉત્તરાધિકારી તરીકે કબૂલ કરવામા આવે, તેણે રાજમહેલમા રાજવંશના કેટલા માણસો રહે છે, તેનો ખરડો આપવો પડશે તેમાના કેટલા માણસોને રાજમહેલમા રહેવાનો અધિકાર છે, તે પણ જણાવવુ પડશે, પછી તે પુત્ર હોય કે પૌત્ર હોય પરંતુ અગાઉના રાજાઓના કોઇ પણ દૂરના સગા એ ગણતરીમા ગણાશે નહિ

૫ દિલ્હીના રાજવંશ માટે અત્યારે જે સલિયાણુ અપાય છે, તેમાથી શાહજાદાને માસિક ૧૫ હજાર રૂપીઆ આપવામા આવશે.

ઇ સ ૧૮૫૬ ની આખરમા લોર્ડ કેનિંગે દિલ્હીના મોગલ રાજવંશ સબંધમા જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે વ્યવસ્થામા તેની ઉદાર રાજનીતિનુ લક્ષણ જણાતુ નથી, એમ અમારે ન છૂટકે જણાવવુ પડે છે લોર્ડ કેનિંગે આ બાબતમા પારકી નજરે જોયુ હતુ, પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિવડે ફેંસલો આપ્યો નહોતો લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી જે કહી ગયો હતો, જે કરવા તૈયાર થયો હતો, તે જ લોર્ડ કેનિંગે કહ્યુ ને કર્યું આ વખતે હિંદીઓ સબંધમા તેને જરાપણ જ્ઞાન નહોતુ તેનુ જ્ઞાન આ વખતે કલકત્તામાજ બંધાઇ રહ્યુ હતુ, માટે તે હિંદીઓના મન જાણી શક્યો નહોતો હિંદીઓ જૂના રાજવંશો તરફ કેવા માનની નજરે જુએ છે, તેઓના હકો લુટાવાથી કેવા ગુસ્સે થાય છે, તે વાત લોર્ડ કેનિંગના લક્ષમા ઉતરી નહોતી. દિલ્હીના મોગલ રાજવંશ હિંદના બધા મુસલમાનોની, બધા હિંદીઓની, શ્રદ્ધા અને પ્રીતિનુ કેન્દ્ર હતુ, તે વાત તે સમજી શક્યો નહોતો. લોર્ડ કેનિંગે આ બાબતમા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના પગલે ચાલી સકીર્ણ રાજનીતિ દર્શાવી હતી

બ્રિટિશ સરકારનો કે સલો જિન્નતમહાલના જાણવામા આવ્યો, ત્યારે તે અતિશય ગુસ્સે થઇ ગઇ જેને જરા પણ આત્મમર્યાદાનુ ભાન હોય, તે કદી પણ સહેલાઇથી પોતાના બધા હકો છોડી દેવાને તૈયાર ન થાય, એ સ્વાભાવિક છે જિન્નતમહાલ પોતાનો દરજ્જો બરાબર જાણતી હતી, તેની નસેનસમા પ્રાચીન મોગલ શહેનશાહોનો પ્રતાપ રેલાઇ રહ્યો હતો તેણે જ્યારે સાભળ્યુ કે, મોગલ વશની પ્રાચીન પદવી ભવિષ્યમા ભસ્મ થઇ જવાની છે, મોગલ વશના વડવાઓ જે રાજમહેલમા રહેતા, જે રાજમહેલે મોગલ વશનુ ગૌરવ લોકોમા જાળવી રાખ્યુ છે, તે રાજમહેલ વેપારી કંપનિના અધિકારમા જશે, ત્યારે તે વાત સહી શકી નહિ ક્ષોભ અને રીસથી તેની ધીરજ જતી રહી તેનો વહાલો પુત્ર જુવાનબખ્ત ઉત્તરાધિકારથી વિમુખ થયો, એ જ્વાળાથી તે સળગવા લાગી દારુણ મનોવેદનાથી તેનુ હ્રદય તૂટી પડવા લાગ્યુ, પરતુ આ અવસ્થામા પણ તે તદ્દન હતાશ થઇ નહિ ફકિરદ્દીને જ્યારે વશની આબરૂ ગુમાવી ઉત્તરાધિકાર મેળવ્યો હતો ત્યારે તે બહુ ગુસ્સે થઇ હતી પણ જ્યારે મિરઝા મહમ્મદ કોરેસને ઉત્તરાધિકારી ઠરાવી સરકાર મોગલવશની આબરૂ કાયમને માટે નષ્ટ કરવા તૈયાર થઇ, જુવાનબખ્ત સરકાર સમક્ષ કાયમને માટે તરછોડાયો ત્યારે તેની માનસિક સ્થિતિ અતિશય ખરાબ થઈ ગઇ વૃદ્ધબહાદુરશાહમા નિશ્ચય નહાતો, તેજ નહોતુ, આત્મસન્માન જાળવવાનો પ્રયત્ન પણ નહોતો તેને ખાત્રી હતી કે, સરકાર હુ જીવતો છુ ત્યા સુધી મારી પદવી કે હક પર હાથ નાખી શકે તેમ નથી મારા મરણ પછી ગમે તેમ કરે, મારામા એ કાર્ય અટકાવવા જેટલી શક્તિ નથી. એ વખતે સરકાર મારા વશપર

કૃપા કરે, એવુ કઈ કરવા જેટલી શક્તિ મારામા નથી તો પછી ભવિષ્ય પર નજર શા માટે રાખવી ? આવા વિચારથી તે ભવિષ્ય પર નજર ન રાખતા વર્ત્તમાન અવસ્થાથી સતોષ પામતો પરતુ જિન્નતમહાલ પોતાના વૃદ્ધ પતિની માફક વર્ત્તમાન સ્થિતિમા સતુષ્ટ રહે તેવી નહોતી સમય તેનુ તેજ હરી લેવા સમર્થ થયો નહોતો, ઉમર તેની દૃઢતા ચળાવવાને સમર્થ થઇ નહોતી તે ભરજુવાનીમા હતી ભરજુવાનીમા જે શક્તિ, દૃઢતા અને તેજસ્વિતા પ્રગટ થાય છે, તે જિન્નતમહાલમા પૂરેપૂરા હતા જુવાની સાથે તેનામા તેજસ્વિતા પ્રગટ થઇ હતી, અને સૌન્દર્ય સાથે દૃઢતા વિકાસ પામી હતી તે તક ખોળતી હતી તેની આશા અચળ હતી, તેનો સકલ્પ દૃઢ હતો તેણે વિચાર કર્યો કે આ જગતમા અમર કોણ રહ્યુ છે મારા પુત્રનો હરિફ કઇ લાખો કાળ જીવવાનો નથી એક વખત તે અવશ્ય મરણ શરણ થશે, કદાચ તે સમયે મારા પ્રિયપુત્ર જુવાનબખ્તનુ નસીબ ખિલશે વળી સરકાર કઇ હમેશા એક જ રાજનીતિએ ચાલતી નથી વખત આવ્યે સરકારની રાજનીતિ પણ ફેરવાય છે તો પછી એ નવી રાજનીતિને લીધે જુવાનબખ્ત પણ કેમ ગાદી મેળવી ન શકે ? જ્યા સુધી વૃદ્ધ સ્વામી જીવતો છે, ત્યા સુધી કઈ સદેહ નથી સરકારનો ભવિષ્યનો ઉદ્દેશ કદાચ કોઇપણ ઉપાય દ્વારા નિષ્ફળ બનાવી શકાશે જિન્નતમહાલ આ પ્રમાણે આશ્વાસન મેળવી તકની રાહ જોઇ રહી હતી

જે રાજકુમાર માટે વૃદ્ધ સમ્રાટ અને તેની બેગમ તનતોડ મહેનત કરતા હતા, તે ધીમે ધીમે જુવાનીમા આવ્યો. વય વધતા તેની તેજસ્વિતા અને સાહસિક વૃત્તિ વિકસી. તે જ્ઞાન મેળવવામા,

પોતાનો હર્ષ સા ાવામા અને અનુભવ મેળવવામા પાછુ વાળી જોતો નહિ પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર પર તેને એવો તિરસ્કાર પેદા થયો હતો કે, એ તિરસ્કાર ધીમે ધીમે વધતો જ ગયો જુવાનબખ્ત આ રીતે કંપનિ બહાદુરનો ભયકર શત્રુ બની ગયો

જુવાનબખ્ત આની રીતે અગ્રેજોનો ભયકર દ્વેષી શા માટે બની ગયો, તેના કારણો જણાવવા પડે તેમ નથી તેના માબાપોએ તેને ઉત્તરાધિકારી ઠરાવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ બ્રિટિશ સરકારે તેમ કરવાની ચોકખી ના પાડી હતી તેને પિતાની જગાએ શહેનશાહની પદવી ધારણ કરી બેસવાની ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ સરકારે એ ઇચ્છા ઉગતા જ દાબી દીધી હતી આ ક્ષોભ તેના હ્રદયમાથી દૂર થયો નહોતો આશા ભગ થવાથી તેને જે વેદના થઇ હતી, તે વેદના છેવટે આ રીતે અગ્રેજો પ્રત્યના ભયકર દ્વેષના રૂપમા પરિણમી હતી જેના ફેંસલાથી તેની આશા લતા કપાઇ ગઇ હતી, તેના તરફ તે સીધી નજરે જોઇ શકે તેમ નહોતુ

હિંદીના સમ્રાટનો વારસ નક્કી કરતી વેળા લોકોમા ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, એ વાતની કઇ સાબિતિ મળતી નથી મિરજા મહમ્દ કોરેસ અને જુવાનબખ્ત બને પ્રજાને સમાન પ્રિય હતા માટે એમાનો કોઇપણ બહાદુરશાહનો વારસ થાય, તેમા પ્રજાને કઇ વાધો નહોતો પ્રજા તેમાના એકનો પક્ષ લેવા તૈયાર થઇ નહોતી. આ સંબધમા તેણે તટસ્થતા દર્શાવી હતી આથી જુવાનબખ્તના પક્ષમાં લોકોને ઉશ્કેરવાનું કઇ કારણ નહોતું પરતુ દિલ્હીના રાજવંશના કાયમી હકો લુટવાનો ઠરાવ થવાથી લોકોમા અતિશય ઉશ્કેરણી ફેલાઈ

હતી[1] જે પ્રાચીન વંશ એક વખતે અફગાનિસ્તાનથી કુમારિકા ભૂશિર સુધી સત્તા ચલાવતો હતો, હિંદની બધી પ્રજા એક સમયે જેની અપાર સત્તા આગળ માથું નમાવતી હતી, તે વંશનું અપમાન લોકો સહી શક્યા નહિ મિરજા મહમ્મદ કોરેશ અથવા જુવાન બખ્તની હકિકાઇથી લોકોના હૃદય ઉભર્યા નહોતા છતાં સમ્રાટ્વંશના અપમાનથી, ચાલુ પદવીના લોપથી લોકો અતિશય ઉશ્કેરાયા હતા

ઇ સ ૧૮૫૭ ના થોડા માસ વીત્યા બાદ દિલ્હીના મુસલમાનોમાં અતિશય ઉશ્કેરણીના ચિહ્નો જણાવા લાગ્યા ઈરાનની લડાઈના પ્રસંગો નવા પ્રકારના ગપ્પાના રૂપમા લોકોને ઉશ્કેરવા લાગ્યા ઘણા લોકો જુદા જુદા ઇશારાથી અગ્રેજોની સત્તા નાશ પામી છે, એવો અભિપ્રાય જણાવવા લાગ્યા ઘણાખરાને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો કે હિંદના વાયવ્ય ખુણામાથી એક મહાન શક્તિ પેદા થઇ અગ્રેજોની સત્તાને ઉથલાવી નાખશે ઇરાનીઓ અટક સુધી આવી પહોચ્યા છે, તેઓએ બોલનઘાટ ઓળંગ્યો છે, આવી જુદી જુદી વાતો દિલ્હીના બજારમાં સંભળાવા લાગી પ્રજા આ વખતે પોતાની કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ બનાવવામાં બાકી રહી નહિ રશિયાનો ઝાર ઈરાનના પાદશાહને આવી મળ્યો છે, ફ્રેંચોનો શહેનશાહ તથા તુર્કીનો સુલતાન તેમની મદદમાં આવી પહોચશે આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ગપ્પા ઉડવા લાગ્યા બજારમા, લશ્કરી છાવ-

---

૧ જ્યારે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ દિલ્હીના શહેનશાહની નામકીય પદવી નષ્ટ કરવાનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે ત્યાના મુસલમાનો બહુ જ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા Indian Mutiny to the fall of Delhi Compiled by a former Editor of the 'Delhi Gazette' P 7

ણીમા, લોકોના મકાનોમા અને વેપારીઓની દુકાનોમા આવા ગપ્પા સભળાવા લાગ્યા, લોકોમા ભય, હર્ષ અને મતકના તરગો ફેલાવા લાગ્યા મુસલમાનોમા અગાઉથી જાહેર કરવામા આવ્યુ હતુ કે અગ્રેજો હિદ પર એક સો વર્ષ રાજ્ય કરશે ત્યાર બાદ તેઓની સત્તા ઉથલી પડશે, તેની જગાએ હિદી રાજતત્ર સ્થપાશે બધાને આ ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાના ચિહ્નો જણાવા લાગ્યા[૧] અજ્ઞાનને લીધે

[૧] સર જેમ્સ આઉટ્રામે સ. ૧૮૫૮ ના જાન્યુઆરી માસમા લખ્યુ હતુ કે, 'આપણા લશ્કરે આપણી કુમક તરીકે આપણી સાથે લડાઈ કરી છે પરતુ આ લડાઈની ઉત્પત્તિ હિદુ સિપાહીઓ દ્વારા થઈ નથી અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલા મુસલમાનોએ આ લડાઈની શરૂઆત કરી હતી એ વખતે મુસલમાનોમાના ધર્માન્ધ લોકો જુદે જુદે સ્થળે એવી વાત ફેલાવતા કે, એવી ભવિષ્યવાણી પ્રગટ થઈ છે કે એક વિદેશી જાતિ હિંદ પર એકસો વર્ષ રાજ્ય ચલાવશે ત્યા બાદ ખરા વિશ્વાસુઓ (મહમ્મદ પયગમ્બરનો ધર્મ માનનાર) પોતાની સત્તા ફરીથી મેળવશે જ્યારે એકસો વર્ષ વીત્યા એટલે મુસલમાનો આ ભવિષ્યવાણીનો ઉલ્લેખ કરી, હિદુ સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમા આણવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા હિદુ સિપાહીઓ અતિશય ભોળા હોય છે તેઓ બીજાની વાત સહજમા ખરી માની લે છે તેથી મુસલમાનોએ જ્યારે તેઓને ભમાવ્યા, કે અગ્રેજો બધાને વટલાવવા માગે છે, દરેક હિદીને ખ્રિસ્તી કરવા માગે છે, ત્યારે હિદુઓ શાન્ત રહી શક્યા નહિ તેઓ મુસલમાન પતાકા નીચે સજ્જ થઈ અમારા વિરૂદ્ધ લડ્યા."

સ્વ. ઞ. મ ૩૪

લોકો આ ભવિષ્યવાણી તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતા નહિ તેઓમા દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કેળવણીની ખામી હોવાથી આ બાબતમા ન્યાયપુરઃસર વિચાર કરવાને તેઓ સમર્થ નહોતા, તેઓની સમક્ષ જે કોઇ ભાર દઇને બોલતુ, તે તેઓને ખરૂ લાગતુ ભોળાભાવે તેઓ તે પર વિશ્વાસ રાખતા જયારે અગ્રેજોનુ સત્યાનાશ વળવાનુ છે, એવી વાતો ચોતરફ ફેલાવા લાગી, ત્યારે તેઓએ તે વાતોમા સપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો તેઓ પોતાના દેશમા જૂના રાજવશની પુનઃપ્રતિષ્ઠાની રાહ જોવા લાગ્યા, અને પ્રતિક્ષણે ઘગનીઓ, રુશ, ફ્રેચો અને તુર્કીઓ આવે છે એવા સ્વપ્નો જોવા લાગ્યા

હિદના એક વર્તમાનપત્રમા એક કવિતા પ્રગટ થઇ એ કવિતામા પેલી ભવિષ્યવાણી જણાવવામા આવી હતી કવિતાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો, " અગ્નિના ઉપાસકો અને ખ્રિસ્તીઓ એકસો વર્ષ સુધી હિદ ઉપર રાજ્ય ચલાવશે જયારે તેઓમા ફાટફૂટ પડશે એટલે એક આગમ રાજકુમાર જન્મશે, અને તે ઘોડાપર બેસી તેઓને મારી નાખશે " આ ભવિષ્યવાણી શાહ મહમ્મદુલ્લા નામના એક મુસલમાન ફકીરના નામે જાહેર કરવામા આવી હતી.

અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી સિપાહીઓનો બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો, એ વાત સર જેમ્સ આઉટ્રામ સ્વીકારતો નથી તેમ સિપાહીઓની ખરાબ વર્તણૂકથી આ બળવો પ્રગટ થયો હતો, તે મને પણ તેને ખરો લાગતો નહોતો એ બનેમાથી એક પણ બળવાનુ ખરૂ કારણ નથી તે જણાવવા માટે તેણે ઉપલી ભવિષ્યવાણી અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી મુસલમાનોની ઉશ્કેરણીનો પ્રસગ જણાવ્યો છે –Kaye, Sepoy War, Vol II p. 36 note.

કોઇ કોઇ જણાવે છે કે આ વખતે ઇરાનના પાદશાહ સાથે બહાદુરશાહ કાવતરુ ચલાવતો હતો. ઇરાનની મદદથી પોતાનું રાજ્ય પાછુ મેળવવાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો ઇરાનની લડાઇમા ઇરાનીઓ જીતે, તે ખાતર દિલ્લીના મુસલમાનો ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા. પરંતુ આ વાત ખરી હતી કે નહિ, તે અત્યાર સુધી ઝીણવટથી તપાસાયુ નથી[૧] જ્યારે આ બાબત વાયવ્યપ્રાંતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર કોલ્વિન સાહેબના જાણવામા આવી, ત્યારે તેમણે એ વાત પર વિશ્વાસ મૂક્યો નહોતો તેઓએ આ વાતને કોઇના ફળદ્રુપ ભેજાનો પાક માન્યો હતો ટુંકામા, ઇતિહાસમા એવી કંઈ સાબિતિ મળતી નથી કે, જે પરથી આ બાબતમા બહાદુરશાહ પર કલંક ચઢાવી શકાય ઇરાનની લડાઇ બહાદુરશાહનુ લક્ષ ખેચી શકી નહોતી. ઇરાનીઓની મદદથી પોતાનુ રાજ્ય પાછુ મેળવવાનો વિચાર બહાદુરશાહને કદી આવ્યો નહોતો તે વર્ત્તમાન પરિસ્થિતિથી જ સંતોષ પામતો હતો, અને સંતોષ પામતો હોવાથી જ ભવિષ્ય તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવતો હતો

---

૧ જ્યારે વૃદ્ધ શહેનશાહનો મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે સાક્ષીઓની જુબાની પરથી જણાયુ હતું કે ઇરાનની લડાઇની વાતોથી દિલ્લીના રાજમહેલમાના કોઇની લાગણી ઉશ્કેરાઇ નહોતી આ સંબંધમા બહાદુરશાહના હકીમ આસાનુલ્લાએ કહ્યુ હતું કે રાજમહેલમા જે વર્ત્તમાનપત્રો આવતા, તેમા લડાઇની ઘણી હકીકત આવતી, પરંતુ શહેનશાહ એ બાબત કઇ ધ્યાન આપતા નહિ ઇરાનની લડાઇના સમાચાર જાણવા તેઓ કંઈ આગ્રહ દર્શાવતા નહિ આ બાબતમાં તેઓ હમેશા ઉદાસીનતા દર્શાવતા હતા —Kaye, Sopoy War, Vol. II. P. 37. Note.

બહાદુરશાહ ઉપર ઉપલા દોષનો આરોપ શામાટે કરવામા આવે છે, તે આ સ્થળે જણાવવાની જરૂર છે બહાદુરશાહ ઇરાનના પાદશાહ સાથે કાવતનામા જોડાયો હતો, એ કારણ બતવી કોઇકોઇ તેના પર લુપ્ત રાજ્યનો પુનરદ્ધાર કરવાનો વાંક ચઢાવે છે કહેવાની જરૂર નથી કે એ કારણ પણ કેવળ અનુમાન પર આધાર રાખે છે. મુસલમાનોમા સિયા અને સુન્નિ એવા બે સપ્રદાય છે એ સપ્રદાયો એકએના તરફ બહુ જ વેભાવ દર્શાવે છે દિલ્હીના શહેનશાહ સુન્નિ હતા, ત્યારે અયોધ્યાના નવાબ અને ઇરાનનો પાદશાહ સિયા મતના હતા જ્યારે બહાદુરશાહ પોતાની વહાલી બેગમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શક્યો નહિ, અગ્રેજ સરકારે જ્યારે જુવાનબખતને દિલ્હીના ભવિષ્યના પાદશાહ તરીકે ગણવાની ના પાડી, ત્યારે વૃદ્ધ બહાદુરશાહને સિયા મત ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થઇ અયોધ્યામા તેના વશના કેટલાક માણસો રહેતા હતા, તેઓને પણ સિયા મત ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થઇ તેમાનો એક માણસ દિલ્હી આવ્યો, થોડા દિવસ પછી તે માણસ જ્યારે દિલ્હીથી રવાના થયો, ત્યારે જાહેર થયુ કે અયોધ્યાનો નવાબ અને ઇરાનનો પાદશાહ એકત્ર થઇ બહાદુરશાહને અગ્રેજોના હાથમાથી મુક્ત કરવા માગે છે ઇરાની અને રૂશ લોકો દિલ્હીના શહેનશાહને છુટો કરવા માટે દિલ્હી તરફ આવે છે આ ગપ્પો દિલ્હીના રાજમહેલમા અને બજારમા ફેલાઇ રહ્યો મોગલ શહેનશાહ પોતાના રત્નજડિત સિહાસન ઉપર બેસી તેના પૂર્વજોની પેઠે સમસ્ત હિંદ પર રાજ્ય ચલાવશે, મોગલ શહેનશાહની સત્તા અગાઉની પેઠે હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રવર્ત્તશે, આવી આવી વાતો આ સમયે ઉડવા

લાગી[1] પરંતુ બહાદુરશાહે આ બાબતમાં કંઇ આગ્રહ કે ઉત્સાહ બતાવ્યો હોય એવું જણાતું નથી, ઇરાનની મદદવડે પોતાનું રાજ્ય ફરી મેળવી શકાશે, એવો વિચાર પણ તેના મનમાં આવ્યો નહોતો. વળી રશિઆનો શાહનશાહ અગર તુર્કસ્તાનનો સુલતાન તેને મુક્ત કરી હિંદની ગાદીએ બેસાડી શકશે, એ પણ તેણે કદી ધાર્યું નહોતું. આ બાબતમાં તે કેવળ તટસ્થવૃત્તિ જાળવી રહ્યા હતો. તેના વિશાળ રાજ્યના કોઈ પણ માણસે આવા મિથ્યા સ્વપ્નમાં મગ્નુલ થઇ લોકોના હૃદય શઠવાને આવી વાતો કહાવી હોય એ અસંભવિત છે. એ ઉશ્કેરણીને લીધે દિલ્હીનો રાજમહેલ અને અન્ય સ્થળો હચમચી રહ્યા હોય એ સંભવિત છે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે બહાદુરશાહે જાતે પોતાના ભવિષ્યના સુખની આશાથી ઉશ્કેરાઇ લોકોને પ્રેર્યા નહોતા.

કોઇ કોઈ એવું જણાવે છે કે, રાજમહેલના ઘણા નોકરચાકરો આ બાબતમાં લોકોને બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ પ્રેરતા હતા તેઓની ઉશ્કેરણીથી વાક્ચાતુર્યથી અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી લોકોના હૃદયમાં ધીમે ધીમે વિષ રેડાયું હતું[2] ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં દિલ્હીના મુસલમાનોમાં જે ઉશ્કેરણી જણાતી હોય, તે પરથી કોઇએ આવો મત બાંધ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે એ વખતે લોકોમાં ઉશ્કેરણી ફેલાઇ

---

૧ આસાનુલ્લાની જુબાની પરથી આ બાબત જાણવામાં આવી હતી કે સાહેબ બધા સાક્ષીઓમાંથી આ હકીમની જુબાની વિશ્વાસલાયક માને છે, પરંતુ બહાદુરશાહ જાતે આ બાબતમાં સંડોવાયો હતો, તેની કશી સાબીતિ કે સાહેબ આપી શક્યા નથી.

૨ Kaye, Sepoy War, Vol II. p. 35.

હની એમા કશો શક નથી પરતુ દિલ્હીનો વૃદ્ધ પાદશાહ આ ઉશ્કેરણીરૂપી આગના લાકડા સંકારનો હતો તે ઇતિહાસમા પ્રમાણોથી સાબીત થયુ નથી ગમે તેમ હો પણ એટલુ તો ખરૂ છે કે ઈ સ. ૧૮૫૭ મા દિલ્હી ખળભળી ઉઠયુ હતુ મોગલ શહેનશાહના રાજકીય હક્કો નષ્ટ થવાથી દિલ્હીના મુસલમાનો ધીમે ધીમે ઉશ્કેરાતા જતા હતા

કંપનિએ જેની જુદી જુદી રીતે દુર્દશા કરી લોકોને ઉશ્કેરી મૂકયા હતા, આ ઉશ્કેરણીના સમયમા પણ જેણે લોકોને ઉત્સાહ ચડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, તે જ છેવટે બળવામા ભાગ લેવાનો અપરાધી ઠર્યો કંપનિના ફેસલાથી તેને કેદી હાડમારી ભોગવવી પડી હતી, તે અમે યોગ્ય સ્થળે જણાવશુ આ દુર્દશામા આવી પડેલા વૃદ્ધ પાદશાહ વિષે એક લાગણીવાળા અગ્રેજે પોતાની લાગણીભરી ભાષામા જે કંઈ લખ્યુ છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—જેના પૂર્વજોનુ વિસ્તીર્ણ રાજ્ય, બળવડે કે કળવડે છીની લેવામા આવ્યુ છે, તે કેવળ નામની પાદશાહની પદવી અને ખાલી ખજાનાનો માલિક થઇ રહ્યો છે ભયકર દરિદ્રાવસ્થાથી પિડાતા કુટુંબીજનોથી જેનો રાજમહેલ ખદબદે છે, તેને અકૃતજ્ઞતાના દોષથી અપરાધી ઠરાવવો એ બહુ દાસ્ખુ પ્રસગ છે તે જે અવસ્થામા આવી પડયો છે, તે માટે શુ તેણે કંપનિનો આભાર માનવો ? બ્રિટિશ સરકારે ગરીબડા અધ શાહઆલમને મરાઠાઓના હાથમાથી છોડાવી છેવટે તેની અન્નવસ્ત્રની વ્યવસ્થા પર તરાપ મારી, એ માટે શુ તેણે કંપનિનો આભાર માનવો ? એ ખરી વાત છે કે, દિલ્હીના મુસલમાન પાદશાહોએ હિંદ સામ્રાજ્ય ઉપર જે અધિકાર સ્થાપ્યા હતા, તે

અધિકાર અત્યારે આપણને મળ્યા છે પરંતુ તેઓ જે રીતે હિંદમાં આવ્યા હતા, તે રીતે આપણે આવ્યા નથી તેઓ દેશ જીતવાની ઇચ્છાથી સંખ્યાબંધ લશ્કર લઇ હિંદમાં દડમજલ કરતા આવી પહોંચ્યા હતા, આપણે સાધારણ વેપારીની માફક બહુજ બ્હીતા બ્હીતા ધીરે ધીરે ડગલે હિંદમાં પેઠા હતા. દિલ્હીશ્વરે નીમેલા સુબાઓની દયા ઉપર આપણી હયાતીનો આધાર હતો શાહઆલમના પૂર્વજોએ આપણા સ્વદેશી ભાઇઓ ઉપર જે દયા બતાવી હતી, તેને મુકાબલે શાહઆલમ તરફ આપણે જે સૌજન્ય બતાવ્યું છે, તે કંઈ વિસાતમાં નથી.

" બળવા પહેલા ઘણા વર્ષોથી દિલ્હીનો પાદશાહ અતિશય શોચનીયપણે પોતાના દિવસો ગુજારતો હતો તેનો રાજમહેલ પરાધીનતા અને ગુલામીના મથક જેવો હતો. તે જાણતો હતો કે અત્યારે મારા તરફ જે કંઇ માન દર્શાવવામાં આવે છે, તેટલાથી પણ વખત જતા મારા વારસને વંચિત રાખવામાં આવશે, મારા વારસો આ રાજમહેલમાં રહેવાની સત્તા પણ ગુમાવી બેસશે, દિલ્હી બહાર કોઇ સ્થળે તેને દેશનિકાલ થયેલા કેદીના જેવી હાલતમાં રહેવું પડશે. દિલ્હીના રાજવંશના કોઇ પણ માણસને આપણે સરકારી નોકરીથી સદાને માટે દુર રાખ્યો હતો આપણે તેઓને ગરિબાઇમાં રીબાવ્યા છે, દેવામાં ડુબાડયા છે, છતા આપણે તેઓની ઐહિક વિષયવાસના માટે તિરસ્કાર કર્યો છે આપણે તેઓને લશ્કરી વિભાગમાં દાખલ થતા અટકાવ્યા છે, આપણે તેઓને સમસ્ત સાંસારિક કાર્યોથી વંચિત રાખ્યા છે તેઓના હાથમાથી સમસ્ત સન્માન, સમસ્ત ઉચ્ચાશાના કર્તવ્યો છિનવી લીધા છે. + + + આ પ્રમાણે શોચનીય સ્થિ-

તિમા, હલકી દશામા દિવસો ગાળવા તેના કરતા મૃત્યુ હજારગણુ વધારે સારૂ છે[1] '

ત્યારબાદ એક બીજે સ્થળે એ જ લાગણીવાળા લેખકે પોતાની સમર્થ લેખિની વડે આવા મર્મભેદી વચનો લખ્યા છે કે, જ્યારે દિલ્હીનો રાજવંશ આપણા તરફ સદ્ભાવ બતાવતો હતો અને આપણી સાથે મિત્રતાના બંધનથી જોડાએલો હતો, ત્યારે આપણે રાજકીય સન્માનને હાનિકર્તા નિયમો ઘડતા અચકાયા નથી આપણે દિલ્હીના પાદશાહ સાથે જે વર્તણુક ચલાવતા હતા, તેથી આપણે તેના તરફની ઉપેક્ષાજ પ્રગટ થઇ છે આપણે આ પ્રમાણે બધુ કર્યુ છે, તો પણ રત્નજડિત સિંહાસનનો આ નામનો માલિક પોતાને જગતનો અધિપતિ સમગ્ર વિશ્વનો અને માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીનો પ્રભુ, હિંદનો અધિપતિ, ગવર્નર જનરલ કંપનીના શેઠ અને આગગાડીના ધણીનો અધિવાસી માનતો હતો, તે નામની મોટાઇ પણ આપણને અસહ્ય લાગતી હતી[2] કાળના પરિવર્તન સાથે દિલ્હીનુ ગૌરવ આ પ્રમાણે લુપ્ત થયુ હતું દિલ્હીના સમ્રાટો એક વેપારી મંડળીના તાબામા આ રીતે અપમાન અને કષ્ટ ભોગવતા હતા

ઈ સ ૧૮૫૭ના શરૂઆતના મહિનાઓ દરમ્યાન આ ફરિયાદની બાતમી સત્તાવાળાઓને મળી માર્ચ માસના મધ્યભાગમા દિલ્હીની જુમ્મા

---

૧ Russell, Diary Vol II P 50-51. Comp. Martin, Indian Empire Vol II p 458

૨ Russell's Letter -Times, August, 20th 1858. Comp, Indian Empire, Vol II. p 459.

મસ્જિદમાં એક જાહેરનામું ચોટાડવામાં આવ્યું એ જાહેરનામામાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આ ઢંઢેરો ઇરાનના પાદશાહના નામથી જાહેર કરવામાં આવ્યો છે એ ઢંઢેરાનો સારાંશ એવો હતો કે, ઇરાનની લશ્કર અંગ્રેજોના હાથમાંથી હિંદનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આગળ વધે છે માટે આ વખતે અવિશ્વાસીઓ સામે બધા ધર્મિષ્ઠ મુસલમાનોએ લડાઈ જાહેર કરવી જોઈએ ઢંઢેરા નીચે મહમ્મદ સાદિકનું નામ હતું પરંતુ મહમ્મદ સાદિક તે કોણ, તે કોઈ જાણતું નહોતું લોકોને અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવાનો આ જાહેરનામાનો હેતુ હતો, તે એ જાહેરનામાની વિગત ઉપરથી જણાતું હતું, એ જાહેરનામું જુમ્મા મસ્જિદની દિવાલ પર ઘણો વખત રહ્યું નહિ, માટે બધા લોકો એ જોઈ શક્યા નહિ. મેજીસ્ટ્રેટના હુકમથી થોડા કલાકો દરમ્યાન એ ફાડી નાખવામાં આવ્યું, પરંતુ એ જાહેરનામું ઘણો વખત દિવાલપર ન રહ્યું છતાં બધા લોકોએ વાંચેલું નહોતું છતાં, તેનો સારાંશ આ'ફત્રી રીતે લોકોને સમજાવી દેવામાં આવ્યો હતો એવું કહેવાય છે કે એ વખતે કોઈ કોઈ દેશી વર્તમાનપત્રોમાં એ બાબતની ચર્ચા ચાલી હતી સંપાદકો જુદી જુદી રીતે, જુદી જુદી ઢબમાં આ સંબંધમાં જુદા જુદા સમાચારો પ્રગટ કરતા હતા તેઓ સીધી રીતે કંઈ ન લખતા રૂપક અથવા દ્વિઅર્થી ભાષાનો આધાર લઈ સમાચાર છાપતા. એક વખતે એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે, "મેજીસ્ટ્રેટની પાસે સમાચાર આવ્યા છે કે, કેટલાક અઠવાડીઆમાં કાશ્મીર કબજે કરવામાં આવશે' આ સ્થળે કાશ્મીર એ કંઈ પંજાબની ઉત્તરે આવેલો દેશ સમજવાનો નથી, પણ દિલ્હીનો કાશ્મીર દરવાજો

એવો અર્થ સમજવાનો છે.[1] અર્થાત્ આ સમાચારથી જણાવવામા આવ્યુ હતું કે થોડા અઠવાડિઆમા દિલ્હીનો કાશ્મીરી દરવાજો સરકારના કબજામા જશે દેશી વર્ત્તમાનપત્રો આવી દ્વિઅર્થી બાપામા સમાચાર છાપતા હો કે ન હો, એની સાથે આપણે કઇ લેવા દેવા નથી, પણ એટલુ તો ખરૂ કે આ સમયે દિલ્હીના મુસલમાનો અતિશય ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા દિલ્હીના રાજવંશની ચર્ચા ચાલતી હોવાથી બીજા લોકોના હૃદય પણ ઉછળી રહ્યા હતા ઘણા લોકો કહેતા હતા કે, જેમ બને તેમ જલદી કઈ જબરી ઉથલપાથલ થવી જોઇએ એ ઉથલપાથલમા કપનિનુ રાજ્ય નાશ પામશે દિલ્હીના સિપાહીઓમા પણ આવી વાતચીત ચાલતી હતી, પણ વૃદ્ધ બહાદુરશાહે આવી લપમા ધ્યાન આપ્યુ નહોતુ તેના નામે ઘણી વાતો ઉડી હતી, ઘણા લોકો તેના નામે ઉશ્કેરણી ફેલાવતા હતા કપનિનુ રાજ્ય નષ્ટ કરવા તેના નામથી તરકટો થતા હતા, પરતુ તે પોતે તેમાનુ કઈ જાણતો નહોતો, એમાની કોઇપણ વાત પર લક્ષ આપતો નહિ મે માસમા જ્યારે મિરતની ત્રીજી ઘોડેસવાર પલટણની નાફરમાનીના સમાચાર દિલ્હી પહોચ્યા, દિલ્હીના દેશી ઓફિસરોમાના થોડા એ નાફરમાન સિપાહીઓનો કેસલો આપવા મિરત ગયા, ત્યારે ભવિષ્યમા ઉઠનારા બળવા સબધમા વધુ ચળવળ ચાલી ઘણા ખરા મુક્તકઠે બોલવા લાગ્યા કે હિદમા જેમ બને તેમ જલદી મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપાશે; હિદીઓ વળી મોગલ શહેનશાહના તાબા તળે મોટા મોટા ઓદ્દા

---

[1] દિલ્હીને ફરતી દિવાલ છે તે દિવાલમા કેટલાક દરવાજા છે એ દરવાજામાના એકનુ નામ કાશ્મીરી દરવાજો છે

પર નીમાશે, સિપાહીઓની બહાદુરીથી કંપનિનો અધિકાર નષ્ટ થશે આ રીતે વાત રચી પડી છતા બહાદુરશાહે તે તરફ કંઇ લક્ષ આપ્યુ નહિ, અથવા એ ચળવળથી મોહીત થઇ પોતાનુ રાજ્ય પાછુ મેળવવાના સ્વપ્નો જોયા નહિ [૧]

૧૦ મી મેએ રાત્રિના વખતમા ઉન્મત્ત સિપાહીઓનો હલ્લો અટકાવવા ખાતર, અંગ્રેજ પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર જ્યારે સજ્જ થઇ મિરતના વિશાળ મેદાનમા ઉભુ હતુ, ત્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના સિપાહીઓ વાયુવેગે દિલ્હી તરફ જતા હતા. પાયદળ સિપાહીઓ પણ ઉતાવળી ચાલે તેઓનું અનુસરણ કરતા હતા આકાશ સ્વચ્છ હતુ, નિર્મળ આકાશમા ચદ્ર પોતાના શાત કિરણો વિસ્તારી રહ્યો હતો, મિરતના ઉન્મત્ત સિપાહીઓ અજવાળી રાતે તીવ્રવેગે દિલ્હી તરફ ધસ્યા જતા હતા ચારે બાજુ જ્યોત્સ્ના રેલાઇ રહી હોવાથી તેઓને કંઇ અડચણ ન આવી. તેઓ ગામ પાછળ ગામ મૂકી આગળ ધમવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સમસ્ત રાત ચાલ ચાલ કર્યા પછી સૂર્યોદયનો વખત થયો. ૧૧ મી મેની સવારે મહા નગરી દિલ્હી સિપાહીઓની નજર ચડી.

---

૧. જ્યારે બહાદુરશાહનો મુકદમો ચાલ્યો ત્યારે તેના સેક્રેટરીએ પોતાની જુબાનીમા જણાવ્યુ કે પાદશાહે પોતે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કંઇ કર્યુ હતુ કે નહિ, તે હુ જાણતો નથી તો પણ તેના નોકરો રાજમહેલના દરવાજાપર બેસી કહેતા કે, સિપાહીઓ સરકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવી તરતજ અહીં આવશે, અને અંગ્રેજી સત્તાનો નાશ કરી મોગલ સત્તાની પ્રતિષ્ઠા કરશે, Kaye, Sepoy War Vol II. 42. Note

સૂર્યોદય થયો બાલસૂર્યના કિરણો જમના નદીના નીલ જળ પર પડી અનુપમ સૌંદર્ય પ્રગટાવતા હતા સૂર્યના કિરણોથી શોભતી જમનાને કિનારે વિસ્તાર પામેલી મોગલ સમ્રાટની રાજધાનીએ સિપાહીઓના હૃદયમા એકી સાથે આશા અને આનંદનો સંચાર કર્યો દિલ્હીનો જે ભાગ જમના નદી તરફ આવેલો છે, તે તરફ એક હોડકાનો પુલ હતો એ પુલ વડે એક બાજુએથી સલીમગઢ તરફનો અને બીજી બાજુએથી મિરત તરફનો રસ્તો જોડી દીધો હતો માટે મિરતથી આવતા દિલ્હીને સામે પાર ગયા બાદ એ પૂલ ઓળગતા સલિમગઢ જવાતુ હતુ દિલ્હી[1] લાલ પત્થરની દિવાલથી ઘેરાએલુ છે તે દિવાલમા અગિઆર મુખ્ય દરવાજા પાડેલા છે જે બાજુએ જમના નદી વહે છે, તે તરફના દરવાજા બાદ કરતા બાકીની બાજુએ આઠ દરવાજા આવેલા છે એ આઠ દરવાજાના નામ કાશ્મીર મોરી, કાબુલ, લાહોર, ફરાસખા, અજમીર, તુર્કમાન અને દીલ્હી છે સમ્રાટનો રાજમહેલ નગરને છેડે જમના નદીને કિનારે આવેલો છે તેની ત્રણ બાજુઓ લાલ પત્થરની દિવાલ આવેલી છે કાશ્મીરી દરવાજામા લશ્કરી છાવણી હતી નગર બહાર સિપાહીએ એ ઠેકાણે રહેતા હતા, મિરતના ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓનો અગ્રભાગ આઠેક વાગ્યાને શુમારે જમના નદીનો પુલ ઉતરી, જકાત ઓફિસના વાડાને માળી, જકાત ઓફિસ સળગાવી, દિલ્હીની દિવાલ પાસે આવી ઉભો ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓએ રાજમહેલ પાસે આવી મોટા ઘાટા પાડી કહ્યુ કે અમે મિરતના

---

૧ આ સ્થળે સમ્રાટ શાહજહાએ વસાવેલા નવા દિલ્હીની વાત કહેવામા આવે છે.

અગ્રેજોના ખૂન કર્યા છે, હવે અમે ફિરગીઓ વિરૂદ્ધ લડાઇ કરવા સમ્રાટ્‌ની મદદ જાળવવા માટે શહેરમા પેસવા માગીએછીએ

રણમત્ત સિપાહીઓનો કોલાહલ સાભળી દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહે મહેલ સાચવનાર સિપાહીઓના અધ્યક્ષ કપ્તાન ડગલાસને બોલાવ્યો દિવાને આમમા[1] ડગલાસ સાથે પાદશાહની મુલાકાત થઇ ડગલાસે કહ્યુ કે એ સિપાહીઓને પાછા જવાનુ કહેવા માટે હુ નીચે જવા તૈયાર છુ પરતુ બહાદુરશાહે તેને નીચે જવાની ના કહી, કારણ કે નીચે જતા કદાચ સિપાહીઓ તેનો વધ કરે પાદશાહમા હાલવા ચાલવા જેટલી શક્તિ નહોતી, તે લાકડીના ટેકા લઇ, હકીમ આસાનુલ્લાનો હાથ પકડી દિવાનેખાસમા આવ્યા હતો ડગલાસ નીચે જવા માગતો હતો, પણ વૃદ્ધ પાદશાહે પ્રાણનાશના ભયથી તેને નીચે જવાની વારવાર મના કરી તેથી ડગલાસ ગોખમાથી કહ્યુ કે તમારા આવવાથી પાદશાહ બહુ ગુસ્સે થયા છે, માટે તમારે ચાલ્યુ જવુ જોઇએ પરતુ ડગલાસના વાક્યોનુ કઇ ફળ આવ્યુ નહિ તેના વાક્યો પવનમા ઉડી ગયા તે વાક્યો ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓના કાનમા પેઠા નહિ દિલ્હીમા પ્રવેશ કરવાના ઘણા

૧ દિલ્હીના રાજમહેલમા ઘણા મકાનો છે એમા બે મકાનો બહુ પ્રસિદ્ધ છે તેમાના એકનુ નામ દિવાનેખાસ ને બીજાનુ નામ દિવાનેઆમ છે દિવાનેઆમમા રાજસભા ભરાતી અહી શાહજહાનુ પ્રસિદ્ધ મયૂરાસન હતુ, આ સ્થળે નાદિરશાહે છેતરપિંડીથી મહમ્મદશાહ પાસેથી જગત્ વિખ્યાત કોહિનૂર છિનવી લીધો હતો, દિવાનેખાસ શહેનશાહનુ સમય ગાળવાનુ મકાન છે. આ ઠેકાણે રાજ્યની છૂપી મસલતો થતી

માર્ગો હતા એક માર્ગે ન ફાવવાથી સિપાહીઓ બીજે માર્ગે પડ્યા જમના નદી તરફ જે દરવાજા છે, તેમાના બે દરવાજાના નામ અનુક્રમે કલકત્તા અને રાજઘાટ દરવાજા છે કલકત્તા દરવાજો પૂલની પાસે જ હતો જ્યારે આ દરવાજે નિષ્ફળતા મળી એટલે સિપાહીઓનુ ટોળુ જમના નદી અને રાજમહેલની દિવાલ વચ્ચે આવેલા સંગ્રામ માર્ગદ્વારા રાજઘાટ દરવાજા તરફ દોડયુ. ત્યાના મુસલમાનોએ એ દરવાજો ઉઘાડી નાખ્યો મિરતના ઉત્તેજિત સિપાહીઓ એ દરવાજા વાટે શહેરમા પેઠા

મિરતના સિપાહીઓ ત્યાના અંગ્રેજોના ખૂન કરી દિલ્હી તરફ આવે છે, એ બાતમી દિલ્હીના અંગ્રેજોને અગાઉથી મળી નહોતી દિલ્ડી અને મિરત વચ્ચેનો ટેલિગ્રાફનો તાર કાપી નાખવામા આવ્યો હતો, તે વાત સત્તાવાળા જાણતા નહોતા ૧૧મી મે એ સવારમા ઉન્મત્ત સિપાહીઓ અંગ્રેજોનુ લોહી રેડવાનો નિશ્ચય કરી દિલ્હીમા આવી ચડશે, એ વાત ત્યા અંગ્રેજોએ સ્વપ્નમા પણ ધારી નહોતી તેઓ પ્રસન્ન ચિત્તે પથારીમાથી ઉઠયા હતા, અને આનદ પામતા પોતાના દરરોજના કાર્યમા જોડયા હતા પણ વિરોધીઓ ઓચિતા તેઓની સમક્ષ આવી પડયા એકાએક તેઓના જીવનની બધી આશા શુન્ય થઇ ગઇ

૧૧ મી મેને સવારમા તાર ઓફિસના એક અમલદાર ટોડ સાહેબે અચાનક જાણ્યુ કે મિરત અને દિલ્હી વચ્ચેનુ તારનું દોરડુ તૂટી ગયુ છે તરતજ તે જમના નદીના પૂલ તરફ દોડયો. આ દરમ્યાન મિરતની ઘોડેસ્વાર પલટણનો અગ્રભાગ તેની સમક્ષ આવી ચડયો સિપાહીઓએ તરવાર વડે તેમનો જીવ લીધો પરતુ આ

ખૂનના સમાચાર દિલ્હીના રાજપુરૂષોને મળ્યા નહિ રાજપુરૂષો તો આનંદપૂર્વક પોતાનુ કામ બજાવતા હતા આ ખૂનના સમાચાર તેઓને ન પહોચ્યા હોવાથી બચાવ માટે તેઓએ કઇ તૈયારી કરી રાખી નહોતી

મિરતના જે ઘોડેસ્વારો દિલ્હી આવી પહોચ્યા હતા, તેઓની સખ્યા વધુ નહોતી ધીમે ધીમે મિરતના પાયદળ સિપાહીઓએ તેમા ભરતી કરી આ તરફ દિલ્હીના મુસલમાનોએ તેઓનુ ટોળુ પુષ્ટ કર્યું તથા ત્યા જે સિપાહીઓ હતા, તેઓએ પણ ધીમે ધીમે તેઓને મદદ કરવાની તૈયારી કરી પરતુ દિલ્હીની બધી વસ્તી આ ઉન્મત્ત સિપાહીઓને મદદ કરવા તૈયાર થઇ નહોતી જેઓ ખરી મહેનતની કમાણી ખાતા હતા, મજુરી કરી ગાડમાડ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા, તેઓ આ ઉથલપાથલમા જોડાયા નહોતા શાંતિમા ખલેલ પહોચતા અમને નુકશાન થશે, તે વાત તેઓ બરાબર જાણતા હતા શાતિથી કોઇપણ રીતે પોતાનુ ગુજરાન ચાલે એટલાથી જ તેઓ સુખ મેળવતા કોઇપણ ઉથલપાથલથી તેઓના એ સુખમા હરકત થાય એવુ ઇચ્છતા નહોતા દિલ્હીના ઘણાખરા મજુરો આ શાતિના તરફેણમા હતા તેઓએ બળવાનો પક્ષ લઇ પોતાનુ અનિષ્ટ વ્હોરી લીધુ નહોતુ[૧] પરતુ દિલ્હીની ચારે બાજુએ એક જાતના લોકો વસતા, તેઓ ગુજરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા તેઓમાના કોઇ કોઇ ખેતી કરતા, પરતુ તેનો ઘણો ભાગ ગાય, ભેસ કે ઘેટા, બકરાના ટોળા લઇ આમતેમ રખડતો અને જ્યારે સગવડ મળતી ત્યારે ચોરી કે લૂટફાટ કરી ગુજરાન ચલાવતો મુખ્યત્વે કરીને આ

૧ Martin, Indian Empire Vol II P 157.

જાતના લોકો દિલ્હીના ટ્રેકેદારો મુસલમાનો તથા સિપાહીઓ સાથે ભળ્યા હતા

કોઇ કોઇ કહે છે કે, મિરતના સિપાહીઓ દિલ્હી આવ્યા તે વખતે અર્થાત્ ૧૧ મી મેની સવારમા હિંદુઓનુ એક ટોળુ તીર્થ કરવા જવાના ઉદ્દેશથી દિલ્હીથી મથુરી જતુ હતુ તે ટોળુ પૂલ ઓળંગી પેલે પાર જઇ પહોંચ્યુ, એ દરમ્યાન ૧૮મી ઘોડેસ્વાર પલટણના સિપાહીઓ પવનવેગે ત્યા આવી પહોચ્યા પેલા સિપાહીઓએ તે ટોળાને પૂછ્યુ કે તમે ક્યા જાઓ છો? હિંદુઓએ એ સૈનિકોને જવાબ આપ્યો કે " અમે તીર્થયાત્રી છીએ, પૂણ્યક્ષેત્ર હરદ્વાર જવા ઇચ્છીએ છીએ" એ જવાબ સાભળી ઘોડેસ્વારોએ તેને દિલ્હી પાછા ફરવાનુ જણાવ્યુ અને તેમ નહિ કરવામા આવે તો માર મારવાની ધમકી આપી આથી તીર્થયાત્રાળુઓ કઇ પણ ન બોલતા દિલ્હી પાછા ફર્યાં તે ટોળાએ ઘોડેસ્વારોને પૂલ પર એક ગોરાનુ ખૂન કરી દિલ્હી દરવાજા વાટે શહેરમા પેસતા જોયા તરત જ શહેરના કોટવાળે આ સમાચાર કમિશનર ફ્રેઝર સાહેબને મોકલ્યા [1]

સિપાહીઓ આવી પહોચ્યા કે તરત દિલ્હીની અવસ્થા કેવી થઇ શહેરમા ત્રાસનુ સામ્રાજ્ય ફેલાઇ ગયુ, ભયકર કોલાહલથી ચારે દિશા કપવા લાગી, શાંતિપ્રિય પ્રજાજનો ભય પામી છુપાઇ જવા લાગ્યા બજારમાની બધી દુકાનો બધ થઇ ગઇ જેઓ પ્રતિક્ષણે ફિરગીઓના વિનાશના સ્વપ્નો જોતા હતા, બડખોર સિપાહીઓ સાથે જોડાઇ ભયકર કાર્ય સાધવામા પોતાનો ઉદ્યમ, ઉત્સાહ અને અગ્રેજો પરનો દ્વેષ બતાવી આપવા માગતા હતા, અને પ્રતિક્ષણે એ

---

[1] Martin, Indian Empire Vol II P 159.

બળવાન વાસના પૂર્ણ કરવાની તક ખોળતા હતા. તેઓ આનંદપૂર્વક ભયંકર અત્યાચાર કરતા સિપાહીઓ સાથે ભળ્યા. ૧૦મીની રાતે મધ્યાકાળ વખતે મિરતમાં જે ભયંકર ખુનરેજી મચી હતી, તેની પુનરાવૃત્તિ ૧૧મી મેની સવારમાં મોગલ બાદશાહની વહાલી દિલ્હીનગરીમાં શરૂ થઈ. અમે અગાઉમાં જણાવ્યું છે કે સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી એટલે બધે હદે પહોંચી હતી કે તેઓને કોઈપણ જાતનું ભાન રહ્યું નહોતું. તેઓની બુદ્ધિ નાશ પામી હતી. વિવેક, દયા અને સ્નેહ વિસરાઈ ગયા હતા. કોમળ વૃત્તિ અંતર્ધાન થઈ ગઈ હતી. તેને બદલે તેઓનાં હૃદય પાષાણ જેવાં થઈ ગયાં હતાં. તેઓએ અંગ્રેજોનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતાં તેઓને જરાપણ કંટાળો છૂટ્યો નહોતો. તેઓએ ઉન્મત્તની પેઠે અંગ્રેજોનું લોહી રેડી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી. જ્યારે કોઈપણ પ્રેમના હરિફીનો નાશ કરવા માટે હૃદય થનગની ઉઠે, સનાતન ધર્મ અને સનાતન જાતિ ઉપર આઘાત કરનારનું માન જળવાવા હૃદયમાં અપરિસીમ આવેશ અને ગર્વનો સંચાર થાય, ત્યારે આગળ પાછળનો વિચાર થતો નથી. ભવિષ્યમાં શું થશે, તે બાબત કશો વિચાર થતો નથી. કેવળ અદેખાઓનો નાશ કરવાનું જ સૂઝે છે. છેવટે જ્યારે એ આવેશને લીધે હરિફો વિરુદ્ધ હથિયારો ચલાવાય, ત્યારે પ્રબળ વેરવૃત્તિને શાંત પાડવા સિવાય બીજી કોઈપણ જાતની પ્રવૃત્તિ સૂઝતી નથી. હરિફ તરીકે પછી ભલેને પોતાના જાતના, પોતાના દેશના કે પોતાના ધર્મના માણસો હોય, તો પણ તે પ્રબળ શત્રુ જણાય છે. સમયના પરિવર્તનથી ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓની પણ આવી જ દશા થઈ હતી. તેઓ આવા તીવ્ર આવેશને વશ થઈ વેરવૃત્તિને શાંત પાડવા તત્પર થયા હતા.

આ વખતે દિલ્હીમા ૩૮મી, ૫૪મી અને ૭૪મી પલટણો હતી. એ ત્રણે પલટણોમા થઇ ૩૫૦૦ સિપાહીઓ હતા એ સિવાય એક ગોલંદાજ ટુકડી હતી એ ટુકડીમા ૧૬૦ સિપાહીઓ હતા અને બાવન ગોરા ઓફિસરો હતા

મિરતના બડખોર સિપાહીઓ શહેરમા પેસી જે અંગ્રેજો સામા મળ્યા તેને મારી નાખવા લાગ્યા, તેઓના મકાન સળગાવી મૂકવા લાગ્યા એમ કરતા કરતા તેઓ કલકત્તા દરવાજા તરફ જવા લાગ્યા કારણ કે તેઓને બાતમી મળી હતી કે એ દરવાજા તરફ કમિશનર ફ્રેઝર અને ડગલસ વગેરે મોટા ગોરા અમલદારોનો ભેટો થશે જ્યારે તેઓ 'દીન દીન'ના પોકાર માટે કલકત્તા દરવાજા તરફ જતા હતા ત્યારે એ ભયકર અવાજથી ઉશ્કેરાઇ ઘણા મુસલમાનો તેમની સાથે ભળ્યા બડખોર સિપાહીઓ જાણતા હતા કે દિલ્હીમા અમારા સરેશી બધુઓ સિપાહીઓનુ કામ કરે છે તેઓ કદી પણ પોતાના ધર્મનુ રક્ષણ કરવામા બેદરકારી બતાવશે નહિ, પોતાના ધર્મનુ ખડન કરનાર શત્રુ ફિરંગીઓનો નાશ કરવા માટે અમને મદદ આપવાનુ ચૂકશે નહિ તેઓ જે તરવાર ધારણ કરી જીવન ગાળવા ટેવાએલા છે, જે બંદુકના બળવડે પોતાને બંધી બાબતમા સુરક્ષિત રાખે છે, તે તરવાર તથા તે બંદુક કદીપણ અમારી વિરુદ્ધ વાપરશે નહિ આથી તેઓ પોતાને અસહાય માનતા નહોતા કંપાને વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવ્યુ હતુ, છતા તેમને ડર નહોતો તેઓ નિર્ભયપણે દિલ્હીમા પેસી ફિરંગીઓનુ લોહી રેડવા મડી પડ્યા હતા.

એ વખતે ૩૮મી પલટણના કેટલાક સિપાહીઓ રાજમહેલનુ રક્ષણ કરતા હતા જ્યારે મિરતના બડખોર સિપાહીઓ રાજમહેલની

એક બાજુએ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કપ્તાન ડગલાસ અને કમિશનર ફ્રેઝર બીજી બાજુએ બેઠા બેઠા રક્ષક સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પરંતુ તેઓનો એ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ બિગતના બંડખોર ઘોડેસ્વારો આવી પહોંચ્યા કે તરત મહેલનું રક્ષણ કરનાર સિપાહીઓ કમિશનર અથવા કપ્તાન ડગલાસના વચનો પર ધ્યાન ન આપતા તેઓના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. ધર્મભ્રષ્ટ થવાના ભયથી હિંદીના સિપાહીઓ પણ અતિશય ગભરાઈ ગયા હતા જ્યારે તેઓએ બિગતના સિપાહીઓને ધર્મના રક્ષણ માટે હથિયારો ચલાવતા જોયા, ત્યારે તેઓ પણ દૃઢતાપૂર્વક તેમના પક્ષમાં ભળી પડ્યા સત્તાવાળાઓની આજ્ઞા નાકબૂલ કરવામાં આવી. સત્તાવાળાઓ મુંઝાવા લાગ્યા તેઓના શક્તિ, અને આજ્ઞા વ્યર્થ જણાવા લાગી બળવાખોર સિપાહીઓ બીજા કોઈ આગળ માથું ન નમાવતા, કોઈના હુકમ ન પાળતા પોતાના પોતે જ માલિક થઈ ગયા, પોતપોતાની ઇચ્છા મુજબ કામ કરવા લાગ્યા કમિશનર અને કપ્તાન નિરુપાય બની ગયા તેઓની સત્તા, માલિકી અને ઉપરીપણું અન્તર્ધાન થઈ ગયું હતું એક ક્ષણ પહેલા જેઓ તેમને જોઈ વિનય અને સૌજન્ય સાથે સલામ ભરતા હતા, હુકમ પાળવાને સદા તત્પર રહેતા હતા, અત્યારે તેઓ જ તેમના પર સત્તા ચલાવવા તૈયાર થયા આ ઓચિંતા ફેરફારથી કમિશનર અને કપ્તાન વિસ્મય પામ્યા વિસ્મયની સાથે તેમને બીક પણ લાગી તેઓ દરપળે પોતાની જિંદગી ભયમાં નિહાળવા લાગ્યા જ્યારે બંડખોર ઘોડેસ્વારો તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે કમિશનર ફ્રેઝર અને કપ્તાન ડગલાસ બંને બારીમાં બેસી હલ્લો કરનારને અટકાવવાનો પ્રયાસ કરવા તૈયાર થયા અમાક

જણાવ્યુ છે તેમ શહેરના કોટવાળે આરી બડખોર સિપાહીઓની બાતમી કમિશનરને આપી હતી બાતમી મળતા જ કમીશનર ગોળી ભરેલી બદુક લઈ બગીમા બેઠા બે ઘોડેસ્વારો તેમની પાછળ તેમના રક્ષણ માટે ચાલ્યા કપ્તાન ડગલાસે પણ એ બગીમા બેઠક લીધી હતી બડખોર ગોડેસ્વારોએ પેલા બે ઘોડેસ્વારોને જોસ પૂછ્યુ, " તમે ફિરગીઓને માટે કે તમારા ધર્મના રક્ષણ માટે તૈયાર છો ? " આ સવાલ સાભળતાજ પેલા બે રક્ષકો "દીન દીન"ના પોકાર કરી ઉઠ્યા ફ્રેઝર અને ડગલાસ સાહેબે ઘણે દહાડે મુસલમાનોની રાજધાનીમા આ મુસલમાની લડાઈનો શબ્દ સાભળ્યો તેઓ ગાડીપરથી કુદી પડ્યા અને પોલિસ સ્ટેશન તરફ જવા લાગ્યા બડખોર સિપાહીઓ તેમની સામા આવ્યા ફ્રેઝર સાહેબે એક સિપાહી પર ગોળી છોડી તેની બાજી ગાળીવા એક ઘોડેસ્વારનો ઘોડો ઘાયલ થયો પરતુ એથી બડખોરોનુ જોર નરમ પડ્યુ નહિ લોકો એકત્ર થવા લાગ્યા બડખોર સિપાહીઓ ટોળાબધ થઈ સાહેબ પર ધસવા લાગ્યા ફ્રેઝર સાહેબે જોયુ કે હવે પલાયન કર્યા સિવાય છૂટકો નથી તે પાછા ગાડીપર ચડ્યા, અને લાહોર દરવાજા તરફ રવાના થયા[1] આ તરફ કપ્તાન ડગલાસ

[1] કોઈ કોઈ જણાવે છે કે, કમિશનરે ગાડી પરથી કુદી પડી લાહોર દરવાજા પાસે જઈ સુબેદારને દરવાજાના બારણા બધ કરવાનુ કહ્યુ. સુબેદારે કમિશનરનો હુકમ માન્યો કમિશનર અને કપ્તાન બનેએ બડખોર સિપાહીઓને મદદ કરવા માટે સુબેદારને ઠપકો આપ્યો, સુબેદાર જરા ગુસ્સે થયો પરતુ ગુસ્સાના આવેશમા તેણે અંગ્રેજોનુ કઈ અનિષ્ટ કર્યુ નહિ, ઉલટુ તેણે બને સાહેબોને નાસી

મહેલની ખાઈમા કુદી પડ્યો ? ઉચેથી કુદકો મારવાથી બહુ લાગ્યુ. તે ખાઈમા પડ્યો તેથી બળવાખોર સિપાઈઓના ગોળીબારમાથી બચ્યો; પરતુ પડવાથી જે આઘાત થયો તેથી તેની ચલનવલન કરવાની શક્તિ નાશ પામી મહેલના કેટલાક ચપરાશીઓએ તેને આવી સ્થિતિના ઉપર ખેચી લીધો એક જણે તેને પીઠ પર ચઢાવી તેના ઘરમા લાવી ગયો કમિશનર ફ્રેઝર અને દિલ્હીનો કલેક્ટર હચિન્સન પણ (એ પણ ઘવાયો હતો) અહિ હતા ?

જયની મનાઇ આપી Martin, Indian Empire Vol II P 107

૨ અગાઉ જણાવ્યુ છે કે, દિલ્હીનો રાજમહેલ એક મજબૂત કિલ્લા તરીકે, પ્રખ્યાત હતો શાહજહાએ એ રાજમહેલને કિલ્લા તરીકે બનાવ્યો હતો તેથી તે કિલ્લાના નામથી ઓળખાતો હતો. કિલ્લાની દિવાલ ૮૦ થી ૫૦ ફુટ ઉચી હતી, ખાઈ વિશાળ અને ઉડી હતી પ્રખ્યાત ફ્રેચ મુસાફર બર્નિયરે લખ્યુ છે કે, કિલ્લાની ખાઈ જળથી તથા માછલાથી ભરપૂર હતી કેટલીક એ ખાઈ સુકાઇ ગઈ હતી Travels of a Hindu Vol II P 288

૩ આ સબધમા બહુ મતભેદ છે દિલ્હીના પાદશાહ અને મોગલ બેગ નામના એક માણસ પર (આ માણસ ફ્રેઝરના ખુની તરીકે પકડાયો હતો) ઈ સ ૧૮૬૨મા મુકદ્દમો ચાલ્યો મુકદ્દમા વખતે જે સાક્ષીઓની જુબાની લેવામા આવી, તેમાના એકે કહ્યુ કે હચિન્સન સાહેબ કપ્તાન ડગલાસ સાથે આવ્યા હતા એક બીજાએ જણાવ્યુ કે તેઓ ફ્રેઝર સાહેબ સાથે આવ્યા હતા ત્રીજા સાક્ષીએ જણાવ્યુ હતુ કે, કપ્તાન ડગલાસની વાચા ખુલી ત્યારે તેણે હચિન્સન

બંડખોર સિપાહીઓ ધીમે ધીમે કપ્તાન ડગલાસના મકાન તરફ આવવા લાગ્યા, એ વખતે એક પાદરી અને કેટલીક મડમો કપ્તાનના ઘરમા હતી. પાદરી કોનાહલ સાભળી નીચે આવ્યો, આવી જોયુ તો જણાયુ કે કપ્તાન અને હચિન્સન બને નીચે પડયા છે. તેણે કેટલાક રક્ષકોની મદદથી તેઓને ઉપર ચડાવ્યા કમિશનર સાહેબ નીચે સીડી પાસે ઉભા ઉભા ઉશ્કેરાએલા લોકોને શાત પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તે હાથમા તરવાર લઈ સીડીના પગથિઆર ઉભા હતા, એ વખતે એક માણસે તેનાપર ફટકો લગાવ્યો એક ક્ષણમા એક બીજા માણસની તરવાર તેઓ સાહેબના દેહ પર ફરી વળી કમિશનર ફ્રેઝરનુ શબ સીડી નીચે ખડખડ પડયુ.

કમિશનરનુ ખૂન કર્યા પછી લોકો ઉપર ગયા ડગલાસ, હચિન્સન વગેરે અગ્રેજો અને કેટલીક મડમો ઉપરના માળ પર હતી. પ્રથમ સીડી ઉપર બારણુ બધ કરી બડખોરોને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો, પરતુ લોકોના પ્રચડ વેગ આગળ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો એક ક્ષણમા બધુ પૂર થઇ ગયુ એક પલકમા બધાના મુડદા લોહીમા તરબોળ થઇ પડયા

લોહીના પ્રવાહથી હિન્દના સમ્રાટનો મહેલ આ રીતે ગોઝારો બન્યો આ ખૂનરેજીમા દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહને સડોવવાનો પ્રયત્ન થયો હતો થોડા દિવસ સુધી ઘણા માણસો એવુ ધારતા હતા કે, ઉન્મત્ત લોકો મડમોને ઘમરી બહાદુરશાહ પાસે લઇ ગયા હતા, અને તેની સમક્ષ અથવા તેની સમતિપૂર્વક તેઓના ખુન કરવામા

સાહેબને પોતાને ઘરમા લઇ આવવાની પોતાના ચપપરાશીઓને આજ્ઞા આપી હતી —Kaye, Sepoy War Vol. II p 78, note.

આવ્યા હતા આ બનાવે ટેરનાથી ઘણાએ જુદી જુદી જાતની વિચિત્ર વાતો ઉત્પન્ન કરી હતી પરંતુ છેવટે એ બનાવ ખોટો ઠર્યો હતો વૃદ્ધ પાદશાહની મંજૂરીથી મડમોનો નાશ કરવામા આવ્યો હતો, તેની સાબીતિ મળી નથી ઉલટુ દિલ્હીના પાદશાહે આ મુશ્કેલીમા અંગ્રેજોનો પક્ષ લીધો હતો એની ઘણી સાબિતીઓ મળી આવે છે કપ્તાન ડગલાસે મૃત્યુ પહેલા પોતાના ઘરમાની મડમોને પાદશાહની બેગમ પાસે મોકલાવવા માટે પાદશાહ પાસે એક પાલખી માગી હતી પાદશાહે કપ્તાનની માગણી કબૂલ કરી હતી પરંતુ પાલખી પહોચાડવામા જરા વાર લાગી, તે દરમ્યાન તેઓના ખૂન થયા[1] બડખોર સિપાહીઓ દિલ્હીના પાદશાહને નામે બધુ કાર્ય કરતા હતા, એ ખરી વાત છે, પરંતુ બહાદુરશાહ તેઓનો પક્ષ લેવા તૈયાર થયો નહોતો બડખોરોને ઉત્સાહના વાક્યોથી નવાજવાની કરૂણા પણ તેણે દર્શાવી નહોતી તે અંગ્રેજોની પેઠે મિરતથી મદદ આવવાની રાહ જોઈ બેઠો હતો જ્યારે ઉન્મત્ત સિપાઈઓના આક્રમણથી આખુ શહેર અવ્યવસ્થિત થઇ ગયુ હતુ, ઘણા લોકો નાસી ગયા હતા અગર છુપાઇ ગયા હતા ત્યારે દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહે આગ્રામા કેલ્વિન સાહેબ ઉપર એક પત્ર લખી મોકલ્યો. એ પત્રમા તેણે જણાવ્યુ કે, ‘આખુ શહેર અને દિલ્હીનો કિલ્લો સિપાહીઓના હાથમા છે, હુ પોતે તેઓના તાબામા છુ ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓ શહેરના દરવાજા ઉઘાડી મિરતના લગભગ એક સો સિપાહીઓ સાથે મળી ગયા છે ફ્રેઝર વગેરે અંગ્રેજો માર્યા ગયા છે’ આ પત્ર મળતાજ કેલ્વિન સાહેબે ૧૫ મી મેએ કલકત્તે તાર કર્યો.

---

૧. Kaye, Sepoy War, Vol. II P. 80 note.

હિંદની વડી સરકારે સૌ પહેલા કેનિંગ સાહેબ પાસેથી આ બળ-વાના સમાચાર જાણ્યા[1] જેણે સૌ પહેલા સમાચાર મોકલી વાય-વ્યપ્રાતના લેફટેનેન્ટ ગવર્નરને સાવધાન કર્યો હતો, અને જેની મદદથી લેફટેનેન્ટ ગવર્નર સૌ પહેલા વડી સરકારને એ સમાચાર જણાવવા શક્તિમાન થયો હતો, તે માણસ સિપાહીઓને ઉશ્કેરી અગ્રેજોના ખૂન કરાવે એ કદી સભવિત હોય ખરૂ !

રાજમહેલમા અંદખોર સિપાહીઓનો કોલાહલ સાભળી વૃદ્ધ પાદશાહને બહુ ધાકો પડી અગાઉ આ સ્થળે જ તેના પૂર્વજ વૃદ્ધ શાહઆલમ એક મુસલમાનના હથિયારથી અનત નિદ્રામા સૂતો હતો એ જૂની વાત અત્યારે બહાદુરશાહને યાદ આવી તે પોતાના મહેલમા માણસોના ટોળા જોઈ બહુ મુઝાયો ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓ નાગીથી ખરડાએલી તરવારો ઉછાળતા ઉછાળતા શહેરના લોકોને પોતાની પાછળ આવવાનુ કહેતા હતા તેઓના ભયકર અવાજથી પ્રતિઘોષે મહેલ કપતો હતો મહેલનો ચોક ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણ ૩૮ મી પાયદળ પલટણ અને મિરતના પાયદળ સૈનિકોથી ભરચક થઈ ગયો હતો[2] શહેરના મુસલમાન રહેવાસીઓ ચોતરફથી આવી તેઓની સખ્યામા વધારો કરતા હતા રાજમહેલના બહારના વરોમા ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ પોતપોતાના ઘોડા બાધ્યા હતા મિરતનુ પાયદળ સૈન્ય આખી રાતની મુસાફરીથી થાકી ગયુ

---

૧ Martin, Indian Empire Vol II p 159

૨ મિરતના પાયદળ સિપાહીઓ દિલ્હીમા ક્યારે આવી પહોચ્યા, તે બરાબર જાણવામા આવ્યુ નથી એ સબધમા બહુ મતભેદ છે

હતું ને સૈન્ય અત્યારે મોગલ સમ્રાટના સુંદર સભામંડપમાં વિશ્રામ કરવા લાગ્યું. મહેલમાં સર્વત્ર હથિયારબંધ રસાલો જોડવાઇ ગયા. જોતજોતામાં અસહાય, ગૌરવહીન ને દુર્ભાગ્યગ્રસ્ત એંશી વર્ષના વૃદ્ધ બહાદુરશાહનો વિશાળ રાજમહેલ સુરક્ષિત લશ્કરી છાવણીના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયો.

આ તરફ દિલ્હીના બીજા લોકોના મથકમાં—દરિયાગંજમાં ભયંકર ખૂનરેજી મચી રહી હતી. આ ભયંકર બનાવનું અનુક્રમપૂર્વક વર્ણન કરવાનું કાર્ય અતિશય મુશ્કેલ છે. બપોર સુધીમાં મુખ્ય મુખ્ય અંગ્રેજો સિપાહીઓના પ્રચંડ હલ્લાથી મરણ પામ્યા હતા. બપોરે દિલ્હીની બેંક લૂટવામાં આવી હતી. બેંકના અમલદારો આ હલ્લો અટકાવવા તૈયાર થયા હતા, પણ તેમ કરતા માર્યા ગયા હતા. અંગ્રેજોએ લખેલા ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગ સંબંધે એક બનાવનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દિલ્હીબેંકના મેનેજર બેરેસફર્ડ સાહેબ પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાં સાથે બહારના એક ઘરના છાપરા પર આશ્રય લઇ રહ્યા હતા. સાહેબના હાથમાં ઉઘાડી તરવાર અને તેની સ્ત્રીના હાથમાં એક તીક્ષ્ણ બરછી હતી. સાહેબે તરવારની મદદથી ઘણીવાર ટક્કર ઝીલી. એક માણસ એ સ્થળે હાજર હતો. તેણે કહ્યું હતું કે, બેરેસફર્ડ સાહેબની મડમની બરછીથી એક સિપાહી માર્યો ગયો હતો. પરંતુ છેવટે તેઓ સઘળાં માર્યા ગયા. બેંક લૂટવામાં આવી.[1] "દિલ્હી ગેઝેટ" નામના વર્તમાનપત્રનું છાપખાનું પણ એ રીતે નાશ પામ્યું. છાપખાનાના ખ્રિસ્તી કંપોઝિટરોને ખરે બપોરે મારી નાખવામાં આવ્યા. છાપખાનાના બીજા ભયંકર કાર્ય પાર પાડવા

૧ Kaye, Sepoy War Vol II p. 81.

માટે લૂટી જવામા આવ્યા સિપાહિઓ અંગ્રેજો ઉપર એટલા બધા ગુસ્સે થયા હતા કે, તેઓ કોઈ પણ સ્થળે અગ્રેજ અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનાર માણસને જોતા તો ઠાર માર્યા સિવાય રહેતા નહિ. શહેરના ખ્રિસ્તીઓ પર પૂરેપૂરો હાથ ચલાવવામા આવ્યો હતો તેઓની મિલ્કત લૂટી લેવામા આવી હતી, તેઓના મકાનો સળગાવી મૂકવામા આવ્યા હતા [1]

બરાબર આ વખતે દિલ્હીની લશ્કરી છાવણીમાના દેશી સિપાહીઓમા ઉશ્કેરણીના ચિહ્નો જણાયા શહેરથી થોડે દૂર એક પહાડ છે [2] એ પહાડ અને જમના નદી વચ્ચેના સપાટ પ્રદેશપર દિલ્હી વસ્યુ છે. શહેરથી લગભગ બે માઇલ દૂર—પહાડની ઉત્તર બાજુએ છાવણી હતી દિલ્હીના સિપાહીઓએ અગાઉ કશો અમલ તોફાન જણાવ્યો નહોતો,

૧ દિલ્હી ગેઝેટના મદદનીશ સમ્પાદક વેગનટ્રાઇબર સાહેબે આ વિષયમા લખ્યુ છે કે, ઘોડેસ્વારોએ પોતાના ઘોડા બહાર ગણી યુરોપિયનોના ઘરમા પ્રવેશ કર્યો તેઓ બબડતા હતા કે અમે લૂટફાટ કરવા આવ્યા નથી, પણ ફિરંગીઓના જીવ લેવા આવ્યા છીએ. જે ઘરમા ગોરા લોકો જણાતા નહોતા, તે ઘર શહેરના ઉશ્કેરાએલા લોકો લૂટી લેતા હતા અરધા કલાકમા ઘરની તમામ મિલ્કત લુટાઇ ગઇ ઘરો સળગાવવામા આવ્યા—Wagentreiber, Narrative Kaye, Sepoy Wor, Vol II P 82 rote

૨ અરવલી પર્વતની બે શાખા અને જમનાનદીની વચ્ચે નવી દિલ્હી અથવા શાહજહાનાબાદ વસ્યુ છે આ બને શાખાનુ નામ જીજુલા પહાડ અને મેજુલા પહાડ છે મેજુલા પહાડની ઉત્તર બાજુએ લશ્કરી છાવણી હતી.

કોઇપણ જાતનો ગુસ્સો અથવા કર્તવ્ય બજાવવામા ઉદાસીનતા દર્શાવી અગ્રેજો પ્રત્યેનો દ્વેષ દર્શાવ્યો નહોતો મીર અબ્દુલઅલી અને સહાયસિંહ નામના દિલ્હીના બે ઓફિસરો ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના ૮૫ સિપાહીઓનો મુકદ્દમો ચલાવવા મિરત ગયા હતા, તેઓએ પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યુ હતુ કે, દિલ્હીના બનાવ પહેલા સિપાહીઓમા કોઇપણ જાતની ઉશ્કેરણી જણાઈ નહોતી[1] જે દિવસે મિરતના સિપાહીઓએ અગ્રેજો પર હુમલો કર્યો, અગ્રેજોનુ લોહી રેડી મિરત પલાળી દીધુ, ત્યા સુધી દિલ્હીની છાવણીના સિપાહીઓ શાતિથી પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવ્યે જતા હતા કોઇ કોઇ કહે છે કે, એ દિવસે બપોરે એક ગાડી દિલ્હીની છાવણી પાસે આવી ઉભી હતી એ ગાડી દેશી લોકોથી ભરપૂર હતી તેઓએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો નહોતો, પરતુ તેઓ મિરતના સિપાહીઓ હતા, તે પાછળથી જણાયુ હતુ[2] ગમે તે હો, પણ એટલુ તો ખરૂ કે રવિવાર સુધી દિલ્હીની છાવણીમા કશી ગડબડ મચી નહોતી, છાવણીના સિપાહીઓની શાતિમા ખલેલ પહોચી નહોતી પરતુ બીજે દિવસે એ સ્થિતિ ફરી ગઇ શાતિને બદલે વેર વાળવાની વૃત્તિથી એકેએક સિપાહી અધીરો બની ગયો.

સોમવારે સવારના દિલ્હીની ૩૮, ૫૪ અને ૭૪ મી પલટણના બધા સિપાહીઓ તથા ગોલદાજ સૈનિકો કવાયતના મેદાન પર એકત્ર થયા બારકપુરના જમાદાર ઈશ્વરપાડેના મુકદ્દમાની હકીકત અને

---

૧ Martin, Indian Empire, Vol, II P 165.

૨ દિલ્હીના પાદશાહના મુકદ્દમા વખતે કપ્તાન ફિટલરે પોતાની જુબાનીમા આ વાત જણાવી હતી Kaye, Sepoy War. Vol. II P 43, note

તેને કરવામાં આવેલી ફાસીની સજાનો હુકમ એ એકત્ર સૈન્ય સમક્ષ વાચી સભળાવવામા આવ્યો. સત્તાવાળાઓએ આ બનાવ જણાવવા માટે દિલ્હીના બધા લશ્કરને કવાયતના મેદાન પર એકત્ર કર્યું હતુ. જ્યારે આ હકીકત લશ્કર સમક્ષ રજૂ કરવામા આવી, ત્યારે લશ્કરી સિપાહીઓએ તેનુ અનુમોદન કર્યું નહિ. જમાદારને કરવામા આવેલી સજા સાભળી તેઓ ગુસ્સે થઇ ગયા. સાધારણ ગુસ્સા સિવાય આ વખતે બીજુ કઇ જણાતુ નહોતુ. સિપાહીઓ કવાયતના મેદાન પરથી પોતપોતાને ઘેર ગયા. અગ્રેજ ઓફિસરો એકત્ર થઈ નિશ્ચિતપણે પાસેના સ્થળે મકાનમા નાસ્તો લેવા બેઠા. ત્યારબાદ તેઓ પોતપોતાને સ્થળે ગયા, નાહી ધોઇ રોજના કામ પર જોડાયા. હજુ સુધી તેઓને સદેહ પડ્યો નહોતો કે આજે જ અમારા જીવનની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાય છે, હમણા જ અમારે અમારી ભવલીલા સકેલી લેવી પડશે. પરતુ દશેક વાગ્યાને સુમારે તેઓના માનસિક ભાવમા ફેરફાર થયો. એ વખતે તેઓએ સાભળ્યુ કે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણ મિરતથી દિલ્હી આવી પહોચી છે. નોકરચાકરોએ ઉતાવળા બની પોતપોતાના ઓફિસરોને આ સમાચાર આપ્યા. ઓફિસરો તરત જ તૈયાર થઈ પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર થયા. પરતુ હજુ તેઓને એવી ખાત્રી હતી કે એ સિપાહીઓ ફક્ત કેદખાનાના કેદીઓને જ મુક્ત કરશે. તે સિવાય બીજુ કઇ કરવાને શક્તિમાન થશે નહિ. જો મિરતના સિપાહીઓ ખરેખર બડ ઉઠાવવા તત્પર થયા હોય તો ત્યાનુ ગોરૂ લશ્કર તેઓ પર જરૂર હલ્લો કરવાનુ. તેથી દિલ્હીમા કદાચ મિરતના સિપાહીઓ આવ્યા હોય તો તેની સખ્યા બહુ થોડી હોવી જોઇએ. ઓફિસરો આવા વિચારથી મનને સમજાવતા હતા.

પરંતુ જોતજોતામાં તેઓને પોતાના વિચાર બદલવા પડ્યા તેઓ ઉન્મત્ત સૈનિકોના દારૂણ મારાથી મરી ખૂટવા લાગ્યા,

બ્રિગેડિયર ગ્રેગમ દિલ્હીનાં બધાં લશ્કરોનો ઉપરી હતો તેણે સિપાહીઓને કવાયતના મેદાન પર લાગ બંડખોરોને વિખેરી નાખવાની તૈયારી કરવાનું જણાવ્યું સિપાહીઓને સરદારને ૫૪ મા રેજીમેન્ટનું કહેવામાં આવ્યું સૈનિકો બ્રિગેડિયરના વચનો પ્રમાણે કામ કરવા તૈયાર થયા તરત જ ૫૪ મી પલટણના સિપાહીઓને દિલ્હી તરફ જવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા તેઓનો સેનાપતિ કર્નલ રિપ્લે તેઓને બંડખોરોને દાબી દેવા માટે જેમ બને તેમ જલદી કાશ્મીર દરવાજા તરફ દોરી ગયો બંડખોરો એ દરવાજા તરફ આગળ વધતા હતા સેનાપતિએ પોતાના સિપાહીઓને બંદૂક ભરવાની મના કરી, તે કેવળ સંગીનના બળવડે જ બંડખોરોને વિખેરી નાખવા માગતો હતો જ્યારે આ પલટણના સિપાહીઓ બંડખોર તરફ જતા હતા, ત્યારે તેના મ્હોં પરથી કોઈ તેઓને વિશ્વાસઘાતી માની શકે નહિ એક જુવાન ઓફિસર અને એક મને કહ્યું હતું કે, આ સિપાહીઓની વફાદારી પર અમને તે વખતે જરાપણ અવિશ્વાસ પેદા થયો નહોતો એ સિપાહીઓ જ્યારે શાંતિપૂર્વક અને પ્રબળ આવેગથી આગળ વધ્યા, ત્યારે અમે એવું માની આનંદ પામ્યા કે, આ સાહસિક પલટણ અમારા રક્ષણ માટે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ છે. ૫૪ મી પલટણે કાશ્મીર દરવાજા આગળ બંડખોર સિપાહીઓને જોયા હુલ્લડખોરો તીવ્ર વેગથી અને વિપુલ ઉત્સાહથી આગળ વધતા હતા તેઓની પાછળ અસંખ્ય પાયદળ લશ્કર હતું, તેઓનો લાલ પોશાક રસ્તાની ધૂળથી મેલો જણાતો હતો. સૂર્યના કિરણો તેમની

સગીનો પર પડી અલૌકિક દૃશ્ય ફેલાવતા હતા હુલ્લડખોરોની સખ્યા કેટલી હતી, તે સત્તાવાળાઓએ જણાવી નથી બહારના લોકોમાના કોઇ કોઇએ તેઓની સંખ્યા વીસથી તે દોઢસો સુધીની જણાવી છે ગમે તેમ હો પણ એટલુ તો ખરૂ કે તેઓના ટોળામા દિલ્હીના ઉન્મત્ત નાગરિકોની સખ્યા મોટા પ્રમાણમા હતી એ નિશ્ચિત વાત છે. હુલ્લડખોરો છાવણી તરફ વધતા હતા, એ વખતે ૫૪ મો પલટણ તેઓ સામે આવી ઉભી તેઓ આ પલટણને જોતા છતા નિર્ભયતાથી આગળ વધવા લાગ્યા આગળ વધ્યા છતા તેઓ પલટણના કોઇ પણ સિપાહી સાથે વાદવિવાદમા ઉતર્યા નહિ તેઓને કઇ સિપાહીઓ સાથે વેર નહોતુ, વેર તો એ ફક્ત અગ્રેજો સાથે હતુ ૫૪ મી પલટણના સિપાહીઓએ બદુકો ભરી નહતી, તેથી હુલ્લડખોરો ઉપર ગોળી ચલાવતા વાર લાગી જ્યારે તેઓને બદુકો ભરવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો, ત્યારે એ હુકમ પાળવામા આવ્યો ખરો, પણ તેઓએ ફેકેલી ગોળીઓએ સામા પક્ષના એક પણ માણસને ઘાયલ કર્યો નહિ આ તરફ સામા પક્ષના ઘોડેસ્વારોએ ઝપાટાબધ આવી ઓફિસરોને કાપી નાખ્યા કર્નલ રિપ્લેનુ શરીર અસ્ત્રાઘાતથી વિંધાઇ ગયુ [1] બીજા ચાર અગ્રેજ ઓફિસરો પણ એજ રીતે માર્યા ગયા.

૧ એવુ કહેવાય છે કે, કર્નલ રિપ્લેએ પોતે કબૂલ કર્યું હતું કે મારી પોતાની પલટણની સગીનો વડે હુ વિંધાઇ ગયો હતો આવી સ્થિતિમા છાવણીમા લાવવામા આવ્યો હતો ઘાયલ કર્નલને ડોળીમા નાખી દિલ્હીથી બીજે સ્થળે મોકલી દેવાની તૈયારી થઇ હતી પણ ડોળી ઉપાડનારા તેને બીજે સ્થળે લઇ જવા તૈયાર ન થયા તેઓ ગડ-બડથી ડરી જઇ પોતાને ઘેર નાસી ગયા પરતુ નાસી જતી વેળા

જ્યારે ૫૪ મી પલટણ કર્નલ રિપ્લેની સરદારી નીચે શહેર તરફ રવાના થઇ ત્યારે બે તોપો લઇ જવાની તૈયારી થતી હતી. છાવણીમા બે ટુકડીઓ બાકી રહી હતી તોપો સજ્જ થઈ એટલે મેજર પેટર્મન તે તોપો અને બાકી રહેલી બે ટુકડીઓ સાથે કાશ્મીર દરવાજા તરફ રવાના થયો ગોલંદાજ સિપાહીઓ જો કે એ વખતે સત્તાવાળાઓનો હુકમ ખુલ્લી રીતે ના મંજૂર કરવા તૈયાર નહોતા 'તો' તેઓ મનમા પોતાના જાતભાઈઓ સાથે લડાઈ કરવાને નારાજ હતા તેઓ પણ બીજા સિપાહીઓની માફક બંડખોરો તરફ સહાનુભૂતિ રાખતા હતા આ વખતે ઘણા સિપાહીઓ બંડખોરો તરફ લાગણી ધરાવતા હતા બંડખોરો પોતાના સનાતન ધર્મનુ રક્ષણ કરવા તત્પર થયા હતા તો પછી તેના તરફ દ્વેષ બુદ્ધિ કેમ રખાય, એનો પ્રશ્ન દરેકના મનમા ઉઠતો હતો મેજર પેટર્મન તોપો અને બે ટુકડીઓ સાથે એકદમ કાશ્મીર દરવાજા પાસે આવી પહોચ્યો તે આવી પહોચે ત્યારપહેલા બંડખોરો શહેરમા વિખરાઇ ગયા હતા. પેટર્મન સાહેબ નિર્દિષ્ટ સ્થળે આવી પહોચ્યા પણ બંડખોરોનો તો પત્તો જ ન મળે તેની સમક્ષ સામા પક્ષના પ્રચંડ હુમલાના ચિન્હો જણાવા લાગ્યા તેના સાથીઓના શરીરો આમતેમ પડ્યા હતા થોડા વખત પહેલા જેની સાથે નાના પ્રકારનો આનંદ ભોગવ્યો હતો, ઠઠ્ઠામશ્કરી કરાવી હતી, તેઓના શરીરમાથી

તેઓએ રિપ્લેને ઉન્મત્ત સિપાહીઓના હાથમા સોપ્યો નહિ તેઓએ છાવણીના એક ભાગમા તેને છુપાવી રાખ્યો. થોડા રોજ પછી એક બંડખોર સિપાહીએ તેને જોયો અને મારી નાખ્યો. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 160.

અત્યારે લોહીની સેરો છૂટતી હતી. પેટર્સન સાહેબ એક ક્ષણમાં આવી ઘટના બનેલી જોઇ બહુ જ દિલગીર થયા પરંતુ અત્યારે દિલગીરી પ્રગટ કરવાનો સમય નહોતો. કાશ્મીર દરવાજાના મધ્ય-ભાગમાં એક ઘર છે. અંગ્રેજો તેને "મેઇન ગાર્ડ"ના નામથી ઓળખતા હતા. કપ્તાન વોલેસ નામનો એક સૈનિક ૩૮ મી પલટણના કેટલાક સિપાહીઓ સાથે અહીં રહેતો હતો. કપ્તાને પોતાના તાબાના સૈનિકોને હુલ્લડખોરો ઉપર ગોળીઓ ચલાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો પરંતુ તેનો હુકમ માનવામાં આવ્યો નહોતો. કર્નલ પેટર્સન પેત્રા રાબો અહીં લાવ્યા. તેના સાથે જે તોપો અને બે ટુકડીઓ હતી, તે પણ અહીં આવી પહોંચી. બધું લશ્કર અહીં ગોઠવાઇ બંડખોરોના હુમલાની રાહ જોતું ઉભું. શહેરમાં શું બને છે, તે અંગ્રેજ સેનાપતિ જાણતો નહોતો. આ વખતે પણ સેનાપતિઓ મીરતથી મદદ આવી પહોંચવાની રાહ જોતા હતા. મીરતમાં જે ગોરું લશ્કર છે તે કદાચ અત્યાર સુધીમાં શહેરની લગોલગ આવી પહોંચ્યું હશે, અંગ્રેજ સેનાપતિઓ હરપળે એ વાતનો વિચાર કરતા હતા.

મેજર પેટર્સન જ્યારે ૫૪ મી પલટણની બે ટુકડીઓ અને તોપો લઇ મેઇનગાર્ડ આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે કપ્તાન વૉલેસને ૭૪મી પલટણના પાયદળ સિપાહીઓ અને બીજી બે તોપો લાવવા માટે છાવણીમાં મોકલ્યો. આ સ્થળે જણાવવું જોઇએ કે, ૫૪મી પલટણ છાવણીમાંથી રવાના થઇ એટલે ૭૪મી પલટણ ગોલંદાજ સૈન્યના કવાયતના મેદાનમાં હાજર થઇ. અહીં ગોલંદાજ સૈન્યનો અધ્યક્ષ કપ્તાન ડિ ટીસિયર કેટલીક તોપો અને સિપાહીઓ સાથે

રહેતો હતો મેજર એબટ ૭૪મી પલટણનો અધ્યક્ષ હતો તેણે અગિયાર વાગ્યાને શુમારે સાંભળ્યુ કે ૫૪મી પલટણના ઑફિસરો માર્યા ગયા છે મેજર એબટે આ સમાચાર સાંભળી જે કાર્ય કર્યુ, તે બાબત તેણે આ પ્રમાણે વર્ણવ્યુ છે કે, “હુ તરત જ ઘોડેસ્વાર થઇ મારા સિપાહીઓના મકાનો આગળ ગયો ત્યા ગયા બાદ મે જેઓને જોયા, તેઓને કહ્યુ કે હવે બધાએ વફાદારી બતાવી આપવાનો સમય આવ્યો છે હુ કાશ્મીર દરવાજા તરફ જવાને તૈયાર થયો છુ મારી એવી ઇચ્છા છે કે જે સિપાહીઓ વફાદાર રહેવા માગતા હોય તેઓએ જ મારી સાથે આવવુ આટલુ કહ્યા બાદ બધા સિપાહીઓ મારી આગળ આવી ઉભા, મે તેઓને બદુકો ભરવાનો હુકમ આપ્યો, તેઓએ એક ક્ષણમા એ હુકમ બજાવ્યો, અને બહાદુરીપૂર્વક મારી સાથે ચાલવા લાગ્યા અમે કાશ્મીર દરવાજા પાસે લશ્કર ગોઠવાના ઠેકાણે (મેઇનગાર્ડ આગળ) આવી પહોચ્યા, અને બળવાના સિપાહીઓનો હુમલો અટકાવવા તૈયાર થઈ ઉભા પરતુ ત્રણ વાગ્યા સુધીમા શત્રુઓની મુલાકાત ન થઇ શત્રુઓ શહેરમા શુ કરે છે, તે પણ અમારા જાણવામા આવ્યુ નહિ[1] ”

દિવસ આથમવા આવ્યો પશ્ચિમ દિશામાના સૂર્યના મૃદુ કિરણો અગ્રેજોના લશ્કરના સન્નિવેશગૃહ મેઇનગાર્ડ પર પડવા લાગ્યા પરતુ હજુ સુધી શહેરમા શુ બને છે, તેની બાતમી અગ્રેજોને મળી નહોતી. એકાદ બે ન્હાસેડુ યુરોપિયન જીવ જવાની બીકે આમ આવી ચડતા હતા, પણ તેઓની પાસેથી કઇ બાતમી મળતી નહોતી

1 Martin, Indian Empire, Vol. P. 161.

તેઓ બંડખોરોના હાથમાંથી કેવી રીતે નાસી આવ્યા, તેની વિગતો બ્હીકથી ધ્રુજતા ધ્રુજતા જણાવતા હતા. આ વખતે ૩૮ મી અને ૫૪ મી પલ્ટણના કેટલા સિપાહીઓ મિરતના સિપાહીઓના પક્ષમાં હતા, તે જણાયુ નથી પણ દિલ્હીના બધા દેશી સિપાહીઓ બંડખોરો સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા, એમા કશો શક રહ્યો નહોતો. આજ સૂર્યાસ્ત સુધી તેઓમાના ઘણા ખરા અંગ્રેજ સત્તાવાળાના પક્ષમા હતા, સત્તાવાળાના હુકમનું અપમાન કરવા હજુ તેઓ તૈયાર નહોતા પરંતુ કેટલાક પોતાના ધર્મના નાશની શંકાથી બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા મેઇનગાર્ડમા જે દેશી સિપાહીઓ હતા તેના પર પણ અંગ્રેજ સેનાપતિઓને વારંવાર શક ઉપજતો હતો તેઓ કદાચ ઉશ્કેરાઈ જઇ અમારા પર ગોળીઓ છોડશે, એવી બીકમા ને બીકમા અંગ્રેજ ઓફિસરો એ સ્થળે વખત ગાળતા હતા પ્રતિક્ષણે તેઓની શંકાનો વેગ વધતો જતો હતો એ સમયે અકસ્માત શહેર તરફ ધૂમાડો અને આગના ભડકા દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા ત્યારબાદ થોડીજ પળ દરમ્યાન તોપોના ભયંકર અવાજથી મેઇનગાર્ડની આજુબાજુની જમીન કંપી ઉઠી જે દિશા તરફ અવાજ સંભળાતો હતો, તે દિશા તરફ અંગ્રેજ સેનાપતિઓ જોવા લાગ્યા તે તરફ ધૂમાડો સ્તંભના આકારમા ઉચો ચઢયો હતો આગના ભડકા એ ગાઢ ધૂમ્રરાશિને ભેદી અનંત આકાશ તરફ પોતાની લાલ જિહ્વા ફેલાવી રહ્યા હતા. આ દેખાવ જોઈ બધા સમજી ગયા કે દિલ્હીનું અસ્ત્રાગાર સળગી ઉઠ્યુ છે પરંતુ આગ ઇરાદાપૂર્વક લગાડવામા આવી છે કે અકસ્માત્ લાગી છે, તે બાબતનો કોઇ નિર્ણય કરી શક્યુ નહિ. જ્યારે મેઇનગાર્ડમાના સૈનિકો આ ભયંકર દસ્ય જોઇ રહ્યા હતા, ત્યારે બે

યુરોપિયન ઓફિસરો ત્યા આરી પહોચ્યા. તેઓ ગોલદાજ ટુકડીના અમલદારો હતા ગાઢ ધૂમ્રગશિ ભેદી આવવુ પડ્યુ હોવાથી તેઓમાના એકનુ મ્હો એવુ તો કાળુ થઇ ગયુ કે, તે ઓળખી શકાતો નહોતો. તેઓએ આવી અસ્ત્રાગારની ભયકર કહાણી કહી સભળાવી બધાને ચમકાવી મૂક્યા

દિલ્હીનુ પ્રસિદ્ધ અસ્ત્રાગાર શહેરમા રાજમહેલથી થોડે દૂર આવેલુ હતુ અસ્ત્રાગારમા જરૂર પડતા હથિયારો પુષ્કળ પ્રમાણમા હતા તોપો, દારૂગોળો ગોળીઓ વગેરે બધુ આ અસ્ત્રાગારમા પદ્ધતિસર ગોઠવવામા આવ્યુ હતુ[1] લેફ્ટેનન્ટ જ્યોર્જ વિલોબી નામનો એક લશ્કરી અમલદાર આ અસ્ત્રાગારનો અધ્યક્ષ હતો તેના તાબામા ૮ ગોરા લોકો કામ કરતા. એ સિવાય બીજા માણસો દેશી હતા. સોમવારે સવારમા વિલોબી અસ્ત્રાગારનુ કામ તપાસતો હતો, એ વખતે દિલ્હીના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સર ટોમસ મેટકાફે તેને જણાવ્યુ. કે મિરતથી આવતી બડખોર ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડી નદી ઓળગે છે તેઓને અટકાવવા ખાતર બે તોપોની જરૂર છે. રેસિડેન્ટ એ એ તોપો વડે જમના નદી પર આવેલો પૂલ પેલા ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓ સાથે ઉડાવી દેવા માગતો હતો. પરતુ થોડીવાર પછી તેના જાણવામા આવ્યુ કે, સમય વીતી ગયો છે. ઘોડેસ્વારો નદી ઓળગી શહેરમા પેઠા છે આ બાતમી મળતા મેટકાફ સાહેબ તરત જ જરૂરી કામ પર

૧. દારૂગોળાનુ મુખ્ય મથક છાવણી પાસે હતુ અસ્ત્રાગારમા જે દારૂગોળો હતો, તેમા ૫૦ પીપથી વધારે દારૂ નહોતો. સર ચાર્લ્સ નેપિયરના ઠરાવ મુજબ દારૂગોળાનુ મુખ્ય મથક શહેરથી બે માઇલ દૂર સ્થાપવામા આવ્યુ હતુ.

આવ્યા ગયા, અને વિલોબી અસ્ત્રાગારનુ રક્ષણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો[1] તેને શક પડયો હતો કે બહારના સિપાહીઓ સાથે શહેરના ફૂટેલા ગએલા લોકો અસ્ત્રાગારમા પેસી કદાચ દારૂગોળો લૂટી લેવાની ચેરવી કરશે મિરતથી ગોરૂ લશ્કર ન આવી પહોચે તો હુ વધારે વખત આ અસ્ત્રાગારનુ રક્ષણ કરી શકીશ નહિ અસ્ત્રાગારના એક દરવાન પર વિલોબીને શક પડ્યો હતો એ દરવાનનુ નામ કરિમબક્સ હતુ વિલોબીને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે આ માણસ નાગુએના પક્ષ સાથે મળી કઇ અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પરથી તેણે પોતાના એક યુરોપિયન મદદનીશને કહી રાખ્યુ હતુ કે, એ માણસ જો અસ્ત્રાગારના દરવાજા ભણી આગળ વધે તો તરત જ તેને ગોળીએ ઉડાવી દેવો અસ્ત્રાગારમા જે બીજા દેશી લોકો હતા, તેઓ પણ હિમ્મત સિપાહીઓના પક્ષમા ઉભા રહેતા

[1] વિલોબીના મદદનીશ લફટેનેન્ટ ફોરેસ્ટે અસ્ત્રાગારના નાશની જે હકીકત આપી છે, તેમા જણાવ્યુ છે કે, " ૧૧ મીની સવારે લગભગ ૭ ને ૮ ની વચમા રેસિડેન્ટ મેટકાફ સાહેબે મારા મકાનમા આવી મને અસ્ત્રાગારમા લઇ જઇ બંડખોર ઘોડેસ્વારોને અટકાવવા માટે બે તોપો આપવાનુ કહ્યુ અમે અસ્ત્રાગારમા આવ્યા અને વિલોબી સાથે એક ઊચે ઠેકાણે ચઢી નદી ભણી જોવા લાગ્યા. અમને જણાયુ કે સિપાહીઓ નદી ઉતરી ગયા છે શહેરના દરવાજા બધ કરવામા આવ્યા છે કે નહિ, તેની તપાસ માટે વિલોબી અને રેસિડેન્ટ દરવાજા તરફ ગયા પરંતુ એ દરમ્યાન સિપાહીઓ શહેરમાં પેસી ગયા, વિલોબી પાછો આવી અસ્ત્રાગારના રક્ષણની પેરવી કરવા લાગ્યો Ball, Indian Mutiny, Vol. I P. 76.

તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. આ વખતે બધા દેશી સિપાહીઓ યુરોપિઅનો-વિરુદ્ધ છુપી રીતે એકત્ર થયા હતા, ઘણા ખરા અંગ્રેજો આ વાત સમજી શક્યા નહોતા. પરંતુ જ્યારે ભયંકર સમય ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે તેઓ સમજી શક્યા કે, એક વખતે જેઓ અમારા તાબામાં શાંતિથી કામ કરતા હતા, નમ્રતા સુજનતા બતાવી અમારું કાર્ય બજાવતા હતા, તેઓ બધા અત્યારે અમારા શત્રુ બની ગયા છે. અમારો નાશ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે. અસ્ત્રાગારમાં જે નવ યુરોપિયન હતા, તેઓ હથિયારોનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા. તેઓને આશા હતી કે જેમ બને તેમ જલદી મિરતથી મદદ આવી પહોંચશે. તેઓએ આ આશાથી પોતપોતાનું કાર્ય બજાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. અસ્ત્રાગારના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા. બંધ દરવાજા ઉપર તોપો ગોઠવી દેવામાં આવી. એક જણ હાથમાં અગ્નિનો ટુકડો લઈ એ તોપો આગળ ઉભો રહ્યો. આ કાર્ય પૂરું થયા બાદ જે મકાનમાં દારૂ ભર્યો હતો, તે મકાનથી આંગણામાં આવેલા એક ઝાડ સુધી જમીનની નીચે દારૂ ભરવામાં આવ્યો. અહિં અસ્ત્રાગારનો સ્કૉલિ નામનો એક અમલદાર ઉભો રહ્યો. થોડે દૂર બકલિ નામનો વિલોબીનો મદદનીશ છેવટનો હુકમ જણાવવા ઉભો હતો. જો અસ્ત્રાગાર બચાવવાનો કંઈ ઉપાય ન રહે તો છેવટના ઉપાય તરીકે બકલિ સાહેબ વિલોબીની આજ્ઞા મળતાં ટોપી હલાવી ઇશારો કરે કે તરત જમીન નીચેનો દારૂ સળગાવી બધું અસ્ત્રાગાર ઉડાવી દેવું, એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. સ્કૉલિ, વિલોબીનો આ છેવટનો હુકમ બજાવવા માટે જમીનમાં ભરેલા દારૂ પાસે ઉભો હતો.

જ્યારે અસ્ત્રાગારના ગોરા રક્ષકો આવા બંદોબસ્તમાં રોકાયા હતા, ત્યારે સામા પક્ષના કેટલાક સિપાહીઓએ આવી દિલ્હીના સમ્રાટને

નામે અસ્ત્રાગાર પોતાના હાથમા સોપી દેવાની માગણી કરી. ગોરા રક્ષકોએ એ માગણીનો કઈ જવાબ વાળ્યો નહિ, તેઓએ નીરવપણે એ માગણી તુચ્છકારી કાઢી ત્યારબાદ બીજા ઘણા સિપાહીઓ આવી પહોચ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, સમ્રાટ્ બહાદુરશાહે અસ્ત્રાગારના દરવાજા ઉઘાડી નાખવાનો હુકમ કર્યો છે, તેમા જે હથિયારો છે, તે બધા તે નામદાર સિપાહીઓને વહેચી દેવા માગે છે. પરંતુ વિલોબીએ એનો કઇ જવાબ આપ્યો નહિ તે મુગો ઉભો ઉભો અસ્ત્રાગારના બચાવની યુક્તિ ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જોતજોતામા સિપાહીઓની સખ્યા વધી પડી, અસ્ત્રાગારની દિવાલ પર નીસરણીઓ મૂકવામા આવી અસ્ત્રાગારમા દેશી નોકરો અદરની દિવાલની ઢળતી પગથી પર થઈ દિવાલ પર ચઢયા અને નીસરણી વાટે બહાર જતા રહ્યા, તથા બડખોરોને જઇ મળ્યા.

હવે વિલબ ન કરતા અગ્રેજ રક્ષકોએ તોપોનો મારો શરૂ કર્યો. સિપાહીઓપર તોપોના ગોળા આવી પડવા લાગ્યા સિપાહીઓ આ મારાનો પ્રતિકાર કરવા લાગ્યા તેઓની ગોળીઓ રક્ષકોની વ્યૂહ ભેદવા લાગી ૯ અગ્રેજોમાથી ૨ ઘાયલ થયા આ તરફ સિપાહીઓ વો ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા તેઓ કોઇ રીતે ગોળીઓ છોડતા અટક્યા નહિ ઘણા ઇતિહાસકારો અનુમાન કરે છે કે, મિરતની ૧૧ તથા ૨૦ મી પલટણના ઘણા ખરા સિપાહીઓ આ હલ્લામા જોડાયા હતા,[1] દિલ્હીની ૩૮ મી પલટણના સિપાહીઓ પણ તેઓના મદદનીશ બન્યા હતા [2] સિપાહીઓની ગોળીઓના કાતિલ

---

1 Kaye Sepoy War, Vol. II P. 90, note

2 Martin, Indian Empire Vol. II P. 162.

બારા આગળ અંગ્રેજ રક્ષકોનું કંઇ ચાલ્યુ નહિ. તેઓનો છેલ્લો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હવે કઇ ઉપાય ન રહ્યો હોવાથી તેઓએ છેલ્લો ઉપાય અમલમા મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો વિલોબીએ ઇસારો કર્યો. ઇસારો થતા જ બકલિએ માથાપરથી ટોપી ઉતારી સ્કોલિ તરફ જોઇ હલાવી સ્કોલિએ હિંમતપૂર્વક ગોઠવેલા દારુગોળાને સળગાવ્યો. એક ક્ષણમા ભયંકર શબ્દ સાથે આખું અસ્ત્રાગાર ઉડી ગયુ

આ ભયંકર બનાવમા અંગ્રેજ અમલદારોમાના ૯ માથી ૬ જણ બચ્યા વિલોબી એક મદદનીશ સાથે મેઇનગાર્ડ આગળ જઇ પહોચ્યો. બીજા કેટલાક જુદે જુદે રસ્તે નાઠા અને ફિરન વગેરે સુરક્ષિત સ્થળે જઇ પહોચ્યા પરતુ જેણે દારગોળાને સળગાવ્યો હતો, તેના પ્રાણ ઉચે ચડેલા ધૂમાડાના ગોટા સાથે મળી ગયો સ્કોલિએ અસાધારણ બહાદુરીપૂર્વક, જરાપણ ડચવાયા વિના સળગતા દારૂ સાથે પોતાની જાતનુ બળિદાન આપ્યુ આવા અપૂર્વ સાહસિક આત્મત્યાગને લીધે એ વીરપુરુષની કીર્તિ જગતમા અમર થઇ રહી છે

આ બનાવને લીધે બડખોરોમાના ઘણા સિપાહીઓ માર્યા ગયા. વિલોબીએ જણાવ્યુ હતું કે, અસ્ત્રાગાર સળગાવવાથી લગભગ એક હજાર માણસો મરણ પામ્યા હતા અગાઉ જે હરદ્વારના યાત્રાળુઓ વિષે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છ, તેઓએ પણ એમજ કહ્યુ છે. પરતુ એક પ્રસિદ્ધ ખબરપત્રીએ (એ ખબરપત્રી હિંદી હતો.) કહ્યુ છે કે, દારુગોળો સળગાવવાથી શહેરના જુદા જુદા રસ્તા પર લગભગ ૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા હતા. કોઇ કોઇ મકાન ઉપર એટલી બધી ગોળીઓ આવી પડી હતી કે, બાળકોએ પોત-

પોતાના ધગના આગણામાથી શેરથી બશેર વજન થાય એટલી ગોળીઓ એકઠી કરી હતી[1] અસ્ત્રાગારનો નાશ થવાથી બડખોરોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નિષ્ફળ ગયો હતો કારણકે તેઓએ આ અસ્ત્રાગારના હથિયારો વડે પોતાનુ બળ વધારવાની ઇચ્છા રાખી હતી વિલોબી અને તેના કરતા વધુ સ્કૉલિએ આ બાબતમા જે સાહસ બતાવ્યુ છે, તેથી ઇગ્લાડમા તેઓની બહુ પ્રશસા થઇ હતી વિલોબીના પાચ મદદનીશોને[2] ખિતાબથી નવાજવામા આવ્યા હતા અને વિલોબી જેના હુકમથી એ પ્રસિદ્ધ અસ્ત્રાગાર સળગાવી મૂકવામા આવ્યુ હતુ–તે મિરત તરફ નાસતી વેળા માર્યો ગયો હતો[3]

જે પહાડ દિલ્હી અને છાવણી વચ્ચે પોતાની કાયા વિસ્તારી રહ્યો હતો, તેના સૌથી ઉચા શિખર પર એક મકાન હતુ અગ્રેજી ઇતિહાસમા એ ફ્લેગ સ્ટાફ ટાવર અથવા પતાકામદિરના નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ છે[4] ગોરા લોકોએ એ મકાનમા આશ્રય લીધો હતો

---

૧ Indian Empire Vol II P 157

૨ લેફ્ટનેન્ટ ફોરેસ્ટ અને રેનર, કન્ડક્ટર બકલિ અને શો તથા સાર્જન્ટ એડવર્ડ્સ

૩ એવુ કહેવાય છે કે, લેફ્ટનેન્ટ વિલોબીએ નાસતી વેળા કોઇ ગામડાના બ્રાહ્મણને મારી નાખ્યો એથી એ ગામડાના માણસોએ તેનુ ખૂન કર્યુ –Martain, Indiau Empire Vol II P. 169 કોઇ કોઇ જણાવે છે કે સ્કૉલિ પણ નાસતી વેળા એક ઘોડેસ્વારના હુમલાથી માર્યો ગયો History of the Siege of Delhi by an offic'r P. 38

૪. એ વખતે દિલ્હીના ઇતિહાસમા એ ટાવર બહુ પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ ૧૧ મી મે પહેલા એ ટાવરની મુલાકાત કોઇ લેતુ નહોતુ

૩૧ મી પલટણના સિપાહીઓને આ મકાન પાસે રહેવાનો હુકમ મળ્યો હતો એ તોપો ગોઠવવામા આવી હતી સૈનિક ઓફિસરો સિવાય અહીં માત્ર ૧૯ યુરોપિઅનો અથવા ખ્રિસ્તીઓ હતા એ સિવાય મડમો અને છોકરાથી એ મકાન ખદબદતુ હતુ આ મકાન પરથી અસ્ત્રાગારના નાશના ચિન્હો જણાયા હતા એ મકાનના યુરોપિઅનોએ ધૂમાડા જોયો હતો તે વખતે લગભગ ચારેક વાગવાના સમય થયો હતો અંગ્રેજો હજુ અહી બેઠા બેઠા મિરતના ગોરા સિપાહીઓની રાહ જોતા હતા પરતુ જ્યારે એ લશ્કર આવવાની કશી નિશાની ન જણાઈ, વખત વીતવા લાગ્યો,

---

એ બીજી કાળી કોટડી છે એમ અંગ્રેજો માનતા હતા પરતુ છેવટે એ કાળી કોટડીજ અગ્રેજોનું આશ્રયસ્થળ થઇ પડી વેગનટ્રાઇબર સાહેબે એ મકાનમા આશ્રય લીધો હતો તેણે લખ્યુ છે કે, ઘણી મડમો પોતાના બાળકો સાથે આ સાકડા મકાનમા આવી ભરાઇ હતી વચ્ચેનો પરિઘ ૧૮ ફુટથી વધુ નહોતો, અનેક દાસદાસીઓ પણ અહી ભરાયા હતા ઉનાળાના પ્રચડ તાપથી ઘણી સ્ત્રીઓ મૂર્છાવશ થઇ પડી હતી ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ, ભાઇ, બ્હેનો અને કુટુબીઓના ખૂન થવાથી રૂદન કરતી હતી ઘણી મડમોના પતિ હજુ ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓ વચ્ચે પોતાની ફરજ બજાવતા હતા તેઓની દશા કેવી થઇ છે, તે જાણવામા આવ્યુ ન હોવાથી તેઓ ઉદ્વેગી બની ગઇ હતી આ ઘર કાળી કોટડી જેવુ હતુ બધા આ અધારા કુવામા કેદ થઇ અપાર દુખ ભોગવતા હતા –Wagenbraibar Narrative Comp. Kay, Sepoy War. Vol. II. P. 92. Note.

ઉન્મત્ત સિપાહી તેઓને વધુ મુશ્કેલીમા મૂકતા ગયા, ત્યારે તેઓ હતાશ થઇ ગયા. મિરતથી યુરોપિયન લશ્કર એની મેળે આવી પહોચશે, એ આશા છોડી હવે તેઓ આ ભયાનક સમાચાર મિરત મોકલી મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા એક અગ્રેજ પોતાના જાનને જોખમે આ બાતમી મિરત પહોચાડવા તૈયાર થયો. તેનું નામ મિ. બેટસન હતું એ ૭૪ મી પલ્ટણનો ડાકટર હતો. બેટસન મિરત જવા તૈયાર થયો એટલે બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સ સાહેબે તેને એક પત્ર લખી આપ્યો ડાકટરે પોતાની પત્નિ અને દીકરી પાસેથી રજા લઇ હાથ, પગ અને મ્હો પર રગ ચોપડી સન્યાસીનો વેશ લીધો. એ વેશમા તે મિરત તરફ જવા નીકળ્યો તે હિદુસ્થાની ભાષા સારી રીતે બોલી શકતો હતો તેથી વાતચીતમા પકડાઇ જવાનો સભવ નહોતો ડાકટર બેટસન આ રીતે સન્યાસીના વેશમા સજ્જ થઇ નદી ઉતરવા માટે પૂલ તરફ ગયો. પણ પૂલ તો તોડી નાખવામા આવ્યો હતો, માટે તે ત્યાથી છાવણી તરફ આવી હોડી વડે નદી પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એ દરમ્યાન ૩ જી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણના કેટલાક સિપાહીઓ તેની પાસે આવી પહોચ્યા, બેટસન જુદા વેશમા હતો પણ એ વેશ તેનુ ખરૂ રૂપ છુપાવી શક્યો નહિ, તેની આખોના રગે તેને જુદા દેશના વતની તરીકે ઓળખાવી દીધો ઘોડેસ્વારો તેના પર ગોળીઓ છોડવા લાગ્યા. પાસેના ગામડામાના ગુજરોએ તેના લુગડાં ખેચી કાઢયા ડાકટરની પૂરેપૂરી કમબખ્તી થઇ હિદી ભાષાનો અનુભવ, સન્યાસીનો પોશાક વગેરે જરા પણ સહાયભૂત ન થયા, તેણે કેવાડા શરીરે કર્નાળ તરફ દોડી, મહામુશ્કેલીએ પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો,[1] પરતુ જો તે મિરત

---

૧ ડાકટર બેટસનની પહેલા એક બીજો અગ્રેજ ઘોડાપર

પહોંચી શક્યો હોત, તો પણ ત્યાંના સત્તાવાળા દિલ્હીના અંગ્રેજોને કુમક કરવાનો પ્રયત્ન કરત એવું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય તેમ ન હોતું. મિરતની ખુનરેજીમાંથી બચેલા યુરોપિયન સિપાહીઓ પોતાનાથી ૩૫ માઇલ દૂર રહેતા, થોડા અંગ્રેજો તથા છૈયાંછોકરાના જીવ સંકટમાં છે, એ વાત સાંભળી નવાઇ પામત, એમ ધારવાની જરૂર નથી. કારણકે તેઓની દૃષ્ટિ સમીપ તો એથી પણ વધારે ભયંકર દેખાવ તરવરી રહ્યો હતો. તેઓએ પોતાની નજરે પોતાના સ્વજનોનો નાશ જોયો હતો, માણસોના ખૂન, ઘરોને આગ વગેરે શોચનીય ઘટનાઓ અગાઉથી તેઓ અનુભવી ચૂક્યા હતા.

ધીમે ધીમે સૂર્ય અસ્તાચળમાં જવા લાગ્યો દિલ્હીમાં જેટલા સિપાહીઓ હતા તેઓ પોતાના સેનાપતિઓને છોડી જવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા હતા ચારે તરફ ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓના હથિયારોના ખડખડાટ, ઉન્મત્ત લોકોના ભયંકર શબ્દો વગેરે અપૂર્વ ક્રિયાથી દિલ્હી કંપી રહ્યું હતું શહેરની અંદર ને બહાર સર્વત્ર ઉશ્કેરાએલા લોકો બગાડા પાડી કહેતા હતા કે, દિલ્હીના સમ્રાટ્ આપણા પક્ષમાં છે, અમે સમ્રાટ્ માટેજ ફિરંગીઓ સાથે લડીએ છીએ. મહા પ્રતાપી મોગલસિંહાસનની પુન પ્રતિષ્ઠા અને આપણા સનાતન ધર્મનુ રક્ષણ એજ આ લડાઇ જમાવવાનો મૂળ હેતુ છે. આવા વચનોથી લોકોના હૃદય વધારે ઉશ્કેરાવા લાગ્યા સાધારણ પ્રજાએ વિચાર્યું કે હિંદના

સ્વાર થઇ મિરત જવા તૈયાર થયો હતો તે થોડે દૂર ગયો એટલે ૩૮ મી પલટણના એક સિપાહીએ તેને મારી નાખ્યો હતો— Halme, Indian Mutiny P III. Comp. Cove. Browne, Punjab and Delhi Vol. I. P 74.

માનનીય મોગલ સમ્રાટ દિલ્હીની ગાદી પર બેસી ફરીથી રાજ્ય ચલાવશે, હિંદની બધી પ્રજા જાતિભેદ સિવાય રાજદરબારમા મોટા હોદ્દાઓ મેળવશે અને આપણા સનાતન ધર્મના રીતરિવાજોમા કશી ડખલગીરી થશે નહિ, માટે આપણે સિપાહીઓને મદદ કરવી જોઇએ આવા વિચારથી તેઓ સિપાહીઓને અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરવા લાગ્યા મિરતના યુરોપિયન સિપાહીઓ હજુ હાજર થયેલા ન હોવાથી તેઓનુ સાહસ વધી ગયુ ભયકર વિપ્લવના મોજાથી આખુ શહેર ખળભળી ઉઠયુ

સિપાહીઓ ઘર બાળવા ને લૂટવા એજ કામમા રોકાઈ રહ્યા નહોતા, તેઓએ અગ્રેજો સાથે સામી છાતીએ લડાઈ કરી બહાદુરી બતાવી હતી આ વખતે દિલ્હીમા સિપાહીઓ અને અગ્રેજો વચ્ચે ખરી રીતે લડાઈ થઇ હતી, એમ કહેવામા કશી અડચણ નથી[1] અગ્રેજો એ લડાઇમા સિપાહીઓને હઠાવી શક્યા નહોતા. તેઓ સખ્યામા થોડા હતા હુલ્લડખોરોના પ્રબળ પરાક્રમથી થોડીવારમા તેઓની સત્તા ગુમ થઈ ગઈ કેટલાક અગ્રેજ વિરોધીઓના હથિયારનો ભોગ થઇ પડયા, કેટલાક બચાવ કરવાનો બીજો કઇ ઉપાય ન મળતા ફાવે ત્યા નાઠા જેઓએ આ બળવાની હકીકત લખી છે, તેઓમાના ઘણા અગ્ર કબુલ કરે છે કે, સિપાહીઓ આમતેમ વિખરાઈ ખૂનરેજી કરવામા અથવા ઘર લૂટવામા જ રોકાયા નહોતા, તેમ યુરોપિઅન ઉપરીઓના હાથમાથી છુટકારો મેળવી અદરોઅદરના વાદવિવાદમા વખત ગુમાવતા નહોતા તેઓનો કોઇ અધ્યક્ષ નહોતો છતા તેઓએ એકસપ થઇ પોતાના શત્રુઓને હરાવ્યા હતા.

---

1 Martin, Indian Empire. Vol. II. P. 165.

તેઓનો સંકલ્પ તથા ઉદ્દેશ એક હતો તેઓ એક મતને અનુસરી પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા અંગ્રેજોને સાથે લડયા હતા

મેહનગાર્ડમાં જે ગોરા લોકો હતા, તેમનાપર ૩૮ મી પલટણના સિપાહીઓએ ગોળીઓ ચલાવી ૩ ઓફિસર માર્યા ગયા બીજા અંગ્રેજો બીજો કંઈ ઉપાય ન સુઝવાથી નાસવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા મેહનગાર્ડ આગળ સિપાહીઓ ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવતા હતા માટે એ રસ્તે નસાય તેમ નહોતું મેહનગાર્ડની દિવાલના ઉપરના ભાગનો થોડો થોડો ભાગ તોપો ગોઠવવા માટે ઢાળ પડતો રાખવામાં આવ્યો હતો એ ઢાળ પડતા ભાગમાંથી ખાઇમાં કુદી પડયા સિવાય આત્મરક્ષા થાય તેમ નહોતું ખાઇની ઉંડાઇ લગભગ ૩૦ ફુટની હતી ઓફિસરો વિલંબ ન કરતાં છેવટે એ ઉપાયે બચાવ કરવા તૈયાર થયા જ્યારે તેઓ નાસવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે મેહનગાર્ડના મકાનમાંથી રડવાનો અવાજ આવવા લાગ્યો એ ઘરમાં જે મડમો હતી, તેઓ વ્યાકુળ થઇ રડતી હતી ઓફિસરો તેઓને મૂકી નાસી શકયા નહિ આ તરફ મેહનગાર્ડમાં રહેવું એ પણ પૂરેપૂરા જોખમનું કામ હતું, માટે તેઓએ એ ઊંડી ખાઇમાં પડી બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો ઓફિસરોએ પોતાના કમરબંધ છોડયા, ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢયા કમરબંધ સાથે રૂમાલ બાંધી તેની મદદથી કેટલાક નીચે પડયા, અને જેઓ ઉપર હતા, તેઓને એક પછી એક નીચે ઉતારવા લાગ્યા મડમોને પણ આ પ્રમાણે ખાઇમાં ઉતારવામાં આવી. ખાઇની સામી બાજુએ એક નાનું જંગલ હતું; બધાએ ખાઇમાંથી નીકળી એ જ જંગલમાં છુપાઇ રહેવાનો ઠરાવ કર્યો ખાઇમાં ઉતરતી વેળા જે મુશ્કેલી પડી હતી, તેથી વધુ મુશ્કેલી તેમાંથી

બહાર નીકળતી વેળા પડે તેમ હતું. પરતુ જ્યારે વિપત્તિ સાખી ડોળા ફાડતી ઉભી હોય, જિદગી દરપળે ભયમા હોય, ત્યારે સાહસ, ઉત્સાહ, શક્તિ અને યુક્તિ અતિશય વિકાસ પામે છે એ નિયમ મુજબ આ વખતે ઓફિસરોમા અપાર શક્તિનો સચાર થયો. અપાર ઉત્સાહથી તેઓ બધી અડચણો હઠાવવા તત્પર થયા. બધા બહુ મહેનતે ખાઇના પેલા કિનારા પર જઇ ઉભા હવે તેઓ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા. કેટલાક સાહેબો છાવણી તરફ દોડ્યા, કેટલાક રેસિડેન્ટ મેટકાફ સાહેબના જમના નદીના કિનારા પર આવેલા બગલા તરફ દોડ્યા અને કેટલાક પાસેના જગલમા છુપાઇ ગયા[1]

અમે અગાઉ જણાવ્યુ છે કે, પહાડના શિખર પર આવેલા પતાકા સ્થાનમા ઘણા અગ્રેજોએ આશ્રય લીધો હતો એ મકાન અને લશ્કરી છાવણી વચ્ચે જેટલા યુરોપિઅનો રહેતા હતા, તે બધા આ સ્થળે આવી ભરાયા હતા જેઓ શહેરમા રહેતા હતા, તેઓમાના ઘણાખરા અહિ આવી શક્યા નહોતા, કારણકે તેમને સમાચાર પહોચાડવામા આવ્યા નહોતા જેઓને વખતસર ખબર મળ્યા હતા, તેઓ આ સ્થળે પહોચી ગયા હતા[2] બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સ અહિથી

૧ જેઓ મેટકાફ સાહેબને બગલે ગયા હતા, તેઓને બગલાના નોકરોએ ભોજન કરાવી સતોષ્યા હતા ત્યાથી તેઓએ છાવણી તરફ લડાઇ થતી જોઇ હતી. સધ્યાકાળ વખતે જ્યારે છાવણીમાથી આગના ભડકા નીકળવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ જમના નદી તરફ નાઠા હતા—Martin, Indian Empire. Vol. II. P 165.

૨, Mutiny of the Bengal Army P. 40.

બડખોર સિપાહીઓની હિલચાલ તપાસતો હતો, તે લશ્કરી છાવણી બચાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ તેને તેમા નિષ્ફળતા મળી. અહી જેટલા સિપાહીઓ હતા, તેઓની ચિત્તવૃત્તિ ફેરવાઈ ગઇ હતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તેઓ બડખોર સિપાહીઓ સાથે મળી જવાનો આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા. પહાડપર આવેલા પતાકામદિર ઉપરથી અસ્ત્રાગાર નષ્ટ થવાના ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાયા સિપાહીઓ એ ચિન્હો જોઇ વધારે ઉશ્કેરાવા લાગ્યા. પરતુ તેઓ યુરોપિઅનોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા નહિ તેઓ બડ-ખોર સિપાહીઓ સાથે મળી જવા ઇચ્છતા હતા, પરતુ જે અગ્રેજો તેઓની આગળ હતા, તેઓનો નાશ કરવાની મરજી તેઓને થઇ નહોતી અસ્ત્રાગાર નષ્ટ થવાના સમાચાર મળતા સિપાહીઓ તલ-પાપડ થઈ રહ્યા હતા પરતુ એ ઉશ્કેરણીના જુસ્સામા તેઓએ યુરોપિયનો પર હથિયારો ચલાવ્યા નહિ અત્યાર સુધી તેઓ શાન્તિ જાળવી રહ્યા હતા, તેઓ આશા, ભય અને સદેહ સાથે ઉન્મત્ત સિપાહીઓનો કાર્યકલાપ જોઇ રહ્યા હતા જ્યારે યુરોપિઅનોએ તેઓને પોતાનો બચાવ કરવાનુ કહ્યુ ત્યારે તેઓ તેમની દુર્દશાથી એ વાતો મુગ્ધ બની ગયા હતા કે, તેઓમાના ઘણાખરા સિપાહીઓએ મડમો સમક્ષ સગીન તજી દઈ પોતાની વફાદારીનો ખ્યાલ આપ્યો અને એ વિપત્તિમા આવી પડેલી મહિલાઓને કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે લઇ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી[1]

યુરોપિઅનોને એ સાકડા મકાનમા વધારે વખત રહેવુ પડ્યુ નહિ મુશ્કેલી ચોતરફથી ગભરાવવા લાગી. ઉન્મત્ત સિપાહીઓ

૧ Ball, Indian Mutiny Vol. I. P. 78.

બધી તોપો કબજે કરી યુરોપિયનોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા. અંગ્રેજો બહુ ગભરાયા બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સે જ્યારે સાંભળ્યુ કે, મેઇન-ગાર્ડમાના ઓફિસરો માર્યા ગયા છે, બંડખોર સિપાહીઓએ અનેક સ્થળોનો કબજો લીધો છે, ત્યારે તેણે કંઇ ઉપાય ન સૂઝતા બધાને નાસી બચાવ કરવાની સલાહ આપી. બ્રિગેડિયરે જો પ્રથમથી આવો હુકમ આપ્યો હોત તો ઘણાના પ્રાણ બચત મિરતના સિપાહીઓ દિલ્હી આવી પહોંચ્યા તે દરમ્યાન તેઓ અનાયાસે પ્રાણ બચાવી શકત દિલગીરીની વાત એટલીજ કે બ્રિગેડિયરે એવો હુકમ મવાર માજ ન આપ્યો[1] જ્યારે સૂર્ય આથમવાની અણી પર આવ્યો, ઉન્મત્ત સિપાહીઓના હલ્લાથી બધુ અવ્યવસ્થ થઇ ગયુ, ત્યારે બ્રિગેડિયરે નાસવાનો હુકમ આપ્યો, દરેકને કર્નાળ જવાની આજ્ઞા આપી અત્યારે કોઇ પણ જાતનો બંદોબસ્ત હતો નહી જેને જેમ ફાવ્યુ, તેમ દોડયા પતાકાસ્થાનના નીચેના ભાગમા ઘોડા, ગાડી વગેરે સાધનો હતા યુરોપિઅનો પોતપોતાના સ્વજનોને એ ગાડીઓમા બેસાડવા લાગ્યા, અને જરાપણ વિલંબ ન કરતા મિરત અથવા કર્નાળ તરફ રવાના થયા. કેટલાક વાહન વિના પગપાળા આગળ ધપવા લાગ્યા જે સિપાહીઓ હજુ વિશ્વાસુ રહ્યા હતા, તેઓને તેમની સાથે જવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો એ સિપાહીઓ આ ન્હાસેલ લોકો સાથે જવા ઇચ્છતા ન્હોતા, તોપણ પોતાના બ્રિગે-ડિયરનો હુકમ માથે ચડાવવા તૈયાર થયા તેઓ પોતાના ઓફિસરોના હુકમથી હારબંધ ગોઠવાયા, અને તેઓની સાથે થોડે દૂર ગયા, છેવટે

---

૧ Indian Mutiny of the fall of Delhi, Compiled by a former Editor of the Delhi Gazette P 17.

તેઓ વિખરાવા લાગ્યા, શહેર તરફ જવા લાગ્યા ત્રણ ચાર ઓફિસરો તેઓને હુકમમા રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓને કંઇ સફળતા મળી નહિ સિપાહીઓએ આ વખતે ઓફિસરોને પોત પોતાની જિંદગી બચાવવાની સલાહ આપી તેઓએ ખુલ્લા શબ્દોમા જણાવ્યુ કે, ઉશ્કેરાએલા લોકો હમણા છાવણીમા આવી પહોચશે આખી છાવણી કબજે કરશે, માટે આ વખતે તમારે તમારી જાત બચાવવી જોઇએ. તેઓએ આ પ્રમાણે પોતાના ઓફિસરોને સાવચેતી આપવાનુ જણાવી શહેર તરફ પ્રસ્થાન કર્યું ઉશ્કેરાએલા વાતાવરણને લીધે સિપાહીઓએ પોતાના ઓફિસરોને તજી દીધા ખરા, પણ તેઓએ તેઓનુ કંઇ અનિષ્ટ કર્યું નહિ તેઓ ઓફિસરો સમક્ષ નીતિથી વર્ત્યા હતા પરંતુ કંપનિના કાર્યકલાપ પર તેઓને કંઇ આસ્થા નહોતી તેઓએ પોતાની નજરના ઘણા સિપાહીઓને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવતા જોયા હતા એઓ જાણતા હતા કે, થોડા અંગ્રેજ ઓફિસરોની સાથે રહેવાથી અમારા દેશી બંધુઓ અમારા ઉપર બહુ જ ગુસ્સે થશે વળી અંગ્રેજો સાથે રહેવામા અમને કંઇ ફાયદો નથી તેઓ યુક્તિપ્રયુક્તિથી અમારો ધર્મ નષ્ટ કરશે આવા વિચારથી છેવટે તેઓ પોતના ઓફિસરોનો સાથ તજી બંડખોરોને જઇ મળ્યા. પરંતુ અગાઉના પ્રેમને લીધે તેઓએ તેઓનુ અનિષ્ટ કર્યું નહિ

બ્રિગેડિયર ગ્રેબ્સે છેવટની ઘડી સુધી છાવણીનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ માટે તેણે મેજર એબટને બે તોપો મોકલવાનો હુકમ આપ્યો. મેજર એબટ મેઇનગાર્ડ પર હતો. તે બ્રિગેડિયરનો હુકમ પાળી શક્યો નહિ. તોપો બ્રિગેડિયર પાસે મોકલવામા કેમ ન

આવી, એ સબધમા મેજર એબ્રટે પોતે આ પ્રમાણે લખ્યુ છે કે, "હુ એ હુકમ પાળવા તૈયાર થતો હતો, એ દરમ્યાન મેજર પીટર્મને મને કહ્યું કે, તમે ચાલ્યા જશો એટલે હું પણ આ સ્થળ છોડવાનો છુ × × × × એક ડેપ્યુટિ કલેકટરે મને પદર મિનિટ સુધી રાહ જોવાનુ કહ્યું પણ એથી બ્રિગેડિયરના હુકમનુ અપમાન થતું હોવાથી મે તેમ કરવામા વાધો લીધો છેવટે ડેપ્યુટિએ બહુજ આગ્રહપૂર્વક મને ૧૫ મિનિટ રોકાવાની વિનતિ કરી છેવટે મારે ડેપ્યુટિના અતિશય આગ્રહને વશ થઇ પદર મિનિટ રોકાવુ પડ્યુ પદર મિનિટ બાદ હુ મેઇનગાર્ડ આગળથી છાવણી તરફ જવા રવાના થયો કે તરત મે જે તોપો મોકલી હતી, તે લઈ કેટલાક સિપાહીઓ મને સામા મળ્યા તેઓને મે આમ કરવાનુ કારણ પૂછ્યુ તેઓએ કહ્યુ કે, તોપચીઓ તોપો છોડી નાસી ગયા છે, માટે અમે છાવણી સુધી તોપો લઇ જઇ શક્યા નથી બડખોર સિપાહીઓએ છાવણીમા ગોળીબાર શરુ કર્યા છે કે નહિ, એ પ્રશ્નના જવાબમા મારા હજુરિઆએ જણાવ્યુ કે, મે થોડા અવાજે સાભળ્યા છે ખરા એમ કહી તેણે મને એકદમ છાવણી તરફ જવાનુ કહ્યુ મે મારા માણસોને હારબધ ગોઠવાઈ જવાનો હુકમ આપ્યો મારા હજુરિઆએ કહ્યું કે, "હારબધ ગોઠવવા જેટલા વખત નથી, જેમ બને તેમ જલદી આ સ્થળ છોડો તો સારૂ" આ વાક્ય ઉપરથી હું સમજ્યો કે, હજુરિઓ મને જેમ બને તેમ જલદી છાવણી તરફ જવાનું કહે છે. મેં તરતજ મારા માણસોને છાવણી તરફ જવાનો હુકમ આપ્યો થોડે દૂર ગયા બાદ મેઇનગાર્ડ તરફ બદુકોના અવાજ સાભળ્યા. મેં આનુ કારણ પૂછ્યું એટલે કોઇએ જણાવ્યુ કે ૩૮ મી પલટણના

સિપાહીઓ અગ્રેજ ઓફિસરો પર ગોળીબાર કરે છે. મારી સાથે લગભગ ૧૦૦ માણસો હતા મે તેઓને ઓફિસરોની મદદે જવા માટે મેઇનગાર્ડ તરફ પાછા ફરવાનો હુકમ આપ્યો. તેઓએ કહ્યુ કે, "હવે સમય રહ્યો નથી. અત્યાર સુધીમા બધા ઓફિસરો માર્યા ગયા છે આપણે હવે તેનો બચાવ કરી શકશુ નહિ, અમે કેવળ આપનો બચાવ કર્યો છે. હવે અગે મરવા માટે આપને ત્યા કદી જવા દેવાના નથી" એમ કહી તેઓ બધા મને વીટળાઈ વળ્યા, તેઓ મને છાવણી તરફ ખેચી ગયા છાવણીમા આવ્યા બાદ થોડા વખત વિસામો લઈ મે. 'ફ્લેગસ્ટાફ ટાવર'મા બ્રિગેડિયરની તપાસ કરી. પરતુ કઇ પત્તો ન મળ્યો."[૧]

આ વખતે લશ્કરી અમલદારોની કાર્યપદ્ધતિ કેવી તુચ્છ થઇ ગઈ હતી, તે ઉપરના વિવરણ પરથી સમજાશે જ્યારે ચોતરફથી વિપત્તિના વાદળા ભયકર દૃશ્ય ફેલાવવા લાગ્યા, ત્યારે અગ્રેજો નાના પ્રકારની ચિતાથી પાગલ બની ગયા હતા. તેથી તેઓ બધી બાબતનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી શકયા નહોતા. પતાકાસ્થાનમાથી નાસી જવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો ત્યારે કેટલીક મડમોએ એવો વાધો લીધો કે, અમારા સ્વામી હજુ આવી પહોચ્યા નથી. તેઓ ન આવી પહોચે ત્યા સુધી અમે બીજે સ્થળે જઇ શકશુ નહિ સવારથી અત્યાર સુધી

---

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 162–163. મેજર એબટે ૧૩ મી મેએ મિરત વિભાગના મદદનીશ આજુટંટ જનરલને દિલ્હીના બનાવનુ જે વિવરણ મોકલ્યુ હતુ. તેમા આ પ્રમાણે લખ્યુ હતું.–Ball, Indian Mutiny, Vol. I. P. 106–110.

અમે તેમને મળ્યા નથી, અત્યારે તેમના કંઇ સમાચાર ન મળે તો અમે નાસી શકવાના નથી[1] પરંતુ છેવટે નાસ પડતી જોઇ ૩૮મી પલટણના કમાન્ડ રિટલર સાહેબે બધાને નાસી જવાનું કહ્યું એટલે અંગ્રેજ સૈનિકો, સ્ત્રીઓ, બાળકો વગેરે જે બાકી રહ્યા હતા તે બધા જીવ પર આવી જુદી જુદી દિશામા નાસવા લાગ્યા

આ પ્રમાણે ડુંગર પર આવેલા પતાકાસ્થાનમાથી યુરોપિઅનો પોતપોતાના સ્વજનો સાથે જીવ મુઠીમા લઇ નાસી છૂટ્યા નાસતી વેળા તેઓની કમબખ્તીનો પાર રહ્યો નહિ તેઓ કેરી રીતે જંગલોમા છુપાયા હતા, ભાગીતૂટી ઇમારતોમા ભરાયા હતા, મુશ્કેલીથી ભરપૂર જળ અને સ્થળમાર્ગ ઓળગતા હતા, ખોરાકી અને પોશાકી વગર દિવસના પ્રચંડ તાપમા, રાતની પ્રચંડ ટંઢમા ચાલતા હતા, તેઓની કોમળ અંગવાળી મહિલાઓ પોતાના પતિથી વિખુટી પડી કેવી વિપત્તિમા આવી પડી હતી, અને કુમળા શરીરવાળા બચ્ચાઓ માતાપિતાથી છુટા પડી કેવુ દુખ ભોગવતા હતા, ઇત્યાદિ શોચનીય વાતોના વર્ણનો ઘણા અંગ્રેજોએ પોતાના કંપતા હાથે લખ્યા છે. ન્હાસેડુંઓ નાના પ્રકારની મુસ્કેલી ઓળગી કોઈ મિરત, કોઇ કર્નાલ અને કોઇ અંબાલા જઇ પહોચ્યા હતા કોઇ તો ચાલી ન શકવાથી અશક્ત બની રસ્તામાજ ગળતા હતા રસ્તાનુ કષ્ટ, ખોરાકીનો અભાવ અને ઉશ્કેરાએલા લોકોના હલ્લાથી કોઇ કોઇ મરણશરણ થયા હતા મૃત્યુએ તેઓની બધી યત્રણા ભુલાવી દીધી હતી

જ્યારે ઉન્મત્ત સિપાહીઓ અને શહેરના ઉશ્કેરાએલા લોકોના આક્રમણથી દિલ્હીમા ભયંકર બનાવો બનતા હતા, ભયંકર દ્વેષ,

---

૧ Martin, Indian Empire, Vol, II, P. 163.

વેર વાળવાની બળવાન વૃત્તિ અને અતિ દશેરંગી એ બધા લોકોએ ભોગ લોકોના તન તથા ધન હરી લેવાની પ્રેરણા કરની હતી, દયા, માયા અને કોમલતા નષ્ટ થવાથી તેઓના હૃદય પત્થર જેવા થઇ ગયા હતા, ત્યારે અનેક સ્થળે કેટલીક દયાળુ વ્યક્તિઓએ અનેક થાકયા પાકયા દુઃખથી પિડાતા, અને શોચનીય સ્થિતિમા આવી પડેલા યુરોપિયનોને મદદ આપી તેઓએ મન્દન કરી હોત તો એક પણ યુરોપિઅન બચત નહિ, અને આ રખડપટીની રૂવાડા ખડા કરે તેવી ભયંકર હકીકતો જન સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી શકત નહિ જ્યારે અંગ્રેજો પલાયન સ્થાનમાથી ગભરાએલી સ્થિતિમા ગાડીઓમા બેસી જુદીજુદી દિશામા નાઠા, ત્યારે દેશી ગાડીવાનો તેમની ગાડીઓ હંકારી ગયા હતા અને તેઓને દૂરના સુરક્ષિત ઠેકાણે લઇ જઇ નાસવાની સગવડ કરી આપી હતી દિલ્હીના ઘણા માણસોએ પોતાની જિંદગી જોખમમા નાખી અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો. એક દરજીએ ઓછામા ઓછા પાચ યુરોપિઅનોને છુપાવી રાખ્યા હતા.[૧] આ પ્રમાણે બીજા ઘણા યુરોપિઅનો દિલ્હીના લોકોની મદદથી સુરક્ષિત સ્થળે છુપાઇ જવાતા રહ્યા હતા એ વખતે દિલ્હીની કોલેજમા રામચન્દ્ર નામનો એક દેશી ખ્રિસ્તી ગણિતશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો તે વટલી ગયો હોવાથી સિપાઇઓના ગુસ્સાનુ પાત્ર બન્યો તેને બુધસિંહ નામનો એક વૃદ્ધ ચાકર હતો એ વૃદ્ધ ચાકરે આ વખતે મદદ ન કરી હોત તો રામચન્દ્ર કદી પોતાનો જીવ બચાવી શકત નહી. એ પ્રોફેસર સાહેબનો બચાવ કરવા માટે બુધસિંહને જે યુક્તિ કરવી પડી હતી, તે પરથી તેની

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II P. 174. Comp. Ball Indian Mutiny Vol I P. 105.

અસાધારણ વફાદારી જણાઇ આવે છે પ્રોફેસર સાહેબ સાધારણ મજુરના વેશમા દિલ્હી બહાર નીકળી ધીગાજકી પહાડી નામના સ્થળે આવી પહોચ્યા એ સ્થળે બુધસિંહનુ કુટુબ રહેતું હતુ. ત્યાથી તેઓ સાહેબ બહુ મુશ્કેલીથી સાજાતાજા અગ્રેજી છાવણીમા જઈ પહોચ્યા તેની સાથે કેવળ તેનો વિશ્વાસુ ચાકર બુધસિહ હતો.[૧] દિલ્હીમા વાલિયત અલી નામનો એક ખ્રિસ્તી મુસલમાન હતો તેની સ્રીનુ નામ ફાતમા હતું બળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે વાલિયત અલી માર્યો ગયો અને ફાતમા પોતાના બાળકો લઈ નાઠી એ નાસતી હતી ત્યારે એક હરકેગએલા સિપાહીએ પોતાના સાથીને જણાવ્યુ કે, વાલિયત અલીનો પિતા એક ધર્મિષ્ઠ મુમલમ ન હતો તે મક્કાની હજ કરી આવ્યો હતો તેણે જરૂર પૈસાના લોભથી ખ્રીસ્ની ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો માટે હવે તેનુ કુટુબ ફરીથી મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર કરતા અચકાશે નહિ, માટે આ નાસતી ઓરત તથા છોકરાંને મારી નાખવાની જરૂર નથી[૨] સિપાહીઓ પોતાના ધર્મમા કેટલી આસ્થા રાખતા હતા અને પોતાનો ધર્મ સાચવવા કેટલો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે આ ૫૦થી સમજાય છે. પોતાના આ પવિત્ર ધર્મના વિનાશના સદેહથીજ તેઓ આ ભયકર કામ કરવા તૈયાર થયા હતા ફાતમાએ પોતે સ્વીકાર્યું છે કે મે મારા બાળકો સાથે ત્રણ દિવસ સુધી

---

૧ The Rev Sherring, the Indian Church during the great Rebellion P. 67–68

૨ The Rev Sherring the Indian Church during the great Rebellion P 48.

મીરજા હાજી નામના એક મુસલમાનના ઘરમા આશ્રય લીધો હતો. એ દરમ્યાન ઢંઢેરો પિટાયો કે જેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારને આશ્રય આપશે, તેઓને મારી નાખવામા આવશે આથી મારે ન છૂટકે એ સ્થાન તજવુ પડ્યુ અંગ્રેજ સરકારે એક વખતે દિલ્હીની બેગમ જિન્નતમહાલને છંછેડવામા બાકી રાખ્યુ નહોતુ, પરંતુ તેજ જિન્નતમહાલે આ વખતે લગભગ ૫૦ યુરોપિઅનોને આશ્રય આપ્યો હતો. તેણે પોતાને શરણે આવેલા ને છુપાવી રાખી તેઓના બચાવ માટે ખાસ પેરવી કરી હતી તેનું જ્યા સુધી ચાલ્યુ ત્યા સુધી એ લોકો જિન્નતમહાલના આશ્રય તળે સુરક્ષિત રહ્યા. છેવટે જ્યારે બંડખોરોના પગલામથી બધા મુઝાયા, રાજમહેલમા સિપાહીઓની હાક લાગી, ત્યારે બેગમને ન છૂટકે આશ્રિતોને છોડી દેવાની જરૂર પડી[૧] આ પ્રમાણે ઘણા દયાળુ લોકોએ યુરોપિઅનોને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. યુરોપિઅનોમાના કોઇ કોઇ પોતાના દયાળુ આશ્રય દાતાની કૃપાથી અને કોઇકોઇ પોતાના વિશ્વાસુ નોકર ચાકરોની અસાધારણ વફાદારીથી મૃત્યુના હાથમાથી છૂટ્યા હતા.[૨] દિલ્હી શહેરમા આ પ્રસંગે ભયંકરતાની સાથે કોમળતાનુ જેવુ સુંદર મિશ્રણ

---

૧ Indian Church during the great Rebellion. P. 51

૨ દિલ્હીના અનેક નોકર ચાકરોએ ગોરા લોકોને અગાઉથી સાવધાન કર્યા હતા. અંગ્રેજ સૈનિક પુરુષો જ્યારે ગભરાઇ ગયા, ત્યારે તેઓએ છાવણીમા રહેવાની મના કરી કારણકે તેઓએ એવુ સાભળ્યુ હતું કે છાવણીના બંગલા ઉશ્કેરાએલા લોકો સળગાવી દેવાના છે -Martin, Indian Empire. Vol. II. 161.

થયુ હતું તેવુંજ સુન્દર મિશ્રણ દિલ્હીની આજુબાજુના ગામોમા પણ થયુ હતુ જે નહાસેલુ લોકો એક વખત ક્રરકેગાએલા લોકોના હુમલાથી ગભરાઇ ગયા હતા તેજ લોકો થોડા સમય બાદ દયાળુ ગામડિઆઓની અપાર દયાથી શાન્તિના અમૃતમય ખોળામાં ફરી વિરાજતા હતા.

૩૮મી પલટણના એક ઓફિસરે પોતાની નાસભાગનુ વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે લખ્યુ છે કે, “અમે એકદમ નાસવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા સિપાહીઓએ પોતાના ઓફિસરોને જેમ બને તેમ જલદી કોઈ સુરક્ષિત સ્થાને જઈ ભાગવાની સૂચના આપી એટલુ જ નહિ પણ તેઓએ પોતાની ઝુંપડીઓમા દુખી ઓફિસરોને આશ્રય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી × × × અમે દોડવા લાગ્યા છેવટે થાકી લોથ થઇ એક ઝાડ નીચે બેસી ગયા થોડી મિનિટ વિસામો લીધા બાદ ફરી ચાલવા લાગ્યા એ વખતે ચન્દ્ર ઉગ્યો હતો, છાવણી આગના ભડકાથી ઢંકાઇ ગઇ હતી આગના પ્રતાપથી રાતને વખતે પણ દિવસ જેવો પ્રકાશ ફેલાઇ રહ્યો હતો એમ આખી રાત આવી રીતે ગાળી થોડે દૂર એક માળીના ઘરનુ ખંડિયેર હતુ અમે બધા ત્યા જઇ છુપાયા હતા એ વખતે કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાના કામ પર જતા હતા તેઓ અમને આવા ગંદા સ્થાનપર છુપાએલા જોઇ, અમાગમાના બધાને પોતાના ગામમા લઇ ગયા અને ચપાટી તથા દૂધ આપી સર્વને તૃપ્ત કર્યાં થોડી વાર પછી અમે તેઓની મદદથી પગપાળા જમના નદીની એક શાખા ઓળંગી ગયા × × × રસ્તામા ગુજરોના એક ટોળાએ અમારી પૂરેપૂરી ઇમઆવતી કરી. છેવટે કેટલાક દયાળુ બ્રાહ્મણો અમને ભિકા નામના ગામડામા લઇ ગયા તેઓએ અમને વિશ્રામ લેવા માટે ખાટલા આપ્યા અને

ભોજન માટે રોટલીને દાળ આપી ગામડીઆઓ અભણ હતા છતાં અમારી સાથે બહુ વિવેકથી વર્ત્યાં × × × પરંતુ ફરકી ગએલા લોકોના એક ટોળાએ આવી અમને બહુ સતાવ્યા એ વખતે એક સંન્યાસીએ અમારાપર બહુ કૃપા કરી તેણે અમને પોતાના મકાનમાં છુપાવી રાખ્યા દિલ્હીથી રવાના થયા બાદ બે દિવસે, એક હિંદી અમારો સંદેશો મિરત પહોંચાડવા તૈયાર થયો ફ્રેંચ ભાષામાં એક પત્ર લખી આપવામાં આવ્યો બે દિવસ પછી અમે હરચાંદપુર નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યા. એક વૃદ્ધ જર્મન એ સ્થળનો જમીનદાર હતો તેનું નામ ફ્રાન્સિસ કોહેન હતું ઉમર લગભગ ૮૫ વર્ષની હતી વૃદ્ધ કોહેને અમને પોતાના મકાનમાં આશ્રય આપ્યો. અમારી સાથે જે બાઈઓ હતી, તેઓ કોહેનના મકાનના મેડા પર જઈ થાક ઉતારવા લાગી એ દરમ્યાન મિરતથી બે ઓફિસરો ત્રીશ ઘોડેસ્વારો સાથે અમારી મદદે આવી પહોંચ્યા આ સિપાહીઓ કપ્તાન ક્રેગીની ૩ જી પલટણના હતા[1] તેઓ હજુ સુધી વફાદાર રહ્યા હતા અમે

---

૧ મિરતના બંડ વખતે કેવળ કપ્તાન ક્રેગીના સિપાહીઓએ જ પોતાના અધ્યક્ષ સમક્ષ શાંતિ જાળવી રાખી નહોતી બીજી કેટલીક ટુકડીના કેટલાક સિપાહીઓ પણ વફાદાર રહ્યા હતા જુદી જુદી ટુકડીના લગભગ ૫૫, ૬૦ સિપાહીઓ ક્રેગીની સરદારી નીચે સજ્જ થયા હતા. તેઓએ ભયંકર દાવાનળમાંથી ક્રેગીનું ઘર બચાવ્યું હતું અને તેની સાથે તેઓ યુરોપિઅન છાવણીમાં આવ્યા હતા તેમાંના એકાદ બે સિપાહીઓ સિવાય બીજા કોઈ બંડખોરો સાથે ભળ્યા ન હોતા મિરતના સિપાહીઓમાંના કેવળ એ લોકોને જ લશ્કરમાં રહેવાની મંજૂરી મળી હતી—Martin, Indian Empire Vol. II. P 167—168 note.

જે સંદેશો મોકલ્યો હતો, તે ફિરત પહોચતાજ તેઓ હરચાદપુર તરફ રવાના થયા હતા તેઓ અમારી મદદે આવી પહોચવા માટે શિકાથી હરચાદપુર સુધીનો ૪૦ માઈલનો રસ્તો ઝપાટાબધ કાપી અહિ આવ્યા હતા. દિલ્હીથી નીકળ્યા બાદ આઠમે દિવસે રાતે અમે તેઓની સાથે મિરત જઈ પહોચ્યા ''

૩૮ મી પલટણનો ડાક્ટર ઉડ સાહેબ પોતાની પત્નિ અને એક બીજી મડમ (એ લેફ્ટેનેન્ટ પિલિ નામના એક ઓફિસરની સ્ત્રી હતી) સાથે નાઠો હતો ડાક્ટર ઉડના મ્હો પર ગોળી વાગી હતી. એથી તેની હડપચી ભાગી ગઈ હતી એ ત્રણે જણા દિલ્હીના કપ- નિના બાગમા જઈ છુપાયા બાગમા કામ કરનાર લોકોએ તેઓને બેસવા માટે ખાટલો ઢાળી આપ્યો અને પોતાની ઝૂપ ડીમા છુપાવી રાખ્યા બગીચાના માળીએ તેમની સાથે બહુ સારી વર્તણુક ચલાવી એ દરમ્યાન કેટલાક લુગારાઓએ આવી તેઓની ગાડી ભાગી નાખી ઘોડા લઈ ગયા તેથી ન્હાસેડુઓ ત્યા વધારે વખત ન ગુમાવતા આગળ દોડયા ૧૧ મી મે ની રાતે ત્રણેક વાગ્યાને શુમારે તેઓ એક ગામડામા આવી પહોચ્યા ગામ- ડાના લોકોએ તેમને દૂધ અને રોટલી આપી તથા સુવા માટે ખાટલા ઢાળી આપ્યા એક વૃદ્ધ હિંદુ ગામનો પટેલ હતો સવાર પડી; તે વખતે ન્હાસેડુઓ ખુલ્લી જગામા હતા સિપાહીઓ આવી પહોચે, અને જુએ તો નુકશાન કરે એવા ઇરાદાથી એ પટેલે તેમને એક કોઠમા છુપાવાની સલાહ આપી કોઠમાથી ઘાસ કાઢી નાખવામાં આવ્યુ ન્હાસેડુઓને તેમા છુપાવવામા આવ્યા એ દરમ્યાન એક બાઈએ આવી જણાવ્યુ કે, એક સિપાહી ગામમા આવ્યો છે, માટે

ચુપચાપ બેસી રહેશો, વાતચીત કરશો નહિ. મ્હાસેફુઓએ ધાર્યું કે આ બાઇ નકામો ભય બતાવે છે, પરંતુ છેવટે એ બાઇની વાત ખરી પડી. તેઓ જ્યા છુપાયા હતા, ત્યા એક સિપાઇ આવી પહોચ્યો. એ સિપાહીએ પોતાનો સરસામાન લઇ જવા માટે એક ગાડું અને જોડ બળદ માગ્યા પેલા વૃદ્ધ પટેલે તરતજ એ પ્રમાણે ગાડું જોડી સિપાહીને ગામ બહાર વળાવ્યો પટેલ એ સિપાહી સાથે તકરારમા ઉતરવા માગતો ન હોવાથી તેણે આ રીતે જેમ બને તેમ જલદી પતાવ્યુ હતુ. કારણકે તે જાણતો હતો કે જો તે ગામમા થોડી વાર રહેશે તો છુપ એલા અગ્રેજો વિષે બાતમી મેળવશે. ડાક્ટર ઉડ અને બે મડમો આ પ્રમાણે વૃદ્ધ પટેલની દયાથી બચી ગયા. હવે તેઓ એ ગામ છોડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા ગામના લોકોએ તેઓને પેટભરી જમાડ્યા તેઓ રસ્તાથી અજાણ્યા હોવાથી ગામનો એક જુવાન તેમને રસ્તો બતાવવા તૈયાર થયો તે તેઓને ધોરી રસ્તાપર ચડાવી પાછો વળ્યો ઘણી મુશ્કેલી વેઠ્યા બાદ તેઓ રાતના ચારેક વાગ્યાને શુમારે એક ગામ આગળ આવી પહોચ્યા. ત્યા એક મોટું ઝાડ હતું. તે ઝાડ નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેઠા રાત પૂરી થઇ સવારે ગામના લોકો પોતપોતાને કામે જવા લાગ્યા એ હિંદુ લોકોનુ ગામડુ હતુ એક વૃદ્ધ હિંદુ મ્હાસેફુઓને આ પ્રમાણે મુશ્કેલીમા આવી પડેલા જોઇ ગામમા તેડી લાવ્યો. દૂધ તથા રોટલી આપી તેણે તેઓની ભૂખ મટાડી ડાક્ટરનો ઘા ધોવા માટે એ દયાળુ આશ્રય દાતાએ પાણી ગરમ કરી આપ્યુ. પાસેના ગામડામાં એક દયાળુ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને ખબર પડી કે કેટલાક ગોરા લોકો પેલા ગામમા આવી પહોચ્યા છે તે તરતજ પોતાના ગામના કેટલાક માણસો સાથે તેઓને જોવા ચાલ્યો. ડાક્ટરની હડપચી ગોળીના

મારાથી ભાગી ગઇ હતી તેથી તે દૂધ પી શકતો નહોતો પેલા બ્રાહ્મણે ડાક્ટરને લાકડાની ભૂંગળી વડે દૂધ પીવાનું કહ્યું તે પોતે એક ભૂંગળી તૈયાર કરી લાવ્યો દયાળુ બ્રાહ્મણની સાચી સલાહથી ડાક્ટર ઉડને બહુ ફાયદો થયો ડાક્ટર ભૂંગળી વડે દૂધ પીવા લાગ્યો. દૂધ પીધાથી તેને બહુ શાંતિ વળી એ વૃદ્ધ ગામડિઆના આશ્રયમાં તેઓ આખો દિવસ રહ્યા છેવટે આશ્રયદાતાને બીક લાગી અંગ્રેજો આ ગામમાં છુપાઇ રહ્યા છે એવી બાતમી મળતાં સિપાહીઓ આખી ગામ સળગાવી મૂકે એવા સંદેહથી તેણે ડાક્ટર ઉડ વગેરેને બીજે સ્થળે ચાલ્યા જવાનું કહ્યું પોતાના આશ્રિતો વધારે મુશ્કેલીમાં મુકાય એવા ઇરાદાથી તેણે આમ કહ્યું નહોતું તે સિપાહીઓના હલ્લામાંથી બચવા માટે આશ્રિતોને કાંઇ વધારે સુરક્ષિત સ્થળે જવાનું કહેતો હતો. એ વખતે સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી ચારે દિશા તપી ગઇ હતી, ચોતરફ લૂ ઝરતી હતી, તેથી બંને મડમો ઘાયલ ડાક્ટર સાથે અન્યત્ર જઇ શકે તેમ નહોતું આ વખતે એક બીજો માણસ તેમની મદદે આવ્યો તેણે પોતના નાના મકાનમાં ત્રણે જણાને માટે સગવડ કરી આપી પથારીઓ કરી તે પર સૂઇ રહેવાનું જણાવ્યું ઉનાળાનો પ્રચંડ તાપ અગ્નિના તણખા વરસાવતો હતો, તે વખતે ત્રણે દુઃખી જીવો એ ગરીબ ગામડિઆની* અપાર દયાથી આશ્રય પામી નિરાંતે સૂતા હતા છેવટે સાંજ પડી. રાત્રિનો અંધકાર ફેલાવા લાગ્યો દિવસની ગરમી શાંત થઇ ડાક્ટર ઉડ અને મને મડમોએ પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો, પંચ દિવસ થયા તેમણે દિલ્હી છોડયું હતું, તોપણ તેઓ દસ માઇલથી વધારે રસ્તો કાપી શક્યા નહોતા બીજે દિવસે બેએક વાગ્યાને સુમારે તેઓ એક ગામડાં આગળ આવી પહોચ્યા એ ગામના લોકોએ પણ તેઓની

સાથે સારી વર્તણુક ચલાવી દુખમા આવી પડેલા આ નાસેલુઓ પ્રત્યે પોતાની મમતા બતાવવામા તેઓએ પાછી પાની કરી નહિ. મડમોએ જે કઇ માગ્યુ તે ગામની ગરીબ બાઇઓએ લાવી હાજર કર્યું. ઠડા પાણીથી તરસ છિપાવી મડમોએ ડાક્ટરનુ મ્હો ધોવા માટે એક પવાલુ માગ્યુ ગામડિયણ બાઇએ એ માગણી જરા પણ આના કાની વગર પૂર્ણ કરી એ સિવાય શાક તથા ભાત બનાવી ત્રણે જણાને સતોષવામા આવ્યા બે મડમોમાની એકે આ શાક તથા ભાત માટે કહ્યુ છે કે, દિલ્હી છોડ્યા બાદ આવો સ્વાદિષ્ટ ખોરાક અમે કદી ખાધો નહોતો ત્યારબાદ એ ત્રણે જણા બલન્દ નામના ગામ પાસે આવી પહોચ્યા રજપુત વશની એક રાણી અહી રાજ્ય કરતી હતી તેણે આ દુખી યુરોપિઅનોને પોતાના મકાનમા આશ્રય આપ્યો તેણે તેઓને માટે ભોજન સામગ્રી તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો ડાક્ટર હિડ અને બને મડમો રાણીની કૃપાથી બહુજ સતોષ પામી આખી રાત ત્યા ગાળી બીજે દિવસે મેજર પેટર્સન ઓચિતો ત્યા આવી પહોચ્યો થોડીવાર પછી લેફ્ટેનેન્ટ પિનિ પણ એક બીજે રસ્તેથી ત્યા આવી પહોચ્યો, પિલિએ પોતાની સહધર્મિણીને સાજીતાજી જોઇ ઇશ્વરનો આભાર માન્યો બધા આનદપૂર્વક બલ-ન્દ છોડી આગળ વધવા લાગ્યા

એ વખતે ડાક્ટર હિડ ચાલી શકે તેવી સ્થિતિમા નહોતો. ભયકર આઘાતથી તે દુર્બળ થઇ ગયો હતો પરતુ રસ્તામા કામ કરતા મજુરોએ આ વખતે તેને બહુ મદદ આપી તેઓ દુર્બળ ડાક્ટરને ઉપાડી એક ગામથી બીજે ગામ લઇ ગયા. દરિદ્ર અને અભણ માણસો પણ રસ્તામા આ દુખી જીવોને જોઇ મદદ આપવા તૈયાર

-થયા આવી મદદ આપતા અમારે સિપાહીઓના દાવાનલમા ભસ્મ થવુ પડશે, એ વાત જાણતા છતા તેઓએ અગ્રેજોને સંપૂર્ણ મદદ આપવામા પાછી પાની કરી નહોતી અગ્રેજો પોતાની મડમો સાથે આ પ્રમાણે ગરીબ ગામડીઆઓની દયાનો અનુભવ લેતા લેતા કર્નાળ તરફ આગળ વધવા લાગ્યા પતિયાળાના મહારાજાએ તેઓની દુર્દશાની વાત સાભળી હતી તેણે તેઓની મદદમા ૪૦ ઘોડેસ્વારો મોકલી આપ્યા હતા, એ ઘોડેસ્વારોના ઘોડા ઝડપી ચાલના હતા, તેઓએ ૨૦ મી મેને રોજ દુખી અગ્રેજોને કર્નાળ પહોચાડી દીધા [૧]

૭૪ મી પલ્ટણનો ડાકટર બેટસન હિદી ભાષામા પ્રવીણ હતો, તે વાત અગાઉ જણાવેલી છે એક સન્યાસીએ ડાકટરની જિદગી ભયમા આવી પડેલી જોઇ તેને દાદુપથી સાધુનો વેશ લેવરાવ્યો એ સન્યાસીએ તેના કપડા ભગવા રગથી રગી દીધા ગળામા રૂદ્રાક્ષની માળાઓ પહેરાવી દયાળુ સન્યાસીએ આપદ્ ધર્મ ગણી ડાકટરને આવો વેશ ધારણ કરવાની સલાહ આપી હતી આવા વેશમા ડાકટર ૨૫ દિવસ સુધી આમ તેમ ભટકયો કોઈ વખતે ઝાડ નીચે તો કોઇ વખતે ગામડામા આશ્રય લઈ તેણે એ દિવસો મહામુશીબતે વીતાડયા એક દિવસ કેટલાક હિદુ સન્યાસિઓએ બેટસનને કહ્યુ કે ' આપ હદી સન્યાસી હો એવુ સભવતું નથી. આપની આખો આપને જુદા દેશના માણસ તરીકે ઓળખાવી દે છે. આપ ફિરગી છો, એ નિશ્ચિત વાત છે " પરતુ તેઓએ તેને

૧. Martion, Indian Empire Vol. II. P. 168–169. Comp. Indian Mutiny to the fall of Delhi, P. 20—30.

અંગ્રેજ તરીકે ઓળખ્યો છતા કંઇ અડચણ કરી નહિ [૧] એક વૃદ્ધ માણસે એક મડમ અને તેના છોકરાને ઘણા દિવસ સુધી સાચવ્યા હતા સિપાહીઓની બીકથી તેણે તેઓને બીજે ગામ લઇ જઇ બીજુ કોઇ ન જાણી શકે એવા સ્થળે છુપાવ્યા હતા. એ સ્થાનમા જ્યારે ઉન્મત્ત લોકોને શક પડયો ત્યારે તે તેને ત્રીજે સ્થળે લઇ જઇ છુપાવી આવ્યો હતો [૨] મિરતના કમિશનર ગ્રિથેડ સાહેબે આ વખતે જણાવ્યુ હતુ કે, દિલ્હીથી જેટલા અગ્રેજો નાસી આવ્યા છે, તેઓમાના દરેક સ્વીકારે છે કે અમને ગામડાના લોકોએ બહુ મદદ આપી છે, અમારા પ્રત્યે બહુજ લાગણી બતાવી છે એક સંન્યાસીને જમના નદીમાથી એક અગ્રેજ બાળક મળી આવ્યુ હતુ, તે તેને મારી પાસે લઇ આવ્યો મે તેને ઇનામ આપવા માડયુ, પણ તેણે તે સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી, તેણે જણાવ્યુ કે, જો ઇનામ આપવા માગતો હો તો મારા નામથી એક કુવો ખોદાવી આપો મે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું વચન આપ્યુ.' [૩] કપ્તાન હોલાાડ નામના એક લશ્કરી અમલદારે લખ્યુ છે કે, "મે જે ગામમા આશ્રય લીધો હતો ત્યા દૂધ મળતુ નહોતુ તેથી પલ્ટુ નામનો એક ઝાડુ કાઢનાર, અને તેના કુટુબના કેટલાક માણસો દરરોજ પાસેના ગામમાથી મને દૂધ લાવી આપતા હતા." ત્યારબાદ તેણે લખ્યુ છે કે, હું યમુનાદાસ નામના એક બ્રાહ્મણને ત્યા છ દિવસ રહ્યો હતો પોતાના

---

૧ Indian Empire, Vol. II. 169. Comp. Ball. Indian Mutiny. Vol. I p. 97.

૨. Indian Mutiny to the fall of Delhi, p. 29.

૩ Martin Indian Empire. Vol. II. p. 169.

મકાનમાનો જે સગવડ પડતો ભાગ હતો તે તેણે મને જુદો કહાડી આપ્યો હતો, તે મારે માટે સારામાં સારો ખોરાક લાવતો હતો.[૧]" એક અંગ્રેજ ડેપ્યુટિ કલેકટરની સ્ત્રી જયારે દિલ્હીથી નાસી છૂટી, ત્યારે તેને બે વફાદાર ચપરાશીઓએ બહુ મદદ કરી હતી તેઓમાનો એક અજમેર દરવાજે ઓળંગતા ફિતૂરાએલા સિપાહીઓને હાથે માર્યો ગયો બીજો મડમને કોઇ મુસલિન સ્થળે લઇ ગયો.[૨] જે અંગ્રેજો મિરતને બદલે અંબાલા તરફ ગયા હતા, તેઓમાના ઘણાખરાને કર્નાળના નવાબ તરફથી બહુ મદદ મળી હતી દિલ્હીનો જડજ ખસ સાહેબ કર્નાલ આવ્યો ત્યારે ત્યાના નવાબે તેમને જણાવ્યું કે, " આ ગડબડ વિષેના વિચારોમા મને રાત્રે ઊંઘ પણ આવતી નથી. હવે મે આપનો પક્ષ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે મારી તરવાર, મારી દોલત અને મારા નોકરો હવે હુ આપના કાર્યમા સમર્પણ કરૂ છુ " નવાબ એટલા વચનો બોલી બેસી રહ્યા નહિ, તેણે પોતાના વચનો અમલમા મૂક્યા પંજાબી પોલીસસૈન્યનુ અનુકરણ કરી એકસો ઘોડેસ્વારો તૈયાર કર્યા.[૩] આ પ્રમાણે ઘણા રાજા મહારાજાઓ અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા. ઘણા દયાને ખાતર દુખી અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા ગરીબ ગામડિઆ માડીને કોટયાધિપતિ હલકી જાતના અભણથી માડીને કુળવાન કેળવાએલા, અને મોટા મોટા જમીનદારોથી માડીને

---

૧ Kaye, Sepoy War Vol II p. 98, note

૨. Ball, Indian Mutiny Vol I p 100–101. Comp Indian Empire. Vol II. p 169.

૩. Indian Empire, Vol II p 169–170.

સાધારણ ઝાડુદાર લોકોએ પણ દુખી યુરોપિઅનોને પુષ્કળ મદદ કરી હતી તેઓએ પોતાની સંપત્તિ, પોતાના મકાનો એટલુંજ નહિ પણ છેવટે પોતાની જીન્દગી જોખમમાં નાખી પીડાતુરને બચાવ્યા હતા આ ભયંકર પ્રસંગે આવી દયા દર્શાવવામાં ન આવી હોત તો નાસી છુટેલા યુરોપિયનો કદી ધારેલે સ્થળે પહોંચી શક્યા નહોત જ્યારે અંગ્રેજો નાના નાના બાળકોને તથા સ્ત્રીઓને લઈ આમ તેમ નાસભાગ કરતા હતા, કોઇ કોઇ ઘવાયા હોવાથી લોહીથી ખરડાએલા શરીરે દિવસના પ્રચંડ તાપમાં, રાતની દારુણ ટાઢમાં કાંટાથી ભરપૂર રસ્તા ઓળંગતા હતા, પોતાની ગાડી, ઘોડા, પાલખી વગેરે બધું છોડી કોઇ વખતે ઘાડા જંગલોમાં, કોઇ વખતે ભયંકર વસ્તીમાં અથવા કોઇ વખતે અંધારી ગુફાઓમાં છુપાઇ રહેતા અને પ્રાણ જવાની બીકે ગળગળા હલકામાં હલકા લોકો સામે દયા ઉપજાવે એવી રીતે મદદ માગતા, તે વખતે એ લોકોને જમીનદારો, કુલીનો અને હલકા વર્ગના નિરક્ષર લોકોએ મદદ ન આપી હોત, તો તેઓ જરૂર રસ્તામાં અગર ઘાડા અરણ્યમાં અનંત નિદ્રામાં સૂતા હોત

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે, ઉન્મત્ત સિપાહીઓને કંઇ ભાન નહોતું શહેરના જે ઉશ્કેરાએલા લોકો તેઓની સાથે ભળ્યા હતા, તેઓની નજર ભવિષ્ય તરફ નહોતી. તેઓ અંગ્રેજોના જાતિભાઇ તથા ધર્મભાઇઓને નષ્ટ કરવાનો ધંધો લઈ બેઠા હતા. તેઓમાનું કોઇ શાંતિથી વિચાર કરી જોતું નહોતું, ગંભીર ઉશ્કેરણીને લીધે ભયંકર કાર્ય કરતા પાછુ વાળી જોતું નહોતું દિલ્હીના યુરોપિઅનો-માના કેટલાક પોતપોતાના કુટુંબ સાથે પલાયન કરી ગયા હતા,

તોપણુ બીજા કેટલાક હજુ દિલ્હીમા રહ્યા હતા તેઓમાના ઘણુ-ખરા દિલ્હીના દરિયાગજ નામના મહોલ્લામા વસતા હતા. ૧૧ મી મેને રોજ સવારમાં જ્યારે તેઓએ સાભળ્યું કે મિરતના બડખોર સિપાહીઓ પ્રબળ વેગે જમના નદી પરનો પુલ ઓળગી આ તરફ આવે છે, ત્યારે તેઓ એક વિશાળ અને મજબૂત મકાનમા જઇ ભરાયા પરતુ છેવટે એ મકાનને આગ લગાડવામા આવી એટલે તેઓ બધા રાજમહેલમા જઇ રહ્યા. એવુ કહેવાય છે કે તેઓ પાચ દિવસ સુધી અહીં રહ્યા હતા[1] ૧૬ મેએ તેમની જિંદગી ખતમ થઇ બડખોર સિપાહીઓએ તે દિવસે તેઓને તરવાર અથવા ગોળીબારથી મારી નાખ્યા અગ્રેજ કંપનિ જે નઠોર રાજનીતિના બળ વડે રાજ્ય પછી રાજ્ય ખાલસા કરતી હતી, તે કઠોર રાજની-તિથી જ સિપાહીઓની પ્રકૃતિ આવી ભયકર થઇ ગઇ હતી સરકાર નીતિ, દયા અને ન્યાયને નામે ધોળે દહાડે જે કઠોર કાર્ય કરતી

---

૧ કોઇ કોઈ લખે છે કે, સમ્રાટના મહેલના ભોયરામા આ લોકોને કેદ કરી રાખવામા આવ્યા હતા. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક અને બાલિકા સહિત કુલ ૫૦ માણસો અહીં હતા ૫ દિવસ પછી તેઓને ભોયરામાથી બહાર કાઢી તેમના પર ગોળી છોડવામા આવી. પરંતુ દેવયોગ નિશાન વ્યર્થ ગયુ અને દિલ્હીના પાદશાહનો એક નોકર માર્યો ગયો તેથી છેવટે તરવાર વડે તેઓને કાપી નાખવામા આવ્યા એવુ કહેવાય છે કે બે માણસોએ તરવાર વડે આ ભયકર ખૂનરેજી કરવાનું માથે લીધુ હતું એક મડમ પોતાના ત્રણ બાળકો સાથે કોઇ પણ રીતે આ ખૂનરેજીમાંથી નાસી છૂટી હતી.–Kaye, Sepoy War. Vol. II. p. 99–100

હતી, જે અન્યાયી કર્તવ્ય બજાવતી હતી, તે બધા કાર્યનો બદલો સિપાહીઓએ એક જ દિવસમા તરવારના ઘાથી અગર ગોળીઓના વરસાદથી વાળી દીધો હતો. તેઓ કંઇ અનુભવી નહોતા. જ્ઞાનની સાથે કૂટબુદ્ધિ જોડાતા છુપી રીતે ધીરે ધીરે બીજાનું અનિષ્ટ કરવાની જે વૃત્તિ પેદા થાય છે, તેવી વૃત્તિ સિપાહીઓમા પેદા થઇ નહોતી. તેઓમા સાહસ, ઉત્સાહ અને કાર્યકુશળતા હતી, પરતુ દીર્ઘદૃષ્ટિ નહોતી. જ્યારે ઉશ્કેરણી વૃદ્ધિ પામવા લાગી, જાતિનાશ અને ધર્મ-નાશની બીક પ્રબળ થવા લાગી, અગ્રેજો સનાતન રીતરિવાજોના સહારક જણાવા લાગ્યા, ત્યારે તે ઉત્સાહ સાહસ અને કાર્યકુશળતાએ તેઓને પોતાના ધર્મનુ અપમાન કરનારાઓને મારી નાખવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનુ સુઝાડ્યુ. તેઓનો સ્વભાવ કઠોર થઇ ગયો, દયા કે માયા વિલુપ્ત થઈ ગઇ. તેઓ પોતાના શત્રુના લોહીથી વેરદેવીને સતોષવા લાગ્યા. તેઓની એકાગ્રતા એવી પ્રબળ થઇ ગઇ હતી કે તેઓને આગળ પાછળ નજર કરવાની ફુરસદ ન મળી. તેઓ જાણતા હતા કે, પ્રબળ પરાક્રમી કંપનિ બહાદુર અમારા કાર્યનો બદલો લેશે પરંતુ એવુ જાણતા છતા તેઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. કંપનિનું નામનિશાન લુપ્ત કરવા માટે તેઓના હૃદયમા અપાર બળનો સંચાર થયો હતો. તેઓ નિર્ભય બની, નિર્વિકાર ચિત્તે તરવાર પકડી પોતાની આબરૂ જાળવવા માટે આત્મબલિદાન આપવા તત્પર થયા હતા.

એ સમયના વર્ત્તમાનપત્રોમા ફેલાવા ઉભા કરે એવા અનેક હેવાલો, પ્રગટ થયા છે, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પર ભયંકર જુલમો થયાની કહાણીઓ જાહેર કરી અંગ્રેજોએ પ્રજાને ચમકાવી મૂકી હતી. ઉશ્કેરાએલા પશુ પ્રકૃતિવાળા લોકોની પાશવવૃત્તિથી કોમળ બુદ્ધિવાળા

કોમલાગિની મડમો અને કુમારિકાઓ પર કેવા જૂનમો થયા હતા, જુલમ ભોગવ્યા પછી નિષ્ઠુર લોકોના અત્યાચારથી તેઓના કોમળ શરીર કેવી અવસ્થામા રગદોળાયા હતા, ઇત્યાદિ વર્ણનોથી તે સમયનાં વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો ખીચોખીચ ભરાતા હતા એ વર્ણનો વાચી વાચનારના મનમા ભયંકર ગુસ્સો ઉભરાઇ આવતો પરંતુ એ વાતો ખરી છે કે જોઠી તે બાબતની સાબિતિઓ કોઇ આપી શક્યુ નથી અમને લાગે છે કે, તે હેવાલોના લેખકોએ પોતાની મોહિની કલ્પનાથી પાગલ બની આવી ભયભરી હકીકતોથી વાચકોને ચમકાવી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એક લાગણીવાળા અગ્રેજ ઇતિહાસકારે આ સબધમા લખ્યુ છે કે, "આ બધી તિરસ્કારવા લાયક જૂલમોની વિગતો કેવળ ઉડતી વાતો પરથી લખાયામા આવી હતી અથવા હલકા વર્ગના નિરક્ષર લોકોના શબ્દોમા એવા વર્ણનો કરવામા આવ્યા હતા એ જાતના લોકો બહુ સારી રીતે જાણે છે કે કોઇ પણ વાત જેમ બને તેમ વધારે મીઠુ મરચુ ભભરાવી કહેવામા આવે, તેમ લોકોને વધુ રુચે છે એ વખતે ઊંચા વર્ગના લોકો આવી અતિશયોક્તિથી ભરપૂર વાતોથી બીજાનુ કૌતુક સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એવુ જણાતુ નથી જૂલમોનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, તે કેવળ મનુષ્યોની ઉચામા ઊચી કલ્પનાને જ શોભે છે, ભયંકર દુરાચારના અવતાર જેવા લોકોજ આવા અમાનુષિક કર્યો કરી શકે. અગ્રેજ સ્ત્રીઓ પર જે જુલમો ગુજાર્યાનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, તેવા જુલમો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય વગેરે દ્વિજાતિ ગુજારે તો તેઓનો ધર્મ નષ્ટ થાય છે તેઓના ચરિત્ર અને આચાર એવા પાપકાર્યના પ્રબળ વિરોધી છે જે ગુર્જરો હમેશા લુટફાટનો જ

ધંધો કરતા ફરે છે તેઓ પણ આવુ પાપી કાર્ય કરતા નથી તેઓ લૂટફાટ સિવાય બીજી કઇ બાબત તરફ લક્ષ આપતા નથી લૂટફાટ પર તેઓને એવી પ્રીતિ હોય છે કે, વિવાહિતા મહિલાનુ પરમ આદરને પાત્ર ધન-વિવાહની ચિટ્ઠી પણ તેઓ છોડતા નથી એથી તે સ્ત્રીની પવિત્ર બધનની પવિત્રતા નષ્ટ થશે, એ વાત સમજતા નથી. મતલબ કે તેઓ પવિત્રતા નષ્ટ કરવા માટેજ એ અગુઠી લઈ લેતા નથી મુસલમાનોની વાત જુદી છે. કુરાનના ઉપદેશ સબધમા આપણે ગમે તે ધારીએ, તો પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના આરાગ હેઠળ કહેવાતા ખ્રિસ્તી વિજેતાઓએ યુરોપની લડાઈઓમા જે રીતે વાડેગના શહેરોનો નાશ કર્યો છે તેના જે ૨વાળ ઉભા કરે તેવા હેવાલો ઇતિહાસમા નોધાયા છે, તેને મુકાબલે દિલ્હીના આ સમયના જુલમોના હેવાનો વધારે ભયકર હોય, એ સશય પડતી વાત છે [૧] ”

ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારાઓએ કેવળ યુરોપમા જ પોતાના અત્યાચારોનો પરિચય કરાવ્યો નથી તેઓના હુમલાથી કેવળ યુરોપના જ સુદર નગરો નાશ પામ્યા નથી, હિદના આ બળવાના ઇતિહાસમા પણ તેઓની હદપારની ઉશ્કેરણી, પ્રબળ વેરવૃત્તિ અને તેને લીધે થયેલા ભયકર કાર્યોના ઉદાહરણો મળી આવે છે તેઓએ દિલ્હીના આ બનાવ પછી રસ્તામા સાત મજાગદારોને ફાસી આપી હતી અને ચાર ગામો સળગાવી મૂકયા હતા કારણકે તેઓને શક પડયો હતો કે મજારદારોએ નાસતી મડમોના ખૂન કર્યા હતા [૨] એક બીજા ખ્રીસ્તી સૈનિક અમલદારે (સેનાપતિ નેલ્લે) અલાહાબાદથી મુસાફરી શરુ કરતા એટલા

૧ Martin, Indian Empire. Vol. II p. 172-173.

૨ Ball, Indian Mutiny Vol 1 P. 166.

બધા માણુસોના જીવ લીધા હતા કે, તેના લશ્કરના એક ઓફિસરને હવે લોકો મળતા નથી, એમ કહી એ ખૂનરેજી બંધ પાડવાની વિનતિ કરવી પડી હતી [૧] ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારા સૈનિકે નિ શસ્ત્ર પ્રજા પર ગોળીઓ ચલાવી હતી, હિંદુઓના પવિત્ર દેવમંદિરો તોડી નાખ્યા હતા, વધારે તે શું કહીએ શરણે આવેલાં નિરપરાધી બાળકોનો પણ વધ કરી પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી હતી [૨] એ બધા બનાવો અમે યોગ્ય સ્થળે વર્ણવશુ જેઓ દિલ્હીથી નાસી ગયા હતા, તેઓમાનો એક અગ્રેજ આશ્રય લેવા ખાતર જે સ્થળે આવી પહોચ્યો ત્યાના લોકોને તેણે એવી બીક બતાવી હતી કે, જો તમે મને આશ્રય નહિ આપો તો હુ ગોળીબાર કરી તમને બધાને મારી નાખીશ [૩] આવી પ્રાર્થનાવડે એ ન્હાસેકુ

---

૧ Russell, Diary Vol 1 P *222*

૨. Rssell, Diary Vol 1 P P. *219, 220, 222, 348.*

૩ એવુ કહેવાય છે કે, થાણેશ્વરના લોકો આ સાહેબને આશ્રય આપવા માગતા નહોતા, તેથી સાહેબ બહાદુરે તેઓને આવી બીક બતાવી હતી સાહેબ મડમ સાથે હતા, સાથે એકાદ બાળક પણ હતું જે પોતાના કુટુબ સાથે આવી મુશીબતમા આવી પડેલો હોય તેણે આવે વખતે રહેવાનો જવાબ કઠોરતાથી વાળવો એ અનુચિત લેખાય પરન્તુ આવા વખતે તો જરા નમ્રતા બતાવતા કામ વધારે સરળ થઇ પડે. કંપનિએ ઉત્તરાધિકારી નથી એમ કહી થાણેશ્વર વિભાગ ખાલસા કર્યો હતો તે માટે ત્યાંના લોકો અગ્રેજો પર ગુસ્સે હતા. એ ગુસ્સાને લીધે તેઓએ એ સાહેબને આશ્રય આપવાની

ખ્રિસ્તીએ ગામડિઆઓ પાસે આશ્રય માગ્યો હતો મતલબ કે ગુસ્સાથી અધીરા થઇ ખ્રિસ્તી લોકોએ પણ તે વખતે ભયકર કૃત્યો કરવામા પાછુ વાળી જોયુ નહોતું ઉડતી વાતો અથવા હલકા વર્ગના લોકો પર વિશ્વાસ રાખી તથા કલ્પનાના તરગો સાથે ઘસડાઇ લેખકોએ વર્તમાનપત્રો વગેરેમા જે ભયકર જૂલમી કૃત્યોના વર્ણનો કર્યા છે, તે બધા વર્ણનો આ વાસ્તવિક બનાવો કરતા ભયકર કદી ગણાવાના નથી

દિલ્હીમાથી અંગ્રેજોનુ નામનિશાન નીકળી ગયુ ૧૬મી મે પછી શહેરમા કે છાવણીમા ગોરા લોકોનુ નામ રહ્યું નહિ અગ્રેજોને મોગલ–રાજધાનીમાથી હાંકી કાઢવામા આવ્યા. બડખોર સિપાહીઓએ હવે વૃદ્ધ બહાદુરશાહને દિલ્હીના શહેનશાહ તરીકે સ્વીકાર્યો. અગ્રેજો મિરતમા બહુ હેરાન થયા, દિલ્હીમા મરી પરવાર્યાં સિરાજુદ્દૌલાના કલકત્તા પરના હલ્લા પછી તેઓની આવી દુર્દશા કદી થઇ નહોતી. તેઓને પોતાના જાતભાઇઓના ખૂન થતા જોવા પડયા હતા અને પોતાની સત્તા વિસરી, બધી સમ્પત્તિ મૂકી ઉઘાડે પગે નાસવુ પડયુ હતુ. ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓએ–શહેરના ઉન્મત્ત મુસલમાનોએ વૃદ્ધ સમ્રાટ્‌ને નામે તેઓની આવી દુર્દશા કરી હતી. સમ્રાટે કશુ કર્યું નહોતુ, કર્યું નહોતુ છતા કેવળ તેના નામથી સિપાહીઓ અને નગરવાસીઓના હૃદયમા અપરિસીમ બળનો સચાર થતો હતો એક કવિએ કહ્યું છે કે રાજાનું નામ જ ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિનુ મદિર છે, તે આ સ્થળે

ના પાડી હોય, એ સંભવિત છે. આવે વખતે નમ્રતા બતાવવાથી ગામના લોકોના હૃદય પીગળત Martin, Indian Empire Vol. II. P. 164.

બરાબર લાગુ પડ્યુ હતુ. દિલ્હીના મોગલ સમ્રાટે સાધારણ પ્રજાના હૃદયમા એવુ જ આધિપત્ય સ્થાપ્યુ હતું, પૂર્વની જાહોજલાલી, સન્માન અને અધિકારના મહિમાથી તેનુ નામ પ્રજાને સાહસ અને શક્તિ અર્પતુ હતુ મિરતની ત્રીજી ઘોડેસ્વાર ટુકડીના અગ્ર ભાગના ઘોડેસ્વારોએ જ્યારે પોતાના ઘોડાના દાબડાનો ધ્વનિ જમના નદીના પૂર્વની પેલેપાર કર્યો ત્યારથી જ દિલ્હીના યુરોપિયનોના સત્યાનાશનો પ્રારંભ થઇ ચુક્યો હતો એ શબ્દ જાણે સર્વસંહારક કાળની પેઠે દૂરથી દિલ્હીના યુરોપિયનોને બોલાવતો હતો સવારથી સાંજ સુધી તેઓએ મિરતથી મદદ આવવાની રાહ જોઇ હતી જ્યારે સૂર્ય આથમ્યો, સંધ્યાકાળનો અંધકાર ધીરે ધીરે દિલ્હી શહેર પર ફરી વળવા લાગ્યો, ત્યારે પણ મિરતના લશ્કરની કંઇ નિશાની ન જણાઇ ત્યારે બાકી રહેલા અંગ્રેજો હતાશ થઇ ગયા, અને હતાશ થયા હોવાથી જ જીંદગી બચાવવા ખાતર જેમ ફાવે તેમ નાઠા

એ વખતે દરિયાગંજમા બંડખોર સિપાહીઓએ પોતાનુ મુખ્ય મથક નાખ્યુ હતુ ચાંદની ચોકમાની બધી દુકાનો બંધ થઇ ગઇ હતી પંચ દિવસ સુધી એ દુકાનોના તાળા ઉઘડ્યા નહોતા છેવટે બહાદુરશાહે જાતે શહેરમા ફરી વેપારીઓને દુકાનો ઉઘાડવાનો હુકમ આપ્યો હતો તેણે સિંહાસનપર બેસવાની ના પાડી હતી, પરંતુ સિપાહીઓએ તેને એવુ સમજાવ્યુ કે કલકત્તાથી પેશાવરના બધા અંગ્રેજો માર્યા ગયા છે છેવટે પાદશાહ સિંહાસન પર બેઠો[૧] આ વખતે બહાદુરશાહ સિપાહીઓના હાથનું રમકડુ હતો. તે જાણતો હતો કે, જરાપણ ચુંચાં કરવા જતા જીવ ગુમાવવો પડશે.

---

૧ Martin, Indian Empire. Vol II P. 174.

તેથી તે નિરુપાય થઇ સિપાહીઓના દંગવ મુજબ વર્તતો હતો. સિપાહીઓએ તેનો સમગ્ર ભારતખંડના સ્વતંત્ર સમ્રાટ તરીકે અભિષેક કર્યો તેઓ હવે આ સમ્રાટ્ના નામે બધું કાર્ય કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે બહાદુરશાહે શહેરના વેપારીઓને બોલાવી કહ્યું હતું કે જો સિપાહીઓની માગણી મુજબ નહિ વર્તો તો માર્યા જશો. વેપારીઓએ સિપાહીઓને ૨૦ દિવસની ખોરાકી આપવાનુ કબૂલ કર્યું, પણ સિપાહીઓ એથી રાજી ન થયા એટલે તેઓએ દર ઘોડેસ્વાર દીઠ એક રૂપીઓ અને પાયદળ દીઠ ચાર આના રોજ આપવાનુ કબુલ કર્યું લેફ્ટેનેન્ટ વિલોબીએ અસ્ત્રાગારનો એક ભાગ સળગાવી મૂક્યો હતો, પરંતુ બધા હથિયારો નષ્ટ કરવા જેટલો તેને સમય મળ્યો નહોતો. એ બધા હથિયારો લોકોના હાથમા આવ્યા હતા અને બજારમા વેચાતા હતા[1]

દિલ્હીના આ ભયંકર બનાવ વિષે મેજર એબટે કહ્યું છે કે, ‘ મારા ધારવા મુજબ દિલ્હીના રાજમહેલમા આ બનાવના બી રોપાયા હતા અને અંકુરિત થયા હતા. પાદશાહ પોતાની નષ્ટ થએલી સત્તા પાછી મેળવવા માટે આજુબાજુના રાજાઓની મદદ

---

૧ અસ્ત્રાગારમા ૯ લાખ ટોટા, ૮ હજારથી ૧૦ હજાર બંદુકો અને જુદી જુદી જાતની તોપો તથા તરવારો હતી, છાવણીના દારુ-ગોળાના મથક ખાતે ૧૦ હજાર પીપ દારુ હતો એ વખતે એક બંદુકની કિંમત આઠ આનાથી વધારે નહોતી એક સારી તરવાર ૪ આને અને સારી સંગીન એક આને મળતી હતી—Martin, Indian Empire, Vol. II P 174. Campbell Indian Mutiny, Vol I P 72.

આગતો હતો અંગ્રેજ સરકાર બધાને વટલાવવા માગે છે એવી ખોટી ખબર ફેલાવી તેણે ૩૮ મી પલટણને પોતાના પક્ષમા લેવાની પેરવી કરી હતી.

" ૩૮ મી પલટણે ઉશ્કેરાઈ જઈ ૫૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમા આણ્યા હતા × × × મને ખાત્રી છે કે, ૫૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓને બીક બતાવી આપણા વિરોધીઓએ પોતાના પક્ષમા લીધા હતા ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓ જો આપણી વિરૂદ્ધ ન થાય તો ૩૮ મી અને ૫૮ મી પલટણના સિપાહીઓએ તેઓને મારી નાખવાની ધમકી આપી હતી વળી ૫૮ મી પલટણના સિપાહીઓ જો આ ઠરાવમા સંમતિ ન આપે તો ૩૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓ તેમને મારી નાખશે એવી પણ બીક બતાવવામા આવી હતી ૩૮ મી પલટણના સિપાહીઓ સૌ પહેલા આપણા સામા પક્ષમા ભળ્યા હતા મને દૃઢ ખાત્રી છે કે એ પલટણના સિપાહીઓ જો ગજમહેલનું રક્ષણ કરવા કાસ્મીર દરવાજા પર ન ગયા હોત તો આ દુર્ઘટના બનત નહિ

ટપાલ ઓફિસ, તાર ઓફિસ, બેંક, દિલ્હી ગેઝેટનું છાપખાનું અને લશ્કરી છાવણીના બધા મકાનોનો નાશ કરવામા આવ્યો હતો. જેઓ આ ખૂનરેજીમાથી બચ્યા હતા, તેઓ નાસી છૂટયા હતા. તેઓ કંઇપણ સાધન વગર રસ્તામા રખડતા હતા ઓફિસરોની બધી સંપત્તિ નષ્ટ થઇ હતી અમને પોશાક બદલવા જેટલો પણ વખત મળ્યો નહોતો "

મેજર એબટે દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહ વિષે જે મત બાંધ્યો છે, તે મતની પુષ્ટિમા કંઈ સાબીતિઓ આપવામા આવી નથી. એક

લાગણીવાળા અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહ્યુ છે કે, અત્યાર સુધીમા એવી એક સાબીતિ મળી નથી કે જે પરથી દીલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહને ગુનેહગાર ઠરાવી શકાય. ઉપલા ફકરામા ૩૮ મી પલટણપર જે દોષ મૂકવામા આવ્યો છે, તે દોષનું સમર્થન કરી શકાય તેમ નથી કારણ કે એ પલટણનો અધ્યક્ષ કર્નલ નિબ્લેટ અથવા કોઇ ઓફિસર મરાયો નહોતો.[૧]

મિરતથી યુરોપિઅન સૈનિકોમાનું કોઇ દિલ્હીના ગોરા લોકોને બચાવવા કેમ આવી પહોચ્યુ નહિ ? આ ઉદાસીનતા માટે કોણ જવાબદાર હતું ? સેનાપતિ હ્યુઇટ કે બ્રિગેડિઅર વિલ્સન? સેનાપતિએ ખુલાસો કર્યો હતો કે, મિરત સ્ટેશનમા લશ્કરની જવાબદારી બ્રિગેડિઅર વિલ્સન ઉપર હતી એથી ઉલટુ વિલ્સને લશ્કરી ખાતાના સત્તાવાળાઓ આગળ ખુલાશો કર્યો હતો કે " કોઇ પણ સ્ટેશનના બ્રિગેડિયરના હાથમા કેટલી થોડી સત્તા હોય છે, તે લશ્કરી કાયદાની ૧૭ મી કલમપરથી બહુ સારી રીતે સમજાશે વિભાગીય સેનાપતિ પોતે હાજર હોવાથી હુ કશી સત્તા ચલાવી શક્યો નહોતો હુ કેવળ સેનાપતિના હુકમ મુજબ વરતવાને બધાએલો હતો. સેનાપતિ માટે મે જે મત પ્રગટ કર્યો છે એ ખરો હો કે ખોટો હો, તોપણ મને જેમ યોગ્ય લાગ્યુ તેમ મેં કર્યું છે. બડખોર સિપાહીઓ કઇ તરફ ગયા છે, તેનો નિર્ણય નહિ થએલો હોવાથી હજુ પણ મને ખાત્રી છે કે મે જે કર્યુ છે તે ગોરા સિપાહીઓ ને બડખોર સિપાહીઓને પકડી પાડવા કોઇ પણ જાતના નિશ્ચય વિના સ્ટેશન છોડત અને આપણી સ્રીઓ, બાળકો, ઘાયલો અને મૂલ્યવાન લડાઇના સાધનો

---

૧. Martin, Indian Empire Vol. II. P *165.*

અરક્ષિત સ્થિતિમા રહેત તો મિરતના સેનાપતિઓ ઉપર અત્યારે જે દોષ મૂકવામા આવે છે, તેના કરતા વધારે મોટો દોષ મૂકવામા આવત "

બ્રિગેડિયરે પોતાના બચાવમા જે ખુલાસો કર્યો હતો, એ સબંધમા કે સાહેબે લખ્યુ છે કે, બ્રિગેડિયર જે સ્ટેશનનો સેનાધ્યક્ષ હતો તે સ્ટેશનને સુરક્ષિત રાખવુ એ જ તેનુ મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. પોતાના રક્ષણ નીચેનુ સ્થાન વધારે મુસ્કેલીમા આવી પડશે એવા વિચારથી તે મિરતના યુરોપિયન લશ્કરને બીજે સ્થળે મોકલવા તે તૈયાર થયો નહોતો પરતુ સેનાપતિ હ્યુઇટ સમસ્ત મિરત વિભાગનો સેનાપતિ હતો, દિલ્હી જેવુ એક મુખ્ય સૈનિક સ્ટેશન પણ એ વિભાગમા આવેલુ હતુ માટે એ વિભાગના સેનાપતિએ દિલ્હીનો પણ વિચાર કરવો જોઇતો હતો સેનાપતિ હ્યુઇટ જે સ્ટેશન પર હતો, કેવળ તેજ સ્ટેશનનુ રક્ષણ કરી બેસી રહ્યો હતો તેના તાબાના બીજા સ્ટેશનની શી દશા થશે, તે બાબત તેણે કઇ વિચાર કર્યો નહિ ? આ પ્રમાણે અગ્રેજો દિલ્હીના યુરોપિઅનોની શોચનીય દશા નીરખી ગમે તેના પર ગુનો ચઢાવે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ આ વખતે તેઓ પોતે પણ દિગ્મૂઢ બની પોતાની સમક્ષ પોતેજ ગુનેહગાર થયા હતા એમા કંઇ શક નથી કપનિએ જ્યારે સકુચિત રાજનીતિવડે આ બળવાના બીજ રોપ્યા ત્યારે પોતાના બચાવ માટે કઇ પણ પ્રકારની તૈયારી કરી રાખી નહોતી. આ સબધમા એક અગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખ્યુ છે કે "આપણે આપણી જાનને સુરક્ષિત

---

૧ Kaye, Sepoy War. Vol. P. *101–102.*

માનવાની ભૂલ કરી હતી વિપત્તિની ઘણી નિશાનીઓ આપણે અગાઉથી જોઇ હતી, છતા આપણે તે તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવી હતી આપણી નજરે બધુ સ્વચ્છ જણાતુ હતું વિપત્તિના ભયકર વાદળા ચડતા હતા છતા આપણે હિંદને સુરક્ષિત માનતા હતા × × × બરાકપુર અને બહેરમપુરમા જે બન્યુ હતુ, તેથી આપણને ભાન આવ્યુ નહોતુ આપણે આવી પડનારી મુશ્કેલીને અટકાવવા કઇ પગલા લીધા નહોતા. × × × સૈનિક વિભાગના મુખ્ય માણસોએ વડા સેનાપતિને એવુ જણાવ્યુ હતુ કે આ બધી મુશ્કેલી થોડા વખતમા પતી જશે એવા વિશ્વાસથી વાયવ્ય પ્રાંતના સરહિદ, કાનપુર અને મિરત વિભાગના ઓફિસરો નચિંતાઇથી બેઠા હતા છેવટે જ્યારે પવન જોસથી ફુકાયો, ત્યારે બધા ચમકી ગયા તેઓએ પોતાના રક્ષણની તૈયારી કરી રાખ્યો નહોતી તેથી આ મુશ્કેલીમાથી પાર શી રીતે ઉતરવુ, એ વિચારમા તેઓ ભાન ભૂલી ગયા × × × આ મુશ્કેલી ટાળવા માટે કઇ પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો નહિ, તેથી આપણને બહુ નુકશાન થયુ સિપાહીઓએ મિરતના અગ્રેજોને હરાવી દિલ્હીના વૃદ્ધ મોગલ પાદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો છે, એ સમાચાર આખા દેશમા ફરી વળ્યા આખા દેશમા વાતો ઉડી કે ફિરગીઓ નાશ પામ્યા છે. સિપાહીઓના બળ આગળ તેઓ કમજોર થઇ ગાડા છે

"આ સબધમા એક વાત પ્રસગાનુસાર જણાવવી પડે છે. આ બળવાના ઇતિહાસની ચર્ચા કરતા જણાય છે કે સિપાહીઓએ સર્વાનુમતે અમુક દિવસે આપણી વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવવાની તૈયારી કરી હતી. પણ મિરતની ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણે ઓચિંતુ બંડ ઉઠાવ્યુ

તેથી તેઓનું એ તરકટ નિષ્ફળ ગયું. એથી આપણને એ ફાયદો થયો કે, આપણું હિંદસામ્રાજ્ય બચ્યું × × × બળવા પછી સરકારે ગુનેહગારોને સજા કરવા અને નિરપરાધી લોકોને ઈનામ આપવાના ઉદ્દેશથી વિલ્સન સાહેબને કમિશનર નીમ્યા. વિલ્સન સાહેબે લખ્યું છે કે, 'લોકોની વાતો સાંભળ્યા બાદ મને ખાત્રી થઈ છે કે, ૧૮૫૭ના મેની ૩૧મી તારીખ ને રવિવાર સમસ્ત હિંદના સિપાહીઓને બંડ ઉઠાવવા નક્કી કરવામાં માટે આવ્યો હતો. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. દરેક ટુકડીના ત્રણ ત્રણ સિપાહીઓ આ સમિતિના સભાસદ હતા. સમિતિ બંડ ઉઠાવવાનો દરેક પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરતી હતી × × × ૩૧ મી મેને દિવસે દરેક સ્થાનના દરેક યુરોપિયનોને મારી નાખવા, તેજુરી તાબે કરવી અને કેદીઓને છોડી મૂકવા, એ સૂચનાઓ સમિતિએ બધા સિપાહીઓને આપી દીધી હતી × × × દિલ્હીમાં જે લશ્કર હતું, તેને દિલ્હી અને તેની પાસે આવેલું અસ્ત્રાગાર તથા કિલ્લો કબજે કરવાની સૂચના આપવામાં આવી હતી × × × આ પ્રમાણે સત્રળો બંદોબસ્ત થયો હતો. સિપાહીઓ છુપી રીતે આપણી વિરુદ્ધ જે કાવતરૂં કરતા હતા, તે ત્રણ આઠ-વાડિઆ અગાઉ લોકોની જાણમાં આવે, એવી તેમની મરજી નહોતી. પરંતુ અકસ્માત ૧૦ મીની રાત્રે એ તૈયારીના ચિહ્નો જણાયા. ૧૦મી મેને રોજ જે ભયંકર બનાવ શરુ થયો તેવો બનાવ હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થપાયા પછી કદી બન્યો નહોતો.'

" એક લાયક માણસે આ બળવા વિષે એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે કે, × × × અંગ્રેજો એટલા બધા નચિંત હતા કે જો

સિપાહીઓએ એ ઠરાવેલા દિવસે હિંદમા સર્વત્ર બડ ઉઠાવ્યુ હોત, તો આપણામાના ઘણા થોડા માણસો જીવતા રહેત અને હીંદ ફરી જીતવુ એ આપણે માટે મહા મુશ્કેલ કાર્ય થઈ પડત કદાચ આ વિશાળ સામ્રાજ્ય બ્રિટિશ લોકોના હાથમાથી સદાને માટે જાત. પરંતુ મનુષ્ય ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, પણ ઇશ્વરની કૃપા વિના સફળતા મળતી નથી આ વખતે પણ તેમજ બન્યુ મિરતની ખુનરેજીના સમાચાર થોડા કલાકોમા તાર મારફતે હિંદમા સર્વત્ર પ્રગટ થયા અને જે ઠેકાણે અગ્રેજો વસતા હતા, તે સ્થળે તેઓ પોતાના બચાવની તૈયારી કરવા લાગ્યા."[1]

અગ્રેજોના ઇતિહાસમા આ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી પડયંત્ર વિષે જણાવવામા આવ્યુ છે જો સિપાહીઓએ એક જ દિવસ સર્વત્ર અગ્રેજોપર હુમલો કર્યો હોત તો નક્કી લગભગ બધા અગ્રેજો મરણ પામત આવી સ્થિતિમા અંગ્રેજો ફરીથી હિંદ જીતી શકત નહિ. બળવા વિષે વધારે વિચાર કરતા એક બીજી બાબત એ જણાય છે કે, સિપાહીઓએ અગ્રેજો સાથે પદ્ધતિસર વિગ્રહ આરભ્યો નહોતો. કોઇ કોઇ લડાઇમા તેઓએ અસાધારણ પરાક્રમ બતાવ્યુ હતું, પણ તેઓ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી કોઇ અસાધારણ સેનાપતિની આગેવાની હેઠળ ઝુઝતા નહોતા. તેઓ જુદા જુદા કારણોથી અગ્રેજો પર દ્વેષ રાખતા હતા. અગ્રેજો તેઓના કટ્ટા દુશ્મન હોવા છતા તેઓએ તેઓની સામે રીતસર વિગ્રહ આરભી અંગ્રેજી સત્તા ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેઓમા કેળવાએલા યોદ્ધાઓ હતા, મજબૂત હથિયારો હતા, તોપણ તેઓએ લશ્કરી પદ્ધતિ મુજબ યુદ્ધ આરંભ્યું નહોતું. તેઓએ આમ તેમ વિખરાઇ પડી છૂટી છવાઇ ખૂનરેજી મચાવી હતી, છુટી છવાઈ લડાઇઓ કરી અગ્રેજ વીર પુરુષો સમક્ષ પોતાની બહાદુરી જતાવી આપી હતી,

1. Kaye, Sepoy War. Vol. II. P. 101–110.

પરંતુ એક મહાન જથામાં ફેરવાઇ જઇ, પદ્ધતિસર, અમુક ઉદ્દેશ સામો રાખી લડાઇ કરી નહોતી જે પદ્ધતિથી વીરપ્રવર નેપોલિયને યુરોપમાં સર્વત્ર પોતાની હાક વગાડી હતી, વેલિંગ્ટને એ વીરનરની સત્તા ડુબાડી હતી, તે પદ્ધતિ સિપાહીઓએ ગ્રહણ કરી નહોતી જો તેઓએ એ નિયમો મુજબ અમુક ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે અંગ્રેજો સામે લડાઇ કરી હોત, તો, તેઓ બધા એકજ દિનમ ઓચિંતા લડાઈ કરવા તૈયાર થયા નહોતા તો પણ, પોતાની સત્તા જમાવવામાં નિષ્ફળ નીવડત નહિ અંગ્રેજના સુભાગ્યે તસમયે એક સુદક્ષ સેનાપતિની તળે એકજ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ઝુઝતી, પલટણોનો આવિર્ભાવ થયો નહોતો .

પ્રથમ ભાગ સંપૂર્ણ.

પૃષ્ઠ ૬૪ ૧ ની ટીપ

૧ સર જોન માલ્કમ કહેતા કે જીતાએલા રાજ્યમાં વ્યવસ્થા જાળવવાનો એકજ ઉપાય છે તે એ કે ચારે દરવાજા ખુલ્લા રાખવા પંજાબના અમલદારો આ વાક્યના મર્મ બરાબર સમજી ગયા હતા તેઓમાંનો એક અમલદાર લખે છે કે "નગરમાં આઠ માસ હું તંબુમાં રહેતો વસ્તી તરફ હું હેતથી વર્તતો અને મારૂં કર્તવ્ય બજાવવામાં આનંદ માનતો રૈયત મિત્રની પેઠે મારી સાથે વાતચીત કરવા આવતી ધોળા વાળવાળા વૃદ્ધ રહેવાશીઓ મારા અરક્ષિત તંબુપર આવી હંમેશાંજ મને મેવો મિઠાઇ ભેટ આપી જતા જ્યારે હું તેઓને મારા તંબુમાંથી જાજમપર બેસવાનું કહેતો અને તેની સાથે ભૂતકાળ તથા વર્તમાનની વાતો માંડતો ત્યારે તેઓને એટલો બધો સંતોષ થતો કે તેવો સંતોષ તેઓને કદી નહિ થયો હોય." Calcutta Review Vol XXXIII Comp. Kaye, Sepoy War Vol. I 56 note.

પરિશિષ્ટ

---

૪૫૮ મા પાનાની ટીપમા દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ વિષે જે જણાવ્યુ છે, તે બાબત અહીં વધારે જણાવીએ છીએ.

સમ્રાટ્ શાહજહા દરરોજ બપોર વખતે દિવાને આમમા બેસી પ્રજાજનોની ફરિયાદો સાભળતો અને છેવટના ફેસલા આપતો હતો. કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે છે કે શાહજહાનું પ્રસિદ્ધ મયુરાસન અહીં હતુ[1] પરતુ બીજા કેટલાક ઇતિહાસકારો એ વાતની સત્યતા સ્વીકારતા નથી તેઓ મયુરાસન દિવાને ખાસમા હતુ એમ જણાવે છે[2] દિવાને આમમા એક આરસનું સિંહાસન હતુ શહેનશાહ એ તખ્ત પર બેસતો, આજુબાજુએ તેના શાહજાદા બિરાજતા અને પાછળ ખોજાઓ ભપકાદાર પોશાક પહેરી ઉભા રહેતા. સિહાસનના આગલા ભાગમા ચાદીના સળિઆ વાળી એક બેઠક હતી. ત પર વજીર વગેરે પ્રધાનો પ્રજાની અરજીઓ શહેનશાહના મુબારક હસ્તમાં આપવા ઉભા રહેતા તેમની પાછળ જુદા જુદા ખડિઆ રાજાઓ અને જુદા જુદા દેશના એલચીઓ ઉભા રહેતા, સૌ પાછળ મનસબદારો અને પ્રજાનાં માણસો ઉભા રહેતા.

---

૧. Ball, Indian Mutiny, Vol. I. P. 454, note.

૨. Bholanath Chunder, Travels of a Hindu. Vol. II. P. 295.

દિવાને આમમા શહેનશાહનો ખાસ દરબાર ભરાતો અહીં મયુરાસન હતું આ સ્થળે મહારાજ શિવાજીનુ ઔરંગઝેબે અપમાન કર્યું હતું, નાદિરશાહ અને મહમ્મદશાહની મુલાકાત થઈ હતી અને જગત વિખ્યાત કોહીનૂર નાદિરશાહના હાથમા ગયો હતો.

× × × ×

અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરી વિભાગમા જનરલ, બ્રિગેડિયર વગેરે કેટલાક ઓદ્ધાઓ છે આ પુસ્તકમા એ ઓદ્ધાઓનો વારવાર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે એ શબ્દોનો અર્થ શુ થાય છે, એ આ સ્થળે સક્ષેપમા જણાવવામા આવે છે

જનરલ—પલટણનો મુખ્ય અધિનાયક 'જનરલ' ના નામથી ઓળખાય છે જનરલથી ઉતરતી પદવી અનુક્રમે લેફ્ટેનેન્ટ જનરલ અને મેજર જનરલની ગણાય છે

બ્રિગેડિયર-બે કે ત્રણ પલટણ થાય છે તે મોટી પલટણનુ નામ બ્રિગેડ તેનો વડો અમલદાર બ્રિગેડિયરના નામથી ઓળખાય છે. જેમકે દિલ્હીની ૩૮મી, ૫૪મી અને ૭૪મી પલટણો મળી એક બ્રિગેડ થઇ હતી. બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સ તેનો અધ્યક્ષ હતો

આજુટટ જનરલ-લશ્કરી ખાતાનો જે અમલદાર પલટણોની વ્યવસ્થા સબધમા તપાસ રાખે છે, સત્તાવાળાઓના હુકમ પ્રમાણે બ્રિગેડ મોકલે છે અને લશ્કરની સ્થિતિ બાબત રિપોર્ટ તૈયાર કરે છે, તે આજુટટ જનરલ કહેવાય છે.

ક્વાર્ટરમાસ્ટર જનરલ-પલટણને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવું હોય તો અગાઉથી એ બને સ્થળો વચ્ચેનો રસ્તો તપાસી કયે રસ્તે જવુ, તબુઓ ક્યાં ઠોકવા, વગેરે બાબતની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે તેની વ્યવસ્થા કરનાર ક્વાર્ટરમાસ્ટર જનરલ કહેવાય છે.

પલટણમા કર્નલ, લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ, મેજર વગેરે પદવીવાળા અમલદારો હોય છે. કર્નલ ટુકડીનો સામાન્ય રીતે અધિનાયક ગણાય છે. પરતુ તે સિપાહીઓ સાથે પ્રત્યક્ષ સબધમા આવતો નથી. પ્રત્યક્ષ સબંધમા આવવાનુ કામ લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ કરે છે. કર્નલની પદવી કોઈ રાજાઓને પણ આપવામા આવે છે. તેઓ બીન પગારી કર્નલ કહેવાય છે. મેજર દરેક ટુકડી પર તપાસ રાખે છે, કર્નલનો હુકમ અમલમા મુકે છે અને કોઇ ખાસ માણસને ખાસ કામ બજાવવા માટે નીમે છે. આજુટન્ટનુ કાર્ય મેજરના જેવુજ હોય છે. પરતુ આજુટંટ મેજર નીચા દરજ્જાનો અમલદાર ગણાય છે.

દરેક પલ્ટણમા ૮,૧૦ કે ૧૨ ટુકડીઓ હોય છે. દરેક ટુકડીનો એકેક ઉપરી હોય છે. એ ઉપરી કમાનના નામથી ઓળખાય છે. કમાન કવાયત વખતે હાજર રહે છે અને દરેક સિપાહીનો પોશાક અને હથિયાર બરાબર છે કે નહિ તે તપાસે છે. ટુકામા પોતાની ટુકડી માટે તેનાપર સપૂર્ણ જવાબદારી નાખવામા આવેલી હોય છે. કપ્તાનના હાથ નીચે દરેક ટુકડીમા એક લેફ્ટેનેન્ટ હોય છે, તે કપ્તાનને મદદ કરે છે.

દ્વિતીય ભાગ છપાય છે.

સ્વીકાર

પુસ્તકો—(૧) ચંદ્રશેખર અથવા બંગાળાની ડગમગતી નવાબી મૂલ્ય રૂ ૪–૦–૦ રા. રા. ઠક્કુર નારાયણ વસનજી તરફથી (૨) સ્વરાજ્ય ડાયરી (સંવત ૧૯૮૦) કિંમત રૂ ૧–૦–૦ રા. ગ. નંદલાલ મણિલાલ શાહ તરફથી વિગેરે ભેટ મળ્યા છે.

માસિકો—'શ્રીબોધ' વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩–૪–૦ વર્ષ ૬૭ મુ અંક ૭થી૧૨ રા. રા જીવનલાલ અમરશી મહેતા તરફથી ઠે પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ

'ગુજરાત' લવાજમ રૂ. ૮–૦–૦ સાહિત્ય સંસદ તરફથી અંક ૫ થી પુ ૪ના ૩ સુધી ઠે 'ગુજરાત' કાર્યાલય, નં. ૨૨ બેક હાઉસ લેન, મુબાઈ નં. ૧

'ભારત જીવન' લવાજમ રૂ. ૩–૨–૦ વર્ષ ૩ જુ અંક ૩ થી ૪ રા. રા. ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મહેતા તરફથી

'યુગધર્મ' લવાજમ રૂ. ૬–૦–૦ રા રા. યુગધર્મના વ્યવસ્થાપક તરફથી અંક ૪થી૬ને પુસ્તક ૨ ના ૧થી૩ ઠે યુગધર્મ કાર્યાલય રાયખડ રોડ અમદાવાદ

'બાલજીવન' વર્ષ ૪ અંક ૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ બાલજીવનના મેનેજર તરફથી ઠે. જેઠબ બીલ્ડીંગ, સાકળી સ્ટ્રીટ, ભાયખલા, મુંબાઈ ૮ જે આભાર સહિત સ્વીકારવામા આવે છે.

